

L'EXPANSIÓ URBANÍSTICA DEL POBLE-SEC DE
BARCELONA. EL CAS DELS MOLERS DE LES
PEDRERES DE MONTJUÏC

Josep Bellvehí Casadellà

Per citar o enllaçar aquest document:
Para citar o enlazar este documento:
Use this url to cite or link to this publication:
<http://hdl.handle.net/10803/674136>



<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ca>

Aquesta obra està subjecta a una llicència Creative Commons Reconeixement

Esta obra está bajo una licencia Creative Commons Reconocimiento

This work is licensed under a Creative Commons Attribution licence



TESI DOCTORAL

L'EXPANSIÓ URBANÍSTICA DEL POBLE-SEC DE BARCELONA.
EL CAS DELS MOLERS DE LES PEDRERES DE MONTJUÏC

JOSEP BELLVEHÍ CASADELLÀ

2021



TESI DOCTORAL

L'EXPANSIÓ URBANÍSTICA DEL POBLE-SEC DE BARCELONA.
EL CAS DELS MOLERS DE LES PEDRERES DE MONTJUÏC

JOSEP BELLVEHÍ CASADELLÀ

2021

PROGRAMA DE DOCTORAT EN TECNOLOGIA

Dirigida per: Dr. MIQUEL-ÀNGEL CHAMORRO TRENADO

Dr. FERNANDO JULIAN PÉREZ

Tutor: Dr. MIQUEL-ÀNGEL CHAMORRO TRENADO

Memòria presentada per optar al títol de doctor per la Universitat de Girona



EI Dr. MIQUEL-ÀNGEL CHAMORRO TRENADO, de la Universitat de Girona,

EI Dr. FERNANDO JULIAN PÉREZ, de la Universitat de Girona,

DECLAREM:

Que el treball titulat *L'EXPANSIÓ URBANÍSTICA DEL POBLE-SEC DE BARCELONA.EL CAS DELS MOLERS DE LES PEDRERES DE MONTJUÏC*, que presenta JOSEP BELLVEHÍ CASADELLÀ per a l'obtenció del títol de doctor, ha estat realitzat sota la meva direcció.

I, perquè així consti i tingui els efectes oportuns, signo aquest document.

Dr. Miquel-Àngel Chamorro Trenado

Dr. Fernando Julian Pérez

Girona, 5 d'Agost de 2021

*Als meus fills,
la llum que il·lumina el meu camí.*

AGRAÏMENTS

Sense l'ajut i el suport de molts, no hagués estat possible arribar al final d'aquest camí.

Són molts i, em sabria greu oblidar-me'n algun. És per això que, aprofito per a transmetre el meu agraïment a tots aquells que, amb una gran humilitat i inesgotable paciència, han contribuït a l'assoliment d'aquest repte.

Amb molt d'afecte, al personal de les Biblioteques i Arxius consultats, que han estat molts. En especial, en Luis Julián Santos del fons de *cartografía histórica de la Dirección General del Catastro*, en Eduard Minobis Lopez de l'Arxiu Gràfic de l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona i, en Luis Antonio Magallanes del *Centro Geográfico del Ejército*.

Amb especial il·lusió, al doctor Jesus Esquinas Dessy, pels consells i aportacions que he rebut i, per la seva confiança dipositada en la meva persona.

El meu deute amb els Directors i Tutor, gràcies per la vostra paciència i, per haver-me guiat d'aquesta manera tan enriquidora.

No és menor el deute que tinc amb la Universitat que m'acull, que m'ha permés coincidir amb extraordinaris professionals i magnífiques persones.

La meva gratitud als revisors d'aquesta Tesi doctoral per la seva valoració, suggeriments i recomanacions proposades.

Com no podria ser d'una altra forma, amb especial il·lusió a la meva família. Sempre us estaré agraït per acompanyar-me en aquest viatge.

LLISTA D'ABREVIATURES

AASFM:	Arxiu de l'Acadèmia de San Fernando de Madrid
AACAB:	Arxiu de l'Acadèmia de Ciències Naturals i Nobles Arts de Barcelona
AASJB:	Arxiu de l'Acadèmia de Sant Jordi de Barcelona
ABC:	Arxiu de la Biblioteca de Catalunya
ACA:	Arxiu de la Corona d'Aragó
ACAB:	Arxiu del Col·legi d'Arquitectes de Barcelona
ACB:	Arxiu Capitular de Barcelona
ACG:	Arxiu de la Catedral de Girona
ACGC:	Arxiu Cartogràfic Geològic de Catalunya
ADB:	Arxiu Diocesà de Barcelona
ADG:	Arxiu Diocesà de Girona
ADGC:	Archivo Dirección General del Catastro
AFB:	Arxiu Fotogràfic de Barcelona
AHCB:	Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona
AHCSCF:	Arxiu Històric Comarcal de Santa Coloma de Farners
AHG:	Arxiu Històric de la ciutat de Girona
AHPB:	Arxiu Històric de Protocols de Barcelona
AHPH:	Archivo Histórico Provincial de Huesca
AIDG:	Arxiu d'Imatges de la Diputació de Girona
AMAB:	Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona
AMCB:	Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona
AMDH:	Arxiu Municipal Districte d'Horta
ANC:	Arxiu Nacional de Catalunya
ANC-FF:	Arxiu Nacional de Catalunya – Fons Fecsa
ARPB:	Arxiu Registre de la Propietat de Barcelona
CCCB:	Centre de Cultura Contemporània de Barcelona
CECCP:	Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports
CGEM:	Archivo Cartográfico y Estudios Geográficos del Centro Geográfico del Ejército
DCB:	Deliberacions del Consell Barceloní
ETSAB:	Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona
ETSECCP:	Escola Tècnica Superior d'Enginyers de Camins, Canals i Ports de Barcelona
ETSEIB:	Escola Tècnica Superior d'Enginyers Industrials de Barcelona
FCHDGC:	Fons de Cartografia Històrica de la Direcció General del Cadastre
ICGC:	Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya
MAC:	Museu d'Arqueologia de Catalunya
MAE:	Memoria del Anteproyecto de Ensanche
MUHBA:	Museu d'Història de Barcelona
NSCF:	Fons Notarial de Santa Coloma de Farners
NBCN:	Fons Notarial de Barcelona
SCCM:	Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de Catalunya
USH:	Universidad Sertoriana de Huesca

INDEX GENERAL

AGRAÏMENTS	V
LLISTA D'ABREVIATURES.....	VII
INDEX GENERAL.....	IX
INDEX DE FIGURES.....	XV
RESUM.....	XLV
RESUMEN.....	XLIX
ABSTRACT.....	LIII
1. INTRODUCCIÓ.....	1
1.1 ANTECEDENTS.....	3
1.2 ELS MOLERS DE MONTJUÏC.....	5
1.3 ELS MOLERS I LA TRANSFORMACIÓ URBANÍSTICA DELS TERRENYS ALS PEUS DE MONTJUÏC.....	10
2. OBJECTIUS.....	13
2.1 OBJECTIU GENERAL.....	17
2.2 OBJECTIUS ESPECÍFICS.....	18
3. HIPÒTESIS.....	21
3.1 HIPÒTESIS ESPECÍFIQUES.....	23
3.2 HIPÒTESIS GENÈRIQUES.....	25
4. METODOLOGIA DE LA INVESTIGACIÓ.....	27
4.1 ESTRUCTURA DEL TREBALL I RECERCA DOCUMENTAL.....	29
4.2 ESQUEMA.....	32
4.3 LOCALITZACIÓ DE LA INFORMACIÓ.....	33
4.4 RECOPIACIÓ DE LA INFORMACIÓ – DIAGRAMA.....	34
4.5 INFORMACIÓ SOBRE L'EXISTÈNCIA DELS VESTIGIS DELS MOLERS.....	38
4.6 RECERCA DEL FONS DOCUMENTAL CORRESPONENT AL CONTINGUT DE LA INFORMACIÓ ORAL SOBRE L'EXISTÈNCIA DELS VESTIGIS.....	39
4.7 DIAGRAMA GENERAL DE L'ESTRUCTURA DE TREBALL I RECERCA DOCUMENTAL.....	47
5. ANTECEDENTS.....	51
5.1 ELS ANTECEDENTS.....	53
5.2 DESCRIPCIÓ.....	54
5.2.1 Montjuïc, la muntanya de la ciutat (Roca 1994).....	54
5.2.2 “Historia de Montjuïc y su castillo” (Voltes 1960).....	56
5.2.3 Geografia general de Catalunya. la ciutat de Barcelona. volum.VI (Carreras 1916).....	58
5.2.4 Col·lecció de gravats de les vistes des de Montjuïc, ss.XVI-XIX. Atlas de Barcelona.....	60
5.2.5 Article baixant de la font del Gat.....	64
5.2.6 Exposició virtual Montjuïc 2013: 1915-1923. retrat d'una muntanya en obres.....	67

6. ELS MOLERS DE MONTJUÏC.....	73
6.1 ORÍGEN I OFICI DELS PICAPEDRERS.....	75
6.2 ELS PICAPEDRERS DE MONTJUÏC CONEGUTS COM ELS MOLERS.....	78
6.3 EL GREMI DE MESTRES DE CASES I MOLERS.....	79
6.4 LA INCORPORACIÓ DELS OBRERS A L'OFICI DELS MOLERS.....	80
6.4.1 Desenvolupament urbanístic de Barcelona a finals s.XIX i principis s.XX..	80
6.4.2 La necessitat de mà d'obra.....	81
6.4.3 La crisi agrària i endeutament en el mon rural català de finals del s.XIX...	81
6.4.4 L'onada migratòria a Barcelona, el problema de l'habitatge, els assentaments a Montjuïc, el barraquisme	82
6.4.5 La incorporació dels nous vinguts en l'àmbit de treball dels molers.....	83
6.5 CONSTÀNCIA DOCUMENTAL DELS MOLERS.....	84
7. DESCRIPCIÓ DE L'ENTORN POLÍTIC, ECONÒMIC, SOCIAL I CULTURAL DE LA BARCELONA DEL s.XIX.....	85
7.1 ENTORN POLITIC, ECONÒMIC, SOCIAL I CULTURAL DE BARCELONA s.XIX.....	89
7.1.1 Entorn polític.....	89
7.1.2 Entorn socioeconòmic.....	91
7.1.3 Entorn cultural.....	100
7.1.4 Les bullangues.....	102
7.2 NECESSITATS DE CREIXEMENT URBANÍSTIC DE BARCELONA AL s.XIX.....	107
7.2.1 Les muralles.....	107
7.2.2 El paradigma higienista i l'elevada densitat de població de la ciutat de Barcelona del s.XIX.....	112
7.2.3 Els artífexs de la reforma urbana i l'eixample de la ciutat de Barcelona s.XIX.....	117
7.3 LA CRISI AGRARIA DE FINALS DEL s.XIX – ENDEUTAMENT I PÈRDUA DE PROPIETATS.....	138
7.4 ASSENTAMENTS DELS MOLERS A MONTJUÏC.....	145
7.4.1 Origen i evolució del barraquisme a Montjuïc.....	145
7.4.2 El barraquisme a Montjuïc al s.XX.....	146
7.4.3 Les iniciatives assistencials religioses i socials.....	152
7.5 ABOCADOR DE MONTJUÏC.....	154
7.6 ESTRUCTURA DE LA PROPIETAT A MONTJUÏC A MITJANS DEL s.XIX.....	158
7.7 PEDRERES DE MONTJUÏC.....	163
7.7.1 La pedra de Montjuïc.....	163
7.7.2 Les pedreres de MONTJUÏC.....	168
7.8 ELS PORTALS DE BARCELONA.....	183
7.8.1 Origen i evolució de la muralla i portals de Barcelona a partir del s.XIII.....	183
7.8.2 El Portal de Sant Antoni.....	185
7.8.3 El Mercat de Sant Antoni.....	186
7.9 ELS CAMINS DE BARCELONA.....	187
7.9.1 Els orígens.....	187
7.9.2 Camins de la ciutat Vella.....	190
7.9.3 Camins de l'entorn modern.....	191

7.10 MORFOLOGIA, CAMINS, TORRENTS I RIERES DE MONTJUÏC.....	199
7.10.1 Torrents i rieres de Montjuïc.....	199
7.10.2 Morfologia dels camins.....	209
7.11 EL POBLE-SEC - BARRI DE BARCELONA SITUAT ALS VESSANTS SEPTENTRIONALS DE MONTJUÏC.....	223
7.11.1 Els orígens.....	223
7.11.2 Les Hortes de Sant Bertran.....	226
7.11.3 L'Eixample de Santa madrona.....	229
7.11.4 La França.....	230
7.11.5 L'Avinguda del Paral·lel.....	232
7.12 LES CREUS MONUMENTALS.....	240
7.13 LA CARTOGRAFIA DE BARCELONA DEL ss.XVIII-XXI.....	251
7.13.1 Cartografia urbana i representacions de Barcelona fins al s.XVIII.....	251
7.13.2 Cartografia militar y representació de Barcelona en el s.XVIII.....	251
7.13.3 Geòmetres i arquitectes. Cartografia de Barcelona (1750-1850).....	252
7.13.4 Planimetria parcel·l·ària municipal del pla de Barcelona (1845-1871).....	254
7.13.5 Els aixecaments topogràfics: Ildefons Cerdà i Garcia Fària.....	255
7.13.6 Els plànols de Barcelona elaborats pel Cos d'Estat Major, 1870 i 1885...	258
8. ANÀLISI.....	263
8.1 L'EMPREMTA DELS MOLERS.....	265
8.2 RECONSTRUCCIÓ DELS CAMINS DELS MOLERS.....	266
8.2.1 Anàlisi històrica.....	266
8.2.2 <i>Camí dels molers</i>	281
8.2.3 <i>Camí de la creu dels molers</i>	287
8.2.4 <i>La dualitat camí dels molers i de la creu dels molers</i>	290
8.2.5 <i>Reconstrucció dels camins dels molers i, de la creu dels molers</i>	295
8.3 LA CASA DELS MOLERS.....	296
8.3.1 Anàlisi històrica.....	296
8.3.2 Expedients d'edificació en la <i>finca casa dels molers</i>	308
8.3.3 Expedients urbanístics de la <i>finca casa dels molers</i> amb motiu de l'apertura de l'Avinguda del Paral·lel.....	317
8.3.4 Ubicació de la <i>casa dels molers</i>	324
8.4 DESCRIPCIÓ I UBICACIÓ DE LA CREU DELS MOLERS.....	331
8.4.1 Anàlisi històrica.....	331
8.4.2 Expedients d'edificació i plànols particulars en l'emplaçament de la <i>creu dels molers</i>	341
8.4.3 Expedients urbanístics a l'entorn de l'emplaçament de la <i>creu dels molers</i>	344
8.4.4 Cronologia i ubicació de la <i>creu dels molers</i>	345

9. RESULTATS.....	349
9.1 DESENVOLUPAMENT URBANÍSTIC DELS SECTORS DEL POBLE-SEC.....	351
9.2 SECTOR EIXAMPLE DE LES HORTES DE SANT BERTRAN.....	353
9.3 SECTOR EIXAMPLE DE SANTA MADRONA.....	365
9.4 SECTOR DE LA FRANÇA.....	371
9.5 LA SATÀLIA.....	382
9.6 AVINGUDA DEL PARAL·LEL.....	388
9.7 CRONOLOGIA DEL CREIXEMENT URBANÍSTIC DEL POBLE-SEC.....	394
10. CONCLUSIONS.....	419
11. BIBLIOGRAFIA.....	451
ANNEXOS.....	461
ANNEX A. FONS DOCUMENTAL.....	463
A.1. ACTA NOTARIAL 1837 SETEMBRE, 19 (NBCN, Xammar, 200)...	465
A.2. ACTA NOTARIAL 1859 JULIOL, 20 (NSCF, Barril, 197).....	467
A.3. ACTA NOTARIAL 1877 MAIG, 27 (NSCF, Barril, 253).....	469
A.4. ACTA NOTARIAL 1887 JULIOL, 7 (NSCF, Barril, 400).....	471
A.5. ACTA NOTARIAL 1891 JUNY,8 (NSCF, Barril, 326).....	473
A.6. ACTA NOTARIAL 1893 MARÇ, 27 (NSCF, Barril, 173).....	475
A.7. REGISTRE DE LA PROPIETAT DE BARCELONA NÚM.18. FINCA 1354 INSCRIPCION 1A TOM 854 LLIBRE 227 SECCIÓ OCCIDENT FOLIS 70 I 71. 1878 GENER, 10.....	477
A.8. REGISTRE DE LA PROPIETAT DE BARCELONA NÚM.18 . FINCA 1254 INSCRIPCION 1A-4A TOM 105 LLIBRE 40 SECCIÓ 2A FOLIS 135-139. 1894 FEBRER, 23.....	479
A.9. REGISTRE DE LA PROPIETAT DE BARCELONA. NÚM.18 FINCA REGISTRAL 149 SEGUNDA 8158 CRU 08069000014488 ACTUAL AVINGUDA DEL PARAL·LEL,132. MAIG 1986, 20.....	481
ANNEX B. RECULL FOTOGRÀFIC DE L'EXPOSICIÓ VIRTUAL MONTJUÏC 1915- 1923. RETRAT D'UNA MUNTANYA EN OBRES.....	483
ANNEX C. SEQÜÈNCIA CRONOLÒGICA DELS FETS ASSOCIATS AL PROCÉS DEL PLA DE REFORMA I EIXAMPLE D'ILDEFONS CERDÀ.....	489
ANNEX D. UBICACIÓ DE LES PEDRERES DE MONTJUÏC MÉS SIGNIFICATIVES DES DE 1855 FINS AL FINAL DE LA SEVA EXPLOTACIÓ.....	493
ANNEX E. CAMINS I VISTES DES DE MONTJUÏC.....	499
E.1 GRAVATS DELS CAMINS I VISTES DES DE MONTJUÏC DE L'ATLES DE BARCELONA.....	499
E.2 CAMINS I VISTES DES DE MONTJUÏC s.XIX.....	505
ANNEX F. RECULL FOTOGRÀFIC DEL POBLE-SEC EN EL PERÍODE DE 1850 A 1935.....	513
ANNEX G. RECULL FOTOGRÀFIC DE L'AVINGUDA DEL PARAL·LEL EN EL PERÍODE DE 1850 A 1935.....	517
ANNEX H. COL·LECCIÓ DE TREBALLS D'ESTUDIANTS D'AGRIMENSOR CORRESPONENTS AL CAMÍ DE RONDA, MONTJUÏC I LES HORTES DE SANT BERTRAN A MITJAN S.XIX.....	523
ANNEX I. RECULL DELS MAPES CARTOGRÀFICS DELS ss.XIX-XX.....	533

ANNEX J.	DESCRIPCIÓ DETALLADA DEL CAMÍ DELS MOLERS I DEL CAMÍ DE LA CREU DELS MOLERS.....	553
	J.1 DESCRIPCIÓ DETALLADA DEL CAMÍ DELS MOLERS.....	554
	J.2 DESCRIPCIÓ DETALLADA DEL CAMÍ DE LA CREU DELS MOLERS.....	563
	J.3 ANÀLISI CONJUNTA.....	568
ANNEX K.	SEGREGACIÓ DE LA FINCA DE LA CASA DELS MOLERS.....	571
	K.1 Expedient Q100. Marqués del Duero,115 (1922).....	571
	K.2 Expedient Q100. Plaça de Francesc Layret i Calabria (1932).....	574
	K.3 Expedient Q100. Avinguda Francesc Layret, 132 Bis (1935).....	577
	K.4 Expedient Q100. Avinguda Francesc Layret 132 (1935).....	580
	K.5 Expedient Q100. Marqués del Duero, 119 (1964).....	582
ANNEX L.	EXPEDIENT D'INFRACCIÓ URBANÍSTICA AL PLA DE REFORMA I EIXAMPLE D'ILDEFONS CERDÀ. Q100. MARQUÉS DEL DUERO S/N. (1894).....	585
ANNEX M.	EXPEDIENT Q100. CRUZ DE LOS CANTEROS,55 (1875).....	591
ANNEX N.	ESTUDI DEL VISOR DE L'ICGC.....	595

INDEX DE FIGURES

Figura 1. Fotografia dels <i>molers</i> a Montjuïc (Sagarra 1910).....	16
Figura 2. Picapedrers a les pedreres de Montjuïc (AFB 1916).....	16
Figura 3. Barraques a Montjuïc (Wolfgang 1910).....	20
Figura 4. Un dia quotidià a les Barraques de Montjuïc (AFB 1910).....	20
Figura 5. Esquema. Metodologia de la Investigació.....	32
Figura 6. Diagrama corresponent a la informació oral sobre l'existència dels vestigis objecte de recerca.....	34
Figura 7. Diagrama corresponent a la recerca del fons documental associat al contingut de la Informació oral.....	35
Figura 8. Diagrama corresponent a la ubicació dels <i>vestigis dels molers</i>	36
Figura 9. Diagrama corresponent a la descripció de l'entorn socioeconòmic del col·lectiu dels <i>molers</i> de Montjuïc de Barcelona: els factors socials, culturals, polítics i econòmics de la seva societat.....	37
Figura 10. Diagrama corresponent a la informació oral sobre l'existència dels vestigis objecte de recerca.....	38
Figura 11. Diagrama de la recerca del fons documental corresponent al contingut de la informació oral.....	40
Figura 12. Ampliació del Diagrama de Consulta a partir de les dades Registrals de la Finca.....	44
Figura 13. Diagrama de Consulta una vegada identificades dels dades d'inscripció (1 de 4).....	47
Figura 13. Diagrama de Consulta una vegada identificades dels dades d'inscripció (2 de 4).....	48
Figura 13. Diagrama de Consulta una vegada identificades dels dades d'inscripció (3 de 4).....	49
Figura 13. Diagrama de Consulta una vegada identificades dels dades d'inscripció (4 de 4).....	50
Figura 14. Col·lecció de Gravats de les Vistes des de Montjuïc, corresponents als ss.XVI-XIX dins l'index tipològic de la Col·lecció de l'Atlas de Barcelona. Plànols del s.XIX.....	60
Figura 15. Col·lecció de Gravats de les Vistes des de Montjuïc, corresponents als ssXVI -XIX dins l'index tipològic de la Col·lecció de l'Atlas de Barcelona. Gravats dels ss.XVI-XIX.....	60
Figura 16. Vista de Barcelona des de Montjuïc (Rouargue 1850).....	62
Figura 17. Vista de Barcelona des de Montjuïc (Rouargue 1850).....	63
Figura 18. La Font del Gat, a principis del segle XX. historiadearcelona.org	65
Figura 19. L'entrada de la Font del Gat en data actual.....	65
Figura 20. La rampa del carrer Concòrdia entre els carrers de la França Xica i Magalhães (fotografia de l'investigador 2019).....	66
Figura 21. Exposició virtual Montjuïc, retrat d'una muntanya en obres 1915-1923.....	67
Figura 22. Marca de picapedrer (Benito 2015).....	76
Figura 23. Marca de picapedrer a la façana de la capella de Santa Llúcia (Cortijo 2014).	76

Figura 24. Trencadors a les Pedreres de Montjuïc preparats per a transportar els carreus (AFB 1880).....	76
Figura 25. Fotografia d'una jornada d'exploració a les Pedreres (AFB 1917).....	76
Figura 26. Barraques a Montjuïc (Weber 1910).....	82
Figura 27. Barraques a Montjuïc (AFB 1950).....	82
Figura 28. Vista aèria del Poble-sec als peus de la muntanya de Montjuïc (AFB 1925)...	87
Figura 29. Descripció de l'entorn socioeconòmic del col·lectiu dels Molers de Montjuïc: els factors socials, culturals, polítics i econòmics de la seva societat.....	88
Figura 30. Explotació agrícola a les Hortes de Sant Bertran al Peu de Montjuïc 1870 (AFB).....	91
Figura 31. Avinguda del Paral·lel, amb el sector industrialitzat de les Hortes de Sant Bertran, amb emmagatzematge de carbó i les Centrals del carrer de Mata i de Carreras. Es pot observar l'Estació del Morrot (AFB 1925).....	92
Figura 32. Ubicació de l'estació a les Hortes de Sant Beltrán. Ferrocarril de Barcelona a Vilanova i Valls (AFB 1880-1930).....	92
Figura 33. Estació ferroviària de mercaderies del Morrot construïda en els anys 20 per substituir a la de Villanueva (AFB 1880-1930).....	93
Figura 34. Estació ferroviària de mercaderies del Morrot en l'actualitat (AFB 2010).....	93
Figura 35. Darrera collita de blat a la Plana de Lledó, l'any 1915 (Il·lustració catalana)...	94
Figura 36. El Pla de Lledó, avui. Estava situat a on ara hi ha el Palau Sant Jordi i la Torre Calatrava, al peu de l'Antic Camí de València (AFB 2010).....	94
Figura 37. La muralla del mar, Montjuïc al fons (Martí 1860).....	94
Figura 38. La muralla del mar al seu pas per davant de l'antic convent de la Mercè, actual Capitania General (Alzamora 1850).....	94
Figura 39. Urbanització de l'Eixample: Obertura i urbanització de la Gran Via (Comisión Especial del Ensanche 1928).....	94
Figura 40. Empedrant la Gran Via (Balell 1906).....	94
Figura 41. Construcció de l'edifici de la Universitat de Barcelona. Al fons els primers edificis de l' Eixample (Sala 1865).....	95
Figura 42. Parlament de Catalunya (AFB 1888).....	95
Figura 43. Construcció Temple de la Sagrada Família a l'any 1889 (AFB).....	93
Figura 44. Picapedrers a les pedreres de Montjuïc a l'any 1916 (AFB).....	96
Figura 45. Localització de les pedreres de Montjuïc sobre plànol de Martorell de 1943 (Anotacions de l'investigador).....	96
Figura 46. <i>Campament de la Constitució</i> establert a la falda nord de Montjuïc durant l'epidèmia de la febre groga de l'any 1921 (La Esquella de la Torratxa a partir d'una litografia de ca'n Brusi).....	97
Figura 47. Operaris treballant en la construcció del Palau d'Art Antic en el Recinte de l'Exposició Internacional de 1929 (AFB 1920).....	97
Figura 48. Panorama Exposició Internacional de Barcelona 1929 (AFB).....	98
Figura 49. Assentaments de Barraques a Montjuïc (AFB 1926).....	98
Figura 50. Resultat de la Guerra Civil, les onades migratòries van disparar la població de Montjuïc fins a transformar la muntanya en una autèntic suburbi marginal (AFB 1960).....	98

Figura 51. La càrrega (Casas 1899).....	99
Figura 52. Concentració de treballadors al final de la Rambla durant la vaga de <i>La canadenc</i> (AFB 1919).....	99
Figura 53. Encapçalament La Renaixença (Cercle Català d'Història).....	100
Figura 54. Jocs Florals de Barcelona (Cercle Català d'Història).....	100
Figura 55. Imatge aèria de la zona sud del parc de la Ciutadella en la que es pot veure el pont que travessava les vies del tren i la plaça del Torín al costat del barri de la Barceloneta (AFB 1895).....	103
Figura 56. Litografia escenes Plaça Torín, 25 de Juliol de 1835 (AFB).....	103
Figura 57. Litografia escenes avalots Primera Bullanga de Barcelona (AFB).....	104
Figura 58. Litografia escenes assassinat del Governador Militar General Bassa: (a) Defenestrar; (b) Recollida; (c) Arrossegament (AFB).....	104
Figura 59. No hi ha cap imatge de l'època de la fabrica Bonaplata; el seu aspecte podria ser semblat al d'aquesta il·lustració que es mostra a la publicació (Santacana 2015).....	105
Figura 60. Litografia de l'incendi de la Fàbrica Bonaplata la nit del 5 al 6 d'agost de 1835 (AFB).....	105
Figura 61. La Camància en un gravat de l'època (AFB).....	106
Figura 62. Vista de la Ciutadella de Barcelona atacada per la Camància pel juny de 1843, en un gravat de l'època (AFB).....	106
Figura 63. Vista de Barcelona al s.XVI (Civitates Orbis Terrarum).....	107
Figura 64. Ubicació de la muralla i els antics portals sobre fragment del Plànol Topogràfic d'Ildefons Cerdà (Cerdà 1855, anotacions de l'investigador).....	108
Figura 65. Transcripció de la Delimitació de les zones d'influència militar (Zona I,II i III) sobre fragment del Plànol Topogràfic d'època (AHB 1855).....	109
Figura 66. Vista general de la ciutat de Barcelona a vol d'ocell (AHCB 1850).....	109
Figura 67. <i>Proyecto d'Eixample d'Antoni Rovira Trias</i> (Rovira 1859).....	110
Figura 68. Litografia del <i>Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona y proyecto de su Reforma y Ensanche</i> d'Ildefons Cerdà de 1859 (AHCB).....	111
Figura 69. Carrers de Barcelona, edificació sobre arcades (AFB 1908).....	113
Figura 70. Carrers de Barcelona d'acord amb l'Urbanisme de Ciutat Vella (AFB 2000)...	113
Figura 71. Ciutat Vella de Barcelona (AFB).....	115
Figura 72. L'Eixample de Barcelona (AFB).....	115
Figura 73. Fotografia Doctor Pere Felip Monlau (www.pinterest 2019).....	118
Figura 74. Pintura Pascual Madoz, President de les Corts (www.pinterest 2019).....	118
Figura 75. Fotografia Ildefons Cerdà (anycerda.org).....	118
Figura 76. Publicació <i>Elementos de higiene publica</i> (Monlau 1802).....	120
Figura 77. Portada del <i>Proyecto Abajo las Murallas!</i> (Monlau 1840).....	120
Figura 78. <i>Plànol Topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants, Sector Montjuïc</i> . Escala original 1:2.000 (Cerdà 1855).....	124
Figura 79. Litografia basada en el <i>Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona levantado por orden del Gobierno para la formación del proyecto de ensanche</i> d'Ildefons Cerdà de 1855 (AHCB).....	124

Figura 80. Secció d'un carrer de l'Eixample tal i com consta en el Projecte del Plànol d'en Cerdà (AHCB).....	125
Figura 81. Disposició, dimensions i nomenclatura dels carrers i cruïlles en el Projecte del Plànol d'en Cerdà (AHCB).....	125
Figura 82. <i>Plano Particulario, hoja Nº XXI: 17 R/v 27, escala original 1:500 (Cerdà 1860)</i>	127
Figura 83. Publicació <i>Llibre Teoría de la construcción de las ciudades</i> (Cerdà 1859).....	128
Figura 84. Publicació de l'opuscle <i>Cuatro palabras sobre el Ensanche dirigidas al público de Barcelona</i> (Cerdà 1861).....	128
Figura 85. Publicació <i>Llibre Teoría general de la urbanización</i> (Cerdà 1867).....	128
Figura 86. Làmina del <i>Plànol oficial de la ciutat Nova</i> d'Ildefons Cerdà de 1858 (AHCB).....	131
Figura 87. <i>Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona y proyecto de su Reforma y Ensanche</i> d'Ildefons Cerdà de 1859 (AHCB).....	131
Figura 88. <i>Replanteamiento del Plano del Ensanche de Barcelona</i> d'Ildefons Cerdà de 1863 (AHCB).....	132
Figura 89. <i>Plano general de Barcelona su ensanche y pueblos contiguos a partir de los Planos del Ensanche de Ildefons Cerdà Sunyer y del casco antiguo y Barceloneta</i> . Escala original 1:10.000 (Garriga 1877).....	132
Figura 90. Maqueta Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà (anycerdà.org).....	135
Figura 91. Litografia del plànol del <i>Proyecto de reforma y ensanche de Barcelona</i> d'Ildefons Cerdà de 1860 (AHCB).....	136
Figura 92. Disseny i agrupació de les illes (http:// arxiufortpienc.blogspot.com 2019/07/12).....	137
Figura 93. Alçada de les edificacions (http:// arxiufortpienc.blogspot.com 2019/07/12)....	137
Figura 94. Les illes i el xamfrà (http:// arxiufortpienc.blogspot.com 2019/07/12).....	137
Figura 95. Orientació de les edificacions (http:// arxiufortpienc.blogspot.com 2019/07/12).....	137
Figura 96. Fragment de l'evolució del Plà Cerdà (Eixample20 http:// 4.bp.blogspot.com 2019/07/12).....	137
Figura 97. Xarxa d'Endeutament. Subhastes Judicials a la Catalunya Oriental (Garcia 2009).....	141
Figura 98. Resum edictes de subhasta, període 1875-1905 a Barcelona i Girona classificats per superfícies (Bosch 1979).....	142
Figura 99. Procediments executius de Grans Propietats, més importants seguits en les demarcacions de Girona i Barcelona, entre 1875 i 1905 Barcelona i Girona (Garcia 2009).....	143
Figura 100. Principals extensions de terres subhastades i tipologia de sortides considerant de manera individual cada un dels edictes d'anunci de subhasta. Barcelona i Girona, 1875-1905 (Garcia 2009).....	144
Figura 101. Barraques a Montjuïc (AFB 1926).....	145
Figura 102 Creixement accelerat dels assentaments de Barraques a Montjuïc (AFB 1950).....	145
Figura 103. Panorama Exposició Internacional de Barcelona 1929 (AFB).....	147

Figura 104. Vistes de l'apertura del carrer Vilamarí, que dona fi a les 207 Barraques a l'Eixample de Sant Antoni on habitaven 1.000 persones. Apertura coincidint amb Milans del Bosch, Sepúlveda i Floridablanca (AFB).....	149
Figura 105. Distribució dels barris de barraques de Montjuïc en la segona meitat del s.XX (Camino 2011).....	150
Figura 106. Vistes aèries de les barraques de Montjuic (AFB 1950).....	151
Figura 107. Els barris de barraques de Montjuïc, apèndix oblidat, de la ciutat de Barcelona (AFB 1960).....	153
Figura 108. Barraques a Montjuïc (AFB 1960).....	153
Figura 109. Els barris de barraques de Montjuïc, la llunyania i la desatenció sanitària i escolar (AFB 1960).....	153
Figura 110. Les Barraques i la proximitat de l'abocador de la ciutat a Montjuïc (AFB 1966).....	153
Figura 111. Campament Abocador de Montjuïc. Camions descarregant escombraries (AFB 1967).....	154
Figura 112. Límits del futur abocador de Montjuïc i els camps de barraques a l'any 1960 (Alba 2015).....	154
Figura 113. Proximitat del Barri de can clos amb l'abocador (Castillo 2011).....	155
Figura 114. Figura del relleu de l'abocador de Montjuïc (AFB).....	155
Figura 115. Fotografies Aèries de l'evolució de l'abocador de Montjuïc 1961-2010 (ICGC).....	156
Figura 116. Vista aèria de l'any 1967 amb indicació de l'emplaçament previst pel Jardí Botànic (Alba 2015).....	157
Figura 117. Vista del Jardí Botànic (Alba 2015).....	157
Figura 118. Àmbit del Jardí Botànic de Barcelona a l'any 2005 coincident amb la superfície ocupada per l'antic abocador (Alba 2015).....	157
Figura 119. Xarxa de camins de Montjuïc de principis de s.XVIII sobre fragment del <i>Planol Barcelona y son hort y vinyet, en lo setge de 1706, segons lo Plan traçat per un Enginyer foraster</i> (Wisscher principis s.XIX, anotacions de l'investigador).....	160
Figura 120. Plano geométrico del término jurisdiccional de la ciudad de Barcelona (Soler 1851).....	162
Figura 121. Còpia del plano geométrico del término jurisdiccional de la ciudad de Barcelona (Soler 1851).....	162
Figura 122. Descripció que en fan Álvarez i Roca, de les diferents pedreres de la muntanya de Montjuïc a finals del s.XIX i principis del s.XX (Álvarez i Roca, 1988).....	166
Figura 123. Vista actual de la muntanya de Montjuïc (AFB).....	167
Figura 124. Plànol de 1904, que indica les Pedreres de la societat Fomento de Obras y Construcciones a Montjuïc, d'una superfície de 64,50 hectàrees (Roca, 1993, anotacions de l'investigador).....	168
Figura 125. Pedrera <i>El Morrot</i> sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l'investigador).....	169
Figura 126. Pedrera <i>El Morrot</i> (AFB 1865).....	169
Figura 127. Pedrera <i>El Morrot</i> (AFB 1880).....	169

Figura 128. Pedrera <i>El Morrot</i> (AFB 1888).....	169
Figura 129. Front <i>El Morrot</i> (AFB 1888).....	169
Figura 130. Pedrera <i>Jardí Mossèn Jacint Verdaguer</i> sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l'investigador).....	170
Figura 131. Diferents visuals del Jardí de Mossèn Cinto Verdaguer en l'actualitat (AFB).	170
Figura 132. Pedrera <i>La Foixarda</i> sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l'investigador).....	171
Figura 133. Fotografies de l'estany de la pedrera de <i>La Foixarda</i> en l'actualitat (AFB)....	171
Figura 134. Pedrera <i>La Foixarda (Sot de la Masia)</i> , sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l'investigador).....	172
Figura 135. Recinte de la granja sobre fotografia aèria de l'Estadi de 1929 (ANC).....	172
Figura 136. Edifici de la Masia construït per l'Associació de Ramaders amb motiu de l'Exposició Internacional de 1929 (AFB).....	172
Figura 137. Diverses visuals de la pedrera <i>la Foixarda (Sot de l'Estany)</i>	173
Figura 138. Pedrera <i>La Foixarda (Jardí de l'Estany)</i> , sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l'investigador).....	174
Figura 139. Diverses visuals actuals del Jardí de l'Estany (guia.barcelona.cat).....	174
Figura 140. Pedrera <i>Jardins de Laribal</i> , sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l'investigador).....	175
Figura 141. Diverses visuals actuals del <i>Jardí de Laribal</i> . A la fotografia de l'esquerra al fons s'hi troba la <i>font del gat</i> (guia.barcelona.cat).....	175
Figura 142. Pedrera <i>La Satàlia</i> , sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l'investigador).....	176
Figura 143. Pedrera <i>La Satalia</i> , en plena explotació (AFB, principis del s.XX).....	176
Figura 144. Masia <i>La Satalia</i> , en una de les imatges més antigues del Poble-Sec (AFB 1869).....	176
Figura 145. Pedrera <i>Moragues</i> avui Jardins del Teatre Grec, sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, Anotacions de l'investigador).....	177
Figura 146. Treballs a la pedrera <i>Moragues</i> (AHB 1909).....	177
Figura 147. Obres de construcció del Teatre Grec, amb motiu de l'Exposició Universal de Barcelona (AFB 1929).....	177
Figura 148. El Teatre Grec finalitzades les obres de construcció (AFB 1929).....	177
Figura 149. El Teatre Grec en l'actualitat (AFB 2016).....	177
Figura 150. Pedrera <i>El Mussol</i> sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l'investigador).....	178
Figura 151. Carro de pedrera construït als tallers de FOCSA a principis del s.XX. Carro de fusta amb reforços de ferro resistents a la duresa del treball a les pedreres i les irregularitats dels camins (Roca 1994).....	178
Figura 152. Trinxera del ramal del ferrocarril de la pedrera <i>El Mussol</i> (AFB, principis del s.XX).....	178
Figura 153. Pedrera <i>Sot del Migdia</i> sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l'investigador).....	179
Figura 154. Treballs d'explotació de la <i>Pedrera del Sot del Migdia</i> (AFB 1919).....	179

Figura 155. El Projecte del Rocòdrom del Sot, projectat pels arquitectes Beth Galí i Màrius Quintana (Roca 1994).....	179
Figura 156. Estat actual dels Terrenys (AFB).....	179
Figura 157. Jardins Sot del Migdia (AFB).....	179
Figura 158. Pedrera <i>Moragues</i> avui <i>Fossar de les Moreres</i> , sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l'investigador).....	180
Figura 159. <i>Pedrera Moragues</i> a principis del s.XX (AFB).....	180
Figura 160. Topogràfic <i>Pedrera Moraques</i> . Martorell 1926-1936 (Roca 1994).....	180
Figura 161. <i>Fossar de les Moreres</i> en l'actualitat (AFB).....	180
Figura 162. Pedrera <i>Sa Font</i> avui Estadi Joan Serrahima, sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l'investigador).....	181
Figura 163. Pedrera <i>Sa Font</i> a principis del s.XX (AFB).....	181
Figura 164. Proximitat de la <i>pedrera Sa Font</i> amb el Polvorí militar a l'any 1901 (Roca 1994).....	181
Figura 165. Fotografia Estadi Joan Serrahima anys 1970 (AFB).....	181
Figura 166. Fotografia actual Estadi Joan Serrahima (Agrupació Atlètica de Catalunya).	181
Figura 167. El polvorí, sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICGC, anotacions de l'investigador).....	182
Figura 168. Vista del Polvorí (AFB).....	182
Figura 169. El portal de Sant Antoni sobre gravat de l'època (AHB 1869, anotacions de l'investigador).....	185
Figura 170. El portal de Sant Antoni sobre Plànol de l'època (AHB, anotacions de l'investigador).....	185
Figura 171. L'Actual Mercat de Sant Antoni, situat sobre el carrer de Sant Antoni Abad (AHB, anotacions de l'investigador).....	185
Figura 172. Superposició de la crugia del mercat de Sant Antoni sobre ortofotomapa de la ciutat (anotacions de l'investigador).....	186
Figura 173. Vista del Mercat de Sant Antoni (AFB 1920).....	186
Figura 174. Superposició crugies sobre plànol cadastral actual (anotacions de l'investigador).....	186
Figura 175. Carta Històrica. La historia Inmobiliària de Barcelona en 26 mapes interactius (MHB 2010).....	188
Figura 176. Traçat dels Camins de la Barcelona en l'època Romana. Estudi de la Xarxa Viària de Tradició Romana a l'àmbit Geogràfic del Pla de Barcelona (Travesset 1994).....	190
Figura 177. Camins Principals accés a Barcelona de principis del s.XIX sobre fragment del plànol del traçat dels camins de la Barcelona en l'època Romana. (Travesset 1994, anotacions de l'investigador).....	191
Figura 178. Camí de València. A.Traçat del camí de València d'entrada a Barcelona sobre ortofotomapa actual (ICGC, anotacions de l'investigador). B. Vista de l'accés a Barcelona pel Camí de València, amb el Portal de Santa Madrona i el Baluard al fons. C. Vista del Portal de Santa Madrona des del costat mar amb el Fossar de la Muralla i el Baluard en primer Pla. D. Vista del Portal de Santa Madrona des del costat muntanya amb el Fossar de la Muralla i el Baluard en primer Pla (AFB 1870, anotacions de l'investigador)..	192

Figura 179. Traçat dels Camins de València i Camí del Morrot o Carretera de Montjuïc sobre fragment del Mapa de Magí Travesset i traçat del carrer d'en Fontrodona marcat en vermell.....	193
Figura 180. Entrada a Barcelona pel camí de Madrid accedint pel portal de Sant Antoni Abad, sobre plànol de Barcelona de 1943 (ICGC, anotacions de l'investigador).....	194
Figura 181. Gravat de l'època. Accés a Barcelona pel portal de Sant Antoni (AFB 1820).....	194
Figura 182. Vistes de la Plaça del Pedró (AFB).....	194
Figura 183. Traçat de la Via Augusta a Barcelona (Carquinyol 2007).....	195
Figura 184. Traçat occidental del camí de Montjuïc sobre fragment de Plànol de Barcelona de 1943 (ICGC, anotacions de l'investigador).....	196
Figura 185. Camí del Morrot a mitjan s.XIX (AFB 1863, anotacions de l'investigador).....	197
Figura 186. Camí del Morrot a mitjan s.XX (AFB 1943, anotacions de l'investigador).....	197
Figura 187. Recull fotogràfic de l'evolució de l'apertura Sud de la ciutat per la façana marítima de Montjuïc des de 1873 fins l'actualitat (AFB).....	198
Figura 188. Morfologia de la vessant septentrional de Montjuïc al s.XIX (AFB).....	199
Figura 189. Un dels camins de Montjuïc en que camí i torrent coincideixen (AFB 1917)..	199
Figura 190. Edificacions a les torrenteres vessant de Montjuïc a principis s.XX (Leonard).....	199
Figura 191. Edificacions a les torrenteres a mitjans s.XX (Arxiu Parroquial de Sant Pere Claver).....	199
Figura 192. Fragment d'un plànol topogràfic de Montjuïc, en el que es pot observar en base a les línies de nivell, que els camins segueixen els traçats dels Torrents (ICGC 1860).....	200
Figura 193. Fragment d'una recreació cartogràfica d'un mapa parcel·lari agrícola del pla de Barcelona de l'última meitat del segle XVIII, en el que s'inclou la xarxa hidrogràfica (CCCB, anotacions realitzades per l'investigador).....	200
Figura 194. Traçat del torrent dels Tarongers o de la Font Trobada sobre fragment d'un mapa parcel·lari agrícola s.XVII (CCCB, anotacions de l'investigador).....	201
Figura 195. Localització de la Font Trobada abans de la urbanització de la muntanya de Montjuïc sobre fragment d'un plànol de principis del s.XX (ICGC, anotacions de l'investigador).....	201
Figura 196. Traçat Torrent muntanya avall de Montjuïc sobre ortofotomapa actual (anotacions de l'investigador).....	202
Figura 197. Superposició del traçat del torrent dels Tarongers o de la Font Trobada muntanya amunt de Montjuïc sobre ortofotomapa actual (anotacions de l'investigador).....	202
Figura 198: Traçat antic del torrent dels Tarongers o de la Font Trobada, entre el passeig de l'Exposició i el carrer de Magalhaes. A. Imatge (fotografia de l'investigador, 2019). B. Ubicació de la visió sobre ortofotomapa actual (anotacions de l'investigador).....	203
Figura 199. Superposició sobre ortofotomapa actual del traçat del torrent dels Tarongers o de la Font Trobada, coincident avui en dia amb el traçat que segueix el carrer de Fontrodona a l'altura del carrer Blai (anotacions de l'investigador). A. Traçat del carrer dels Tarongers o de Fontrodona. B. Ampliació del detall.....	203

Figura 200. Fotografia del carrer de Fontrodona, interceptat al fons per un edifici del carrer Blai (2019, fotografia de l'investigador).....	204
Figura 201. Continuïtat del carrer de Fontrodona en la cruïlla dels carrers amb Blai i Blesa (2019, fotografia de l'investigador).....	204
Figura 202. Fragment d'un mapa francès de 1708 (ICGC).....	205
Figura 203. Traçat del torrent de la Línia sobre fragment d'un mapa parcel·lari agrícola s.XVII (CCCB, anotacions de l'investigador).....	205
Figura 204. Traçat del Torrent de la Font del Pla de Baix sobre fragment d'un mapa parcel·lari agrícola s.XVII (CCCB, anotacions de l'investigador).....	206
Figura 205. Traçat del Torrent de les Hortes de Sant Bertran sobre fragment d'un mapa parcel·lari agrícola s.XVII (CCCB, anotacions de l'investigador).....	206
Figura 206. Traçat del Torrent de la Font del Gat sobre fragment d'un mapa parcel·lari agrícola s.XVII (CCCB, anotacions de l'investigador).....	206
Figura 207. Traçat del Torrent de la Font del Gat sobre fragment d'un mapa militar francès de 1706 (ICGC, anotacions de l'investigador).....	206
Figura 208. L'entrada de la Font del Gat a principis del segle XX (AFB 1930).....	207
Figura 209. La Font del Gat, a principis del segle XX (AFB 1930).....	207
Figura 210. L'entrada de la Font del Gat a l'actualitat (AFB).....	207
Figura 211. La Font del Gat a l'actualitat (guia.barcelona.cat).....	207
Figura 212. Ubicació sobre ortofotomapa actual de la Font del Gat (anotacions de l'investigador).....	208
Figura 213. Camins i portals d'accés a Barcelona de principis del s.XIX amb superposició de la xarxa de torrents que feien de camins sobre fragment de plànol d'època (ICGC, anotacions de l'investigador).....	209
Figura 214. Sectors del Poble-Sec sobre fragment de plànol de la ciutat de Barcelona de 1943 (ICGC).....	210
Figura 215. Vista del Poble-Sec, amb els terrenys ocupats per hortes, encara sense urbanitzar ni edificar (AFB 1860, anotacions de l'investigador).....	210
Figura 216. Vista del sector de les Hortes de Sant Bertran del Poble-Sec, amb els terrenys ocupats per hortes, encara sense urbanitzar ni edificar (AFB 1876, anotacions de l'investigador).....	211
Figura 217. Situació de l'illa de proveïments prevista en el quadrant Oest sector Sud al voltant de l'eix de Sant Antoni Abad sobre fragment del Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona y Proyecto de su Reforma y Ensanche (Cerdà 1859, anotacions de l'investigador).....	212
Figura 218. Disposició del Mercat de Sant Antoni en forma de creu grega, sobre les diagonals de l'illa donant continuïtat al carrer de Sant Antoni Abad amb el traçat antic del camí de Madrid, ubicat sobre l'antic portal de Sant Antoni (Ortofotomapa actual, anotacions de l'investigador).....	212
Figura 219. Fragment del plànol de la ciutat nova segons el Pla d'Eixample d'Ildefons Cerdà en el que es pot observar l'illa de proveïments, la ciutat vella, els seus voltants en els que s'inclou la muntanya de Montjuïc i, el traçat de les diagonals coincidents amb les crugies del mercat de Sant Antoni (Cerdà 1858, anotacions de l'investigador).....	213
Figura 220. Fragment del plànol ciutat nova segons el Pla d'Eixample d'Ildefons Cerdà es pot observar el traçat de la confluència de la diagonal SO-NE amb la cruïlla de camins de Montjuïc (Cerdà 1858, anotacions de l'investigador).....	214

Figura 221. Fragment del plànol de la ciutat nova segons el Pla d'Eixample d'Ildefons Cerdà en el que es pot observar la cruïlla principal del camins del sector septentrional de Montjuïc (Cerdà 1858, anotacions de l'investigador).....	215
Figura 222. Traces de jaciments, edificis i camins històrics de Montjuïc (Pla Metropolità General a l'àmbit de la muntanya de Montjuïc 2013).....	217
Figura 223. Fragment del Plànol de traces de jaciments, edificis i camins històrics de Montjuïc (Pla metropolità general a l'àmbit de la muntanya de Montjuïc 2013).....	217
Figura 224. Fragment del Plànol de la ciutat de Barcelona de principis de s.XIX (AHB, anotacions de l'investigador).....	219
Figura 225. Eixos principals del Poble-sec de principis de s.XIX sobre fragment del plànol de la ciutat de Barcelona de l'època (AHB, anotacions de l'investigador).....	220
Figura 226. Vista Panoràmica dels terrenys del futur Poble-sec des de la muntanya de Montjuïc s.XIX (ICGC).....	223
Figura 227. Vista actual de la torre de defensa del castell de Montjuïc.....	225
Figura 228. Sectors del Poble-Sec sobre Fragment del Plànol <i>Anteproyecto de Paseos y urbanización rural de la montaña de Montjuïc</i> de 1894 (AHB).....	225
Figura 229. Dues imatges de l'ortofotomapa actual del Poble-Sec i Montjuïc (ICC, anotacions de l'investigador).....	225
Figura 230. Sector Hortes de Sant Bertran del Poble-sec sobre Plànol <i>Anteproyecto de Paseos y urbanización rural de la montaña de Montjuïc</i> de 1894 (AHB, anotacions de l'investigador).....	226
Figura 231. Aquarel·la de les Hortes de Sant Bertran (Bourgeois 1803, anotacions de l'investigador).....	226
Figura 232. Evolució de la construcció de les xemeneies de la central del carrer Mata (AFB).....	227
Figura 233. Vista general de la central amb les tres xemeneies. Al fons, la central d'electricitat del c/Carrera (AFB 1920).....	227
Figura 234. Foto en la que es fa coincidir el cim de la xemeneia del carrer Carrera amb l'estàtua de Colom situat just darrera. L'efecte òptic és espectacular (Ballell 1906).....	227
Figura 235. Vista panoràmica. Es poden observar les xemeneies de les Central de Mata i de Carrera (AFB 1920).....	228
Figura 236. Vista del sector de les Hortes de Sant Bertran captada des de Montjuïc amb el Paral·lel i la ciutat al fons i la Central Tèrmica del c/Carrera (AFB 1900).....	228
Figura 237. Vista general de les Hortes de Sant Bertran en el que es pot observar les naus industrials edificades (AFB 1880).....	228
Figura 238. Descàrrega de Carbó -Moll de St. Bertran- per al subministrament de les Centrals (AFB 1905).....	228
Figura 239. Carros que des del port traginaven el carbó fins a la tèrmica de la Companyia de Tramvies de Barcelona (AFB 1920).....	228
Figura 240. Ermita de Santa Madrona en l'actualitat (AFB).....	229
Figura 241. Sector de Santa Madrona sobre Plànol <i>Anteproyecto de Paseos y urbanización rural de la montaña de Montjuïc</i> de 1894 (AHB, anotacions de l'investigador).....	229

Figura 242. Sector inicial de La França sobre Plànol <i>Anteproyecto de Paseos y urbanización rural de la montaña de Montjuïc</i> de 1894 (AHB, anotacions de l'investigador).....	230
Figura 243. Sector definitiu de La França sobre fragment Plànol <i>Anteproyecto de Paseos y urbanización rural de la montaña de Montjuïc</i> de 1894 (AHB, anotacions de l'investigador).....	230
Figura 244. Vista panoràmica actual del Poble-Sec (CartoBCN, anotacions de l'investigador).....	231
Figura 245. El Poble-Sec sobre fragment del Plànol de la ciutat de Barcelona de 1943 (ICGC).....	231
Figura 246. Avinguda del Paral·lel sobre Plànol de <i>Anteproyecto de Paseos y urbanización rural de la montaña de Montjuïc</i> de 1894 (AHB, anotacions de l'investigador).....	232
Figura 247. Vista de l'Avinguda del Paral·lel a principis del s.XX (AFB 1914).....	232
Figura 248. Els Principals eixos urbanístics de Barcelona. Confluència de les avingudes del Paral·lel i Meridiana en la Torre del Rellotge del Port (ICGC).	233
Figura 249. Vista de la Torre del Rellotge, amb Montjuïc al fons (www.Pinterest, 2019)..	233
Figura 250. Vistes de les hortes del Poble-sec des de Montjuïc.....	238
Figura 251. Vista panoràmica del Poble-Sec des de Montjuïc, (AFB 1900).....	238
Figura 252. Vista aèria del Poble-Sec, sector Santa Madrona i la França, completament urbanitzat (ANC-FF 1928).....	239
Figura 253. Vista aèria del Poble-Sec, sector Hortes de Sant Bertran, completament urbanitzat (ANC-FF 1928).....	239
Figura 254. Vista de la connexió del futur vial de l'avinguda del Paral·lel, confluència amb la Plaça Espanya (AFB 1890).....	239
Figura 255. Vista de l'extrem marítim del futur vial de l'avinguda del Paral·lel ocupat pel Baluard del Rei (AFB 1890).....	239
Figura 256. Vista panoràmica de l'apertura de l'avinguda del Paral·lel des de la Plaça Espanya (Toldrà 1900).....	239
Figura 257. Parts de la creu monumental.....	241
Figura 258. Benedicció de la creu de terme de Barcelona al terrat de la catedral (Mas 1907).....	243
Figura 259. Diverses vistes de la Creu de terme de Sant Martí de Provençals (AFB, principis del s.XX).....	244
Figura 260. Vista de Barcelona des de Montjuïc (Autor desconegut 1853).....	244
Figura 261. Creu d'Esplugues de Llobregat (Santacreu 2017).....	246
Figura 262. Creu de Sant Andreu de Palomar. A. Creu original (Bastardes 1919); B. Rèplica de la creu original (Esteves 2019).....	246
Figura 263. Capitell de la Creu del Raval (Riera 1988).....	246
Figura 264. Vistes de la creu de ferro d'Horta (AFB). A. Principis de s.XX (Font 1916). B. Creu actual (Barnatresc 2013).....	248
Figura 265. Vistes de la creu del carrer Biscaia de Sant Adria de Besòs. A. Mitjans s.XX (AFB 1957). B. Actual (Esteves 2007).....	248
Figura 266. Basament de la Creu Trencada (https://enarchenhologos.blogspot.com/2018/09/).....	248

Figura 267. Creu del Turó de la Vilana de Collserola mitjans s.XX (Fons Cuyàs).....	248
Figura 268. Creu de Pedralbes (<i>Pérez de Rosas</i> 1946).....	248
Figura 269. Creu de Bellesguard (Galindo 2020).....	248
Figura 270. Creu de Santa Anna (Esteves 2020).....	250
Figura 271. Vistes de la Creu del Padró.....	250
Figura 272. Creu de l'Hospital de Santa Creu de Barcelona (Salvany 1912).....	250
Figura 273. Reproducció del rolo de Vinuesa (Esteves 2016).....	250
Figura 274. Reproducció de la creu d'Ullecona (Esteves 2016).....	250
Figura 275. Traçat del camí de la creu dels molers i de Santa Madrona sobre plànol de situació de l'obra corresponent a l'expedient Eix-9735 carrer Cruz de los Canteros 55, actualment Creu dels Molers 35 (AMCB 1875).....	267
Figura 276. Fragment del <i>Plànol Oficial de la ciutat Nova</i> (Cerdà 1858, anotacions de l'investigador).....	269
Figura 277. Emplaçament del torrent de la font del Gat i afluent sobre fragment del plànol oficial de Barcelona de 1890 (AHB 1890, anotacions de l'investigador).....	271
Figura 278. Emplaçament dels carrers <i>dels molers i de la creu dels molers</i> sobre fragment del <i>plànol de Barcelona de 1890</i> (AHCB 1890, anotacions de l'investigador).....	272
Figura 279. Fragment del <i>plànol topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants, Sector Montjuïc</i> (Cerdà 1855, anotacions de l'investigador).....	273
Figura 280. Fragment del <i>plànol oficial de la ciutat Nova</i> (Cerdà 1858, anotacions de l'investigador).....	274
Figura 281. Fragment del <i>Plano General de Barcelona, su ensanche y pueblos contiguos</i> (Cerdà 1877, anotacions de l'investigador).....	275
Figura 282. Fragment del <i>Plano oficial de Barcelona y Alrededores de 1885</i> (AHB 1885, anotacions de l'investigador).....	276
Figura 283. Fragment del <i>Plano oficial de Barcelona y Alrededores de 1890</i> (AHB 1890, anotacions de l'investigador).....	277
Figura 284. Fragment del <i>Plano oficial de Barcelona y Alrededores de 1933</i> (AHB 1933, anotacions de l'investigador).....	278
Figura 285. Fragment del <i>Plànol de Barcelona de 1943</i> (AHB 1943, anotacions de l'investigador).....	279
Figura 286. Reconstrucció del <i>camí dels molers</i> sobre ortofotomapa actual (anotacions realitzades per l'investigador).....	281
Figura 287. Identificació dels punts específics objecte d'anàlisi detallada en la reconstrucció del <i>camí dels molers</i> sobre ortofotomapa actual. Anotacions realitzades per l'investigador.....	282
Figura 288. Reconstrucció del Traçat del <i>camí dels molers</i> en el tram del carrer Concòrdia a l'altura dels carrers de l'Olivera i de la França Xica sobre fragment del <i>Plànol de la Ciutat de Barcelona de 1933</i> (AHB 1933).....	283
Figura 289. Pendants en el carrer de la Concòrdia (entre l'Olivera i de la França Xica) sobre Plànol Topogràfic actual (Anotacions de l'Investigador).....	283
Figura 290. Vista del Carrer de la Concòrdia (entre els carrers de l'Olivera i de la França Xica) (fotografia i anotacions de l'investigador 2019).....	283

Figura 291. Vistes del desnivell existent dels accessos als habitatges del carrer de les Pedreres respecte al carrer de la França Xica (fotografia de l'investigador 2019).....	283
Figura 292. Vistes del desnivell dels accessos als habitatges del carrer de la Concòrdia respecte al carrer de la França Xica (fotografia de l'investigador 2019).....	283
Figura 293. Corbes de nivell carrer de les Pedreres a l'altura del futur carrer de la França Xica sobre fragment del <i>Plano oficial de Barcelona y Alrededores de 1885</i> (AHB 1885, anotacions de l'investigador).....	284
Figura 294. Traçat del camí de la font del Gat sobre fragment del <i>Plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la Fransa y zona inmediata de la ladera de Montjuic</i> (Vigo1885, anotacions de l'investigador).....	286
Figura 295. Cruïlla dels carrers Puríssima Concepción (a l'esquerra) i Concòrdia (a la dreta) (fotografia i anotacions de l'investigador 2019).....	286
Figura 296. Desnivell entre el carrer de la Puríssima Concepcion (superior) i de la Concòrdia (inferior) (fotografia i anotacions de l'investigador 2019).....	286
Figura 297. Reconstrucció del <i>camí de la creu dels molers</i> sobre ortofotomapa actual (anotacions de l'investigador).....	287
Figura 298. Pendents del 19% en el tram del carrer <i>Creu dels molers</i> (entre el passeig de l'Exposició i el carrer de Julià) sobre plànol topogràfic actual (anotacions de l'Investigador).....	288
Figura 299. Vista del tram del carrer <i>Creu dels molers</i> , entre el passeig de l'Exposició i el carrer de Julià (fotografia i anotacions de l'investigador 2019).....	288
Figura 300. Pendents del 18% en el tram d'accés a l'avinguda de l'Estadi, des de la Font del Gat, travessant els Jardins de Laribal sobre plànol topogràfic actual (anotacions de l'Investigador).....	289
Figura 301. Camí que creua els Jardins de Laribal, sobre fragment del plànol <i>Plano de la zona del Puerto Franco de Barcelona y terrenos adyacentes de 1926</i> (ICC 1926, anotacions de l'investigador).....	289
Figura 302. Traçats dels <i>camins dels molers i de la creu dels molers</i> segons l'accessibilitat, sobre ortofotomapa actual (anotacions de l'investigador).....	290
Figura 303. El carro i el cavall, protagonistes en els treballs d'exploració de les pedreres de Montjuïc (AFB principis s.XX).....	291
Figura 304. L'abeurador del Poble-sec, testimoni de carros i traginers (Lamevabarcelona.cat 23 setembre de 2014).....	291
Figura 305. Connexió del <i>camí de la creu dels molers</i> amb els carrers principals del Poble-sec sobre fragment d'un mapa del municipi de Barcelona de l'any 1885 (ICGC 1885, anotacions de l'investigador).....	292
Figura 306. <i>Camí dels molers i camí de la creu dels molers</i> sobre fragment de <i>Plano oficial de Barcelona y Alrededores</i> (ICC 1890, anotacions de l'investigador). 292	
Figura 307. <i>Camí dels molers i camí de la creu dels molers</i> sobre fragment de <i>Plano de la zona del Puerto Franco de Barcelona y terrenos adyacentes</i> (ICC 1926, anotacions de l'investigador).....	293
Figura 308. <i>Camí dels molers i camí de la creu dels molers</i> sobre fragment de <i>Plano de la ciudad de Barcelona</i> (ICC 1933, anotacions de l'investigador).....	293
Figura 309. Emplaçament dels <i>carrers de les Pedreres i de la Creu dels Molers</i> , sobre plànol viari de Barcelona 1943 (Ajuntament de Barcelona 1943, anotacions de l'investigador).....	294

Figura 310. Emplaçament dels carrers de les Pedreres i de la Creu dels Molers, sobre plànol viari de Barcelona 2018 (Ajuntament de Barcelona 2018, anotacions de l'investigador).....	294
Figura 311. Reconstrucció del camí dels molers i camí de la creu dels molers sobre ortofotomapa actual (anotacions de l'investigador).....	295
Figura 312. Primera aproximació a l'emplaçament de la finca sobre fragment del Plànol Camins, Edificacions i Pedreres (Cerdà 1855, anotacions de l'investigador).	298
Figura 313. Primera aproximació a la identificació de la casa dels molers sobre fragment del Plànol Camins, Edificacions i Pedreres (Cerdà 1855, anotacions de l'investigador).....	298
Figura 314. Primera aproximació a la identificació de la casa dels molers sobre fragment del Plànol topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants (Cerdà 1855, anotacions de l'investigador).....	299
Figura 315. Aproximació a la identificació de la casa dels molers sobre la relació de Plànols redactats per Cerdà en el període comprés entre 1855 a 1863 (anotacions de l'investigador).....	300
Figura 316. Fragment del Plano geométrico del término jurisdiccional de la ciudad de Barcelona (Soler 1851, anotacions de l'investigador).....	301
Figura 317. Fragment de la versió digitalitzada del Plano geométrico del término jurisdiccional de la ciudad de Barcelona (Soler 1851, anotacions de l'investigador).....	301
Figura 318. Emplaçament de la finca identificada en el plànol de l'aixecament topogràfic de Cerdà (1855) sobre el plànol del cadastre (1851).....	302
Figura 319. Fragment del Plànol Particulari full XXI: 17 R/v 27 (Cerdà 1860, anotacions de l'investigador).....	303
Figura 320. Representació gràfica dels límits de les propietats confrontants referenciats als punts cardinals obtinguts a partir de l'Acta Notarial 1859 juliol, 20 (NSCF, Barril, 197).....	304
Figura 321. Representació gràfica dels límits de les propietats confrontants referenciats als punts cardinals obtinguts a partir de l'Acta Notarial 1887 juliol, 7 (NSCF, Barril, 400).....	304
Figura 322. Superposició dels límits de les propietats confrontants amb la finca on està situada la casa dels molers sobre plànol Particulari fulla XXI, 17 R/v 27 (anotacions de l'investigador).....	305
Figura 323. Identificació de la finca 698 sobre fragment del Plànol Cadastral de 1851 (anotacions de l'investigador).....	306
Figura 324. Detall Identificació de la finca 698-O sobre fragment del Plànol Cadastral de 1851 (anotacions de l'investigador).....	307
Figura 325. Plànol de Situació de les finques segregades de la finca de la casa dels molers sobre plànol actual cadastral de Barcelona de 2017 (anotacions de l'investigador).....	310
Figura 326: Fitxa de la finca segregada Expedient Eix-62744/1935 Avinguda Francesc Layret 132 i 132 Bis (Ara Avinguda del Paral·lel 132-132 Bis).....	311
Figura 327: Fitxa de la finca segregada Expedient Eix-52460/1932 Plaça de Francesc Layret i Calabria.....	312
Figura 328: Fitxa de la finca segregada Expedient Eix-62744/1935 Avinguda Francesc Layret 132 i 132 Bis (avui Avinguda del Paral·lel 132-132 Bis).....	313

Figura 329: Fitxa de la finca segregada Expedient 645058 Marqués del Duero (avui Avinguda del Paral·lel), núm.119.....	314
Figura 330. Fragment del <i>Plànol de Barcelona y alrededores</i> en el que s'observa la inexistència d'edificacions en la zona d'estudi delimitada (AHCB 1901, anotacions de l'investigador).....	316
Figura 331. Portada document d'infracció Eix-5574/1894 a Don Mariano Prat, Av.Paral·lel 115 (AHCB 1894).....	318
Figura 332. Comunicat de l'apertura de l'Expedient d'infracció Eix-5574/1894 a Don Mariano Prat, Av.Paral·lel 115 (AHCB 1894).....	318
Figura 333. Croquis de la finca sobre fragment de la Portada document d'infracció Eix-5574/1894 a Don Mariano Prat, Av.Paral·lel 115 (AHCB 1894).....	319
Figura 334. Emplaçament de la Finca Segregada Av.Paral·lel, 115 sobre Fragment del Plànol de de la Ciutat de Barcelona de mitjan s.XX (AHCB 1943, anotacions de l'investigador).....	321
<i>Figura 335. Situació de la finca dels molers sobre fragment del Plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la Fransa y zona inmediata de la ladera de Montjuic</i> (Vigo1885, anotacions de l'investigador).....	325
Figura 336. Emplaçament de la <i>finca dels molers</i> sobre fragment del <i>Plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la Fransa y zona inmediata de la ladera de Montjuic</i> (Vigo1885, anotacions de l'investigador).....	327
Figura 337. Full d'estudi del <i>Plano de Barcelona</i> , escala original 1:2.000 (CGEM 1870).	329
Figura 338. Identificació de l'edificació coincident amb la <i>casa dels molers</i> sobre Full del <i>Plano de Barcelona</i> (CGEM 1870, anotacions de l'investigador).....	329
Figura 339: Identificació de l'edificació coincident amb la <i>casa dels molers</i> sobre <i>Plano detallado de Barcelona y su Alcantarillado</i> (AMHB 1891, anotacions de l'investigador).....	330
Figura 340. Creu dels molers sobre fragment de la vista des de Montjuïc segons gravats corresponents a la dècada de 1850 (AHCB).....	335
Figura 341. Fragments de la Vista des de Montjuïc segons gravats corresponents a la dècada de 1830 (AHCB).....	336
Figura 342. Camí d'accés a Montjuïc, amb indicació del sector de l'eixample de Santa Madrona i el front més marítim de les pedreres sobre Plànol de Barcelona de 1943 (AHCB).....	337
Figura 343. Fulls del Visor de Barcelona de 1827 sobre plànol actual (ICGC).....	338
Figura 344. Fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICGC).....	339
Figura 345. Detall del fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICGC).....	339
Figura 346. Emplaçament de la <i>creu dels molers</i> sobre Fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICGC).....	340
Figura 347. Àmbit de l'emplaçament de la <i>creu dels molers</i> sobre fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICGC, anotacions de l'investigador).....	340
Figura 348. Fragment del <i>Plànol topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants</i> (Cerdà 1855, anotacions de l'investigador).....	341
Figura 349. Fragment del plànol Topogràfic <i>Plano de Barcelona</i> (CGEM 1870, anotacions de l'investigador).....	341

Figura 350. Plànol Particulari full XXI: 17 R/v 27 (Cerdà 1860).....	342
Figura 351. Emplaçament de la zona corresponent a la ubicació de la <i>creu dels molers</i> sobre plànol Particulari full Núm. XXI: 17 R/v 27 (Cerdà 1860, anotacions de l'investigador).....	343
Figura 352. Aproximació a la determinació de l'emplaçament de la <i>creu dels molers</i> sobre fragment del plànol Particulari. Full XXI: 17 R/v 27 (Cerdà 1860, anotacions de l'investigador).....	343
Figura 353. Situació de la <i>creu dels molers</i> sobre el croquis del document d'infracció Eix-5574/1894 (AHCB 1894, anotacions de l'investigador).....	344
Figura 354. Situació de la creu dels Molers en el full del Visor de Barcelona de 1827 sobre ortofotomapa actual (ICGC, anotacions de l'investigador).....	346
Figura 355. Monuments desplaçats per necessitats urbanístiques (AFB 1942).....	347
Figura 356. Relació de projectes dins la conjuntura urbanística de la vessant nord de Montjuïc (Fernandez 2010).....	352
Figura 357. <i>Construcció de una dársena portuaria dragando las Hortas de Sant Bertran</i> (Soler 1858).....	353
Figura 358. Vista del sector més marítim de les Hortes de Sant Bertran a l'any 1890. La Central Tèrmica del carrer Carrera encara no s'havia construït (AFB, anotacions de l'investigador).....	355
Figura 359. Vistes de detall del sector més marítim de les Hortes de Sant Bertran a l'any 1890. La Central Tèrmica del carrer Carrera encara no s'havia construït (AFB, anotacions de l'investigador).....	356
Figura 360. Vista del sector més marítim de les Hortes de Sant Bertran a l'any 1899. La Central Tèrmica del carrer Carrera ja està construïda (AFB, anotacions de l'investigador).....	356
Figura 361. Vista del carrer de Mata cantonada amb el carrer Vila i Vilà a l'any 1902 (Hauser y Menet, anotacions de l'investigador).....	357
Figura 362. Vista del carrer de Mata cantonada amb el carrer de Vila i Vilà a l'any 1920 (AFB, anotacions de l'investigador).....	357
Figura 363. Vista del sector Hortes de Sant Bertran a l'any 1918-1922 (AFB, anotacions de l'investigador).....	358
Figura 364. Vista del carrer Vila i Vilà cantonada amb el carrer Puigxurriquer a l'any 1950 (Sabater, anotacions de l'investigador).....	358
Figura 365. Vista del sector Hortes de Sant Bertran a l'any 1905 (AFB, anotacions de l'investigador).....	359
Figura 366. Vista del carrer <i>Conde del Asalto</i> (avui Nou de la Rambla) a l'any 1930 (Venini, anotacions de l'investigador).....	360
Figura 367. Proposta d'Ildefons Cerdà d'urbanització de Montjuïc, amb una trama de mansanes romboidals adaptades al relleu, entre el castell i la Gran Via i el Paral·lel (AHCB 1865).....	363
Figura 368. Fragment del Plànol del Projecte d'urbanització dels terrenys de les Hortes de Sant Bertran de Barcelona del Mestre d'obres i Aparellador Narciso Aran (AHCB 1871).....	363
Figura 369. Avantprojecte d'urbanització de les Hortes de Sant Bertran del mestre d'obres Josep Fontserè (ICC 1873).....	364
Figura 370. Plànol de l'Eixample de Santa Madrona de 1872 (Roca 2000).....	367

Figura 371. Fragment de la Vista panoràmica des de la Plaça d'Espanya, dels terrenys del sector de Santa Madrona, a principis del s.XX. S'observa que estan completament edificats i amb un ús residencial (AFB, anotacions de l'investigador).....	370
Figura 372. Vista de les edificacions existents a La França, en el seu límit amb el sector de Santa Madrona a l'any 1870 (AFB, anotacions de l'investigador)...	372
Figura 373. Fragment del <i>Plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la Fransa y zona inmediata de la ladera de Montjuic</i> (Vigo1885).....	373
Figura 374. Projecte d'urbanització de la França (Amargós 1890).....	375
Figura 375. Vista panoràmica des de la Plaça d'Espanya dels terrenys del sector de la França a principis del s.XX (Toldrà 1900, anotacions de l'investigador).....	376
Figura 376. Vista del sector de l'eixample de Santa Madrona a l'any 1915 des de l'ermita (AFB).....	376
Figura 377. Vista del sector de les Hortes de Sant Bertran a l'any 1915 (AFB).....	376
Figura 378. Vista del sector de la França, en el seu límit amb el passeig de l'Exposició, a l'any 1915 (AFB).....	377
Figura 379. Plànol de l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929 (AFB, anotacions de l'investigador).....	381
Figura 380. Ubicació del sector de La Satàlia, sobre plànol de l'Avantprojecte de passeigs i urbanització rural de la muntanya de Montjuïc (Amargós 1894, anotacions de l'investigador).....	382
Figura 381. Vistes del Poble-Sec, amb les primeres edificacions aixecades al sector de la França. Al fons es pot observar l'edifici de La Satàlia que donarà nom al sector (AFB 1870, anotacions de l'investigador).....	383
Figura 382. A. Situació del carrer de la creu dels Molers dins el sector de La Satàlia sobre maqueta (fab academy 2018, anotacions de l'investigador); B. Vista del carrer dels Molers a l'inici del sector de La Satàlia (AFB, anotacions de l'investigador).....	384
Figura 383. Camí antic de València dins el sector de La Satàlia sobre plànol d'època (ICC, anotacions de l'investigador)	385
Figura 384. Carrer Margarit (AFB 1934, anotacions de l'investigador).....	386
Figura 385. Projecte de tramvia des del carrer del <i>Conde del Asalto</i> a la plaça de Santa Madrona (ICGC 1880).....	389
Figura 386. Secció transversal del a l'altura de l'avinguda del Paral·lel del Projecte de tramvia des del carrer del Conde del Asalto a la plaça de Santa Madrona (ICGC 1880).....	390
Figura 387. Vista de l'avinguda del Paral·lel a l'any 1898 (AFB).....	393
Figura 388. Vista de l'avinguda del Paral·lel a l'any 1915 (AFB).....	393
Figura 389. Fonts de consulta per a la elaboració del plànol d'evolució cronològica del creixement urbanístic del Poble-sec.....	394
Figura 390. Emplaçament de les zones edificades a l'any 1870 sobre el plànol de cronologia del creixement urbanístic del Poble-sec (ICGC 2020, anotacions de l'investigador).....	395
Figura 391. Emplaçament de les zones edificades a l'any 1870 sobre el plànol de cronologia del creixement urbanístic del Poble-sec (ICC 2020, anotacions de l'investigador).....	396

Figura 392. Detall de l'emplaçament de les zones edificades a l'any 1870 sobre el plànol de cronologia del creixement urbanístic del Poble-sec (ICC 2020, anotacions de l'investigador).....	396
Figura 393. Urbanització dels terrenys del Poble-sec a l'any 1870 sobre fragment del Plànol de Barcelona (CGEM 1870, anotacions de l'investigador).....	398
Figura 394. Detall urbanització dels terrenys confrontats amb el <i>camí dels molers</i> de Montjuïc a l'any 1870 sobre fragment del Plànol de Barcelona (CGEM 1870).....	399
Figura 395. Emplaçament de les zones edificades en el període compres de 1870 a 1885 sobre el plànol de cronologia del creixement urbanístic del Poble-sec (ICC 2020, anotacions de l'investigador).....	401
Figura 396. Detall de l'emplaçament de les zones edificades en el període compres de 1870 a 1885 sobre el plànol de cronologia del creixement urbanístic del Poble-sec (ICC 2020, anotacions de l'investigador).....	401
Figura 397. Detall urbanització dels terrenys confrontats amb els <i>camins dels molers i de la creu dels molers</i> de Montjuïc a l'any 1885 sobre fragment del Manuscrit Plànol de Barcelona (AHCB 1885).....	403
Figura 398. Detall urbanització dels terrenys confrontats amb <i>camins dels molers i de la creu dels molers</i> de Montjuïc a l'any 1885 sobre fragment del <i>Plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la Fransa y zona inmediata de la ladera de Montjuic</i> (AHCB 1885).....	403
Figura 399. Detall de l'emplaçament de les zones edificades en el període compres de 1870 a 1885 sobre el plànol de cronologia del creixement urbanístic del Poble-sec (ICC 2020, anotacions de l'investigador).....	404
Figura 400. Detall urbanització dels terrenys de la França a l'any 1891 sobre fragment del <i>Plano de la urbanización de Barcelona</i> (AHCB 1891).....	405
Figura 401. Detall urbanització dels terrenys confrontats amb <i>camins dels molers i de la creu dels molers</i> de Montjuïc a l'any 1891 sobre fragment del <i>Plano de la urbanización de Barcelona</i> (AHCB 1891).....	406
Figura 402. Detall urbanització dels terrenys de l'eixample de Santa Madrona a l'any 1891 sobre fragment del <i>Plano de la urbanización de Barcelona</i> (AHCB 1891).....	407
Figura 403. Detall urbanització dels terrenys del sector de les Hortes de Sant Bertran a l'any 1891 sobre fragment del <i>Plano de la urbanización de Barcelona</i> , escala original 1:10.000 (AHCB 1891).....	407
Figura 404. Vista del Poble-sec des de les Drassanes a principis de la dècada de 1900 (AFB).....	408
Figura 405. Vista del Poble-sec des de la Plaça d'Espanya a finals de la dècada de 1900 (AFB).....	408
Figura 406. Emplaçament de les zones edificades en el període compres de 1900 a 1926 sobre el plànol de cronologia del creixement urbanístic del Poble-sec (ICC 2020, anotacions de l'investigador).....	410
Figura 407. Detall de l'emplaçament de les zones edificades en el període compres de 1900 a 1926 sobre el plànol de cronologia del creixement urbanístic del Poble-sec (ICC 2020, anotacions de l'investigador).....	410
Figura 408. Fragment del <i>Plano de población, 1922-1923, Barcelona</i> (AHCB 1926).....	411
Figura 409. Eixos viaris i alineacions plaça carrers de Radas i Concòrdia amb l'avinguda del Paral·lel: A.Plànol (AHB 1890); B. Ortofotomapa actual.....	412

Figura 410. Emplaçament de la <i>riera dels molers</i> sobre fragment del <i>Plano de población, 1922-1923, Barcelona</i> (AHCB 1923, anotacions de l'investigador).....	413
Figura 411. <i>Acto de apertura de las calles del Laurel y de Radas en el Ensanche de Barcelona</i> (Nota de premsa de l'època <i>Reformas de Barcelona</i> 1909).....	414
Figura 412. Traçat en planta de la zona de pas del <i>torrent dels molers</i> entre els edificis situats a la intersecció del carrer Radas amb l'avinguda del Paral·lel sobre ortofotomapa actual (anotacions de l'investigador).....	414
Figura 413. Emplaçament de la zona pendent d'urbanitzar en data de 1923 en el sector sud de Santa Madrona sobre el plànol de cronologia del creixement urbanístic del Poble-sec (ICC 2020, anotacions de l'investigador).....	415
Figura 414. Emplaçament del sector sur de l'àrea <i>dels molers</i> sobre fragment del <i>Plano de población, 1922-1923, Barcelona</i> (AHCB 1923).....	416
Figura 415. Sèrie <i>Palau d'agricultura, 1913-1929</i> (AHCB 1929, anotacions de l'investigador)	416
Figura 416. Vista del carrer Concòrdia des de la Plaça de Margarida Xirgu (2019 Fotografia de l'investigador).....	417
Figura 417. Vista de l'esplanada de la Plaça de Margarida Xirgu. A l'esquerra mur que limita amb el carrer Concòrdia. A la dreta l'edifici del Palau d'Agricultura (avui Teatre Lliure) (2019 Fotografia de l'investigador).....	417
Figura 418. Esquema conclusions.....	423
Figura 419. Urbanització dels terrenys del Poble-sec a l'any 1870 sobre fragment del Plànol de Barcelona (CGEM 1870, anotacions de l'investigador).....	425
Figura 420. Detall urbanització dels terrenys confrontats amb el <i>camí dels molers</i> de Montjuïc a l'any 1870 sobre fragment del Plànol de Barcelona (CGEM 1870).....	425
Figura 421. Edificacions formant un petit nucli en el <i>camí dels molers</i> sobre fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICGC 2020, anotacions de l'investigador).....	426
Figura 422. Detall de les edificacions formant un petit nucli en el <i>camí dels molers</i> sobre fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICGC 2020, anotacions de l'investigador).....	426
Figura 423. Traçat del <i>camí dels molers</i> i de Madrid sobre superposició dels fulls A2 i B1 del Plànol Magistral (AHCB 1935, anotacions de l'investigador).....	428
Figura 424. Situació en Planta del mur del final del carrer de la Concòrdia sobre ortofotomapa actual (anotacions de l'investigador).....	428
Figura 425. Vistes del mur del final del carrer de la Concòrdia. S'observa l'edifici del Teatre Lliure (fotografies i anotacions de l'investigador).....	428
Figura 426. Detall del traçat del <i>camí dels molers</i> sobre fragment del full A2 del Plànol Magistral (AHCB 1935, anotacions de l'investigador).....	429
Figura 427. Camí de la Font del Gat sobre fragment del Plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la Fransa y zona inmediata de la ladera de Montjuic (Vigo1885, anotacions de l'investigador).....	431
Figura 428. Fragment del plànol de la sèrie <i>Palau d'agricultura, 1913-1929</i> (AHCB 1929, anotacions de l'investigador).....	431
Figura 429. Detall del traçat del <i>camí de la font del Gat</i> sobre fragment del full A2 del Plànol Magistral (AHCB 1935, anotacions de l'investigador).....	431

Figura 430. Identificació de la creu dels molers sobre fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICC 2020, anotacions de l'investigador).....	433
Figura 431. Detall Identificació de la <i>creu dels molers</i> sobre fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICC 2020, anotacions de l'investigador).....	433
Figura 432. Traçat en planta de la zona de pas del <i>torrent dels molers</i> entre els edificis situats a la intersecció del carrer Radas amb l'avinguda del Paral·lel sobre ortofotomapa actual.....	434
Figura 433. Vista de la zona de pas del <i>torrent dels molers</i> entre els edificis situats a l'intersecció del carrer Radas amb l'avinguda del Paral·lel (@cancowley 2015).....	434
Figura 434. Fotomuntatge de l'investigador de la zona de pas del <i>torrent dels molers</i> entre els edificis situats a l'intersecció del carrer Radas amb l'avinguda del Paral·lel.....	434
Figura 435. Plànol Particulari full XXI: 17 R/v 27. Escala original 1:500 (Cerdà 1860, anotacions de l'investigador).....	436
Figura 436. Aproximació a la determinació de l'emplaçament dels <i>camins i creu dels molers</i> sobre fragment del Plano Particulari. Full XXI: 17 R/v 27 (Cerdà 1860, anotacions de l'investigador).....	436
Figura 437. Identificació de la masia la Satàlia i les edificacions del <i>camí dels molers</i> sobre fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICC 2020, anotacions de l'investigador).....	437
Figura 438. Detall masia la Satàlia sobre fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICC 2020, anotacions de l'investigador).....	438
Figura 439. Detall edificacions del <i>camí dels molers</i> sobre fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICC 2020, anotacions de l'investigador).....	438
Figura 440. Identificació de l'edificació coincident amb la <i>casa dels molers</i> sobre full del <i>Plano de Barcelona</i> (CGEM 1870, anotacions de l'investigador).....	440
Figura 441. Identificació de l'edificació coincident amb la <i>casa dels molers</i> sobre el <i>Plano de la urbanització de Barcelona</i> (AHCB 1891, anotacions de l'investigador).....	440
Figura 442. Figura 442. Vistes del Poble-sec. A. Des de les Drassanes, a principis s.XIX. S'observa la urbanització industrial de les Hortes de Sant Bertran així com l'eixample de Santa Madrona consolidat; B. Des de la Plaça d'Espanya, a principis s.XX. S'observa l'Eixample de Santa Madrona consolidat que contrasta amb els terrenys sense urbanitzar i només alguna edificació dispersa del sector de la França (AFB, anotacions de l'investigador).....	442
Figura 443. Detall urbanització dels terrenys confrontats amb els <i>camins dels molers i de la creu dels molers</i> en el període comprés de 1885 a 1891 (AHCB 1891).....	443
Figura 444. Una altra perspectiva del Poble-sec. Superposició de l'illa de proveïments i el traçat del <i>camí dels molers</i> sobre model 3D (https://www.turbosquid.com/es/3d-models/city-barcelona-surrounding---3d-model-1407625 , 25 de juliol 2021, anotacions de l'investigador).....	446
Figura 445. Fragment pàgina 1 Acta notarial 1837 setembre, 19 (NBCN, Xammar, 200).....	465
Figura 446. Fragment pàgina 2 Acta notarial 1837 setembre, 19 (NBCN, Xammar, 200).....	465

Figura 447. Fragment pàgina 1 Acta notarial 1859 Juliol,20 (NSCF, Barril, 197).....	467
Figura 448. Fragment pàgina 4 Acta notarial 1859 Juliol,20 (NSCF, Barril, 197).....	467
Figura 449. Fragment pàgina 1 Acta notarial 1877 Maig,27 (NSCF, Barril, 253).....	469
Figura 450. Fragment pàgina 4 Acta notarial 1877 Maig,27 (NSCF, Barril, 253).....	469
Figura 451. Fragment pàgina 5 Acta notarial 1877 Maig,27 (NSCF, Barril, 253).....	470
Figura 452. Fragment pàgina 1 Acta notarial 1887 Juliol,7 (NSCF, Barril, 400).....	471
Figura 453. Fragment pàgina 6 Acta notarial 1887 Juliol,7 (NSCF, Barril, 400).....	471
Figura 454. Fragment pàgina 7 Acta notarial 1887 Juliol,7 (NSCF, Barril, 400).....	471
Figura 455. Fragment pàgina 1 Acta notarial 1891 Juny,8 (NSCF, Barril, 326).....	473
Figura 456. Fragment pàgina 3 Acta notarial 1891 Juny,8 (NSCF, Barril, 326).....	473
Figura 457. Fragment pàgina 4 Acta notarial 1891 Juny,8 (NSCF, Barril, 326).....	474
Figura 458. Fragment pàgina 1 Acta notarial 1893 Març,27 (NSCF, Barril, 173).....	475
Figura 459. Fragment pàgina 2 Acta notarial 1893 Març,27 (NSCF, Barril, 173).....	475
Figura 460. Fragment pàgina 3 Acta notarial 1893 Març,27 (NSCF, Barril, 173).....	475
Figura 461. Fragment pàgina 1 Nota Registral 1878 Gener,10 (RPB Núm.18).....	477
Figura 462. Fragment pàgina 4 Nota Registral 1878 Gener,10 (RPB Núm.18).....	477
Figura 463. Fragment pàgina 1 Nota Registral 1894 Febrer,23 (RPB Núm.18).....	479
Figura 464. Fragment pàgina 5 Nota Registral 1894 Febrer,23 (RPB Núm.18).....	479
Figura 465. Fragment pàgina 10 Nota Registral 1894 Febrer,23 (RPB Núm.18).....	480
Figura 466. Fragment pàgina 12 Nota Registral 1894 Febrer,23 (RPB Núm.18).....	480
Figura 467. Fragment pàgina 13 Nota Registral 1894 Febrer,23 (RPB Núm.18).....	480
Figura 468. Fragment Nota Registral 1986 Maig,20(RPB Núm.18).....	481
Figura 469. Costat migdia de la Pedrera Safont (Autor desconegut 1917).....	483
Figura 470. Construcció d'unes escales a la roca viva de les pedreres (Autor desconegut 1917).....	483
Figura 471. El llac de la Pedrera Gran a la vessant Nord (Roisin 1917).....	483
Figura 472. Camí de la Pedrera Gran (Roisin 1917).....	483
Figura 473. Ferrocarril per al servei de les obres. Instal·lació de la via que porta a la pedrera Mussol (Roisin 1917).....	483
Figura 474. Construcció de la volta de l'escala en el coll entre les pedreres Gran i Prat (Roisin 1918).....	483
Figura 475. Construcció de l'escala al costat de la cantera Prat (Roisin 1918).....	484
Figura 476. Construcció del mur de contenció de la gran terrassa (Ferran 1920).....	484
Figura 477. Construcció de la Pèrgola en la que fou finca Pubill (Autor desconegut 1920).....	484
Figura 478. Construcció de les obres de fàbrica del Passeig Central Fuixarda (Roisin 1919).....	484
Figura 479. La ciutat des de els solars on hi haurà el Palau d'Art Antic (Godes 1920).....	484
Figura 480.. Construcció de l'escala d'unió entre l'Avinguda triomfal i la Plaça de Belles Arts (Brangulí 1918).....	484

Figura 481. Reforma del Parc Laribal. Construcció de la graderia del Teatre Romà (Pérez de Rosas 1923).....	484
Figura 482. Avinguda del Gran Salt. Construcció d'un pont de ciment armat (Roisin 1918).....	484
Figura 483. Funicular principal per a l'extracció de terres a Miramar (Godes 1920).....	485
Figura 484. Construcció de fonaments per a la formació d'una plaça en l'Avinguda dels Oficis (Roisin 1918).....	485
Figura 485. Treballs d'afermat i pavimentació en el costat esquerra de l'hemicicle (Pérez de Rosas 1918).....	485
Figura 486. Instal·lacions electromecàniques. Maquinària de fer grava funcionant (Roisin 1917).....	485
Figura 487. Maquinària Trituradora de pedra per a la fabricació de formigó (Autor desconegut 1920).....	485
Figura 488. Avinguda del Gran salt. Formació d'un terraplè per a l'Avinguda (Roisin 1918).....	485
Figura 489. Places laterals del Passeig Central en la Finca de D.Ramon de Sans (Roisin 1917).....	485
Figura 490. Construcció de la Plaça d'enllaç del Passeig amb la secció internacional (Roisin 1917).....	485
Figura 491. La vall oberta per a la construcció de l'enllaç del Parc Central amb la Gran Avinguda d'entrada (Roisin 1917).....	486
Figura 492. Passeig de Santa Madrona. Desmunt considerable per a obrir el pas, sota el traçat de l'antic camí (Roisin 1917).....	486
Figura 493. Construcció de la cuneta al peu del talús del Passeig Central (Roisin 1917).....	486
Figura 494. Primeres obres d'explanació de la Plaça de les Belles Arts (Roisin 1912).....	486
Figura 495. Hemicicle d'entrada i Gran Avinguda. Petit desmunt per anivellar l'Hemicicle d'entrada (Roisin 1918).....	486
Figura 496. Treballs de construcció del col·lector de sanejament del Passeig Central (Autor desconegut 1912).....	486
Figura 497. Construcció de la xarxa de sanejament en una de les places laterals del Passeig Central (Pérez de Rosas 1922).....	486
Figura 498. Instal·lacions pel servei d'aigües. Construcció de les bovedilles (Roisin 1919).....	486
Figura 499. Secció de Miramar. Un detall dels treballs de Miramar (Ferran 1920).....	487
Figura 500. Obres del Palau vistes des d'un angle posterior (Pérez de Rosas 1922).....	487
Figura 501. Proba de resistència de les tuberies (Brangulí 1916).....	487
Figura 502. Ferms i paviments del Passeig Central (Pérez de Rosas 1922).....	487
Figura 503. Màquina excavadora en els treballs de l'entrada a l'Exposició (Pérez de Rosas 1922).....	487
Figura 504. La màquina piconadora Austin Manufacturing & C ^o de Chicago (Roisin 1918).....	487
Figura 505. Carro de jardineria, esperant l'arbre (Autor desconegut 1918).....	487
Figura 506. Treballs Preparatoris per la instal·lació de transformador (Autor desconegut 1912).....	487

Figura 507. Formularis de la parcel·lació del glaci. Mansana (AHCB 1862).....	491
Figura 508. Plànols Geomètrics Parcel·laris (AHCB 1862).....	491
Figura 509. Plànol Topogràfic de la Comandància d'Enginyers 1881 (Roca 1993).....	494
Figura 510. Plànol Topogràfic de Martorell, 1929 (Roca 1993).....	495
Figura 511. Restitució del Vol Americà de 1956-57 (Roca 1993).....	496
Figura 512. Plànol Topogràfic Corporació Metropolitana de Barcelona (AFB 2020).....	497
Figura 513. Col·lecció de Gravats-Plànols del s.XVIII (Atlas Barcelona.cat,19.03. 2019).	499
Figura 514. Col·lecció de Gravats <i>les Vistes des de Montjuïc, ss.XVI-XIX</i> dins l'Índex Tipològic de la Col·lecció (Atlas de Barcelona.cat, 19.03.2019).....	499
Figura 515. Vista des de Montjuïc (Constant 1803).....	500
Figura 516. Barcelona des de Montjuïc (Moulinier s.XIX).....	500
Figura 517. Barcelona des de Montjuïc (Radirt 1825).....	500
Figura 518. Vista general de la ciutat i del Port de Barcelona des del peu de Montjuïc (Autor desconegut 1920).....	500
Figura 519. Vista de la Ciutat i Port de Barcelona (Autor desconegut s.XIX).....	501
Figura 520. Vista des de Montjuïc (Roca s.XIX).....	501
Figura 521. Vue de Barcelonne depuis la route de Mont-Joui (Bacler 1824).....	501
Figura 522. Veduta Generale della città di Barcellona presa sopra Mont-Jouy (Vincenzo 1832).....	501
Figura 523. Barcelona (Reiss 1835).....	501
Figura 524. Barcelona (Hentsch 1840).....	501
Figura 525. Barcelone (Walter 1840).....	502
Figura 526. Barcelone 17784 (Rouargue 1850).....	503
Figura 527. Barcelone 17786 (Rouargue 1850).....	503
Figura 528. Barcelone 04973 (Rouargue 1850).....	504
Figura 529. Vue de Barcelonne (Garneray 1842-1843).....	504
Figura 530. Vistes dels camins de Montjuïc, al final del s.XIX (AFB 1880, anotacions de l'Investigador).....	505
Figura 531. Accés al castell de Montjuïc, al final del s.XIX (AFB, anotacions de l'Investigador).....	505
Figura 532. Accés al castell de Montjuïc, al final del s.XIX (AFB 1895, anotacions de l'Investigador).....	506
Figura 533. Vistes d'un dia festiu a Montjuïc (AFB 1910).....	506
Figura 534. Gravat d'època del s.XVIII, en el que s'observa el Portal de Santa Madrona, d'on surt el camí antic de València que, al peu de la Muntanya es bifurcarà, en els camins de Montjuïc per accedir al Castell i el camí del Morrot que voreja el penya-segat en sentit Sud (AFB s.XVIII, anotacions de l'investigador).....	507
Figura 535. Accés a Barcelona pel camí antic de València i entrada pel portal de Santa Madrona (AFB 1870, anotacions de l'investigador).....	507
Figura 536. Accés a Barcelona pel camí antic de València i entrada pel Portal de Santa Madrona (AFB 1880, anotacions de l'investigador).....	508

Figura 537. Vista de la bifurcació del camí antic de València i el camí del Morrot que voreja el penya-segat en sentit Sud a mitjan s.XVIII (AFB, anotacions de l'investigador).....	508
Figura 538. Recorregut del camí del Morrot pels penya-segats de Montjuïc a l'inici del s.XIX (AFB 1824, anotacions de l'investigador).....	509
Figura 539. Inici del traçat del Camí del Morrot pels penya-segats de Montjuïc, en sentit Sud, des de la cruïlla amb el camí antic de València (Leon i Levy 1905, anotacions de l'investigador).....	509
Figura 540. Cruïlla del camí del Morrot amb el camí antic de València a l'inici del s.XX (Leon i Levy, anotacions de l'investigador).....	510
Figura 541. Recorregut del camí del Morrot pels penya-segats de Montjuïc (AFB 1900,anotacions de l'investigador).....	510
Figura 542. Vista des de Montjuïc. Al fons el Fossar de la Muralla que intercepta i recull les aigües de la riera de la Font del Gat i les deriva aigües avall cap al mar a l'altura del Baluard del Rei passant per davant del Portal de Santa Madrona a mitjan s.XIX (AFB, anotacions de l'investigador).....	511
Figura 543. Vista del fossar de la Muralla amb el portal de Santa Madrona i el baluard del Rei (AFB 1870, anotacions de l'investigador).....	511
Figura 544. Vista del desguàs del fossar de la Muralla al mar (AFB 1870, anotacions de l'investigador).....	512
Figura 545. Vista del fossar de la Muralla.....	512
Figura 546. Vistes del Poble-Sec al final del s.XIX, corresponents al sector Hortes de Sant Bertran. S'observa el portal de Santa Madrona, amb la muralla Medieval el baluard del Rei així com els terrenys sense urbanitzar ni edificar (AFB).....	513
Figura 547. Vista del front marítim del Poble-Sec (AFB 1880).....	514
Figura 548. Vista del Poble-Sec, sector Hortes de Sant Bertran, amb els terrenys ocupats per naus industrials aprofitant l'abundància d'aigua (AFB 1905).....	514
Figura 549. Vista Aèria del Poble-Sec, sector de la França. S'observa la Plaça Espanya encara sense urbanitzar (AFB 1915).....	514
Figura 550. Vista Aèria del Poble-Sec, s'observen els tres sectors des de la Plaça Espanya en primer pla, fins al frontal marítim (AFB 1915).....	514
Figura 551. Vista Aèria del Poble-Sec, sector de la França ocupat per la futura Exposició de 1929 (AFB 1915).....	514
Figura 552. Vista Aèria del Poble-Sec des de Montjuïc (AFB 1920).....	514
Figura 553. Vista Aèria del Poble-Sec, sector de la França ocupat per la futura Exposició de 1929 (AFB 1915).....	515
Figura 554. Vista del Poble-Sec, sector Hortes de Sant Bertran (AFB 1925).....	515
Figura 555. Vista Aèria del Poble-Sec, sector de Santa Madrona (AFB 1915).....	515
Figura 556. Vistes aèries del Poble-Sec (ANC-FF 1928).....	516
Figura 557. Vista Aèria del Poble-Sec (AFB 1928).....	516
Figura 558. Vistes de l'avinguda del Paral·lel, sector Hortes de Sant Bertran. S'observa el tram de muralla propera al portal de Santa Madrona que encara es conserva en l'actualitat (AFB 1890).....	518
Figura 559. Vista del futur vial de l'Avinguda del Paral·lel a l'alçada del Portal de Santa Madrona (AFB 1892).....	518

Figura 560. Vistes de l'Avinguda del Paral·lel amb les vies del Tramvia (AFB 1900).....	518
Figura 561. Vista de les avingudes de Sant Pau i Paral·lel a l'any 1908 (AFB).....	518
Figura 562. Vista del detall de la cruïlla de les avingudes de Sant Pau i del Paral·lel a l'any 1908 (AFB).....	519
Figura 563. Vista de l'avinguda del Paral·lel a l'any 1910 (AFB).....	519
Figura 564. Vista de l'avinguda del Paral·lel a l'altura de la Ronda de Sant Pau (AFB)....	519
Figura 565. Vista de l'avinguda del Paral·lel amb les vies del Tramvia (AFB 1915).....	520
Figura 566. Cruïlla de l'avinguda del Paral·lel amb Fontrodona límit entre els sector d'Hortes de Sant Bertran i l'Eixample de Santa Madrona (AFB 1912).....	520
Figura 567. Avinguda del Paral·lel, amb el sector industrialitzat de les Hortes de Sant Bertran, amb emmagatzematge de carbó i les Centrals del carrer de Mata i de Carreras. Es pot observar l'Estació del Morrot (AFB 1925).....	520
Figura 568. Apertura del carrer Vilamarí cantonada amb l'avinguda del Paral·lel, amb les barraques del Carboner enderrocades (AFB 1928).....	520
Figura 569. Tren circulant per la calçada de l'avinguda del Paral·lel, transportant materials per a l'exposició, en el seu tram final al carrer Lleida (AFB 1928).....	520
Figura 570. Avinguda del Paral·lel, cruïlla amb la Ronda de Sant Pau (AFB 1932).....	520
Figura 571. Vista de l'avinguda del Paral·lel des de les Drassanes (Segarra 1932).....	521
Figura 572. Vista de l'avinguda del Paral·lel (AFB 1932).....	521
Figura 573. Vista de les <i>tres xemeneies</i> a l'avinguda del Paral·lel (AFB 1932).....	521
Figura 574. Porxos dels Edificis del Paral·lel en data actual (AFB 2019).....	521
Figura 575. Levantamiento del extremo del camino de Ronda y principio de la carretera de Montjuich espresando la topografía por una parte hasta el mar y por la otra indicando la disposición y forma de los huertos (Caballé 1862).....	524
Figura 576. Plano y perfil del primer trozo del camino de Monjuich (Climent 1861).....	524
Figura 577. Levantamiento del plano de la carretera de Monjuich en un encuentro con la de casa Antunez, escala:1:1000 (Comalat 1862).....	525
Figura 578. Aixecament topogràfic de la carretera de Montjuich i el camí comú entre Montjuich i Pedrera, escala:1:1000 (Suñé 1861).....	525
Figura 579. Levantamiento de la carretera de Monjuí en su parte comprendida desde la puerta de Santa Madrona hasta la fuente de Pesetas, manifestando la topografía lateral en una zona de cincuenta metros, escala 1:2000 (Soldevila 1862).....	525
Figura 580. Levantamiento del plano de las huertas de S. Beltrán en la parte comprendida por el camino de Ronda, principio de la carretera de Montjuich y del centro hasta la prolongación de la calle del Arco del Teatro (Soldevila 1862).....	525
Figura 581. Plano del empalme de la carretera de Monjuich con el camino de la Font Trubada y de casa Pesetas; manifestando la topografía en una estencion lateral de 50 metros (Saurí 1862).....	525
Figura 582. Levantamiento de la carretera de casa Antunez empezando en la puerta de S ^a . Madrona hasta las canteras de la casa Asparó representando la topografía del terreno (Sangenís 1861).....	526

Figura 583. Plano levantado el día 9 de Julio de 1861 por medio de la Brújula, de una porción de las huertas de S. Beltrán (Riera 1861).....	526
Figura 584. Plano del terreno comprendido entre el camino de Ronda, carretera de Montjuich [sic] y una vereda particular (Prats 1861).....	526
Figura 585. Plano de las huertas de San Beltrán, en la parte que comprende entre el camino de ronda, carretera de Monjuich y camino del Pont de la línia, escala 1:2000 (Macià 1861).....	527
Figura 586. Plano topográfico de la parte de terreno comprendido desde la puerta de Sta Madrona, manifestando las direcciones del camino de Montjuich y el de Casa Tunís, escala1:1000 (Llach 1859).....	527
Figura 587. Levantamiento de la parte de huertas de San Beltrán comprendida entre el camino de Ronda, camino del Pont de la línia hasta la vereda que pasa por el centro y termina frente la calle de Trenta Claus, escala1:1000 (Lamolla 1862).....	527
Figura 588. Levantamiento del plano de la carretera de Monjuich en sus tres primeros tramos, con la pantómetra de anteojo (Torner 1861).....	528
Figura 589. Plano perfil longitudinal y transversales de un trozo de la carretera de Montjuich que comprenda 400 metros de longitud y que empieza en el empalme del camino de las canteras del puerto escales 1:500; 1:100 (Ortega 1863).....	529
Figura 590. Levantamiento del trozo de camino comprendido entre la carretera de Montjuich y la font Trobada, espresando el emplazamiento de la plaza de la Fuente, escala 1:3000 (Calvet 1861).....	529
Figura 591. Plano geométrico del camino de la Satalia, desde la carretera de ronda hasta la fuente, escala 1:1000. Superpuesta la prueba de repente que comprende el croquis (Barnola 1861).....	530
Figura 592. Huertas de San Beltrán (Botey 1861).....	531
Figura 593. Levantamiento del plano de las huertas de S. Beltrán (Torres 1862).....	531
Figura 594. Levantamiento del plano de las huertas de S. Beltrán (Pérez 1869).....	531
Figura 595. Levantamiento del plano de las huertas de S. Beltrán Croquis (Mata, Sense data).....	532
Figura 596. Fragment del plànol <i>Lever-nivelé de la place de Barcelona</i> 1823-1827 (ICGC 2017).....	533
Figura 597. Minuta de treball d'un dels fulls de l'atles parcel·lari del <i>Plano geométrico del termino jurisdiccional de Barcelona</i> (Soler 1849).....	534
Figura 598. <i>Plano de reunió Barcelona</i> , escala original 1:10.000 (CGEM 1870).....	536
Figura 599. <i>Plano de Barcelona</i> , escala original 1:2.000 (CGEM 1870).....	536
Figura 600. <i>Plano de Barcelona</i> , escala original 1:5.000 (CGEM 1886).....	537
Figura 601. <i>Plano de Barcelona</i> , escala original 1:5.000 (CGEM 1885).....	538
Figura 602. <i>Plano de Barcelona</i> , escala original 1:5.000 (CGEM 1886).....	538
Figura 603. <i>Plano anunciador de Barcelona</i> , escala original 1:10.000 (ICC 1870).....	539
Figura 604. <i>Plano de Barcelona dividido en distritos y Barrios</i> , escala original 1:5.000 (ICC 1878).....	539
Figura 605. Manuscrit Plànol de Barcelona, escala original 1:5.000 (AMHB 1885).....	540
Figura 606. <i>Plano general de Barcelona y sus alrededores</i> (ICGC 1888).....	540

Figura 607. <i>Plano de Barcelona y sus alrededores</i> , escala original 1:2.000 (ICC 1890).....	541
Figura 608. <i>Plano del término municipal de Barcelona</i> (ICGC 1891).....	541
Figura 609. <i>Plano por curvas de nivel de Barcelona y pueblos vecinos. Masas edificadas de Barcelona y sus suburbios</i> (AMHB 1891).....	542
Figura 610. <i>Plano de la urbanización de Barcelona</i> , escala original 1:10.000 (AMHB 1891).....	542
Figura 611. <i>Plano detallado de Barcelona y su Alcantarillado</i> (AMHB 1891).....	543
Figura 612. <i>Proyecto de unificación y reforma de los pueblos del llano de la ciudad de Barcelona</i> , escala original 1:10.000 (Amargós 1899).....	543
Figura 613. <i>Plano de Barcelona y alrededores</i> , escala original 1:5.000 (ICC 1901).....	544
Figura 614. <i>Plano general de Barcelona, de su ensanche y pueblos del llano</i> , escala original 1:5.000 (AMHB 1902).....	544
Figura 615. <i>Plano de Barcelona</i> , escala original 1:5.000 (AMHB 1903).....	545
Figura 616. <i>Plano de Barcelona y sus alrededores con los proyectos de urbanización y reforma</i> , escala original 1:2.000 (ICC 1916).....	545
Figura 617. <i>Ciudad de Barcelona con su llano y alrededores</i> , escala original 1:20.000 (ICC 1920).....	546
Figura 618. <i>Plano general de Barcelona</i> , escala original 1:30.000 (ICC 1920).....	546
Figura 619. <i>Plano general de Barcelona</i> , escala original 1:20.000 (ICC 1920 datació aproximada).....	547
Figura 620. <i>Plano general de Barcelona</i> , escala original 1:20.000 (ICC 1920-1928 datació aproximada).....	547
Figura 621. <i>Planos de población, 1922-1923, Barcelona, Brigada Topográfica de Ingenieros</i> , escala original 1:2.000 (AMHB 1926).....	548
Figura 622. <i>Plano de la zona del Puerto Franco de Barcelona y terrenos adyacentes</i> . escala original 1:10.000 (AMHB 1926).....	549
Figura 623. <i>Plànol Parcel·lari de Barcelona</i> (AMHB 1935).....	550
Figura 624. <i>Plano de Barcelona</i> (ICGC 1943).....	551
Figura 625. <i>Plano de Barcelona</i> , escala original 1:20.000 (ICC 1947).....	551
Figura 626. <i>Zonas del Plan de Ordenación de Barcelona</i> , escala original 1:10.000 (ICC 1953).....	552
Figura 627. <i>Plano de la ciudad de Barcelona</i> , escala original 1:10.000 (ICC 1958).....	552
Figura 628. <i>Disposició en planta de la relació de fotografies corresponents a l'itinerari del camí dels molers, sobre ortofotomapa actual. Anotacions de l'investigador</i>	554
Figura 629. <i>Cotes i distàncies de l'itinerari del camí dels molers sobre plànol topogràfic actual a escala 1:5.000 (ICGC, anotacions de l'investigador)</i>	557
Figura 630. <i>Cotes i Pendents entre trams de l'itinerari del camí dels molers sobre plànol topogràfic actual a escala 1:5.000 (ICGC, anotacions de l'investigador)</i>	558
Figura 631. <i>Reportatge fotogràfic del desnivell del Carrer de la Concòrdia a l'altura del carrer de la França Xica (fotografies i anotacions de l'investigador, 2019)</i>	559

Figura 632. Reportatge fotogràfic del desnivell dels accessos als edificis situats a la cruïlla dels carrers de la Concòrdia i de les Pedreres respecte al carrer de la França Xica (fotografies i anotacions de l'investigador, 2019).....	560
Figura 633. Vistes del carrer de la Concòrdia en el seu tram final interromput pel mur de sosteniment de l'esplanada superior de la plaça Margarida Xirgu (fotografies de l'investigador, 2019).....	561
Figura 634. Disposició en planta de la relació de fotografies corresponents a l'itinerari del camí de la creu dels molers, sobre ortofotomapa actual. Anotacions de l'investigador.....	563
Figura 635. Cotes i distàncies entre trams de l'itinerari del <i>camí de la creu dels molers</i> sobre plànol topogràfic actual a escala 1:5.000 (ICGC, anotacions de l'investigador).....	566
Figura 636. Cotes i Pendents entre trams de l'itinerari del <i>camí de la creu dels molers</i> sobre plànol topogràfic actual a escala 1:5.000 amb indicació de les (ICGC, anotacions de l'investigador).....	567
Figura 637. Cotes i distàncies entre trams dels itineraris dels <i>camins dels molers i de la creu dels molers</i> sobre plànol topogràfic actual a escala 1:5.000 (ICGC, anotacions de l'investigador).....	568
Figura 638. Cotes i Pendents entre trams dels itineraris dels <i>camins dels molers i de la creu dels molers</i> sobre plànol topogràfic actual a escala 1:5.000 amb indicació de les (ICGC, anotacions de l'investigador).....	569
Figura 639. Comunicat de l'expedient Fo-2212 en el que s'indica el trasllat de maquinària propietat de l'empresa Industria Bolsera,SA, des de les seves instal·lacions situades al carrer Blay, 67 a les instal·lacions situades al carrer Marqués del Duero, 115 (AMCB 1922).....	572
Figura 640. Plànols corresponent a l'expedient Fo-2212 en el que s'indica la seva ubicació situada al carrer Marqués del Duero, 115 (AMCB 1922).....	573
Figura 641. Document corresponent a l'expedient Eix-52460/1932 en el que es sol·liciten les obres de reforma a la finca situada al xamfrà del carrer Layret amb el carrer Calàbria (AMCB 1932).....	575
Figura 642. Aprovació de les obres corresponent a l'expedient Eix-52460/1932 (AMCB 1932).....	575
Figura 643. Plànol de la secció de l'edificació prevista construir amb indicació de les façanes del Carrer Marqués del Duero i del carrer Calàbria (AMCB 1932)....	575
Figura 644. Plànol en planta de l'edificació prevista construir en el xamfrà dels carrers Marqués del Duero amb Calàbria (AMCB 1932).....	576
Figura 645. Plànol d'emplaçament de l'edificació prevista construir en el xamfrà dels carrers Francesc Layret amb el carrer Parlament (AMCB 1935).....	578
Figura 646. Plànol en planta de l'edificació prevista construir (AMCB 1935).....	578
Figura 647. Vista en perspectiva de l'edificació prevista construir (AMCB 1935).....	579
Figura 648. Plànols de l'edificació prevista construir (AMCB 1935).....	581
Figura 649. Document corresponent a l'expedient 645058 en el que s'indica l'emplaçament previst per a la construcció del nou edifici d'habitatges situats al carrer Marqués del Duero, 119 (AMCB 1964).....	583
Figura 650. Vista de la finca situada en el carrer Marqués del Duero, 119 en la que està prevista la construcció del nou edifici d'habitatges, situat al costat de l'edifici de l'empresa Industrial Bolsera (AMCB 1964).....	583

Figura 651. Plànol en Planta a escala original 1:500, de l'expedient 645058 de construcció d'habitatges situat al carrer Marqués del Duero, 119, amb una superfície del solar de 350,79 m ² (AMCB 1964).....	583
Figura 652. Fitxa tècnica finca Marqués del Duero,119 (AMCB 1964).....	584
Figura 653. Portada de l'expedient Eix-5574/1894 corresponent al registre d'infracció amb motiu de la tanca del solar del Marques del Duero enfront a la de Radas. A ma alçada es pot observar el croquis que situa l'emplaçament de la finca en la cruïlla del Marqués del Duero amb el final del carrer Blay, el que avui en dia és la Plaça dels Ocellets (AMCB 1894).....	586
Figura 654. Comunicat d'apertura d'expedient Eix-5574/1894 a don Mariano Prat, veí de Barcelona propietari del solar situat a la cruïlla del Marqués del Duero amb el carrer de Radas, situada al barri de <i>los Canteros</i> (AMCB 1894).....	587
Figura 655. Comunicat de l'expedient Eix-5574/1894 a don Mariano Prat, en el que es concreta la ubicació del solar situat en els carrers Marques del Duero, Parlamento i Rocafort.....	588
Figura 656. Comunicat de l'expedient Eix-5574/1894 a don Mariano Prat, en el que es concreta la ubicació del solar situat en el carrer Marques del Duero en la cruïlla amb els carrers de Parlamento i de Calabria (AMCB 1894).....	588
Figura 657. Comunicat de l'expedient Eix-5574/1894 que permet establir la data de 1891 com aquella en la que es van portar a terme les obres d'urbanització del carrer del Marques del Duero a l'altura de la cruïlla amb els carrers de Parlamento i de Calàbria (AMCB 1894).....	589
Figura 658. Comunicat de la <i>Comisión del Ensanche</i> en referència a l'expedient Eix-5574/1894 (AMCB 1894).....	590
Figura 659. Comunicat de l'expedient Eix-5574/1894 en el que es fa referència a la presència de diversos coberts construïts en el solar (AMCB 1894).....	590
Figura 660. Plànol de situació de l'obra corresponent a l'expedient Eix-9735 situat al carrer Cruz de los Canteros, 55 (AMCB 1875).....	592
Figura 661. Plànol d'emplaçament de l'obra corresponent a l'expedient Eix-9735 situat al carrer Cruz de los Canteros, 55 (AMCB 1875).....	593
Figura 662. Plànols de l'obra corresponent a l'expedient Eix-9735 situat al carrer Cruz de los Canteros, 55 (AMCB 1875).....	594
Figura 663. Nota de Premsa del Visor 1823-1827 (ICGC 2018).....	595
Figura 664. Fulls del visor de Barcelona 1823-1827 fóra les Muralles (ICGC 2018).....	596
Figura 665. Fulls del visor de Barcelona 1823-1827 dins les Muralles (ICGC 2018).....	596
Figura 666. Fulls 14,15,25 i 26 del visor de Barcelona 1823-1827 fóra les Muralles (ICGC 2018).....	596
Figura 667. Capacitats de contrast i interpretació entre capes dels Fulls del visor de Barcelona 1823-1827 (ICGC 2018).....	596
Figura 668. Bifurcació del camí dels Molers amb el camí de la Creu dels Molers. S'incorpora detall de la zona de bifurcació amb dades actuals. Sobre fragments fulls del visor de Barcelona 1823-1827 (ICGC 2018, anotacions de l'investigador).....	597
Figura 669. Detall de la bifurcació del camí dels Molers amb el camí de la Creu dels Molers. S'incorpora detall de la zona de bifurcació amb dades actuals. Superposats als fragments fulls del visor de Barcelona 1823-1827 (ICGC 2018, anotacions de l'investigador).....	598

Figura 670. emplaçament del <i>camí dels molers</i> , <i>camí de la creu dels molers i</i> , <i>creu dels molers</i> , sobre ortofotomapa actual superposat als fragments fulls del visor de Barcelona 1823-1827 (ICGC 2018, anotacions de l'investigador).....	599
Figura 671. Traçat del <i>camí dels Molers i del camí de la Creu dels Molers</i> des de la seva bifurcació fins la connexió a la Font del Gat. Superposats als fulls del visor de Barcelona 1823-1827 (ICGC 2018, anotacions de l'investigador).....	600
Figura 672. Detall traçats del <i>camí dels molers i del camí de la creu dels molers</i> des de la bifurcació d'aquests fins la connexió amb la carretera de València per l'accés de la Font del Gat. Superposats als fragments fulls del visor de Barcelona 1823-1827 (ICGC 2018, anotacions de l'investigador).....	601

RESUM

La identitat, associada al sentiment de pertinença a un barri, és un aspecte fonamental per a la qualitat de vida; representativa de la relació individu/ciutat.

En aquest context, la tesi doctoral, porta a terme l'anàlisi social, polític i econòmic del moment, cercant en la conjunció de tots els factors immersos, la resposta al desenvolupament urbanístic experimentat en el barri del Poble-sec de Barcelona.

Un barri de les característiques i les dimensions del Poble-sec de Barcelona, s'ha de fer comprensible en l'àmbit precís dels sectors que el conformen, cadascun d'ells amb la seva pròpia identitat que el caracteritza.

En el cas del Poble-sec, aquests sectors són, les Hortes de sant Bertran (sector més marítim), Santa Madrona i La Satalia (sectors centrals), i La França (sector més ponentí).

Tots ells tenen en comú la coincidència en el temps, de l'inici del desenvolupament urbanístic, principis de la segona meitat del s.XIX, establint com a data de referència l'any 1869 amb motiu de la desaparició de les zones polèmiques militars.

D'aquesta recent transformació urbanística, la informació de que es disposa és, escassa, dispersa, fragmentada i fins i tot confusa i contradictòria, més enllà de la documentació associada a la construcció de l'Exposició Internacional de 1929.

Els resultats posen de manifest que, si bé la urbanització d'aquests terrenys es va portar a terme amb caràcter merament especulatiu, caòtic i sense cap planificació urbanística, amb la única finalitat de cobrir la demanda que la ciutat demanava, en contrapartida, els factors determinants van ser diferents per a cada sector.

En el cas de les Hortes de Sant Bertran, inicialment no foren objecte d'urbanització, doncs sempre s'havia pensat en convertir-les en dàrsenes portuàries. A la segona meitat del s.XIX, la proximitat a la zona industrial del Raval, l'abundància d'aigua, i els accessos al port, van potenciar la instal·lació d'un gran nombre d'empreses, convertint-se en una important zona industrial. Tota aquesta activitat va anar acompanyada de la construcció d'edificacions (atès l'àmplia disponibilitat d'espai) en les que s'allotjaven els treballadors. S'havia iniciat el procés de conversió de les hortes en un espai suburbà. Aquest creixement però, s'havia realitzat, sense seguir cap tipus de planificació urbanística, fet que va condicionar els projectes d'ordenació posteriors.

En el sector de Santa Madrona, a principis de la segona meitat del s.XIX, tot just enderrocades les muralles medievals i estant encara vigents les limitacions d'edificabilitat en pertànyer a la zona polèmica militar del castell de Montjuic, s'hi van començar a aixecar les primeres edificacions. A costa però de fer-ho, sense cap tipus de pla d'alineacions ni urbanístic. El resultat va ser un creixement, que podríem dir fins i tot caòtic, amb edificacions amb caràcter

provisional en forma d'ocupacions temporals, aprofitant en tot moment el traçat parcel·lari existent condicionat per la pròpia orografia i el traçat de les rieres i torrents que l'entravessaven i que a la fi, van marcar el seu posterior creixement.

El sector més elevat, La Satalia, estava a mitjan s.XIX, igual que la resta de sectors del Poble-sec, deshabitat, en pertànyer també a la zona de jurisdicció militar. En el moment d'aixecar-se aquesta prohibició, s'hi van començar a construir petites masies enfilades a la muntanya.

El darrer sector, la França, sector més ponentí del Poble-sec, era (fins la desaparició de les zones polèmiques militars), un lloc de pedreres amb alguna caseta que, progressivament es va anar ocupant per diferents fàbriques i tallers, així com modestes edificacions residencials, ocupades majoritàriament pels treballadors que feinejaven en aquestes indústries i les pedreres properes. El creixement s'havia portat a terme sense cap tipus de planejament. En aquest context, la indefinició urbanística era un fet que calia afrontar. i l'experiència dels sectors confrontants requeria una actuació per part de l'Ajuntament. Des d'un punt de vista urbanístic, l'any 1882 és la data determinant que marcarà un punt d'inflexió en el seu desenvolupament, i que culminarà amb l'*Anteproyecto de urbanización de la barriada de la Fransa y la zona inmediata de la ladera de Montjuich* de l'any 1887 de l'arquitecte Josep Amargós. En aquelles dates però es va produir un fet, que ho capgiraria substancialment. La muntanya de Montjuic va ser l'emplaçament escollit per a la ubicació de l'Exposició Internacional de 1929, aixecant-se en els terrenys de la França, els edificis (palaus i pavellons) de l'Exposició, quedant la urbanització d'aquest sector, reduïda al perímetre que ocupa en l'actualitat.

Els resultats mostren la tipologia de creixement experimentat, caracteritzat per haver-se portat a terme sense cap tipus de control per part de les Administracions. Ens trobem davant l'existència d'una ciutat dual, la formal i la informal, limitada per un vial, l'Avinguda del Paral·lel. Dos mons: a un costat, el desenvolupament urbanístic seguint el Pla de reforma i eixample de Barcelona d'Ildefons Cerdà, a l'altre costat el Poble-sec, seguint un model de creixement oposat, en un context de desordre i indefinició, generant problemes urbanístics i viaris, amb la conseqüent afectació a la vida quotidiana.

Tot això havia succeït en un termini relativament curt, havien passat tant sols dotze anys de la derogació de les restriccions d'edificabilitat que imposaven les ordenances militars. Era una realitat que no s'havien adoptat accions de govern eficaços.

Calia doncs dissenyar i planificar un conjunt d'estratègies i mesures a fi d'adaptar-se a les necessitats d'oxigenar el barri. Amargós, en el seu projecte, va incorporar un aspecte clau que a la fi, d'haver-se adoptat, hagués estat decisiu i hauria canviat completament la realitat del Poble-sec. Va ser el primer planejament urbanístic en incorporar per primera vegada, l'accés a la muntanya. La seva proposta responia a promoure la connectivitat amb la muntanya.

Aproximar la ciutadania a la naturalesa. Per a fomentar, des de l'urbanisme, ciutats més sostenibles i saludables, cal permetre la permeabilitat entre la ciutat i el seu entorn natural, evitant crear muralles que impedeixin la comunicació. Amargós ho va saber identificar i incorporar en la seva proposta. Va posar de manifest la necessitat de treballar per a reforçar i augmentar la conscienciació i sensibilització de l'aproximació de la ciutat a la muntanya i, en especial, que aquesta transició es portés a terme a través d'aquests terrenys, el Poble-sec.

No obstant la seva visió no es va materialitzar. Per a fer-ho calia dissenyar escenaris clars, capaços de motivar els esforços d'una generació sencera, enfocats cap a una implicació orientada per projectes que, tot resolent els problemes actuals, també s'adaptessin a les necessitats futures, trobant equacions de coresponsabilitat adequades que impliquessin a la societat civil, la iniciativa privada i els governs i, en les que els costos d'implementació es paguessin en el transcurs del temps i que els beneficis fossin recollits per part de tota la col·lectivitat.

Més enllà d'aquestes correlacions, es detecta la influència decisiva dels treballadors de les pedreres, nouvinguts amb les seves famílies que, en no tenir recursos econòmics van bastir les seves cases a prop del lloc de treball, donant lloc als assentaments al peu de la muntanya de Montjuïc. Aquests treballadors van ser coneguts amb el nom de *molers*, malgrat el seu àmbit de treball no fos estrictament el de modelar les rodes de molí.

Els resultats obtinguts permeten clarificar alguns aspectes de la relació entre la identitat del barri amb el desenvolupament urbanístic experimentat. Un d'aquests aspectes més rellevants, és la personalitat pròpia d'aquests *molers* que, des dels seus orígens ha acompanyat a aquests terrenys.

Els espais de memòria són atributs imprescindibles per a la caracterització de qualsevol barri; tant en allò que fa referència a la seva configuració física, com a l'espai dels ciutadans que la construeixen social i culturalment, en definitiva *urbs* i *civitas*. Des d'aquesta perspectiva, una plaça, un monument, l'antic traçat d'una riera, una font, un camí, uns edificis, uns racons de coincidència col·lectiva, etc., ens aporten una imatge característica de l'espai urbà, de gran ajuda per a recuperar la seva història.

Aquesta imatge que va influir considerablement en l'estructuració del Poble-sec, la trobem representada per: 1. Camins referits al col·lectiu dels obrers de Montjuïc, identificats com a itineraris principals per on s'accedia a les pedreres. És el cas del *camí dels molers* i camí de la *creu dels molers*; 2. Creu monumental coneguda amb el nom dels *molers*, ubicada prop del camí mencionat, mostra del simbolisme, història i cultura de l'explotació de les pedreres; 3. *Casa dels molers*, propietat d'un Canonge de la Catedral de Barcelona, estretament vinculat amb els fets que van succeir a Barcelona en la Primera Gran Bullanga de 1835.

La metodologia emprada ha demostrat ser de gran utilitat per a l'anàlisi d'aquestes imatges. Dels resultats obtinguts se'n desprenen aspectes coneguts, així com d'altres menys evidents.

En el cas dels camins associats a la figura dels *molers*, escasses són les dades de que es disposa i a efectes pràctics es resumeixen en referències, en gravats d'època s.XIX i, en expedients urbanístics d'obres. Hi ha constància de la seva existència s.XV. El tenim citat amb diferents noms. L'anàlisi portat a terme ha permès reconstruir aquests itineraris, així com la seva incidència en el procés d'urbanització dels terrenys, donant lloc a dos dels vials principals del barri del Poble-Sec.

En el cas de la *creu dels molers*, no ens en resten més que citacions documentals, referències a gravats d'època, o indicacions gràfiques en antics plànols de la ciutat. Hi ha constància de la seva existència s.XV. La tenim citada amb diferents noms. L'anàlisi portat a terme ha permès determinar la seva ubicació exacta i situar cronològicament la seva existència en data de 1409 i la seva desaparició en el període comprès entre els anys 1860 i 1891, posant de manifest la seva importància en el desenvolupament urbanístic del barri, en estar situada en la mateixa cruïlla dels *camins dels molers* i de la *creu dels molers*.

En el cas de la *casa dels molers*, a diferència dels casos anteriors ni tant sols tenim referències a gravats d'època, ni indicacions gràfiques en antics plànols, ni cites documentals. Únicament tenim constància de la seva existència a través dels protocols Notarials i les notes del Registre de la Propietat aportats en aquesta tesi. Aquests documents són els únics que, deixen constància de la seva existència en el període comprès entre la segona meitat del s.XIX i la primera meitat del s.XX i, la situen dins la mateixa finca en la que s'hi troba aixecada la *creu dels molers*. Aquesta finca desapareixerà amb motiu de les obres d'apertura de l'Avinguda del Paral·lel, en ser ocupats els terrenys per aquest vial, i amb ell qualssevol mostra de la seva existència.

L'anàlisi portat a terme ha permès concloure que, de la mateixa manera que la masia de la Satalia dona lloc al sector que pren el seu nom, la *casa dels molers* dona lloc al naixement de les primeres edificacions situades al seu voltant, identificades fins i tot, igual que la masia de la Satalia a l'any 1823.

Des de la complexitat que va acompanyar a la transformació urbanística del Poble-sec, s'ha procedit a recuperar el seu creixement urbanístic a través del desenvolupament de tots i cadascun dels diferents sectors del barri, establint una visió de conjunt i, alhora a través també de la incidència que en aquests processos van tenir un dels actors amb personalitat pròpia que, des dels seus orígens va acompanyar al creixement urbanístic d'aquests terrenys, els *molers*, representats pel *camí, la creu i la casa dels molers*.

Paraules clau: Urbanisme; Expansió urbanística; Transformació urbanística; Montjuïc; Poble-sec; Pedreres; Molers.

RESUMEN

La identidad, asociada al sentimiento de pertenencia en un barrio, es un aspecto fundamental para la calidad de vida; representativa de la relación individuo/ciudad.

En este contexto, la tesis doctoral, lleva a cabo el análisis social, político y económico del momento, buscando en la conjunción de todos los factores, la respuesta al desarrollo urbanístico experimentado en el barrio del “Poble-sec” de Barcelona.

Un barrio de las características y dimensiones del “Poble-sec”, se tiene que hacer comprensible en el ámbito preciso de los sectores que lo conforman, cada uno de ellos dotado de su propia identidad.

En el caso del “Poble-sec”, estos sectores son, las Huertas de San Bertran (sector más marítimo), Santa Madrona y la Satàlia (sectores centrales), y “la França” (sector de poniente).

Todos ellos tienen en común la coincidencia en el tiempo, del inicio del desarrollo urbanístico, principios de la segunda mitad del s.XIX, estableciéndose en 1869 como fecha de referencia, con motivo de la desaparición de las zonas polémicas militares.

De esta reciente transformación urbanística, la información de que se dispone es, escasa, dispersa, fragmentada e incluso confusa y contradictoria, más allá de la documentación asociada a la construcción de la Exposición Internacional de 1929.

Los resultados ponen de manifiesto que, si bien la urbanización de estos terrenos se llevó a cabo con carácter meramente especulativo, caótico y sin ninguna planificación urbanística, con la única finalidad de cubrir la demanda que la ciudad pedía, en contrapartida, los factores determinantes fueron diferentes para cada sector.

En el caso de las Huertas de San Bertrán, inicialmente, los terrenos no fueron objeto de urbanización, pues siempre se había pensado en convertirlas en dársenas portuarias. En la segunda mitad del s.XIX, la proximidad a la zona industrial del “Raval”, la abundancia de agua, y los accesos al puerto, potenciaron la instalación de un gran número de empresas, convirtiéndose en una importante zona industrial. Toda esta actividad fue acompañada de la construcción de edificaciones (atendido la amplia disponibilidad de espacio) en las que se alojaban los trabajadores. Se había iniciado el proceso de conversión de las huertas en un espacio suburbano. Este crecimiento sin embargo, se había hecho, sin seguir ningún tipo de planificación urbanística, condicionando los proyectos de ordenación posteriores.

En el sector de Santa Madrona, a principios de la segunda mitad del s.XIX, apenas derribadas las murallas medievales y estando todavía vigentes las limitaciones de edificabilidad al pertenecer a la zona polémica militar del castillo de “Montjuïc”, se empezaron a levantar las primeras edificaciones. A costa sin embargo, de hacerlo sin ningún tipo de plan de alineaciones ni urbanístico. El resultado fue un crecimiento, que podríamos considerar caótico,

con edificaciones con carácter provisional en forma de ocupaciones temporales, aprovechando en todo momento el trazado parcelario existente condicionado por la propia orografía y el trazado de las rieras y torrentes que lo atravesaban condicionando su posterior crecimiento.

El sector más elevado, la Satalia, estaba a mediados de s.XIX, igual que el resto de sectores del “Poble-sec”, deshabitado, al pertenecer también a la zona de jurisdicción militar. En el momento de levantarse esta prohibición, se empezaron a construir pequeñas masías aisladas en la montaña.

El último sector, “la França”, situado en la zona más poniente del “Poble-sec”, era (hasta la desaparición de las zonas polémicas militares), lugar de canteras con alguna caseta que, progresivamente se fue ocupando por diferentes fábricas y talleres, así como modestas edificaciones residenciales, ocupadas mayoritariamente por los trabajadores que faenaban en estas industrias y canteras próximas. El crecimiento se había llevado a cabo sin ningún tipo de planeamiento. En este contexto, la indefinición urbanística era un hecho que había que afrontar y la experiencia de los sectores colindantes requería una actuación por parte del Ayuntamiento. Desde un punto de vista urbanístico, 1882 es la fecha determinante que marcará un punto de inflexión en su desarrollo, y que culminará con el *Anteproyecto de urbanización de la barriada de la Fransa y la zona inmediata de la ladera de Montjuich* del año 1887 del arquitecto Josep Amargós. En aquellas fechas sin embargo, se produjo un hecho que traería cambios sustanciales. La montaña de “Montjuïc” fue el emplazamiento escogido para la ubicación de la Exposición Internacional de 1929, ubicándose en los terrenos de “la França”, los edificios (palacios y pabellones) de la Exposición, quedando, la urbanización de éste sector, reducida al perímetro que ocupa en la actualidad.

Los resultados muestran la tipología de crecimiento experimentado, caracterizado por haberse llevado a cabo sin ningún tipo de control por parte de las Administraciones. Nos encontramos ante la existencia de una ciudad dual, la formal y la informal, limitada por un vial, “l’avinguda del Paral·lel”. Dos mundos: a un lado, el desarrollo urbanístico siguiendo el *Plan de reforma y ensanche de Barcelona* de Ildefons Cerdà, al otro lado el “Poble-sec”, siguiendo un modelo de crecimiento opuesto, en un contexto de desorden e indefinición, generando problemas urbanísticos y viarios, con la consecuente afectación en la vida cotidiana.

Todo esto había sucedido en un plazo relativamente corto, habían pasado tanto solo doce años de la derogación de las restricciones de edificabilidad que imponían las ordenanzas militares. Era una realidad que, no se habían adoptado acciones de gobierno eficaces.

Hacía falta diseñar y planificar un conjunto de estrategias y medidas a fin de adaptarse a las necesidades de oxigenar el barrio. Amargós, en su proyecto, incorporó un aspecto clave que, de haberse adoptado, hubiera sido decisivo y habría cambiado completamente la realidad del “Poble-sec”. Fue el primer planeamiento urbanístico en incorporar por primera vez, el acceso a

la montaña. Su propuesta respondía a promover la conectividad con la montaña. Aproximar la ciudadanía a la naturaleza. Para fomentar, desde el urbanismo, ciudades más sostenibles y saludables, hay que permitir la permeabilidad entre la ciudad y su entorno natural, evitando crear murallas que impidan la comunicación. Amargós lo supo identificar e incorporar en su propuesta. Puso de manifiesto la necesidad de trabajar para reforzar y aumentar la concienciación y sensibilización de la aproximación de la ciudad a la montaña y, en especial, que esta transición se llevara a cabo a través de estos terrenos, el “Poble-sec”.

No obstante su visión no se materializó. Para hacerlo había que diseñar escenarios claros, capaces de motivar los esfuerzos de una generación entera, enfocados hacia una implicación orientada por proyectos que, resolviendo los problemas actuales, también se adaptaran a las necesidades futuras, encontrando ecuaciones de corresponsabilidad adecuadas que implicaran a la sociedad civil, la iniciativa privada y la administración y, en las que los costes de implementación se pagaran en el transcurso del tiempo y que los beneficios fueran recogidos por parte de toda la colectividad.

Más allá de estas correlaciones, se detecta la influencia decisiva de los trabajadores de las canteras, recién llegados con sus familias que, al no disponer de recursos económicos construyeron sus casas cerca del puesto de trabajo, dando lugar a los asentamientos al pie de la montaña de “Montjuïc”. Estos trabajadores fueron conocidos con el nombre de “molers”, a pesar que su ámbito de trabajo no fuera estrictamente el de modelar las ruedas de molino.

Los resultados obtenidos permiten clarificar aspectos de la relación entre la identidad del barrio con el desarrollo urbanístico experimentado. Uno de los más relevantes, es la personalidad propia de estos “molers” que, desde sus orígenes han acompañado a estos terrenos.

Los espacios de memoria son atributos imprescindibles para la caracterización de cualquier barrio; tanto en lo que hace referencia a su configuración física, como al espacio de los ciudadanos que la construyen social y culturalmente, en definitiva urbs y civitas. Desde esta perspectiva, una plaza, un monumento, el antiguo trazado de una riera, una fuente, un camino, unos edificios, unos rincones de coincidencia colectiva, etc., nos aportan una imagen característica del espacio urbano, de gran ayuda para recuperar su historia.

Esta imagen que influyó considerablemente en la estructuración del “Poble-sec”, la encontramos representada por: 1. Caminos referidos al colectivo de los obreros de “Montjuïc”, situados al pie de la montaña, identificados como itinerarios principales por donde se accedía a las canteras. Es el caso del “camí dels molers” y “camí de la creu dels molers”; 2. Cruz monumental conocida con el nombre “dels molers”, ubicada cerca del camino mencionado, muestra del simbolismo, historia y cultura de la explotación de las canteras; 3. “Casa dels molers”, propiedad de un Canónigo de la Catedral de Barcelona, estrechamente vinculado con los hechos que sucedieron en Barcelona en la Primera Gran Bullanga de 1835.

La metodología empleada ha demostrado ser de gran utilidad para el análisis de estas imágenes. De los resultados obtenidos se desprenden aspectos conocidos, pero también otros menos evidentes.

En el caso de los caminos asociados a la figura “dels molers”, escasos son los datos de que se dispone y a efectos prácticos se resumen en referencias, en grabados de época s.XIX, así como en expedientes urbanísticos de obras. Hay constancia de su existencia s.XV. Lo tenemos citado con diferentes nombres. El análisis llevado a cabo ha permitido reconstruir estos itinerarios, así como su incidencia en el proceso de urbanización de los terrenos, al convertirse en dos de los viales principales del barrio del “Poble-Sec”.

En el caso de la “creu dels molers”, no nos quedan más citas documentales que las referencias a grabados de época o, indicaciones gráficas en antiguos planos de la ciudad. Hay constancia de su existencia s.XV. La tenemos citada con diferentes nombres. El análisis llevado a cabo ha permitido determinar su ubicación exacta y situar cronológicamente su existencia en fecha de 1409 y su desaparición en el periodo comprendido entre los años 1860 y 1891, poniendo de manifiesto su importancia en el desarrollo urbanístico del barrio, al estar situada en el mismo cruce de los caminos “dels molers” y de la “creu dels molers”.

En el caso de la “casa dels molers”, a diferencia de los anteriores, no tenemos referencias (grabados/antiguos planos), ni citas documentales. Únicamente tenemos constancia de su existencia a través de los protocolos Notariales y las notas del Registro de la Propiedad aportados en esta tesis. Estos documentos son los únicos que, dejan constancia de su existencia en el periodo comprendido entre la segunda mitad del s.XIX y la primera mitad del s.XX y, la sitúan dentro de la misma finca en la que se encuentra levantada la “creu dels molers” que, desaparecerá con motivo de las obras de apertura de “l’avinguda del Paral·lel”, al ser ocupados los terrenos por este vial, y con él, cualquier muestra de su existencia.

El análisis llevado a cabo ha permitido concluir que, del mismo modo que la masía de la Satalia dió lugar al sector que toma su nombre, la “casa dels molers” dió lugar al inicio de las primeras edificaciones situadas a su alrededor, identificadas incluso, al igual que la masía de la Satalia, en 1823.

Desde la complejidad que acompañó a la transformación urbanística del “Poble-sec”, se ha procedido a recuperar su crecimiento urbanístico a través del desarrollo de todos y cada uno de los diferentes sectores del barrio, estableciendo una visión de conjunto y, a la vez a través también de la incidencia que en este proceso tuvo, uno de los actores con personalidad propia que, desde sus orígenes acompañó al crecimiento urbanístico de estos terrenos, los “molers”, representados por el “camí, la creu i la casa dels molers”.

Palabras clave: Urbanismo; Expansión urbanística; Transformación urbanística; “Montjuïc”; “Poble-sec”; Canteras; “Molers”.

ABSTRACT

The community feeling associated to belonging to a neighbourhood is essential in our life quality. These emotions represent the relationship between the individual and the city.

In this sense, this doctoral thesis analyzes the social, political, and economic environment of the “Poble-sec” neighbourhood, placed at the foot of the “Montjuïc” Mountain, in the area of Barcelona. The thesis establishes the actual condition of this neighbourhood and identifies the determinants and decisive aspects that led to the urbanistic development of different sectors.

In a neighbourhood with features and dimensions like the study, it is necessary to understand the sectors, the areas, and the individual identity.

“Poble-sec” neighbourhood is divided into four areas: “Les Hortes de Sant Bertran” (a maritime sector); “Santa Madrona” and “La Satalia” (central sectors); and “La França” (west sector).

All of the areas have something in common, the coincidence of the neighbourhood development, around the middle of the s. XIX.

Nonetheless, there is scarce, confusing, and sometimes contradictory information about the beginning of the transformation of the region. Reliable information comes from the construction of the International Exposition in 1929 and the following years.

The results show that while the urbanization of these sectors was done with speculative intent, in a quite chaotic form, without any urbanistic planning, and to cover city demands, the determinant factors were different between sectors. The differences are quite significant to understand how the urbanization of each sector affected its individual development.

In the case of “les Hortes de Sant Bertran”, at the beginning there was no urban plan as a maritime sector, it was planned to be used for docks. On the second half of the s.XIX, its proximity with the industrial zone of the “Raval”, the water abundance, and the port accesses, attracted the attention of a huge number of companies, transforming the sector into an important industrial area. Thus, the increment of the activity, attending to the space availability, produced an increment in the construction of the household where the workers were established. The area evolved from an agriculture zone to a suburban region. However, the chaotic growth without any urban plan was the main drawback to the following ordering projects.

Regarding the “Santa Madrona” sector, it was during the second half of the s.XIX when the first edifications were built. It started after the demolition of the Middle Age walls and keeping with the military building restrictions as the sector belonged to the “Montjuïc” castle area. The process was disordered, without any urban plan or Organization. The result was a chaotic growth, with temporary buildings which get profit from the parcel drawn produced by the

geography of the region. This parcel drawn, produced mainly by the hydrography of the sector, was also one of the determinants in the development of the sector.

“La Satalia” is the most elevated sector of the neighbourhood. Half of the s.XIX was uninhabited, similarly to the other sectors because were under military jurisdiction. Once the military jurisdiction was cancelled, few small country houses were built in the high of the mountain.

The latest sector of the neighbourhood, “la França”, which is the western sector, was (until de disappearance of the military politics) a quarry land with some small houses. These houses were replaced progressively by industries, workshops, and modest residential buildings, which allocate industry and quarry workers. The growth was anarchic, with the owner's speculative criteria, and without any urban planning. In that sense, the undefined urbanization was one of the main problems to face and the confronted experience in the sectors required the intervention of the city local government. From an urbanistic point of view, the year 1882 marks an inflection point in urbanistic development. It will conclude with the 1887 project “Anteproyecto de urbanización de la barriada de la Fransa y la zona inmediata de la ladera de Montjuich” by the architect Josep Amargós. Besides, the urbanization projects were not carried on because “Montjuïc” Mountain was chosen as the location for the International Exposition of 1929, and the soils were devoted to pavilions built for the Exposition. Thus, “la França” sector urbanization was reduced almost to the same area that is occupied nowadays.

These results show the growth development was uncontrolled by the local administration. All these issues were the cause of an unsustainable growth that slowed down the development of the neighbourhood. A dual formal and informal city is presented, separated by the “Paral·lel” Avenue. Two different worlds: one of them following the “Pla de reforma i eixample de Barcelona” by Ildefons Cerdà, and the other following a total opposite development to the proposed, with a disordered and undefined context, and producing several urban and vial troubles, with the impact in the day-life of the population.

This process was developed in a relatively short time, just twelve years after the derogation of the building restrictions of the military ordinance. It became a reality that no actions were made by any efficient government.

Then, it was necessary to design and plan a new group of strategies and cautionary actions to adapt them to the neighbourhood necessities and requirements. In his project, Amargós included a key point that if it had been followed, had become decisive, and could have changed the “Poble-sec” development. It was the first urban planning which included mountain access. Its proposal promoted the connection with the mountain and binged the population closer to nature. To encourage more sustainable and healthy cities, from an urbanistic point of view, it is necessary to lead the permeability between the city and the natural environment, avoiding the

construction of walls that inhibit communication. Amargós was able to understand it and include this in its proposal. He expressed the necessity to work on the enhancement of the social awareness to get close to the city and the mountain and, especially, the necessity to carry on this proximity in the “Poble-sec” sectors.

Nevertheless, its proposal and vision were not materialized. To carry out it was necessary to establish well-designed scenarios to attract the attention of a generation, focused on orientated projects which had to solve the actual problematics while be adapted to the future requirements, being co-responsible and implying the social population, private entities, and governments. The investment costs had to be amortized and the benefits had to be shared by the neighbourhood community.

Additionally to all of these facts, and influence of the workers from the quarries, which arrived with their families without economical resources is detected. They built their homes near the workplace, near the foot of the “Montjuïc” mountain, and started shantytowns in Barcelona in the s.XIX as they built temporary houses. Moreover, these workers were knowns as “molers”, as they become collective to the association although their work was unrelated to mill wheel manufacture.

Additionally, the results of the thesis allowed clarifying some aspects of the relationship between the sector identity and urbanistic development. One of the most relevant aspects of this relationship is the character of the “molers” who have been in the sectors from the beginning.

Memorial sites are built as a collective desire to maintain the identity of the population, the architectonic style, and the history. It is from that place that the urban quality from a physical organization to the citizen social and cultural behaviour is obtained. It is the *urbs i civitas*. Thus, a public square, a monument, the riverbank, a fountain, rural pathways, or buildings, give a fingerprint to the urban area. This fingerprint is helpful to recover the history of the area.

This fingerprint had a high impact on the structural distribution of “Poble-sec”. it is represented by: 1. Pathways that referred to the itineraries used by workers to the quarries like the “camí dels molers” or “camí de la creu dels molers”; 2. The monumental cross, called “molers”, placed in the middle of the aforementioned path, and a sign of the history and culture of the quarries; 3. The “Casa dels Molers”, a property of the Barcelona Cathedral and linked to the “Primera Gran Bullanga” of 1835.

The used methodology has demonstrated the success of the analysis of the fingerprints. From the results, it is possible to observe different aspects with their incidence in the urban development of the neighbourhood and other less evident ones.

One of the less-known cases is the “molers” pathways. Data is scarce and references are found in some engraving from s.XIX, and some urban documents. Nonetheless, there can be

found data from the S.XV with different names. The analysis carried on has allowed us to restore these pathways and identify their influence on the urbanization process of the soils. It is interesting to highlight the importance of these pathways that have become two of the actual main streets of the neighbourhood.

Regarding the monumental “molers” cross, there are few references such as engravings or old city maps. Besides, like in the case of the pathways, its existence dates from the S. XV. It is cited with different names. In this work, it has been determined its exact location and the chronology of the monument, from the first reference in 1409 to its removal between 1860 and 1891. The cross was placed between the above-mentioned pathways that have become the main streets of the neighbourhood.

The last-mentioned reference of the neighbourhood fingerprint, the “Casa dels Molers”, has no references. The only data reporting the existence of this building is its presence in protocols and register property notes provided by this thesis. These documents are unique and led to determine the existence of this house between the second half of the s. XIX and the first half of the s.XX. It is placed in the same parcel where the “molers” cross was placed. The building disappeared with the extension of the “Paral·lel” avenue and it is the reason why there is any reference. It has been determined that its name was used for the first buildings of the area, in similar behaviour to the observed in the “Satalia” country house in 1823.

In this thesis, the urban development transformation of the “Poble-sec” neighbourhood has been explored. It has been done from the individual and correlated analysis of the different sectors of the neighbourhood, taking into account the different factors that have influenced the individual character of the sectors and their origins which have been representatives as the “molers” represented in the pathway, the cross and the house of the “molers”.

Keywords: Urbanism; Urban expansion; Urban transformation; “Montjuïc”; “Poble-sec”; Quarries; “Molers”.

1. INTRODUCCIÓ

1.1 ANTECEDENTS

En iniciar aquesta recerca a l'any 2011, volia contribuir al coneixement dels fets associats a la transformació urbanística dels terrenys situats a la falda septentrional de Montjuïc de Barcelona, avui Poble-sec.

El mitjà per a fer-ho, era el fet de disposar d'informació de caràcter privat, referent a:

1. L'existència d'un camí, vinculat al col·lectiu dels obrers de Montjuïc
2. La presència d'una creu monumental, situada al peu d'aquest camí
3. La referència de l'existència d'una casa, situada en una finca confrontant amb la creu, vinculada al col·lectiu dels molers, que la situa dins el context assistencial, en ser propietat d'un Canonge de la Catedral de Barcelona, estretament vinculat amb els fets que van succeir a Barcelona en la Primera Gran Bullanga de 1835.

Inicialment vaig procedir a resumir tota aquesta informació, organitzant-la i analitzant-la per tal de documentar-la des d'una perspectiva històrica, a fi de:

- Poder aportar informació corresponent al desenvolupament urbanístic d'aquests terrenys, en els que es va desenvolupar el primer eixample de Barcelona, anterior al Pla de reforma i eixample d'Ildefons Cerdà
- Recuperar la xarxa de camins amb identificació dels itineraris principals, que van marcar el creixement urbanístic d'aquest barri
- Portar-ho a terme, integrant el col·lectiu dels picapedrers, coneguts amb el nom de molers¹, que ho van fer possible.

El que ni per un moment havia sospitat era que em trobaria en una línia d'investigació, que es caracteritzaria per una escassa documentació, alhora dispersa i fragmentada que feia molt difícil la integració de la informació que havia arribat a les meves mans, en vers la documentació històrica de la ciutat de la Barcelona.

Tanmateix, la sensació que experimentava (a mesura que anava avançant en la meua investigació) era que la història econòmica i social sobre aquest col·lectiu dels *molers* havia caigut en l'oblit a l'hora d'explicar la història de la ciutat de Barcelona i, en conseqüència, l'evolució urbanística dels terrenys situats a la vessant de Montjuïc (avui Poble-Sec), on van establir els seus assentaments.

Des d'aquesta perspectiva, vaig iniciar un procés de recopilació i anàlisi de documentació històrica, seguint amb una fase d'organització de la mateixa, des del rigor que m'imposava haver d'entendre un col·lectiu que, al meu parer, havia estat clau en el desenvolupament de la

¹ Amb la pedra de Montjuïc també es fabricaven rodes de molí, que eren molt apreciades tant dins, com fora d'Espanya ja que pel fet de tenir una rugositat permanent donaven millors resultats que les realitzades amb altres materials més durs, el granit. De fet, aquest reconeixement va arribar a ser tan important que el qualificatiu de Moler es va fer extensiu a tots els treballadors de les pedreres.

ciutat de Barcelona però del qual, no n'havia quedat constància de la seva petjada en la història contemporània de la ciutat.

A mesura que la investigació anava agafant embranzida, era conscient que:

- Amb els molers com a protagonistes, m'estava introduint en una sèrie de fets que, estreta i directament estaven vinculats amb el desenvolupament urbanístic i la realitat socioeconòmica de Barcelona, que em permetien interpretar la figura del moler de Montjuïc com un veritable "protagonista oblidat" en els esdeveniments més significatius associats al desenvolupament econòmic i social de la ciutat a finals del s.XIX i principis del s.XX
- Aquesta recerca tanmateix, m'estava portant per uns camins molts diversos i alhora, poc documentats, els quals però, en trobar-se estretament relacionats entre si, em portarien a la fi, a l'extrem inimaginable de poder recuperar una més de les històries desaparegudes de la ciutat de Barcelona: la història dels molers i, la seva influència en el desenvolupament urbanístic dels terrenys del Poble-sec.

En aquest context no hem d'oblidar que, a diferència d'altres vials urbanístics (Avinguda Laietana, Avinguda Meridiana, etc.), les obres i el desenvolupament urbanístic de l'Avinguda del Paral·lel (i per extensió el propi Poble-Sec), no hi ha constància documental ni fotogràfica, més enllà de les associades a la construcció de l'Exposició Internacional de 1929.

Recordem en aquest sentit que, la urbanització del Poble-sec es va fer amb un temps extraordinàriament curt (en cinc anys el sector central estava totalment urbanitzat i edificat), responent a criteris especials i eminentment especulatius.

No és per casualitat que, la història contemporània de Montjuïc es recorda per l'impacte que va tenir en l'explotació de les pedreres i, l'empremta urbanística que va generar l'assentament de les barraques dels obrers al peu de la muntanya però, de la mateixa manera que les pedreres de Montjuïc van quedar amagades dins la pròpia muntanya, també va quedar amagada la història d'aquests obrers que van fer possible la construcció de la Barcelona que coneixem avui en dia i amb ells, la seva empremta urbanística.

Així doncs, procedirem a recuperar el desenvolupament urbanístic d'aquests terrenys, avui Poble-sec, a partir del traçat dels camins que menaven a les pedreres, la creu monumental que establirà el caràcter principal del camí en el que s'hi ubica i, la incidència específica de les edificacions aixecades al voltant de la casa vinculada amb aquest col·lectiu.

1.2 ELS MOLERS DE MONTJUÏC

Els *molers* de Montjuïc, tenen el seu origen en el treball de la pedra. Aquest s'inicia en la prehistòria amb l'arquitectura megalítica i té continuïtat en les construccions d'Egipte, Grècia i Roma, assolint en aquesta darrera època, el seu punt més àlgid.

Amb la caiguda de l'Imperi Romà, es produeix una decadència en l'arquitectura que es va perllongar durant tota l'edat Mitjana, limitant-se a emprar materials tant pobres com el fang i la fusta, provocant la decadència de les tècniques i l'art dels picapedrers. No serà fins el s.X que es comença a produir a Europa el pas progressiu de la fusta a la pedra com element constructiu.

Amb l'aparició en el s.XI de l'art Romànic, es recuperen, gràcies a les ruïnes romanes així com a la literatura clàssica, els coneixements constructius de l'antiga Roma i amb ells l'ofici del picapedrer², i els elements constructius com pilars, columnes, arc de mig punt, sistemes de voltes de canó i les cúpules bizantines que van permetre una de les grans fetes del Romànic (cobriment dels edificis amb pedra), amb l'inconvenient però, de requerir murs de parets molt gruixudes per a suportar el pes, la qual cosa tenia l'inconvenient de no poder incorporar les obertures de finestres necessàries.

La introducció de l'estil Gòtic (ss.XII-XV), incorpora l'arc apuntat i la volta de creueria, amb els que s'aconsegueix concentrar el pes de les voltes en els pilars subjectats amb contraforts des de l'exterior, permetent d'aquesta manera eliminar el mur de carrega i la seva substitució per vitralls, assolint un nou espai interior inundat de llum.

D'aquesta manera, els picapedrers van passar a ser els hereus d'aquelles tècniques amb les que s'havien construït castells, palaus, monestirs, esglésies i catedrals, desconegudes per la resta d'obriers, la qual cosa els aportà un reconeixement des d'un punt de vista laboral.

Com a conseqüència de la seva consideració social per sobre de la resta d'obriers, els picapedres es van associar en lògies³, en les que:

- L'organigrama estava format en la part directiva el mestre i en els nivells inferiors picapedrers de diferents nivells que eren anomenats maçons⁴
- L'organització seguia les normes establertes (estatuts)
- El seu funcionament seguia els reglaments establerts que eren secrets
- Les tècniques de construcció eren secretes⁵.

² Durant el primer Romànic, el material inicialment emprat va ser el maó, i la pedra es va incorporar posteriorment en forma de carreus que imitaven la forma del maó. Va ser en el segon Romànic (ss.XI-XIII) que es van començar a tallar els carreus com ho feien els Romans.

³ Tenen el seu origen en les associacions de treball romanes *collegia*.

⁴ Terme que s'aplica als obrers de la construcció en francès.

⁵ La maçoneria es defineix com a associació secreta de maçons.

Aquests sistema associatiu es va caracteritzar per la incorporació a les construccions efectuades de les marques amb les que cada picapedrer es va passar a identificar (la seva identificació passava moltes vegades als seus fills). Les primeres signatures amb caràcter identificatiu apareixen en el s.XI i el seu repertori cobreix des de motius d'iconografia cristiana i astrologia fins a formes geomètriques, passant per eines o inicials dels seus noms,

Les escriptures també eren variades: carolíngia, gòtica o fins i tot mossàrab. Tota aquesta presència de signes complia diverses funcions. Hi havia signes que eren de col·locació, que servien per a col·locar les escultures o blocs d'una manera correcta, i altres que tenien un caràcter identificatiu i comptable per cobrar el treball realitzat.

La importància social del picapedrer es va mantenir fins el s.XVI, data en la que apareixen les primeres Acadèmies d'Arquitectura i el picapedrer comença a perdre el seu estatus que, acabarà perdent definitivament a finals del s.XVII⁶. Ara bé, va ser al s.XIX quan, en començar a utilitzar acer per construir les eines i amb la mecanització dels processos de treball que, la força del picapedrer ja no era indispensable i per tant va marcar la fi del seu status.

Amb un martell, alguns punxons i una bona dosi de traça, els picapedrers eren capaços de modelar la roca. A les seves mans, marbres, granits o pissarres es transformaven en carreus, teules, enllosats, rodes de molí i, en el millor dels casos, escultures sublimes. Els picapedrers treballaven prop dels pendents de les muntanyes, d'on era més fàcil extreure pedra. Però com que sovint es trobava en forma de grans roques compactes, calia buscar la manera de trencar-la. Això s'aconseguia amb l'ajuda de fustes, tascons o una bona càrrega de pólvora. La primera de les tècniques aprofitava la capacitat dilatadora de la fusta. I és que quan s'humitejava la fusta seca que s'havia introduït entre les escletxes, n'augmentava el seu volum i la pressió esberlava la roca. Més endavant, s'utilitzarien tascons de ferro o fusta que, a cop de mall permetien trencar la pedra. Amb l'arribada de la pólvora, però, es va agilitzar tot el procés. Només s'havia d'introduir una barrinada en un forat de la roca. Calia, però, fer-ho amb habilitat per aconseguir trencar la roca sense esmicolar-la (Gràcia 2012).

Si bé el ventall de treball a cobrir era molt ampli doncs en un extrem tenim els treballs associats a l'extracció de la matèria primera que, requeria una especialització per a extreure els blocs de pedra de la muntanya i, en l'altre extrem tenim els treballs acurats i delicats del modelatge i acabats de les peces, més propis d'escultors, en canvi no hi havia una estructura ben definida en allò que fa referència a les respectives tasques. Això condiona que resulti molt difícil establir el grau d'especialització de cadascú.

- Aprenent
- Obrer qui escaira els blocs fins convertir-la en carreu i alhora s'encarregava de posar la pedra in situ

⁶ En ser substituïts per una nova classe especulativa que va començar a sufragar les obres de caràcter civil, apropiant-se de la seva estructura i simbologia

- Trencador qui extreia els blocs de pedra de la muntanya
- Picador que treballaven el carreu i s'encarregaven de les tasques més delicades, dels acabats finals, més propis dels escultors
- Picapedrer qui tenia uns bons coneixements tècnics
- Picapedrer oficial, qui tenia uns bons coneixements tècnics i col·laboraven amb el mestre d'obra en el disseny i càlcul de les estructures, guiant-se pels dibuixos i plans del mestre d'obra
- Fadri (molers), picapedrers que volguessin ésser Mestres
- Mestre d'obra, responsable del disseny i càlcul de l'estructura així com de la col·locació dels carreus al seu lloc. Dissenyaven els edificis, coneixien les tècniques constructives, adquirien el material i dirigien la feina. Eren els veritables artífexs de l'obra. A les ordres del mestre estaven tota la resta. En el seu origen, el rati oficial/mestre era de 1/1, a principis de s.XIX era de 4/1
- Arquitecte, tenint en compte que al segle XVIII, només eren reconeguts amb aquesta paraula aquells professionals que havien superat l'examen per a tals efectes de la Real Acadèmia de San Fernando de Madrid (Vallugera 2015).

En moltes ciutats catalanes aquests picapedrers formaven part de les confraries dels *molers* que es dedicaven a construir rodes de molí.

Barcelona fou, durant els ss.XVI-XVIII, el principal productor i distribuïdor de moles, proveït molt bona part dels molins del Principat i de la resta dels Països Catalans. Això era degut per una part a la idoneïtat i l'abundor del gres silici (moles dures i més de temps aspres) de la muntanya de Montjuïc, així com les facilitats per a transportar-les, doncs la pedra és un material pesat i difícil de transportar⁷.

Al discurs sobre la agricultura, comerç i industria del Principat de Catalunya, de 1780, en fer referencia a la pedra de Montjuïc, es notava que era molt difícil de calcular la quantitat de pedra que es treia per a la construcció de moles de mlins i altres objectes, cap a diferents indrets de la Mediterrània (Raventós 2008).

Qualsevol persona que dugués a terme un ofici manual o mecànic, és a dir un artesà o menestral, depenia d'un gremi, col·legi o confraria, també en el cas dels oficis artístics com mestres de cases, pintors i escultors. La seva condició social estava totalment lligada al treball, ja que dins aquest sistema, l'ofici definia la persona, participava de la societat i es relacionava amb el seu cercle en funció d'aquest i li oferia certa estabilitat.

⁷ La ubicació de la muntanya de Montjuïc de Barcelona, prop del gran port marítim de la ciutat era una garantia d'èxit, que oferia el transport marítim. Les peces s'embarcaven mar enllà i arribaven a qualsevol indret de la Mediterrània. Més endavant amb el desenvolupament del transport fluvial i el ferrocarril es van impulsar els circuits comercials de Barcelona terra endins. Tot això va donar a les moles de Montjuïc un mercat molt extens, per terra i mar.

Els *molers* de Barcelona formaven Confraria amb els Mestres de cases des de 1423, però en el primer terç del s.XVII intentaren separar-se, arran, podem suposar, de la volada de l'ofici. Finalment, després d'iniciat un plet a la Reial Audiència, per la Concòrdia de 1637 es van avenir a continuar plegats amb els Mestres de cases (Raventós 2008).

L'ofici es trobava integrat dins les confraries o gremis de mestres de cases, a Barcelona les ordinacions del 1379 concretaven que l'ofici dels picapedrers era integrat en la confraria dels *molers*.

El seu origen com a Corporació (Gremi de Mestres de Cases i *molers*) està datat en el s.XIII, agrupava paletes, mestres de cases, *molers*, etc. sota una estructura molt jerarquitzada. Aquesta corporació es va consolidar a l'any 1432 resultat de la unió del Gremi de Mestres de cases, picadors i trencadors de pedra amb el Gremi de *molers*. La gran majoria de corporacions gremials barcelonines es van crear a partir de la segona meitat del s.XIII i durant el s.XIV. Aquestes corporacions tenien unes característiques molt destacades, com el fort component religiós, la protecció social dels seus agremiats i famílies, el control dels preus dels productes o la distribució per la ciutat i agrupament geogràfic.

En ple s.XVIII, tot i el procés de canvi ja engegat, els gremis eren encara la base del foment dels oficis. Al llarg del s.XVIII, l'arquitectura encara no era considerada una professió liberal tot i que, es podien trobar professionals als quals se'ls anomenava *architecte* agremiats en diversos gremis. Durant el s.XVIII, amb el decret de Nova Planta, hi haurà un canvi important, en deixar els governs de les ciutats del país sense representació gremial, iniciant-se la decadència dels Gremis Catalans (Ripoll 2004).

Resseguint aquestes dades, hi ha tres èpoques diferents en la història moderna del gremi de mestres de cases i *molers* de Barcelona: de 1673-1675 fins 1760 de creixement; a continuació entre 1760 i 1805 d'estabilització; i finalment entre 1805 i 1815 la seva crisi fins a la desaparició (Arranz 1979).

En aquest context de decadència dels Gremis Catalans, es va produir a Barcelona un conjunt d'obres monumentals com van ser:

- L'inici de l'enderroc de les muralles, a l'any 1854
- L'aprovació a l'any 1859 del Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà, iniciat l'any 1860, amb inici del seu desenvolupament a gran escala al voltant de l'any 1870
- L'Exposició Universal de Barcelona de 1888
- El desenvolupament industrial de la ciutat de principis de s.XX
- La construcció del recinte firal de 1929.

La realització de totes aquestes obres monumentals requerien una gran quantitat de pedra de Montjuïc. la qual cosa va donar lloc al fet que, l'explotació de les Pedreres de Montjuïc,

experimentés un augment de la seva producció per tal de satisfer aquestes necessitats, la qual cosa anava acompanyat implícitament d'una demanda de milers de treballadors per a poder cobrir les necessitats de mà d'obra.

La interrelació d'aquests fets donarà lloc a l'origen pròpiament dit dels picapedrers de Montjuïc de finals de s.XIX i principis del s.XX, que passaran a ser coneguts amb el nom de *molers* de Montjuïc:

1. La crisi agrícola del camp català de finals del s.XIX⁸ va ser provocada per l'arribada a Europa (provinents d'ultramar) de cereals a uns preus molt baixos (gracies a les millores en els sistemes de transport), que van ensorrar la demanda de la producció nacional. Les conseqüències d'aquesta crisi agrària es van manifestar amb l'endeutament i la pèrdua de propietats en el camp rural català que va comportar un fort èxode del camp cap a la ciutat
2. Ningú no emigra alegrement, «l'emigració tot i alimentant-se de somnis, preveient el desenvolupament d'un futur d'esplendor i amb la il·lusió d'un retorn venturós, porta implícit la impossibilitat de suportar la vida que la seva pròpia societat ofereix a l'individu» (Serrano 1987)
3. Els picapedrers d'aquesta època, tenen precisament el seu origen en aquests milers de treballadors, nouvinguts de pagès, fugint de la crisi agrària del camp català de finals de s.XIX, que van passar a cobrir aquesta demanda de treball, desenvolupant la seva activitat com a mà d'obra per a l'extracció de les pedres a les més de quaranta pedreres comptabilitzades a Montjuïc
4. En trobar-se l'ofici de picapedrer integrat (en el cas de Barcelona) en la confraria dels *molers*, aquests milers de treballadors van desenvolupar la seva activitat com a mà d'obra a les Pedreres de Montjuïc, interferint directament amb el gremi de mestres de cases i *molers*⁹.

La confluència de tots aquests fets, és l'explicació que tots aquests nouvinguts, vinguessin a treballar a les Pedreres de Montjuïc, i passessin a ser coneguts amb el nom de *molers*.

Aquests, en no tenir recursos econòmics, es van veure obligats a bastir les seves cases a prop del lloc de treball, donant lloc als assentaments dels *molers* a Montjuïc, origen del barraquisme a la ciutat de Barcelona, amb la conseqüent influència directe sobre l'Estructura de la propietat a Montjuïc a mitjans del s.XIX que, juntament amb l'explotació de les Pedreres, va determinar la transformació del sol a Montjuïc i en conseqüència, la urbanització d'aquests terrenys.

⁸ Coneguda com a gran crisi agrària del camp català de finals del s.XIX, fins el punt de marcar un abans i un després, amb el seu punt culminant l'any de l'Exposició 1888

⁹ Tanmateix, cal tenir en compte que, el que va acabar succeït és que, la demanda de treball era tan important, resultat de les obres monumentals que s'estaven portant a terme que, els *molers* agremiats no podien fer front a la demanda de treball i alhora tampoc volien que d'altres nouvinguts desenvolupessin la seva activitat, interferint en el seu status social els avantatges que, sobre la resta d'obrers tenien, tant des d'un punt de vista econòmic com de jornada laboral, dies de descans setmanal, etc.

1.3 ELS MOLERS I LA TRANSFORMACIÓ URBANÍSTICA DELS TERRENYS ALS PEUS DE MONTJUÏC

El segle va començar amb una important inestabilitat política entre absolutistes i lliberals, sota el mandat de Ferran VII (1812-1833). Li va succeir una certa estabilitat amb el regnat d'Isabel II (1833-1868), entre els Moderats i els Liberals Progressistes, que es va trencar amb la proclamació de la primera República a l'any 1873, de vida efímera en retornar a l'any següent, la Corona a Alfons XII fill d'Isabel II, donant inici a la Restauració Borbònica sota els regnats d'Alfons XII i Alfons XIII, caracteritzant-se per l'estabilitat política i amb la consolidació d'un estat Liberal.

A l'entorn econòmic, el s.XIX es caracteritza per l'inici de la industrialització de Catalunya, (sector tèxtil) i al País Basc (siderúrgia), la resta de l'estat es mantenia ancorada en una economia agrària. Serà precisament en aquesta època i, en base a aquest entorn que, Catalunya passarà a ser anomenada "la fàbrica d'Espanya" i Barcelona (referint-se concretament al Poble Nou), el *Manchester Català*.

A l'entorn cultural, el s.XIX està marcat per la Renaixença (1833-1880), moviment cultural influït pel romanticisme, de recuperació de la llengua catalana com a llengua literària i de cultura, tota vegada que a nivell popular el català havia mantingut el seu ús. No va ser així en canvi amb la burgesia, que va adoptar el castellà com a llengua vehicular.

Per tal d'entendre aquests entorn, es procedeix a descriure les necessitats de creixement urbanístic de Barcelona ss.XIX-XX. Ho portarem a terme en dos grans blocs, el primer corresponent a la descripció del Paradigma higienista i l'elevada densitat de població de la ciutat de Barcelona del s.XIX i, el segon correspon a la descripció dels artífexs de la reforma urbana i l'eixample de la ciutat de Barcelona ss.XIX-XX com son, el Metge Higienista D. Pedro Felipe Monlau, el Ministre d'hisenda D.Pascual Madoz Ibáñez i l' Enginyer de Camins, Canals i Ports, D.Ildefons Cerdà Sunyer.

Aquest període coincideix amb una onada emigratòria d'unes dimensions fins aleshores desconegudes cap a la ciutat de Barcelona, conseqüència de la crisi agrària de finals del s.XIX, iniciant-se un procés irreversible d'immigració cap a la ciutat, Barcelona, amb una incidència significativa sobre l'estructura de la propietat a Montjuïc a causa dels seus assentaments, i la interrelació amb la xarxa de camins existents.

Aquesta xarxa viària, es troba vinculada amb els *portals de la muralla de Barcelona*, de manera especial el Portal de Sant Antoni, l'entrada més il·lustre de la Barcelona emmurallada del s.XVI. Accés principal de reis, prínceps i ambaixadors que arribant pel camí d'Aragó, accedien a la ciutat a través del Carrer de Sant Antoni Abad, el qual es bifurcava en els dos carrers més importants del barri del Raval, Carrer de l'Hospital i el Carrer del Carme.

La interpretació de la disposició arquitectònica de l'edificació del mercat de Sant Antoni, situat just al davant del portal, és clau en l' anàlisi urbanístic d'aquests terrenys als peus de Montjuïc doncs, la forma de Creu Grega de l'edificació, sobre les diagonals de l'illa, no és per atzar, sinó que recull la intencionalitat de reafirmar la relació entre la ciutat antiga i la nova, alhora que donar continuïtat a les directrius marcades pels camins primitius d'accés a la ciutat.

Prenent com a referència els portals, es procedeix a descriure la *xarxa de camins d'accés a Barcelona*, per tal de cercar la possible coincidència entre aquests i els que servien d'accés a les pedreres. El canvi més significatiu en els camins i accessos a la ciutat de Barcelona, el tindrem sobretot en l'aplicació efectiva del Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà fent desaparèixer moltes de les restes de la xarxa viària de romana. Dins d'aquesta xarxa de Camins de l'entorn Modern, tenim: camí de València, de Madrid, o d'Aragó, de la Via Augusta, de Montjuïc i, carretera Antiga de Montjuïc o camí del Morrot. Aquests han desaparegut completament com a conseqüència de les Olimpíades de Barcelona de 1992.

Per tal de completar l'anàlisi d'aquesta xarxa viària es procedeix a la localització dels traçats de les rieres i torrents de l'última meitat del s.XVIII. Es porta a terme aprofitant un fet, validat pels historiadors segons el qual, en el tram que sortia de la Barcelona emmurallada, torrents i camins coincideixen, en el ben entès que, els dies de pluja, el seu accés es feia feixuc, o impossible, quan el camí es convertia en torrent, com en tants altres indrets del pla de Barcelona i, aleshores l'accés s'havia de fer a través de Camins alternatius, a costa és clar, d'invertir més temps. Dins d'aquesta xarxa de torrents tenim, el Torrent de la Font del Pla de Baix, Torrent de la Font del Gat, Torrent dels Tarongers, o de la Font Trobada, Torrent de la Línia, Torrent de les Hortes de Sant Bertran.

Per acabar, amb aquest binomi Torrents-Camins que ha caracteritzat la morfologia de la ciutat de Barcelona, es passa a descriure el recull d'informació corresponent als orígens del Poble-Sec com a barri de Barcelona situat als vessants septentrionals de Montjuïc, tot desenvolupant el recull de dades referents a tots i cadascun dels sectors que el constitueixen (Hortes de Sant Bertran, l'eixample de Santa Madrona, la França) i, en especial l'avinguda del Paral·lel, així com el seu anàlisi Morfològic de camins, torrents i rieres per tal de recuperar la xarxa de camins pels quals els *molers* accedien a les pedreres.

La conjunció de totes aquestes dades ens permet afirmar que, des d'un punt de vista urbanístic, ens trobem davant d'una zona privilegiada, que va arribar pràcticament inalterable fins a principis de s.XIX. A partir d'aquest moment però, es va trobar sotmesa a un desenvolupament urbanístic que es va caracteritzar per les seves mancances a nivell de planificació.

Per a portar a terme la seva reconstrucció urbanística, ho farem a través d'una de les poques, per no dir única, línia d'investigació, consistent en correlacionar la xarxa de camins d'accés a

les pedreres, reconstruïda a partir de les dades dels obrers de Montjuïc (*molers*), amb el binomi camins i torrents que ha caracteritzat la morfologia de la ciutat de Barcelona.

Així doncs, el moler, ens aportarà dades imprescindibles per a una correcta interpretació de la transformació urbanística d'aquests terrenys: els camins que feien servir per a accedir a les pedreres, els primers assentaments al peu de la muntanya, la consolidació d'aquests camins, l'apertura de la xarxa secundària, la construcció de petites edificacions, inicialment provisionals però que amb el pas del temps s'aniran consolidant, acabaran per imposar uns condicionants que van resultar determinants en el desenvolupament urbanístic que s'hi va portar a terme.

La recerca seguint aquesta línia d'investigació abasta una extensa bibliografia, llibres, articles, publicacions, així com referències de prou documents de l'època i informació gràfica, plànols, que es completa amb la recerca de les actes notariales, notes registrals i expedients de l'època, associats a la documentació verbal de la que es té constància, per tal de disposar del ventall més ampli de dades possible.

Aquesta fase de recerca ha estat molt laboriosa i feixuga, si bé en tot moment s'ha constatat que era imprescindible portar-la a terme amb el rigor que exigia doncs, era la condició *sine quantum* per a poder intentar assolir els objectius previstos en la investigació.

L'única opció viable per a poder incorporar aquesta informació referent als seus vestigis (*camí, torrent, casa i creu dels molers*) passava inexorablement per la necessitat de cercar els documents que ens permetessin de validar les dades orals de les que en disposava.

Aquesta fase de recerca ha requerit la consulta d'un nombre molt ampli de documents, dins d'un ventall molt ampli de fons documentals que a la fi de la investigació ha permès de materialitzar l'esforç portat a terme, en haver estat possible de localitzar i identificar, els documents a partir dels quals, es valida la informació oral i per extensió, l'existència dels vestigis dels *molers* de Montjuïc, el que ens permet portat a terme la interrelació amb el desenvolupament urbanístic del Poble-sec.

El final del camí ha estat l'anàlisi de totes les dades obtingudes, tant les historiogràfiques com les associades a la recerca documental, el qual ens ha permès en la seva darrera fase poder redactar la corresponent conclusió, tot considerant que s'ha aconseguit aportar informació amb una repercussió prou significativa a l'entorn dels vestigis dels *molers* dins el període comprès de finals del s.XIX i principis del s.XX i la seva incidència en el desenvolupament urbanístic dels terrenys situats al peu de la muntanya de Montjuïc que donaran origen al Barri del Poble-sec.

2. OBJECTIUS

Barcelona, és sinònim de metròpolis de referència, en la que els seus habitants han viscut èpoques d'estabilitat amb d'altres d'extrema convulsió, caracteritzant-se per conviure amb diferents punts de vista i realitats sovint contraposades.

En aquest context, Montjuïc i la ciutat de Barcelona són un clar exemple, doncs no hagués estat possible el creixement de la ciutat de Barcelona sense l'aportació de la pedra de Montjuïc, de la mateixa manera que si la muntanya no hagués tingut la ciutat de Barcelona al seu peu, la seva fisonomia de ben segur hagués estat una altra.

Aquesta estreta vinculació entre l'explotació de les pedreres i el creixement de la ciutat es remunta al orígens de la ciutat i neix de la interrelació d'aquest binomi que abasta les necessitats, la seva utilitat i funcionalitat de la pedra de Montjuïc així com, les transformacions de l'entorn paisatgístic, urbanístic, arquitectònic i viari, entre d'altres que li configura la ciutat.

Aquesta vinculació té una relació molt directa, que es comença a materialitzar a mitjans de la primera meitat del s.XIX i s'allargarà fins ben entrat el s.XX.

En aquest període Barcelona experimentarà un creixement poblacional desorbitat, passant dels 187.000 habitants de l'any 1850 als 530.000 habitants a l'any 1888. L'origen d'aquest increment està directament relacionat amb l'inici de la construcció del Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà¹⁰ i, l'Exposició de 1888, que requerien de grans quantitats de pedra de Montjuïc .

Per a satisfer aquesta demanda era imprescindible poder disposar de mà d'obra que es va nodrir d'obriers nouvinguts de pagès que, fugint de la crisi agrària, van trobar a les pedreres, la possibilitat de tenir un lloc de treball, a costa però d'haver de viure en barraques (al costat de les pedreres), estalviant-se lloguers que no podien pagar (figura 1).

Aquesta forta immigració i el seu assentament a les proximitats de les pedreres, va donar lloc al fenomen del barraquisme. A l'any 1914, el nombre de barraques a Montjuïc era d'aproximadament 5.000, les quals estaven ubicades de manera dispersa sense seguir cap tipus de criteri urbanístic, tant en allò que fa referència a alineacions com a serveis.

Aquesta situació es va agreujar amb un segon cicle d'immigració que es va produir amb motiu de les obres associades a l'Exposició de 1929 i la construcció del metro, donant lloc a l'aparició de veritables barris de barraques construïts pels propis obrers.

Aquests barris van ser amagats de cara a l'Exposició de 1929, per tal de no mostrar a Europa l'existència del barraquisme a la ciutat de Barcelona. Es va portar a terme enderrocant les barraques més properes a la Fira i edificant un mur al recinte Firal.

¹⁰ El 14 de setembre de 1860 la reina Isabel II col·locava la primera pedra de l'Eixample a l'actual plaça de Catalunya.

Aquesta Barcelona amagada, ubicada a Montjuïc va haver de conviure amb les explotacions de les Pedreres, tot i que quan al llarg del s.XX aquestes van anar quedant abandonades, es van convertir en abocadors d'escombraries.

No va ser fins el seu trasllat i l'inici de tot un seguit d'esdeveniments com la celebració a l'any 1955 dels Jocs del Mediterrani, i d'una manera definitiva les Olimpíades de 1992 que van permetre per fi resoldre i poder anunciar la fi del barraquisme a Barcelona.

Així doncs, les pedreres de Montjuïc, d'on va sortir la matèria primera amb la que es va construir la ciutat de Barcelona, van quedar amagades dins la pròpia muntanya, de la mateixa manera que també va quedar amagada la història dels picapedrers, col·lectiu que va fer possible la Barcelona que coneixem avui en dia.

Les obres monumentals associades al desenvolupament urbanístic de Barcelona de finals del s.XIX i principis del s.XX, no haurien estat possibles sense la pedra de Montjuïc i sense la mà d'obra que durant aquells anys va arribar a la ciutat.

Malgrat la seva importància cabdal tant per les obres d'urbanització com a l'hora de bastir qualsevol edifici, les titulacions específiques de picapedrer eren més aviat escasses. De fet, formaven part de les confraries dels *molers*, que es dedicaven a construir rodes de molí. És per això que, aquests obrers van ser coneguts amb el nom de *molers*.

Aquest col·lectiu però, ha passat força desapercbut en bona part dels treballs sobre la societat de Barcelona dels ss.XIX-XX, fins el punt de constituir una veritable memòria marginal dins del gran relat que és aquesta ciutat. Sabem de la seva existència però, la informació de que es disposa és, escassa, dispersa, fragmentada i fins i tot confusa i contradictòria (figura 2).



Figura 1. Fotografia dels *molers* a Montjuïc (Sagarra 1910).



Figura 2. Picapedrers a les pedreres de Montjuïc (AFB 1916).

Es plantegen un objectiu general i uns objectius específics.

2.1 OBJECTIU GENERAL

L'objectiu de la Tesi és la recuperació històrica del desenvolupament urbanístic dels terrenys situats en el sector septentrional de la vessant de Montjuïc, avui en dia Poble-Sec, on s'hi troba situat el primer eixample de Barcelona, abans fins i tot de l'eixample d'Ildefons Cerdà.

Per tal de portar-ho a terme, ho farem a partir de la documentació dels obrers que ho van fer possible, coneguts amb el nom de *molers* de Montjuïc, *protagonista oblidat* d'una de les *històries desaparegudes* de la ciutat de Barcelona.

El seu desenvolupament el portarem a terme en el període que ens ocupa (segona meitat del s.XIX i principis del s.XX), dins l'àmbit d'aquella altra Barcelona, negada i amagada que ha crescut i ha viscut en paral·lel a la Barcelona-Metròpoli de l'Eixample i dels grans esdeveniments, com van ser l'Exposició Universal, l'Exposició Internacional, els Jocs del Mediterrani, el Congrés Eucarístic, les Olimpíades i el Fòrum.

Tindrem com a protagonista els *molers* de Montjuïc i la seva especial incidència en el desenvolupament urbanístic de la ciutat de Barcelona, presentant els diferents canvis que han experimentat al llarg del temps per raons objectives i subjectives que provenen de la singularitat d'una activitat que va donar lloc a nous usos dins el sistema urbà de la ciutat. Dedicarem un capítol a descriure la figura del moler, com a col·lectiu de mà d'obra especialitzat en el treball a les pedreres. L'anàlisi el portarem a terme en una lectura urbana, en plasmar en gran mesura els diferents moviments socials, culturals, polítics i econòmics de l'època.

Aprofundirem en la importància que sempre ha tingut Montjuïc per Barcelona, a partir de la seva relació i/o dependència (d'acostament en uns casos i de rebuig en uns altres), doncs malgrat ha anat canviant, Montjuïc encara conserva traces de la seva història que, a la fi, passaran a ser una de les eines bàsiques de treball.

En una primera fase, estudiarem la transformació del sòl que es va portar a terme i la seva influència en el creixement urbanístic de la ciutat, aportant un significatiu creixement urbanístic així com noves infraestructures urbanes, les quals van experimentar diferents canvis passant per diversos àmbits urbans fins arribar a la situació actual. Analitzarem primer les necessitats de creixement urbanístic de la ciutat de Barcelona de mitjans s.XIX. Tot seguit, estudiarem la relació entre la crisi agrícola de finals del s.XIX al camp català i la seva incidència en la mà d'obra que necessitava la ciutat de Barcelona (immigració com mai s'havia vist a la ciutat de Barcelona) per a portar a terme el desenvolupament del seu Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà, sense deixar d'analitzar la transformació que va suposar a l'espai urbà de la Muntanya de Montjuïc. Finalment passarem a descriure el potencial de la muntanya de Montjuïc com a font de subministrament del material per a satisfer aquesta necessitat de creixement

En una segona fase, estudiarem el desenvolupament urbanístic de la ciutat de Barcelona com a part activa transformadora de l'ús del sòl, corresponent a una trajectòria històrica, dinàmica i funcional que va tenir la seva consolidació amb la celebració dels Jocs Olímpics de Barcelona a l'any 1992. Per això, ens caldrà entrar en el detall del naixement del Poble-Sec (àmbit de la nostra investigació) i portar un acurat estudi de detall dels camins i portals de Barcelona, juntament amb l'estudi del binomi torrents-camins¹¹, que ens permetrà recuperar la xarxa de camins amb identificació dels itineraris principals que marcaran el creixement urbanístic del primer eixample de Barcelona, objecte de la investigació.

2.2 OBJECTIUS ESPECÍFICS

Els Objectius específics pretenen assolir una acurada informació de la trajectòria del col·lectiu dels *molers* (dins del període estudiat), integrada per factors i esdeveniments històrics dins el desenvolupament urbanístic de la ciutat.

Alhora pretenen validar l'existència i ubicació dels vestigis dels *molers* de Montjuïc, definits pel *camí, casa i creu dels molers*, elements determinants en el desenvolupament urbanístic de l'àmbit del nostre estudi, situat en el sector septentrional de la vessant de Montjuïc.

La història econòmica i social sobre el col·lectiu dels *molers* de Montjuïc, i en conseqüència els seus vestigis, havia caigut en l'oblit a l'hora d'explicar la història de la ciutat de Barcelona, fent certa aquella expressió manifestada per diferents historiadors segons la qual, de la mateixa manera que la pròpia muntanya de Montjuïc va amagar les pedreres que van servir per construir la ciutat, també va quedar amagada la història de tots aquells qui van treballar-hi (*molers*), fent possible la Barcelona que coneixem avui en dia.

Resultat del vincle familiar de l'investigador amb l'entorn dels *molers* de Montjuïc, es disposa d'una informació de caràcter privat que permet disposar de dades que, donen una major rellevància a la investigació doncs per una part aporten nova documentació, alhora que ens permeten contrastar la veracitat dels resultats obtinguts amb la documentació pública de que es disposa.

Des d'aquesta perspectiva, es requereix investigar totes les possibles fonts d'informació relacionades amb aquestes dades. El seu contingut es desenvolupa amb detall en el capítol corresponent a la Metodologia de treball, que posa de manifest que la recerca ha estat feixuga i molt laboriosa doncs ha estat necessari investigar en molts fons documentals, fent un seguiment rigorós i sobretot recopilant metòdica i sistemàticament tota la informació que s'ha anat assolint, organitzant i analitzant-la per tal de documentar-la des d'una perspectiva

¹¹ Binomi que ha caracteritzat (des dels seus orígens) la morfologia de la ciutat de Barcelona, sota la premissa validada pels historiadors segons la qual, en el tram que sortia de la Barcelona emmurallada, torrents i camins coincideixen.

històrica, condició indispensable per tal d'integrar-la en el context de la documentació històrica obtinguda, resultat del desenvolupament dels objectius generals.

És per això que en descriure els objectius específics de la Tesi, s'ha fet centrant-nos en recuperar les marques, restes, indicis, en definitiva els vestigis d'allò que tenia constància de la seva existència, contrastant en tot moment la documentació històrica, en els seus entorns, textual/gràfica, fotogràfica, plànols, gravats d'època, etc. amb el rigor requerit doncs, constitueixen els elements determinants per a una correcta recuperació històrica del desenvolupament urbanístic de l'àmbit del nostre estudi. Aquests son:

1er. L'existència i ubicació de la *creu dels molers*.

- Creu monumental, mostra del simbolisme, història i cultura de l'explotació de les pedreres
- No hi ha constància física actual de la seva existència
- L'única informació de la que es disposa és, referent a la seva possible ubicació, resultant ser contradictòria¹².

2on. El traçat de l'antic *camí dels molers*.

- Existència d'un camí, referit al col·lectiu dels obrers de Montjuïc, situat al peu de la muntanya, identificat com a itinerari principal per on s'accedia a les pedreres
- No hi ha constància física actual de la seva existència
- L'única informació de la que es disposa és, referent a la seva possible ubicació, resultant ser contradictòria¹³.

3er. L'existència de la *casa dels molers*.

- Existència d'una casa, propietat d'un Canonge de la Catedral de Barcelona, qui va viure d'una manera prou directa els fets que van succeir a Barcelona en la Primera Gran Bullanga de 1835
- No hi ha però, constància física actual de la seva existència
- No consta cap tipus d'informació, ni referència
- L'única dada que es disposa és la que hem aportat d'acord amb la descripció i la menció explícita com a casa dels molers, que es recull a les Actes notariales presentades
- En aquest darrer cas, s'hi afegeix la presumible interpretació, que haurem d'investigar referent al possible ús d'aquesta casa com a lloc d'acollida dels molers.

Sabem que aquests estaven completament desemparats, sense cap subsidi en cas de malaltia o accident del cap de família o en cas de perdre la feina, ni tampoc en matèria

¹² Confusió creada sobre la seva ubicació, ens els únics documents localitzats que hi fan referència, gravats de l'època (AHCB), vers la informació que consta en el Nomenclàtor dels carrers de Barcelona (Ajuntament de Barcelona)

¹³ L'única informació de la que es disposa és, la que consta en el Nomenclàtor dels carrers de Barcelona, amb la terminologia "Carrer de la Creu dels *molars*", no coincidint amb el "Camí dels *molars*", donant lloc a la pròpia contradicció en si mateix, en no coincidir carrer i camí.

assistencial, sanitària ni d'escolarització i per tant podria ser que en aquesta primera immigració, aquesta *casa dels molers*, donés aquest servei assistencial (figures 3 i 4).

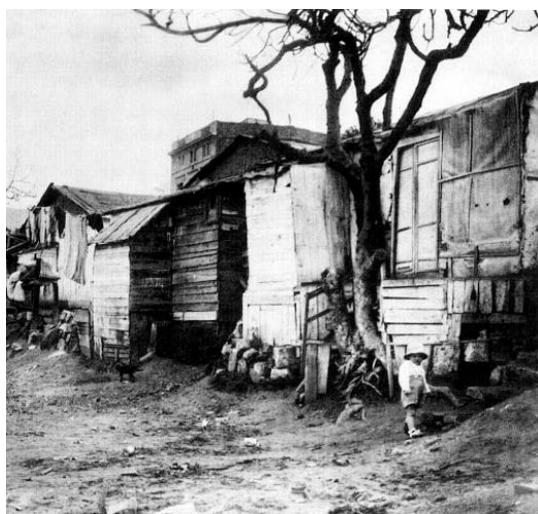


Figura 3. Barraques a Montjuïc (Wolfgang 1910).



Figura 4. Un dia quotidià a les Barraques de Montjuïc (AFB 1910).

Els objectius específics ens permeten recuperar una acurada documentació en vers la trajectòria del passat i fins les dates actuals, d'aquest col·lectiu *molers de Montjuïc* integrats per factors i esdeveniments històrics dins el desenvolupament urbà de la ciutat.

Aquesta documentació ens permetrà entendre i interpretar el seu contingut que ens portarà a identificar, descriure i localitzar els seus vestigis: *Camí, Casa i Creu dels molers de Montjuïc*.

Amb tot això, serà possible portar a terme la recuperació històrica del desenvolupament urbanístic del primer eixample de Barcelona situat en el sector septentrional de la vessant de Montjuïc, avui en dia Poble-Sec.

Aquesta Tesi pretén doncs , passar a ser una aportació que incorpora un relat, el desenvolupament urbanístic del Poble-sec, que inclou el primer eixample de Barcelona, enriquint la història de la ciutat de Barcelona de la segona meitat del s.XIX i principis del s.XX¹⁴.

¹⁴ Dins un entorn caracteritzat per la realització d'unes obres monumentals, pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà (1859), exposició universal de Barcelona (1888), juntament amb el desenvolupament industrial de la ciutat (1900), i en una darrera fase la construcció del recinte firal (1929), que van transformar urbanísticament la ciutat de Barcelona.

3. HIPÒTESIS

En el capítol anterior, s'han exposat els objectius que han donat origen al desenvolupament d'aquesta tesi. En base a això i, des de la perspectiva de planificació del treball, ens cal prèviament establir una sèrie de qüestions que passem a descriure a continuació, que ens permetin abordar tot un seguit de reflexions, necessàries per tal de poder assolir els objectius previstos.

Aquestes hipòtesis tenen el seu origen en la informació que l'investigador en disposa, resultat del vincle familiar amb l'entorn dels *molers* de Montjuïc, àmbit en el que es desenvolupa la tesi.

Aquestes Hipòtesis les podem classificar en dos grups.

3.1 HIPÒTESIS ESPECÍFIQUES

Són el resultat de la interpretació d'una informació oral, de la que no hi ha cap constància documental a l'inici d'aquesta investigació, per la qual cosa es descriuen com aquell recull de dades que ha estat possible de recopilar i que, tot i constituir la informació de partida, haurem de validar en el desenvolupament de la investigació. Aquestes hipòtesis son:

- 1.- Existència d'un camí, vinculat al col·lectiu dels obrers de Montjuïc, situat al peu de la muntanya, identificat com a itinerari principal per on s'accedia a les pedreres
- 2.- Dades referents l'existència d'una creu monumental que s'ubicava prop del camí mencionat, mostra del simbolisme, història i cultura de l'explotació de les pedreres
- 3.- La referència explícita a l'existència d'una casa, amb menció explícita a aquest col·lectiu, que la situa dins una finca confrontant amb el camí anterior.

Tenen en comú que, la informació de la que es disposa, és escassa, confusa i, dispersa. Fins i tot, en el cas de la *casa dels molers*, no s'ha trobat cap tipus de referència ni menció.

Les referències en els documents que fan menció a la creu i/o el camí, estan recolzades en la informació obtinguda a partir de fonts poc rigoroses, com són els gravats d'època¹⁵.

En el cas del camí, cal qüestionar:

1. La seva possible referència original i més antiga, com a torrent, en aplicació del binomi torrents/camins, que ha caracteritzat (des dels seus orígens), la morfologia de la ciutat de Barcelona, sota la premissa validada pels historiadors segons la qual, en el tram que sortia de la Barcelona emmurallada, torrents i camins coincideixen

¹⁵ Està demostrat que la informació que incorporen els gravats, és aquella en la que la finalitat resideix en plasmar de manera gràfica, tot allò vinculat amb un concepte, sense que necessàriament es pugui considerar com a una fotografia de la realitat, més aviat al contrari doncs s'ha de considerar que la fi que es persegueix en els gravats, resideix en bolcar gràficament els fets i factors més representatius i significatius d'un entorn, encara que el fer-ho sigui a compte de no reflectir-ne la seva realitat.

2. El nom del camí pot no haver estat sempre el mateix i/o únic. Sovint, els camins eren coneguts amb diferents noms, sobretot si part d'un traçat era coincident per arribar a diferents indrets.

Fins i tot es feia menció amb el nom que li corresponia i alhora, es feia menció explícita amb indicació de referència *vulgar* del nom amb el que també era conegut

3. Resultat del creixement urbanístic, s'ha configurat un nomenclàtor de carrers, en els que no sempre un antic camí s'ha convertit en el carrer del que rep el nom.

En aquest sentit el nom del carrer de la *creu dels molers* pot tenir origen en la *creu de terme*, que no necessàriament ha de coincidir amb el camí en el que aquesta estava ubicada.

En el cas de la creu, podria tenir el seu origen en la costum, que va sorgir a partir del s.XIV, d'alçar creus artístiques, com a font d'expressió del sentiment cristià, en camins públics, a l'entrada de les poblacions.

En el cas de la casa, hem de considerar el seu possible caràcter assistencial, doncs sabem que els *molers*, eren gent treballadora, proletària i sense recursos, humil i marginada que, estaven completament deseparats, sense cap subsidi en cas de malaltia o accident del cap de família o en cas de perdre la feina, ni tampoc en matèria assistencial, sanitària ni d'escolarització, alleugerint la seva pobresa, únicament a través de la beneficència.

En aquest context, emprant l'enginyeria com element per a reconèixer i recuperar un indret, ens hem de qüestionar si:

1. Som capaços de reconstruir la xarxa de camins utilitzada pels molers, identificant i localitzant cadascun d'aquests camins
2. Podem preveure la possibilitat d'interconnexió directa creu/camí/casa dels molers, en el sentit que el camí prengui el nom de la Creu en el que s'hi trobi ubicat i, la casa situada en una finca confrontant amb aquest camí que, alhora sigui coincident amb el camí que menava a les pedreres de Montjuïc, pels quals accedien els molers
3. Podem determinar el vincle entre aquests, creu/camí/casa dels molers i el desenvolupament urbanístic del sector.

Els primers com a itineraris que, en consolidar-se, passessin a convertir-se en veritables eixos vertebradors fins al punt de condicionar el creixement urbanístic del Poble-sec.

El segon, amb una certa similitud amb el creixement dels barris de Montjuïc, al voltant de les cases assistencials que en ells s'hi trobaven i que a la fi, van acabar donant nom als barris.

3.2 HIPÒTESIS GENÈRIQUES

Resultat de les hipòtesis específiques indicades, hi ha dues qüestions de caràcter més genèric que, immediatament ens hem de plantejar:

1. Quin és el període que recull la informació oral de la que es disposa?
2. Quin és l'emplaçament de la creu, camí i casa dels molers, tot i tenir identificada la seva situació a la vessant septentrional als peus de la muntanya de Montjuïc?

A partir d'aquest moment, ens endinsem en l'assoliment dels objectius, tot i ser conscients que totes aquestes qüestions formulades de ben segur estaran envoltades de diferents matisos, com a conseqüència del fet de no poder disposar d'unes dades d'inici degudament validades, la qual cosa òbviament passa per ser un inconvenient. Per contra però, tenim el gran avantatge que la informació sobre la que es fonamenten aquestes hipòtesis, està tota ella estretament relacionada, doncs gira sobre un únic àmbit, els *molars* de Montjuïc i més concretament, *la casa, la creu i els camins* que menaven a les pedreres. Cal considerar que aquesta interrelació pot passar a ser un factor fonamental en la consecució dels propis objectius.

4. METODOLOGIA DE LA INVESTIGACIÓ

4.1 ESTRUCTURA DEL TREBALL I RECERCA DOCUMENTAL

El fet de reconstruir el procés històric de la vida dels *molers* de Montjuïc durant el període comprès entre finals de s.XIX i principis del s.XX, significa aproximar-se avui en dia a un fenomen desaparegut, del qual es pot aportar informació rellevant a través de les eines etnogràfiques i històriques, complementant-se en l'anàlisi social, polític i econòmic de la crisi agrària, la immigració, el creixement urbanístic, el barraquisme i el procés de marginació d'una part important de la població de Barcelona.

La feina conjunta de totes aquestes disciplines ens aporta els aspectes necessaris perquè la seva anàlisi sigui tan complerta com possible. De fet, contextualitzar totes aquestes fonts en el marc d'una recerca etnogràfica ha contribuït a enfortir l'anàlisi de les dades que aquí es presenten.

A fi d'assolir una més bona comprensió del fenomen així com l'apropament a aquest col·lectiu, s'ha portat a terme, l'anàlisi prèvia del context global del període en el que es desenvolupa la seva activitat, mitjançant una recerca prèvia de les fonts documentals en diferents arxius, la seva sistematització i la seva anàlisi.

La història sobre un col·lectiu del qual no en queden testimonis passa a convertir-se en una recerca complexa, atès que parteix del recull d'una sèrie de dades que cal contextualitzar històricament i socialment, convertint-se en un procés lent i acurat que requereix un treball de recerca de documentació a partir del qual poder contrastar les dades de que es disposi.

Si a més hi afegim la incorporació de dades d'informació oral, les qual s'han anat transmeten a través de generacions, aleshores ens trobem davant la necessitat de portar a terme l'activitat interdisciplinària, fonamental per desenvolupar la història oral ¹⁶.

Des d'aquesta perspectiva, el punt de partida per a garantir una visió més propera a la realitat passa per:

- La concreció de la història concreta i personal d'uns fets
- Portar a terme l'anàlisi compatible amb la documentació més extensa que es pugui assolir
- Relacionar i creuar diferents nivells d'informació,

Un d'aquests exemples de model d'interpretació històrica, el trobem en el contrast de les dades orals amb la informació gràfica documentada (gravats, plànols, documentació fotogràfica, etc.).

¹⁶ «En aquest sentit, es pot entendre font d'informació com tota empremta o vestigi, testimoni i coneixement llegat pel discórrer dels homes i dones al llarg de la història. Se'n desprèn que la font d'informació és tot el que conté informació per a ser transmesa o comunicada i que permet identificar-se amb l'origen de la informació.» (Gallego 2009).

Per tal de conèixer i reconstruir la història dels *molers*, així com identificar-ne els seus vestigis a la ciutat de Barcelona, es va començar per a iniciar una recerca arxivística a fi de consultar qualsevol document que ens parlés del fenomen. Com sòl succeir en aquests casos, aquesta recerca va resultar prou feixuga com a conseqüència de la dispersió de la documentació en els diferents arxius, biblioteques, associacions, etc. consultats, assolint però, una varietat prou significativa que ens va permetre poder plantejar i desenvolupar amb detall les diferents línies de treball.

El primer a fer va ser cercar la transcripció documental de la informació oral, la qual cosa es va portar a terme consultant, en base a les dades i dates aproximades, els diferents documents Notarials a l'AHG (Arxiu Històric de Girona), AHCSF (Arxiu Històric Comarcal de Santa Coloma de Farners), AHCB (Arxiu Històric de la ciutat de Barcelona), ADG (Arxiu Diocesà de Girona), ADB (Arxiu Diocesà de Barcelona), NBCN (Arxiu Històric del Col·legi de Notaris de Barcelona) i l'ARPB (Arxiu del Registre de la Propietat de Barcelona) núm.18 en el que està dipositada la documentació històrica corresponent a la Antigua Comptadoria d'Hipoteques de la Secció d'Occident, incloent-hi per acabar, la consulta als Butlletins Oficials de la Província de Girona i de Barcelona en els períodes indicats. Tot seguit es va procedir a consultar les fons d'informació més properes a l'àmbit, com ara l'Arxiu Municipal del Districte de Sants-Montjuïc, i el Centre de documentació històrica del Poble-sec, si bé en aquests casos, la informació aportada és molt reduïda en ser pràcticament inexistent en el cas que ens ocupa, bàsicament a conseqüència de la seva destrucció durant la Guerra Civil Espanyola.

Ha estat molt valuosa, la consulta de la col·lecció digital del fons històric que el Ministeri de Defensa posa a la disposició de l'usuari que es custodien en els seus arxius, biblioteques i museus, concretament l'Arxiu General Militar de Segòvia que disposa entre els seus fons de 1.365 lligalls relatius a material d'artilleria i enginyers. El volum de plànols allotjats en aquests lligalls ronda els 14.000 plànols datats entre 1700 i 1930. Aquest material posseeix un alt valor tant per la seva antiguitat com pel seu contingut en tractar-se moltes vegades dels originals alçats pels enginyers militars. És per això que són de gran interès doncs dins aquests lligalls es troben els redactats a la muntanya i els voltants de Montjuïc.

Destaca de manera específica la documentació, texts i plànols del pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà (1859), en el que la pedra de Montjuïc va ser l'element constructiu bàsic.

Seguint amb aquesta línia de treball, s'ha ampliat la recerca a la informació cadastral gràfica, de finals del s.XIX i de principis del s.XX a la ciutat de Barcelona, obtinguda del servei de geografia/cartografia de la Biblioteca Filosofia, Geografia i Història de l'UB (Universitat de Barcelona), així com la Cartografia cadastral, concretament els plànols parcel·laris municipals de l'Arxiu Gràfic-Biblioteca de l'ETSAB-UPC (Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona. Universitat Politècnica de Catalunya).

Amb la finalitat d'il·lustrar i comprendre millor la informació que s'anava cercant, simultàniament s'ha anat documentant amb informació fotogràfica i gravats de l'època, els quals han contribuït d'una manera molt significativa en el procés de recerca. Destaquem en aquest sentit, l'AFB (Arxiu Fotogràfic de Barcelona) dedicat a la recollida, conservació, organització i difusió dels fons fotogràfics de caràcter històric generats per l'Ajuntament de Barcelona com a conseqüència de la seva activitat. Per acabar, aquesta documentació gràfica es completa amb documentació bibliogràfica entre la que destaquem el catàleg de targetes postals de Barcelona A.T.V d'Ernesto Boix Felip, Coedició amb Editorial AUSA que Recull més de 1.200 imatges de la vida barcelonina a principis del s.XX captades pel fotògraf Àngel Tolrà Viazó.

Una altra de les estratègies útils per conèixer amb detall la realitat del col·lectiu estudiat ha estat el reproduir sobre el terreny actual, la informació històrica gràfica dels elements físics identificats. Això s'ha portat a terme inicialment apropant-nos a l'emplaçament físic per tal d'aconseguir submergir-nos en una realitat inicialment desconeguda que ens permetés evocar la seva singularitat. Aquesta darrera estratègia ha disposat, d'una eina extraordinàriament potent, com ha estat el poder utilitzar el Model 3D del mapa del pla de Barcelona aixecat per l'exèrcit francès entre 1823 i 1827 implementat per l'ICGC (Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya). El model 3D d'aquest mapa, proporciona una vista del traçat del pla de Barcelona de 1823-1827 sobre la cartografia actual, molt útil per estudiar l'evolució de la trama urbana de la ciutat. L'ICGC (mitjançant un acord de col·laboració amb el Service Historique de la Défense de França que conserva l'original) ha portat a terme la representació d'un model 3D del mapa del pla de Barcelona aixecat entre 1823 i 1827 per l'exèrcit francès dels Cent Mil Fills de Sant Lluís, que ens proporciona informació acurada sobre com era el territori que envoltava el recinte de Barcelona abans de l'enderrocament de les muralles. Aquest mapa manuscrit en 54 fulls ja utilitza corbes de nivell i és d'un detall precís del pla on pocs anys més tard s'edificaria l'eixample barceloní. L'ús de corbes i de nombroses dades altimètriques era encara una tècnica molt poc utilitzada i, de fet, el mapa de Barcelona va servir als enginyers militars francesos per provar noves tècniques. L'eina va ser presentada en el mes de Desembre de 2017 a la seu de l'ICGC i amb anterioritat, el novembre, es va presentar al Castell de Vincennes (París) dins la jornada *Faire la carte et restituer les paysages*, organitzada per la comissió d'història del *Comité Français de Cartographie*, en col·laboració amb el *Service Historique de la Défense* i l'ICGC.¹⁷

Amb l'anàlisi i desenvolupament de la informació exposada, es donarà resposta a les Hipòtesis plantejades obtenint les conclusions finals d'aquesta investigació.

¹⁷ Notícia 222 - Model 3D del mapa del pla de Barcelona aixecat per l'exèrcit francès entre 1823 i 1827. Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya

4.2 ESQUEMA

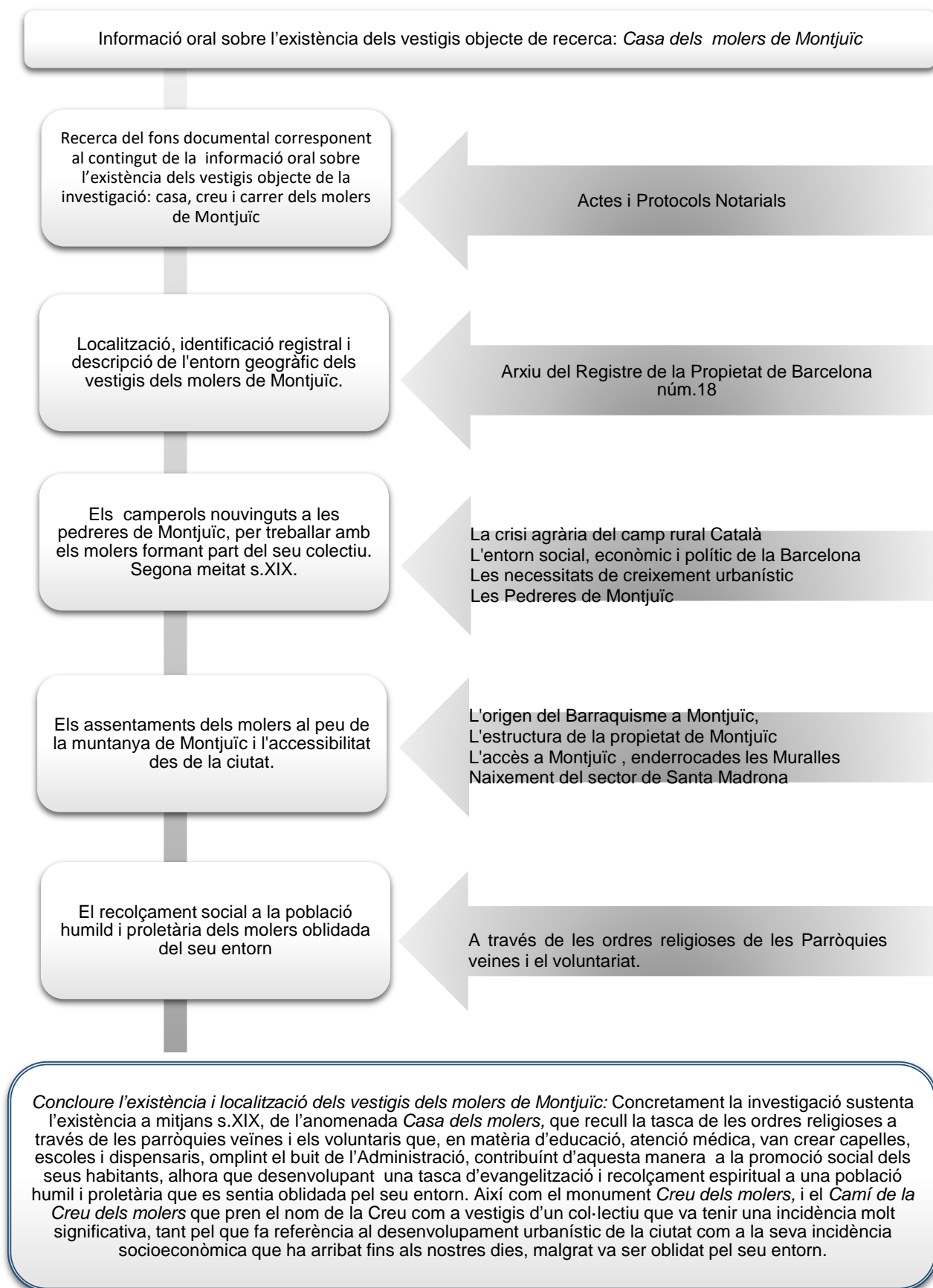


Figura 5. Esquema. Metodologia de la Investigació.

4.3 LOCALITZACIÓ DE LA INFORMACIÓ

Consultes en arxius:

- Arxiu Històric de la ciutat de Barcelona
- Arxiu Municipal del Districte de Sants-Montjuic
- Arxiu General de la Diputació de Girona
- Arxiu Històric de Girona
- Arxiu Històric Comarcal de Santa Coloma de Farners
- Arxiu Diocesà de Barcelona
- Arxiu Diocesà de Girona
- Arxiu Històric del Col·legi de Notaris de Catalunya
- Archivo Histórico Provincial de Huesca
- Arxiu del Registre de la Propietat de Barcelona núm.18
- Arxiu General Militar del Ministerio de Defensa
- Arxiu Fotogràfic de Barcelona.

Consultes en Fons d'Informació diverses:

- Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya
- Museu d'Història de Barcelona
- Any Cerdà
- Centre de documentació històrica del Poble-sec
- Consulta dels Butlletins Oficials de la Província de Girona i de Barcelona.

Consultes en Biblioteques:

- Universitat Politècnica de Catalunya:
Escola Tècnica Superior d'Enginyers de Camins, Canals i Ports de Barcelona
Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona
Escola Tècnica Superior d'Enginyers Industrials de Barcelona.
- Universitat de Barcelona: Biblioteca de Filosofia, Geografia i Història
- Universitat Autònoma de Barcelona: Geografia (Cartoteca)
- Universitat de Girona.

Entrevistes:

Amb historiadors, geògrafs, enginyers, arquitectes, eclesiàstics i funcionaris municipals.

Considero adient fer menció de la reunió amb el sacerdot i historiador Doctor Josep M. Martí i Bonet¹⁸. D'acord amb les seves directrius, va ser possible localitzar la informació referent al Canonge, propietari de la finca en la que està situada la *casa dels molers*, localitzant la seva trajectòria des dels inicis de la seva formació a la Universitat Sertoriana d'Osca.

Aquesta informació ha estat important doncs ha permès establir el vincle assistencial i social de la *casa dels molers*.

La documentació aportada, constitueix l'única constància documental de l'existència d'aquesta casa.

¹⁸ Josep Maria Martí i Bonet sacerdot i historiador espanyol Doctor en història eclesiàstica per la Pontifícia Universitat Gregoriana de Roma, diplomad en paleografia, diplomàtica i arxivística, va estudiar Filosofia i Humanitats en el Seminari de Barcelona (1949- 1957), i es va llicenciar en Teologia per la Universitat Pontifícia de Salamanca (1962) . Ha estat professor en la Facultat de Teologia de Catalunya i en 1972 va ser nomenat director de la Biblioteca Pública Episcopal i de l'Arxiu Diocesà de Barcelona, en els quals ha realitzat una important tasca de modernització i de foment de la recerca. Organitzador i comissari de l'exposició Mil·lennium. En 1990 va rebre el Premi Creu de Sant Jordi.

4.4 RECOPILACIÓ DE LA INFORMACIÓ – DIAGRAMA

Tot seguit s'adjunten els Diagrames que descriuen el procés d'investigació que s'ha seguit en cada unitat de recerca.

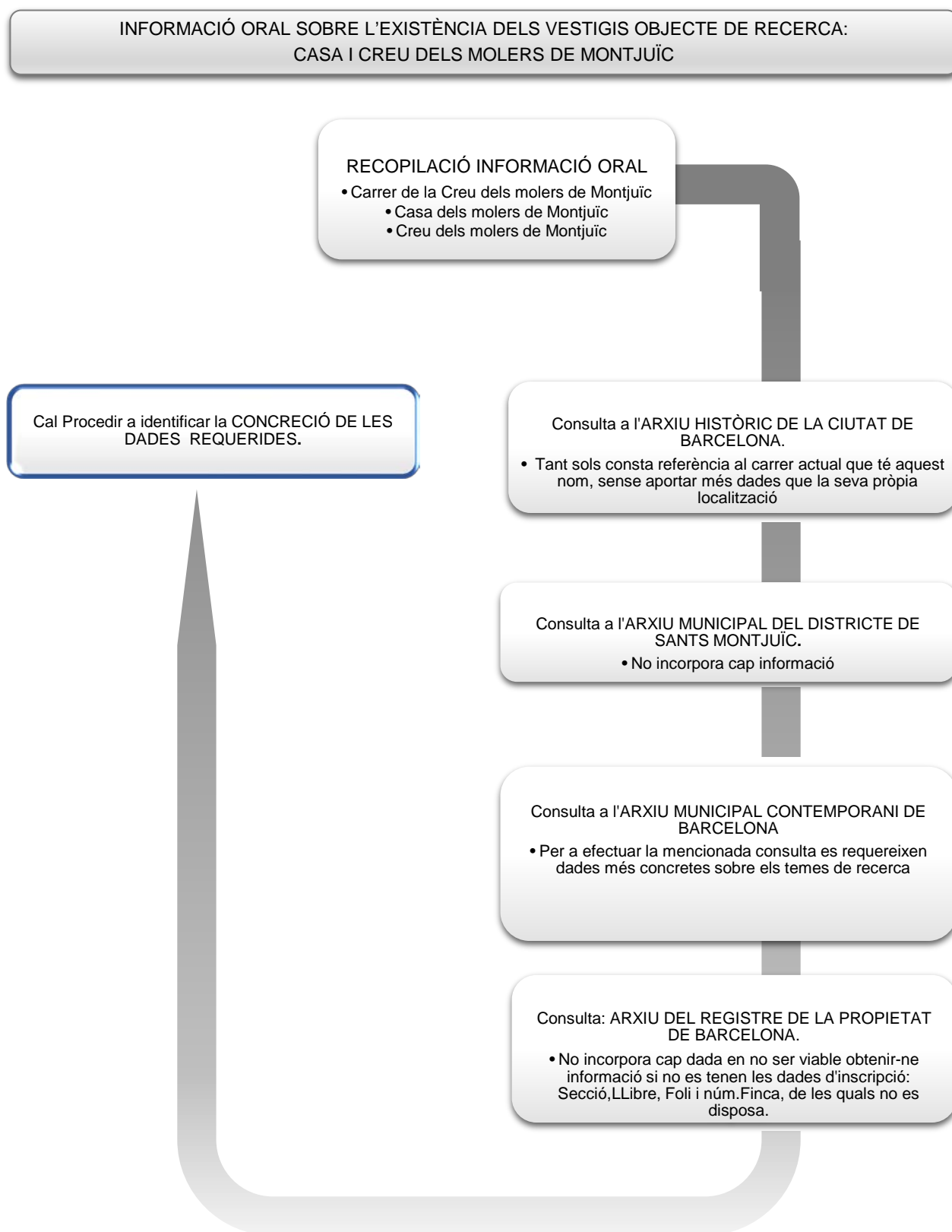


Figura 6. Diagrama corresponent a la informació oral sobre l'existència dels vestigis objecte de recerca.

RECERCA DEL FONS DOCUMENTAL CORRESPONENT AL CONTINGUT DE LA INFORMACIÓ ORAL
SOBRE L'EXISTÈNCIA DELS VESTIGIS OBJECTE DE LA INVESTIGACIÓ:
CASA, CREU I CARRER DELS MOLERS DE MONTJUÏC

CONCRECIÓ DEL CONTINGUT DE LA INFORMACIÓ ORAL

Localització de les Actes i Protocols Notarials que concretin la documentació amb les dades necessàries per continuar la investigació.

Consulta dels FONS JUDICIALS

Jutjat de Primerà Instància i Instrucció de Santa Coloma de Farners
No s'obté Documentació

Consulta de FONS REGISTRALS

Registre de Propietat de Santa Coloma de Farners
No s'obté Documentació

Consulta a l'ARXIU DIOCESÀ DE GIRONA

No s'obté Documentació degut a que no es va poder salvar la documentació de la Parròquia

Consulta a l'ARXIU HISTÒRIC DE GIRONA.

Es consulta el catàleg del FONS NOTARIAL DEL DISTRICTE DE SANTA COLOMA DE FARNERS

Comprèn el període de 1562 a 1807

Es consulten de l'any 1800 a 1807 sense obtenir cap informació

Consulta a

l'ARXIU HISTÒRIC COMARCAL DE SANTA COLOMA DE FARNERS

FONS NOTARIAL DISTRICTE DE SANTA COLOMA DE FARNERS

Comprèn el període de 1736 a 1992

Es consulten de l'any 1808 fins l'any 1900

Es localitzen els Documents Notarials en els que es concreta la informació oral

Es consulta el BOP per si s'escau alguna informació que complementi l'obtinguda anteriorment

Es localitzen i s'identifica tota la Documentació Notarial que permet accedir a la

CONCRECIÓ DE LES DADES REQUERIDES per tornar a iniciar la consulta

RECERCA DEL FONS DOCUMENTAL CORRESPONENT AL CONTINGUT DE LA INFORMACIÓ ORAL SOBRE
L'EXISTÈNCIA DELS VESTIGIS OBJECTE DE LA INVESTIGACIÓ:

CASA, CREU I CARRER DELS MOLERS DE MONTJUÏC

Consulta a

FONS NOTARIAL de BARCELONA a l'Arxiu Històric del Col·legi de Notaris de Catalunya

Consulta a

ARXIU DEL REGISTRE DE LA PROPIETAT DE BARCELONA, SECCIÓ D'OCCIDENT

Figura 7. Diagrama corresponent a la recerca del fons documental associat al contingut de la Informació oral.

LOCALITZACIÓ I DESCRIPCIÓ DE L'ENTORN GEOGRÀFIC:
Actes i Protocols Notarials

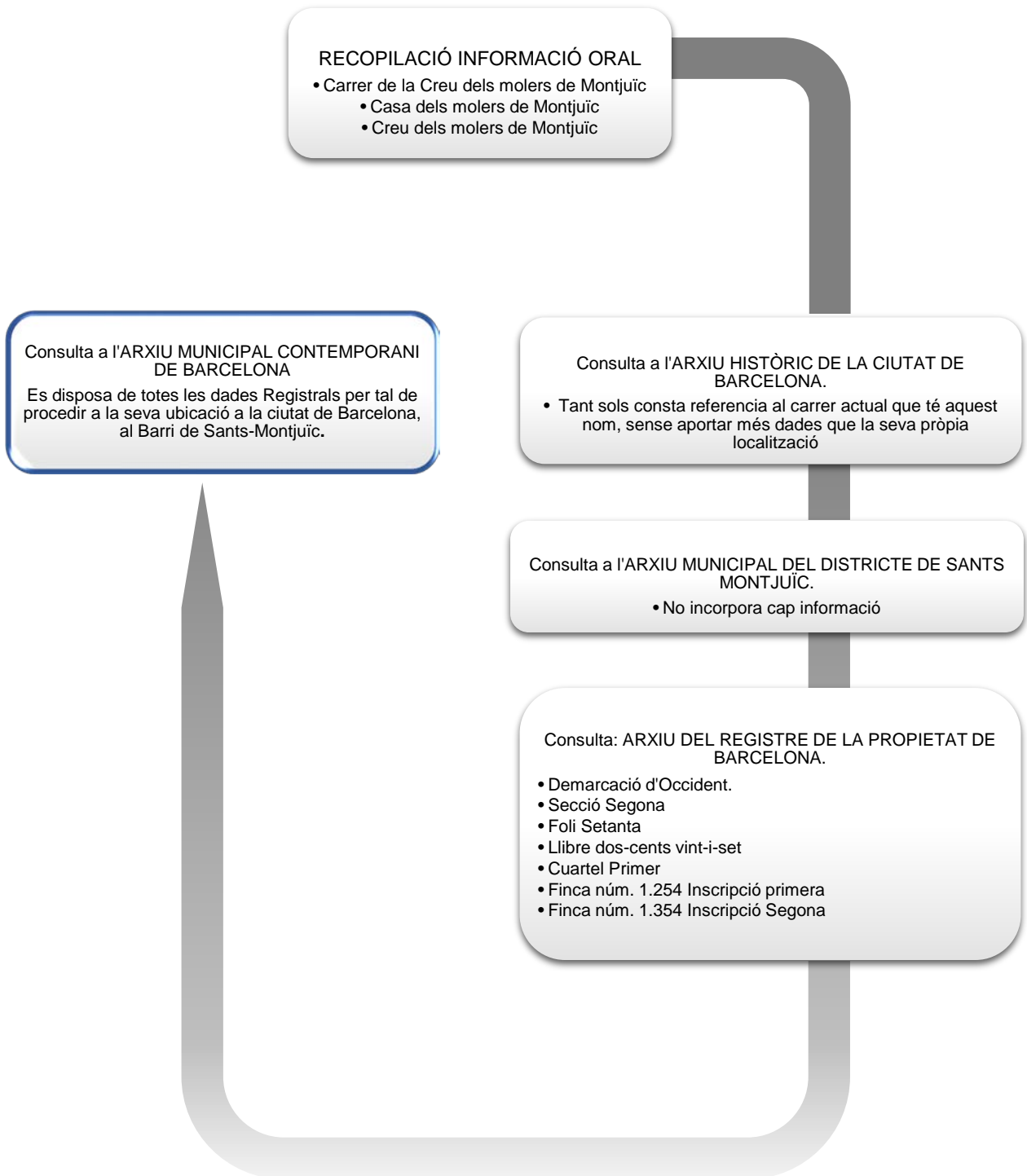


Figura 8. Diagrama corresponent a la ubicació dels *vestigis dels molers*.

DESCRIPCIÓ DE L'ENTORN SOCIAL, ECONÒMIC I POLÍTIC DELS MOLERS DE MONTJUÏC

DESCRIPCIÓ DE L'ENTORN SOCIOECONÒMIC I POLÍTIC DELS MOLERS DE MONTJUÏC.

1.- ENTORN POLITIC, SOCIOECONÒMIC I CULTURAL DE LA BARCELONA DEL S.XIX

2.- NECESSITATS DE CREIXEMENT URBANÍSTIC BARCELONA S.XIX INTRODUCCIÓ
EL PARADIGMA HIGIENISTA I L'ELEVADA DENSITAT DE POBLACIÓ DE LA CIUTAT DE BARCELONA AL S.XIX
El paradigma higienista: el lligam entre densitat i mortalitat
Les condicions de salubritat de la ciutat de Barcelona al s.XIX
L'urbanisme del s.XIX: Urbanisme de densitats
La solució a la mortalitat: la reforma urbana i l'Eixample
La crisi de la narrativa higienista: la fi del lligam densitat-mortalitat.
ELS ARTÍFEXS DE LA REFORMA URBANA I L'EIXAMPLE DE LA CIUTAT DE BARCELONA S.XIX.
D. Pedro Felipe Monlau: Metge Higienista
D. Pascual Madoz Ibáñez : Ministre D'hisenda
D. Ildefons Cerdà Sunyer: Enginyer de Camins, Canals i Ports. Urbanista

3.- LA CRISI AGRÀRIA DE FINALS DEL S.XIX – ENDEUTAMENT I PÈRDUA DE PROPIETATS

4.- ASSENTAMENTS DELS MOLERS A MONTJUÏC
ORIGEN I EVOLUCIÓ DEL BARRAQUISME A MONTJUÏC

5.- L'ABOCADOR DE MONTJUÏC

6.- ESTRUCTURA DE LA PROPIETAT A MONTJUÏC A MITJANS S.XIX

7.- LES PEDRERES DE MONTJUÏC

8.- ELS PORTALS DE BARCELONA

9.- ELS CAMINS DE BARCELONA

10.- ELS TORRENTS DE MONTJUÏC

11.- EL NAIXEMENT DEL BARRI DEL POBLE-SEC DINS EL DISTRICTE DE SANTS-MONTJUÏC

Figura 9. Diagrama corresponent a la descripció de l'entorn socioeconòmic del col·lectiu dels molers de Montjuïc de Barcelona: els factors socials, culturals, polítics i econòmics de la seva societat.

4.5 INFORMACIÓ SOBRE L'EXISTÈNCIA DELS VESTIGIS OBJECTE DE RECERCA

Aquesta investigació es porta a terme partint de la recopilació de la informació oral fent èmfasi en la localització de la informació dins l'entorn de la documentació històrica de la ciutat de Barcelona, en el període comprès entre la segona meitat del s.XIX i la primera meitat del s.XX, concretament: Existència en el s.XIX i principis del XX d'una casa anomenada *casa dels molers*, propera a la *creu dels molers* situada al peu de la Muntanya de Montjuïc de la ciutat de Barcelona. El Diagrama d'investigació desenvolupat en aquesta fase 1 ha estat el que es mostra en la figura següent (figura 10).

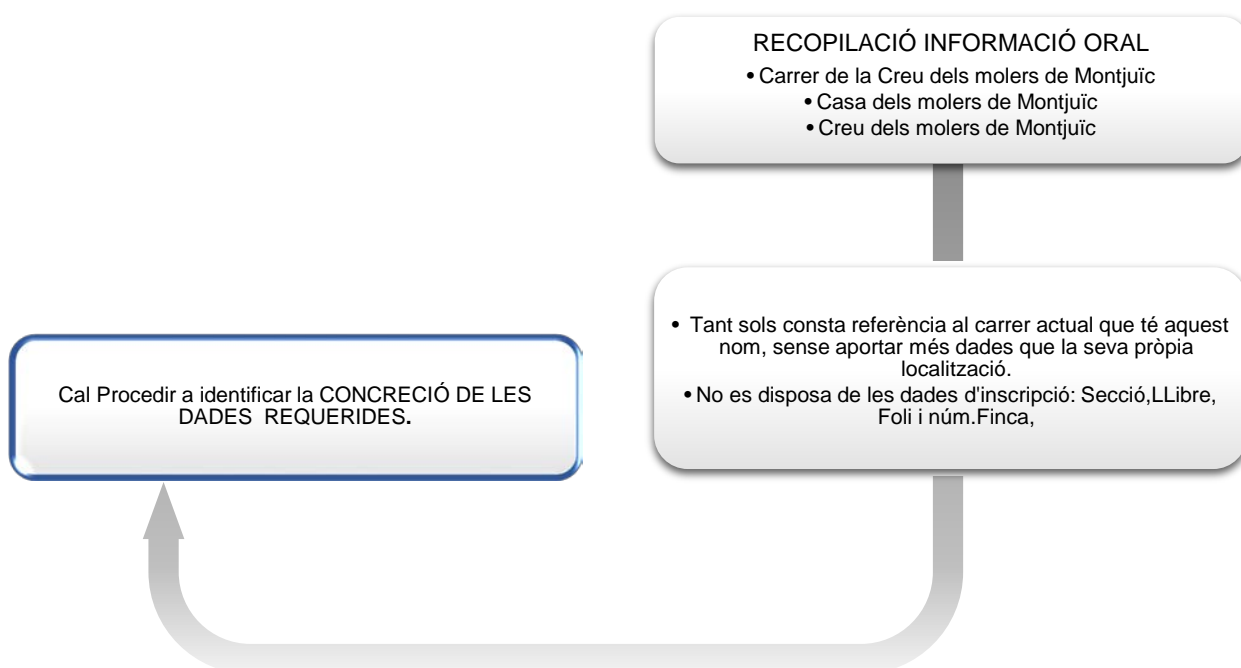


Figura 10. Diagrama corresponent a la informació oral sobre l'existència dels vestigis objecte de recerca.

Per tant en aquesta primera fase d'investigació es conclou que no hi ha constància documental de la informació oral de què es disposa.

Val a dir que, en la consulta efectuada a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, es va comptar, en la darrera consulta i en no haver assolit cap tipus d'informació relacionada amb la recerca, amb la col·laboració del Responsable de Sistemes de Descripció de l'AMAB (Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona), i part del seu equip, arribant a la Conclusió que efectivament no hi ha altre constància de l'objecte de la investigació que, la referència al propi carrer que actualment té aquest nom, el qual està situat al Poble-Sec.

4.6 RECERCA DEL FONS DOCUMENTAL CORRESPONENT AL CONTINGUT DE LA INFORMACIÓ ORAL SOBRE L'EXISTÈNCIA DELS VESTIGIS.

En base a la conclusió de la fase precedent, es procedeix a cercar la concreció de dades de la informació oral, a partir dels Fons Notarials i Protocols en el període que ens ocupa: la segona meitat del s.XIX i primera meitat del s.XX.

Com s'ha comentat a la Introducció, la familiaritat de l'investigador amb aquest context, li ha permès de disposar d'una informació clau per assolir aquest objectiu.

Es tracta de dades que ens parlen de l'existència (s.XIX) d'una casa, coneguda com a *casa dels molers*, situada en una finca confrontant amb el *camí dels molers i de la creu dels molers*.

Aquesta referència vinculada als *molers* de Montjuïc, no deixava de ser més que una aproximació a un entorn geogràfic prou ampli, com és el fet de correspondre a la proximitat al curs d'una riera, la qual cosa per si sola, no feia pensar que aportés quelcom més que una simple dada geogràfica als efectes d'ubicar l'emplaçament de la propietat.

Tot i això, aquesta dada no deixava de ser significativa en el sentit que incorporava una referència a un col·lectiu, com van ser els *molers* de Montjuïc i de fet, va motivar l'inici d'una primera recerca al voltant d'aquest col·lectiu, el resultat de la qual va ser prou decebedor, doncs la informació era molt escassa, dispersa i fins i tot contradictòria i, malgrat ampliar les fonts de consulta, no va ser possible avançar en la obtenció de dades que permetessin concretar l'entorn i el context de la informació oral.

Ara bé, de la mateixa manera que ens trobàvem en una situació (inesperada) segons la qual no era possible verificar la informació oral, en contrapartida, es posava de manifest una altre perspectiva que ens portava a pensar en el fet que probablement, la informació de que disposàvem podia ser un punt de partida per a recuperar els vestigis d'aquest col·lectiu.

En aquest sentit, per tal de poder concretar les dades requerides a l'Arxiu del Registre de la Propietat de Barcelona núm.18, Arxiu Històric de la ciutat de Barcelona, Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona i l'AMCB (Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona), es va fer palès que l'única via efectiva de recerca de la documentació oral, passava per localitzar els Documents Notarials i Protocols familiars, tot pensant que en la documentació testamentària s'hi trobaria aquesta informació.

Tenint en compte que, en el període que ens ocupa, el propietari dels terrenys tenia la seva residència a la sufragània de Sauleda, parròquia de Sant Pere Cercada, districte municipal de Sant Miquel de Cladells, bisbat de Vic, situada a la comarca de La Selva, Província de Girona, seguint aquesta directriu de treball, es va procedir a consultar els Actes i Protocols Notarials dels següents Arxius obtenint la documentació que tot seguit s'indica en el gràfic adjunt (figura 11).

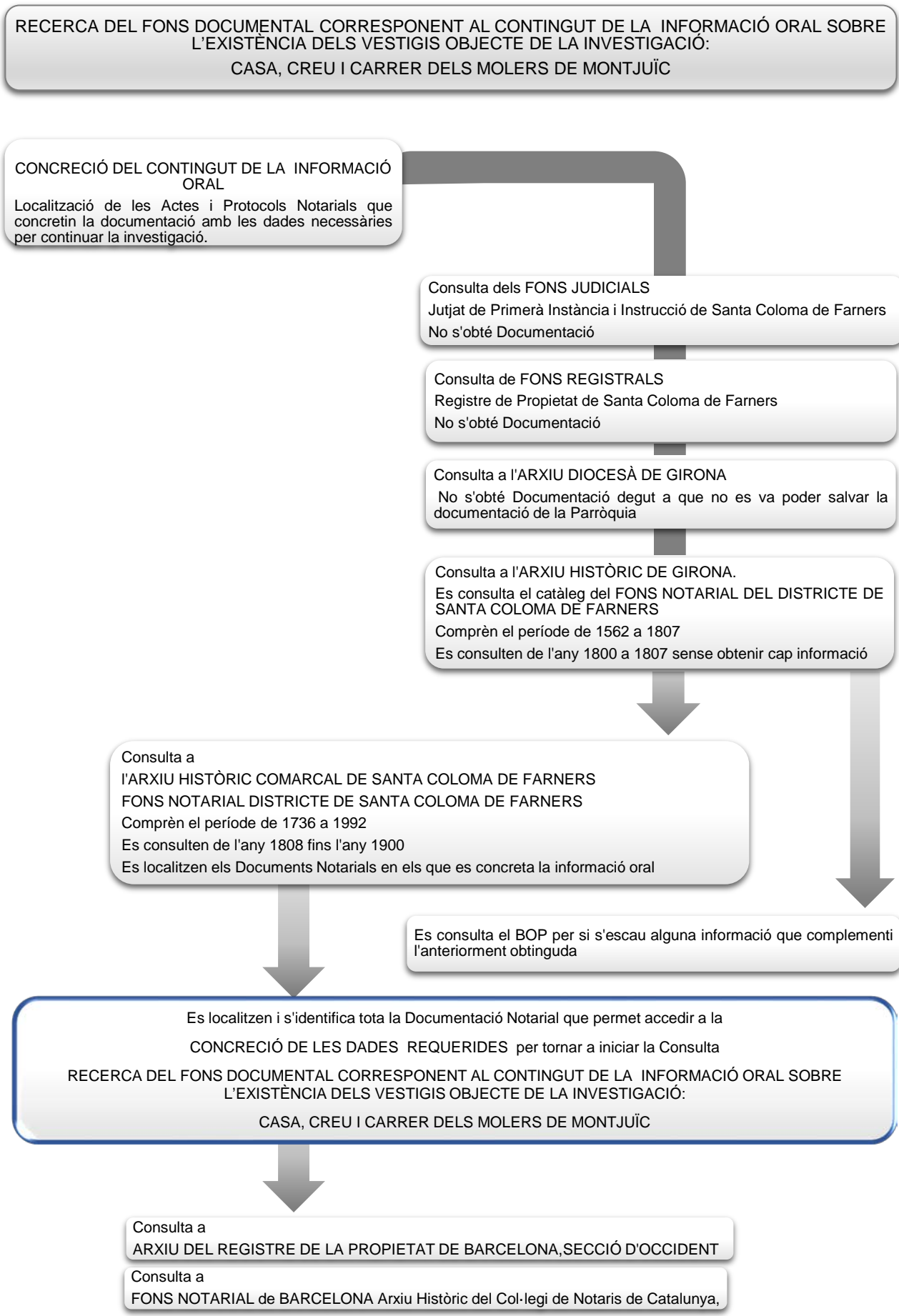


Figura 11. Diagrama de la recerca del fons documental corresponent al contingut de la informació oral.

Val a dir que aquesta fase de recerca ha estat molt laboriosa i feixuga, si bé en tot moment hem estat conscients que era imprescindible portar-la a terme amb el rigor que exigia doncs, era la condició *sine qua non* per a poder avançar en la investigació.

Centrant-nos en el fons que ens ha permès accedir a la documentació que necessitàvem, concretament el fons notarial del districte de Santa Coloma de Farners, s'han consultat els documents notariais de les dues Notaries de Santa Coloma des del període de 1808 fins a 1900, per la qual cosa s'han cobert un total de 42 anys, per cada Notaria, amb un total de 88 toms.

La recerca s'ha centrat en:

1. Identificar qui era el propietari d'aquesta finca
2. Identificar la documentació acreditativa en la que es concretin les dades necessàries requerides per a tornar als Fons d'Informació de la Fase 1 iniciant de nou la consulta.

El resultat obtingut va permetre identificar (d'acord amb les Actes notariais aportades), que aquesta finca era propietat d'un Canonge de la Catedral de Barcelona.

En aportar un titular i unes dades concretes, va ser la clau per a poder investigar tots els documents Notariais.

El resultat d'aquesta recerca en els documents de la Notaria de Santa coloma de Farners (NSCF), va ser la identificació de la Finca Registral, corresponent a la Secció d'Occident amb identificació del tom, foli i núm. registral, que ens va permetre ubicar la propietat, alhora que descobrir que havíem obtingut unes dades extraordinàriament significatives vinculades a l'entorn del col·lectiu dels *molers*:

- Camí de Santa Madrona també conegut com a camí del torrent o riera de la creu dels molers
- Casa dels molers.

De l'extensa informació obtinguda seguint el procediment de recerca efectuat, avancem en aquest apartat, els següents documents de gran interès en el global de la recerca documental.

Aquests documents són les Actes Notariais del fons notarial del districte de Santa Coloma de Farners que tot seguit passem a descriure i que s'adjunten íntegrament en la documentació Annexa:

- Annex A.2.- Acta notarial 1859 juliol, 20 (NSCF, Barril, 197)
- Annex A.4.- Acta notarial 1887 juliol, 7 (NSCF, Barril, 400)
- Annex A.5.- Acta notarial 1891 juny,8 (NSCF, Barril, 326)
- Annex A.6.- Acta notarial 1893 març, 27 (NSCF, Barril, 173)

1.- Annex A.2.- Acta notarial 1859 juliol, 20 (NSCF, Barril, 197)

La importància d'aquesta Acta està en el fet que en ella, es fa referència explícita i s'identifica l'anomenada *casa dels molers*, amb indicació dels límits de la Finca i la seva proximitat al camí de Santa Madrona conegut com a *camí o torrent dels molers*, tal i com podem observar, en el següent paràgraf extret del document original:

«...por mi parte cualesquiera contribución que sobre ella se impusiera por el gobierno y a su cumplimiento obligo especialmente toda aquella casa llamada dels molers junto con una pieza de tierra, campa de cabida una mojada, poco mas o menos sitas cerca de la ciudad de Barcelona y montaña de Montjuich; y linda de por junto a Oriente en honor del menor D.Fernando de Segarra y de Llinàs, a medio dia con el camino llamado de Santa Madrona y vulgarmente la riera o torrente de la creu dels molers; a poniente en honor de los herederos de Jayme Roses y Roger, parte, y parte en honor de D.Ignacio de España y Quintana, y a cierzo en honor de los sobredichos herederos Rosés i Roge» (1859 juliol, 20. NSCF, Barril, 197).

2.- Annex A.4.- Acta notarial 1887 juliol, 7 (NSCF, Barril, 400)

Destaquem aquesta Acta pel fet que en ella s'incorpora de manera implícita l'expressió d'un fet, validat pels historiadors segons el qual, "En el tram que sortia de la Barcelona emmurallada, torrents i camins coincideixen", tal i com podem observar, en el següent paràgraf extret del document original, en el que es refereix al camí com a *torrent anomenat riera dels molers*.

«En el termino de Barcelona: Una pieza de tierra, antes de cultivo y hoy inculta, situada en dicho termino al pie de la Montaña de Montjuich, de cabida de una mojada, igual a cuarenta y ocho áreas, setenta y ocho centiáreas lindante al Este con el torrente llamado riera de la creu dels molers, al Sud y Oeste con tierras de los sucesores de Doña Francisca Rosés y D. Baltasar de España, y al Norte con los de Fernando de Segarra» (1887 juliol, 7. NSCF, Barril, 400).

3.- Annex A.5.- Acta notarial 1891 juny,8 (NSCF, Barril, 326)

Aquesta Acta Notarial corresponent a la venda de la Finca de la *casa dels molers* és extraordinàriament important i de fet, podem afirmar que ha estat fonamental i decisiva en la recerca, en ser el document que aporta les dades d'inscripció registrals de la finca, tal i com es pot observar en el següent paràgraf extret del document original:

«... y una pieza de tierra de cultivo y cabida de una mojada, igual a cuarenta y ocho áreas, setenta y ocho centiáreas, situada en el termino municipal de la ciudad de Barcelona, cerca de la montaña de Montjuich, perteneciente a la Demarcación del Registro de la Propiedad de Occidente, Sección Segunda, que se dijo linda al Norte con

la riera de la creu dels molers; al Sud y Oeste con tierras de los sucesores de Doña Francisca Rosés y Don Baltasar de España, y al Norte con las de Don Fernando Segarra, cual hipoteca, con respecto a la finca últimamente descrita, fue inscrita en el registro de la Propiedad de aquella ciudad, Folio Setenta del Libro Doscientos veintisiete de occidente, Cuartel Primero, Finca numero miltrescientos cincuenta y cuatro inscripción segunda. Que al Don José ha sucedido, en concepto de heredero universal dicho su hijo Don Ramon quien obtuvo inscripción de tal finca en el tomo seiscientos doce del archivo del propio Registro, cuarenta de la sección segunda de Occidente, Folio ciento treinta y cinco, Finca numero mil doscientos cincuenta y cuatro, inscripción numero uno rectificada por la de numero dos.....» «.....el Don Ramón ha vendido perpetuamente a Don Mariano Prat Amat, vecino de Barcelona, dicha pieza de tierra, cual venta ha sido bajo la condición acordada entre ambos de que el señor Corominas accediese como lo tenia prometido, a la otorgación de ésta escritura...» (1891 juny,8. NSCF, Barril, 326).

Per tant estem en condicions de poder consultar la Documentació que respecta aquesta finca consta en base a les seves dades registrals obtingudes:

Registre: Pertenciente al Registro de la Propiedad de Barcelona

Demarcació: Registro de la Propiedad de Occidente,

Secció: Sección Segunda,

Dades registrals:

Folio:	Setenta	
Libro:	Doscientos veintisiete de occidente	
Cuartel:	Primero	
Finca:	numero	: Miltrescientos cincuenta y cuatro
	Inscripción	: Segunda
	Tomo	: Seiscientos doce
	Archivo	: Cuarenta
	Sección	: Segunda de Occidente
	Folio	: Ciento treinta y cinco,
	Finca	: Numero mil doscientos cincuenta y cuatro,
	Notas	: Inscripción numero uno rectificada por la de numero dos

4.- Annex A.6.- Acta notarial 1893 març, 27 (NSCF, Barril, 173)

Es fa menció a aquesta Acta, en incorporar un recull de les dades mencionades en les Actes precedents, la qual cosa justifica la seva incorporació en concepte de Compendi de la informació que hem anat comentant, tal i com es pot observar en el següent paràgraf extret del document original:

«.....que en escritura autorizada por mi en ocho de Junio de mil ochocientos noventa y uno, el Don Ramon, debidamente autorizado por el Juzgado de primera instancia de este partido, en méritos de expediente formado al efecto en nombre propio

y en el del representante legítimo de dicho su hijo, que era entonces de edad de veinte y tres años, vendió perpetuamente a Don Mariano Prat Amat, vecino de Barcelona, una pieza de tierra situada en el término municipal de aquella ciudad, y paraje denominado antes “Horta de San Beltran”, extensamente descrita en dicha escritura...» «...Que tal pieza de tierra pertenecía a los padre e hijo comparecientes, en el respectivo concepto de heredero vitalicio el padre y heredero universal el hijo, a tenor de lo dispuesto por su padre y abuelo, según extensamente consta en dicha escritura de venta...» (1893 març, 27. NSCF, Barril, 173).

Una vegada obtingudes les dades registrals de la finca i, per tal de determinar el seu emplaçament, la metodologia ens porta a iniciar el procés de recerca en el propi Arxiu del Registre de la Propietat de Barcelona, així com els fons cartogràfics i arxiu Municipal (figura 12).



Figura 12. Ampliació del Diagrama de Consulta a partir de les dades Registrals de la Finca.

1.- Recerca de dades per a determinar l'emplaçament de la finca a l'ARPB,

És important tenir en compte que en el període estudiat, els arxius de dades registrals no incorporaven transcripció gràfica de les seves referències registrals.

2.- Incorporació de la informació de l'ADGC (Arxiu Direcció General del Cadastre) per a determinar l'emplaçament de la finca consultant els «Fondos de cartografía histórica de la Dirección General del Catastro. Servicio de Coordinación Cartográfica Subdirección General de Valoración e Inspección Dirección General del Catastro»

A diferència de l'ARPB, el fons cadastral disposa d'una àmplia documentació gràfica a través dels plànols cadastrals, factor determinant que constitueix una de les peces fonamentals de la investigació que, es concreta en l'existència d'un Plànol Cadastral de l'entorn de Barcelona en el que hi ha grafiades les finques i per tant la seva delimitació

física, coincident a més, en el període d'estudi, malgrat no hi consti la titularitat¹⁹. Concretament correspon al Plànol Cadastral. Estructura de la propietat a Montjuïc, l'any 1851²⁰.

3.- Recerca de dades que permetin interrelacionar les dades de l' ARPB i la ADGC

En el període estudiat, les referències registrals²¹, no estan relacionades amb els Plànols cadastrals²² i, per tant corresponen a línies d'investigació independents, sense cap tipus de lligam que faci possible la interrelació entre ambdues fons de consulta. És per això que, el procés metodològic establert, preveu investigar de manera simultània ambdues fons fins localitzar els documents que permetin vincular aquesta informació. Els documents que responen a aquesta recerca corresponen a les Notes Registrals de l'ARPB, que tot seguit passem a descriure i que s'adjunten íntegrament en la documentació Annexa:

- Annex A.7.- Registre de la propietat de Barcelona 1894 febrer, 23. núm.18, finca 1354, inscripcions 1a, tom 854, llibre 227, secció occident, folis 70 i 71. 1878 gener,10.
- Annex A.8.- Registre de la propietat de Barcelona 1894 febrer, 23. núm.18, finca 1254, inscripcions 1a a 4a, tom 105, llibre 40, secció 2a, folis 135 a 139. 1894 febrer, 23.
- Annex A.9.- Registre de la propietat de Barcelona 1894 febrer, 23. núm.18, finca 1354, inscripcions 1a, tom 854, llibre 227, secció occident, folis 70 i 71. Maig 1986,20.

Aquesta nota registral ens permet iniciar el procés per a la determinació de l'emplaçament de la finca, a través de la nota marginal que en ella s'hi incorpora, en resultar afectada en la seva pràctica totalitat per l'Apertura d'un vial, tal i com es pot observar en el següent paràgraf extret del document original:

«...Rústica: Pieza de tierra, antes de cultivo, hoy inculta, afectada casi en su totalidad por la que debe ser gran Vía del Marqués del Duero y cruce de las calles de Calabria y Parlamento, situada en el termino de ésta Ciudad y parage denominado "Huerta de Sant Beltran"...» (ARPB 1894).

La metodologia que hem establert, ens porta a seguir cercant i interrelacionant dades de les fons mencionades per tal de poder concretar dins d'aquest emplaçament, la ubicació de la finca i la seva geometria.

¹⁹ En el període estudiat, els plànols cadastrals tant sols incorporen la delimitació física de les finques, amb una assignació numèrica que no està associada – com és el cas -, a cap referència que permeti obtenir les dades del titular.

²⁰ Soler i Mestres, Joan (1838-1852). Data del document original: 1851. Escala 1: 5.000 (74 x 120 cm). Hi ha parts del document escapçades Es pot consultar a l'Arxiu Gràfic-Biblioteca ETSAB-UPC.

²¹ Es caracteritzen per no incorporar transcripció gràfica.

²² Es caracteritzen per no incorporar llegenda descriptiva dels titulars de les finques.

4.- Seguint amb el procediment previst, el següent pas consisteix en, iniciar la recerca a l'AMCB i l'AHCB, de qualssevol dada de la que hem tingut constància en els apartats precedents.

El seu desenvolupament passarà per consultar, entre d'altres:

- El primer mapa del Pla de Barcelona que utilitzava corbes de nivell de principis del segle XIX, anterior al d'Ildefons Cerdà i elaborat pels cartògrafs de l'exèrcit dels Cent Mil Fills de Sant Lluís²³.
- Plànols de l'època de la ciutat de Barcelona,
- Plànols topogràfics de la ciutat de Barcelona i els seus voltants, entre els que destaquem el Plànol Topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants, Sector Montjuïc, (Fulla 2). Redactat a escala 1:2000 per Ildefons Cerdà a l'any 1855,
- Els 55 plànols manuscrits de la col·lecció Cerdà que corresponen a diverses fases del treball desenvolupat en relació amb l'eixample de Barcelona.
- Els 28 Fulls de treball «Plano particulario», a escala 1:500, de l'aixecament parcel·lari realitzat per Cerdà a partir de l'aprovació definitiva del seu projecte per tal de registrar la relació exacta entre els solars preexistents al pla de Barcelona i les noves illes de cases

En un afany d'aconseguir la informació que permeti vincular les dades registrals versus cadastrals en el nostre àmbit de recerca, establint amb detall la ubicació de la finca així com la seva definició geomètrica, per tal de poder validar l'existència de uns vestigis vinculats a un col·lectiu tant significatiu com va ser els *molers* de Montjuïc de Barcelona, per tal d'afirmar l'existència del *camí, creu i casa dels molers* de Montjuïc, situats al peu de la muntanya de Montjuïc de Barcelona, al sector de les Hortes de Sant Bertran.

La metodologia ens porta finalment a treballar amb aquesta documentació (*camí, creu i casa dels molers* de Montjuïc) procedint a la definició dels itineraris principals i la xarxa de camins existents dins l'àmbit estudiat, així com la seva connexió amb la ciutat antiga, per tal de recuperar el desenvolupament urbanístic del primer eixample de Barcelona situat en el sector septentrional de la vessant de Montjuïc, avui en dia Poble-Sec.

²³ Consistent en la superposició del mapa històric que l'exèrcit francès dels Cent Mil Fills de Sant Lluís va aixecar del Pla de Barcelona entre 1823 i 1827, a la trama urbana de la capital catalana, permetent conèixer les edificacions, construccions, torrents i fins i tot els usos del sòl del que temps després seria l'Eixample Barceloní'. Realitzat per l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC) amb col·laboració amb el Servei Històric de Defensa de França.

4.7 DIAGRAMA GENERAL DE L'ESTRUCTURA DE TREBALL I RECERCA DOCUMENTAL

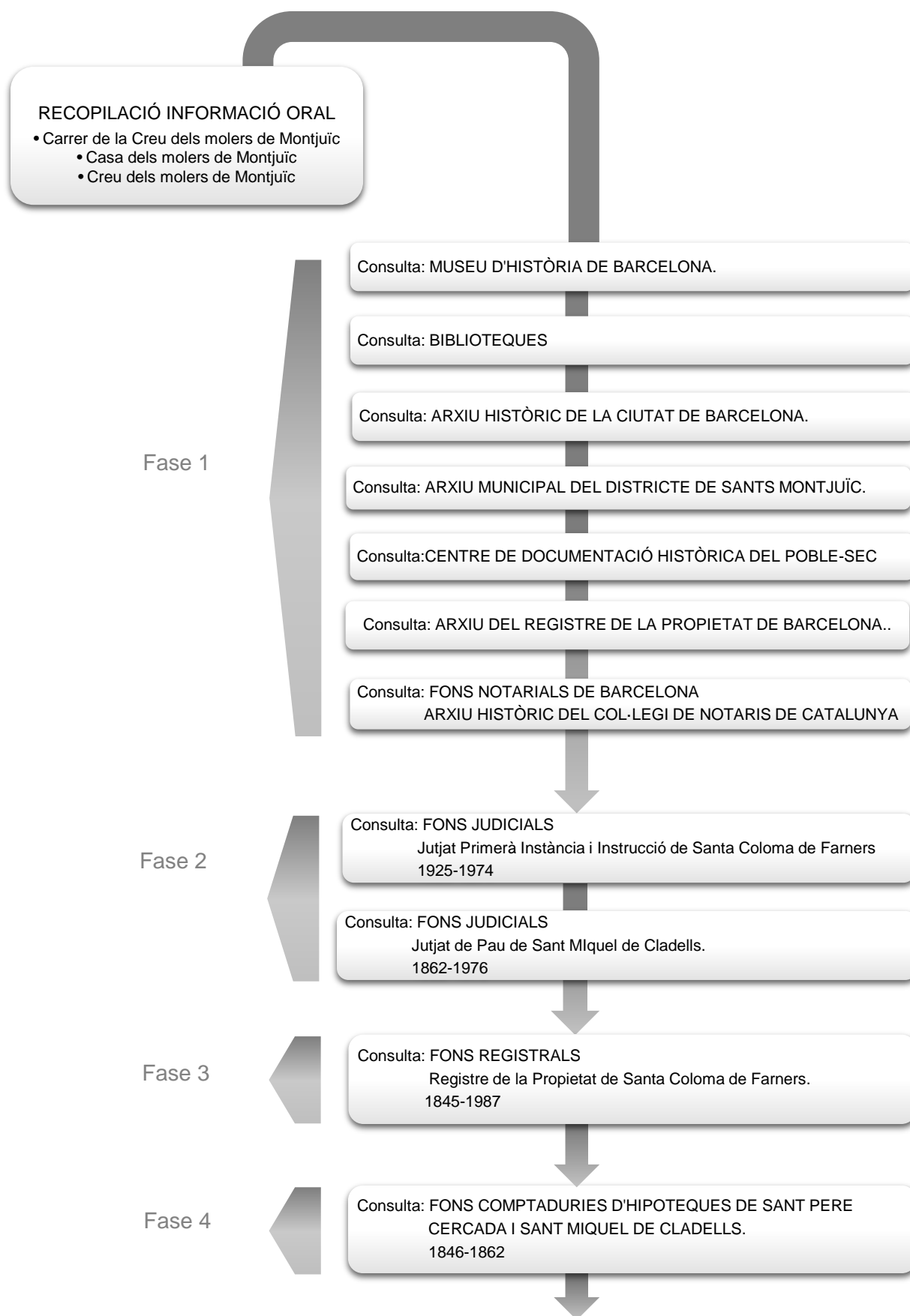


Figura 13. Diagrama de Consultes una vegada identificades dels dades d'inscripció (1 de 4).

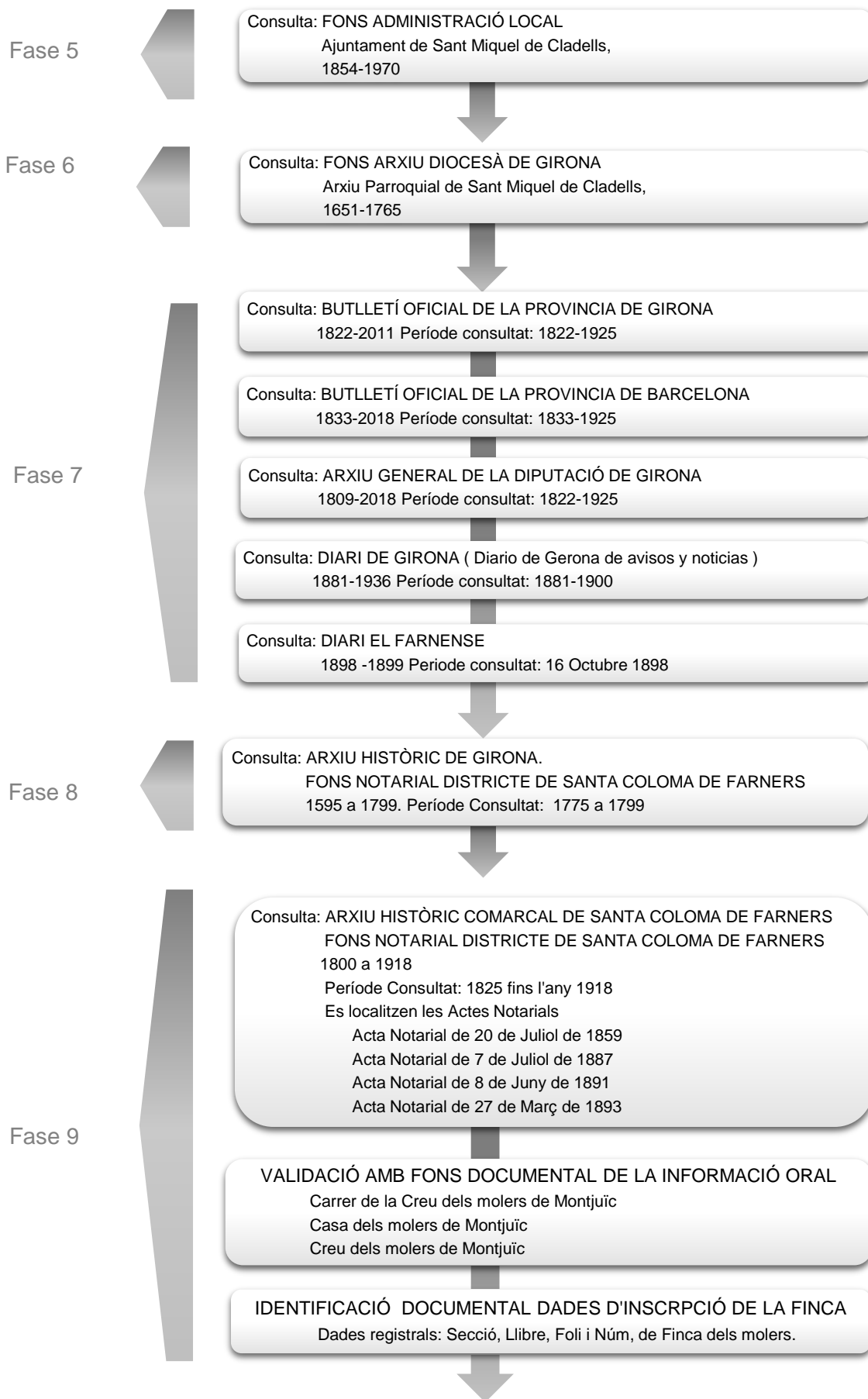


Figura 13. Diagrama de Consulta una vegada identificades dels dades d'inscripció (2 de 4).

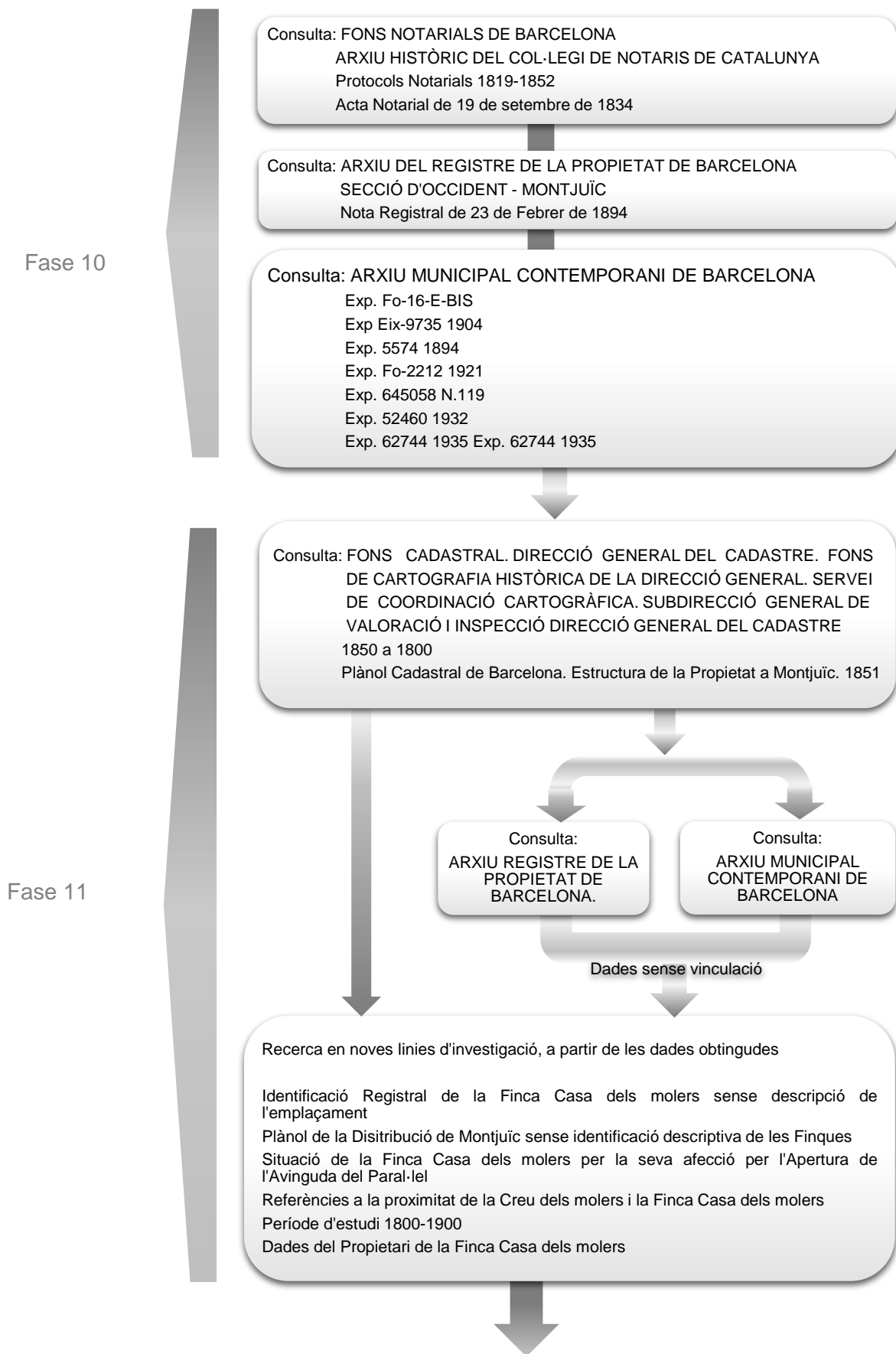


Figura 13. Diagrama de Consulta una vegada identificades dels dades d'inscripció (3 de 4).

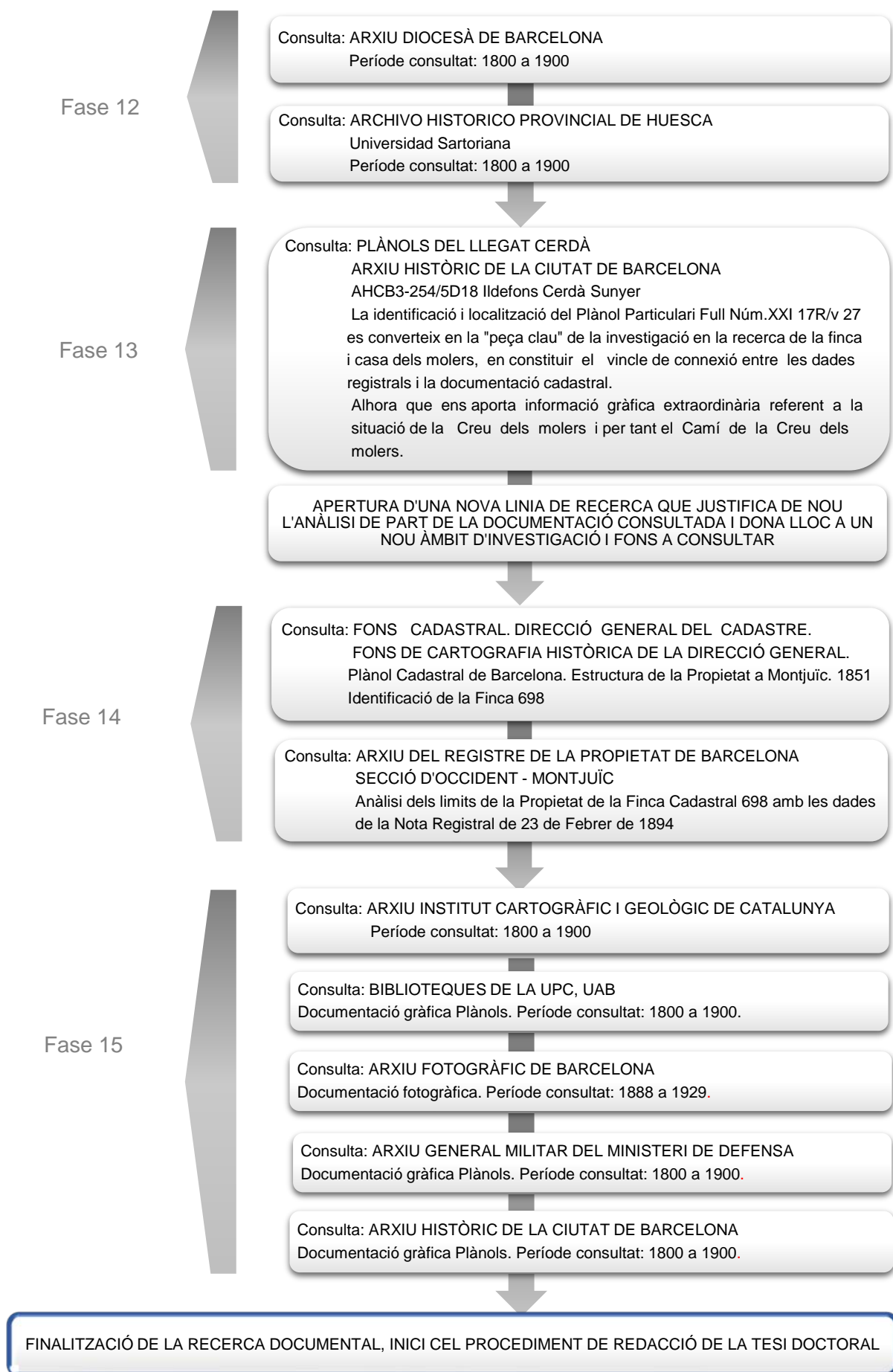


Figura 13. Diagrama de Consulta una vegada identificades dels dades d'inscripció (4 de 4).

5. ANTECEDENTS

5.1 ELS ANTECEDENTS

La recerca prèvia es caracteritza per la manca de documentació referent a la transformació urbanística que va experimentar la vessant septentrional de la muntanya de Montjuïc (avui Poble-Sec), en el període comprès de finals del s.XIX i principis del s.XX.

S'hi afegeix el no poder disposar d'una descripció d'aquells obrers (coneguts amb el nom de *molers*), que van fer possible aquest desenvolupament urbanístic. Ni tant sols hi ha constància documental dels seus vestigis *camí, casa i creu dels molers de Montjuïc*.

És en aquest context que, la transformació urbanística del Poble-sec, constitueix una veritable memòria històrica, doncs si bé sabem de la seva existència, la informació de que es disposa és, escassa, fragmentada i fins i tot confusa i contradictòria i queda dispersa dins el gran relat que és, la muntanya de Montjuïc.

En aquest darrer cas, la documentació i bibliografia de que és disposa, és al contrari, molt extensa. Abasta des de la descripció dels seus orígens ibers, la xarxa viària de camins romans que la travessava, les ermites medievals que s'hi van edificar, el seu ús com a territori militar amb el castell com a màxim exponent, així com el seu aprofitament com a gran pedrera i la posterior recuperació popular de la muntanya, sense oblidar la incidència de les transformacions que va experimentar amb motiu de l'exposició internacional de 1929 i la darrera gran transformació del pla a l'anella olímpica, arribant fins la data actual com a muntanya de cultura, esport i lleure, viu reflex dels canvis polítics i socials que ha experimentat Barcelona i el nostre país al llarg dels segles.

En el cas del Poble-sec però, ens limitem a la seva descripció com a terrenys fèrtils destinats a hortes als peus de la muntanya i, el seu posterior desenvolupament industrial dels terrenys propers al raval, que van donar lloc de manera progressiva a un desenvolupament urbanístic residencial, caòtic, especulatiu i sense cap tipus de planificació tot i els diferents projectes que, a tal efecte es van redactar, Aran (1871), Comissió de propietaris de Santa Madrona (1872), Fontserè (1873) i, Amargós (1890) entre d'altres.

Així doncs, els antecedents del desenvolupament urbanístic experimentat en els terrenys situats a la falda septentrional de Montjuïc, queden limitats a tant sols certes referències sobre determinats aspectes, concrets i puntuals dins l'abast de la nostra investigació.

Aquestes corresponen a les publicacions dels historiadors Carreras (principis del s.XX), Voltes (mitjan s.XX) i el doctor Roca (finals s.XX), així com diversos documents gràfics, gravats d'època (ss.XVI-XIX), articles i exposicions, que tot seguit passem a descriure.

5.2 DESCRIPCIÓ

5.2.1 MONTJUÏC, LA MUNTANYA DE LA CIUTAT (Roca 1994)

No es pot portar a terme una línia d'investigació dins l'àmbit de Montjuïc, sense consultar i tenir en compte la publicació del Doctor Estanislau Roca i Blanch, doncs constitueix un document de referència en el seu àmbit. És per això que aprofito per a recuperar la frase amb la que inicia el seu Preàmbul, en la que textualment ens manifesta «L'Estudi d'un tema tan proper a la nostra cultura urbana com és Montjuïc, resulta ja de per sí força atractiu» (Roca 1994).

En la seva publicació, l'autor, ens descriu la muntanya de Montjuïc, en els seus orígens, i posteriorment com a territori militar i més endavant com a gran pedrera, tot finalitzant amb un detallat anàlisi sobre la recuperació popular de la muntanya, a través del binomi muntanya i ciutat, en la que descriu els jardins de Montjuïc i, la incidència de les transformacions que va experimentar amb motiu de l'Exposició de les Indústries elèctriques a la gran Exposició Internacional de 1929 i més tard, amb la gran transformació del Pla Comarcal a l'Anella Olímpica.

De manera més concreta i detallada, s'inicia amb l'emmarcament Territorial (Capítol I), i la descripció de la muntanya de Montjuïc, a la que s'hi refereix com a «muntanya Sagrada» (Capítol II), incorporant la descripció de Montjuïc, els primers poblaments, la muntanya a l'edat mitjana, la necròpolis dels jueus i el culte dels cristians i per acabar la construcció dels primers elements de defensa. Tot seguit fa una anàlisi de Montjuïc com a Territori Militar (Capítol III), en el que descriu la construcció del Castell i de les fortificacions (patrimoni militar). Serà a partir del capítol IV, quan desenvolupa l'aprofitament de la muntanya de Montjuïc, que inclou la descripció de la muntanya com una gran pedrera, explicant l'evolució històrica de l'explotació, incorporant les dades geològiques, així com les raons i el sistema de l'explotació, entrant en el detall del procediment administratiu i el tràmit per la obtenció de l'autorització i el control militar, centrant-se posteriorment en la descripció de les pedreres de FOCSA i les propietats de l'empresa a Montjuïc. Finalitza aquest capítol amb la descripció de l'etapa posterior a l'explotació, en la que incorpora les Fitxes de les pedreres més significatives, l'aprofitament agrícola, les galeries o refugis de Montjuïc i per acabar, el cementiri. Acompanyen a aquest capítol els seus documents annexos corresponent a Plànols de situació de les fites col·locades a la zona del castell de Montjuïc que marquen la línia límit d'explotació de les pedreres, Reial Ordre de 17 de febrer de 1883, així com els Expedients de Sol·licitud de permís per a continuar explotant una pedrera, instada per Antoni Piera Sagués, així com la sol·licitud per a construir un cobert a la segona zona polèmica del castell de Montjuïc, el d'ampliació del límit d'explotació de les pedreres, i per acabar, l'expedient d'una obra irregular amb ordre d'enderroc. Dedicar el Capítol V a l'ocupació residencial de la muntanya, fent referència a l'episodi singular que defineix com el tractament de la muntanya en els projectes d'Eixample,

així com la descripció dels projectes d'urbanització residencial de la muntanya, les barraques de Montjuïc i els barris del Port.

S'inclouen els Annexos de la memòria manuscrita del *Anteproyecto de Paseos y Urbanización Rural de la Montaña de Montjuïc* de Josep Amargós. Març de 1894 i la Instància de *La asociación General de Propietarios de la Montaña de Montjuïc* presentada el 5 de març de 1908 a l'Ajuntament de Barcelona en relació a les modificacions que s'hi volien introduir.

En el darrer Capítol, de la muntanya militar al parc de la Muntanya (Capítol VI) ens aporta un ampli i detallat anàlisi sobre la recuperació popular de la muntanya, a través del binomi muntanya i ciutat, en la que descriu els jardins de Montjuïc, i la incidència de les transformacions que va experimentar amb motiu de l'Exposició de les Indústries elèctriques a la gran Exposició Internacional de 1929 i més tard, amb la gran transformació del Pla Comarcal a l'Anella Olímpica. Finalitza aquest capítol amb la descripció de la utilització actual de Montjuïc, les actuacions pendents i temes no resolts. Acompanyen aquest capítol els documents Annexos d'Expedients d'adquisició de finques de Montjuïc i el Croquis de Camp pel replanteig de l'eix del Passeig *k*, així com les seqüències en l'evolució del viari a la muntanya i, en l'evolució de les edificacions a la muntanya. La nova accessibilitat a Montjuïc (Roca 1994).

Dins l'àmbit de la nostra investigació ens aporta l'origen del terme moler, com aquells nouvinguts que es van convertir en la mà d'obra d'explotació de les Pedreres en la segona meitat del s.XIX i principis del s.XX, en concretar que el qualificatiu de moler es va fer extensiu a tots els treballadors de les pedreres. Les moles que s'esculpien de la pedra de Montjuïc eren molt apreciades, arreu de l'Estat i fins i tot a tota la Mediterrània, i en ser una de les activitats més importants, va ser la raó per la qual, tots aquells que treballaven a les pedreres, tot i dedicar-se a treballar la pedra per altres usos (materials per a la construcció) van passar a ser coneguts amb el nom de *molers* (Roca 1994).

Menció a l'existència d'un camí, al que s'hi refereix com a *camí de la creu dels molers*, que inclou una breu descripció de la seva ubicació. En ell s'indica que el nom el rebia de la creu que hi havia en el seu traçat, que menava a les Pedreres, situat arran de mar anant cap a l'ermita de sant Bertran, recollint un gravat de l'època datat de 1830-1840, en la que textualment indica:

«Vista de Barcelona inspirada en la versió de Laborde del 1802. Està presa des de la creu dels molers. Aquesta creu situada al peu de la muntanya de Montjuïc anant cap a l'Ermita de Sant Bertran, era el camí que feien a peu els treballadors que treien pedra de la muntanya. D'ací li ve el seu nom. Era quasi, arran de mar i al seu voltant hi havia arbres» (Roca 1994).

Tal i com ens concreta l'autor, aquesta referència correspon al gravat corresponent a Walter amb el títol *Villes et capitales d'Europe* (Atles de Barcelona).

5.2.2 HISTÒRIA DE MONTJUÏC Y SU CASTILLO (Voltes 1960)

Pere Voltes i Bou va ser un prolífic escriptor, historiador, advocat, economista, periodista i professor, que va publicar més de 80 llibres al llarg de la seva vida i un prestigiós divulgador de temes històrics.

En aquesta obra ens descriu la Història de la Muntanya de Montjuïc, de les obres de fortificació i de la construcció del seu famós Castell militar.

El llibre gira al voltant de la muntanya de Montjuïc, com a protagonista de molts fets i esdeveniments, centrant-se en el símbol històric i monument més antic (finals del s.XVII) com és el Castell de Montjuïc.

El seu contingut es desenvolupa en catorze capítols. Els primers capítols, es centren en l'origen del nom de Montjuïc (Capítol I) i la pedra de Montjuïc (Capítol II), remuntant-se en els orígens de Montjuïc a l'època ibèrica i Romana (Capítol III), i els seus pobladors, els Jueus de Montjuïc (Capítol IV) i el Poblament a l'edat Mitjana (Capítol V). Tot seguit es centra en el castell de Montjuïc i la Capella del Port (Capítol VI), la talaia Medieval (Capítol VII) i les Capelles de Montjuïc (Capítol VIII). Dedicava els següents capítols a la descripció del Castell, des de l'inici amb la Torre de guaita de Montjuïc al 1563, des d'on s'advertia d'atacs per mar i la seva fortificació durant la guerra de 1640 (Capítol IX), les obres efectuades al llarg del darrer terç del s.XVII (Capítol X), les operacions que es van portar a terme durant la guerra de Successió (Capítol XI), continua amb la descripció de les obres que es van portar a terme en el Castell al llarg del s.XVIII (Capítol XII), la seva etapa corresponent al s.XIX (Capítol XVIII) i finalitza aquesta publicació dedicant el darrer capítol a Montjuïc en la primera meitat del s.XX i la cessió del castell a la ciutat de Barcelona.

Dins l'àmbit de la nostra investigació ens centrem en les referències que ens aporta:

Defineix l'origen del terme moler.

«Las muelas labradas en las canteras Montjuich de Barcelona gozaron de una gran estima, no solo en Cataluña, sino también en el resto de la península y aún fuera de ella. Tanto destacó el Trabajo de las muelas en el conjunto de las tareas de cantería de Montjuich, que el calificativo de moleros se extendió a todos los trabajadores de las canteras, aunque al lado de la confección de muelas se trabajase en labores tales como la cantería y labrador de sillares, columnas, capiteles o pilares, claves de bóveda, arcos o peldaños» (Voltes 1960).

En l'oda a Barcelona, mossèn Cinto Verdaguer ens refereix Montjuïc, orgullós de la seva filla Barcelona que li extreu roques per la construcció dels seus edificis «os de mos ossos». Molts altres poetes i escriptors com és el cas de Víctor Balaguer testimonien també l'extracció de la pedra de Montjuïc «del que se han arrancado una a una las piedras con que se ha ido edificando la población» (Voltes 1960).

Menció a l'existència de la *creu dels molers* i, ens aporta la data de 1817 com a referència documentada de la seva existència.

«Del mismo modo, unes notes del sacristan mayor de San Pablo del Campo que nos han conservado las papeletas de Ramón N.Comas, custodiadas en el Instituto Municipal de Historia, nos hablan desde 1817 de la creu dels molers y de tierras contiguas a la mencionada cruz que pagaban censo al monasterio de San Pablo. Una nota de 1817 se limita a decir que los P.Filipensis (o Felipons pagaban censo a los Benedictinos de San Pablo por unes tierras situades prop de la creu. Dos años más tarde, otra nota de Comas refiere que Felipe Saleta y Botinyà tenia tierras a la creu dels molers, pagando censo a San Pablo. Del mismo 1819 son otras notas en las que se indica que el manso Romanyà, llamado tambien Mas Rifós, pagaba al monasterio de San Pablo un censo anual de 5 libras, 2 sueldos y 6 dineros. Que Roses y Malla, residente en la calle del Carmen, pagaba al citado monasterio una libra y 12 sueldos de censo por una pieza de tierra de dos mojudas, conocida por del margen gros y que Antonio Nadal tenia tierras cerca de Santa Madrona en la montanya Montjuich» (Voltes 1960).

Així com la ubicació de la *creu dels molers*, a partir d'un Plànol de l'època (1960), a escala 1:2000 en el s'han superposat diferents plànols de finals del s.XVIII i principis del s.XIX, en el que es fa constar de manera explícita la ubicació del la *creu dels molers* en el carrer de Radas, al lindar amb la intersecció amb el carrer del Marques del Duero, a mitja altura entre els carrers de Campo Sagrado y de Parlament.

«Refundiendo diversos planos del Montjuich de finales del siglo XVIII y principios del XIX y ajustando las noticias de las fincas entonces existentes, se ha obtenido este esquema general de la montaña, que está trazado a la escala de 1:2000 sobre el plano moderno, para mejor localización (Dibujo de D.B.Anta)» (Voltes 1960).

En contrapartida però, més endavant es refereix de nou a la *creu dels molers*, amb una ubicació diferent a l'anteriorment mencionada (Voltes 1960) que, ahora és coincident amb la indicada en el capítol anterior ²⁴.

En aquest sentit, l'autor indica que no va ser fins l'any 1935 que es va connectar el carrer de Radas amb el Passeig de l'Exposició (posant de manifest la desaparició del traçat històric) restablint la comunicació entre ambdós carrers, amb un traçat completament nou que, recuperava la comunicació directa entre el barri de la França Xica i el Passeig de l'Exposició, just al costat del Palau d'Agricultura (Voltes 1960).

²⁴ Voltes (1960), fa referència a la vista de Barcelona de principis del s.XIX, des de la *creu dels molers*, prenent com a referència un gravat inspirat també en la versió de Laborde de 1707, situant per tant la ubicació de la creu, arran de mar anant cap a l'ermita de sant Bertran, coincident amb la descripció que en fa Roca (1994).

5.2.3 GEOGRAFIA GENERAL DE CATALUNYA. LA CIUTAT DE BARCELONA. VOLUM.VI (Carreras 1916)

Advocat, historiador i polític. Llicenciat en dret a Barcelona (1882), va portar a terme activitats molt diverses, entre les que destaquen els estudis històrics sobre temes urbanístics i arqueològics, així com una ampla i variada publicació sobre recerques documentals i divulgació periodística

Fou regidor de l'Ajuntament de Barcelona per la Lliga Regionalista (1891-1922), i també president de la comissió d'Eixample (1918-22).

El 1898 ingressà a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, de la qual fou president, reelegit diverses vegades (1918-31; 1934-37); contribuí a la fundació del butlletí d'aquesta entitat (1901), en el qual publicà nombrosos treballs històrics.

Fou professor d'història de Catalunya als Estudis Universitaris Catalans (1903-05) i a l'Ateneu Enciclopèdic Popular.

La seva obra principal és la *Col·lecció Geografia General de Catalunya* (1908-18), considerada obra monumental dirigida per ell mateix que consta de sis volums. Entre ells, el sisè volum, dedicat a la Ciutat de Barcelona (1916), redactada directament sobre fonts documentals, del qual ell mateix n'és l'autor, està considerada la primera història de la formació urbana de la ciutat, obra cabdal i de referència entre tots els historiadors de la ciutat.

El seu contingut es desenvolupa en 21 capítols. El primer capítol es centra en la descripció de la Topografia i estadística de la ciutat. El segon capítol es centre en la descripció de la geologia del territori de Barcelona. En els següents set capítols (3 al 9), descriu els orígens de Barcelona fins el s.X, el pla de Barcelona en el s.VI a.c, les colònies romanes, la Barcelona cristiana, la dominació visigòtica, la dominació sarraïna, l'època carolíngia, i la ciutat dels comtes. En el capítol 10 descriu el territori de Barcelona en els ss.XI-XII. Els capítols 11 i 12 els dedica a la descripció del progrés urbà medieval i els edificis i fundacions medievals. Dedicava els capítols 13 al 17 a la descripció de la crisi social i econòmica del s.XIII i l'administració de la ciutat a través de la Universitat o Comú, i els privilegis de la ciutat de Barcelona, amb descripció de les imposicions i drets, i l'administració econòmica. El capítol 18 descriu el moviment urbà modern del ss.XVI-XIX. El capítol 19 es centra en la descripció de l'Ajuntament en el període comprès entre els ss.XVIII-XX. El següent capítol 20, recull els diferents moviments eclesiàstics durant els ss.XVI-XX dedicant una anàlisi detallada a l'expansió de les comunitats religioses, així com el restabliment i la fundació de cases de religiosos en el període comprès des de 1875 fins a 1915 amb un recull de les diverses funcions de beneficència. Finalitza amb el capítol 21 en el que porta a terme una descripció dels llocs sub-urbans en els temps moderns, des de l'anàlisi de la seva formació, la solidaritat entre ells, fins els conflictes derivats de la seva agregació a la ciutat de Barcelona.

Dins l'àmbit de la nostra investigació els capítols 20 i 21, son els més interessants doncs:

- El capítol 20 *Moviment eclesiàstic (1516-1915)*, ens aporta de manera documentada la beneficència a la ciutat de Barcelona a partir dels moviments eclesiàstics i les cases de religiosos.
- El capítol 21, *Llochs sub-urbans en los temps moderns*, ens aporta el recull dels aspectes més significatius referents a la formació dels nous municipis del Pla de Barcelona en l'època moderna, la seva relació entre ells i el procés que va precedir a la seva agregació a la ciutat de Barcelona. En el seu desenvolupament, dedica un apartat a la descripció de les creus de terme situades a les afores de la ciutat, entre les que s'hi troba la *creu dels molers*.

Describeix les creus de terme situades a les afores de la ciutat de Barcelona, amb indicació explícita a l'existència i ubicació de la *creu dels molers* i, ens aporta la data de 1409 com a referència documentada de la seva existència.

«Distrehan la monotonía de les carreteres afluyents a Barcelona, creus de terme d'artística faysó, erigides en los siglos XIV y XV, sovint derrocades per la inclemència del temps o per l'esperit de destrucció dels hòmens, y constantment renovades de nostres conciudadans, per tal que quasi totes han desaparegut dintre del segle XIX.

En 1344, dues se construiren en dos dels camins d'entrar a Barcelona: la primera en lo del Maresma, al lloch conegut per coll de la Celada, y que ab tota seguretat es la de Sant Martí de Provençals, que ha anat subsistent, renovant-se contínuament. La segona en lo camí del Llobregat, hont lo lloch pendrà, per dita causa, en lo segle XV, lo nom de creu coberta. Posteriorment, en 1409, se-n troba altra al camí de Sant Bertràn a Fraga, derrera Montjuhich, y en lo segle XVI, la de la platja de Llevant (n.1125)» (Carreras 1916).

Aquesta creu la situa en el camí de Sant Bertran a Fraga.

«...A.1409. La creu del camí de Fraga (avuy Can Tunis), estava "ab gran perill de enderrocar-se, car la meytat del peu qui sosté la dita Creu ses ja enderrocada e laugerament la dita Creu nirà en terra si no sadoba prestament» (Cartes Comunes Originals 1406-1409, AMB).

Creu dels Molers, estava al peu de montjuich y devia son nom a trobar-se al camí que solian fer los qui treballavan a les pedreres. Lo lloch era a la actual intersecció dels carrers del Marquès del Duero y de Campo Sagrado. D'ella ne deyam en la p.411 que ja existia en 1409» (Carreras 1916).

En contrapartida però, dins el mateix capítol, incorpora un gravat de les operacions del setge de Barcelona de 1706, en el que es pot observar la ubicació de la creu en un emplaçament que no és coincident amb l'anterior. Com hem comentat amb més d'una ocasió, aquesta font d'informació, ha de ser considerada amb les restriccions implícites a tot gravat d'època.

5.2.4 COL·LECCIÓ DE GRAVATS DE LES VISTES DES DE MONTJUÏC, SS.XVI-XIX. ATLES DE BARCELONA

Dins les 740 unitats que comprèn el fons de l'Atles de Barcelona, hi trobem les series corresponents als Plànols del s.XIX i les Vistes des de Montjuïc ss.XVI-XIX (figures 14 i 15). En aquestes sèries, n'hi ha dues que fan referència a la *creu del molers*. Cronològicament les dades coincideixen en el període que abasta la nostra investigació, doncs es situen al principi de la segona meitat del s.XIX.

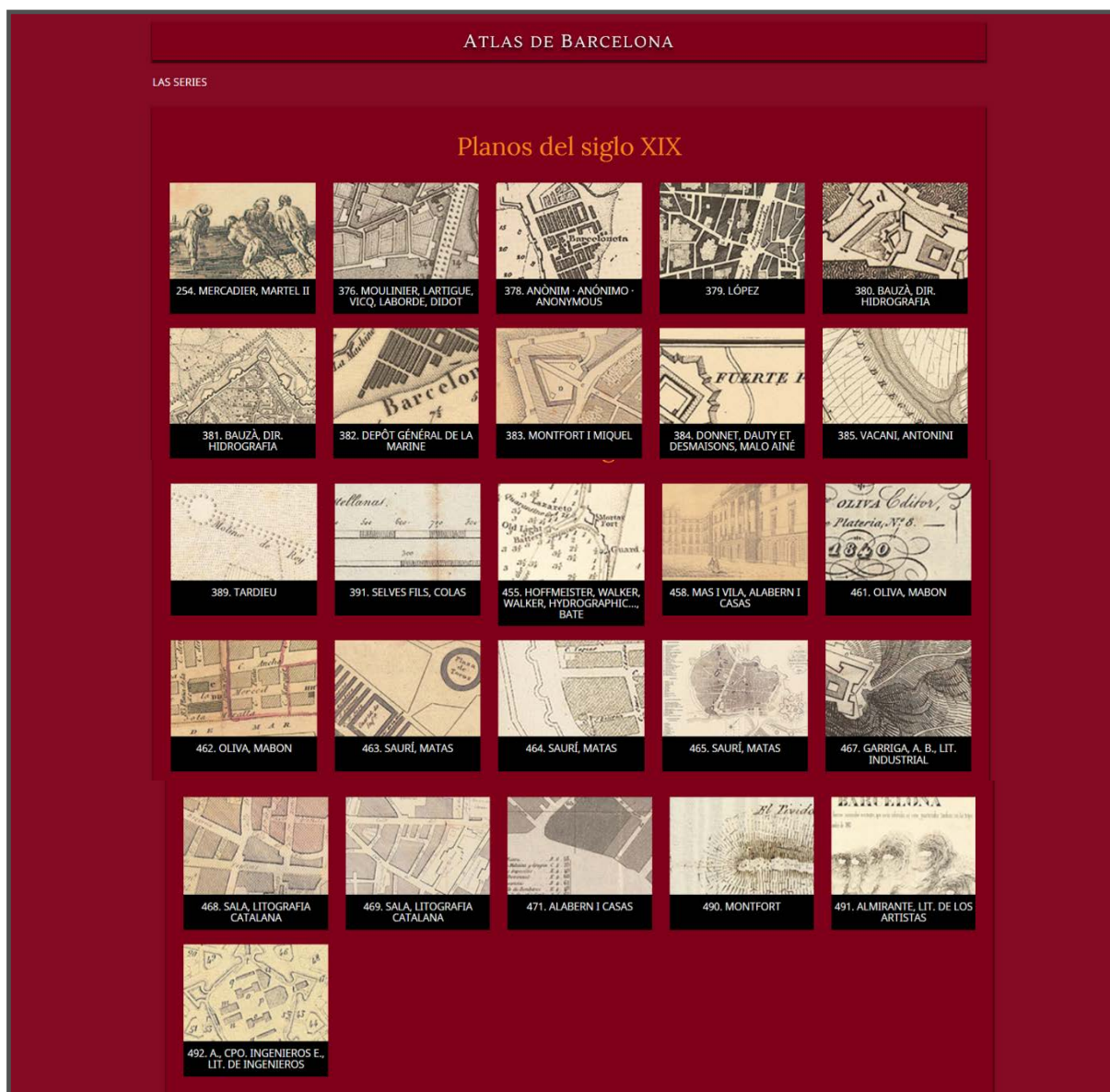


Figura 14. Col·lecció de Gravats de les Vistes des de Montjuïc, corresponents als ss.XVI-XIX dins l'index tipològic de la Col·lecció de l'Atles de Barcelona. Plànols del s.XIX.



Figura 15. Col·lecció de Gravats de les Vistes des de Montjuïc, corresponents als ssXVI -XIX dins l'index tipològic de la Col·lecció de l'Atles de Barcelona. Gravats dels ss.XVI-XIX.

Examinada la documentació, ens centrem en quatre d'aquests gravats, tots ells corresponents a les vistes de Barcelona des de Montjuïc referenciats per l'autor i la data del gravat:

- Reiss (1835).

Vista de Barcelona. Com el seu propi nom s'indica corresponen a una vista general de la ciutat de Barcelona des de Montjuïc.

- Walter (1840).

Marca un punt d'inflexió en el sentit que, si bé la vista de la ciutat de Barcelona és idèntica a la descrita en el cas anterior, té com a novetat que, per primera vegada s'incorpora i a més en primer terme, una creu, a la que s'hi refereix com a *creu dels molers*.

La descripció que acompanya a aquest gravat *Villes et capitales d'Europe* (AHCB), té un matís que cal tenir en compte i és la nota explícita que inclou la referència a l'Ermite de Sant Bertran.

«Vista de Barcelona inspirada en la versió de Laborde del 1802. Està presa des de la creu dels molers. Aquesta creu situada al peu de la muntanya de Montjuïc anant cap a l'Ermite de Sant Bertran, era el camí que feien a peu els treballadors que treien pedra de la muntanya. D'ací li ve el seu nom. Era quasi, arran de mar i al seu voltant hi havia arbres» (Roca 1994).

- Garneray (1840).

Conserva la mateixa vista de la ciutat així com la creu en primer terme, donant-li un major protagonisme en un context enfocat en ares del cristianisme, en el que es pot observar creients realitzant pregàries i oracions.

- Rouargue (1850).

Es pot considerar una rèplica dels gravats de Walter, per tant mantenint la vista de la ciutat dels primers gravats, així com la *creu dels Molers*, i l'única diferència està en que afegeix dos genets més en al camí.

La nota descriptiva que l'acompanya és similar també a la d'H.Walter, amb un matís, substitueix la referència a l'Ermite de Sant Bertran per les Hortes de Sant Bertran.

«Vista de Barcelona des de Montjuïc. En primer terme i realitzat amb més detall que el fonts on apareix la ciutat, la creu dels molers, antic camí que menava a les pedreres de Montjuïc, quatre genets, unes atzavares i el mar, que contempen uns personatges al peu de la creu. Entre la ciutat i el primer terme les hortes de Sant Bertran» (AHCB).

A continuació s'adjunten les Fitxes de la col·lecció de Rouargue que consten a l'AHCB (figures 16 i 17).

- Els gravats posteriors a Émile Rouargue, son còpies idèntiques d'aquest.

Número de registre: 17784

Codi de classificació: C04.02 Subcol·lecció de Gravats de Barcelona: Topografia

Títol: Barcelone. Barcelona

Tipus de document: Visual

Autor: Rouargue, Émile

Productor Sense Especificar / Productor

Data inicial: 01/01/1850 - 31/12/1850

Resum general: Vista de Barcelona des de Montjuïc. En primer terme i realitzat amb més detall que el fons on apareix la ciutat, la Creu dels Molers, antic camí que menava a les pedreres de Montjuïc, quatre genets, unes atzavares i el mar, que contempen uns personatges al peu de la creu. Entre la ciutat i el primer terme les hortes de sant Bertran.

Condicions d'accés: Exclòs de consulta el suport original

Notes de descripció: Datació: c. 1850 (edició)

Cota: DIGITALITZAT. A14-5. Àlbum 5.

Arxiu: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. AHCB4-204/C04 Col·lecció de Gravats de l'AHCB. C04.02 Subcol·lecció de Gravats de Barcelona: Topografia AHCB4-204_C04 NR 17784 LCM



Figura 16. Vista de Barcelona des de Montjuïc (Rouargue 1850).

Número de registre: 04973

Codi de classificació: C04.02 Subcol·lecció de Gravats de Barcelona: Topografia

Títol: Barcelone

Tipus de document: Visual

Autor: Rouargue, Émile

Productor: Sense Especificar / Productor

Data inicial: 01/01/1845 - 31/12/1855

Resum general: Vista de Barcelona des de Montjuïc. En primer terme i realitzat amb més detall que el fons on apareix la ciutat, la Creu dels Molers, antic camí que menava a les pedreres de Montjuïc, quatre genets, unes atzavares i el mar, que contempen uns personatges al peu de la creu. Entre la ciutat i el primer terme les hortes de Sant Bertran.

Condicions d'accés: Exclòs de consulta el suport original

Notes de descripció: Datació: c. 1850 (edició)

Cota: DIGITALITZAT. A14-5. Àlbum 4

Arxiu: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona AHCB4-204/C04 Col·lecció de Gravats de l'AHCB C04.02 C04.02 Subcol·lecció de Gravats de Barcelona: Topografia »AHCB4-204_C04 NR 04973 LCM



Figura 17. Vista de Barcelona des de Montjuïc (Rouargue 1850).

5.2.5 ARTICLE BAIXANT DE LA FONT DEL GAT

Es tracta d'un article²⁵ molt interessant en el que es fa referència a la ubicació de la *creu dels molers* al peu del camí que en rep el seu nom *camí de la creu dels molers*, també conegut pel camí de Santa Madrona²⁶.

Montjuïc és coneguda per les seves fonts, conegudes i descobertes pels pagesos de la zona des de feia segles. Al s.XIX però, foren redescobertes en un afany de popularitzar-les i atreure-hi públic. En el cas de la Font del Gat²⁷ (figures 18 i 19), la llegenda explica que el doll d'aigua que surt de la muntanya de Montjuïc va ser trobat l'any 1855 per un gat.

«La redescoberta va venir acompanyada de la cançó de la noia i el soldat que baixaven de la font. És significatiu que la cançó només digui que la noia i el soldat baixen de la font, com si amb aquesta informació ja n'hi hagués prou per justificar l'interès de tota la història. La segona estrofa explica com es diu la noia i quin sobrenom té: Marieta de l'ull viu. Encara hi ha una tercera estrofa que parla del que porta la Marieta al cistell: figues de moro i un clavell» (Cawcoley 2016).

A diferència de tantes altres fonts (Font Trobada, d'en Conna, d'en Pessetes, dels Tres Pins o la Font de Bellavista s'han perdut), la Font del Gat ha sobreviscut i segueix tenint el mateix ús que fa cent anys, com a lloc d'esbarjo, amb un restaurant i un espai enjardinat i urbanitzat primer a la dècada de 1880 i després, als anys 1920, per Puig i Cadafalch. El procés de reurbanització de la font va coincidir amb la composició de la sardana que convertia la cançó picant en una poètica sardana de caire popular²⁸ (Cawcoley 2016).

En bona part, la Font del Gat ha aconseguit sobreviure a les grans reformes urbanístiques del 1929 i 1992, gràcies a la cançó que la ha fet popular (Cawcoley 2016).

En el present article, l'autor ens recorda que, com tants camins que baixaven de la muntanya - en aquest cas de Montjuïc- el camí de Santa Madrona era alhora un camí i un torrent els dies de pluja²⁹.

²⁵ Baixant de la Font del Grat. (Pla de Barcelona @cawcoley, 20/10/2016)

²⁶ *Camí dels molers* era la terminologia amb la que "vulgarment" era conegut. Hi trobarem referències amb el nom de camí de Santa Madrona, calle de los canteros, carrer de les Pedreres i fins i tot camí de la Font del Gat ó de la Font del Grat, en funció del tram.

²⁷ És probable que, antigament la Font del Gat s'hagués anomenat del Grat, i per evolució hagués passat a Gat, juntament amb la història del gat que la (re)descobria (Pla de Barcelona @cawcoley, 20/10/2016).

²⁸ L'any 1927, Enric Morera i Antoni Vives van incorporar la cançó popular en una sardana amb una lletra més poètica; reescrivint la història en un text més acord amb la moral immaculada d'aquella època:
La Marieta encisera és un tresor / que molts comprarien a preu d'or / i a ulls clucs.

Té sentiment i agraiement de cor / amb el donzell, que li fa l'amor de temps.

I la festa acabarà amb tota certesa / quan sigui portada a l'altar.

²⁹ L'autor ens introdueix, en un dels aspectes que han estat claus en la nostra recerca del desenvolupament urbanístic dels terrenys septentrionals als peus de Montjuïc, segons el qual en el tram que sortia de la Barcelona emmurallada, torrents i camins coincideixen.



Figura 18. La Font del Gat, a principis del s.XX (AFB).



Figura 19. L'entrada de la Font del Gat en data actual (AFB).

Els dies de pluja, el seu accés es feia feixuc, o impossible³⁰, quan el camí es convertia en torrent i, aleshores l'accés es tenia que fer a través de Camins alternatius, a costa és clar, d'invertir més temps. Aquesta és l'argument segons el qual totes les anomalies urbanístiques relacionades amb aquesta morfologia, venen del fet de la coexistència dels torrents i rieres de Montjuïc, amb els carrers als quals donaran lloc.

És sota aquest context que, pel camí per on baixaven la Marieta i el soldat de la sardana de Morera, introdueix el vincle entre la Font del Gat i els camins de Santa Madrona i de la *creu de molers*³¹.

A partir d'aquest moment, en referir-se a aquest camí ho fa identificant-lo amb la *creu dels molers*, justificant-ho pel fet que el camí rep el nom de la creu que hi havia en el seu pas.

En referir-se a la creu, la identifica com una creu de terme³², que rebia aquest nom pels *molars* que hi passaven, accedint pel Portal de Sant Antoni, de camí a les moltes pedreres que hi havia a Montjuïc, situada a l'actual Plaça dels ocellets, façana amb el carrer Blai (Cawcoley 2016).

Finalitza l'article, amb una descripció del torrent de la Font del Gat, en el que s'indica la dificultat de recuperar el seu traçat des del seu origen (la pròpia font), com a conseqüència de les obres realitzades amb motiu de l'Exposició Internacional de 1929, tot i que es recupera

³⁰ Aquesta ha estat una característica de la morfologia de la vialitat dels camins i vies de comunicació de la ciutat de Barcelona, amb anterioritat a la urbanització intensiva dels carrers experimentada en els darrers 150 anys, degut al relleu accidentat pels múltiples corrents fluvials, rieres i torrents que baixaven de les Serres per desguassar al mar, al Besós o al Llobregat, que condicionava la pròpia urbanització.

³¹ Aquest vincle el posa de manifest aprofitant uns fragments d'un mapa militar Francès de 1706, en el que s'hi pot observar una xarxa de camins i torrents que baixen de Montjuïc cap al perímetre de la muralla del Raval (anomenat "Ville Neuve"), així com una proposta d'identificació de torrents sobre un fragment d'una recreació cartogràfica d'un mapa parcel·lari agrícola del pla de Barcelona de l'última meitat del segle XVIII, en la que identifica els torrents de la Font del Parc de Baix, Font del Gat, dels Tarongers (o de la Font trobada) i, de les Hortes de Sant Bertran. (Cawcoley 2016).

³² La creu de terme es refereix a una creu monumental de pedra decorada amb termes de la crucifixió (en la majoria dels casos), ubicada vora els camins, prop de l'entrada de poblacions o monestirs. El seu origen és incert tot i que es considera que delimitaven els termes de les poblacions.

el seu traçat aigües avall, en arribar a l'altura del carrer de la França Xica³³, i fins a altura del carrer de Magalhães³⁴ (figura 20) que ens porta fins la plaça del Setge de 1714 (a tocar amb l'avinguda Paral·lel). És en aquesta plaça (resultat d'un enderroc efectuat a l'any 2015), on es va identificar un vestigi de la traça del torrent de la Font del Gat que, en aquest punt es ficava dintre de l'illa de cases dels carrers Radas-Blai-Elkano-Creu de *molers*. Una vegada superat el creuament amb el vial que avui en dia és l'Avinguda del Paral·lel, dins ja de l'Eixample del barri de Sant Antoni, el torrent de la Font del Gat s'endinsa en el passatge Pere Calders, trobant-se fóra del nostre àmbit d'estudi. De fet ens recorda com el torrent va quedar interceptat pel fossar de la Muralla cap al mar, si bé que introdueix la possibilitat que el seu traçat (anterior a les muralles del s.XVI), seguís la direcció del que avui en dia és el carrer de la cera, des d'on anava a parar a l'estany del Cagalell, molt a prop d'on avui hi ha l'església romànica de Sant Pau del Camp. Finalitzarem el recull d'aquesta informació recuperant el paràgraf amb el que l'autor finalitza el seu article, en el que indica que ,es probable que fos aquí que s'acabessin casant, la Marieta i el soldat, de la sardana d'Enric Morera (Cawcoley 2016).



Figura 20. La rampa del carrer Concòrdia entre els carrers de la França Xica i Magalhães (fotografia de l'investigador 2019).

³³ Aquest tram és el que millor ha conservat la fesomia de l'antic torrent de la Font del Gat. Pel desnivell que es posa de manifest entre els carrers adjacents (més de quatre metres de desnivell quan ambdós carrers estan a una distància de només vuit metres), així com la presència de traces de la vegetació de ribera típica d'un torrent, com ara un petit canyissar. (Cawcoley 2016).

³⁴ En el tram del carrer Concòrdia entre els carrers de la França Xica i Magalhães el desnivell del carrer és tant gran que el carrer tallat i hi ha una rampa que salva la baixada. Aquests desnivells són típics dels carrers que segueixen la traça dels torrents. (Cawcoley 2016).

5.2.6 Exposició virtual Montjuïc 2013: 1915-1923. Retrat d'una muntanya en obres

Ens aporta una important documentació gràfica de les persones i la magnitud del treball que van realitzar. És l'antecedent de referència per al reconeixement de la importància que van tenir el col·lectiu dels *molers* de finals del s.XIX i principis del s.XX, com a ma d'obra fonamental en el desenvolupament urbanístic de la ciutat de Barcelona davant la demanda d'obriers que requeria la construcció de l'Exposició de Barcelona (1929). Tal i com s'indica en la introducció, en el seu apartat corresponent a Montjuïc 1915, primera mirada (figura 21).

«Recull part de l'ingent treball documental que la junta directiva de l'Exposició Internacional (1929) va encarregar a una sèrie de fotògrafs perquè deixessin constància dels importants treballs que es van fer per domar la muntanya i donar-li el perfil que, amb no massa variacions, coneixem avui. La mostra cerca en les més de 7.000 fotografies que professionals com Roisin o Pérez de Roses van fer per documentar tots els canvis, que en la mostra de l'arxiu comprenen fins a 1923. El procés -explicat en una interessant exposició de l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona- comença en 1915, quan la ciutat decideix començar a urbanitzar Montjuïc com a futura seu d'una exposició internacional. Fins llavors condicionada pels usos militars del castell, la muntanya havia tingut un ús exclusivament productiu: pedreres, camps de cultiu i pastura. Tant sols les classes més populars hi tenien algun lloc d'esplai, fonts i berenadors menyspreats per una burgesia que preferia la senyorial Vallvidriera i que veia Montjuïc, amb part de raó, com un lloc perillós i a evitar» (Exposició virtual Montjuïc 2013).

<h3>Montjuïc 1915~1923</h3> <hr/> <h4><i>Retrat d'una muntanya en obres</i></h4> <hr/> <p>Fotògrafs</p> <hr/> <ul style="list-style-type: none">> Autor desconegut> Artur Ferran> Carlos Pérez de Rozas Masdeu> Emilio Godes Hurtado> Josep Branguli Soler> Lucien Roisin Besnard <hr/> <p>Crèdits</p> <hr/> <p>Organització</p> <ul style="list-style-type: none">> Arxiu Fotogràfic de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Institut de Cultura.> Ajuntament de Barcelona.	<p>Aquesta exposició és una selecció de les fotografies originals que la Junta Directiva de l'Exposició Internacional de Barcelona va recollir de forma sistemàtica sobre la remodelació de la muntanya de Montjuïc. Les fotografies, aplegades en 39 àlbums es conserven, des de 1932, a l'Arxiu Fotogràfic de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.</p> <p>L'exposició "Montjuïc 1915-1923: retrat d'una muntanya en obres" mostra imatges del treball i dels treballadors que van fer possible la transformació del territori per al gran esdeveniment que va viure la ciutat en el primer quart del segle XX, l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929. Imatges que capten l'obra dels operaris que van portar a terme la urbanització d'un àmbit rural. Fotografies d'uns fotògrafs que van voler captar el rostre de les persones i la magnitud del treball que realitzaren.</p> <p><i>Cap del Projecte</i></p> <ul style="list-style-type: none">> Sílvia Domènech, cap de l'Arxiu Fotogràfic de l'AHCB. <p><i>Guió i selecció de fotografies</i></p> <ul style="list-style-type: none">> Maria Mena (AHCB-AF).> Montserrat Ruiz (AHCB-AF).
---	--

Figura 21. Exposició virtual Montjuïc, retrat d'una muntanya en obres 1915-1923.

En base als antecedents presentats, es posa de manifest que no hi ha documentació que pugui ser considerada des de la vessant de recerca prèvia en el tema doncs:

- No hi ha antecedents del desenvolupament urbanístic del sector septentrional als peus de la muntanya de Montjuïc, avui Poble-Sec, a partir de la segona meitat del s.XIX³⁵.

Tant sols tenim constància de l'existència d'uns projectes urbanístics que van arribar van arribar tard i, no es van poder portar a terme.

- No hi ha dades referents als milers de treballadors, aprenents, obrers i trencadors de les pedreres, la major part d'ells nous nous de pagès (coneguts com a molers), que van patir la crisi agrària del camp català i van cobrir la demanda de mà d'obra necessària per portar a terme les obres monumentals que es van realitzar a Barcelona en la segona meitat del s.XIX i principis del s.XX³⁶.

- Així com tampoc tenim informació referent als vestigis dels molers, entenent com a tals:

- *Casa dels molers*

En el cas concret del vestigi corresponent a la *casa dels molers*, no consta (malgrat l'àmplia recerca que s'ha portat a terme), cap referència, ni directa ni indirecta, ni de manera implícita ó explícita.

- *Camí dels molers*

En aquest cas, s'ha considerat qualsevol referència al mateix, com a torrent o riera³⁷.

En les fonts documentals quan s'hi fa referència, es fa servir una terminologia que crea una certa confusió, és el cas de les expressions camí dels molers, camí de la creu dels molers, camí de les canteres, carrer de la creu dels molers, i no està clar, doncs únicament són referències, si corresponen a un únic camí ó son varis que han anat canviant amb el temps i/o recullen una terminologia, en alguns casos, més vulgar.

- *Creu dels molers.*

La creu dels molers es citada en tres documents, l'abast queda limitat a una referència com a creu artística que recull el sentiment cristià, d'acord amb els costums a tal efecte adoptades però, no hi ha més informació que una referència a la seva ubicació, amb l'inconvenient que aquesta no és coincident entre elles. Aquesta no coincidència entre les fonts i, el fet que no aportin cap d'elles, qualsevol altre tipus d'informació que pugui ser contrastada, no ens permet de concloure quina de les tres propostes és la correcta, en el supòsit que ho sigui alguna d'elles.

³⁵ Ens centrem en aquest període doncs l'inici del desenvolupament urbanístic del Poble-sec, s'inicia amb l'abolició a l'any 1869 de les restriccions urbanístiques i d'edificació que imposaven les ordenances militars

³⁶ En la segona meitat del s.XIX i principis s.XX, a Barcelona es van portar a terme unes obres monumentals, l'enderroc de les muralles (1854-1859) a excepció de la muralla de Mar, pla de reforma i eixample de la ciutat d'Ildefons Cerdà (1859), exposició universal de Barcelona (1888), construcció del recinte firal de l'exposició internacional (1929), inici de les construccions de les línies de metro, entre d'altres que, requerien una gran quantitat de material alhora que també obrers per a la seva extracció.

³⁷ En considerar que fóra de les muralles, camins i torrents eren coincidents.

La relació i descripció dels antecedents presentats, posa de manifest la manca d'estudis sobre el desenvolupament urbanístic del primer eixample de Barcelona (ss.XIX-XX), situat en el sector septentrional de la vessant de Montjuïc, avui en dia barri del Poble-Sec.

Aquesta consideració, és d'aplicació també, a la mà d'obra que ho va fer possible (*molers* de Montjuïc).

En ambdós casos la documentació és escassa, alhora dispersa i fragmentada i, posa de manifest que ens trobem davant d'una de les "històries desaparegudes" de la ciutat de Barcelona.

- L'evolució urbanística d'aquests terrenys, ha caigut en l'oblit a l'hora d'explicar la història de la ciutat de Barcelona, doncs totes les referències urbanístiques de Montjuïc, es centren en els Projectes d'urbanització de la Muntanya però no contemplen els terrenys situats als seus peus, àmbit de la nostra recerca urbanística. És per això que no hi ha cap referència en aquest capítol
- El col·lectiu de mà d'obra, molers de Montjuïc, que podria aportar informació (en haver-hi establert els seus assentaments), hem vist que és un dels protagonistes oblidats dins la història contemporània, econòmica i social de Barcelona ss.XIX-XX, i per tant ens aporten una informació molt limitada, que es concreta en determinades referències als seus vestigis, com son, camí, casa i creu dels molers de Montjuïc.

A la pràctica, aquestes referències als vestigis dels *molers*, constitueixen els nostres antecedents, que haurem de tractar per tal de recuperar l'evolució urbanística. Ens caldrà fer-ho d'una manera molt concreta, detallada i contrastant les dades obtingudes doncs, la informació que ens aporten, segons les fonts, és sovint contradictòria ó com mínim, no coincident.

Molers

En referència als *molers*, hem vist com totes les fonts son coincidents, en afirmar que el qualificatiu moler (inicialment referit als picapedrers que elaboraven les moles), en ser tant important el reconeixement del seu treball, es va estendre a tots els treballadors de les pedreres en el conjunt de les feines a fer, tot i que es treballés en labors tals com la construcció de columnes, capitells o pilars, claus de volta, arcs o esglaons.

Creu dels molers

- Origen: els diferents fonts, coincideixen en afirmar que es tracta d'una creu que rep el nom en trobar-se en el camí, que feien servir els treballadors que accedien a les pedreres de Montjuïc.
- Existència: hem vist com totes les fonts són coincidents en parlar-ne però, les úniques fonts que aporten informació documentada, són les de l'historiador Carreras (1916) en recollir la menció acreditativa que consta a les Cartes Comunes Originals de 1409 de Barcelona, així

com l'historiador Voltes (1960) a través de les Notes de 1817 del Monestir Benedictí de Sant Pau.

- Datació: les creus de terme, van ser erigides en els ss.XIV-XV. En el cas de la creu dels *molers*, la data abans mencionada de 1409, és la més llunyana de la que se'n té constància i, no se'n torna a tenir cap altre referència fins aparèixer en un gravat del setge de 1716 del sector de Montjuïc que el mateix Carreras (1916) aporta³⁸.

Caldrà esperar-nos quasi bé un segle, fins l'any 1817 quan es torna a fer menció a través d'una de les Notes mencionades anteriorment.

La resta de referències ens porten als gravats d'època, incorporant-se per primera vegada en el gravat de la vista de Barcelona des de Montjuïc, realitzat per l'autor Walter a l'any 1842, i es mantindrà en la resta de gravats posteriors.

El mateix Carreras (1916) es refereix a la creu en passat, aquesta data, passa per tant a ser la data més propera de la que es té coneixement que la creu ja no hi era.

- Ubicació: Roca (1994), recollint la litografia de Walter (1842), ens incorpora la descripció segons la qual, es situa al peu de la muntanya de Montjuïc anant cap a l'Ermita de Sant Bertran, propera al mar i amb arbres al seu voltant.

Aquesta informació es mantindrà en la resta de gravats de l'època, destaquem les Litografies de Garneray (1842-1843) i, Rouargue (1850), però, en aquest darrer cas, en el resum general que acompanya a la descripció de la litografia, es substitueix la referència a l'Ermita de Sant Bertran per les Hortes de Sant Bertran. Aquest matís, podria passar desapercebut però, és important doncs, tot i que les Hortes de Sant Bertran constitueixen el sector marítim de l'actual Poble-sec, la superfície que abasta ja no ens situa tan propers al mar com era la referència anterior.

Carreras (1916), en la seva descripció del setge de Barcelona de 1706 corresponent al sector de Montjuïc, ens aporta un gravat de l'època en la que es pot observar la ubicació de la presència de la creu a les proximitats del Portal de Sant Antoni, per tant més propera al sector de Santa Madrona que, correspon al sector central del barri del Poble-sec.

El mateix Carreras però, en descriure les artèries principals d'accés a la ciutat i, les creus de terme que s'hi col·locaven, es refereix a la ubicació de la creu en la intersecció dels carrers de Marqués de Duero i de Campo Sagrado.

Voltes (1960), s'hi refereix, en els mateixos termes que Roca (1994), però ahora incorpora un dibuix sobre fragment de plànol de l'època (Anta 1960), en el que superposant diferents plànols de finals del s.XVIII i principis del s.XIX, es fa constar de manera explícita la ubicació del la *creu dels molers* en el carrer de Radas, al lliurar amb la intersecció amb el carrer del Marques del Duero, a mitja altura entre els carrers de Campo Sagrado y de Parlament. Aquesta ubicació correspon al límit entre el sector de les Hortes de Sant Bertran amb el sector

³⁸ Com a supòsit d'una creu que apareix ubicada en les proximitats del Portal de Sant Antoni.

de la França, per tant el sector més interior del Poble-Sec i, proper a l'Ermita de Santa Madrona, no pas de l'Ermita de Sant Bertran.

Aquesta última versió ens aproxima a la ubicació del supòsit que recull Cawcoley (2016), situant-la concretament en la Plaça dels Ocellets, just a la façana del carrer Blai.

Així doncs, la ubicació de la *creu dels molers*, ens porta a priori, a dos supòsits, un de proper al mar situat al camí prop de l'Ermita de Sant Bertran i, un d'altre situat més cap a l'interior, en el camí de Santa Madrona, a l'altura del que avui és la Plaça dels Ocellets a l'Avinguda del Paral·lel.

Camí de la creu dels molers

- Origen: les diferents fonts, coincideixen en considerar que era el camí que menava a les Pedreres de Montjuïc.
- Existència: per l'existència de la pròpia *creu dels molers*, en ser el camí de qui pren el nom³⁹.
- Datació: queda limitada a la datació de la pròpia creu, tot i que, pel seu origen cal considerar que es remunta als orígens de l'explotació de les pedreres de Montjuïc⁴⁰.
- Ubicació: no hi ha constància documentada del seu traçat, i, en conseqüència i pel seu propi origen vinculat a la *creu dels molers*, es veu afectat per la manca de definició d'aquesta.

Per tant ens trobem d'entrada en dos supòsits, aquell que discorre per la façana marítima de les Hortes de Sant Bertran, proper a l'Ermita de qui pren nom, i l'altre, el que discorre per la part interior entre els sectors de Santa Madrona i de la França, proper a l'Ermita de Santa Madrona.

De tots ells, els únics fonts amb base documentada, són els que ens aporten

- Carreras (1916). En concretar que la *creu dels molers* està situada en el camí de Fraga, en el tram de Sant Bertran a Fraga⁴¹, darrera Montjuïc, que en arribar a Barcelona, ho fa a través d'un darrer tram de camí, conegut com a camí de la *creu dels molers*, camí que tenia la seva entrada pel Portal de Sant Antoni Abad
- Voltes (1960). A partir d'un plànol d'època, en el que superposant plànols de Montjuïc dels ss.XVIII-XIX, incorpora el traçat d'un camí, anomenat camí de la *creu dels molers*, que discorre als peus de la muntanya de Montjuïc pel sector de la França i que, en endinsar-se cap a la muntanya passa a ser conegut com a camí de Santa Madrona.

La resta de referències al camí de la *creu dels molers*, són supòsits.

³⁹ En aquest sentit també, totes les fonts consultades són coincidents.

⁴⁰ A l'any 1379 les ordinacions concretaven que els *molars* de Montjuïc formaven Confraria amb els Mestres de cases (Perelló Ferrer, Antònia Maria 1996). Per tant podem considerar el supòsit de la seva existència en aquesta època, tot i que de ben segur, fós emprat en dates anteriors a la indicada.

⁴¹ El camí de Madrid, també anomenat camí d'Aragó, o de Fraga, era el camí que accedia a Barcelona pel costat Llobregat, a través del Portal de Sant Antoni Abad que, en la Barcelona enmurallada del Segle XVI era l'entrada més il·lustre, accés principal de reis, prínceps i ambaixadors que, arribats de l'oest, visitaven la ciutat comtal.

6. ELS *MOLERS* DE MONTJUÏC

6.1 ORÍGEN I OFICI DELS PICAPEDRERS

L'origen del treball de la pedra el trobem en les construccions megalítiques a la Prehistòria, continuant amb les grans i importants construccions Egípcies, Gregues i Romanes. Amb la caiguda de l'Imperi Romà, es va iniciar el període de decadència en aquest tipus de construcció que va arribar fins a l'Edat Mitjana, en la que (per motius econòmics) la construcció amb pedra va ser substituïda per materials més pobres i peribles com el fang i la fusta, a excepció de certes construccions militars en les que per qüestions de defensa es va mantenir la pedra.

Serà al s.XI, amb l'aparició del Romànic, que es recuperarà l'ús de la pedra com a material de construcció, tot heretant els coneixements de l'antiga Roma. Inicialment es va portar a terme en forma de carreus irregulars i, més endavant en blocs escairats, combinat amb les tècniques constructives com els pilars, columnes i l'arc de mig punt i la incorporació dels sistemes de voltes de canó i cúpules semiesfèriques bizantines (utilitzades també pels Perses).

Aquesta solució constructiva requeria emprar però, murs molt gruixuts necessaris per a suportar els grans pesos, la qual cosa impossibilitava l'obertura de les finestres necessàries per a gaudir d'una bona il·luminació.

Aquest inconvenient es va resoldre un segle més tard, amb l'aparició de l'estil Gòtic, basat en la utilització de l'arc apuntat i la volta de creueria, concentrant i suportant el pes de les voltes en els pilars exteriors subjectats per contraforts, substituint el mur de càrrega i possibilitant el seu ús per a vitralls, creant un espai interior inundat de llum.

Tot això ens porta a poder considerar el s.XI com el període de ressorgiment de l'ofici de picapedrer, el qual es va anar perfeccionant⁴², i amb això les seves eines i tècniques de treballar la pedra⁴³, arribant a assolir un gran prestigi.

En aquesta època apareixen les marques de picapedrers (figures 22 i 23), que complien diverses funcions: unes eren de col·locació i altres tenien un caràcter identificatiu. En aquestes últimes el picapedrer posava la seva signatura com a expressió d'orgull professional sobre els blocs que treballava. No es pot oblidar igualment les econòmiques, als efectes de pagar al treballador a raó de peça executada. En la seva simbologia incorporaven des de motius trets de l'astrologia i la iconografia cristiana fins a formes geomètriques, eines i fins i tot inicials. Les escriptures emprades també eren prou variades: carolíngia, gòtica o fins i tot mossàrab.

⁴² És important recordar en aquest sentit que els picapedrers - igual que el mestre constructor - eren itinerants i es desplaçaven lliurement pel territori, la qual cosa permetia l'intercanvi de coneixements i nous procediments.

⁴³ Segons quina fóra l'organització dels treballs, la pedra es podia modelar en el primer desbastat ó en el treball més fi de la construcció. En aquest darrer cas, el magatzem o taller en la que es portaven a terme els treballs, era conegut amb el nom de Lògia que amb el temps es van anar transformant en un lloc en el que es discutien els problemes i es prenen les decisions associades al treball, origen de la maçoneria especulativa que es constituirà a finals de s.XVII.



Figura 22. Marca de picapedrer (Benito 2015).



Figura 23. Marca de picapedrer a la façana de la capella de Santa Llúcia (Cortijo 2014).

El procés constructiu, s'inicia amb l'extracció de la pedra. Els picapedrers, havien desenvolupat la metodologia d'extracció amb l'ajuda de fustes, tascons o una bona càrrega de pólvora⁴⁴ (figura 24). Efectuada l'extracció, es transportava amb tracció animal fins a la pròpia obra, magatzem per a treballar-la, ó fins i tot al Port i/o estació ferroviària segons el seu destí final (figura 25).



Figura 24. Trencadors a les Pedreres de Montjuïc preparats per a transportar els carreus (AFB 1880).

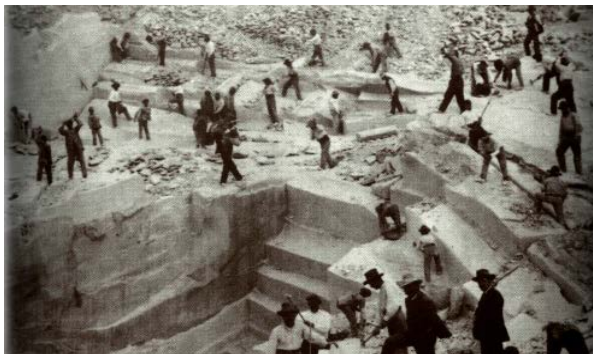


Figura 25. Fotografia d'una jornada d'explotació a les Pedreres (AFB 1917).

En ser els picapedrers els hereus de les tècniques clàssiques, de talla i de construcció, desconegudes per la resta d'obriers, va permetre diferenciar-se d'aquests, creant un sistema propi de relacions laborals i d'organització, a través de les anomenades lògies.

L'origen de les Lògies es troba en les associacions de treball romanes (*collegia*), en les que els picapedrers estaven a les ordres d'un mestre i dirigits per estatuts, en els que es contemplava la custòdia secreta d'aquestes tècniques constructives. Dins d'aquestes Lògies, hi havien diferents nivells de picapedrers que es feien anomenar maçons⁴⁵.

⁴⁴ En els seus orígens, aprofitaven la capacitat de dilatació de la fusta. S'introduïa prèviament en les esclatxes i, en humitejar-la, experimentava un augment de pressió que esberlava la roca. Posteriorment es van incorporar els tascons de ferro que a cop de mall permetien trencar la pedra. Finalment es va agilitar tot el procés amb l'arribada de la pólvora (calia habilitat per a trencar la roca sense esmicolar-la).

⁴⁵ Obriers de la construcció o paletes, en català, igual que en francès maçon i en anglès *mason*, origen del terme maçoneria, associació secreta de *maçons*. Els picapedrers de menys nivell que bàsicament tallaven carreus, eren coneguts com a *rough mason* i aquells de major nivell que tallaven escultures *freestone*, d'on va derivar al terme *free-mason*, i a la resta d'idiomes *freimaure*, *francmaçon*, *francmaçó* en Alemany, Francès i Català.

Dins d'aquests nivells es contemplaven diferents categories laborals molt jerarquitzades en funció del grau d'especialització:

- Aprenents
- Picapedrers, amb bons coneixements tècnics, extreien els blocs de pedra de la muntanya
- Obrers que escairaven els blocs fins convertir-los en carreus i encarregats de posar la pedra in situ
- Picadors que treballaven el carreu i s'encarregaven de les tasques més delicades
- Picapedrers oficials, que tenien uns bons coneixements tècnics i col·laboraven amb el mestre d'obra en el disseny i càlcul de les estructures
- Fadrins (*molers*), picapedrers que volguessin ésser Mestres
- Mestre d'obra, era el responsable del disseny i càlcul de l'estructura així com de la col·locació dels carreus al seu lloc. Dissenyaven els edificis, coneixien les tècniques constructives, adquirien el material i dirigien la feina. Eren els veritables artífexs de l'obra
- Arquitecte. Al s.XVIII, només eren reconeguts amb aquesta paraula aquells professionals que havien superat l'examen de la Real Acadèmia de San Fernando de Madrid.

Aquesta especialització, tenia una incidència molt significativa en les seves condicions laborals i en els seus salaris que eren més alts que els dels altres treballadors. Això, juntament amb el fet de tenir un gran nombre de dies festius (més de trenta, a més dels diumenges), els hi atorgava un estatus social que portava associat un augment de la seva consideració social i implícitament un nivell de vida per sobre del de la resta d'obrers.

Així com el s.XI va representar un ressorgir en la figura del picapedrer, el s.XVI, amb la nova concepció Renaixentista, i l'aparició de les Acadèmies d'Arquitectura, es va convertir en l'inici de la pèrdua d'importància social i nivell de vida del picapedrer, que es va manifestar de manera més significativa en el s.XVII, amb l'aparició de la maçoneria especulativa que sufragava les obres de caràcter civil. Aquesta maçoneria es va anar apropiant de l'estructura i els seus símbols, de manera que en el s.XVIII ja havia perdut tots aquells estatus que els van caracteritzar.

La veritable revolució però, va arribar al s.XIX, quan es va començar a utilitzar acer per construir les eines i els processos de treball es van mecanitzar. Llavors, la força del picapedrer ja no era indispensable i va culminar en el s.XX amb la seva organització en agrupacions de constructors, coexistint dins el mateix gremi, aquells dedicats a la construcció de Moles amb aquells dedicats a la construcció de blocs de pedra per a la construcció d'infraestructures i edificis⁴⁶.

⁴⁶ Tot i el reconeixement de la seva importància cabdal a l'hora de bastir qualsevol edifici, les titulacions de picapedrer eren més aviat escasses. De fet, a la pràctica i concretament en el cas de Catalunya, aquests treballadors formaven part de les confraries dels *molers*, que es dedicaven a construir rodes de molí.

6.2 ELS PICAPEDRERS DE MONTJUÏC CONEGUTS COM ELS MOLERS

Tot i la importància cabdal dels picapedrers a l'hora de bastir qualsevol edifici, no tenien gremi ni corporacions pròpies.

En moltes ciutats catalanes aquests treballadors formaven part de les confraries dels *molers*, que es dedicaven a construir rodes de molí.

En aquest sentit, és important destacar que en el cas de Catalunya, els *molers* Barcelonins proveïen molt bona part dels molins, de fet durant els ss.XVI-XVIII Barcelona fou el principal productor i distribuïdor de moles, en bona part per la coincidència de la idoneïtat i l'abundor del gres silici de la muntanya de Montjuïc, que permetia unes moles dures i més de temps aspres, amb les facilitats que oferia el transport marítim a l'hora de tragar unes peces tan pesants.

L'amplitud geogràfica d'aquest comerç era un fet en els ss.XV-XVI, i es mantindrà vigent fins ben entrat el s.XVIII.

Entrada la segona meitat del s.XVI, les moles fabricades amb pedra de Montjuïc eren portades a molts indrets llunyans (Giralt 2004).

Amb la pedra de Montjuïc es feien moles de molins manuals d'ametlles, avellanes i arròs, de molins de sang, d'aigua i vent i de molins d'oli.

Aquestes moles, a més de Catalunya, arribaven a Mallorca, Menorca i Eivissa, a València, Sardenya, Sicília i Itàlia, a Cartagena, Sevilla i altres parts d'Espanya, de manera que en el moll de Barcelona sempre hi havia moles parellades.

Era significativa la quantitat de pedra que s'extreia de Montjuïc cap altres països per a moles de molins i altres objectes.

L'extracció a les pedreres de Montjuïc es portava a terme a l'aire lliure seguint les costums dels picapedrers que hem descrit en el capítol anterior, amb la tècnica de clavar tascons de fusta que posteriorment es mullaven, i en reinflar-se provocaven el trencament de la pedra, així com els tascons de ferro especialment dissenyats, per acabar amb l'ús de barrines de pólvora.

Els *molers de Montjuïc* formaven Confraria amb els Mestres de cases des de 1423, relació que es va mantenir fins als darrers moments de la seva activitat, tot i que durant aquest període, es van produir certes situacions on els uns i altres intentaren separar-se, si bé no es van arribar a materialitzar.

Un exemple d'aquest intent va ser el succeït a l'any 1657 quan la Confraria va establir que els Fadrins *molers* que volguessin ésser Mestres «*faran baixar una mola bosquejada a la platja de la mar y allí la acabarà de perfeccionar que estiga com se espera de bon mestre, la mida de la mola serà de set palms*» (Raventós 2008).

6.3 EL GREMI DE MESTRES DE CASES I MOLERS

L'origen del gremi de Mestres de Cases i *Molers* el trobem en el s.XIII, amb una estructura molt jerarquitzada, que disposava de normes i ordinacions pròpies i en la que s'hi agrupaven paletes, mestres de cases, *molers*, etc. Els gremis van ser fonamentals en l'organització de la vida econòmica i social en tota ciutat. Ens trobem dins un sistema dominant en el que tota persona que desenvolupés un ofici, be sigui manual (artesa), com mecànic (menestral), depenia d'un gremi, d'un col·legi o bé d'una confraria.

En aquest context, no hem d'oblidar la figura de la corporació que es consolidà, a principis del s.XV, amb la unió del Gremi de Mestres de Cases, Picadors i Trencadors de pedra amb el Gremi de *Molers*, i la creació de les noves ordenances (Bernaus 2010).

Els exàmens de mestria foren introduïts entre 1430 i 1462. Entre 1724 i 1826 el gremi va tenir entre 100 i 120 membres de mitjana, un dels períodes amb més agremiats de la seva història. La gran majoria de corporacions gremials barcelonines es van crear a partir de la segona meitat del s.XIII i durant el s.XIV. Aquesta mentalitat estava en relació directa amb la feina que es desenvolupava i amb el lloc que la societat li assignava.

Aquestes corporacions tenien unes característiques molt destacades, com el fort component religiós, la protecció social dels seus agremiats i famílies, el control dels preus dels productes o la distribució per la ciutat i agrupament geogràfic.

Diferenciem tres èpoques diferents en la història moderna del Gremi de Mestres de Cases i *Molers* de Barcelona: en primer lloc, de 1673-1675 fins 1760 que es considera de creixement; a continuació entre 1760 i 1805 arribà l'estabilització; i finalment entre 1805 i 1815 la seva crisi fins a la desaparició (Arranz 1979).

Serà precisament a partir d'aquest s.XVIII quan es produirà la decadència dels gremis catalans que, es produeix fonamentalment amb el decret de Nova Planta, en deixar els governs de les ciutats del país sense representació gremial. Les condicions econòmiques en aquest període no eren les més favorables, amb una crisi que requeria la incorporació de noves exigències de la indústria, amb unes situacions laborals cada vegada més adverses que minvaven la seva vitalitat legal, i amb un important creixement demogràfic, tot això, en definitiva va contribuir a l'enderroc de les rígides estructures gremials (Ripoll 2004).

En ple s.XVIII, tot i el procés de canvi ja endegat, els gremis eren encara la base del foment dels oficis, doncs l'arquitectura encara no era considerada una professió liberal. A finals del s.XVIII, Carles III va declarar que qualsevol individu del regne, amb la seva pròpia preparació personal, tingués accés a un gremi i, es van iniciar els processos pel control directe (per part de la monarquia) de les titulacions professionals prohibint que els tribunals, ciutats, pobles, cos eclesiàstic o secular donessin títols d'arquitecte o de mestre d'obres que no haguessin estat examinats per l'Acadèmia de San Fernando de Madrid o de San Carlos de València.

6.4 LA INCORPORACIÓ DELS OBRERS A L'OFICI DELS MOLERS

L'ofici de picapedrer es trobava integrat dins les confraries o gremis de mestres de cases i, en el cas de Barcelona les ordinacions del 1379 concretaven que els *molers de Montjuïc* formaven Confraria amb els Mestres de cases. És per això que, d'ara en endavant, en referir-nos als picapedrers de Montjuïc, ho farem amb el nom de *molers de Montjuïc*, malgrat el seu àmbit de treball no fos estrictament el de modelar les rodes de molí. Ens centrarem en el col·lectiu de picapedrers de finals de la segona meitat del s.XIX i principis del s.XX, que van aportar la mà d'obra requerida per a portar a terme les obres monumentals que es van realitzar a Barcelona.

La figura del *moler de Montjuïc*, en l'època que ens ocupa, tant sols es pot entendre sota la confluència d'un seguit de fets que es van portar a terme de manera quasi bé simultània, que van propiciar la seva caracterització i, en definitiva el seu origen:

- Necessitat de mà d'obra que requeria el desenvolupament urbanístic de Barcelona a finals del s.XIX i principis del s.XX
- La crisi agrària i endeutament en el món rural català de finals del s.XIX que va comportar l'emigració d'aquests pagesos a la ciutat cobrint la demanda d'obrers⁴⁷ necessaris per a portar a terme les obres associades a aquest desenvolupament urbanístic.

A continuació es descriuen aquests fets que constitueixen l'origen del nostre protagonista.

6.4.1 DESENVOLUPAMENT URBANÍSTIC DE BARCELONA A FINALS s.XIX I PRINCIPIS DEL s.XX

Amb l'incí de l'enderroc de les muralles a l'any 1854 i, l'aprovació l'any 1859 del Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà, el govern central va aprovar un projecte urbanístic monumental que acabaria sobrepasant els límits barcelonins, expandint-se pels terrenys de Sants, de Les Corts de Sarrià, de Sant Gervasi de Cassoles, de Gràcia, de Sant Andreu del Palomar i de Sant Martí de Provençals. El desenvolupament executiu d'aquest Pla en la seva fase d'urbanisme i edificació, juntament amb l'Exposició Universal de 1888, així com el desenvolupament industrial de la ciutat de 1900, i la construcció del recinte firal per l'Exposició Internacional de 1929 va precisar centenars de treballadors. L'aprovació del Pla Cerdà, que recull les necessitats urbanístiques de la ciutat de Barcelona, i l'inici del seu desenvolupament a gran escala al voltant dels 70's va donar lloc al fet que, l'explotació de les pedreres de Montjuïc, experimentés un augment de la seva producció per tal de satisfer les necessitats, la qual cosa anava acompanyat d'un increment també molt significatiu en la mà d'obra destinada a cobrir aquestes produccions. Els edificis de Barcelona que han estat construïts amb pedra de les entranyes de Montjuïc son incomputables.

⁴⁷ Donant lloc a la incorporació dels nous vinguts en l'àmbit de treball dels *molers*, doncs el seu lloc de treball va ser l'explotació de les Pedreres de Montjuïc, com a mà d'obra per a subministrar la pedra que feia falta per construir les obres monumentals previstes.

6.4.2 LA NECESSITAT DE MÀ D'OBRA

A partir de la segona meitat del s.XIX, Montjuïc i les seves pedreres van proporcionar el material necessari per aixecar gran part dels edificis de Barcelona, finalitzant a l'any 1957 en que es va aturar l'explotació, i les pedreres, es van convertir en l'abocador d'escombraries.

6.4.3 LA CRISI AGRÀRIA I ENDEUTAMENT EN EL MON RURAL CATALÀ DE FINALS DEL s.XIX

El darrer terç del s.XIX es va caracteritzar a Catalunya per una bonança econòmica que va assolir els seus màxims nivells als anys 1882-1883.

Aquest període va coincidir contradictòriament amb l'inici del declivi econòmic provocat per la coneguda com a gran crisi agrària de finals del s.XIX⁴⁸ que va afectar d'una manera molt significativa al sector agrícola Català fins el punt de marcar un abans i un després, amb el seu punt culminant l'any de l'Exposició Universal de 1888.

Al s.XIX, l'activitat agrícola era la base de l'economia de l'Estat, amb una població activa agrària a Catalunya que representava el 40% de la població agrària activa total que en el cas de l'Estat Espanyol arribava al 66%.

Aquesta Crisi va ser provocada per l'arribada a Europa (provinents d'ultramar) de cereals a uns preus molt baixos, que van ensorrar la demanda de la producció nacional. Com sol succeir en aquests casos, la resta de sectors també van entrar en una fase de recessió.

Les conseqüències d'aquesta crisi agrària es van manifestar en l'endeutament i la pèrdua de propietats en el camp rural català que va comportar un fort èxode del camp cap a la ciutat.

Ningú no emigra alegrement, com si deixar enrere la pròpia llar fos una festa.

«(L'emigració) Grado cero de la revuelta, si se quiere, incluso cuando se alimenta de sueños de un esplendor futuro y de ilusiones de un regreso venturoso, significa siempre el rechazo a aceptar o la imposibilidad de soportar la vida que su propia sociedad ofrece al individuo. En este sentido, y cualesquiera que sean las explicaciones propuestas, evidencia una profunda distorsión, e indica quienes son las víctimas»
(Serrano 1987).

En la línia d'investigació, ens centrarem a l'àmbit català en un desig d'aprofundir en la vinculació que aquesta crisi agrària va tenir en el col·lectiu dels *molers* de Montjuïc de Barcelona, tant en el seu context social i econòmic com en la incidència sobre el desenvolupament urbanístic de la ciutat conseqüència del seu assentament a la muntanya de Montjuïc (inici del barraquisme).

⁴⁸ La seva incidència va ser a nivell Europeu.

6.4.4 L'ONADA MIGRATÒRIA A BARCELONA, EL PROBLEMA DE L'HABITATGE, ELS ASSENTAMENTS A MONTJUÏC, EL BARRAQUISME.

Aquesta necessitat de mà d'obra, juntament amb la crisi agrària i endeutament en el món rural català de finals del s.XIX, va donar lloc a un procés irreversible de despoblament de les regions agràries, traslladant-se la seva població de camperols a les ciutats.

Aquest fet va donar lloc a una onada migratòria d'unes proporcions fins aleshores desconegudes, de molts pagesos de les províncies veïnes de Catalunya i interior, cap a la ciutat de Barcelona.

Aquests pagesos però, en arribar a la ciutat es van trobar amb el problema de l'habitatge, que era escàs i no accessible per a ells doncs els preus dels lloguers excedien les seves possibilitats.

Davant d'això no els va quedar més remei que bastir els seus habitatges aixecant barraques seguint els usos estesos a la muntanya, a prop del seu lloc de treball, en definitiva, a les pròpies Pedreres on s'havien desplaçat per a treballar, estalviant-se així llargues distàncies i el preu d'un lloguer, a costa però de viure en unes condicions molt difícils, donant lloc a l'origen dels Camps de Barraques a Montjuïc i, a la ciutat de Barcelona que, a la dècada dels anys vint, es va estendre creant barriades com la Magòria, l'Animeta o el Polvorí, on vivien, majoritàriament, els treballadors que construïen el recinte Firal de l'Exposició Internacional de Barcelona del 1929.

Les primeres barraques que van sorgir van ser en la cara Nord de la muntanya i progressivament en la resta fins assolir la pràctica totalitat (figures 26 i 27).



Figura 26. Barraques a Montjuïc (Weber 1910).



Figura 27. Barraques a Montjuïc (AFB 1950).

En obrir l'Exposició Internacional de 1929 se'n van comptabilitzar 3.600 i l'única mesura que fou adoptada en aquell temps per a resoldre aquesta situació fou l'eradicació de les barraques del voltant de la Plaça d'Espanya, per tal d'evitar la mala imatge que donaven a l'Exposició, alhora que es va construir una enorme tàpia que transcorria pel Passeig de Miramar i la carretera de l'Estadi, amb la que es va tapar i aïllar les barraques que hi havia a la part superior de la muntanya. Cronològicament:

- Primera Fase (1860-1880): arribada d'una important immigració a la ciutat de Barcelona que provenia de les comarques cerealistes catalanes
- Segona Fase (a partir de 1880): com a conseqüència d'aquesta forta immigració, Barcelona i els seus voltants havien de fer front a les demandes d'aquest increment demogràfic (habitatges, serveis, subministraments,), la qual cosa va generar una important dinàmica constructora, la immigració que arriba a Barcelona provenia d'Aragó i País Valencià
- Tercera Fase (darrera dècada s.XIX): conseqüència de la crisi del sector vinícola per l'arribada de la fil·loxera a les comarques productores de vi.

6.4.5 LA INCORPORACIÓ DELS NOUS VINGUTS EN L'ÀMBIT DE TREBALL DELS MOLERS

Aquests milers de treballadors però, en desenvolupar la seva activitat com a ma d'obra a les pedreres de Montjuïc, van interferir directament amb el Gremi de Mestres de Cases i *Molers*, com ja havia succeït amb anterioritat.

«El pleito se había trasladado también entre los Mancebos de albañil y cantero con los Maestros, como consecuencia de la presunta política liberalizadora del ejercicio profesional. Este problema aparece por ejemplo en 1784 en Barcelona donde el Gremio denuncia que los Manobras (peones o manos de obra) de Montjuich estaban trabajando como Canteros, lo cual iba contra las Ordenanzas gremiales de 1666» (Gutiérrez 1993).

Després de tot, era habitual que les pedreres de Montjuïc fossin explotades per mestres de cases i no *molers* ni talladors de pedra en sentit estricte. Tampoc no pot ser casual que, a la llarga, la direcció i el control del gremi fossin assumits pels mestres de cases (Giralt 2004).

En definitiva, el que va acabar succeint és que, la demanda de treball era tan important que, els *molers* agremiats no podien fer front a la demanda de treball i alhora tampoc volien que d'altres nouvinguts desenvolupessin la seva activitat.

Per tant, tots aquests nouvinguts, en treballar a les pedreres de Montjuïc, van ser coneguts amb el nom de *molers*, si bé que la seva activitat es va moure en la dualitat sota la responsabilitat dels *molers*/mestres de cases:

- Dins del sistema de relacions laborals propis del gremi de molers, per la mateixa confraria
- Com a molers, talladors de pedra en sentit estricte, majoritàriament de: aprenents, obrers i trencadors de les pedreres sota la responsabilitat del mestre d'obra⁴⁹
- Com a molers sota la direcció del mestre de casa, que tot i pertànyer a la mateixa confraria, i en no ser ni molers ni talladors de pedra en sentit estricte, la direcció i el control del gremi era assumit pel mestre de cases.

⁴⁹ Alguns, poc d'ells, van passar a desenvolupar treballs de picadors i picapedrers.

6.5 CONSTÀNCIA DOCUMENTAL DELS MOLERS

Tal i com s'explica en una interessant Exposició virtual *Montjuïc 1915-1923. Retrat d'una muntanya en obres*⁵⁰ (organitzada a l'any 2013 per l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona), durant dècades, i encara en l'actualitat, Barcelona ha viscut aliena a Montjuïc.

L'exposició ens recorda que:

- La muntanya, tot i seguir dominant el pla de Barcelona (com si d'una torre de vigia es tractés), es troba allunyada de la ciutat que l'acull
- Si bé la història del castell ha estat nombroses vegades explicada, en contrapartida no ha estat així amb la història de la muntanya que la fortalesa corona
- Els barcelonins un dia, van decidir emprendre la seva conquesta.

Aquesta conquesta es va portar a terme en tres fases:

- Primera Fase (1860-1880): arribada d'una important immigració a la ciutat de Barcelona que provenia de les comarques cerealistes catalanes
- Segona Fase (a partir de 1880): arribada d'una important immigració a la ciutat de Barcelona que provenia d'Aragó i País Valencià, per a fer front a les demandes d'aquest increment demogràfic la qual cosa va generar una important dinàmica constructora
- Tercera Fase (darrera dècada s.XIX): conseqüència de la crisi del sector vinícola per l'arribada de la fil·loxera a les comarques productores de vi.

L'Exposició mostra les imatges d'aquesta segona fase, centrant-se en el període de 1915⁵¹ fins a 1923, que recull els treballs i els treballadors que van portar a terme les obres corresponents a l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929 . En elles es capta el rostre de les persones, la magnitud de les obres que van portar a terme, i la transformació d'una muntanya que, condicionada pels usos militars del castell, s'havia limitat a un ús exclusivament productiu (pedreres, camps de cultiu i pastura) i en el que tant sols hi tenien algun lloc d'esplai (fonts i berenadors) les classes més populars⁵².

A l'annex B s'adjunta una selecció de la documentació presentada amb motiu de l'Exposició, centrada en l'àmbit de la investigació.

⁵⁰ *Montjuïc 1915, primera mirada* recull part de l'ingent treball documental que la junta directiva de l'Exposició Internacional (1929) va encarregar a una sèrie de fotògrafs perquè deixessin constància dels importants treballs que es van fer per domar la muntanya i donar-li el perfil que, amb no massa variacions, coneixem avui. La mostra cerca en les més de 7.000 fotografies que professionals com Roisin o Pérez de Roses van fer per documentar tots els canvis, que en la mostra de l'arxiu comprenen fins a 1923.

⁵¹ De la primera fase, tant sols ens queda constància gràfica d'algunes fotografies puntuals que es van portar a terme per altres fotògrafs, en les que bàsicament es recullen les condicions de vida d'aquests molers.

⁵² Montjuïc era menyspreat i considerat com a un lloc perillós i a evitar per part de la burgesia.

7 . DESCRIPCIÓ DE L'ENTORN POLÍTIC, ECONÒMIC, SOCIAL I CULTURAL DE LA BARCELONA DEL s.XIX

Aquest capítol té per objectiu aprofundir en el coneixement del col·lectiu dels *molers* de Montjuïc, centrant-nos en el període comprés entre finals del s.XIX i principis del s.XX, tenint en compte els factors socials, culturals, polítics i econòmics de la seva societat, així com les necessitats de creixement urbanístic de la ciutat de Barcelona de mitjan segle XIX, vinculat amb el potencial de la muntanya de Montjuïc com a font de subministrament del material per a satisfer aquesta necessitat.

En aquest context, pren un pes específic el *moler* de Montjuïc, com a col·lectiu especialitzat en el treball a les Pedreres, que portarà a uns canvis significatius en el desenvolupament urbà que ens permetran aprofundir en les característiques i raons que van portar a la transformació de l'espai urbà de la Muntanya de Montjuïc, motivats per la seva pròpia activitat.

D'aquesta manera, una vegada coneguts tots aquests factors d'aquest col·lectiu, ens permetrà entendre, identificar, descriure i localitzar l'emplaçament dels seus vestigis com a col·lectiu: la *casa i creu dels molers* de Montjuïc ens permetrà recuperar la informació corresponent al desenvolupament urbanístic del primer eixample de Barcelona situat en el sector septentrional de la vessant de Montjuïc, avui en dia Poble-Sec (figura 28).



Figura 28. Vista aèria del Poble-sec als peus de la muntanya de Montjuïc (AFB 1925).

Els diferents apartats en els que s'estructura aquest capítol els podem veure en la figura 29.

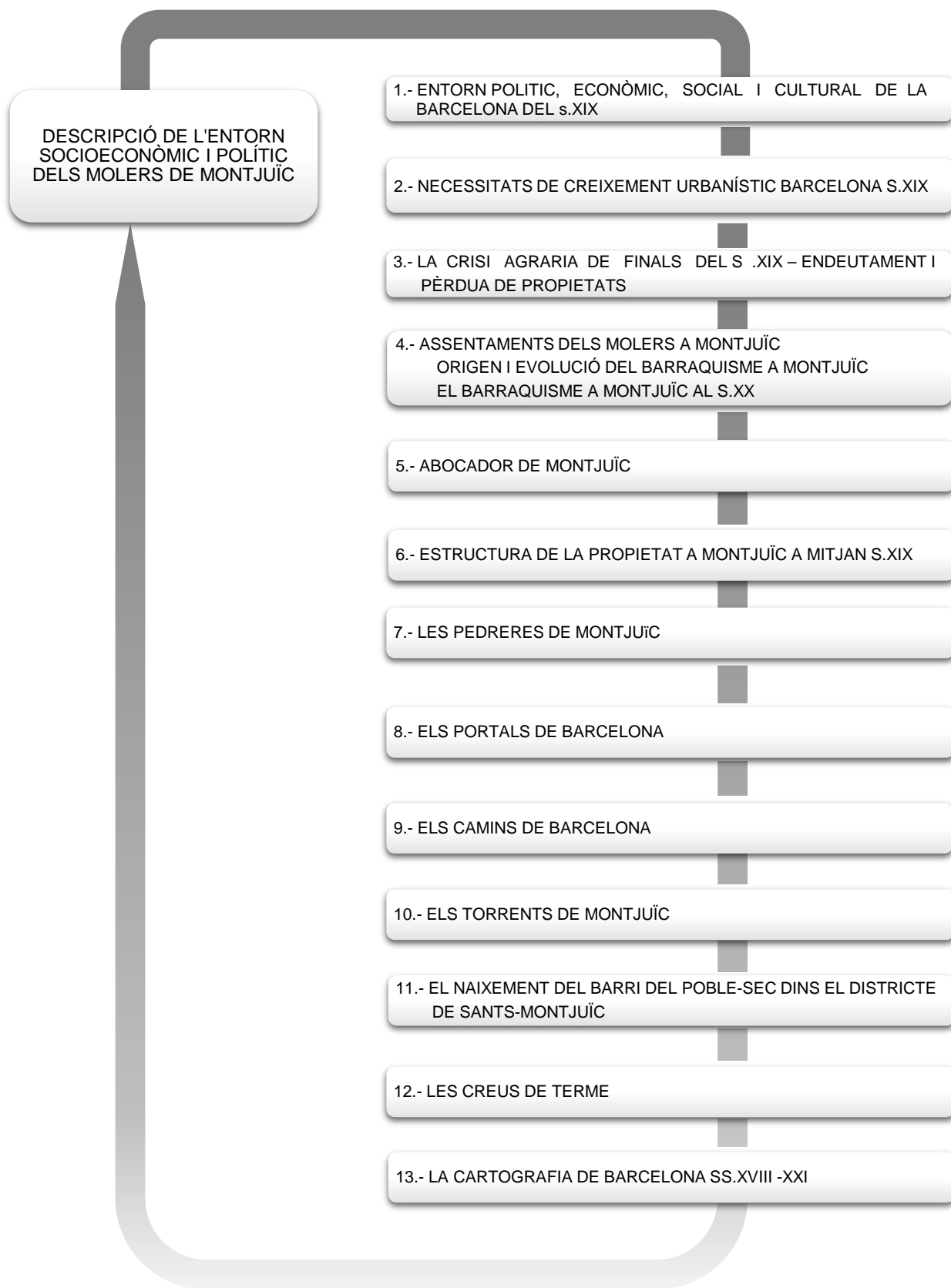


Figura 29. Descripció de l'entorn socioeconòmic del col·lectiu dels Molers de Montjuïc: els factors socials, culturals, polítics i econòmics de la seva societat.

7.1 ENTORN POLITIC, ECONÒMIC, SOCIAL I CULTURAL DE BARCELONA S.XIX

7.1.1 ENTORN POLÍTIC

Per entendre les necessitats de creixement urbanístic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants en el s.XIX, cal situar-nos en el seu entorn social, econòmic i polític.

A l'entorn polític, el segle va començar amb el mandat de Ferran VII (1812-1833), que es va caracteritzar per una important inestabilitat política entre absolutistes i liberals.

A la seva mort a l'any 1833 va esclatar el conflicte civil Primera Guerra Carlina o Guerra dels Set anys, com a conseqüència de la no acceptació (per part dels absolutistes) de la seva filla Isabel II, com a hereva sota la regència de la seva mare, Maria Cristina de Borbó. Val a dir que la qüestió dinàstica no va ser la única raó de la guerra doncs, de fet, Ferran VII va portar a terme certes reformes en contra dels sectors més conservadors, els quals s'agrupaven al costat del seu germà Carles Maria Isidre qui tenia al seu favor majoritàriament per qüestions forals el País Basc i Navarra així com Aragó i Catalunya.

A l'any 1840 el General Espartero assumeix la regència fins al regnat efectiu d'Isabel II (1843-1868), que està dividit en quatre períodes, la dècada moderada (1844-1854); el Bienni Progressista (1854-1856); l'etapa dels governs de la Unió Liberal (1856-1863) i la crisi final (1863-1868) que dóna lloc al Sexenni Revolucionari.

En el primer període es va viure la Segona Guerra Carlina o Guerra dels Matiners (1846-1849) en fracassar la proposta de casament d'Isabel II amb Carles Lluís de Borbó i de Bragança (Carles VI), comte de Montemolín (fill i successor de Carles Maria Isidre de Borbó, el primer pretenent carlí), doncs Isabel es va casar l'octubre de 1846 amb Francesc d'Assís de Borbó. donant inici a la guerra que es va perllongar fins l'any 1849, amb la derrota de les forces absolutistes davant les Isabelines en la batalla del Pasteral, en els termes de la Cellera de Ter i d'Amer a la Província de Girona

La qüestió dinàstica en aquest cas tampoc va ser l'única raó de la guerra doncs en aquest període es van produir un seguit de males collites que van derivar en una important crisi agrària que, de retruc va fer augmentar el preu del pa alhora que, agreujar les condicions de vida de les classes populars, context en el qual cal afegir la crisi industrial del sector tèxtil que va provocar també un greu malestar a les ciutats.

El darrer període es caracteritza per la crisi final (1863-1868) que va suposar el destronament de la reina Isabel II i l'inici del període denominat Sexenni Revolucionari (1868-1874) que té el seu inici amb la Revolució de 1868 o La Gloriosa, també coneguda com La setembrina o la Revolució de Setembre i que va durar sis anys.

El Sexenni és divideix en tres etapes: Govern Provisional del general Serrano (1868-1871), regnat de Amadeo I de Savoia (1871-1873), Primera República Espanyola (1873-1874)⁵³.

En aquest Sexenni cal destacar el segon període corresponent al regnat d'Amadeu I que durà fins al 1873, caracteritzat per la Tercera Guerra Carlina (1872-1876), detonada per la seva elecció com a rei en lloc del pretendent carlí Carles Maria de Borbón y Àustria (Carles VII) així com la manca de suport dels diferents partits polítics, i les revoltes populars que es van succeir.

Tot aquest context va derivar en la seva abdicació i, la constitució al febrer de 1873 de la primera República Espanyola (amb el català Estanislau Figueras com a president), trobant-se, amb un gran nombre de dificultats que li van donar una vida efímera

A l'any següent un cop d'estat retornava la Corona a Alfons XII, donant inici a la Restauració Borbònica (1875-1902), que es va caracteritzar per una estabilitat política i liberal que es va mantenir amb Alfons XIII⁵⁴ fins la instauració de la dictadura de Primo de Rivera i posteriorment amb la Segona República (1931-1936).

A Catalunya, es comença a organitzar un catalanisme polític amb figures de caire progressista, com Valentí Almirall i Francesc Pi i Margall, i de caràcter més conservador i tradicionalista, com Enric Prat de la Riba, Joan Mañé i Flaquer o Josep Torras i Bages, que acabarien configurant la Lliga Regionalista.

La conscienciació nacional de les elits intel·lectuals, s'estén a les classes populars i neix la tradició associativa i auto organitzativa catalana, al voltant de cooperatives, ateneus, centres excursionistes, casals, corals, etc.

El 1885 un grup de personalitats catalanes va presentar al rei Alfons XII el *Memorial de greuges*, nom amb què es va conèixer la *Memòria en defensa de los intereses morales y materiales de Cataluña*. La memòria recollia algunes demandes relatives a la política econòmica de l'estat, a la prohibició de l'ús oficial de la llengua catalana i a la intenció de suprimir el dret civil català.

⁵³ La Primera República Española es divideix entre el període conegut com a República Federal, que finalitza amb el cop de Pavia de gener de 1874, i el període conegut com a República unitària (1874), també coneguda com la Dictadura de Serrano, que es tanca al desembre de 1874 amb el pronunciament a Sagunt del general Arsenio Martínez Campos en favor de la restauració de la Monarquia borbònica en la persona d'Alfonso XII, fill d'Isabel II.

⁵⁴ El període es va caracteritzar per la conformació d'un model liberal de l'Estat i la incorporació dels moviments socials i polítics, fruit de la revolució industrial. Es diferencien dues etapes, La Restauració pròpiament dita (1875-1902) formada pel Regnat d'Alfons XII (1875-1885) i Regència de la seva muller María Cristina de Habsburgo-Lorena (1885-1902) i la Crisi de la Restauració (1902-1931) corresponent al Regnat d'Alfons XIII que finalitzarà amb la instauració del Directori militar de Miguel Primo de Rivera (1923-1931) i, la Declaració de la Segona República (1931-1936).

7.1.2 ENTORN SOCIECONÒMIC

A l'entorn econòmic, el s.XIX es caracteritza per l'inici de la industrialització de Catalunya, que passarà a ser anomenada *la fàbrica d'Espanya*. La data de referència considerada pels historiadors és l'any 1832, en fundar-se al carrer Tallers la fàbrica Bonaplata⁵⁵, que tenia la primera màquina de vapor de tot l'estat.

En aquest context destaquen per la seva activitat industrial, el Poble Nou de Barcelona que passarà a ser conegut com el *Manchester Català*, així com el Poble-Sec, aquest darrer potenciat per l'efecte combinat de la disponibilitat d'aigua i la proximitat del port.

Les fàbriques de teixits del Poble-Sec ubicades a les Drassanes van començar a absorbir ingents quantitats d'aigua i, en conseqüència els pous de l'entorn es van començar a quedar secs perquè l'aigua s'anava a les fàbriques, que funcionaven amb la llavors moderna energia del vapor, de manera que, el sector més marítim conegut amb el nom de les Hortes de Sant Bertran van acabar per quedar seques (figura 30). La gent va començar a parlar d'un lloc sec referint-se a la zona així va ser com les riques hortes es van convertir en el Poble Sec (Badenas 2005).



Figura 30. Explotació agrícola a les Hortes de Sant Bertran al Peu de Montjuïc 1870 (AFB).

Durant les dècades següents es produeix la primera gran onada industrialitzadora⁵⁶. Aquest context va coincidir amb l'augment en les exportacions de plom, coure i ferro així com el creixement de la producció vinícola catalana afavorida per l'arribada de la fil·loxera a França.

⁵⁵ La Fàbrica Bonaplata (1832-1835) fou la primera indústria tèxtil moguda per la força del vapor a l'estat espanyol, també coneguda com a Vapor Bonaplata o El Vapor, ubicada al carrer Tallers de Barcelona.

⁵⁶ Creació de les indústries la Fundició Comas (1853) a Ciutat Vella, la Nueva Vulcano (1835), la Fàbrica de gas (1842) i la Maquinista Terrestre i Marítima (1855) a la Barceloneta, l'Editorial Montaner i Simón (1879) a l'Eixample, El Vidriol (1839) a les Corts, Fabra & Coats (1839) a Sant Andreu, el Vapor Vell (1844) i l'Espanya Industrial (1847) a Sants, Can Batlló (1878) a la Bordeta, Vilaregut (1837) i Puigmartí (1839) a Gràcia, Can Ricart (1839) al Poblenou, així com la creació de les companyies de serveis urbans, Catalana de Gas (1844) i la Societat General d'Aigües de Barcelona (1868).

Aquesta etapa d'expansió econòmica, va arribar aproximadament fins al 1882, i és coneguda a Catalunya amb el nom de la *febre d'or*.

«Era innombrable la pobrissalla que en poques setmanes s'havia enriquit, noms obscurs que, enlairats de cop i volta a la categoria de potentats, gastaven ja molt més luxe que la noblesa, la banca i el comerç. Els teatres plens, estaven enlluernadors. Les quincalleries, ebenisteries argenteries i magatzems de mobles sumptuaris, confiteries, guanteries, rebosteries i restaurants de luxe es multiplicaven com per encantament. (..) Mentre minvava l'edificació en els barris industrials, naixien, a dreta i esquerra, cases llampants, petits i hotels» (Oller 1929).

En fundar-se l'any 1881, la *Compañía Española de Electricidad*, aquesta va optar per construir la central en el Sector de les Hortes de Sant Bertran del Poble-Sec de Barcelona, passant a ser una de les fàbriques representatives d'aquest nou espai urbà, en el que va comprar moltes illes compreses entre el Paral·lel i els carrers de Mata, Cabanes i el de Vila i Vilà per tal de poder emmagatzemar el carbó. Aquesta central coneguda com a Central d'Electricitat del Carrer Mata (1883-1987), fou la 1^a d'Espanya, 3^a d'Europa i 7^a del món (figura 31).

Aquest creixement industrial es va consolidant amb el creixement urbà afavorit per la concentració de la ma d'obra, així com l'impuls en les infraestructures de transport que havien ja, assolit un bon nivell de comunicacions.

Destaquem en aquest sentit, la línia de ferrocarril entre Barcelona i Valls passant per Vilanova i les costes del Garraf inaugurada el 29 de desembre de 1881 atorgada a Francisco Gumà mitjançant la Llei de 12 de gener de 1877. Aquesta línia partia dels terrenys coneguts com les hortes de Sant Beltrán, molt propers a les Drassanes, on se situava, de manera provisional, l'estació de la companyia (figures 32).



Figura 31. Avinguda del Paral·lel, amb el sector industrialitzat de les Hortes de Sant Bertran, amb emmagatzematge de carbó i les Centrals del carrer de Mata i de Carreras. Es pot observar l'Estació del Morrot (AFB 1925).



Figura 32. Ubicació de l'estació a les Hortes de Sant Beltrán. Ferrocarril de Barcelona a Vilanova i Valls (AFB 1880-1930).

El trajecte cap a Vilanova i la Geltrú discorria paral·lel a la carretera del Morrot per la façana marítima de la muntanya de Montjuïc, fins arribar als terrenys de la marina de Sants, des d'on travessava mitjançant diferents túnels el Massís del Garraf (convertint-la en una de les obres de major envergadura que s'havien executat fins llavors en aquest àmbit), fins a arribar a les poblacions de Sitges i Vilanova i la Geltrú.

Posteriorment, la companyia va obtenir diverses concessions, entre elles la d'una línia de ferrocarril que, partint de Madrid, enllacés amb la línia pròpia a l'estació de Roda de Barà⁵⁷ (1880).

A la fi de l'any 1886 però, la companyia travessava dificultats financeres que van desembocar en la transferència de la gestió dels trens a la Companyia dels Ferrocarrils de Tarragona a Barcelona i França (TBF), i de retruc l'estació situada en les hortes de Sant Beltrán va quedar tancada al tràfic de viatgers, traslladant-se posteriorment al Morrot, en terrenys guanyats al mar, inaugurant-se el 1917 i convertint-se en la gran estació de mercaderies del port de Barcelona (figures 33 i 34).



Figura 33. Estació ferroviària de mercaderies del Morrot construïda en els anys 20 per substituir a la de Villanueva (AFB 1880-1930).



Figura 34. Estació ferroviària de mercaderies del Morrot en l'actualitat (AFB 2010).

Tota aquesta bonança econòmica es va truncar a l'any 1883, data de l'inici del declivi econòmic provocat per la coneguda com a gran crisi agrària europea de finals del s.XIX, amb el seu punt culminant l'any de l'Exposició (figura 35 i 36). En aquelles dates, l'activitat agrària era la base de l'economia de l'Estat, en la que Catalunya representava el 40% de la població agrària activa total. Aquesta Crisi va ser provocada per l'arribada a Europa (provinents d'ultramar) de cereals a uns preus molt baixos (gracies a les millores en els sistemes de transport) que, van ensorrar la demanda de la producció nacional. Les conseqüències d'aquesta crisi agrària es van manifestar en l'endeutament i la pèrdua de propietats al camp rural català que va comportar un fort èxode del camp cap a la ciutat (Garcia 2009). Com sol succeir en aquests casos, la resta de sectors també es van veure afectats.

⁵⁷ Amb la obtenció d'aquestes concessions, la companyia va canviar la seva denominació per la de Companyia dels Ferrocarrils Directes de Madrid, Zaragoza a Barcelona.



Figura 35. Darrera collita de blat a la Plana de Lledó, l'any 1915 (Il·lustració catalana).



Figura 36. El Pla de Lledó, avui. Estava situat a on ara hi ha el Palau Sant Jordi i la Torre Calatrava, al peu de l'Antic Camí de València (AFB 2010).

Aquest creixement industrial i la consolidació de les infraestructures de transport, va coincidir amb la realització de les obres monumentals que es van portar a terme a Barcelona amb motiu de la celebració de l'Exposició Universal de 1888 i l'Exposició Internacional de 1929, així com l'inici dels treballs d'enderroc de les muralles a l'any 1854 (figures 37 i 38) i l'aprovació a l'any 1859 del Pla urbanístic de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà assolint el moment de màxim esplendor a finals de s.XIX amb l'apertura dels vials (figura 39 i 40).



Figura 37. La muralla del mar, Montjuïc al fons (Martí 1860).



Figura 38. La muralla del mar al seu pas per davant de l'antic convent de la Mercè, actual Capitanía General (Alzamora 1850).



Figura 39. Urbanització de l'Eixample: Obertura i urbanització de la Gran Via (Comisión Especial del Ensanche 1928).



Figura 40. Empedrant la Gran Via (Balell 1906).

Donada la gran necessitat de pedra que requeria la construcció de l'Eixample per una part i, la ineludible qualitat de la pedra, es portà a terme l'explotació a gran escala de les pedreres de Montjuïc, quantificant-se el volum excavat al voltant dels 12 hectòmetres cúbics que vindrien a ser uns 20.000 edificis, entre els quals destaquem alguns dels més significatius (figures 41 a 43).

- | | |
|---|---|
| <ul style="list-style-type: none"> • Façana de la Catedral de la Santa Creu i Santa Eulàlia de Barcelona • El Temple de la Sagrada Família • L'edifici de la Universitat • El Palau Nacional • El Parlament de Catalunya • El Palau de la Generalitat • La Sala del Tinell • La Llotja de Mar • L'edifici de correus | <ul style="list-style-type: none"> • L'Ajuntament • L'església de Sant Pau del Camp • L'Església de Santa Maria del Mar • L'Església de Santa Maria del Pi • L'antic Hospital de Sant Pau i Santa Creu • La Casa de l'Ardiaca • L' Edifici del Palau de Justícia • L'Edifici de duanes. |
|---|---|



Figura 41. Construcció de l'edifici de la Universitat de Barcelona. Al fons els primers edificis de l'Eixample (Sala 1865).



Figura 42. Parlament de Catalunya (AFB 1888).

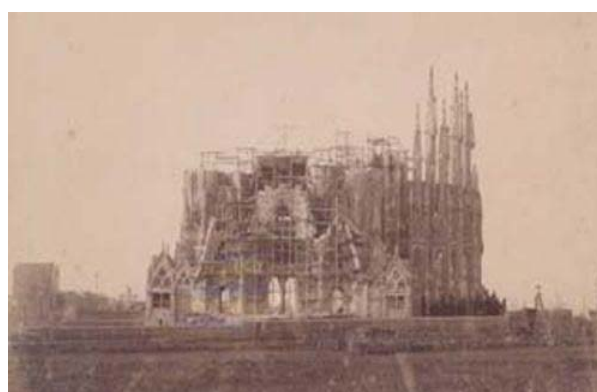


Figura 43. Construcció Temple de la Sagrada Família a l'any 1889 (AFB).

Aquest volum excavat és més que suficient per a poder afirmar que aquesta activitat va transformar la fesomia de la muntanya (figura 44), més tenint en compte la seva ubicació, doncs de les 30 Pedreres d'on es va extreure el material, aquestes estaven situades bàsicament en dues zones com s'adjunta tot seguit (figura 45).



Figura 44. Picapedrers a les pedreres de Montjuïc a l'any 1916 (AFB).

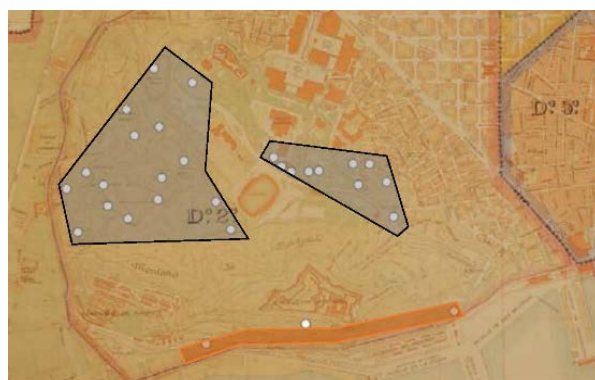


Figura 45. Localització de les pedreres de Montjuïc sobre plànol de Martorell de 1943 (Anotacions de l'investigador).

En aquesta anàlisi, no hem considerat les Pedreres del Morrot, en estar vinculades a l'ampliació del Port així com la construcció del vial (anomenat carretera Antúnez) pel front costaner, assolint el repte històric de disposar d'una sortida de la ciutat de Barcelona cap al Sud, sense necessitat d'haver de vorejar la muntanya, però això ja excedeix l'abast de la nostra investigació.

Aquesta explotació a gran escala de les Pedreres de Montjuïc, va anar acompanyada d'un increment també molt significatiu en la ma d'obra requerida per tal d'assolir aquesta producció, que es va cobrir amb immigrants nouvinguts de pagès els quals amb les seves famílies, bastiren els seus habitatges aixecant barraques a prop del seu lloc de treball, passant a ser l'origen del Barraquisme a Montjuïc i, a la ciutat de Barcelona.

La primera documentació escrita que fa referència als Camps de Barraques de Montjuïc, està datada de 1885, quan preveient-ne les conseqüències negatives, ja es va ordenar que s'eliminessin les que habitaven els treballadors de les pedreres i només es permetés aquelles les quals estaven vinculades a les explotacions agrícoles de la muntanya, actuació que no es va portar a terme, doncs es van succeir un seguit de fets⁵⁸ que, de manera inexorable van derivar en l'inici del procés irreversible del Barraquisme a Montjuïc.

⁵⁸ A principis del s.XX, es van subdividir els terrenys amb la finalitat de fer-hi horts, afavorint l'aparició de noves barraques. Durant aquest període es va produir una situació complexa en conivir la destrucció de les barraques que van crear els *molers* amb la creació de les noves barraques associades a aquesta nova divisió d'horts. Aquesta situació es va trencar en el primer terç del s.XX, amb l'arribada massiva de treballadors per a les grans obres públiques que s'estaven portant a terme, en passar aquests a ocupar les barraques que s'havien creat per a l'ús agrícola de la muntanya.

En el context de la relació ciutat-muntanya, si bé que l'origen del barraquisme el trobem vinculat als habitatges dels molers, cal recordar que històricament Montjuïc ja havia acollit l'establiment de Barraques, tot i que va ser en un cas i circumstàncies excepcionals a l'any 1821, durant una epidèmia de febre groga, en instal·lar-hi un campament sanitari format per 4.000 barraques (figura 46).

Aquesta necessitat i la manca de sensibilitat al problema de l'habitatge, condicionat en bona manera per la nul·la aportació de recursos públics i la poca capacitat d'adequació del sector de l'edificació, va donar lloc a una manca de disponibilitat d'habitatges, sobretot per a les classes humils derivant en un creixement accelerat dels camps de barraques, triplicant-se en 8 anys (del 1914 al 1922), passant de 1.200 a les 3.600 barraques, en anar-hi a habitar les quantitats massives de treballadors atraiats pel desenvolupament de la Barcelona Industrial, i les grans obres associades a la construcció del recinte de L'Exposició Internacional de Barcelona (figura 72).

En obrir-se l'Exposició Internacional de Barcelona a l'any 1929, la quantitat de barraques era propera a les 6.000 (figura 47), convertint-se en un problema ja estructural que no és resoldria fins una data ben recent com va ser, amb motiu de la celebració dels Jocs Olímpics de Barcelona⁵⁹.

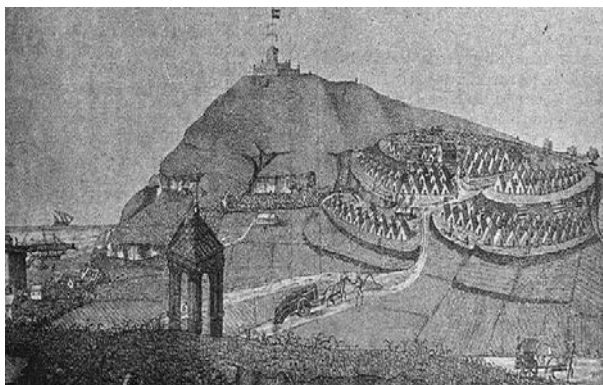


Figura 46. *Campament de la Constitució* establert a la falda nord de Montjuïc durant l'epidèmia de la febre groga de l'any 1921 (La Esquilla de la Torratxa a partir d'una litografia de ca'n Brusi).



Figura 47. Operaris treballant en la construcció del Palau d'Art Antic en el Recinte de l'Exposició Internacional de 1929 (AFB 1920).

L'Exposició Internacional de Barcelona va tenir lloc del 20 de maig de 1929 al 15 de gener de 1930 a Barcelona (Espanya).

Celebrada a la muntanya de Montjuïc, es va desenvolupar en una superfície de 118 hectàrees i va tenir un cost de 130 milions de pessetes.

⁵⁹ En el que es va adoptar una política constructiva per resoldre aquesta problemàtica, ben diferent de l'adoptada en l'origen del fenomen quan l'administració municipal, només va prendre mesures com la d'envoltar el recinte de l'Exposició Internacional, per tal de *tapar* el problema, sense donar solució al mateix (Camino et al. 2011).

La idea d'una nova exposició va començar a gestar-se en 1905, promoguda per l'arquitecte Josep Puig i Cadafalch, com una forma de dur a terme el nou Pla d'Enllaços dissenyat per Léon Jaussely. Inicialment es va pensar que el recinte de l'exposició estigués a la zona del Besós, però en 1913 es va decidir la seva ubicació definitiva a Montjuïc (figura 48).

Aquella immigració que va començar a finals del s.XIX, amb el col·lectiu de *molers* va ser l'origen del barraquisme a Montjuïc.



Figura 48 Panorama Exposició Internacional de Barcelona 1929 (AFB).

Les onades migratòries de mitjans s.XX van disparar la població de Montjuïc i el barraquisme es va estendre pels vessants de la muntanya, fins als límits del castell, transformant la muntanya en una autèntic suburbi marginal (figures 49 i 50).

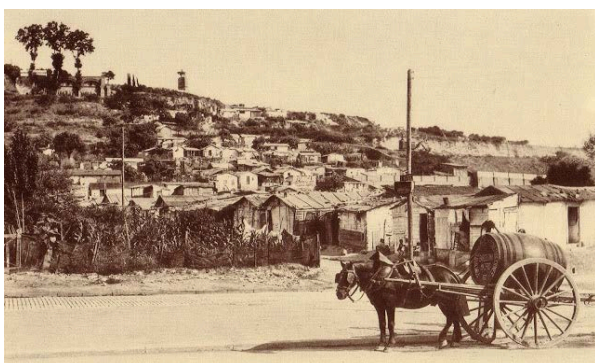


Figura 49. Assentaments de Barraques a Montjuïc (AFB 1926).



Figura 50. Resultat de la Guerra Civil, les onades migratòries van disparar la població de Montjuïc fins a transformar la muntanya en una autèntic suburbi marginal (AFB 1960).

Al llarg del s.XX la ciutat de Barcelona va experimentar una important immigració passant de 500.000 habitants el 1900 a 1 milió el 1930 i superar els 1.700.000 el 1975. Aquest creixement demogràfic va donar lloc a una important demanda d'habitatge que no va ser possible atendre, fomentant en conseqüència el creixement dels barris de barraques a la ciutat, arribant el 1961 a la quantitat de 10.979 barraques, on vivien més de 60.000 persones; aflorant en la realitat social i urbana de Barcelona.

Des d'un punt de vista econòmic, en tot aquest context, les polítiques adoptades van fomentar una economia lliurecanvista que, en contra d'allò inicialment previst, van acabar perjudicant la indústria catalana en no ser aquesta prou competitiva, ni haver assolit la quantitat ni la qualitat requerida per a ser exportada i, dependre de les proteccions aranzelàries.

Des d'un punt de vista social, les condicions de vida per a una bona part de la població eren pèssimes, amb epidèmies periòdiques de còlera (1834, 1854, 1865, 1885) i de febre groga (1821, 1870), una insostenible densitat de població, insalubritat dels habitatges, insuficients condicions alimentàries i, inexistència de serveis sanitaris.

Tot plegat feia que la segona meitat del s.XIX es caracteritzés per una alta mortalitat i una l'esperança de vida limitada als 36 anys per les classes benestants, 25 anys per a les classes menestrals i 23 anys per als segments de població més pobres.

En aquest context, el creixement demogràfic es va sostenir per l'important immigració experimentada que, acompanyada per la progressiva industrialització va donar lloc a una creixent proletarització de les classes populars,

Aquestes classes populars es van organitzar en partits i sindicats que van protagonitzar a l'any 1855 la primera gran vaga general a Catalunya (figura 51) que es va repetir a l'any 1873 així com a l'any 1919 amb la vaga coneguda amb el nom de *La canadenca*, que va néixer d'una petita espurna convertint-se en la vaga general més gran que s'havia viscut mai a Barcelona, passant a constituir tota una fita en el moviment obrer català (figura 52).



Figura 51. La càrrega (Casas 1899).



Figura 52. Concentració de treballadors al final de la Rambla durant la vaga de La canadenca (AFB 1919).

7.1.3 ENTORN CULTURAL

A l'entorn cultural, el s.XIX està marcat per la Renaixença (1833-1880) i el Modernisme (1892-1911).

La Renaixença es caracteritza per ser el moviment cultural influït pel romanticisme, de recuperació de la llengua catalana com a llengua literària i de cultura (figura 53).

A nivell popular, el català havia mantingut el seu ús, la burgesia al contrari havia adoptat el castellà com a llengua vehicular.

En la literatura, la llengua predominant era el castellà, el català s'utilitzava en la cultura de caire més popular, com el teatre o els goigs.

Les primeres manifestacions en les que es posa de manifest la vinculació entre llengua i pàtria, les trobem en l'Oda a la Pàtria, de Bonaventura Carles Aribau, i Lo gayté del Llobregat, que recull de poemes de Joaquim Rubió i Ors.

El 1859 es restauren els Jocs Florals, que contribuirien a donar popularitat a l'ús literari de la llengua catalana (figura 54).



Figura 53. Encapçalament La Renaixença (Cercle Català d'Història).



Figura 54. Jocs Florals de Barcelona (Cercle Català d'Història).

La Renaixença va aconseguir situar de nou el català com a llengua de prestigi. Cap al 1880 els seus autors principals (Jacint Verdaguer, Àngel Guimerà i Narcís Oller) ja estaven plenament consolidats, i apareix una nova generació, la dels modernistes, que protagonitzaran la vida cultural durant les dues darreres dècades del s.XIX i la primera dècada del s.XX.

El Modernisme (1892-1911) és un nou corrent artístic multidisciplinari, que apareix, a tota Europa, en el debat entre el classicisme i la modernització industrial de finals de segle.

El modernisme sorgeix quan tot un conjunt de grups renovadors, que actuen en el món de l'art, la literatura, la música, etc., s'articulen al voltant d'un mateix programa que es caracteritza per incorporar un conjunt d'actituds culturals noves amb una voluntat clara de modernització.

A Catalunya, es va desenvolupar en la pintura, la literatura, el disseny, el mobiliari, la joieria, l'escultura, la música i l'arquitectura.

El seu nucli ideològic més representatiu passarà ser la revista *L'Avenç* (1881-1884), des d'on es promourà una ciència, una literatura i un art essencialment *moderns* que atraurà tant els escriptors naturalistes (Yxart, Sardà, Oller) com els joves intel·lectuals que acaben d'incorporar-se al món de l'art i la cultura (Raimon Casellas, Jaume Brossa, Alexandre Cortada, Santiago Rusiñol), que comparteixen els afanys renovadors de la revista i que constituïran el grup promotor del que coneixerem com a *modernisme*.

«Els Modernistes, es caracteritzen per estar convençuts d'haver rebut una herència cultural morta i de viure en plena decadència social i cultural i, és per això que proposen un impuls modernitzador. La revista L'Avenç, en la seva segona etapa (1889-1893), n'és la plataforma més influent, ja que acull i promou tot el que siguin iniciatives innovadores. Aquest esperit queda reflectit i plenament exemplificat i teoritzat en l'article que publica Jaume Brossa a L'Avenç el setembre de 1892» (Figuerola, 1999).

Des d'aquesta perspectiva, el modernisme hauria de representar: 1. El desig de demostrar que la literatura catalana podia arrengrar-se amb la més moderna avantguarda intel·lectual europea. Una voluntat decidida, doncs, d'arraconar la Renaixença i de superar aquell absurd que feia que autors com Verdaguer, cronològicament contemporanis de Baudelaire, per exemple, hi mantinguessin una distància abissal des d'un punt de vista estètic; 2. La voluntat d'acostar-se a la més pura actualitat europea; 3. La voluntat de posar-se al dia i d'aconseguir una cultura amb llengua pròpia però amb esperit cosmopolita (Figuerola, 1999).

Els principals autors del modernisme català són, en l'arquitectura, Antoni Gaudí, Lluís Domènech i Muntaner, Josep Puig i Cadafalch, Enric Sagnier i Josep M. Jujol; en la pintura, Ramon Casas, Santiago Rusiñol, Joaquim Mir i Isidre Nonell; en l'escultura, Josep Llimona; en la literatura, Joan Maragall, Víctor Català, Raimon Casellas, Joan Puig i Ferrer, Ignasi Iglesias i Adrià Gual; i en la música, Isaac Albéniz, Enric Morera i Enric Granados.

A l'arquitectura, l'expansió de les ciutats obre l'espai d'expressió per a l'arquitectura modernista. En el cas de Barcelona, l'Eixample és un clar exemple que a més, trobarà en l'Exposició de 1888 la gran plataforma de proves i de visualització. Alguns dels principals edificis modernistes són l'editorial Montaner i Simon (1881), la Sagrada Família (1882), la Casa Vicens (1883), el Palau Güell (1885), etc.

7.1.4 LES BULLANGUES

Amb la crisi final del sistema absolutista, desencadenada per la mort, a l'any 1833, de Ferran VII, s'inicia a moltes ciutats catalanes i especialment a Barcelona (1835-1843), una sèrie d'avalots que passaran a ser coneguts amb el nom de Bullangues. Tenen el seu origen en el malestar popular que va ser aprofitat per alguns sectors del liberalisme barceloní, per forçar el govern a entrar en el camí de les transformacions liberals. Es desenvoluparan en dos períodes. El primer comença amb la crisi final del sistema absolutista (1833), i conclou amb la consolidació del règim liberal (1837) i un segon, que arrenca amb els desajustaments socials provocats per la resolució de la Primera Guerra Carlina i el malestar de l'evolució del Sistema Liberal en el Poble obrer i part de la burgesia (1840) que durarà al voltant de tres anys (1843).

Per entendre les Bullangues hem de situar-nos històricament, els fets es produeixen bàsicament a la dècada de 1830, un moment de plenes tensions a l'Estat. Amb la mort de Ferran VII, a l'any 1833, sorgeix l'esperança de canviar el sistema, ja que la seva filla Isabel era encara una criatura i l'Estat quedava en mans d'una regència. Va esdevenir la revolució liberal. El poble va lluitar com mai per defensar els seus legítims drets i, les Bullangues son un clar exemple en el que el poble va lluitar contra cap nova imposició del govern, fent certa aquella frase que diu: «Les Bullangues són l'expressió de les tensions socials sorgides en el si de la societat catalana arran de l'extensió de les relacions socials capitalistes.» (Palomero 2006).

El primer cicle de Bullangues que passarà a ser conegut com les Bullangues de 1835, tenen el seu origen en la confluència de tres factors, per una part el malestar popular, per altre part la pressió dels sectors del Liberalisme Barceloní per tal d'obligar al Govern a portar a terme un conjunt de transformacions liberals i per acabar, l'enfrontament contra les ordres religioses pel seu apropament als sectors més conservadors i absolutistes i el seu suport als Carlins durant la Guerra Civil.

En aquest context de difícil convivència, el detonant ocorregué a Reus, concretament el 19 de juliol, quan en plena guerra contra els carlins, aquests van assassinar un grup de membres lliberals de la milícia urbana. D'aquests fets se'n va tenir constància a Barcelona el dia 23 de juliol del 1835 en arribar la diligència que enllaçava amb Reus, principals bastions liberals: El 19 de juliol, membres liberals de la Milícia Urbana de Reus havien estat assassinats als afores de la ciutat per un grup de carlins, i es mencionava que un dels milicians, pare de vuit fills, havia estat crucificat i li havien arrencat els ulls a instàncies d'un frare. Com a revenja, van ser cremats dos convents i es va disparar contra les cases d'alguns absolutistes, el resultat va ser de 21 morts (Cortijo 2010). Davant d'aquests fets, i sent conscients les autoritats de la celebració l'endemà mateix d'una cursa de braus (espectacle favorit dels revolucionaris de la ciutat) van contemplar la possibilitat d'anul·lar-la preveient que pogués desembocar en aldarulls, atès l'estreta relació que hi havia en aquella època entre els braus i la política.

Aquesta decisió finalment no va ser adoptada i el diumenge 25 de juliol, dia de Sant Jaume, la plaça del Torín de La Barceloneta es va omplir (figura 55).

En aquest ambient enrarit s'hi va afegir la mala qualitat de l'espectacle, que va actuar com a flama tot iniciant-se una violència col·lectiva de grans dimensions (figura 56). Segons l'anònim menestral redactor de *Successos de Barcelona*, els toros van ser desafortunats, tant que, al quart toro, la gent amb gran griteri va tirar els ventalls sobre els toreros i el toro. En sortir el cinquè toro, va resultar ser també dolent i el poble, apart de tirar els ventalls, va tirar cadires i bancs, i a cops mataren al toro, trencant més de 15.000 cadires i bancs, tot seguit van lligar al toro i el van treure de la plaça arrossegant (Cortijo 2010).



Figura 55. Imatge aèria de la zona sud del parc de la Ciutadella en la que es pot veure el pont que travessava les vies del tren i la plaça del Torín al costat del barri de la Barceloneta (AFB 1895).



Figura 56. Litografia escenes Plaça Torín, 25 de Juliol de 1835 (AFB).

En arribar a l'altura de la Rambla, arrossegant el brau, aquest va ser cremat, moment en el que un grup va acostar-se al convent de la Mercè i va començar a apedregar-lo desviant així, tot aquell odi cap als convents del clergat regular, que a la fi era vist com el col·lectiu culpable de tots els mals, convertint-se en el principal objectiu en aquella primera gran bullanga. Es volia acabar amb el poder polític, econòmic i social del clergat destruint-ne els bens immobles.

Una petita càrrega de la cavalleria contra els revoltats, va fer pujar la temperatura del conflicte, i els oficials van neutralitzar les seves tropes per evitar mals majors. Es van arribar a sentir fins i tot visques a la cavalleria, en un intent de que es sumessin a una revolta contra el carlisme.

En aquells moments la Rambla es va omplir de gent amb teies enceses i estris per fer foc preparada per a l'atac final (figura 57). Com així va ser, a mitja tarda van començar a calar foc als Trinitaris Descalços (avui Teatre del Liceu) i tot seguit el de Sant Josep (avui Mercat de la Boqueria). A continuació van cremar els Agustins Calçats i el Convent del Carme. Simultàniament era atacat el convent de Santa Caterina (avui Mercat de Santa Caterina), (figura 58). A les dotze totes les fonts concorden en que els cinc grans convents eren ja encesos, sense comptar ja amb els agredits però no destruïts, que eren més d'una desena (Cortijo 2010).



Figura 57. Litografia escenes avalots Primera Bullanga de Barcelona (AFB).

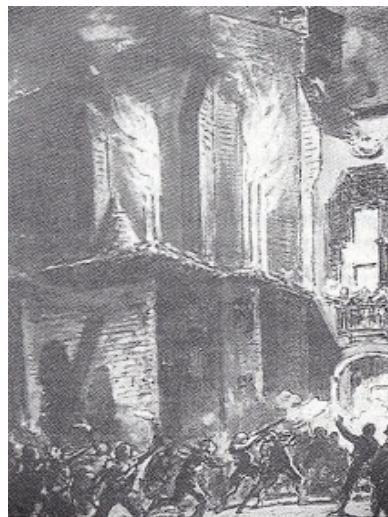


Figura 58. Litografia escenes crema de convents Primera Bullanga de Barcelona (AFB).

Aquests fets, en termes generals els historiadors coincideixen en afirmar que, van ser ben vistos pels barcelonins, de fet la població no va intentar evitar les accions que s'estaven produint, fins i tot cal recordar que les intervencions dels veïns en defensar alguns convents de la crema, ho van ser per temor que en incendiar el convent, el foc no es propagués fins les seves llars.

Ara bé, a mesura que l'odi es va anar desfermant en les execucions i punyalades que propinaven als frares, la població barcelonina ja no va veure des d'una perspectiva tan positiva. Hi ha constància que alguns dels partidaris de la crema van tenir durant la revolta algun frare amagat a casa.

Podem afirmar doncs que, la revolta va estar associada a un odi de grans proporcions en la que es va bolcar aquella violència que havia caracteritzat la primera Guerra carlina i per tant, alguns historiadors consideren que la situació extrema viscuda era fins un cert punt normal.

Aquests fets es poden explicar de primera ma, a partir dels relats d'un menestral anònim de l'època del qual se n'han conservat els manuscrits del seu diari persona, en ells posa de manifest que el clima polític era molt tens i afloraven els sentiments de por, odi i ràbia⁶⁰.

Uns dies més tard, va córrer la notícia que el Capità General Llauder havia enviat el General Bassa a Barcelona com a emissari per a intentar restablir l'ordre.

Aquest es va dirigir al Pla de Palau. Una munió de gent va córrer per escoltar les seves paraules però com sòl succeir en aquests casos, els fets que s'hi van desenvolupar no van resoldre el problema, tot al contrari, van servir de guspira per l'esclat de la bullanga del 5

⁶⁰ En ells indica que el mateix dia 27 de juliol, el general Llauder entrà a Barcelona amb la intenció de restablir l'ordre però en escoltar espantat des de casa seva com al carrer s'hi havia concentrat nombrosa gent en manifestació, va decidir traslladar-se a Mataró on va ser assetjat per la gent, desplaçant-se a Granollers i Vic per salvar la seva vida.

d'agost, coneguda també com a segona bullanga, de la que després de l'assalt al Palau per part del poble, en fou la primera víctima a mans d'un grup de rebels, membres de la Milícia Nacional (Cortijo 2010).

Mentre es succeïen aquests fets, altres grups tiraven a terra l'estàtua de Ferran VII símbol de l'absolutisme i foren incendiades fàbriques propietat de la burgesia com la fàbrica de Bonaplata⁶¹ (figura 59).

Hi ha cròniques d'aquest incendi, com el relat de l'escriptor Manuel Angelón, que va escriure com un personatge mal vestit, amb un pal a les mans cridava davant la multitud embogida: «Revoltem-nos contra aquesta escandalosa opressió i destruïm aquest monument a la cobdícia dels rics, fem-los veure que estem disposats a tronar contra les seves obres i contra ells mateixos si necessari fos. Destruïm la fàbrica!» (figura 60).



Figura 59. No hi ha cap imatge de l'època de la fàbrica Bonaplata; el seu aspecte podria ser semblat al d'aquesta il·lustració que es mostra a la publicació (Santacana 2015).



Figura 60. Litografia de l'incendi de la Fàbrica Bonaplata la nit del 5 al 6 d'agost de 1835 (AFB)

El govern central va acabar dimitint després d'aquests fets i es va acabar amb l'equilibri de la política liberalisme/absolutisme moderat.

S'havia encetat a Barcelona un fenomen conegut amb el nom de *bullangues*, que segons alguns historiadors es podria perllongar fins la Setmana Tràgica de 1909.

La revolució liberal a Barcelona marcà un punt d'inflexió dins de la història de la ciutat. Durant més de deu anys, la ciutat es convertí en un dels principals escenaris de referència del liberalisme de tot l'Estat. La I Guerra Carlina (1833 - 1840), les diferents bullangues, la lluita pel poder entre moderats i progressistes, el naixement del primer republicanisme, la repressió envers la ciutat (bombardeig de 1842, estat de setge), el govern dictatorial del general Espartero marcaren tot un període de conflictivitat constant entre el govern i la ciutadania. Tot aquest món quedà en l'oblit dels llibres d'història de tot el s.XIX i de gran part del s.XX. Però hi

⁶¹ Amb ella s'inicià la industrialització moderna a Catalunya. Lligada a dos elements fonamentals: la màquina de vapor i la maquinària de ferro colat. Avui no en queda res que ho recordi. Ni un mur, ni una placa, ni tan sols una imatge. No obstant això, amb ella es va iniciar la Revolució Industrial a Espanya!.

ha una data que encara ha quedat més en l'oblit, la de 1843 i, amb ella, els fets de la Jamància (figures 61 i 62), l'última gran bullanga de caire popular (Bou 2004).

Coneguda amb el nom de Camància, Jamància o revolta centralista, fou la darrera de les bullangues, revolta progressista que tingué lloc a Barcelona entre setembre i el novembre de 1843, contra el govern de Joaquín María López, que havia incomplert els acords amb la Junta Central per al derrocament del govern d'Espartero, produïda unes setmanes abans.

Tal i com es recull a la Gran Enciclopèdia Catalana, el nom de Camància (del romaní khamar, menjar) al·ludia despectivament als membres dels batallons de voluntaris (batallons de la brusa) que probablement s'hi havien apuntat per menjar de franc i cobrar els cinc rals diaris de paga. produïdes a Barcelona entre el 1836 al 1843.



Figura 61. La Camància en un gravat de l'època (AFB)

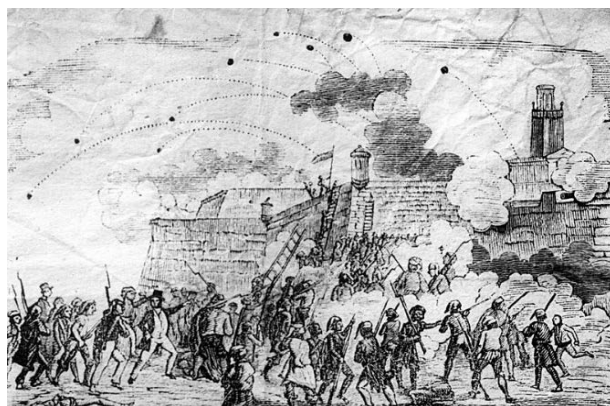


Figura 62. Vista de la Ciutadella de Barcelona atacada per la Camància pel juny de 1843, en un gravat de l'època (AFB).

Tot aquest món que abasta la totalitat del s.XIX i bona part del s.XX quedà en un cert oblit en els llibres d'història. Ja en els nostres dies, algun petit intent s'ha fet per recuperar aquells fets. És el cas de Vicens Vives, en el seu llibre *Industrials i polítics*.

«Però sempre que s'ha parlat d'aquests fets els autors, s'han centrat a fer una petita descripció dels esdeveniments que van des del setembre fins al novembre de 1843, el que coneixem popularment com la Jamància. Però si solament ens fem ressò d'aquella cronologia ens trobem que la història no té sentit. Serà necessari anar més lluny en el temps per percebre per què els ciutadans de Barcelona decidiren aixecar-se de nou contra el govern que havien ajudat a crear. Barcelona visqué, abans dels fets de setembre, dues revoltes ciutadanes. La primera, el mes de juny per a enderrocar el general Espartero. La segona, en el mes d'agost per l'incompliment dels acords entre la Junta Suprema de Barcelona i les autoritats del govern López» (Alcaide 1999).

7.2 NECESSITATS DE CREIXEMENT URBANÍSTIC DE BARCELONA AL s.XIX

7.2.1 LES MURALLES

A principis del s.XIX, la ciutat de Barcelona estava emmurallada, fet que limitava les transformacions urbanístiques que la ciutat exigia.

Durant l'edat mitjana, les terres situades fora de la muralla de la ciutat de Barcelona eren espais d'ús fonamentalment agrícola. La terra era negra, molt fèrtil. L'aigua sobrava. Les hortes de Sant Bertran, sector de l'actual Poble-Sec (malgrat el seu nom), tenien l'abundant aigua que baixava de Montjuïc (figura 63).



Figura 63. Vista de Barcelona al s.XVI (Civitates Orbis Terrarum).

A finals del s.XIII, el rei Pere II el Gran, per tal de protegir la ciutat davant el conflicte bèl·lic que en aquells moments havia amb França, va ordenar fortificar la ciutat excepte per la part de mar⁶².

En el s.XV, com a conseqüència de l'evolució dels canons, va ser necessari modificar la forma de les fortificacions, fent necessària la incorporació de baluards. A tal efecte es van iniciar els treballs del que passarà a ser l'anomenada muralla Moderna del s.XVI, també coneguda com la muralla del Mar i els Baluards.

En el s.XVI el perímetre va quedar definitivament fixat amb 15 portals⁶³.

⁶² Aquesta actuació es va fer amb caràcter d'urgència amb tàpia i torres de fusta sense la consistència que requeria una actuació d'aquestes característiques, en bona part perquè el conflicte bèl·lic decaigué. Tot i això, el Consell de Cent va agafar la idea i va procedir a l'inici dels treballs consistents en acabar, refermar i millorar la muralla, substituint els murs de tàpia i fusta per pedres extretes de la muntanya de Montjuïc i, amb un nou perímetre que és el corresponent a la coneguda com a muralla Medieval del s.XIII. La construcció d'aquest tram de muralla i de les torres es perllongà durant tot el s.XIV i XV.

⁶³ El Portal de Mar, el Portal de Sant Daniel, el Portal Nou, el Portal de Jonqueres, el Portal dels Orbs o de l'Àngel, el Portal de Sant Sever, el Portal dels Tallers, el Portal de Sant Antoni, el Portal de Sant Pau i el Portal de Santa Madrona en el perímetre exterior, i el Portal de Santa Anna, la Portaferriça, el Portal de la Boqueria, el Portal de Trentaclus i el Portal de Framenors o de la Drassana a la Rambla.

Durant el s.XVII, el traçat de la muralla no va experimentar cap canvi significatiu, tret de les demolicions d'algunes Torres i Portals (Sant Pau, Tallers, Sant Sever i Jonqueres) i la millora en baluards (figura 64).

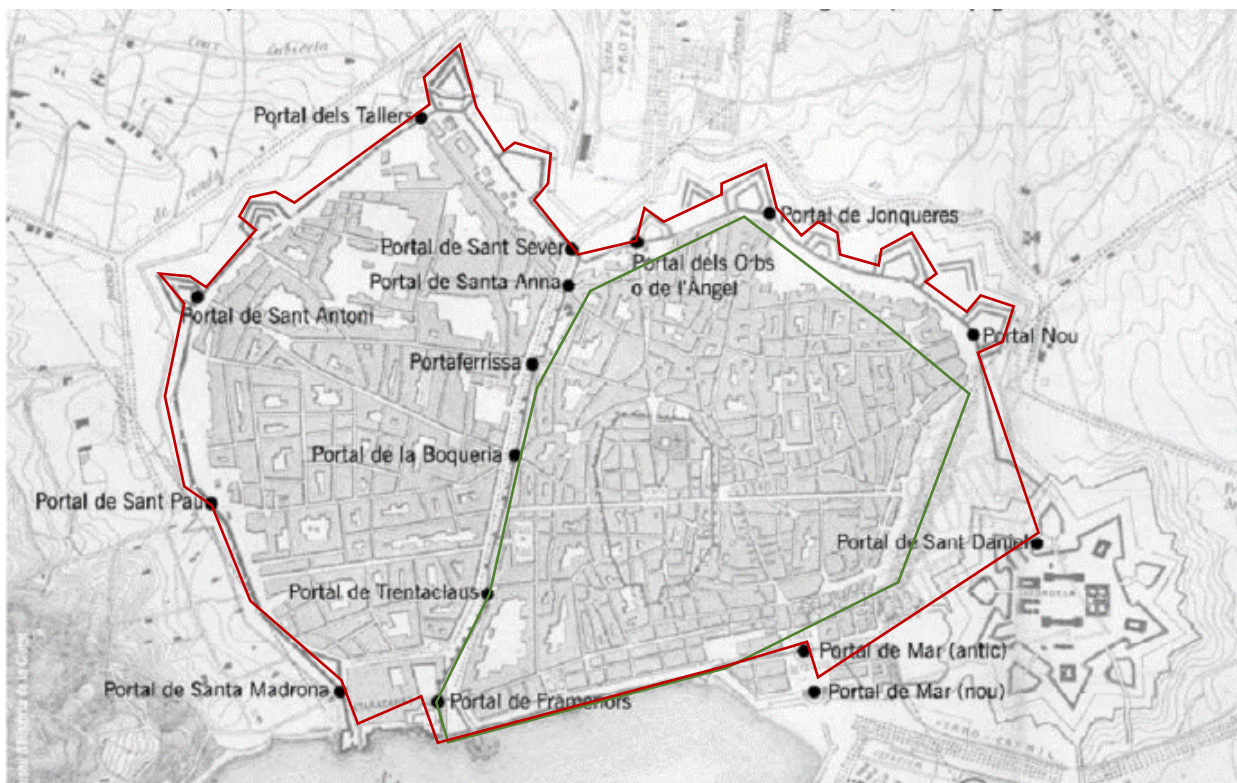


Figura 64. Ubicació de la muralla i els antics portals sobre fragment del Plànol Topogràfic d'Ildefons Cerdà (Cerdà 1855, anotacions de l'investigador).

- Traçat de la Muralla Medieval XIII-XV
- Traçat de la Muralla Moderna: Muralla del Mar i els Baluards (XVI-XVII)

En aquesta època Barcelona estava sotmesa als drets militars resultat de la condició militar de plaça forta, que comporta limitacions en les edificacions, en les muralles, en els castells i forteses entre d'altres. Superar aquesta servitud va ser molt costosa, motivat bàsicament per la negativa dels militars a perdre el seu poder sobre la ciutat. A principis del s.XVIII es produeix l'actuació més significativa, amb la construcció de la Ciutadella. A finals del s.XVIII les condicions de vida a la ciutat emmurallada s'havien convertit en extraordinàriament dures.

L'any 1802 Barcelona comptava amb 115.000 habitants que a l'any 1850 van passar a ser 187.000. Una població que vivia amuntegada a l'espai que actualment ocupa el districte de Ciutat Vella, 2 milions de metres quadrats que quedaven encorsetats per la muralla.

A mitjan s.XVIII, el sector septentrional de Montjuïc es troba amb la prohibició de poder edificar-hi, degut a les ordenances militars. Per una part, pel fet de no poder edificar a les zones adjacents a la muralla i, per l'altre, per la declaració de la muntanya de Montjuïc i la seva àrea d'influència, com a zona militar per la presència del Castell, edificat a l'any 1751 (figura 65).

A principis del s.XIX, tant sols s'havien produït transformacions urbanístiques puntuals, com ara:

- L'apertura d'un nou portal al final de la Rambla, concretament el Nou Portal del Mar
- L'apertura del Raval pel carrer *Conde del Asalto* (avui carrer Nou de Rambla)
- La urbanització de les Hortes de Sant Pau en aplicació de les desamortitzacions
- La colonització del Pla, construint-se les primeres vies de comunicació entre la ciutat i el seu entorn, de la que fins aleshores n'havien estat aïllades (Sants, Gràcia, el Clot, etc.).

La ciutat s'havia convertit en una de les urbs europees amb una densitat de població més alta. Un fet que comportava problemes higiènics de tota mena i que facilitava l'expansió d'epidèmies. Davant de la ciutat, en canvi, s'estenia un espai enorme, més gran que el que ocupava la pròpia ciutat de Barcelona en aquells temps (figura 66).



Figura 65. Transcripció de la Delimitació de les zones d'influència militar (Zona I,II i III) sobre fragment del Plànol Topogràfic d'època (AHB 1855).



Figura 66. Vista general de la ciutat de Barcelona a vol d'ocell (AHCB 1850).

A mitjans s.XIX, concretament a l'any 1841 l'ajuntament va convocar un concurs d'idees per tal de descriure els avantatges que l'enderrocament de les muralles vindria a comportar tant a la indústria com al comerç de la ciutat de Barcelona.

Aquest concurs va ser guanyat pel metge Humanista Pere Felip Monlau amb la Memòria titulada *Abajo las Murallas!*: «Ceñir una población con fuertes murallas, es querer oponerse á su desarrollo físico y á su progreso en todos ramos; es aprisionar á todos sus moradores; es querer parodiar, miserablemente la fijación del non plus ultra» (Monlau 1840).

Monlau va justificar l'enderrocament de les muralles en base a diferents arguments, per una part els successius increments demogràfics, que requerien una ampliació de l'espai urbà, per altra part justificava que en l'actualitat, les muralles ja no eren efectives com a elements de defensa, doncs havien quedat obsoletes davant dels avenços militars i, per acabar i com a metge higienista, ho argumentava des d'un punt de vista de necessitat higienista i desenvolupament econòmic, més espai on ubicar fàbriques equivaldria a una major

competència entre elles, una millora de la qualitat i l'increment del consum i la producció (Monlau 1840).

Van ser necessaris però, més de 10 anys de reiterades sol·licituds d'enderroc de les muralles per part de l'ajuntament al Ministeri de la Guerra que no es van materialitzar fins l'estiu de 1854, en unes circumstàncies extremes i del tot excepcionals, en mig d'un buit de poder al govern en haver-se produït un pronunciament militar, alhora que a Barcelona s'havia convocat una vaga general i s'estenia una virulenta epidèmia de Còlera. En aquest context va ser l'ajuntament el que va tenir la iniciativa i va encapçalat el procés, i els ciutadans els qui van consumir l'enderroc. Així doncs, com reconeixen els historiadors, va ser la ciutat la que va construir les muralles i la que les va enderrocar⁶⁴.

Una vegada enderrocades les muralles (1859, a excepció de la muralla de Mar), s'iniciava el desenvolupament de la ciutat, que tenia que completar-se amb l'Eixample de la ciutat, posant d'aquesta manera solució a la necessitat de disposar de més habitatges i espai per a les noves indústries⁶⁵.

El 1859, amb les muralles ja enderrocades, l'ajuntament va convocar un concurs d'idees per dur a terme aquest eixample de la ciutat que va guanyar l'arquitecte municipal Antoni Rovira i Trias (1816-1889) (figura 67).

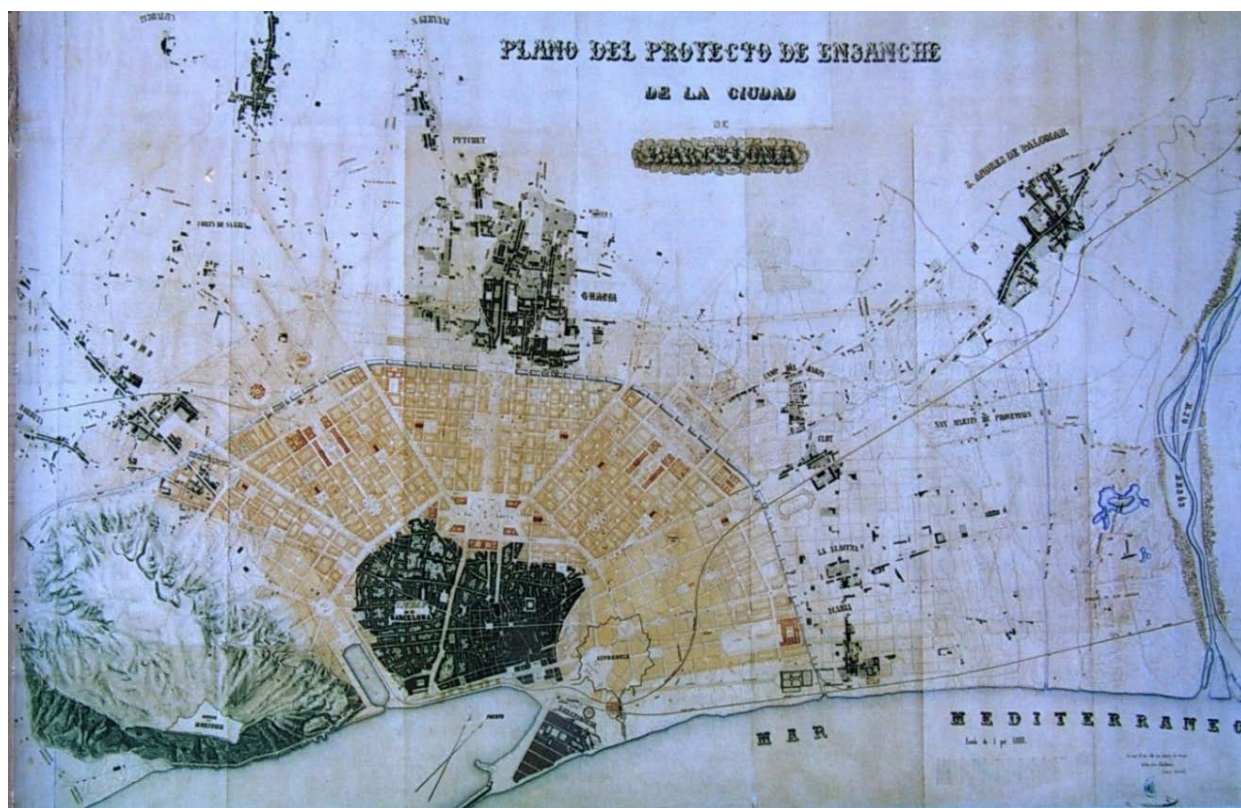


Figura 67. Projecte d'Eixample d'Antoni Rovira Trias (Rovira 1859).

⁶⁴ Madrid va autoritzar el seu enderrocament, sota la condició de mantenir la muralla de Mar i els Baluards, la Ciutadella i el castell de Montjuïc.

⁶⁵ Permetent el creixement que millorés les condicions de vida de la ciutat, la seva mobilitat alhora que el seu desenvolupament econòmic, en el ben entès que les feines derivades de la urbanització i l'edificació de l'Eixample reduïrien notablement l'atur de la ciutat, en donar feina als seus obrers.

El projecte contemplava una expansió radial del terme municipal que finalitzava en arribar als municipis del pla situant l'àrea d'eixamplament de la ciutat entre Gràcia i el casc antic, al voltant del passeig de Gràcia, en el que incorporava la inclusió de les zones residencials, desplaçant les indústries cap al nord (Sant Martí) i cap al sud (Sants), responent presumptament als interessos de determinats propietaris.

No obstant això, un any més tard el govern de Madrid va imposar el projecte que Ildefons Cerdà (1815-1876) havia preparat al marge del concurs municipal⁶⁶ (figura 68).

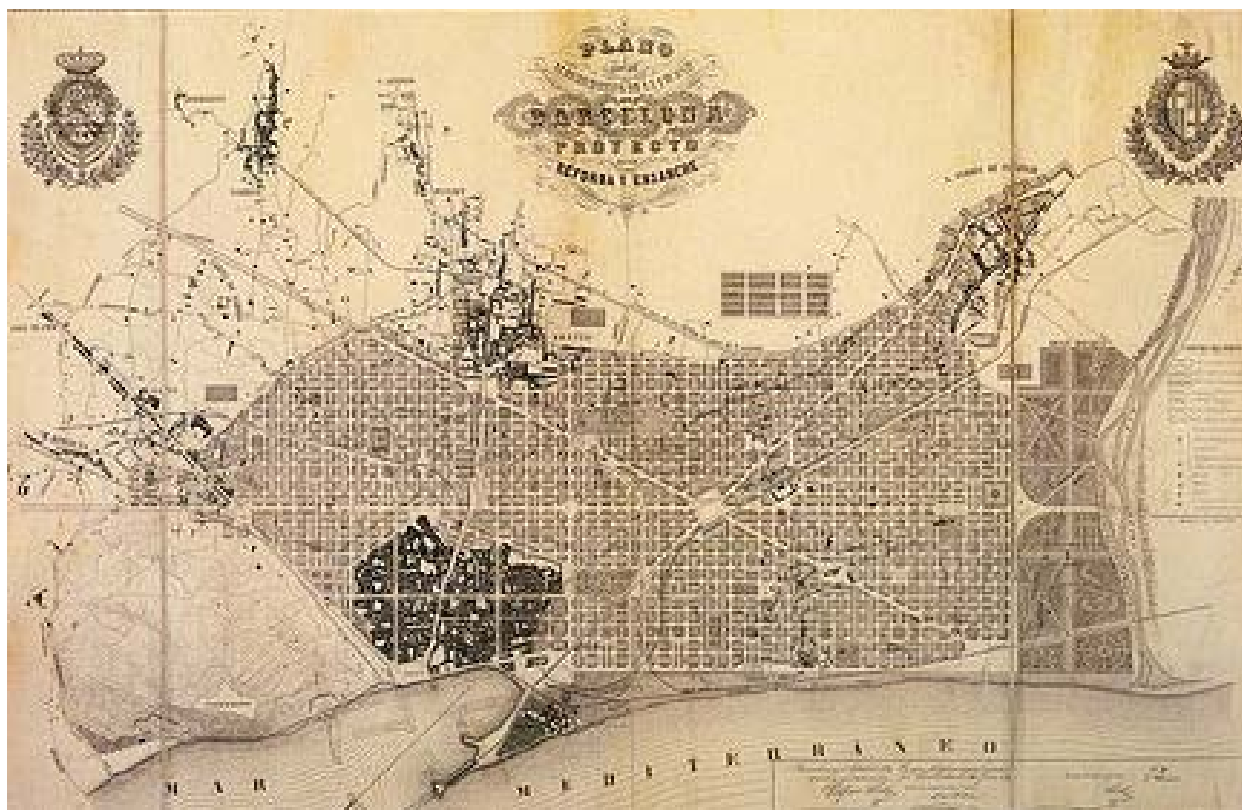


Figura 68. Litografia del *Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona y proyecto de su Reforma y Ensanche* d'Ildefons Cerdà de 1859 (AHCB).

El Pla de reforma i eixample d'Ildefons Cerdà tenia en compte molts aspectes vinculats amb la solució dels problemes que tenia la ciutat, des de les millores de mobilitat (incorporació dels xamfrans característics de l'Eixample), fins a la pròpia estructura viària (Avingudes perpendiculars Paral·lel (E-O) i la Meridiana (N-S) que formen 45° amb la quadrícula de l'Eixample) passant per la disposició dels edificis de manera que les façanes tinguessin llum directa del sol en algun moment de l'any i tots els diferents aspectes que va incorporar relacionats amb la higiene.

Aquell mateix any de 1860 la reina Isabel II va col·locar la primera pedra de l'Eixample.

⁶⁶ Havia estat aprovat pel govern central en data de 9 de juny de 1859.

7.2.2 EL PARADIGMA HIGIENISTA I L'ELEVADA DENSITAT DE POBLACIÓ DE LA CIUTAT DE BARCELONA DEL S.XIX

7.2.2.1 El paradigma higienista, el lligam entre densitat i mortalitat

L'Europa urbana del s.XIX, es va caracteritzar pel discurs dels metges higienistes contra el creixement i els elevats índexs de densitat de les ciutats, que explicava les altes taxes de mortalitat.

Els seus arguments eren: 1. L'augment exponencial de la població en un mateix espai intramurs; 2. Subdivisió intensiva de les propietats que donaven lloc a habitatges de superfície progressivament més reduïda; 3. Augment general de l'altura dels immobles com a conseqüència de l'escassetat de nou sòl per construir; 4. Sobreocupació dels habitatges existents; 5. Manca d'espais públics en un espai urbà definit per l'aglomeració i la inexistència d'infraestructures i serveis urbans. Un mateix argument que va unir així metges, arquitectes i enginyers, la medicina galena i l'incipient urbanisme (Muñoz 2010).

Des d'aquesta perspectiva, els metges higienistes identificaven l'elevada densitat com la causa primera de contagi doncs, consideraven que el seu excés comportava una manca de circulació d'aire, el qual era concebut com el contenidor de totes les substàncies tant orgàniques com inorgàniques expel·lides pels cossos i les matèries a l'atmosfera.

Els episodis de mortalitat que es van succeir a les ciutats europees en la segona meitat del s.XIX (quatre grans epidèmies de còlera) que van delmar la població, donaven pes a aquesta teoria que va passar a ser coneguda com a teoria *aerista*, que es va caracteritzar per establir els imperatius higiènics requerits per a fer-hi front, consistents en posar fi a l'atapeïment dels llocs i incorporar la necessitat del moviment i circulació de l'aire en les noves tipologies urbanístiques i edificatòries⁶⁷.

En el cas de Barcelona, en tot aquest context polític, econòmic, social i cultural, la ciutat s'havia convertit en una de les urbs europees amb una densitat de població més alta, amb unes condicions de vida extremes explicat en bona manera per l'impediment físic d'expansió que condicionaven les muralles⁶⁸.

La ciutat no tenia una altra opció de créixer verticalment, subdividint habitatges i edificant fins i tot en les zones enjardinades, arribant a l'extrem fins i tot de crear arcades en carrers existents, per tal de poder edificar-hi a sobre (figures 69 i 70).

⁶⁷ L'associació entre densitat i mortalitat de les ciutats, era un fet que preocupava als metges higienistes i urbanistes de mitjan de s.XIX.

⁶⁸ Davant de la ciutat, en canvi, s'estenia un espai enorme, més gran que el que ocupava la pròpia ciutat de Barcelona en aquells temps.

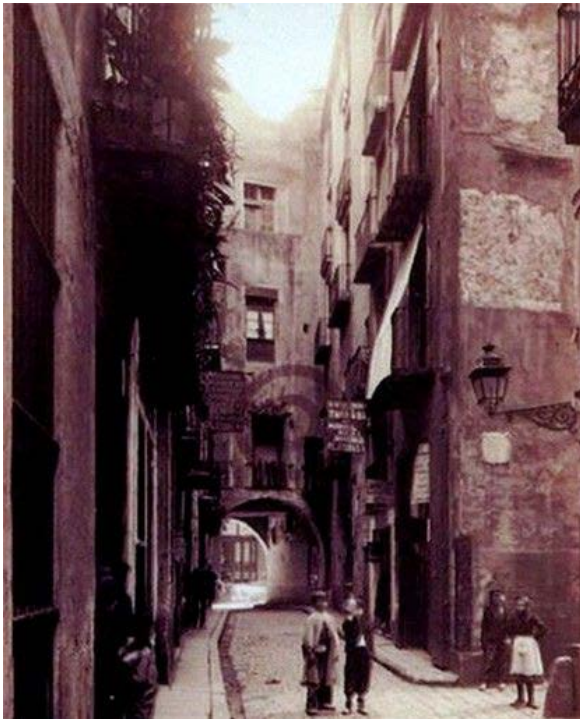


Figura 69. Carrers de Barcelona, edificació sobre arcades (AFB 1908).



Figura 70. Carrers de Barcelona d'acord amb l'Urbanisme de Ciutat Vella (AFB 2000).

7.2.2.2 Les condicions de salubritat de la ciutat de Barcelona del s.XIX

En la Barcelona del s.XIX, a conseqüència de l'augment de la densitat⁶⁹, les males condicions higièniques⁷⁰, així com la manca d'infraestructures d'aigua domèstica i clavegueram i d'espais lliures a les ciutats, es succeïen períodes d'una important mortalitat resultat de les malalties i epidèmies⁷¹, situant-se la mitjana de vida per la seva població en els 23 anys (proletari, treballadors, pobres) que, en el cas dels rics arribava a ser de 36 anys. «El Còlera...una vegada fa la seva aparició, roman per llarg temps, i és més perillós en llars i veïnats tancats, humits i bruts» (Muñoz 2010).

La realitat era una ciutat plena de barrades, on predominava l'amuntegament, l'alimentació deficient, la desnutrició, unes pèssimes condicions d'higiene, la insalubritat i la proliferació de malalties contagioses que van produir una alta taxa de mortalitat.

Tant sols la immigració era capaç d'equilibrar l'estructura demogràfica.

En aquella època l'única explicació era amb la dels miasmes, emanacions fèrides del sòl, de les aigües brutes i de la sang dels malalts que es transmetien per l'aire causant les malalties.

En aquest context, eren els metges, els que lluitaven diàriament contra la malaltia, i van ser els primers a estudiar la mortalitat, comprovant que la manca de condicions sanitàries i

⁶⁹ Va assolir nivells insuportables superant els 850 habitants per hectàrea.

⁷⁰ Caracteritzades per la manca d'airejament i assolellament en els edificis, amb habitatges petits, sobreocupats i amb sostres baixos

⁷¹ 1821: febre groga amb 8.821 morts, 1834: còlera amb 3.344 morts, 1854: còlera amb 6.419 i 1865: còlera amb 3.765 morts. (Muñoz 2010).

higieniques multiplicaven les defuncions, el que els va portar a denunciar aquestes condicions de vida: la higiene entesa com a l'eina bàsica per a lluitar i eradicar les malalties infeccioses més freqüents (febre groga, còlera, etc.), en el mitjà urbà que, afectaven a la major part de la població, i sobretot a les classes més baixes, treballadors, obrers i les seves famílies, a les que les pèssimes i insalubres condicions de vida i de treball es convertien en focus de malaltia permanent.

Van ser les classes altruistes i intel·lectuals de la societat les que, amb profundes mesures de sanejament i higienització, van començar a incorporar els canvis per transformar aquests nuclis insalubres de la ciutat.

Va ser el naixement de l'Higienisme, entès com a corrent de pensament creada a finals del s.XVIII principalment pels metges que criticant la falta de salubritat a les ciutats industrials, així com les condicions de vida i treball atribuïen a l'entorn ambiental (necessitat de circulació d'aire) i el mitjà socials (pobresa, excés de treball, mala alimentació, amuntegament en barris insalubres, i altres factors de tipus econòmic-social) l'explicació de determinades malalties. (Muñoz 2010).

Aquestes mesures propugnades van ser, entre d'altres:

- Garantir la circulació de l'aire dins les ciutats, entenent que calia procedir a obrir noves avingudes, places i carrers, amb una important amplada de vials i espai
- Millorar les condicions de vida (alimentació, higiene, educació, així com la moral i els hàbits saludables) i treball dels seus habitants, en especial de les classes empobrides de la societat
- Dotar a les ciutats d'unes noves infraestructures bàsiques com són el clavegueram, la distribució d'aigües potables i la recollida i gestió dels residus urbans
- Regular els usos de cementiris, escorxadors, mercats, safarejos i places públiques
- Impulsar noves doctrines i hàbits entre la infància (a més amb la creació de guarderies).

Els fonaments sobre els que s'assenta el Pla de reforma i eixample d'Ildefons Cerdà, incorporen aquesta doctrina higienista que queda recollida en la seva *Monografía Estadística de la clase obrera de Barcelona* publicada a l'any 1856.

Per això els projectes de reforma urbana que van encapçalar l'aparició i desenvolupament de l'urbanisme van incidir a dotar la ciutat d'una nova estructura que fes possible la urbanització de forma racional amb la geometria, ordenant i segregant, substituint la densitat per la claredat, a partir del traçat geomètric, la quadrícula i la perspectiva, de forma que la contaminació entre els espais interiors i exteriors fos continguda pel límit i el llindar (Muñoz 2010).

7.2.2.3 L'urbanisme del s.XIX: Urbanisme de densitats

Va néixer com una resposta a les condicions urbanes derivades de les elevades concentracions tant d'habitants com de construccions a les ciutats. Les diferents propostes que es van anar desenvolupant contemplaven la reducció d'aquests llindars de concentració, així com l'assoliment de la regularitat i l'ordenació de l'espai urbà, tot copsant les ansietats que manaven de la seva simple observació.

Recollim un fragment de *l'home de la multitud* d'Edgar Allan Poe, en el que es posa de manifest:

«El desconegut va fer una pausa i, per un moment, va semblar absort en reflexions; després, amb molts símptomes d'agitació, va enfilarse a corre-cuita una ruta que ens va menar al límit de la ciutat, a regions molt diferents de les que havíem travessat fins llavors. Era el barrí més pestilent de Londres, tot hi mostrava la pobresa més deplorable i el crim més extrem. La claror tènue d'un llum escadusser, alt, antic i desgastat, descobria cases de veïns de fusta a punt de desplomar-se, distribuïdes de manera tan diversa i capritxosa que amb prou feines s'hi podia distingir la semblança d'un passatge...les clavegueres execrables estaven infestades d'una bilorda horrible. Tota l'atmosfera traspassava desolació».

Tal i com ens descriu Francesc Muñoz, en la interpretació d'aquest fragment, permet intuir l'esperit de l'urbanisme higienista, segons el qual la concentració de barris densificats i envellits on amb prou feines si arriba la llum, és la causa de la insalubritat de la ciutat. En aquest sentit també posa de manifest que les referències a l'amuntegament, la congestió, les clavegueres *infestades*, i la qualitat de l'aire viciat apareixen associades a la imatge de la densitat, associada al desordre i promiscuïtat del teixit urbà.

A partir d'aquest moment podem considerar que la densitat s'associa de forma fundacional a l'urbanisme, de la mateixa manera que l'urbanisme higienista s'associa a la dualitat densitat-mortalitat. Es per això que la nova ciutat que es proposa es caracteritza per ser menys densa, més esponjada, com es posa de manifest en les següents figures en la que es pot observar la distribució en planta d'ambdós models (figures 71 i 72).



Figura 71. Ciutat Vella de Barcelona (AFB).



Figura 72. L'Eixample de Barcelona (AFB).

7.2.2.4 La solució a la mortalitat: la reforma urbana, l'Eixample i els avenços en la medicina bacteriològica

Fins a 1850 es considerava que l'origen de les malalties que afectaven la salut urbana tenia el seu origen en factors ambientals i que era necessari protegir els tres elements bàsics: l'aire, l'aigua i el sol, i mantenir unes condicions de salubritat a partir de la instal·lació de xarxes d'aigua potable i sanejament, per tal d'allunyar les anteriorment mencionades *miasmes*⁷².

En base a aquesta consideració, en una primera etapa es comencen a instal·lar les xarxes de serveis indicades, així el drenatge de les zones de fangals, alhora que s'allunyen de les zones urbanes les indústries, escorxadors i cementiris.

En una segona etapa, s'amplien les actuacions a l'àmbit domèstic, bàsicament a l'àmbit higiènic i reglamentat les edificacions a fi de garantir una adequada ventilació i volum dels habitatges⁷³.

Amb el descobriment (gràcies als treballs de Robert Koch i Louis Pasteur) que, la causa real de les malalties es troba en els microorganismes i no pas en les *miasmes*, s'obre un nou marc basat en l'estratègia de la higiene públic com a eina per al control i eradicació de les epidèmies. L'any 1854 John Snow havia demostrat (a la ciutat de Londres) que el còlera era causat pel consum d'aigües contaminades amb matèries fecals.

En aquest context, l'aportació de les reflexions d'Ildelfons Cerdà convertint-se en la base teòrica de la seva proposta d'eixample és molt significativa. A la seva publicació *Teoría de la construcción de las ciudades* (1859) justifica la reforma de la ciutat i la construcció d'un nou eixample com a solució al vincle densitat/mortalitat de les ciutats, vincle associat a la qualitat de l'aire. A la *Teoría general de la urbanización* (1867), crítica les condicions de subdivisió de la propietat i sobreocupació dels habitatges i alhora posa de manifest les diferents pautes de mortalitat en funció de la planta on vivia la població. Per acabar, en la seva *Monografía de la clase obrera* (1856) que s'inclou al segon volum de la *Teoría General de la Urbanización* (1867) ens aporta una nova perspectiva a considerar, la fi del lligam higienista densitat-mortalitat, en el sentit que la causalitat entre ambdós no és l'explicació dels elevats índexs de mortalitat de la població urbana. De fet, van ser els avenços en la medicina bacteriològica, els que van arraconar definitivament el discurs higienista.

⁷² Referint-se als *vapors o organismes malignes* que, segons es creia, es desprenien dels cossos malalts o substàncies en descomposició, que atemptaven contra la salut dels habitants de les ciutats.

⁷³ El paradigma *aerista* present a la medicina higienista, era conceptualment una reflexió a l'entorn de la ventilació, en la que es recollien entre d'altres, els indicadors del volum d'aire respirable per habitació als habitatges. Va ser aplicat per Cerdà en el cas de Barcelona i ho va expressar en la forma del cub d'aire disponible a les cases (Muñoz 2010).

7.2.3 ELS ARTÍFEXS DE LA REFORMA URBANA I L'EIXAMPLE DE LA CIUTAT DE BARCELONA s.XIX

7.2.3.1 Antecedents

La premissa que la densitat/mortalitat venia de la falta de circulació d'aire, condicionava la necessitat d'articular espais i incorporar nous criteris en el disseny dels edificis, per tal de garantir les correctes condicions de circulació d'aire i ventilació.

Aquests pensament fusionarà les corrents higienistes i urbanístiques que es materialitzaran en el Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà.

La seva trajectòria però, va estar envoltada d'un gran nombre de dificultats. La I Guerra Carlina, les diferents bullangues, la lluita pel poder entre moderats i progressistes, el naixement del republicanisme, la repressió envers la ciutat amb el seu bombardeig i la declaració de l'estat de setge, el govern dictatorial del general Espartero, etc. Tots aquests fets marcaren un període de conflictivitat constant entre el govern i la ciutadania.

En aquest context, els primers intents per part de la ciutadania d'expandir-se extramurs, a l'any 1837, es van iniciar tímidament construir-se edificacions que van tenir com a resposta el seu immediat enderrocament sota la consideració militar de plaça forta que tenia Barcelona⁷⁴.

A l'any 1838, va ser el propi Ajuntament de Barcelona (a través de la Junta d'Enderrocament) que va demanar una modificació de la muralla entre la porta dels Estudis (la Rambla) i el baluard de Jonqueres (Plaza Urquinaona) per aconseguir una petita ampliació (Alcaide 1999). Va ser quatre anys més tard, a l'any 1842 quan la pròpia Junta va iniciar els treballs d'enderrocament de la Ciutadella, fet que va provocar que el general Espartero procedís al bombardeig de Barcelona des del Castell de Montjuïc amb més de 1.000 projectils⁷⁵.

Durant la dècada següent (1843 a 1853) coincidint amb la *Dècada moderada*, tot i trobar-se Catalunya sotmesa a l'estat d'excepció, l'Ajuntament (sotmès a la pressió social reclamant l'enderrocament), va augmentar la pressió política sobre el govern central, sent nombroses les propostes presentades per tal d'assolir l'autorització. Aquestes instàncies però van ser rebutjades sistemàticament pel Ministeri de la Guerra.

Van haver de passar més de deu anys fins que, a l'any 1853 la proposta es va materialitzar gracies en bona part a la gestió realitzada per Pascual Madoz⁷⁶.

⁷⁴ Es considerava àrea sense edificar la compresa fins a la distància d'un tir de canó (Alcaide 1999).

⁷⁵ Al propi Espartero s'atribueix la frase: *Para gobernar España hay que bombardear Barcelona cada cincuenta años*. A l'any següent, 1843 serà bombardejada de nou amb 2.500 projectils sota les ordres del Capità General de Catalunya Laureano Sanz, Cap superior del General Prim.

⁷⁶ Serà una de les persones clau en l'enderrocament de les muralles, Ministre d'Hisenda pel govern progressista va instar la desamortització i va promulgar una real ordre que acabaria amb els enfrontaments entre Ajuntament i el Ministeri de la Guerra.

En un context social i econòmic complexa, crisi laboral dels teixidors contra la mecanització de la filatura amb les màquines selfactines⁷⁷ s'hi va ajuntar una epidèmia de còlera. Ambdues circumstàncies es van veure suavitzades amb la notícia, el 9 d'agost de 1854, de l'enderrocament de les muralles que assolia la reivindicació tants anys reclamada per la ciutat i alhora, assegurava feina a una població molt castigada⁷⁸.

Tenint en compte que la superfície total de les muralles era equivalent a les 4/5 parts de la ciutat intramurs, amb aquest enderrocament, es deixaven lliures per a edificar, uns 25 milions de pams quadrats (uns 4.860.000 m²) i s'obria un espai que portava aparellat una de les operacions urbanístiques sense precedents que culminaria amb el Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà que, influenciat per la seva ideologia Icariana, preveia un creixement sense límits de la ciutat basat en un disseny en quadrícula.

7.2.3.2 Recull Bibliogràfic i rellevància històrica dels artífexs de la reforma urbana i l'eixample de la ciutat de Barcelona s.XIX.

En la línia d'indagar el que poden considerar-se els *fets biogràfics de rellevància històrica* dels personatges que han fet la nostra història, cal recuperar per a la urbanística a:

- Pere Felip Monlau: Metge Higienista (figura 73)
- Pascual Madoz Ibáñez : Ministre d'hisenda (figura 74)
- Ildefons Cerdà Sunyer: Enginyer de Camins, Canals i Ports (figura 75).



Figura 73. Fotografia Doctor Pere Felip Monlau (www.pinterest 2019).



Figura 74. Pintura Pascual Madoz President de les Corts (www.pinterest 2019).



Figura 75. Fotografia Ildefons Cerdà (anycerda.org).

⁷⁷ Les selfactines (de l'anglès self acting), eren màquines automàtiques de filar. que estalviaven mà d'obra, causant l'atur forçós de molts obrers.

⁷⁸ A l'any 1854, es dicta l'ordre d'enderrocament de les muralles (9 d'agost de 1854). S'havien de mantenir la muralla de Mar i els Baluards, el castell de Montjuïc i la Ciutadella.

Pere Felip Monlau Roca: Metge Higienista

Pere Felip Monlau Roca (1808-1871) nascut a Barcelona en 1808, va cursar els seus estudis de medicina, llicenciant-se en 1831 i, doctorant-se a l'any 1833, ingressant al cos de Sanitat Militar⁷⁹.

Per la seva personalitat erudita i el fet d'estar en contacte continu i actualitzat amb les fonts bibliogràfiques de caràcter més innovador, podem considerar que és un dels grans protagonistes en els fets mèdics al nostre país durant el s.XIX i, en concret del moviment higienista a Espanya, en especial el dedicat a la medicina preventiva, matèria en la qual la seva obra és fonamental per estudiar totes les causes d'insalubritat pública i consignar els preceptes oportuns per remeiar-les.

La seva aportació clau es centra en la publicació de la seva obra principal *Els elements d'higiene pública*, considerada com el primer compendi a l'àmbit de la higiene pública espanyola, i com un dels principals documents de referència científic-pedagògic en la matèria (figura 76).

L'obra es divideix en tres toms. Els dos primers es dediquen a tractar sobre les cinc seccions en les que es divideix el seu estudi i que són: l'atmosferologia (relacionat amb l'aire i les poblacions), una segona tracta de la cosmetologia (vestits i la neteja), una tercera tracta de la bromatologia (aliments condiments), la quarta està dedicada a la gimnàstica, i la darrera la perceptologia (sensacions i estudis de la població, natalitat, mortalitat, fecunditat, matrimoni i poblacionisme). El tercer el dedica a la legislació sanitària d'Espanya.

Els primers plantejaments oficials municipals d'expansió urbana de la ciutat els trobem citats a l'any 1838 però no serà fins la convocatòria a l'any 1840 del concurs municipal sobre l'enderrocament de les muralles, quan es pot considerar l'inici en ferm del procés d'expansió urbanística de la ciutat. El guanyador va ser el famós opuscle del metge higienista Monlau, amb el títol *Abajo las murallas!!!* en el qual va posar de manifest el greu problema d'higiene de la societat barcelonina⁸⁰ així com la necessitat de procedir a la demolició de les muralles (figura 77).

Tot i els arguments exposats en el projecte presentat per Monlau, l'enderroc de les muralles no es va fer efectiu fins al cap de tres anys, concretament el mes de maig de 1843 quan aprofitant la revolta de Prim i Milans del Bosch amb el decret de la *Junta Suprema Provisional de la província de Barcelona* de 27 de juny, es va anunciar l'enderrocament a càrrec del municipi.

⁷⁹ Des de 1847 a 1855 va estar associat al Consell de Sanitat del Regne. En 1851 va ser designat metge delegat espanyol en la primera Conferència Sanitària Internacional de París, repetint el càrrec vuit anys més tard. Es va caracteritzar per la seva activitat política en defensa del Liberalisme progressista, que li va costar la seva destitució com a Professor de Geografia i Cronologia en l'Acadèmia de Ciències Naturals i Arts de Barcelona.

⁸⁰ Les muralles que en un passat havien estat la glòria de la ciutat, en ple s.XIX, obsoletes, representaven un límit mortal per a la població que vivia a l'interior (Magrinyà 2009).

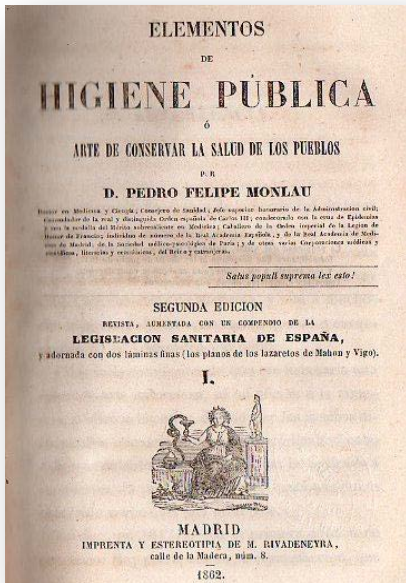


Figura 76. Publicació *Elementos de higiene pública* (Monlau 1802).

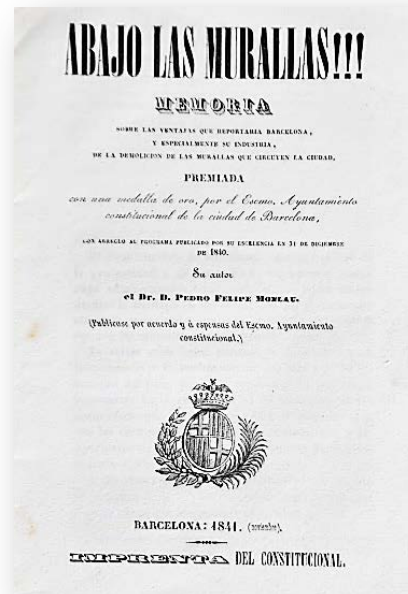


Figura 77. Portada del Projecte *Abajo las Murallas!* (Monlau 1840).

Per portar-ho a terme, es va constituir una *Junta d'Enderrocament ciutadana*, amb la presidència de l'alcalde José Santa-Maria Gelbert, i el suport, entre d'altres, del propi Monlau, actuant de secretari, així com l'arquitecte Antonio Rovira i Trias, com a director general de les obres.

Pascual Madoz Ibáñez: Ministre d'Hisenda

D. Pascual Madoz Ibáñez (1805-1870), empresari fundador de la immobiliària La Peninsular, defensor a Madrid dels interessos dels fabricants tèxtils catalans, diputat per Lleida (1845-1851), governador civil de Barcelona (1854), ministre d'Hisenda (1855) i president de les Corts, va desenvolupar la seva activitat en el camp de la Geografia i de l'Urbanisme, autor de la Llei de Desamortització General de 1855. Va ser clau en la gestió jurídica i econòmica dins la història de l'urbanisme.

Madoz coincidirà amb Cerdà en el partit Liberal progressista, en pertànyer ambdós a les Milícies Nacionals, com a diputats a les Corts a l'any 1851, estadístics i catalanistes ambdós, presentaran mocions conjuntes i actuaran com a veritables catalitzadors per a impulsar el procés revolucionari de l'urbanisme espanyol en una direcció progressista⁸¹.

Madoz és el creador de la fórmula de l'autonomia financera, que incorpora la capacitat d'endeutament dels ajuntaments, per resoldre els seus propis problemes sense dependre del centralisme estatal.

⁸¹ Iniciant el simbòlic eslògan que l'urbanisme-edificació és el motor del creixement de la economia, la potència de la qual és encebada amb la urbanització creixent del territori, premissa de l'acumulació de la circulació primitiva de capital que segueix idèntica fins avui dia (García-Bellido i Mangiagalli 2005).

Preocupat per l'atur⁸² i el desig de desenvolupament industrial, s'erigeix en impulsor de l'enderrocament de les muralles, combinant-ho amb el recurs sòl estatal i capitals privats per emprar-los en una conjunció intel·ligent de recurs i objectius, en un lúcid *approach prekeynesià*, al conjuntar tres problemes, atur-desenvolupament-creixement, en una mateixa operació d'inversió públic-privada i ocupació (García-Bellido i Mangiagalli 2005).

El pas definitiu es va portar a terme aprofitant la Revolució de juliol de 1854, inici del Bienni Progressista, moment en el que Madoz va arribar a Barcelona com a governador.

Madoz va saber conjugar satisfactòriament tots els factors, motiu pel qual passa a ser considerat com a un dels artífexs reconeguts pel seu paper decisiu en l'enderrocament de les muralles.

La conjunció de personalitats que comparteixen una mateixa visió, entre elles Madoz,⁸³ és el fet que permet (agost 1854), aixecar en tota Catalunya l'estat de setge que portava ja 10 anys de vigència, retornar les competències al govern civil i, iniciar les obres d'enderrocament sota la supervisió del propi Ajuntament.

Més de 7.000 homes es posen a treballar en l'enderrocament amb un jornal de 6 reals (el mateix de fa 10 anys), assegurant el treball a la classe jornalera, de manera que no arribi a faltar-li el necessari sustent per a les seves famílies, pal·liant d'aquesta manera l'atur provocat per les selfactines i les dramàtiques condicions de l'epidèmia de còlera, per acabar, s'inicia el procés de desamortització dels terrenys resultants.

En prendre Madoz possessió del seu escó de diputat en les noves Corts constituents a l'any 1854, el va succeir com a governador civil de Barcelona Ciril Franquet, qui ho va ocupar durant dos anys, període en el que va nomenar a Cerdà com a enginyer civil de la Hisenda Pública; i posteriorment, el nomena membre de la *Comissió mixta civil i militar per estudiar l'eixample* encarregant-li la redacció del plànol dels voltants de Barcelona. Es considera que aquest nomenament va ser l'entrada d'Ildefons Cerdà a l'urbanisme⁸⁴.

⁸² És important tenir en compte l'important taxa d'atur deguda en bona part pels obrers acomiadats pel conflicte de les Selfactines.

⁸³ Madoz es nomenat governador civil de Barcelona (8 d'agost), el capità general Manuel Gutiérrez de la Concha y de Irigoyen, després Marquès del Duero, home liberal i intel·ligent, ocupa interinament el govern militar de Catalunya (10 d'agost) i en la mateixa data també es fa efectiu el nomenament del capità general Domingo Dolç, com a governador militar de Barcelona (García-Bellido i Mangiagalli 2005).

⁸⁴ Madoz i Ildefons Cerdà, van coincidir en el partit Liberal progressista (ambdós pertanyien a les Milícies Nacionals), com a diputats a les Corts a l'any 1851, fins el punt que Ildefons Cerdà es va convertir en home de confiança de Madoz. Atès la directa relació i vincles entre Madoz i el seu successor Franquet podria ser una explicació del nomenament d'Ildefons Cerdà (per part de Franquet), enfront dels enginyers militars, per a portar a terme un projecte tan ambiciós com l'aixecament dels plànols i l'inici del projecte del traçat de l'eixample.

Ildefons Cerdà Sunyer: Enginyer De Camins, Canals i Ports

En la vida de tot gran home, com també en la seva obra, existeixen facetes ignorades, d'altres inquietants i, moltes, contradictòries. La biografia d'Ildefons Cerdà és paradigmàtica en aquest sentit. L'oblit històric de la seva memòria i una escrupolosa reserva de la intimitat del mateix Cerdà, han contribuït a augmentar el desconeixement de la seva figura (Margarit 1994).

Poc després de la celebració del Centenari de la seva mort (1876) va ser trobat l'anomenat *Llegat Cerdà*. Aquest material juntament amb les més recents descobertes (1988) a càrrec de Fuensanta Muro i Pilar Rivas a l'Arxiu Administratiu d'Alcalà de Henares han permès iniciar un procés de recuperació de la vida i de l'obra del gran urbanista.

Ildefons Cerdà i Sunyer nasqué el 23 de desembre de 1815 en el mas El Serdà, una magnífica propietat que la seva família posseïa al municipi de Centelles. L'arrelament en aquesta terra venia de lluny. La infantesa d'Ildefons té un doble signe determinant. Per una part, els anys viscuts en un medi rural com era el mas, li varen fer apreciar les excel·lències de la vida al camp que va incorporar com a urbanista, a l'àmbit de la ciutat. D'altra banda, el fet de créixer al si d'una família liberal va influir notablement en el posicionament ideològic que Ildefons Cerdà va adoptar al llarg de la seva vida (Margarit 1994).

La seva orientació professional es va iniciar (seguint el destí imposat pel seu pare) amb els estudis de llatí i filosofia al seminari de Vic, tot i que a l'any 1832 (després d'enfrontar-se amb el seu pare), es va desplaçar a Barcelona per a iniciar els estudis d'arquitectura, matemàtiques, nàutica i dibuix a l'escola de Llotja. A l'any 1835 (sense haver obtingut el títol d'Arquitecte) es va traslladar a Madrid per estudiar a l'Escola d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, on va obtenir el títol d'enginyer l'any 1841, recordant-se com una etapa especialment dura tant per la complexitat dels estudis empresos com per les penúries econòmiques que va arribar a patir per la manca de suport familiar, fins el punt que va haver de fer classes de matemàtiques per a poder tirar endavant. Aquest sacrifici i l'esforç intel·lectual per culminar els estudis li exigiren una disciplina autènticament espartana però el seu esperit d'enginyer romandria per sempre en el si de la seva personalitat «Cerdà pensó como un sabio, demostró como un matemático, y sintió como un niño» (Angelón 1880). Al llarg de la seva vida, Ildefons Cerdà es va mostrar com un home combatiu, particip d'assumir tasques de responsabilitat, vinculat políticament⁸⁵ i sensible en tot moment als ideals lliberals, aquests darrers refermats pel seu pas per una institució com l'Escola d'Enginyers de Camins, Canals i Ports que, alhora li va permetre d'establir vincles i amistats que van ser molt influents per l'aprovació del seu Pla d'Eixample.

⁸⁵ A l'any 1850, Ildefons Cerdà es elegit diputat a Corts per Barcelona en la candidatura progressista en la que també formaven part Estanislau Figueres, Pascual Madoz i Jacint Feliu Domènech. Segons paraules del seu amic Manuel Angelón: «Cerdà considerava la política como una ciència pràctica, y cuando no es pràctica no era política para él». A partir d'aquest moment, Cerdà es mantindrà activament en l'àmbit polític, diputat en el Congrés de Madrid, regidor de l'Ajuntament de Barcelona, diputat provincial; i al final de la seva etapa com a president interí de la Diputació de Barcelona (1874).

El desencadenant de l'interès d'Ildefons Cerdà per les ciutats en general, fou a l'any 1844 arran d'un viatge a Nimes amb ferrocarril. En contemplar directament un ferrocarril en funcionament, començà a esbrinar la realitat d'una nova era marcada per la civilització de la indústria, el transport i les comunicacions, amb la ciutat com a escenari central de les activitats. Cerdà constatà ben aviat el risc que comportava el desfasament urbanístic en els grans centres de població. Dissenyats segons les antigues estructures, no podien afrontar les exigències dels nous temps. Aquesta reflexió, que ell creia compartida, era en canvi fruit de seu pensament visionari. Va ser aleshores, en comprovar la inexistència d'estudis que abordessin els problemes dels nuclis urbans contemporanis, quan començà a insinuar-se la seva autèntica vocació (Magrinyà 1994).

Un punt d'inflexió en la biografia d'Ildefons Cerdà el constitueix a l'any 1848 la conjunció del seu matrimoni amb Clotilde Bosch i la mort prematura del primogènit (1837), el seu pare (1844) i el seu germà (1848), que el convertiren en hereu d'un considerable patrimoni, la qual cosa va propiciar que, el 1849, Ildefons Cerdà demanés la baixa en el Cos d'Enginyers de Camins per dedicar-se exclusivament als seus estudis sobre la *Urbanización*⁸⁶ (terme inventat per ell mateix).

Fou al llarg d'aquesta dècada dels cinquanta, en mig de la difícil situació política, militar i social, recollint el crit dels barcelonins expressat en l'oracle *Fora les muralles!!!* de Monlau que, Madoz, governador civil de Barcelona, precipità l'expedient d'enderroc de les muralles, donant origen a l'establiment de les bases de l'Eixample de Barcelona per part d'Ildefons Cerdà, iniciant-ho amb una desbordant activitat en tots els fronts: Administratiu, militar, municipal, obrer i tècnic.

A l'any 1854 Ildefons Cerdà es comissionat per aixecar el Plànol topogràfic de la rodalia de la ciutat, mentre l'Ajuntament s'encarrega de l'aixecament per a l'interior de la població (figura 78). Amb la redacció del Plànol Topogràfic, Cerdà presentà l'Avantprojecte de l'Eixample de Barcelona, de 1855. Així doncs Cerdà no s'havia limitat a realitzar un treball cartogràfic, sinó que havia redactat ja, un avantprojecte d'Eixample que va merèixer tota mena d'elogis per part de la Comissió Municipal encarregada d'examinar-lo (figura 79). Tal era la innovació i funcionalitat que incorporava que, tot i havent incorporat les modificacions especulatives que el van afectar, 150 anys després segueix sent mereixedor dels majors elogis.

⁸⁶ Un amor gran pel seu treball, una fe cega en les seves teories, en si mateix i la seva capacitat de resistència van permetre a Cerdà lluitar sol sense defallir. Fou capaç d'abandonar una brillant carrera de funcionari per satisfer la seva passió per l'Urbanisme, que desenvolupà sota uns ideals a mig camí entre el socialisme utòpic i l'igualitarisme. Varen coincidir els elements que, segons Leonardo Benevolo, expliquen el desenvolupament del townn-planning al s.XIX; el que avui diríem tecnocràtic, amb els ideals propis dels reformadors socials de la primera meitat del segle passat (Permanyer i Venteo 2008).

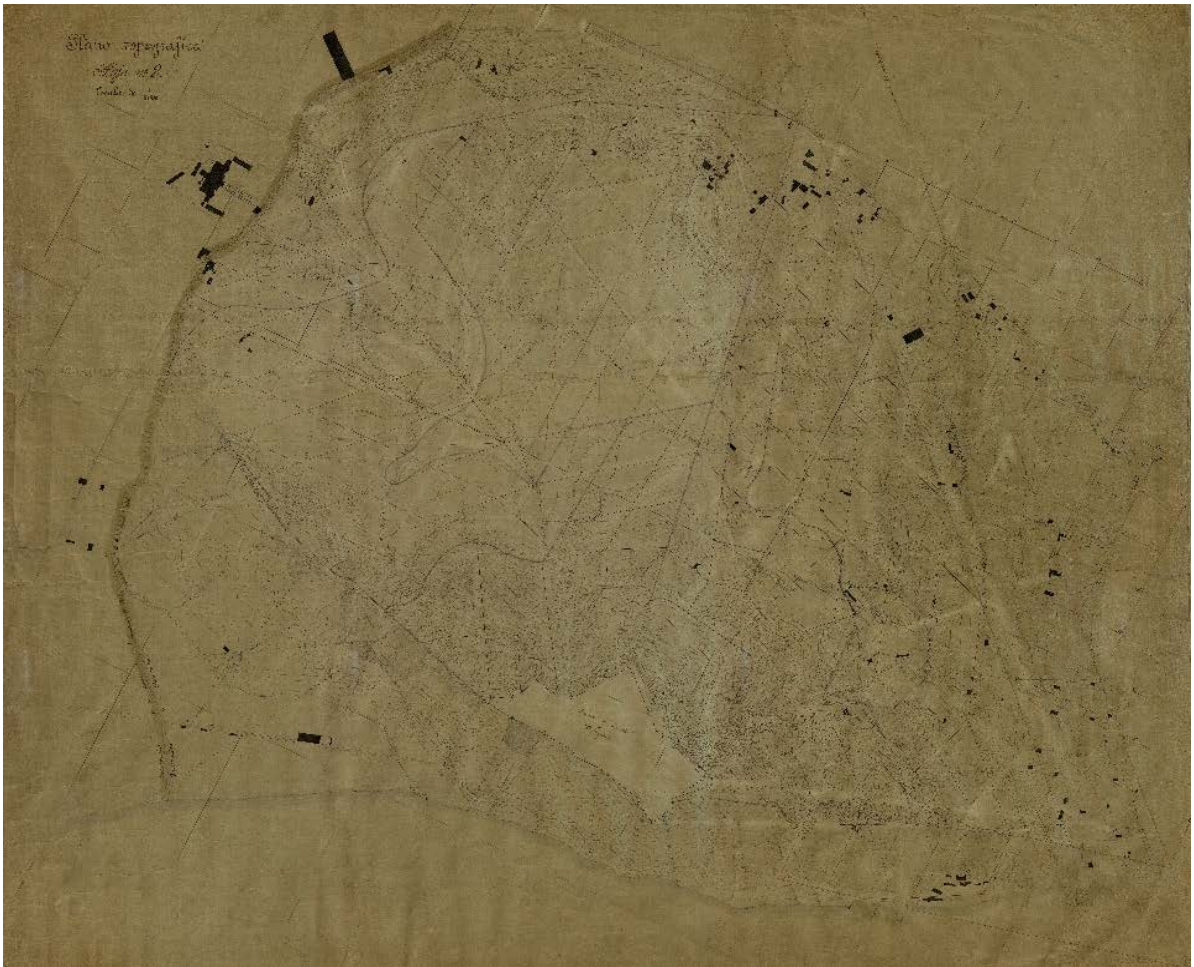


Figura 78. Plànol Topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants, Sector Montjuïc. Escala original 1:2.000 (Cerdà 1855).



Figura 79. Litografía basada en el Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona levantado por orden del Gobierno para la formación del proyecto de ensanche d'Ildelfons Cerdà de 1855 (AHCB).

Paral·lelament a la redacció d'aquests treballs, Cerdà va intervenir en la perllongació del ferrocarril Barcelona-Granollers, que li va servir de cara a l'estudi de la possibilitat de fer compatible el ferrocarril amb un traçat urbà, matèria d'estudi anomenada per ell mateix com la urbanització de la locomotora (figures 80 i 81).

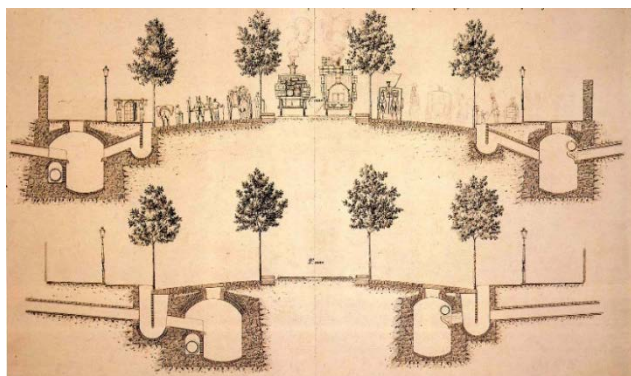


Figura 80. Secció d'un carrer de l'Eixample tal i com consta en el Projecte del Plànol d'en Cerdà (AHCB).

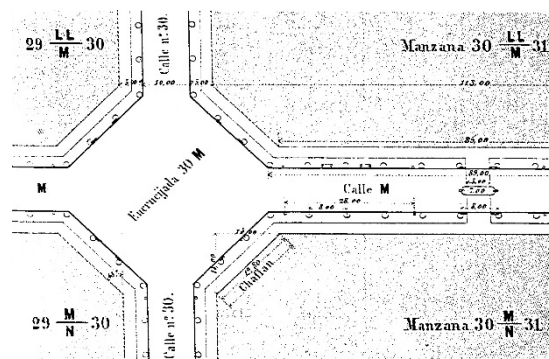


Figura 81. Disposició, dimensions i nomenclatura dels carrers i cruïlles en el Projecte del Plànol d'en Cerdà (AHCB).

A l'any 1856 Cerdà fou empresonat a la Ciutadella, essent alliberat l'endemà, sense conèixer ben bé els motius (es considera que estaven relacionats amb la sensibilitat de Cerdà per la problemàtica situació de la classe obrera). L'endemà mateix del seu alliberament va marxar a Paris, on va poder seguir l'actuació revolucionària de la transformació de la ciutat per part del seu artífex, Haussmann⁸⁷. Al cap de tres mesos tornava de nou a Barcelona.

L'any 1858 el Ministeri de la Guerra va renunciar a continuar mantenint Barcelona en la categoria de ciutat estratègica i, per tant les competències urbanístiques varen passar a dependre del Ministeri de Foment, lligat al cos d'Enginyers de Camins, Canals i Ports. Decisió però que l'Ajuntament de Barcelona no va compartir, en considerar que tot allò que feia referència a l'execució de l'eixample passava a ser competència municipal.

Aquesta interpretació divergent va esdevenir eix de la controvèrsia que suscitaria l'aprovació del pla. Així, mentre el 12 de febrer de 1859 l'ajuntament nomenava una comissió consultiva de l'eixample, tres dies després, el Ministeri de Foment va encarregar a Cerdà que, en el termini d'un any, presentés els estudis de l'eixample i la reforma de Ciutat Vella.

Davant d'aquesta nova situació, l'ajuntament proposà de fer un concurs. L'abril del mateix any, Cerdà ja tenia acabat el projecte i es va dirigir a Madrid. Una veritable allau d'incidents caracteritza la definitiva tramitació.

La junta qualificadora del concurs municipal presidida pel rector de la Universitat, Victor Arnau, i formada per nou membres (un d'ells era l'arquitecte Elies Rogent), va atorgar per unanimitat el primer premi al també arquitecte Antoni Rovira i Trias. Però la decisió de la junta

⁸⁷ Sembla ser que va ser el propi Haussmann qui va quedar impressionat per les concepcions urbanístiques de Cerdà, fins el punt de voler incorporar-les a la seva planificació de Paris.

qualificadora del concurs municipal va quedar sense efecte quan, el 31 de maig de 1860, el Govern va promulgar el reial decret que aprovava, de forma irrevocable, el Pla Cerdà (Gimeno i Magrinyà 1994).

En la seva darrera fase, l'aprovació de la llei d'Eixample de les poblacions del 29 de juny de 1864, fa frustrar el marc normatiu redactat pel propi Ildefons Cerdà corresponent a les *Ordenances de construcció i el pensament econòmic* (1859-1860) en no arribar a estar oficialment aprovades. Això va tenir una incidència significativa doncs Cerdà es va quedar sense un dels mitjans previstos per a controlar el desenvolupament del seu Pla de l'Eixample que en tot moment va voler controlar (fins i tot fou l'encarregat de marcar les seves alineacions i rasants), seguint el seu desig d'intervenir-hi d'una forma determinant. Aquesta participació activa es va portar a terme inicialment com a tècnic assessor de l'Estat (1860-1865), des de l'Ajuntament, com a regidor (1863-1866) i finalment des de la iniciativa Privada, com a Director facultatiu de la societat *Fomento de ensanche de Barcelona* (1865-1866).

La documentació personal d'Ildefons Cerdà conservada a l'AHB, procedent d'una donació del Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, conté 55 plànols manuscrits de gran format, no datats ni signats, que corresponen a diverses fases del treball desenvolupat a l'eixample de Barcelona i permeten copsar el sentit pragmàtic del procés cartogràfic aplicat. Es poden distingir tres categories de plànols: 1. Reconeixement del territori, 1854-1855; 2. Ideació i ajustament urbanístic, 1860-1872; i 3. Execució urbanística, 1860-1865. A aquest darrer corresponen els 28 fulls del denominat *Plano particulario*, amb el que Cerdà grafia el territori de l'eixample a escala 1/500 assenyalant alhora les finques rústiques existents i les noves parcel·lacions definides per ell mateix.

Sobre aquesta sèrie Cerdà facilità als propietaris interessats el plànol corresponent, en el que s'indicava amb exactitud la situació de la seva finca sobre la nova alineació de carrers.

Concretament consistia en el Plànol i un full adjunt amb l'encapçalament *Planos geométricos parcelarios*⁸⁸ (figura 107), en el que s'incorporaven dues fulles que contenien la següent documentació: 1. Les dades del particular; 2. Croquis de les illes afectades; 3. Superfície de la finca apta per a l'edificació i 4. Superfície de la finca corresponent als vials.

S'adjunta a continuació el corresponent al *Plano Particulario hoja Nº XXI: 17 R/v 27. Escala original 1:500* (figura 82). Cerdà havia implementat una pràctica de funcionament simple, un mecanisme que permetia el pas de sòl rural a sòl urbà a través de l'ús dels plànols geomètrics parcel·laris i els plànols particulars, redactats i controlats per ell mateix.

⁸⁸ Full de treball de l'aixecament parcel·lari realitzat per Cerdà a partir de l'aprovació definitiva del seu projecte per tal de registrar la relació exacta entre els solars preexistents al pla de Barcelona i les noves illes de cases. Aquest plànol comprèn la zona situada entre els carrers 17 (actualment Calàbria) i 27 (Rambla de Catalunya) i els carrers R (actualment Manso) i V (inexistent en tant que carrer de l'Eixample: correspon a la desembocadura del carrer de Sant Pau). Només estan grafiades les mansanes limitades entre l'avinguda del Paral·lel i la ronda de Sant Pau.

Cerdà va vetllar per al compliment d'aquestes alineacions, i cada vegada que algun propietari no les complia ell ho denunciava a l'administració. En aquest sentit, va ser totalment estricte davant d'intents d'alteracions.

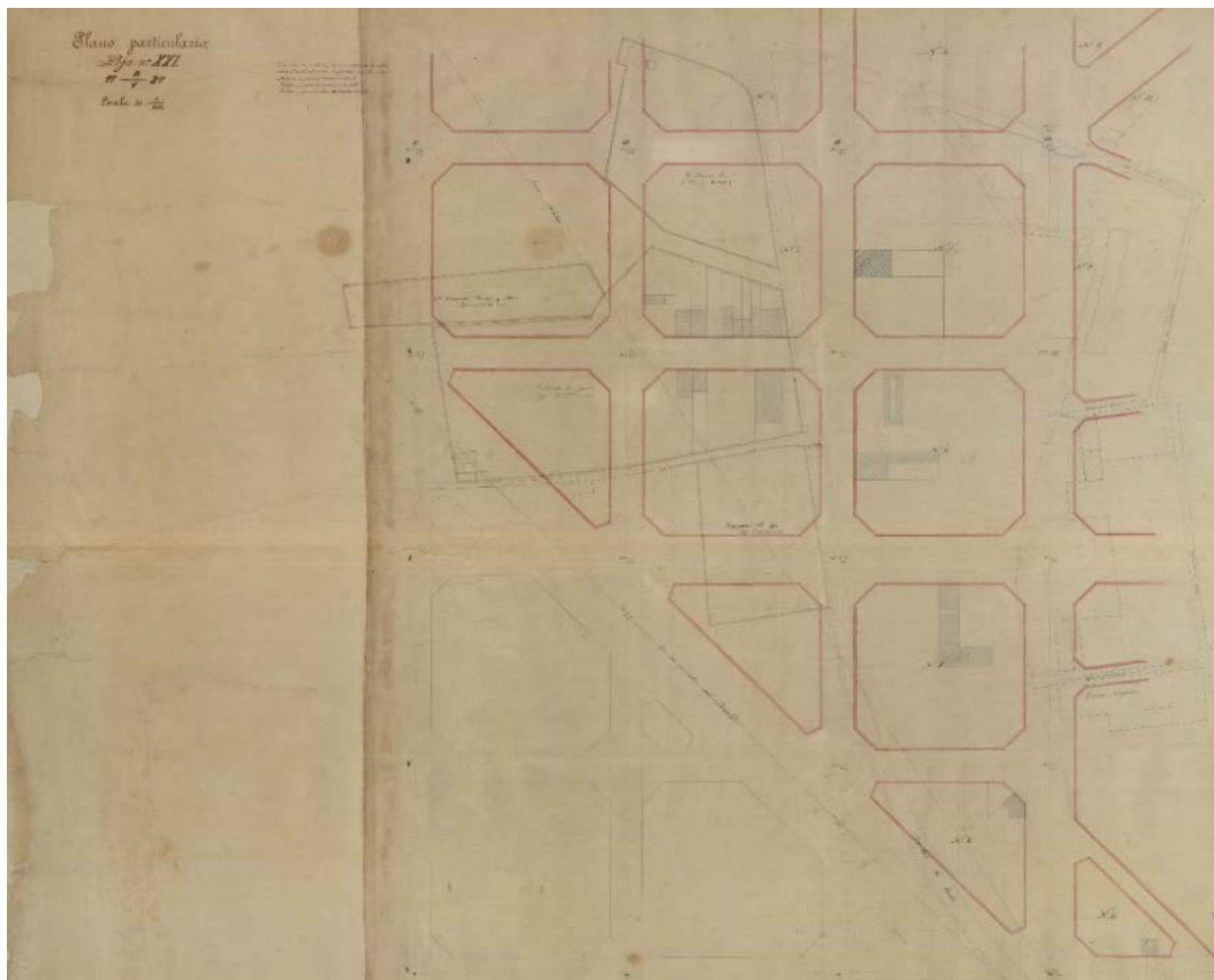


Figura 82. Plano Particulario, hoja N° XXI: 17 R/v 27, escala original 1:500 (Cerdà 1860).

No obstant això, hi va haver alteracions. Malgrat tot, en el cas de les ocupacions de cantonades en diferents illes de l'Eixample, Cerdà va imposar les seves alineacions en tots els casos (Gimeno i Magrinyà 1994).

Posteriorment sobre la mateixa base també indicà, a les cruïlles dels carrers, la cota del terreny, la cota proposada i la destinada a clavegueram.

Respecte al mencionat plànol l'Ajuntament només disposava d'un original i d'una còpia realitzada (a petició del Consistori), pel mateix Cerdà, qui la lliurà el desembre del 1860.

En la darrera etapa, fins a la seva mort a l'any 1876, Cerdà els va invertir en reclamar l'acabament de les infraestructures principals de l'Eixample, així com la urbanització de la muntanya de Montjuïc.

De manera resumida podem considerar que, l'aportació més significativa la trobem en les pròpies reflexions que Cerdà va escriure, convertint-se en la base teòrica de la seva proposta d'eixample per a la ciutat de Barcelona (figures 83 a 85).

Monografía de la clase obrera (1856)

S'inclou com apèndix al segon volum de la *Teoría General de la Urbanización*.

Teoría de la construcción de las ciudades (1859)

I. Prólogo, bibliografía y reseña histórica

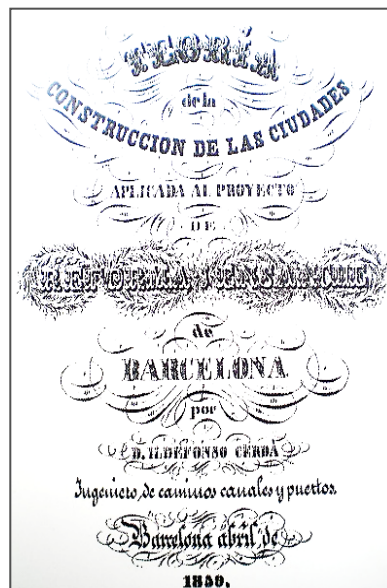
II. Parte analítica

III. Parte analítica. Apéndice

IV. Parte sintética

V. Atlas.

Figura 83. Publicació *Llibre Teoría de la construcción de las ciudades* (Cerdà 1859).



Cuatro Palabras sobre el Ensanche (1861)

- Ordenances de construcció com a base administrativa; el pensament econòmic com a suport de la base econòmica
- Principi de transacció-transició com a referent de la base legal sobre la reparcel·lació de l'Eixample.

Figura 84. Publicació de l'opuscle *Cuatro palabras sobre el Ensanche* dirigidas al público de Barcelona (Cerdà 1861).



Teoría general de la urbanización (1867)

Libro I. Orígenes de la Urbanización

Libro II. Desarrollo de la Urbanización

Libro III. Exámen analítico del estado actual de la Urbanización

Libro IV Razón histórico-filosófica de la manera de ser de la Urbanización actual.

Figura 85. Publicació *Llibre Teoría general de la urbanización* (Cerdà 1867).



A la *Monografía de la clase obrera* (1856) que s'inclou com apèndix al segon volum de la *Teoría General de la Urbanización* (1867) es caracteritza per:

- Incorporar l'experiència viscuda amb la vaga d'aquell any
- En ella s'analitzen les necessitats socials, econòmiques i d'alimentació de la Barcelona dins de muralles
- Redactada amb criteris científics i desenvolupada seguint la metodologia que caracteritza a Ildelfons Cerdà es considerada com una de les més importants investigacions sociològiques del seu temps, que suscita interès en dates actuals
- Recull una estadística de la població en la que s'incorporen dades referents a la mortalitat general i l'epidèmia de còlera de Barcelona el 1865
- Es posen de manifest les diferents pautes de mortalitat en funció de la planta on vivia la població. Les dades mostren que la mortalitat es creixent amb la planta de l'habitatge, per raons de poder adquisitiu, a la Planta Baixa o Entresol hi vivien els propietaris dels edificis, en canvi a les plantes superiors (que tenien menor superfície) eren ocupades per aquells que tenien menys poder adquisitiu (amb més dificultats d'incorporar en la seva dieta, una alimentació rica en proteïnes). Així doncs, en les plantes superiors (on vivien les classes socials amb menys poder adquisitiu) l'efecte combinat d'una deficient alimentació i una major densitat els convertia en la població més vulnerable a les malalties i amb un major índex de mortalitat davant de les epidèmies. Aquesta explicació és molt important doncs ens aporta una nova perspectiva a considerar, la fi del lligam higienista densitat-mortalitat, en el sentit que la causalitat entre ambdós no és l'explicació dels elevats índexs de mortalitat de la població urbana.

A la *Teoría de la construcción de las ciudades* (1859):

- Descriu i desenvolupa el concepte de ciutat il·limitada que proposa , en la que s'aconsegueix disminuir el preu dels lloguers a costa de trencar el monopoli dels terrenys
- Es justifica la reforma de la ciutat i la construcció d'un nou eixample com a solució al vincle densitat/mortalitat de les ciutats
- Ens indica en diversos fragments com aquest vincle densitat/mortalitat , també està associat a la qualitat de l'aire
- Es completa amb una anàlisi econòmica d'allò que representaven els diferents preus dels solars segons fossin fora o dintre del recinte de les muralles, i una anàlisi comparativa dels diferents preus dels lloguers
- Es justifica la reforma de la ciutat i la construcció d'un nou eixample com a solució al vincle densitat/mortalitat de les ciutats. Recuperem un fragment que s'inclou a la MAE (*Memoria del Anteproyecto de Ensanche*) en el que indica que, de catorze ciutats espanyoles, europees i americanes, Barcelona és la més densa i, alhora en la relació

de taxes de mortalitat per a dotze ciutats d'Europa i Amèrica, Barcelona presenta la mortalitat més elevada, el que el porta a afirmar que:

«...en estas cifras se encuentran resumidas todas las contraindicaciones administrativas, económicas e higiénicas; toda la miseria que Barcelona, que con su bello clima, su civilización tan decantada, su industria y su riqueza encierran.(...) Observaremos que en dichas casas no penetra la luz que todo lo vivifica, no se encuentra espacio suficiente para moverse, y lo que es mas todavía, ni siquiera el aire para respirar» (Cerdà 1859).

- És en aquesta mateixa publicació, en la que ens indica en diversos fragments com aquest vincle densitat/mortalitat, està associat a la qualitat de l'aire:

«(...) La cantidad insuficiente de aire respirable, o su alteración por la mezcla de gases impropios a la respiración, son las dos condiciones que determinan la mayor parte de nuestras enfermedades. La asfixia, la tisis, el asma, la predisposición para la mayor parte de las afecciones epidémicas, y ese estado de apatía física y moral, especialmente en la clase pobre, no reconocen mas causas que la atmósfera viciada de las habitaciones insalubres donde la sociedad se halla condenada a vivir» (Cabrè i Muñoz 1994).

- La proposta de reparcel·lació que va dissenyar es basa en un sistema d'interès general i criteri d'igualtat, per tal d'aconseguir una justa distribució dels beneficis i càrregues entre els propietaris, i per a l'obtenció de solars urbans regulars i edificables en proporció a la parcel·la aportada.

A la *Teoría general de la urbanización* (1867):

- Cerdà presenta una història de la urbanització així com un recull de dades estadístiques referides a la mortalitat, la densitat o la dimensió de les llars amb els que s'assoleix un grau de definició d'aquestes com mai s'havia conegut amb anterioritat.
- En aquest document l'idefons Cerdà crítica les condicions de subdivisió de la propietat i sobreocupació dels habitatges.

Totes aquestes reflexions van establir els fonaments de la seva teoria amb la que va desenvolupar els Plànols⁸⁹ que van servir de base i en els que s'inclou el *Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà* (figures 86 a 88). S'inclou el *Plano general de Barcelona su ensanche y pueblos contiguos a partir de los Planos del Ensanche de Ildefons Cerdà Sunyer y del casco antiguo y Barceloneta* de l'Arquitecte Municipal Miquel Garriga Roca (figura 89).

⁸⁹ En aquesta relació s'inclouen els Plànols anteriorment indicats: *Plano Topogràfico de la ciudad de Barcelona y sus alrededores, Sector Montjuïc* (Cerdà, 1855, AHB). (figura 78); *Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona levantado por orden del Gobierno para la formación del proyecto de ensanche* (Cerdà 1855) (figura 79).



Figura 86. Làmina del *Plànol oficial de la ciutat Nova* d'Ildefons Cerdà de 1858 (AHCB).



Figura 87. *Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona y proyecto de su Reforma y Ensanche* d'Ildefons Cerdà de 1859 (AHCB).



Figura 88. Replanteamiento del Plano del Ensanche de Barcelona d'Ildefons Cerdà de 1863 (AHCB).

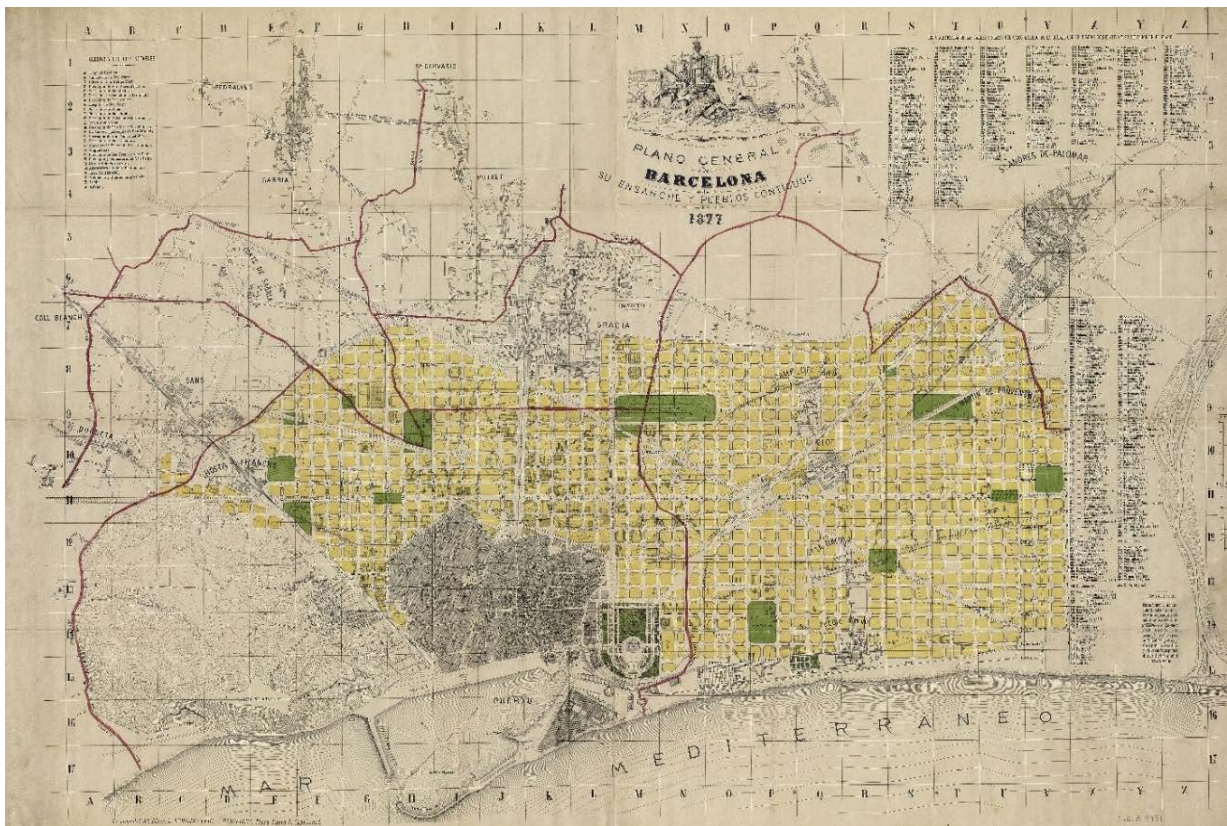


Figura 89. Plano general de Barcelona su ensanche y pueblos contiguos a partir de los Planos del Ensanche de Ildefons Cerdà Sunyer y del casco antiguo y Barceloneta. Escala original 1:10.000 (Garriga 1877).

La seva rellevància històrica es materialitza un 4 d'octubre de 1860, data en la que la reina Isabel II va inaugurar l'Eixample, posant la primera pedra a la Plaça Catalunya, tot i que aquest moment històric es va desenvolupar enmig d'un clima de fredor, a causa de la controvèrsia per l'elecció del Pla Cerdà. En aquest sentit podem considerar que era una premonició del seu esdevenir doncs al llindar de la seva vida, és a dir quinze anys després de la polèmica aprovació del seu Pla d'Eixample, Cerdà fidel al seu ideal urbanitzador, es veia derrotat per la incomprensió social.

Anys després, el seu amic Manuel Angelón va reflectir l'estat anímic de Cerdà durant aquells mesos que, fatalment, serien els darrers de la seva vida: «Pasó días, pasó meses dudando de la justicia, dudando de la amistad, dudando del porvenir, de su obra, dudando de todo, menos de Dios,...No de la enfermedad; la tristeza, la desesperación debió matarle».

Durant molt de temps, Ildefons Cerdà va concentrar bona part dels seus esforços en demostrar l'existència d'una relació directa entre la mortalitat i la densitat urbana, tot considerant que la solució passava per la descongestió de la ciutat⁹⁰, alhora que assolir un abaratiment del preu del sòl per tal de fer assequible un habitatge digne per als Barcelonins i, en especial les classes populars, millorant les seves condicions de salut i benestar. Es considera que aquest va ser el pensament que va guiar a Cerdà en la concepció de l'Eixample de Barcelona (Cabré i Muñoz 1994).

És un fet considerat pels historiadors que aquesta concepció densitat/mortalitat és la que va guiar a Ildefons Cerdà en el disseny del seu Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona.

En aquest sentit, destaquem el treball realitzat per Anna M. Cabré i Francesc Muñoz publicat a l'any 1994 a *Cerdà, ciudad y territorio, una visión de futuro*, amb motiu de l'anàlisi del Volum II de la *Teoría General* d'Ildefons Cerdà. En aquest Volum II, Cerdà recull una anàlisi estadística (amb incorporació d'una multitud de taules), dedicada a la descripció de les cinc variables a considerar en l'àmbit de l'illa: extensió (superfície intereixos i superfície útil), nombre d'habitatges, nombre d'habitants, defuncions durant el període 1856-1865 i defuncions per causa del cólera 1865.

En la publicació mencionada, els autors han calculat, cartografiat i analitzat tots els possibles indicadors que resulten d'interrelacionar les variables considerades per Ildefons Cerdà amb el sentiment d'estar fent, un segle i quart més tard, allò que Cerdà volia fer, que li agradaria haver fet o que potser fins i tot ja havia fet encara que mai ho arribés a publicar.⁹¹

⁹⁰ Argumentació en la línia del paradigma higienista (teoria de les miasmes), en el que la disponibilitat d'aire, en volum i en qualitat, era considerada com un dels principals factors de la salut.

⁹¹ Mai sabem del tot, l'ús que Ildefons Cerdà, tenia previst portar a terme pel recull de dades estadístiques presentades en el Volum II de la seva *Teoría General de la urbanización*. De fet aquest era l'objectiu de Volum III, que mai es va publicar.

Seguint aquesta base de treball, s'incorporen (de manera resumida) les conclusions que presenten:⁹²

- Densitat d'habitació per illa, en habitants/ha (intereixos), 1859: Es correspon amb el concepte d'espai disponible per habitant, utilitzat per Cerdà, del qual es raó inversa. La densitat d'habitació (habitants/ha) resulta de la combinació de dos variables teòricament independents entre elles: la densitat de construcció (habitatges/ha) i la densitat d'ocupació (habitants/habitatge)
- Densitat de construcció, en habitatges/ha (intereixos), 1859 i Densitat d'ocupació, en nombre mitjà d'habitants per habitatge, 1859: ambdós mapes mostren que la independència d'aquestes dos variables, densitat de construcció (habitatges/ha) i la densitat d'ocupació (habitants/habitatge), no tant sols és teòrica, sinó que es verifica empíricament en la Barcelona de 1860
- Taxa de mortalitat general, per mil habitants, 1856-1865 i Taxa de mortalitat per còlera, per mil habitants, 1865: s'observa una considerable coincidència espacial entre la mortalitat general i la mortalitat per causa del còlera, coincidència que no s'explica solament pel fet que les defuncions per còlera també figurin entre les defuncions totals, ja que en conjunt només en representen aproximadament el 5% i el seu poder d'arrossegament és, doncs limitat.

De tot l'examen de les dades que s'han dut a terme, els autors conclouen que mentre la força de la relació densitat/mortalitat en determinats àmbits es va esvaint, tant si es tracta de la densitat d'habitació a nivell de la ciutat com de la densitat d'ocupació a nivell dels pisos, l'explicació per l'adscripció social dels habitants es va perfilant de manera cada cop més neta:

- No són els mateixos habitants els qui viuen al Raval o al barri de Sant Pere, on es concentraven la major part de les fàbriques de la ciutat, que els qui viuen a la Rambla o al davant del mar
- No són els mateixos habitants els qui viuen a les rebotigues o als quarts i cinquens pisos, que els qui viuen als entresols, primers i segons.

Dècades més tard, el nou paradigma bacterià traslladaria la seu de la mortalitat des del lloc fins a l'individu i això s'aniria afirmant clarament al llarg del s.XX, quan les causes de mort endògenes passarien a predominar per damunt de les exògenes. En definitiva, els avenços en la medicina bacteriològica, acabaran arraconant definitivament el discurs higienista.

De fet, Ildefons Cerdà va percebre des de molt d'hora, la diferència en metres cúbics que disposa la classe benestant i la classe pobre i el preu que pagava per metre cúbic d'aire l'habitant del primer pis i el del quart pis i, en conseqüència que les característiques dels llocs no eren sols una causa potencial de mort, sinó també un filtre que seleccionava els habitants

⁹² Es considera com a base cartogràfic, el mapa de la Barcelona interior i de la Barceloneta elaborat a l'any 1862 per l'arquitecte Miquel Garriga i Roca, el qual sintetitzava els aixecaments parcials (quarterons) que havia realitzat l'any 1858.

de determinades maneres, influint així també sobre els nivells de mortalitat. Així ho va manifestar en les sis línies introductòries que presenta a l'epíleg del Volum II:

« *Por Barrios: de superficies específicas próximamente iguales, demostrando que la mortalidad mínima, media y máxima de la urbe, corresponden principalmente a una clasificación análoga de sus habitantes hecha con respecto a su posición social; y de superficies desiguales, demostrando que a medida que va disminuyendo la superficie urbana que toca por habitante, se va aumentando la mortalidad de la población*» (Cerdà 1862).

Amb tot l'exposat podem considerar un fet molt interessant, reconegut pels historiadors, segons el qual, en el moment de la publicació de la seva *Teoría general de la Urbanización*, Ildefons Cerdà era conscient que les premisses associades al concepte de densitat que havia incorporat en el seu disseny, tenien certs aspectes a reconsiderar, respecte l'inicialment previst⁹³.

El Pla d'Eixample va ser concebut per Cerdà, com una quadrícula d'illes, en la que només es permetia l'edificació en dues de les quatre cares de cada illa i, amb espaiosos jardins dins l'espai lliure situat entre els edificis, fent vàlida l'expressió *urbanizar el campo i ruralizar la Ciudad* (figura 90).



Figura 90. Maqueta Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà (anycerdà.org).

Aquest sentiment rural d'impuls de la muntanya en el seu disseny és un fet contrastat que hom considera resultat de la seva pròpia ascendència rural. El disseny de les mansanes⁹⁴ es considera que és resultat d'aquest ideal rural. El projecte dissenyat es caracteritzava per un

⁹³ En aquells moments, Cerdà és decantava més per l'explicació de la mortalitat per la classe social, que no pas per la densitat però no podia retardar més la publicació i optava per una mena de solució mixta, d'extraordinària brevetat, que, segons indiquen Anna M. Cabré i Francesc Muñoz, concebia com una sortida provisional encara que en aquells moments. Cal tenir en compte també que, aquestes consideracions, les va plantejar quan tractava de portar l'Eixample dels papers a la realitat, i per tant aquest fos potser el menor dels seus problemes.

⁹⁴ Mançana, etimològicament *mansus*, per derivació idiomàtica *mas o masia*

disseny basat en una xarxa il·limitada (a diferència del projecte d'Antoni Trias) i, de tipus ortogonal, en el que assoleix la convivència amb els antics nuclis urbans existents. Un altre aspecte propi d'aquest projecte era que fomentava la igualtat social en tota la seva extensió ubicant de manera regular els equipaments⁹⁵, en un afany no tant sols d'eixamplar, sinó també de reformar la ciutat, tot això sota els ideals utòpics i la influència del pensament socialista. Per això al seu projecte hi va aplicar els principis que havia plasmat en les seves teories i estudis (*Monografía estadística de la clase obrera de Barcelona en 1856* i *Teoría general de la urbanización*): la preocupació per la higiene i les condicions ambientals de vida (assolellament, ventilació, espais verds, etc.) i, la mobilitat i la circulació (carrers amplis i dissenyats tant per als vehicles com per als vianants). Es tractava de reformular la ciutat a partir d'un nou disseny que li aportés funcionalitat, qualitat de vida i cohesió social (Magrinyà 2009).

En la Litografia a escala 1:15.000 realitzada a l'any 1860 versió del *Proyecto de reforma y ensanche de Barcelona* (versión de abril 1859 y aprobada por Real Orden de 7 de junio 1859), menys coneguda que la realitzada a escala 1:10.000, Cerdà va voler destacar, amb el color verd de l'interior de les intervies, el seu propòsit ruralitzador (figura 91).



Figura 91. Litografia del plànol del *Proyecto de reforma y ensanche de Barcelona* d'Ildefons Cerdà de 1860 (AHCB).

Ildefons Cerdà havia desenvolupat el projecte de la nova ciutat sobre una sòlida base teòrica, caracteritzada per la seva lluita contra la densitat que, malgrat dedicar-hi bona part dels seus esforços, no va poder acabar de vèncer degut a la pressió especulativa així com la manca de

⁹⁵ Un hospital i un gran parc cada quatre-centes mançanes, un mercat cada cent mançanes, escoles i centres d'atenció sanitària cada vint-i-cinc mançanes, etcètera).

voluntat política en la defensa del projecte. En aquest sentit és molt descriptiu l'observació dels canvis experimentats a través de l'evolució de la seva proposta respecte d'aquell Projecte esbossat a l'any 1855, presentat i aprovat el 1859 *Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona y proyecto de su Reforma y Ensanche* (Cerdà 1859), en el que s'hi van anar incorporant diverses modificacions fins arribar a la versió de l'any 1863 que passa per ser una de les darreres, *Replanteamiento del Plano del Ensanche de Barcelona* (Cerdà 1863).

L'aprovació del Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà, el 1859, juntament amb l'enderroc de les muralles, foren les decisions més importants per a les transformacions urbanístiques del s.XIX a la ciutat de Barcelona (figures 92 a 96).

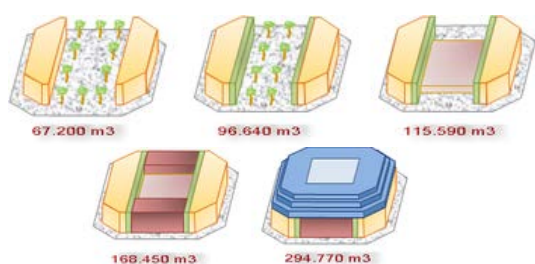


Figura 92. Disseny i agrupació de les illes
([http:// arxiufortpienc.blogspot.com](http://arxiufortpienc.blogspot.com) 2019/07/12)

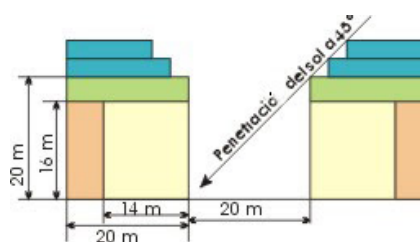


Figura 93. Alçada de les edificacions
([http:// arxiufortpienc.blogspot.com](http://arxiufortpienc.blogspot.com) 2019/07/12)

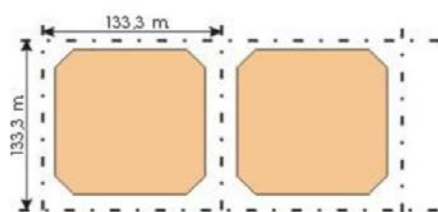


Figura 94. Les illes i el xamfrà
([http:// arxiufortpienc.blogspot.com](http://arxiufortpienc.blogspot.com) 2019/07/12)

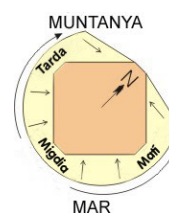


Figura 95. Orientació de les edificacions
([http:// arxiufortpienc.blogspot.com](http://arxiufortpienc.blogspot.com) 2019/07/12)

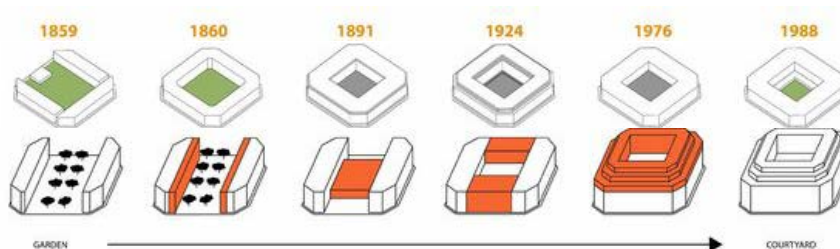


Figura 96. Fragment de l'evolució del Pla Cerdà, Eixample
([http:// 4.bp.blogspot.com](http://4.bp.blogspot.com) 2019/07/12)

Va ser un projecte urbanístic monumental, en una situació i context polític que Cerdà aprofitarà⁹⁶ per a llançar la seva potència creadora cap a la concreció efectiva d'aquesta nova disciplina de l'urbanisme, precursora, molt per davant de tots els urbanistes europeus de la seva època. (García-Bellido i Mangiagalli 2005).

A l'Annex C es recull la seqüència cronològica associada al desenvolupament del Pla d'Eixample d'Ildefons Cerdà.

⁹⁶ Precipitadament, mentre es derrocaven les muralles, i alhora s' encarregava d' aixecar la cartografia detallada de l'entorn del territori de la ciutat.

7.3 LA CRISI AGRARIA DE FINALS DEL S.XIX – ENDEUTAMENT I PÈRDUA DE PROPIETATS

El darrer terç del s.XIX es va produir a Europa una gran depressió que va afectar d'una manera especial al sector agrícola fins el punt de marcar un abans i un després. Es va produir com a conseqüència d'una conjunció de factors, entre els que destaquem l'evolució dels mitjans de transport, que van possibilitar la entrada de productes competitius amb origen fóra d'Europa amb uns preus molt per sota dels costos dels agricultors europeus que, en no poder-hi competir, va donar lloc a una caiguda de les rendes agràries i per tant un empobriment de la població rural.

Aquells que eren propietaris, es van veure en la necessitat d'endeutar-se, assumint però uns imports que no van poder respondre i en conseqüència van acabar perdent les seves terres.

Aquells camperols que no eren propietaris i/o no tenien capacitat d'endeutament, es van veure obligats a deixar les terres i cercar una altra alternativa en un altre sector diferent de l'agrícola.

La conseqüència immediata va ser l'inici d'un procés de despoblament dels camps rurals cap a les ciutats o ultramar donant lloc a una onada migratòria d'unes proporcions fins aleshores desconegudes a Europa.

En la línia d'investigació, ens centrarem a l'àmbit català en un desig d'aprofundir en la vinculació que aquesta crisi agrària va tenir en el col·lectiu dels *molers de Montjuïc* de Barcelona, tant en el seu context social i econòmic com en la incidència sobre el desenvolupament urbanístic de la ciutat conseqüència del seu assentament a la muntanya de Montjuïc, inici del barraquisme⁹⁷.

Els últims anys del s.XIX en l'àmbit rural català, es va produir un important augment de les dificultats financeres per a milers de propietaris⁹⁸ que va derivar en la pèrdua de drets de propietat de caràcter rural, a través de les subhastes públiques com a resultat dels processos d'endeutament i execució judicial o administrativa, causada per deutes impagats, donant lloc a la desposseïció de les propietats transformant per sempre més, la realitat del camp català, en un període caracteritzat per les dificultats econòmiques (Garcia 2009).

⁹⁷ El desenvolupament executiu del Pla Cerdà (1859), el desenvolupament industrial de la ciutat (1900), i la construcció del recinte firal (1929), juntament amb la crisi agrària i endeutament en el món rural català de finals del s.XIX, va donar lloc a la immigració de molts pagesos a la ciutat de Barcelona. En arribar-hi però, es van trobar amb el problema de l'habitatge (escàs i no accessible per a ells) que els va condicionar a aixecar una barraca en les proximitats del seu lloc de treball, és a dir a les pròpies Pedreres on s'havien desplaçat per a treballar.

⁹⁸ La viabilitat de les seves explotacions es veia afectada per la combinació de la crisi comercial experimentada per bona part dels productes agraris i per la gradual extensió de la plaga fil·loxera, en el cas de la vitivinicultura; factors els quals es va unir la fallida del mercat de crèdit tradicional.

La recerca de dades relacionades amb el fenomen de la desposseïció tenen la seva font, en els edictes d'anunci de subhastes judicials de béns de caràcter rural, radicats a les províncies de Barcelona i Girona, motivades per reclamacions de deutes (endeutament fiscal i/o entre particulars), durant el període comprès entre 1875 i 1905. Aquests edictes eren recollits regularment per el butlletí oficial de cada província com un dels tràmits previs a la subhasta en la qual culminaven sengles procediments de constrenyiment (judicial i administratiu). Ens hi referirem en la nostra investigació doncs aquesta font documental B.O.P ens ha estat una eina de gran ajuda en la cadena de recerca de l'objectiu de la nostra investigació.

Si la seva importància quantitativa (desposseïció) era difícil que es percebés en aquell context, les seves repercussions qualitatives sí van ser posades de manifest, per exemple, per literatura de l'època. En ella abunden els arguments que giren al voltant del procés d'endeutament i decadència d'una família, el punt culminant de la qual s'aconseguia en perdre la propietat de la terra dels seus avantpassats. Moviments migratoris, protestes antifiscals i, en el que pretén ser l'aportació d' aquest treball, milers de camperols, i propietaris rústics en general, endeutats, constrets per la hisenda pública o per particulars, i a punt de perdre la propietat de la terra, eren problemes reals, que amenaçaven la pau social i als quals, per tant, calia donar resposta, encara que anés dins dels marges d'actuació que l'ortodòxia ideològica i política del moment permetien (Garcia 2009).

El pagament d'impostos sobre les explotacions, representava uns percentatges significatius de la renda bruta que van experimentar un important increment en la darrera dècada del s.XIX, fins assolir valors propers per sobre del 15%. En aquest context, van ser les explotacions familiars, les que més van sofrir la coincidència de l'empitjorament de la situació econòmica amb el major zel recaptatori de la hisenda.

La majoria dels rebuts van passar a recaptació executiva i van derivar en adjudicacions de finques a l'Estat, arruïnant als petits propietaris, que es van haver de convertir en camperols i en no aconseguir treball, van trobar en l'emigració cap a les ciutats la solució als seus problemes.

Aquests petits propietaris es van trobar ofegats pels préstecs hipotecaris (personals, deutoris, obligacions,...) que havien demanat, garantits sobre finques rústiques i urbanes, com a única font de finançament de l'agricultura espanyola fins ben entrat el s.XX. El resultat dels procediments: pactes, subhastes i vendes forçades, el podem plasmar en l'entorn literari que tant ha descrit aquesta situació viscuda:

«L'hereuet, amoïnat, no sabent com fer-ho per a procurar es diners, no tenint temps ni voluntat per a fer-ne produir a ses terres, del tot descuidades, apurat pel fullasos de paper sellat que el seu procurador li enviava, es va dirigir a certs banquers sense banc, homes inofensius que sense saber com, es troben sempre prop dels apurats oferint-les ajuda que pervé seria fatal» (Pin 1980).

«De l'endemà mateix, en Jordi emprengué la dura batalla amb els creditors del seu sogre. Els hipotequis, no hi havia altre remei que pagar-los, tant si eren de diners rebuts realment, com deixes a usura. En liquidà algunes en diner, per tenir espai de vendre les terres al preu que valien, altres donant en paga les mateixes finques hipotecades» (Pous 1979).

Com a resultat de l'anàlisi de la llista de propietaris embargats, a les províncies de Barcelona i Girona, es va obtenir un grup de 2.795 propietaris personats com a part demandada en 3.279 procediments judicials, donant lloc a un total de 8.901 béns o drets sobre immobles de caràcter rural subhastats, corresponents a 50.918,15 hectàrees i 3.191 cases o altres edificis, amb un valor que va ascendir a gairebé 70 milions de pessetes⁹⁹. La probabilitat que el procediment finalitzés en subhasta pública de béns immobles era molt elevada.

- Tot això, en una societat que girava a l'entorn de la propietat de la terra, tenia unes grans connotacions socials.

L'abast que va tenir sobre el total de contribuents es quantifica entre el 17% i el 36%, la qual cosa significa que en una població de 200 camperols, dins el període dels deu anys, es produiria almenys un procediment judicial contra els béns d'algun d'ells

- La percepció per part de la població transcendia en determinades fases crítiques la fredor de les xifres, la qual cosa podia donar lloc a una *depressió subjectiva* que se superposava sobre la crisi econòmica estrictament objectiva (Garcia 2009).

El nostre cas és un d'aquests, en haver estat la *finca i casa dels molers* objecte d'execució judicial, en formar part de les finques vinculades a una d'aquestes propietats que va ser objecte de subhasta judicial de béns de caràcter rural, radicats a la província Girona, durant el període comprès entre 1875 i 1905, recollit en el butlletí oficial de la província de Girona en data de 1889, com un dels tràmits previs a la subhasta en la qual culminaven sengles procediments de constrenyiment (judicial i administratiu).

Ens hi referirem en la nostra investigació doncs aquesta font documental B.O.P ens ha estat una eina de gran ajuda en la cadena de recerca de l'objectiu de la nostra investigació.

Les majors concentracions de propietaris executats, van correspondre a finques de petita extensió, situades a les zones de la Costa, que contrasta amb les escasses execucions però

⁹⁹ Muntant que superava gairebé en un 30 % la riquesa imposable oficialment reconeguda, en les seves tres modalitats rústica, urbana i pecuària, en ambdues províncies, i equivalia a la suma de les quotes satisfetes per les dues províncies com a contribució territorial durant 7 anys. El període en el que es van manifestar aquestes desposseïcions abasta 30 anys, si bé que la major incidència es va centrar en la franja de 1886-1896, en els que es van subhastar més de la meitat de les hectàrees totals. La meitat dels processos judicials corresponien a superfícies que no superaven les tres hectàrees (Garcia 2009).

elevat volum de terres, com es el cas dels municipis situats en zones de muntanya o amb predomini d'explotacions forestals¹⁰⁰.

En base a les informacions proporcionades pels edictes de subhasta sobre creditors i deutors immersos en els judicis de reclamació de deutes, permet deduir que la reconstrucció de la xarxa del crèdit rural de la província de Girona és relativament curta, en ser-ho les cadenes d'enllaç entre un i altres (Garcia 2009).

Aquesta xarxa de crèdit té incidència en la nostre investigació, no tant sols pel fet que apareix la identificació de qui va ser un dels darrers propietaris de la *finca i casa dels molers* a Montjuïc, en Ramón Bellvehí Fàbregas, sinó perquè malgrat es posa en evidència la curta distància geogràfica que en general, separava creditors i deutors, en el cas que ens ocupa i, concretament en allò que fa referència a la *finca i casa dels molers*, un fet fortuït serà la causa per la qual la *casa dels molers*, no passarà a ser propietat del Creditor en execució de la sentència al seu favor resultat del Procediment judicial conclòs en subhasta dels bens de Ramon Bellvehí Fàbregas (figura 97).

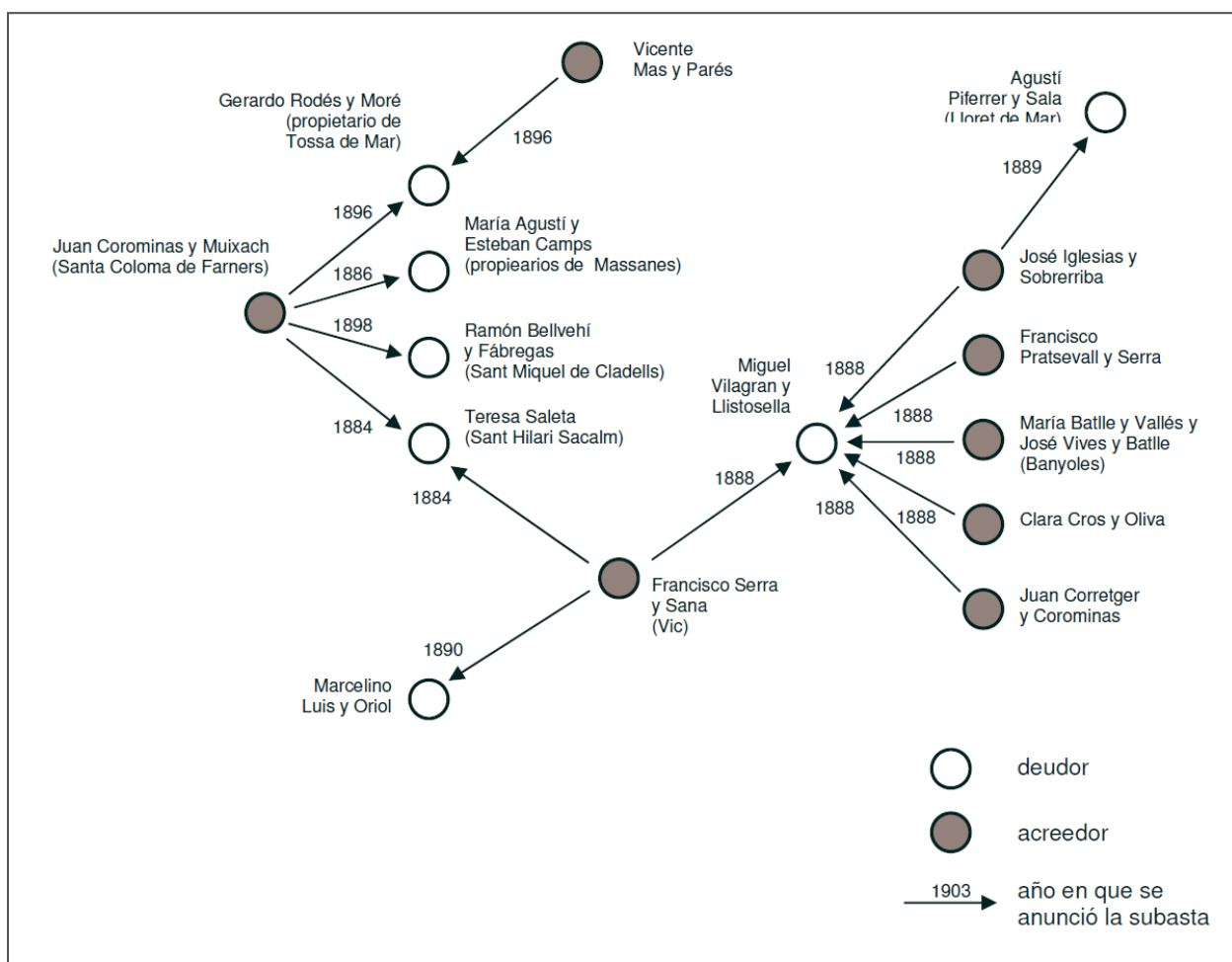


Figura 97. Xarxa d'Endeutament. Subhastes Judicials a la Catalunya Oriental (Garcia 2009).

¹⁰⁰ En comarques com el Berguedà (Berga), Osona (Vic), o determinades àrees del Bages (Manresa), l'Alt Empordà (Figueres) o la Selva (Santa Coloma de Farners).

Examinant la taula resum dels edictes de subhasta sobre creditors i deutors en el període comprès entre 1875-1905, a Barcelona i Girona, que van concloure en subhasta de béns o drets de caràcter rural classificats segons la superfície en hectàrees (figura 98), es posa de manifest l'elevat grau de concentració de les superfícies subhastades (bàsicament forestals) en uns pocs deutors.

Superfície (hectàrees)	número de ejecutados	%	total superfície (hectàrees)	%	superf. / ejec.
0,001 a 0,999	505	24,4	266	0,5	0,5
1 a 2,999	542	26,2	987	1,9	1,8
3 a 9,999	453	21,9	2.455	4,8	5,4
10 a 49,999	301	14,6	7.500	14,7	24,9
50 a 99,999	135	6,5	9.437	18,5	69,9
100 a 249,999	97	4,7	14.888	29,2	153,5
> 250	35	1,7	15.387	30,2	439,5
total	2.068	100,0	50.920	100,0	24,6

Figura 98. Resum edictes de subhasta, període 1875-1905 a Barcelona i Girona classificats per superfícies (Bosch 1979).

Atenent a la distribució dels deutors executats en els processos judicials de reclamació de deutes que van concloure en subhasta de bens de caràcter rural a les Províncies de Barcelona i Girona i, limitant-nos a l'anàlisi de patrimonis territorials qualificats com a Grans Propietats¹⁰¹, ens trobem que, el procés d'endeutament en el que es troba una de les finques vinculada a la propietat de la que també en forma part la finca de la *casa dels molers* s'inclou per la seva extensió (major de 250 Hectàrees), dins de les 35 execucions del total dels 2.068 deutors executats en processos judicials de reclamació de deutes que van concloure en subhasta, la qual cosa ens permetrà, identificar la finca *casa dels molers*, com a part d'aquesta propietat i, iniciar el procés per tal de poder procedir a la seva ubicació.

Tot aquest procés va donar lloc a una pèrdua de valor de les propietats rústiques, el que ens permet de tenir un ordre de magnitud de la profunda crisi que això va comportar en el sector agrícola i en conseqüència en la societat catalana de finals del s.XIX.

«Els masos d'Espolla i de Rabós, que valien vint mil duros cada un, havien disminuït de més de la mitat de llur valor; un i altre eren hipotecats per vuit mil duros, els dos setze mil. La masada de Masarach, coneguda per mas Noradell, amb sa hort i casal, i la casa de Figueres, que podien valer tot junt quaranta mil duros, eren hipotecats per vint mil» (Bosch 1979).

¹⁰¹ Extensió que unànimement els autors que treballen sobre l'àmbit geogràfic de la Catalunya Vella qualifiquen com aquelles propietats d'extensió superiors a les cent hectàrees.

S'inclou a continuació, la relació de procediments executius de grans propietats seguits en les demarcacions de Girona i Barcelona, entre 1875 i 1905, dins dels quals consta l'edicte corresponent al procediment judicial anteriorment mencionat (figura 99).

fecha y provincia de publicación del edicto	Demandados	superficie (hectáreas)	tipo salida a subasta (pesetas)	localización mayor finca
9/8/1882 (G)	Jaime Barnadas y Fortiana	1.035,41	72.025	Albanyà (Ribelles), Alt Empordà
22/12/1893 (G)	Fernando de Moradillo y de Patxot, herederos de	1.008,06	101.072	Colera (Sant Miquel de Colera), Alt Empordà
16/11/1886 (B)	Pedro Jordà y Vilartimó	683,88	154.900	Borredà (Salselles), Berguedà
31/03/1905 (G)	José de Sitjar y de Carreu	567,04	331.000	Camprodon (Creixenturri), Ripollès
6/6/1893 (B)	Ramón Calvés y Badía y Josefa Badía y Prat (apoderados de Mariano Ceriola)	530,56	4.500	Fígols (Peguera), Berguedà
20/10/1877 (B)	José de Montelló	511,21	90.075	Albanyà (Ribelles), Alt Empordà
31/12/1875 (B)	Pedro Canals y Artigas	475,70	271.935	Montmajor, Berguedà
18/3/1885 (G)	José Suñer y Barnadas	461,74	119.648	Camprodon (Beget), Ripollès
21/3/1894 (B)	José Antonio Olivella y Romeu	433,40	431.840	Font-rubí (Santa María), Alt Penedès
10/9/1880 (B)	Pablo Casellas	413,12	419.939	Tordera (Hortsavinyà), Selva
10/8/1890 (B)	Ramón Torrent y Albó	385,55	141.496	Sant Celoni (Montnegre), Vallès Or.
10/6/1896 (B)	Pedro Doménech y Grau	384,00	178.911	Olivella, Garraf
22/8/1889 (B)	Enrique de Vilalta y Pujol	367,87	153.750	Santa Maria de Merlès, Berguedà
03/01/1900 (B)	Mariana (Ana María, Ana) Valldevilaramó y Casadesús, y herederos de Ramón Colomer y Llimós	360,05	36.000	Capolat, Berguedà
22/1/1893 (B)	Juan Parcerisas y Fontanellas	342,91	145.000	Rajadell, Bages
21/5/1884 (G)	Teresa Saleta	337,46	151.000	Sant Hilari Sacalm (Santa Margarida de Vallors), Selva
17/10/1898 (G)	Ramón Bellvehí y Fàbregas	314,05	145.000	Santa Coloma de Farners (Sant Miquel de Cladells), Selva
25/5/1877 (B)	Francisco Brichfeus	302,27	172.725	Castellterçol, Vallès Or.

Figura 99. Procediments executius de Grans Propietats, més importants seguits en les demarcacions de Girona i Barcelona, entre 1875 i 1905 Barcelona i Girona (Garcia 2009).

Es completen aquestes dades, amb el Fragment dels Patrimonis subhastats d'extensió superior a les cent hectàrees, en el que s'incorporen les dades relatives al patrimoni subhastat vinculat a la casa dels molers (figura 100).

Demandados	Demandantes	BOP	Propiedades	Municipios	Superficie	Valor	Bienes subastados
Antonio Garet y Jutglar	Ramón Castañera y Vilar del Bosch; Pedro de Roselló y Puig, herederos de,	9/8/1887 y 3/8/1888 (B)	masos Subirana y Fontanella; Garet de Balenyà y Can Jordà	Muntanyola, Balenyà y Collsuspina	389,4528	147.135	Nueva casas de labranza, anexos y tierras huerto, cultivo seco, bosque, yermos y rocales.
Mariana Valdevilaramó y Casadesús y Ramón Colomer y Llimós, herederos de,	Ramón Vilalta y Freixa; Ramón Soler y Pícola; y Clemente Simón y Rusiñol	03/01/1900 (B)	masos Traserra y Cal Escarrà, con agregado Gabaldans y otros	Capolat y l'Espunyola (el Cint)	360,0456	36.000	Tres casas de labranza en mal estado, edificio molino, participación en condominio montes, y tierras cultivo, yermos, bosques, pastos, rocales y otros improductivos.
Juan Parcerisas y Fontanellas	Juan Parcerisas y Malet	22/1/1893 (B)	masos Parcerisas, Serra y Puig	Rajadell, Castellfollit del Boix y Guardiola de Berguedà	342,9149	145.000	Tres casas de labor, anexos y tierras sembradura, viña, olivar y bosque.
Teresa Saleta (Sant Hilari Sacalm)	Juan Corominas y Muixach (Santa Coloma) y otro	21/5/1884 y otro (G)	masos Crous, Pla, Juanhuix y Riba de Munt, y otros	Sant Hilari Sacalm (Santa Margarida de Vallors) y Osor	340,0937	164.500	Dos casas en la villa y tres casas de labranza, anexos y tierras cultivo riego, seco, castañar para aros y frutos, prado, encinar y monte bajo
Ramón Bellvehí y Fàbregas	Juan Corominas y Muxach (Santa Coloma de Farners)	17/10/1898 (G)	mas Bellvehí, incluye Casas Vernedas, Cambreria de Vernedas, Masferrer y Casanova	Santa Coloma de Farners (Sant Miquel de Cladells)	314,0532	145.000	Casas y tierras riego eventual, cultivo seco, bosque y yermo.
Joaquín de Vilar y de Pedrals, hacendado de Sant Boi de Lluçanès	Hermenegildo Pedrals y Cisternas, notario de Vic; Francisco Pascual y Elías; Luis Riera y Cerarols y otros	07/09/1900, 25/10/1899 y 26/10/1899 (B)	masos Montorro, Torrents y Fossas	Sant Boi de Lluçanès, Sant Agustí de Lluçanès y Sobremunt	313,1318	156.300	Siete casas de labranza, capilla, dos molinos harineros, anexos y tierras cultivo, bosque, yermo y rocales.

Figura 100. Principals extensions de terres subhastades i tipologia de sortides considerant de manera individual cada un dels edictes d'anunci de subhasta. Barcelona i Girona, 1875-1905 (Garcia 2009).

El coneixement de la crisi agrícola del camp català, constitueix una eina imprescindible per assolir una millor comprensió de la transformació urbanística que va experimentar la ciutat de Barcelona de finals de s.XIX i principis del s.XX.

Aquest capítol, ens ha permès de centrar-nos en les dificultats financeres que va experimentar una part prou significativa de la població rural catalana durant el període comprès entre les darreres dècades dels anys XIX i els primers anys del s.XX, en el que l'endeutament, va concloure en una part prou important en la pèrdua de la propietat en subhasta pública donant lloc a una onada migratòria cap a la ciutat de Barcelona.

Al mateix temps ens ha servit per a identificar la propietat que inclou la finca i casa dels molers, donant inici a la seva recerca documentada .

7.4 ASSENTAMENTS DELS MOLERS A MONTJUÏC

7.4.1 ORIGEN I EVOLUCIÓ DEL BARRAQUISME A MONTJUÏC

A l'agost de 1821, en una Barcelona superpoblada, tancada dins de muralles, amb el port convertit en un fangar per l'estancament de les aigües pútrides del Rec Comtal i el clavegueram en molt mal estat, hi va esclatar la pesta durant una epidèmia de febre groga. El campament sanitari format per 4.000 barraques, es va instal·lar a Montjuïc.

Tret d'aquests casos excepcionals, la presència a Montjuïc es limitava a construccions disseminades i aixecades per veïns de la ciutat o dels voltants que anaven a passar-hi els diumenges, així com aquells que hi anaven a treballar a les finques rústiques dedicades al cultiu, i construïen barraquetes on aixoplugar-se i guardar les eines.

Els primers assentaments de barraques pròpiament dit (figures 101 i 102), es porten a terme a partir de la segona meitat del s. XIX, pels obrers de les pedreres¹⁰².

Les primeres barraques que van sorgir van ser en la cara Nord de la muntanya i progressivament en la resta fins abastar la pràctica totalitat, disposades d'una manera més o menys dispersa, que donaria lloc amb el pas dels anys a l'aparició dels anomenats Barris de Barraques podem dir que, passa a ser l'origen dels Camps de Barraques a Montjuïc i, a la ciutat de Barcelona.

En el context de la relació ciutat-muntanya, Montjuïc va acollir i donar origen a l'establiment dels Camps de Barraques de la ciutat de Barcelona.



Figura 101. Barraques a Montjuïc (AFB 1926).



Figura 102. Creixement accelerat dels assentaments de Barraques a Montjuïc (AFB 1950).

¹⁰² Amb motiu de l'explotació de les pedreres de Montjuïc, els obrers bàsicament nous, majoritàriament pagesos de les províncies veïnes de Catalunya i interior que, en un afany de resoldre les seves penúries (com a conseqüència de la crisi agrària i endeutament en el món rural català de finals del s.XIX), van arribar a la ciutat de Barcelona, però es van trobar amb el problema de l'habitatge (escàs i no accessible), veient-se obligats a optar com a molt, a aixecar una barraca en les proximitats del seu lloc de treball, és a dir a les pròpies Pedreres on s'havien desplaçat per a treballar.

L'aprovació del Pla Cerdà, que recull les necessitats urbanístiques de la ciutat de Barcelona, i l'inici del seu desenvolupament a gran escala al voltant dels 1870's va donar lloc al fet que, l'explotació de les Pedreres de Montjuïc, experimentés un augment de la seva producció per tal de satisfer les necessitats de material que hi havien, la qual cosa anava acompanyat d'un increment també molt significatiu en la mà d'obra destinada a cobrir aquestes produccions.

De fet, la primera documentació escrita que fa referència als Camps de Barraques de Montjuïc, està datada de 1885, quan preveient-ne les conseqüències negatives, ja es va ordenar que s'eliminassin les que habitaven els treballadors de les pedreres i només es permetés aquelles les quals estaven vinculades a les explotacions agrícoles de la muntanya, actuació que no es va portar a terme, doncs es van succeir un seguit de fets que, de manera inexorable van derivar en l'inici del procés irreversible del Barraquisme a Montjuïc, generant en un termini molt breu un veritable problema a la ciutat que no es va resoldre fins fa pocs anys.

7.4.2 EL BARRAQUISME A MONTJUÏC AL S.XX

Barcelona, la barraca es convertí durant casi tot el s.XX en una de les formes més visibles de l'infrahabitatge. Era una construcció, generalment sobre terreny aliè (públic o privat), bastida amb deixalles o materials d'obra, de superfície reduïda, sense els mínims serveis d'aigua, llum o serveis sanitaris, situada en zones sovint inaccessibles o en vials, sotmesa moltes vegades a l'especulació dels propietaris o d'altres barraquistes amb traspassos i lloguers abusius, acompanyats de la por de l'enderroc pels plans d'eradicació del barraquisme. Les barraques donaven lloc, amb freqüència, a una rotació important dels residents i acabaven gairebé sempre per estigmatitzar els seus habitants (Camino 2011).

A principis del s.XX, com a conseqüència de la subdivisió de terrenys municipals i particulars de Montjuïc per fer-hi horts (n'hi va arribar a haver més de dos mil), es va afavorir l'aparició de noves barraques.

Durant aquest període van conviure per una part la destrucció de les barraques creades pels *molers* i, la creació de noves barraques associada a la nova divisió d'hortos. Aquesta situació de difícil convivència, es va trencar en el primer terç del s.XX, per l'arribada massiva d'obriers a Barcelona¹⁰³.

Aquesta necessitat i la manca de sensibilitat al problema de l'habitatge, condicionat en bona manera per la nul·la aportació de recursos públics i la poca capacitat d'adequació del sector de l'edificació, va donar lloc a una manca de disponibilitat d'habitatges, sobretot per a les classes humils i proletariat la qual cosa va derivar en un creixement accelerat dels camps de barraques

¹⁰³ Atrets pel desenvolupament de la Barcelona industrial, amb l'afegit de les grans obres públiques, com va ser la construcció del recinte de L'Exposició Universal de Barcelona (1888), així com l'Exposició Internacional de Barcelona (1929) i el metro (inici de les obres l'any 1863).

que van començar a constituir els barris de barraques de la ciutat, tal i com es pot copsar en les dades que es disposen segons les quals, en tant sols 8 anys (1914 a 1922), es van triplicar, passant de 1.200 a les 3.600 barraques, arribant a l'any 1929, en obrir-se l'Exposició Internacional de Barcelona, a la quantitat propera a les 6.000 barraques a Barcelona (Camino 2011).

L'Exposició Internacional de Barcelona celebrada a la muntanya de Montjuïc, es va desenvolupar en una superfície de 118 hectàrees i va tenir un cost de 130 milions de pessetes. La idea d'una nova exposició va començar a gestar-se en 1905, promoguda per l'arquitecte Josep Puig i Cadafalch, com una forma de dur a terme el nou Pla d'Enllaços dissenyat per Léon Jaussely. Inicialment es va pensar que el recinte de l'exposició estigués a la zona del Besós, però en 1913 es va decidir la seva ubicació definitiva a Montjuïc (figura 103).



Figura 103. Panorama Exposició Internacional de Barcelona 1929 (AFB).

En obrir l'Exposició Internacional es van arribar a comptabilitzar 3.600 barraques i, l'única mesura que fou adoptada en aquell temps per a resoldre aquesta situació va ser l'eradicació de les barraques del voltant de la Plaça d'Espanya¹⁰⁴, per tal d'evitar la mala imatge que donaven, alhora que es va construir una enorme tàpia que transcorria pel Passeig de Miramar i la carretera de l'Estadi, amb la que es va tancar i aïllar les barraques que hi havia a la part superior de la muntanya¹⁰⁵.

Aquella immigració que va començar a finals del s.XIX i que, com hem vist, va ser l'origen del barraquisme a Montjuïc, va tenir una continuïtat fins ben entrat el s.XX.

¹⁰⁴ Es va gestionar reallojant els seus habitants a les cases barates del Patronat d'Habitatge, a les afores de Barcelona, a fi de no perjudicar la imatge de la ciutat.

¹⁰⁵ Només dos accessos permetien la seva entrada/sortida

A la segona meitat del s.XX Barcelona va experimentar un fort creixement demogràfic, (producte de les onades migratòries de les dècades de 1950 i 1960), donant lloc a una important demanda d'habitatge que (al igual que els períodes precedents), no va anar acompanyada d'una política de construcció d'habitatges a bon preu que assegurés allotjaments dignes, el que va donar lloc a un augment molt significatiu de la població de Montjuïc fins a transformar la muntanya en un autèntic suburbi marginal

La barraca serà, doncs, una part petita d'aquest conglomerat d'habitatge precari, que tot i tenir precedents anteriors (3.859 barraques censades la dècada del 1920, i unes 6.400 poc abans de l'Exposició del 1929), arribarà durant els anys de la gran immigració de les dècades centrals del s.XX al seu nivell més alt. Segons dades oficials, el 1961 hi havia 10.979 barraques, on vivien més de 60.000 persones; és en aquest moment quan d'una manera més pròpia es pot parlar de barraquisme com a fenomen d'una ciutat informal, que aleshores es féu molt visible en el paisatge i en la realitat social i urbana de Barcelona (Camino 2011).

El barraquisme es va convertir en un problema estructural que no es resoldria fins una data ben recent com va ser, la celebració dels Jocs Olímpics de Barcelona (1992), en el que es va adoptar una política constructiva per resoldre aquesta problemàtica, ben diferent de l'adoptada en l'origen del fenomen quan l'administració municipal, només va prendre mesures com la d'envoltar el recinte de l'Exposició Internacional, per tal de *tapar* el problema, sense donar solució al mateix

Així doncs, podem afirmar que la transformació urbanística que va experimentar la vessant septentrional de Montjuïc és el resultat de la confluència de dos factors:

- La crisi agrària i endeutament en el món rural català de finals del s.XIX
- Les necessitats de creixement urbanístic de la ciutat de Barcelona

El primer factor és el responsable de la immigració de molts pagesos de les províncies veïnes de Catalunya i interior, que obligats per la crisi del sector agrari s'havien vist obligats a desplaçar-se a la ciutat en busca de treball. El segon factor és, una Barcelona superpoblada que per a oferir habitatges dignes necessita créixer. Davant d'això, quan aquesta onada migratòria arriba a la ciutat de Barcelona, es va trobar amb el problema de l'habitatge, escàs i no accessible el lloguer per aquesta gent humil, proletària i sense recursos, i, l'única opció que tenien era optar com a molt a aixecar una barraca en les proximitats del seu lloc de treball, les pròpies Pedreres on s'havien desplaçat per a treballar.

Les primeres barraques que van sorgir van ser en la cara Nord de la muntanya i progressivament en la resta fins abastar la pràctica totalitat, disposades d'una manera més o menys dispersa, que donaria lloc amb el pas dels anys a l'aparició dels anomenats barris de barraques. L'evolució d'aquest fenomen va ser:

- En el s.XIX les barraques que hi havia a Montjuïc eren disseminades i aixecades pels propis hortolans per a resguardar-se de les inclemències meteorològiques i guardar les eines.
- A finals del s.XIX i principis del s.XX, s'hi afegeixen les barraques dels treballadors de les nombroses pedreres que solcaven la muntanya.
- A la dècada dels anys vint, el barraquisme es va estendre creant barriades com la Magòria, l'Animeta o el Polvorí, on vivien, majoritàriament, els treballadors que construïen el recinte de l'Exposició Internacional.
- A la dècada dels anys cinquanta la ciutat va passar de mig milió d'habitants el 1900 a superar el milió i mig el 1975. Atès que la demanda d'habitatge no va anar acompanyat d'una política de construcció d'habitatges dignes a preus assequibles, va comportar un increment de la població a les barraques, assolint nivells de població de més de 60.000 persones.

Tanmateix, el veïnat de les barraques mostraren els anys de la transició democràtica una gran capacitat de lluita i reivindicació per millorar les seves condicions de vida i per aconseguir l'eradicació del barraquisme, i en integrar-se en els nous barris constituïren sovint la punta de llança de moviments associatius de caràcter veïnal i polític. Aquests 89 nuclis aplegaven un total de 3.859 barraques, en què vivien 15.552 persones, entre les quals hi havia grups de castellans, valencians, murcians i andalusos, però també de catalans. El nucli més important era el de Montjuïc, amb més d'un miler de barraques (1.336), a l'Eixample de Sant Antoni (figura 104) hi havia un total de 207 barraques i poc més de mil persones, que ocupaven les avingudes (Paral·lel i Mistral) que es preveia obrir arran de l'Exposició; s'agrupaven en forma de vuit patis al voltant dels quals s'ordenaven les barraques.



Figura 104. A i B. Vistes de l'apertura del carrer Vilamarí, que dona fi a les 207 Barraques a l'Eixample de Sant Antoni on habitaven 1.000 persones. Apertura coincidint amb Milans del Bosch, Sepúlveda i Floridablanca (AFB).

El següent el situat a la confluència de Sants i les Corts amb l'extrem oest de l'Eixample, on n'hi havia unes 600. Per la costa s'estenia un seguit d'agrupacions des de la Barceloneta fins al Besòs que en sumaven prop de 600.

La resta de nuclis, de dimensions més reduïdes o de caràcter puntual, s'estenien pel Poblenou, Sant Andreu i per l'Eixample proper a la Sagrada Família fins a enllaçar amb els turons (Camino 2011).

Aquests barris s'havien desenvolupat sense cap tipus de criteri urbanístic, fins i tot podem afirmar que les seves condicions no havien evolucionat des de pràcticament els inicis dels seus assentaments a principis de segle i, per tant no tenien cap tipus d'infraestructura urbana (aigua, llum, sanejament) ni vials pavimentats, ni qualssevol transport públic que permetés al menys una comunicació (autobús, tramvia) d'aquests assentaments amb la ciutat (figura 105).



Figura 105. Distribució dels barris de barraques de Montjuïc en la segona meitat del s. XX (Camino 2011).

En aquesta dècada de 1950 encara es mantenia l'activitat a les Pedreres de Montjuïc, amb la problemàtica que això comporta de cara a les dures condicions de vida dels barraquistes.

Al voltant dels anys 1950 el barraquisme havia assolit unes dimensions que passaven a ser preocupants, com reflecteix el cens segons el qual, hi havia 6090 barraques, en les que vivia una població de 30.000 persones, distribuïdes en els barris ja consolidats de la part final del Poble-Sec. Dos anys després de la Celebració a Montjuïc dels Jocs Mediterranis (1955), el número de barraquistes havia arribat als 50.000 (figura 126).



Figura 106. Vistes aèries de les barraques de Montjuïc (AFB 1950).

A: Barris de Miramar, Maricel, Els tres pins, Can Valero, el Pagès, les Banderes, a les vessants del Poble-Sec.

B: Barris de l'Esparver i la Vinya, Morrot i Can Tunis.

Va ser a partir de la dècada de 1970 quan es van portar a terme les intervencions més significatives destinades a resoldre el problema del barraquisme.

Es va iniciar el procés de tancament de les pedreres, fet que a priori es va interpretar com una millora, però en fer-se servir les pedreres (a mesura que s'anaven tancant), en abocadors d'escombraries de la ciutat, va comportar que a la pràctica s'hagués substituït la problemàtica derivada de l'explotació amb explosius per una altra problemàtica, ara associada a l'anar i tornar de vehicles, amb l'afegit de la pudor de les deixalles (s'abocaven de l'ordre de 1.500 tones diàries), i la seva insalubritat, sense oblidar les riades de deixalles i de terres que es produïen en períodes de pluges, per l'acumulació de l'aigua en els abocadors. Una forta tempesta, va provocar la ruptura d'un dic d'una pedrera, inundant-se la barriada del Clos. Aquest fet, que va succeir a finals de 1971 va donar lloc a l'inici del procés per al tancament dels abocadors de Montjuïc.

Simultàniament es va iniciar també, la reubicació dels barraquistes, tot i que no es va començar a materialitzar fins a l'any 1965 amb la reubicació als polígons extraradi com ara Can Cosme, la Mina i la Pau. El procés s'allargaria fins a l'any 1972.

Es va obrir l'accés a Montjuïc a través de la línia de Bus (amb origen la Plaça d'Espanya). Recordar en aquest sentit que, el barri dels Tres Pins enllaçava amb el Poble-sec i el Paral·lel i el barri de Can Valero amb la plaça d'Espanya i la Zona Franca.

Totes aquestes actuacions, van permetre de dinamitzar la muntanya, assolint un èxit prou important que es va traduir una dècada després, anys 1970, en la inauguració d'algunes instal·lacions esportives, jardins públics, Fundació Miró, apart de molt altres esdeveniments.

En aquests context, es quan podem considerar que la reubicació ja s'havia portat a terme en la seva màxima expressió (l'any 1973 es dona per desaparegut el gruix de es barraques), sent enderrocades les darreres, a l'any 1987, amb motiu de la construcció de l'Anella Olímpica de Barcelona i, completament reubicades aquella gent treballadora que, amb el seu esforç, va contribuir a la transformació urbanística de la ciutat.

Com hem pogut veure, aquest procés (barraquisme), va tenir una incidència molt significativa i, en conseqüència cal tenir-lo en compte als efectes de procedir a l'estudi de la transformació urbanística de la vessant septentrional de Montjuïc, i la seva evolució a partir de la xarxa de camins d'accés a les pedreres de mitjans s.XIX.

7.4.3 LES INICIATIVES ASSISTENCIALS RELIGIOSES I SOCIALS

El període del barraquisme a Barcelona es caracteritzarà per les accions que a nivell assistencial van aportar les diferents institucions de beneficència eclesials i socials per atendre les necessitats dels veïns de les barraques, en els que el barraquisme va ser l'única solució per aquelles famílies humils, treballadores, marginades, que malvivien sense serveis socials mínims necessaris.

En ser barris no reconeguts per l'Ajuntament, no disposaven dels mínims serveis escolars ni sanitaris de caràcter públic i, alhora tampoc disposaven d'una renda per a poder accedir a aquests serveis a partir del sector privat, tenint tan sols el recolzament i la beneficència de les institucions eclesials que, de manera progressiva, va permetre l'aparició d'una estructura pròpia d'un barri, sense ser-ho oficialment (Camino 2011).

Tenim coneixement de les intervencions religioses i voluntariats que es van portar a terme en el s.XX fins ben entrada la dècada de 1960, en matèria d'educació, atenció mèdica, evangelització i recolzament espiritual a una població humil i proletària que es sentia oblidada pel seu entorn, sense deixar d'oblidar que en definitiva eren gent que, amb el seu esforç, van contribuir a la transformació urbana de la ciutat.

L'acció social als barris de barraques de Montjuïc, va fer possible la seva convivència i, de ben segur que va ser un factor comú des del moment de la creació de les primeres Barraques, a finals del s.XIX.

Fins als nostres dies però, tant sols han perdurat les experiències assolides en els darrers 100 anys, i més concretament a partir de l'Exposició Internacional de Barcelona. Aquest és el cas per exemple de Can Valero, que podem extrapolar a qualsevol dels altres barris de barraques de Montjuïc.

Així doncs, ens trobem en un context eclesiàstic que promou l'acció social sota la motivació de les missions evangelitzadores que portaven l'Evangeli a totes aquestes famílies, alhora que les assistien espiritualment i moralment i alleugerien la seva pobresa a través de la beneficència. Hem de pensar que aquestes accions socials i evangelitzadores es van portar a terme des dels seus orígens, malgrat no hi ha constància documental. És aquí on radica la importància de l'existència de la *casa dels molers*, amb el seu origen com a fundació de missions i catequesis als nuclis de les barraques a través de les parròquies i congregacions, a partir de la figura del canonge de la catedral de Barcelona, qui ens consta que n'era el propietari, tot responent a buscar la manera que aquestes famílies sortissin de la seva pobresa, recuperessin la seva dignitat com a individus i lluitessin per aconseguir millorar la seva situació personal i familiar alhora que assolint una idea de col·lectivitat (figures 107 a 110).



Figura 107. Els barris de barraques de Montjuïc, apèndix oblidat, de la ciutat de Barcelona (AFB 1960).



Figura 108. Barraques a Montjuïc (AFB 1960).



Figura 109. Els barris de barraques de Montjuïc, la llunyania i la desatenció sanitària i escolar (AFB 1960).



Figura 110. Les Barraques i la proximitat de l'abocador de la ciutat a Montjuïc (AFB 1966).

7.5 ABOCADOR DE MONTJUÏC

La recollida d'escombraries a Barcelona va començar a l'any 1780, concretament amb l'Edicte publicat el 28 de Juny, segons el qual passava a ser prohibit llençar qualsevol tipus d'escombraries, deixalles i residus al carrer:

«... Y que no pueda persona alguna echar de dia ni de noche en las calles, ni otro paraje público, aguas sucias, corteza de melón, desperdicios de verduras, ni frutas, cenizas de coladas, ni otro genero de inmundicias, ni dejar la basura en medio de aquellas, y sí arrimarla a la pared de las inmediaciones de sus casas , a fin de que la carguen y lleven los que andan recogiénola...»

En el mateix any de la publicació de l'Edicte, la recollida d'escombraries la feien treballadors contractats com a autònoms, serà a partir de 1915 quan es contractaran els treballs a l'empresa Fomento de Obras y Construcciones,S.A, i serà a partir de l'any 1963 quan les antigues canteres de Montjuïc es comencen a fer servir com a abocadors d'escombraries urbanes (figura 111).

En aquest any de 1963, Montjuïc estava ocupat pels milers de barraquistes els quals, davant la decisió d'ubicar-hi l'abocador de la ciutat, es van trobar haver de conviure amb les escombraries amb els problemes que això comportava. La zona de Barraques més extensa de Barcelona, durant la postguerra, és la que actualment correspon a la zona Parc de Montjuïc, en la que es concentren les instal·lacions més emblemàtiques dels Jocs Olímpics de 1992. En la figura 112 es pot observar una vista aèria dels camps de barraques de Montjuïc de l'any 1960, en la que es delimita l'àmbit aproximat del futur abocador de Montjuïc (inicia l'explotació a l'any 1963) i posterior Jardí Botànic.



Figura 111. Campament Abocador de Montjuïc. Camions descarregant escombraries (AFB 1967).



Figura 112. Límits del futur abocador de Montjuïc i els camps de barraques a l'any 1960 (Alba 2015).

El procés corresponent a la gestió de les deixalles urbanes de la ciutat de Barcelona, comportava la separació selectiva de matèria orgànica que tenia com a fi últim, l'alimentació als animals però, resultat d'un brot de pesta porcina que es produïa a l'any 1960, es va prohibir aquest procediment d'emprar les restes orgànics de les deixalles com a menjar pel bestiar.

Conseqüència de la Pesta, es feia imprescindible trobar un lloc on portar els residus que l'activitat humana generava, i la zona que es va escollir, va ser la que durant molt de temps havia estat considerada com a molt marginal: Montjuïc. Fent servir les antigues pedreres com a dipòsits d'escombraries, convertint-se d'aquesta manera, a l'any 1964 les antigues Pedreres en els abocadors d'escombraries urbanes de Barcelona (Alba 2015).

Anys més tard, amb la mecanització del procés de recollida de les deixalles, consistent en la incorporació de camions compactadors, així com la instal·lació de contenidors per a la recollida, dóna lloc a que, de manera progressiva, es vagi experimentant un increment en la recollida de residus, així com la seva composició. El tractament dels residus es portava a terme, compactant capes que, en arribar a un gruix de 2 metres, es cobrien amb 30 cm de terra i així successivament. La quantitat diària de deixalles que anava a parar a l'abocador de Montjuïc va ser el primer any (1963) de 400 tones i, al final del seu any de vida, va arribar fins a les 1.400 tones.

A l'any 1972 però, amb motiu d'una esllavissada a l'abocador de Montjuïc, va resultar afectat el barri de can Clos, i en conseqüència es va procedir a la clausura de Montjuïc com a abocador de deixalles. Aquell mateix any, va ser substituït per un nou abocador, situat al Garraf, inaugurat a l'any 1974 (figura 113).

En la zona que avui ocupa el Jardí Botànic es van abocar al voltant de 60.000 m³ de residus i, en les pedreres, es van omplir de deixalles les Pedreres de la Serafina (avui Edifici de l'INEF), Marbre, Solana (avui Palau Sant Jordi) i la del Sot (avui mirador Migdia). Tot això va comportar un canvi molt significatiu en el relleu topogràfic de la muntanya, fins el punt de substituir la forma lleugerament còncava a una forma notablement convexa (figura 114).



Figura 113. Proximitat del Barri de can clos amb l'abocador (Castillo 2011).

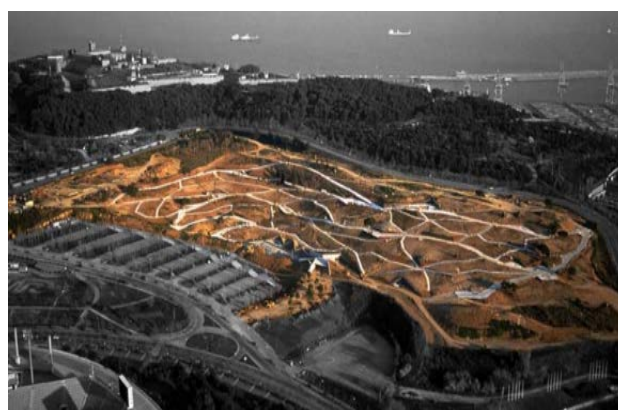


Figura 114. Figura del relleu de l'abocador de Montjuïc (AFB).

A partir d'aquest moment però, la història de Montjuïc donarà un gir espectacular, amb la clausura de l'abocador i la creació del Jardí Botànic (figura 115). Montjuïc passarà a convertir-se en l'àrea més verda de la ciutat, plena de Parcs i Jardins, en el que destaquem el Nou Jardí Botànic, situat entre l'Estadi Olímpic i el Castell, que, salvant desnivells de fins a 50 m i, ocupant una superfície de unes catorze hectàrees, constitueix un dels majors espais verds de Barcelona (figures 116 a 118).

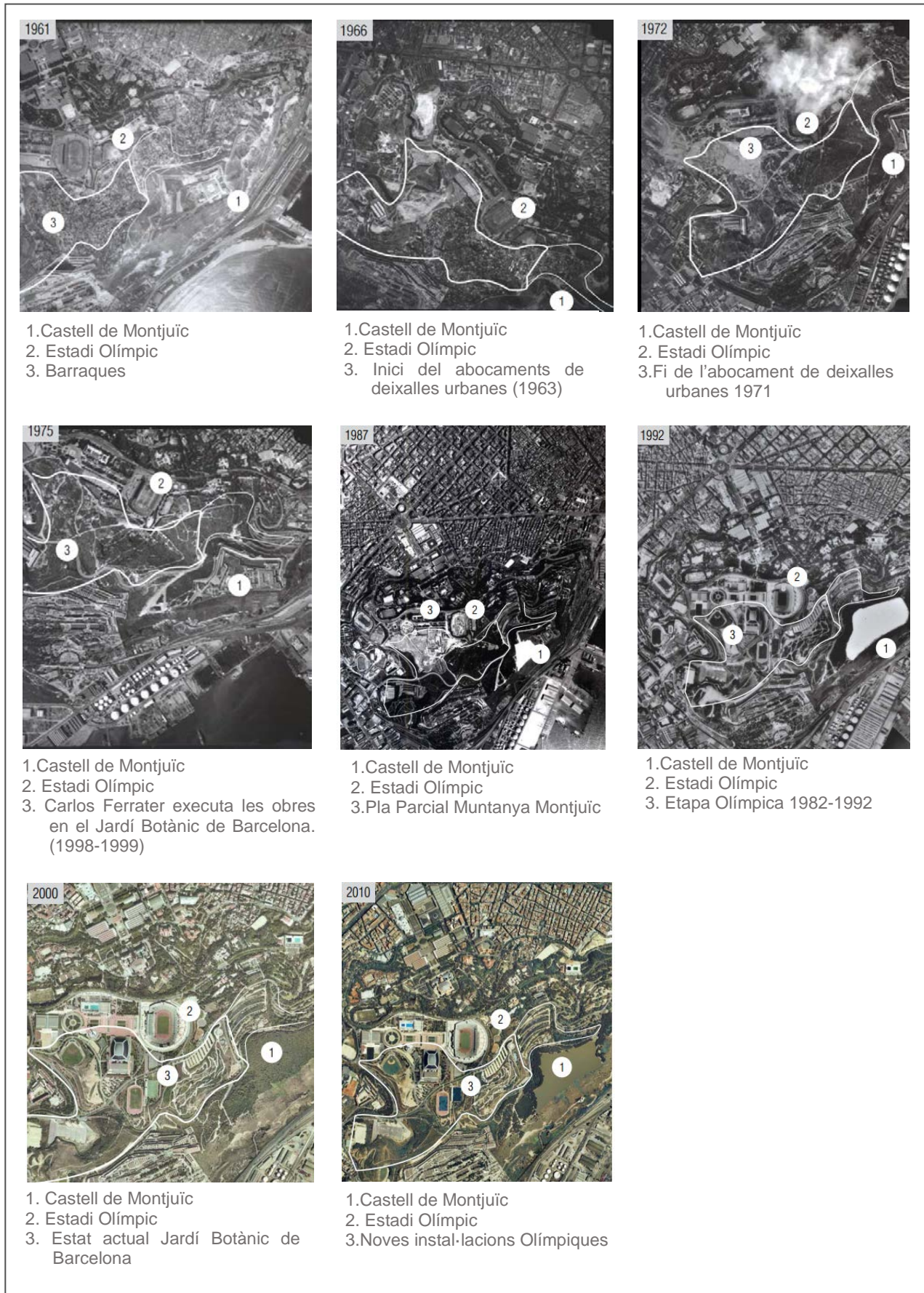


Figura 115. Fotografies Aèries de l'evolució de l'abocador de Montjuïc 1961-2010 (ICGC).



Figura 116. Vista aèria de l'any 1967 amb indicació de l'emplaçament previst pel Jardí Botànic (Alba 2015).

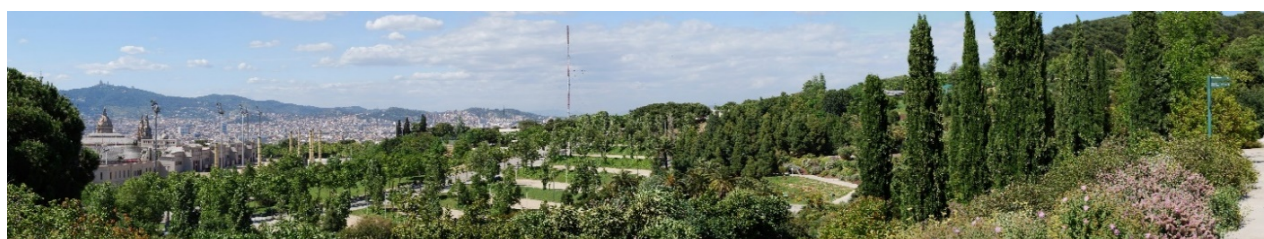


Figura 117. Vista del Jardí Botànic (Alba 2015).

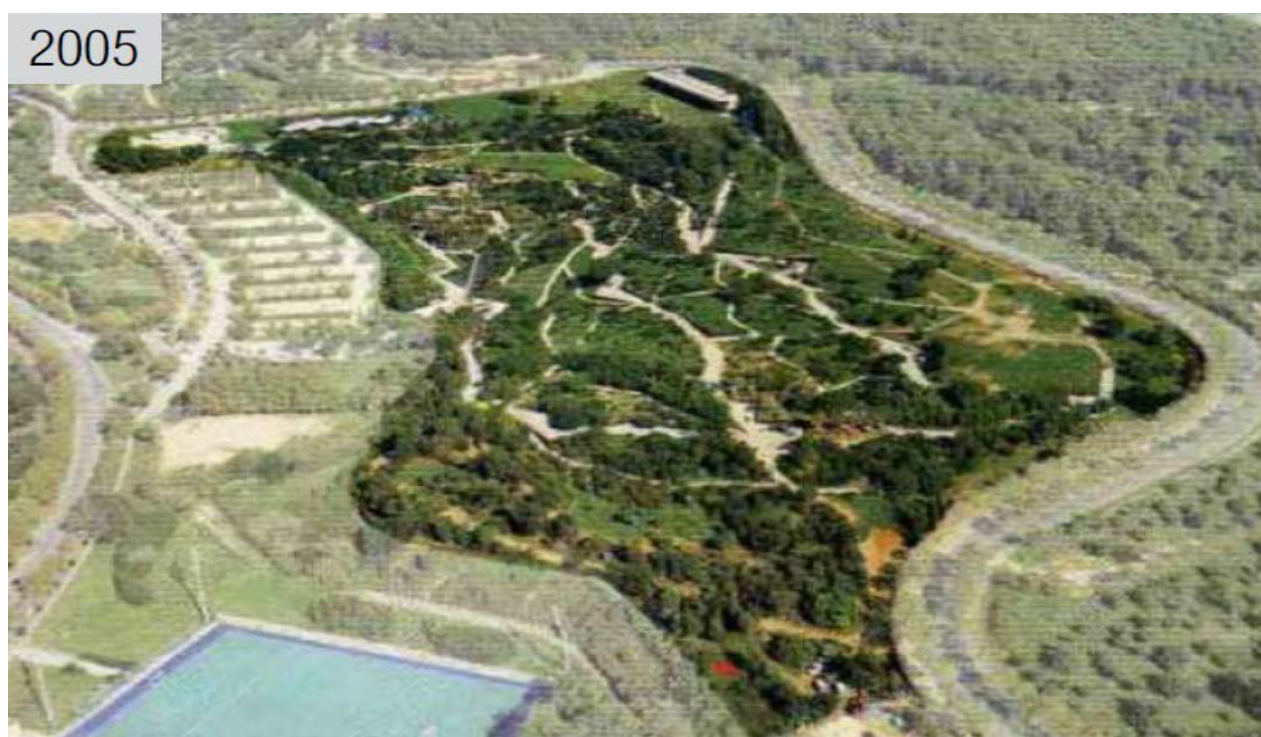


Figura 118. Àmbit del Jardí Botànic de Barcelona a l'any 2005 coincident amb la superfície ocupada per l'antic abocador (Alba 2015).

El nou Jardí Botànic de Barcelona ha dignificat y revaloritzat un sector de la muntanya que ha estat, durant molt de temps, oblidat i marginat. La bellesa i qualitat assolida en el paisatge de l'actual Jardí Botànic, a assolit deixar enrere el seu fosc passat (Alba 2015).

7.6 ESTRUCTURA DE LA PROPIETAT A MONTJUÏC A MITJAN s.XIX

La primera expressió referent a la ciutat de Barcelona i els seus voltants, la trobem en els assentaments dels ibers, que van rebre la influència dels grecs, els fenici-cartaginesos, i finalment dels Romans. Aquests primers assentaments es van localitzar a la muntanya de Montjuïc i més endavant, es van anar desplaçant cap a la plana¹⁰⁶.

En l'època Medieval, la població de Montjuïc estava formada majoritàriament pels pagesos que vivien repartits per les masies situades a la pròpia muntanya i d'altres que vivien als peus de la muntanya, en els terrenys de l'actual Poble-Sec, concentrant-se en els sectors de la Satàlia, La Magòria i la cara Sud.

Una d'aquestes Masies fou Can Safont, de la que en tenim constància documentada com a escenari de diverses batalles durant el Setge de Barcelona de 1713-1714¹⁰⁷.

Una altra d'aquestes masies, la trobem en el Mas Esparver, en el districte de Sants-Montjuïc, fou enderrocada al voltant de la dècada de 1960. Aquest mas va donar lloc al creixement d'un barri i, molt probablement en portar-se a terme l'enderroc del mas, també es portés a terme l'enderroc del barri (Cawcowley 2016).

A partir de 1751, Montjuïc es veurà afectada per la limitació d'edificabilitat per motius de defensa de l'emplaçament militar i, per això fins l'inici de l'enderroc de les muralles (1854) i la derogació de les zones polèmiques del castell de Montjuïc (1869), tant sols hi trovem petites masies.

El llibre Masies de Barcelona, editat l'any 2010 per l'ajuntament de Barcelona, incorpora un llistat de totes les masies que hi havia o havia hagut a Barcelona, dedicant dues o tres pàgines a cadascuna de les masies que encara existien:

- Mas La Satalia, que va estar situat al costat de l'Antic Camí de València
- Can Cervera, datada de 1801 està situada al barri de Magòria
- Can Mestres, datada del s.XIX, està situada al barri de la Marina
- Can Payès, situada a tocar del cementiri de Montjuïc, al voltant de la qual es va desenvolupar el barri de can Payès.

Aquestes masies, tenen una importància capital a l'hora de poder recuperar la transformació urbanística que van experimentar els terrenys ubicats al peu de la muntanya de Montjuïc.

En aquest sentit, el mas Satàlia, Can Payès i Valero, són uns clars exemples:

¹⁰⁶ Aquesta coexistència, és la coneguda com la coexistència de les dos Barcelonès, la de Montjuïc coneguda com la Barcelona dels laietans i la Barcino coneguda com la Barcelona del Tàber.

¹⁰⁷ La major part de masies, ermites, monuments, fites, creus de termes, etc., van ser derruïdes durant el Setge de 1714, les guerres Napoleòniques de principis del s.XIX i, la construcció del Castell de Montjuïc. El motiu no era un altre que el d'evitar que cap tropa s'hi pogués parapetar.

- Mas La Satàlia:
 - Desaparegut, construït amb anterioritat a la urbanització del Poble-Sec
 - Dona lloc al naixement del barri, del qual pren el nom.
- Mas Can Payès:
 - Juntament amb els masos de Can Cervera i Can Mestres, és un dels tres masos que avui en dia es conserven, de tots aquells que en el seu dia van estar edificats
 - Construït amb anterioritat a la urbanització del Poble-Sec
 - Situat en l'Antic camí de València (actualment carrer del Foc), donant lloc al naixement del barri.
- Can Valero:
 - Edifici que fou bar berenador darrera l'estadi el 1929 i que, amb el temps arribà a donar nom a l'assentament de barraques que es va anar estenent al seu entorn.

Entrant en una anàlisi acurada, ens aporten informació molt descriptiva del procés de transformació urbanística que van experimentar els terrenys als peus de la muntanya de Montjuïc:

- Cronològicament ens situa, als voltants dels anys 1854-1869, data en la que deixen de ser efectives les limitacions militars d'edificabilitat
- Els masos, es van edificar al costat dels camins existents
- Al seu voltant es van anar aixecant barraques que més endavant van ser substituïdes per edificis donant origen a l'aparició de nous barris
- Els masos, en ser els edificis més antics van passar a ser el centre dels nous barris creats, i els acabaren donant nom
- Els barris van créixer adaptant-se als antics camins que recorrien la muntanya, convertint-se en eixos principals.

Així doncs podem concloure que, el desenvolupament urbanístic d'aquests barris, té el seu origen a partir de l'any 1854, al voltant dels masos que s'hi van anar construint, amb un creixement adaptat als antics camins existents que recorrien la muntanya, convertint-se en eixos principals (figura 119).

Aquests camins, juntament amb les edificacions existents, van desaparèixer en bona part amb motiu de la celebració de l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929 i definitivament amb l'esdeveniment Olímpic de Barcelona de 1992, ambdós celebrats a Montjuïc.

Tant és així que, aquesta data Olímpica de 1992 passarà a ser la primera vegada, des d'aquell primer assentament dels ibers, en el que la muntanya es convertirà per primer cop en deshabitada. La desaparició del món agrari a Montjuïc però, és anterior, el podem datar en la darrera collita realitzada a l'any 1915.



Figura 119. Xarxa de camins de Montjuïc de principis de s.XVIII sobre fragment del *Planol Barcelona y son hort y vinyet, en lo setge de 1706*, segons lo *Plan traçat per un Enginyer foraster* (Wisscher principis s.XIX, anotacions de l'investigador).

En base a tot l'exposat, de l'anàlisi de l'estructura de la propietat de Montjuïc, podem concloure la transformació urbanística que es va desenvolupar:

- Durant el Setge de 1714 es van enderrocar la pràctica totalitat de les edificacions i construccions, existents en el Pla de Barcelona comprés entre la muralla i Montjuïc, per tal d'evitar que s'hi poguessin parapetar tropes enemigues
- Durant les guerres Napoleòniques de principis del s.XIX, es van repetir els fets anteriors.
- La construcció del Castell de Montjuïc, va condicionar de nou l'enderroc de qualssevol construcció, a la seva zona d'influència (abast d'un tir de canó), per haver estat declarada zona militar.

Per tant, si alguna d'aquesta edificacions (no constatada), va arribar a superar el Setge de 1714, difícilment va superar el període de les guerres Napoleòniques de principis del s.XIX i, en el hipotètic en que alguna hagués superat ambdós fets, de ben segur que no va superar la tercera, segons la qual, dins el perímetre sotmès a la jurisdicció militar no hi podia haver cap edificació i, òbviament cap se'n podia construir de nou. És per això que, les edificacions de les

que avui en dia en tenim constància, tenen el seu origen, a partir de l'any 1869, data en la que es redueix la prohibició de construir-hi i, es comencen a construir petites masies:

- A l'any 1851 la propietat de la muntanya estava repartida en nombroses parcel·les petites (s'han arribat a comptabilitzar 2.000) i, s'estructurava al voltant dels antics camins d'origen preromà que travessaven la muntanya
- L'explotació agrícola com a font documental. Les úniques fonts documentals relacionades amb l'estructura de la propietat a Montjuïc a mitjans del s.XIX, la hem de cercar en el fet que, tot i els setges, les guerres i el fet que la muntanya estigués sota jurisdicció militar, l'explotació agrícola de Montjuïc va seguir sent molt intensa durant els ss.XVIII-XIX. L'activitat agrícola de la muntanya, tot i que es dóna per finalitzada a l'any 1915, coincidint amb l'última collita de blat a la Plana de Lledó, encara va ser prou important fins i tot després de la construcció del recinte de l'Exposició Internacional de 1929
- Xarxa viària coincident amb els camins existents. Els creixements d'aquests barris serveixen també per veure que el creixement urbanístic al peu de la muntanya de Montjuïc, no es va desenvolupar d'una manera caòtica i desordenada, sinó que en realitat, els barris van créixer adaptant-se als antics camins existents, passant a convertir-se en els eixos principals.
- Exposició de 1929 i Esdeveniment Olímpic de 1992, com a causes principals de la desaparició de les edificacions existents i xarxa de camins antics. A conseqüència de l'esdeveniment de l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929, la propietat dels terrenys els va vendre a la Junta de l'Exposició Internacional, a fi de construir el recinte de l'Exposició, resultant enderrocades les construccions existents així com la xarxa de camins. Aquelles que no es van veure afectades, van desaparèixer definitivament amb l'esdeveniment Olímpic.

Aquesta estructura de la propietat, es posa de manifest en el Plànol de l'estructura de la propietat de l'any 1851 a Montjuïc: *Plano geométrico del término jurisdiccional de la ciudad de Barcelona* a escala 1:1.250, aixecat per l'Arquitecte Joan Soler i Mestres, a l'any 1851¹⁰⁸ que comprèn els terrenys situats als peus de la vessant de Ponent de la Muntanya de Montjuïc (figura 120). D'aquest plànol es disposa d'una còpia del sector corresponent a Montjuïc (figura 121).

Aquest plànol, així com el *Plànol Topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants, Sector Montjuïc*, (Fulla 2). Escala original 1:2.000 aixecat per Ildefons Cerdà a l'any 1855 (figura 78), seran fonamentals en la investigació.

¹⁰⁸ Minuta de treball del *Plano geométrico del término jurisdiccional de la Ciudad de Barcelona*, aixecat l'1 de gener de 1851 per l'arquitecte Joan Soler i Mestres. Conté: parcel·lari numerat: 882 parcel·les (en algunes hi apareix el nom dels contribuents, hidrografia, xarxa viària, línia del ferrocarril, poblament dispers (nucli corresponent a l'actual barri d'Hostafrancs); molins; horta de Santa Madrona; toponímia (*Cruz Cubierta, Hostafrancs, Glacis Montjuich*) i, límits del terme municipal. El perfil de la façana marítima de Barcelona està dibuixat en llapis i està inacabat (Nadal, Urteaga i Muro 2006).



Figura 120. Plano geométrico del término jurisdiccional de la ciudad de Barcelona (Soler 1851).

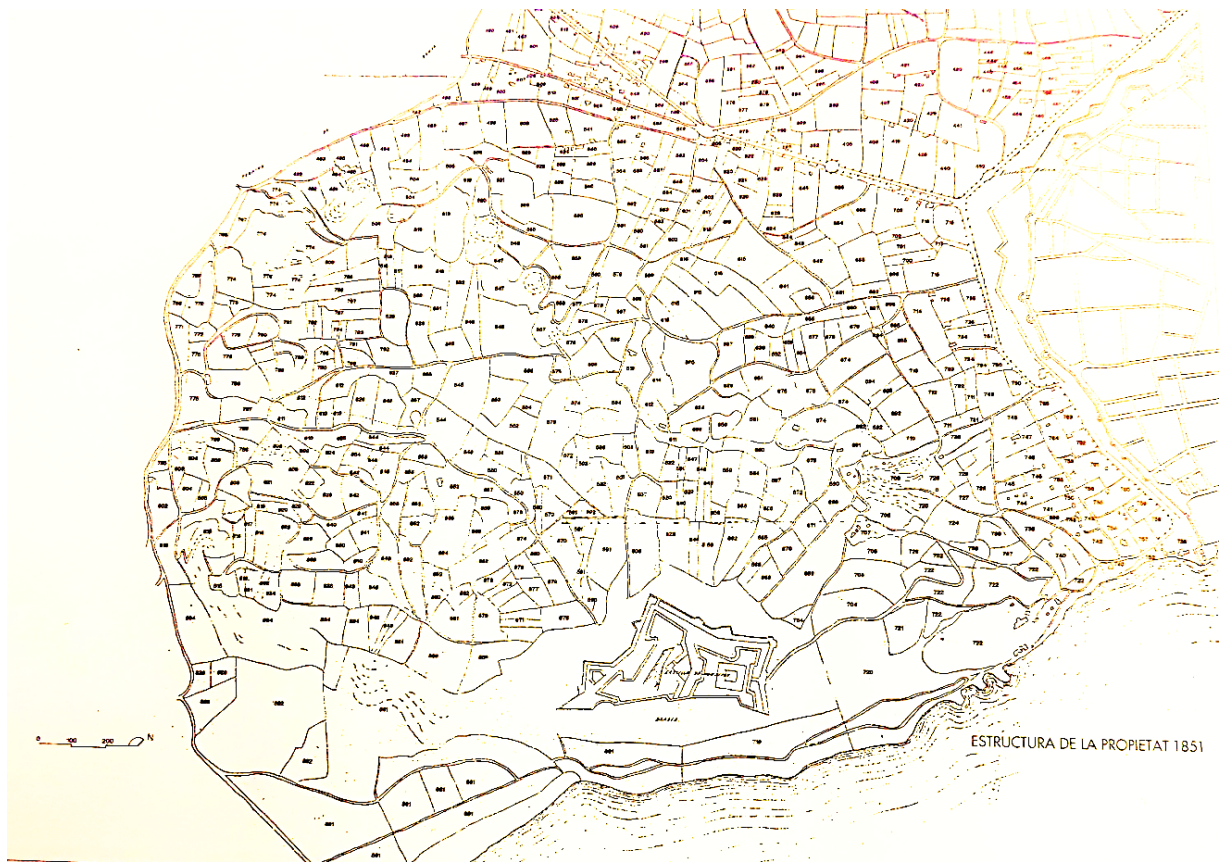


Figura 121. Còpia del plano geométrico del término jurisdiccional de la ciudad de Barcelona (Soler 1851).

7.7 PEDRERES DE MONTJUÏC

7.7.1 LA PEDRA DE MONTJUÏC

La utilització de la pedra de Montjuïc a l'àrea de Barcelona i als seus voltants està documentada del període de la ciutat romana fins a la ciutat actual:

- Es coneguda l'explotació romana
- 1869 és l'any en que s'inicia l'explotació a gran escala, com a conseqüència de la gran necessitat de pedra que requeria la construcció del *Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona* d'Ildefons Cerdà. Barcelona ha utilitzat la pedra de color grisenc i tons groguencs i rosats de Montjuïc per construir les muralles, cases i els temples necessaris per a la seva defensa, abric i culte. Abans que es generalitzés la utilització a gran escala del maó i l'adopció de les pedres artificials, la pedra de Montjuïc va ser l'element constructiu bàsic en la formació de l'Eixample de Barcelona¹⁰⁹
- 1880 va ser la dècada en que l'activitat de les pedreres va arribar al seu màxim i, tota la muntanya tenia l'aspecte d'una gran pedrera, totalment foradada. Aquest accidentat relleu condicionaria els posteriors plans i projectes
- 1914, les pedreres i les barraques (més de 5.000) compartien un mateix espai, aquestes darreres estructurades en laberíntics carrers sense nom, pràcticament incomunicats de la resta de la ciutat
- 1918, conscients d'aquest aïllament de la muntanya, durant la famosa epidèmia de *grip espanyola* de 1918 s'hi va aixecar un campament sanitari (un ús similar se n'havia fet el 1821, durant una epidèmia de febre groga)
- 1955 es prohibeix de sobte l'explotació de pedreres pel perill que comportava la seva explotació
- 1972 es prohibeix qualssevol explotació, encara que no es facin ús d'explosius
- 1992 any dels Jocs Olímpics a Barcelona va significar l'aturada definitiva i la utilització d'un gran nombre de pedreres per a instal·lacions esportives i per a jardins.

A continuació, s'inclou un fragment molt descriptiu de la singularitat de la muntanya de Montjuïc, que ens descriu el Doctor Estanislau Roca i Blanch¹¹⁰, en la seva publicació *Barcelona metròpolis mediterrània*:

¹⁰⁹ Amb la pedra de Montjuïc també es fabricaven Rodes de Molí, que eren molt apreciades tant dins com fora de l'Espanya. El treball dels Molers va arribar a ser tan important que el qualificatiu de Moler es va fer extensiu a tots els treballadors de les pedreres. Aquestes Rodes de Molí donaven millors resultats que les realitzades amb altres materials més durs, com les de granit, ja que la seva rugositat era permanent. Arquitectes i escultors dels més diversos llocs han utilitzat la pedra de Montjuïc i han valorat les seves virtuts als edificis, monuments i escultures que han construït.

¹¹⁰ Professor del Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori de la Universitat Politècnica de Catalunya, Membre de la Comissió Assessora de Montjuïc. Les seves publicacions i d'una manera molt especial, la tesi doctoral que va defensar l'any 1993, *La construcció de la muntanya de Montjuïc*, són una referència inexcusable per tot aquell qui preten abordar quelcom sobre Montjuïc.

«Els torrents i rambles que baixaven de Collserola, transportaven els materials procedents de les erosions, donant lloc als sediments quaternaris que trobem en el subsòl de Barcelona, molts d'ells acabaven al mar i eren arrossegats per un corrent marí en sentit d'est a oest, dipositant-se en el fons, modificant el perfil de costa a mesura que es guanyava cada vegada més espai al mar. Aquest va ser el procés de formació del pla de Barcelona i, permet afirmar que l'illa monjòvica o de Montjuïc, per la seva situació, va contribuir al fet que quedessin retinguts els sediments, alhora que consolidava el gran "solar" de Barcelona¹¹¹» (Roca 2003).

La singularitat de la muntanya com a símbol de relació primordial entre el cel i la terra, així com la que li conferien les seves condicions de defensa, les seves panoràmiques i el seu domini territorial, van propiciar una primerenca presència humana. Els ibers van formar els primers assentaments importants dels quals es té constància.

Agustí Duran narra que fins a l'any 218 la civilització ibèrica s'havia desenvolupat com una societat independent que havia rebut moltes influències forasteres fruit del contacte amb els pobles de nivell i cultura superiors: els grecs i els fenici-cartaginesos. Després de relatar la diferent sort que van córrer els poblats ibèrics, conclou que els de Montjuïc van ser alguns dels quals es van mantenir i es van convertir en ciutats romanes. Aquest va ser la destinació del poblat indígena de Montjuïc, que va donar pas a la ciutat romana anterior a la del Tàber. Se suposa que, més tard, a causa de les dificultats per establir el comerç a la muntanya, i a causa dels problemes de comunicació i de transport relacionats amb l'accidentat relleu, es va construir, en la plana, la ciutat romana, que va caldre emmurallar per motius de defensa. Arriben a coexistir dues Barcelonès, la de Montjuïc o dels laietans i la Barcino del Tàber. Mentre la ciutat de la part baixa es va consolidar, la de Montjuïc va ser gradualment abandonada (Duran 1973).

La muntanya, per la riquesa geològica de les capes silicificades que formaven roques arenisques compactes i dures, constituint conglomerats, va ser explotada massivament en un gran nombre de pedreres des de l'època dels ibers i els romans fins a 1957, moment en què es va frenar de cop l'extracció massiva de la pedra. Montjuïc i les seves pedreres, d'incomparable qualitat, estan vinculades a la història de la ciutat, que ha nascut i crescut als seus peus.

Una de les més antigues referències a Montjuïc, l'antic manuscrit del jesuïta Pere Gil que data de l'any 1600 aproximadament, ens diu

«La montanya de Mont Juich junt a Barcelona es de consideració per averse edificada della tota Barcelona. Diuen que la pedra creyx en ella: y que se a treta mes pedra della que no pujaria tota la dita montanya. Les moles della van per tot lo mon» (Roca 2003).

¹¹¹ Des del punt de vista geològic, un enfonsament de la zona del litoral al començament del miocè, va provocar la invasió marítima de les parts baixes de la franja costanera de manera tal que, amb un aixecament tectònic posterior que va donar lloc a la formació de la muntanya de Montjuïc, al final del període terciari, resultat d'una altra transgressió del mar la convertís en un illot.

Recordem la cita que Verdaguer en fa de Montjuïc, com la mare orgullosa de la seva filla Barcelona, que extreu roques d'ella per construir els seus edificis:

*«I al veure que traus sempre rocam de ses entranyes
per tos casals, que creixen com arbres amb saó,
apar que diga a l'ona i al cel i a les muntanyes:
mirau-la, os de mosossos, s'es feta gran com jo!»* (Roca 2003).

A les pedreres de Montjuïc la pedra s'extreia a cel obert.

«Es clavaven tascons de fusta a les esclotxes i es mullaven. Quan la fusta es reinflava provocava el trencament de la pedra. Però també era habitual l'ús de barrines de pólvora. Quan els carreus havien d'estar més ben treballats els picapedres escairaven els blocs més adients» (Roca 2003).

Amb l'inici de l'enderroc de les muralles a l'any 1854 i, l'aprovació a l'any 1859 del *Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona* dissenyat per Ildefons Cerdà, el govern central aprovava un projecte urbanístic monumental que acabaria sobrepasant els límits barcelonins, expandint-se pels terrenys de Sants, de Les Corts de Sarrià, de Sant Gervasi de Cassoles, de Gràcia, de Sant Andreu del Palomar i de Sant Martí de Provençals. Van ser unes obres monumentals que no haurien estat possibles sense la pedra de Montjuïc i sense la mà d'obra que durant aquells anys va arribar a la ciutat.

Els edificis de Barcelona que han estat construïts amb pedra de Montjuïc son in comptables.

El volum excavat es quantifica al voltant dels 12 Hm³ que vindrien a ser uns 20.000 edificis de les mateixes dimensions que *la Pedrera*¹¹², quantitat que permet afirmar que aquesta activitat va transformar la fisonomia de la muntanya¹¹³.

Diversos historiadors han portat a terme estudis sobre les Pedreres de Montjuïc. D'aquest estudis destaquem:

- Àlvarez, qui a l'any 1988 cataloga un total de 24 pedreres
- Roca, a l'any 1994 n'arriba a recollir 20
- Faura i Sants, a l'any 1917, ens aporta dades sobre l'estabilitat de les mateixes.

Tot seguit recollim la descripció que en fan Àlvarez i Roca, de les diferents pedreres de la muntanya de Montjuïc a finals del s.XIX i principis del s.XX (figura 122).

¹¹² Passeig de Gràcia,92, 08008 Barcelona.

¹¹³ En aquest anàlisi, no hem considerat les Pedreres del Morrot, bàsicament pel fet que la seva explotació va estar vinculada única i exclusivament a l'ampliació del Port que, alhora va permetre la construcció del vial (anomenat carretera Antúnez), pel front costaner, assolint el repte històric de disposar d'una sortida de la ciutat de Barcelona cap al Sud, sense necessitat d'haver de vorejar la muntanya.

	Pedreres	Inici Explotació	Pedra extreta m3	Observacions
1	Del Morrot		5.183.625 m3	
2	Casa Antúnez	1856	5.182.562 m3	La primera pedrera per a les obres del port
3	Serafina		4.200.000 m3	
4	Esperó	1861	2.257.500 m3	Obres del port
5	Del Marbre	1860	1.947.000 m3	
6	Fosa comú		1.697.937 m3	Anomenada també Moragues
7	Del Polvorí		1.237.500 m3	
8	Safont		1.233.200 m3	
9	Font Trobada		724.577 m3	
10	Del Borinot		671.625 m3	Actualment hi ha la piscina de Montjuïc
11	L'animeta		611.724 m3	Magatzem de vehicles de la grua de BCN
12	Gran		455.400 m3	
13	Mas Ferrer	1856	417.475 m3	
14	Ballarona	1841	349.300 m3	
15	Fuixarda		383.200 m3	També anomenada del Llac (camp rugbi)
16	Urbina	1857	369.750 m3	
17	Sot del Migdia		286.750 m3	Ocupada ara pel Rocòdrom
18	Nova Urbina	1869	243.750 m3	
19	Font del Gat		190.862 m3	
20	Prats		174.500 m3	
21	Santa Madrona	1860	174,500 m3	
22	Mata Gats	1844	113.750 m3	
23	Satalia		73.500 m	
24	Satalia Espanya		30.562 m3	
25	Laribal		22.962 m3	
26	Artés			Antiga pedrera Masferrer, font la guatlla
27	Castellà			
28	Figueres			Absorbida pel cementiri nou
29	Del Geperut			
30	Istellà			Citada en IGME1928
31	Julià			
32	Moragues			Teatre Grec
33	Del Mussol			
34	Permanyer			
35	Racó			
36	Salat			
37	Torres			
38	Jesuïta			
39	Toviras			
40	Ballaroma			
41	Torrent Ballaroma			
42	Del reis			

Figura 122. Descripció que en fan Álvarez i Roca, de les diferents pedreres de la muntanya de Montjuïc a finals del s.XIX i principis del s.XX (Álvarez i Roca, 1988).

El primer aixecament topogràfic que recull amb rigor la situació de les pedreres de Montjuïc correspon al redactat i entregat en data de 19 de novembre de 1855 per Ildefons Cerdà ¹¹⁴.

Tal i com ens indica el Doctor Estanislau Roca Blanch, els documents de referència per a establir la ubicació i l'estat de les pedreres de Montjuïc més significatives des de 1855 són:

- Aixecament de la Comandància d'Enginyers de 1881
- Aixecament de Martorell, 1929
- Vol americà, 1956-57
- Plànol Topogràfic de la Corporació Metropolitana de Barcelona, 1976.

A l'annex D s'inclou una descripció detallada de la ubicació de les pedreres de Montjuïc en el període de 1855 fins al final de la seva explotació.

L'explotació a gran escala d'aquestes Pedreres, per una part i, per l'altra l'Exposició Universal de 1929¹¹⁵ i els Jocs Olímpics de 1992 van canviar completament la fisonomia de la muntanya, convertint Montjuïc en una zona molt interessant en la que actualment s'hi comptabilitzen més de 20 parcs i jardins que envolten els palaus, edificacions i instal·lacions de l'Exposició Internacional de Barcelona, així com també dels Jocs Olímpics de 1992 (figura 123).



Figura 123. Vista actual de la muntanya de Montjuïc (AFB).

Anem tot seguit a recollir les principals característiques de les Pedreres de Montjuïc, així com la seva ubicació i accessibilitat.

¹¹⁴ Aixecament topogràfic d'Ildefons Cerdà, *Plànol Topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants, Sector Montjuïc, (Fulla 2)* (Cerdà 1855). Correspon al primer plànol topogràfic fiable de Montjuïc i és part del treball d'aixecament de Barcelona i el seu entorn.

¹¹⁵ L'Exposició Internacional de Barcelona va tenir lloc del 20 de maig de 1929 al 15 de gener de 1930 a la muntanya de Montjuïc. Es va desenvolupar en una superfície de 118 hectàrees i va tenir un cost de 130 milions de pessetes. La idea d'una nova exposició va començar a gestar-se en 1905, promoguda per l'arquitecte Josep Puig i Cadafalch, com una forma de dur a terme el Pla d'Enllaços dissenyat per Léon Jaussely.

7.7.2 LES PEDRERES DE MONTJUÏC

7.7.2.1 Pedrera de Focsa

Hi ha moltes cites que testifiquen l'activitat en l'extracció de pedra a Montjuïc al llarg de la història, però no he trobat cap que superi el nivell de detall amb el que ho descriu el Doctor Estanislau Roca i Blanch, en la seva publicació *Montjuïc, la muntanya de la ciutat*. En ella ens indica que, el moment decisiu que dona lloc a l'inici de l'explotació de les pedreres a la muntanya de Montjuïc, és a partir de l'any 1869, en reduir-se la regulació, control i amplitud de la zona militar¹¹⁶ juntament amb la creació de la Comissió Mixta per estudiar les condicions en que s'autoritza l'explotació de les pedreres. A partir d'aquell moment la muntanya es va convertir ràpidament en una gran pedrera.

Fomento de obras i Construcciones¹¹⁷, la principal empresa que es dedicava a l'explotació de les pedreres, ja tenia el 1904 una propietat de més de seixanta hectàrees, concentrades al sector de ponent i migdia de la muntanya (figura 124)

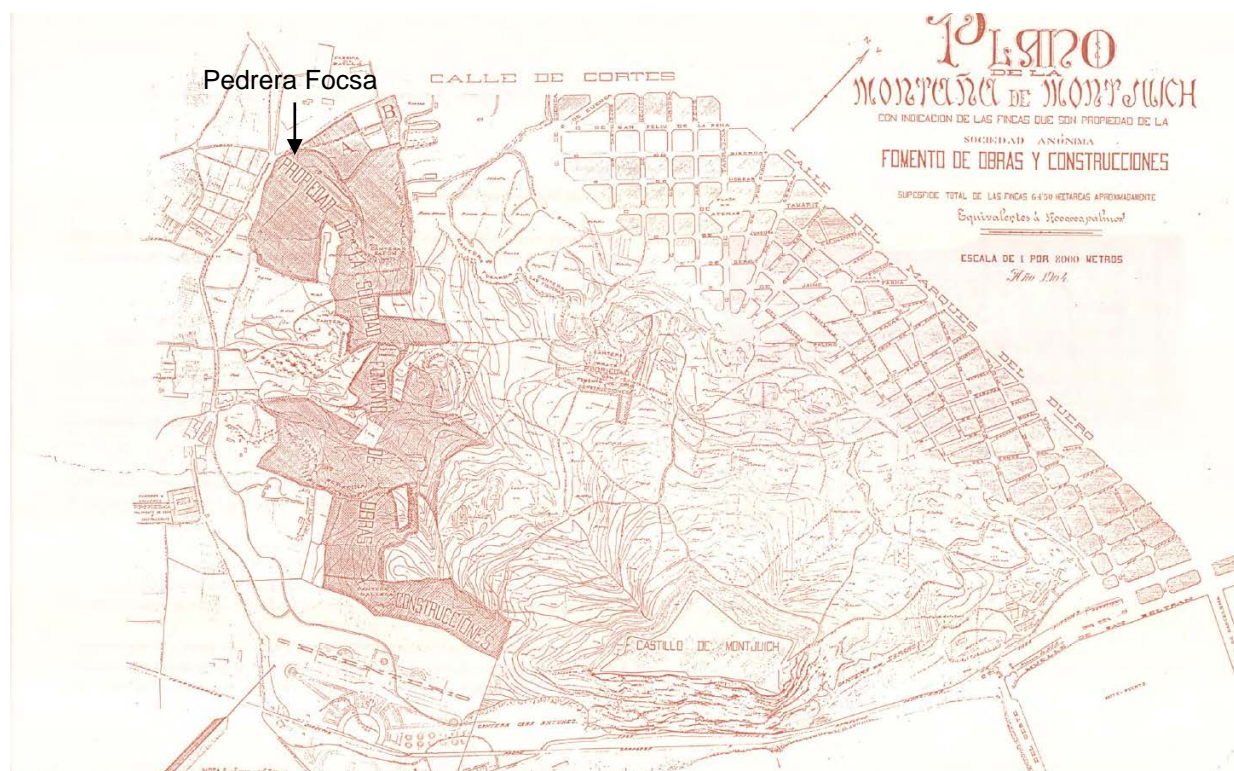


Figura 124. Plànol de 1904, que indica les Pedreres de la societat Fomento de Obras y Construcciones a Montjuïc, d'una superfície de 64,50 hectàrees (Roca, 1993, anotacions de 'investigador').

¹¹⁶ La primera zona polèmica estava delimitada segons l'abast d'un mosquetó des del Castell. La segona zona polèmica es delimitava segons l'abast de l'artilleria.

¹¹⁷ Fomento de obras y construcciones es va fundar a Barcelona, davant el Notari Sr. Josep Ferrer y Bernadas el dia 3 de juliol de 1900. L'empresa era continuadora de l'antiga societat *Piera, Cortinas y Compañía, Sociedad Colectiva*. L'any 1992, l'empresa es va fusionar amb un altra *Construcciones y Contratas, SA*, passant-se a denominar *Fomento de Construcciones y Contratas, SA*.

7.7.2.2 Pedrera el Morrot

L'exploració d'aquesta Pedrera (figures 125 a 129) està vinculada als treballs d'ampliació del Port de Barcelona alhora que, resultat de la seva explotació, va permetre assolir el repte històric de connexió de la ciutat amb el seu entorn pel costat del Llobregat, evitant d'aquesta manera tenir que vorejar-ne tota muntanya pel que fa referència a l'accés Sud.

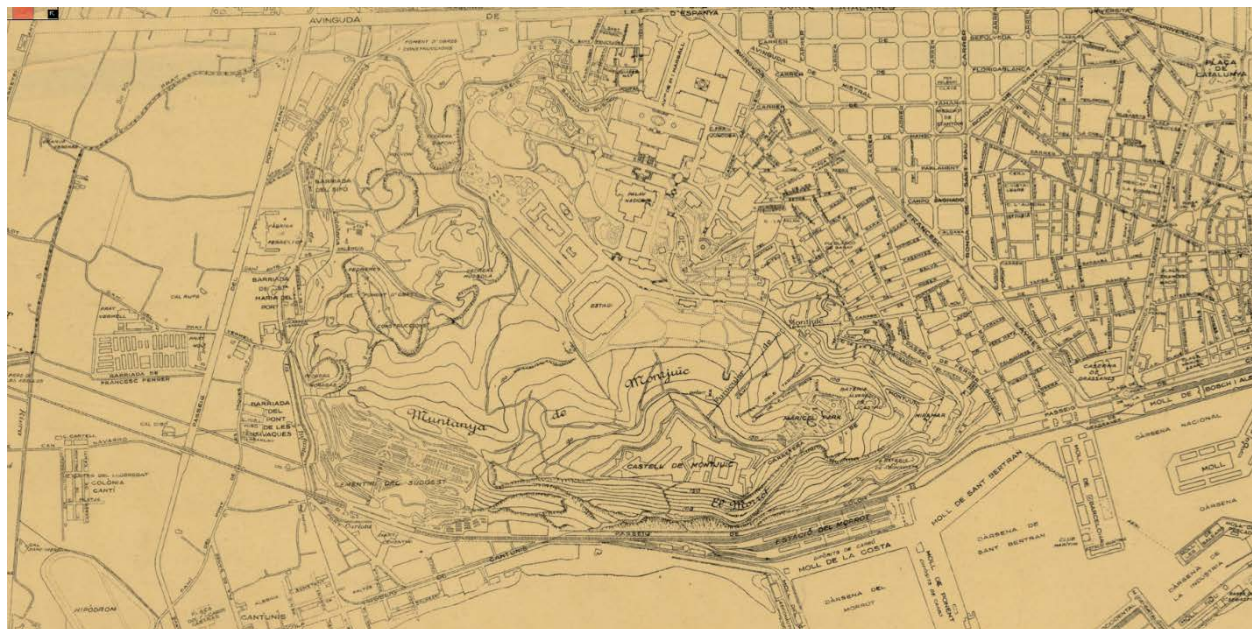


Figura 125. Pedrera *El Morrot* sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l'investigador).



Figura 126. Pedrera *El Morrot* (AFB 1865).



Figura 127. Pedrera *El Morrot* (AFB 1880).



Figura 128. Pedrera *El Morrot* (AFB 1888).



Figura 129. Front *El Morrot* (AFB 1888).

7.7.2.3 Pedrera Jardí Mossen Cinto Verdaguer

Aquests jardins, es troben situats en els terrenys d'una altra antiga Pedrera. Els Jardins de Mossèn Jacint Verdaguer (figures 130 i 131), es un dels tres Parcs que es van dedicar a Poetes Catalans i fou inaugurat el mateix dia que el de Mossèn Costa i Llobera i el de Joan Maragall, el 22 de juny de 1970.

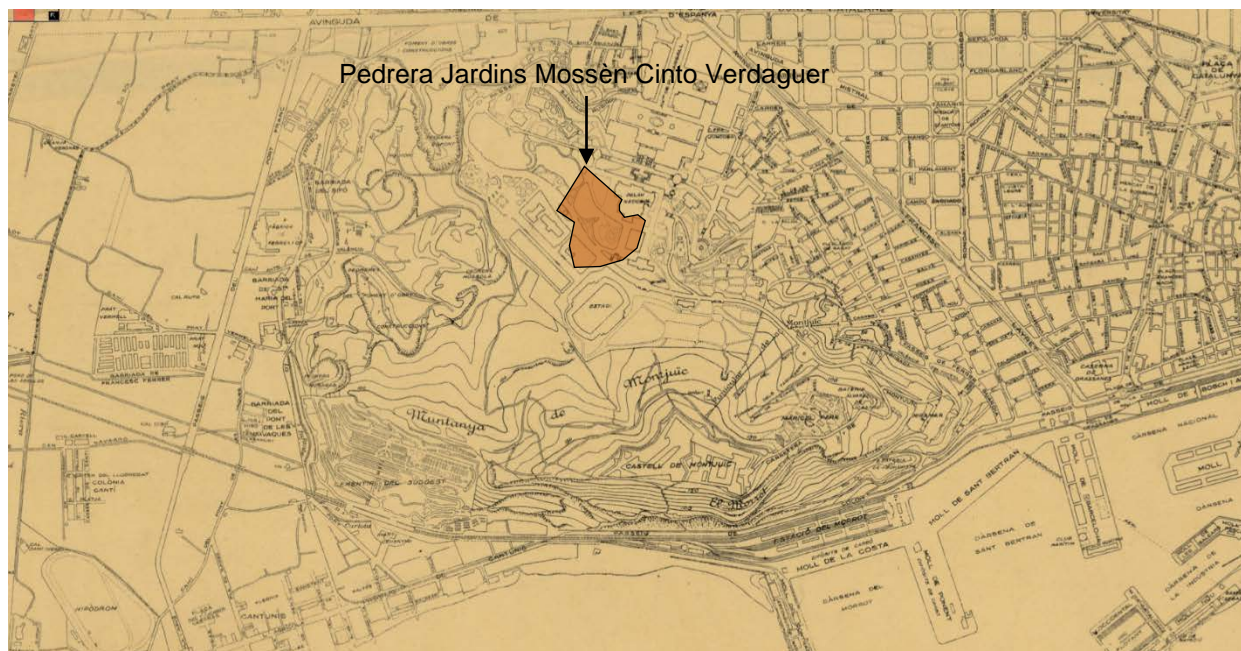


Figura 130. Pedrera Jardí Mossèn Jacint Verdaguer sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l'investigador).



Figura 131. Diferents visuals del Jardí de Mossèn Cinto Verdaguer en l'actualitat (AFB).

7.7.2.4 Pedrera la Foixarda

La pedrera *La Foixarda* (figures 132 i 133), està dividida en tres parts, les dues últimes separades per les escales mecàniques que pugen cap a la recta de l'Estadi:

- El Sot de la Masia
- El Sot de l'Estany
- L'Antic Jardí Botànic.

La seva part dreta és un indret desconegut per la major part dels Barcelonins. És en aquest indret, situat dins de les instal·lacions del centre hípic de la Foixarda i d'accés no públic, on hi ha l'estany que ocupa la fondalada de la pedrera. Agafant el camí de la Foixarda, que queda amagat sota l'avinguda dels Muntanyans, s'accedeix a les instal·lacions hípiques. Des d'allà un camí, baixa cap a la fondalada de la pedrera i ens permet descobrir un paisatge inusual: un estany que s'aprovisiona de l'aigua de pluja, resguardat per la paret de la pedrera on fan vida algunes aus aquàtiques, i on fins als anys 60 va viure una petita colònia de cérvols.

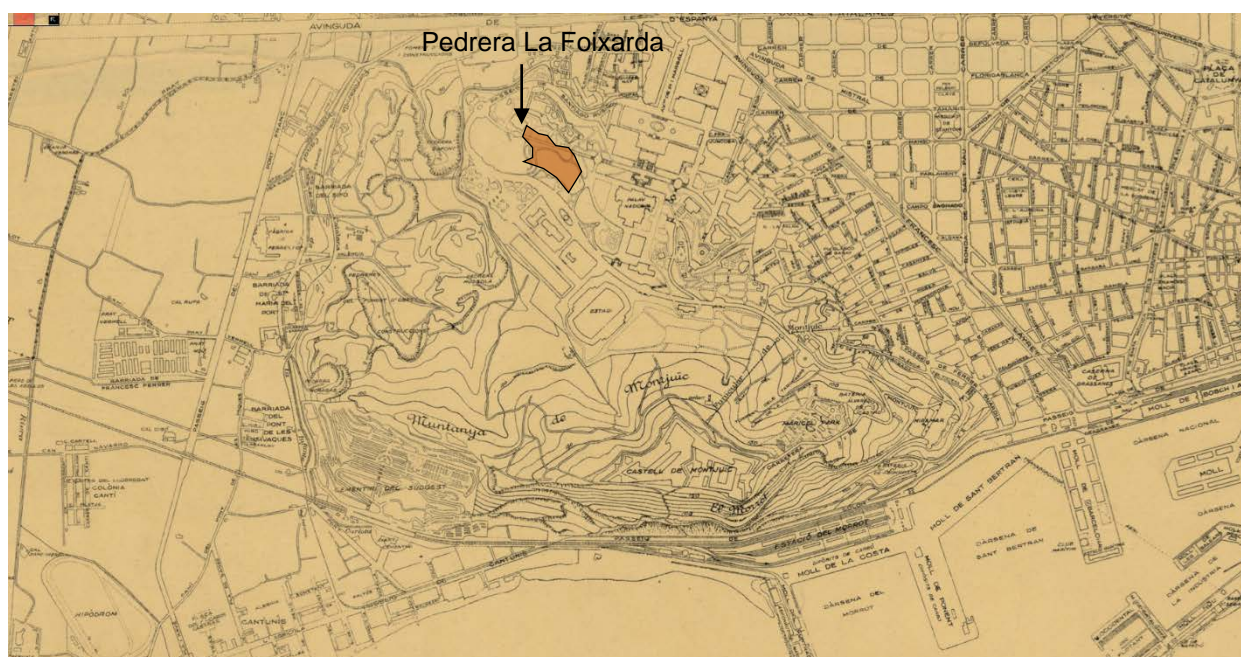


Figura 132. Pedrera *La Foixarda* sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l'investigador).

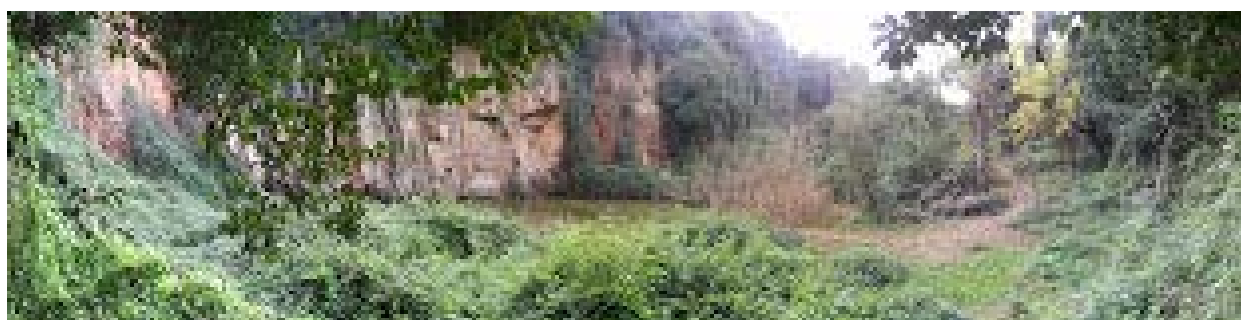


Figura 133. Fotografies de l'estany de la pedrera de *La Foixarda* en l'actualitat (AFB).

7.7.2.4.1 Pedrera la Foixarda (Sot de la Masia)

La pedrera *El Sot de la Masia* (figures 134 a 136), rep aquest nom per l'edifici que hi va construir l'Associació de Ramaders amb motiu de l'Exposició Internacional de 1929 per mostrar la vida rural catalana a principis del s.XX.

El Sot es caracteritza per la seva obertura i amplitud. La llum hi arriba fàcilment fins al fons i la humitat és escassa.

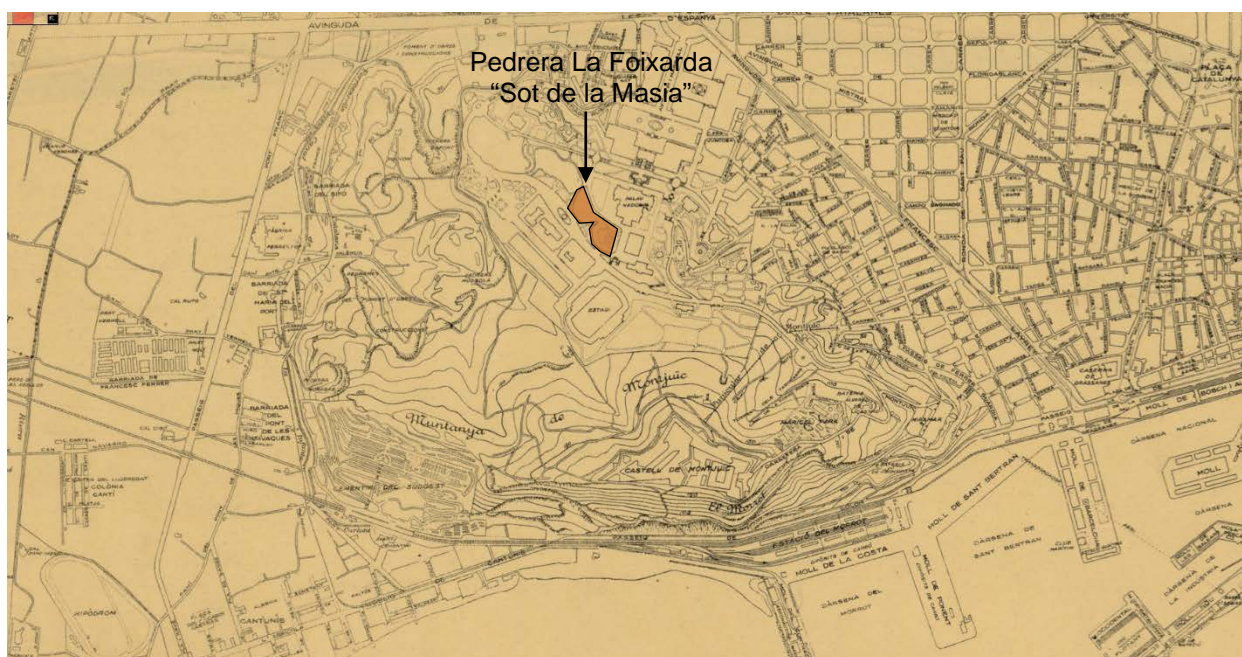


Figura 134. Pedrera *La Foixarda (Sot de la Masia)*, sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l'investigador).

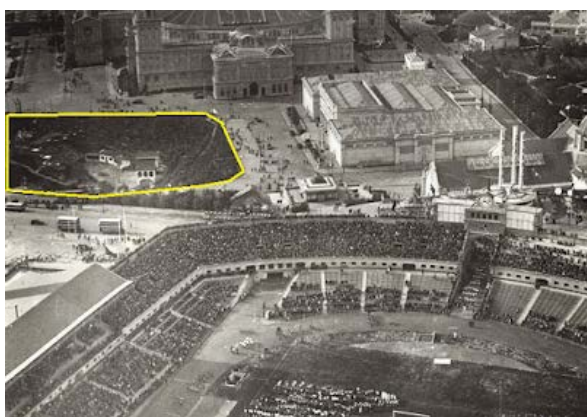


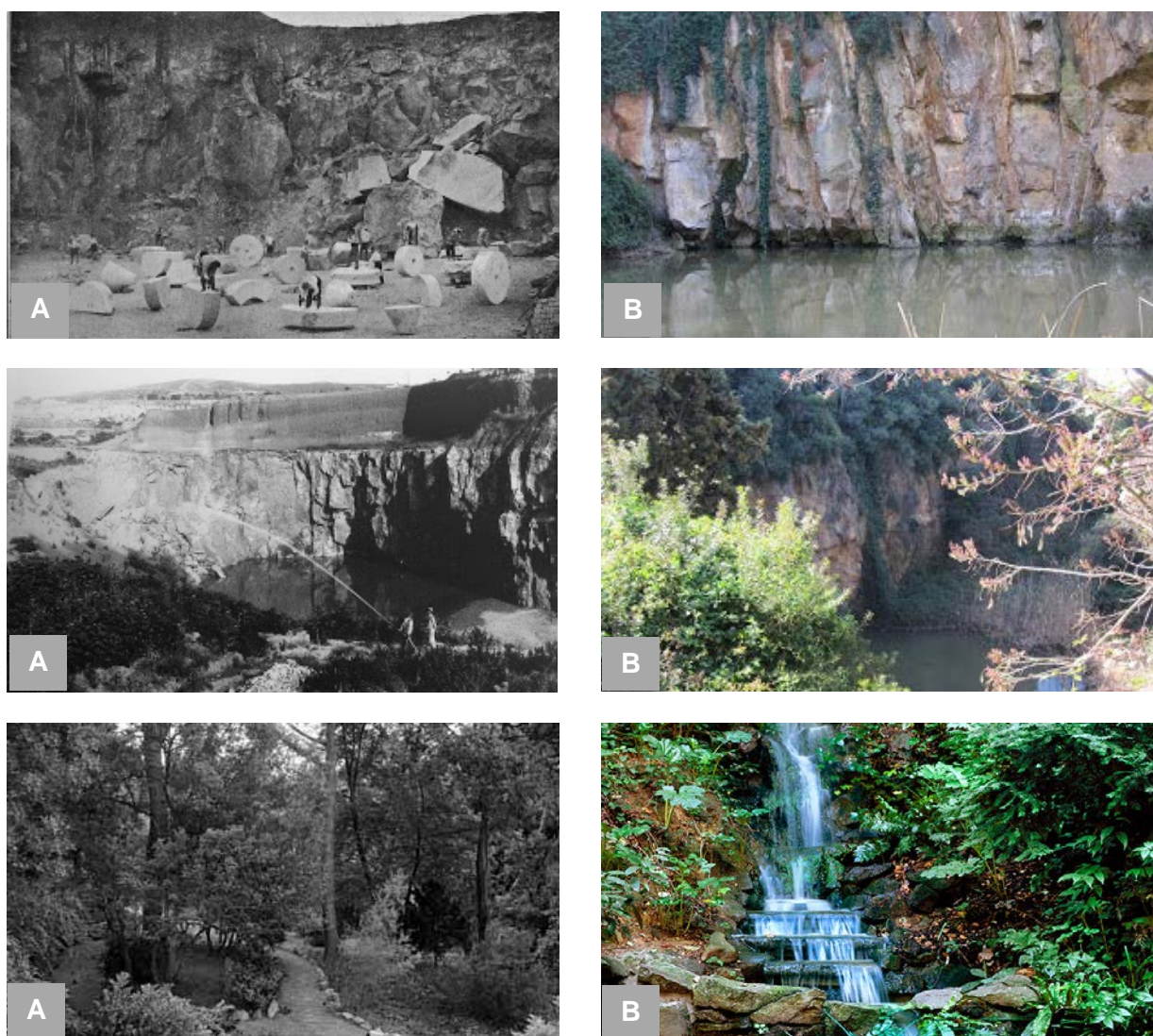
Figura 135. Recinte de la granja sobre fotografia aèria de l'Estadi de 1929 (ANC).



Figura 136. Edifici de la Masia construït per l'Associació de Ramaders amb motiu de l'Exposició Internacional de 1929 (AFB).

7.7.2.4.2 Pedrera la Foixarda (Sot de l'Estany), també coneguda com a “el Pantà”-Jardins Joan Maragall

Situada a pocs metres de la plaça Espanya, darrera del Palau Nacional, hi ha el Jardí Botànic Històric de Barcelona, el qual va ser encarregat a Pius Font i Quer, amb motiu de l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929 qui va incorporar-hi una col·lecció de plantes amb origen a la Península Ibèrica, les Illes Balears i el Marroc. Aquesta col·lecció es va ampliar a l'any 1940 amb Plantes procedents dels Pirineus amb les aportacions d'Antoni de Bolòs. La inauguració del Jardí Botànic Històric va ser el 17 de juliol de 1941. L'any 1986 es va tancar per problemes d'estabilitat de les parets verticals del jardí. A l'any 2003, una vegada resolt aquests problemes, es va obrir de nou al públic. A continuació es fa un recull de diferents fotografies (figura 137) d'aquesta pedrera (separen les fotos A i B, més de 90 anys). Coneguda com a *el pantà*, per l'abundància d'aigua, que va generar una enorme bassa.



7.7.2.4.3 Pedrera la Foixarda -“Jardí de l’Estany”

El jardí, d'estil romàntic, està situat aprofitant les fondalades obertes a les pedreres de *La Foixarda*.

El Jardí Botànic Històric (figures 138 i 139), un petit tresor de la jardineria barcelonina, s'oculta dins de dues fondalades procedents d'antigues pedreres en el sector de la Foixarda de Montjuïc, darrere del Museu Nacional d'Art de Catalunya. En tractar-se d'un lloc profund, situat en l'ombra de Montjuïc, l'aire fred s'acumula en la part baixa i les temperatures de la fondalada són fins a quatre graus inferiors a les de la part superior. Aquesta circumstància facilita el desenvolupament d'espècies de caràcter eurosiberià, pròpies de climes més freds.

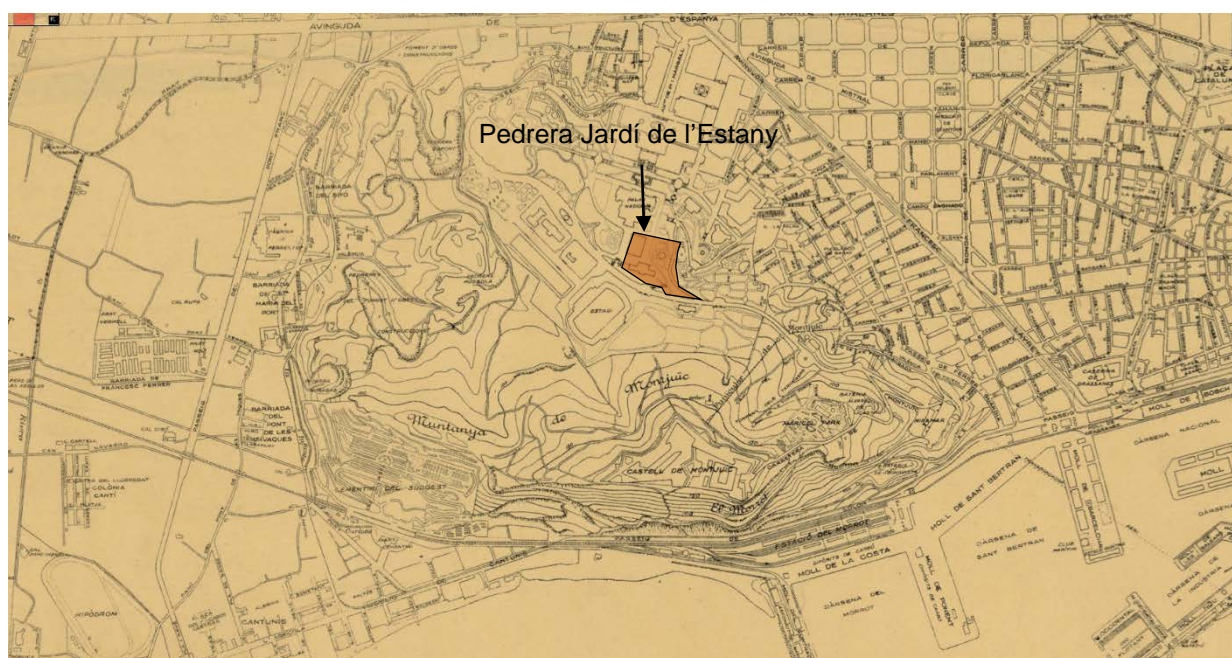


Figura 138. Pedrera *La Foixarda* (Jardí de l’Estany), sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l’investigador).

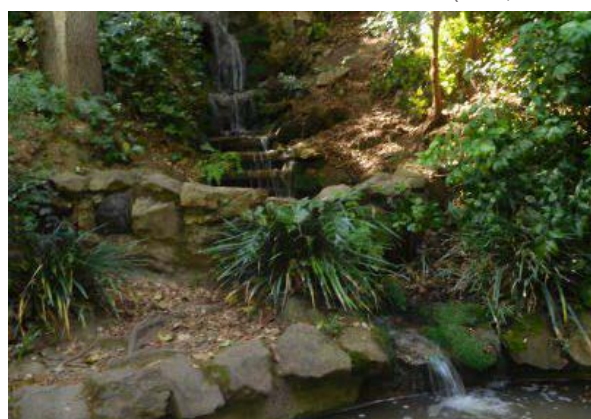


Figura 139. Diverses visuals actuals del Jardí de l’Estany (guia.barcelona.cat).

7.7.2.4.4 Jardins de Laribal

A principis del segle passat, a la zona que avui ocupen els jardins de Laribal (figures 140 i 141), s'hi celebraven trobades populars o reunions selectes, com les que feia la Colla de l'Arròs, un grup mig gastronòmic mig polític que va tenir una certa influència en la Barcelona del final s.XIX i principi del XX. En els jardins de Laribal s'hi troba la *Font del Gat* una de les fonts més populars de Barcelona.

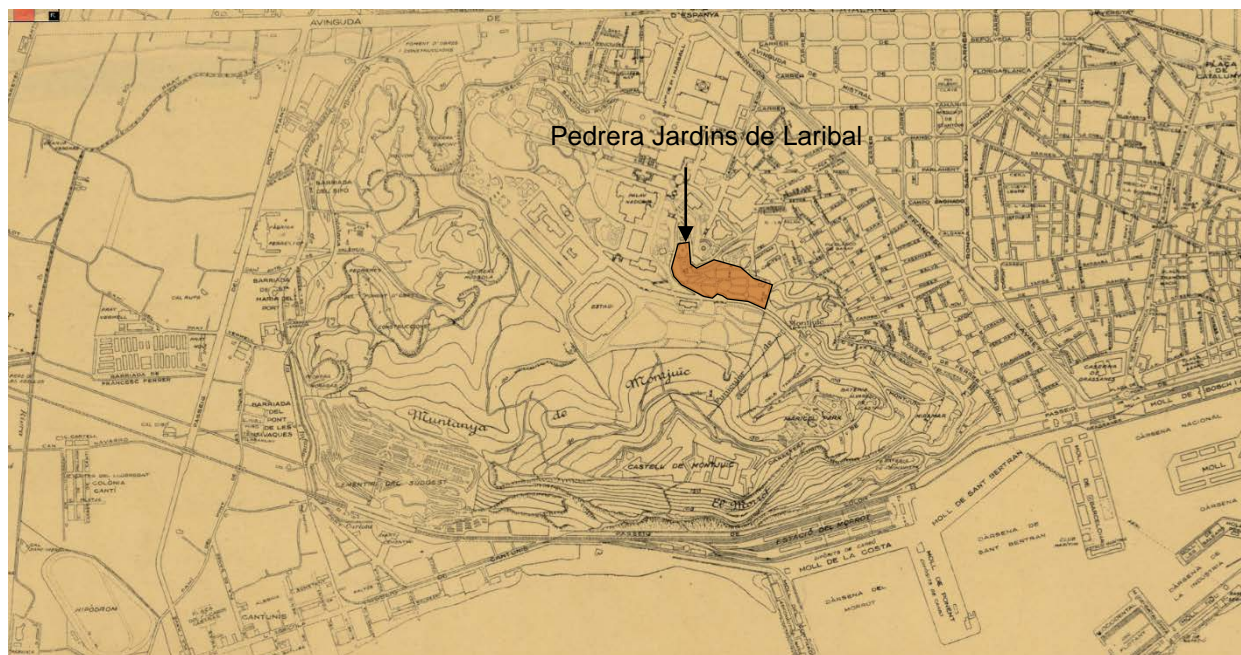


Figura 140. Pedrera *Jardins de Laribal*, sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l'investigador).

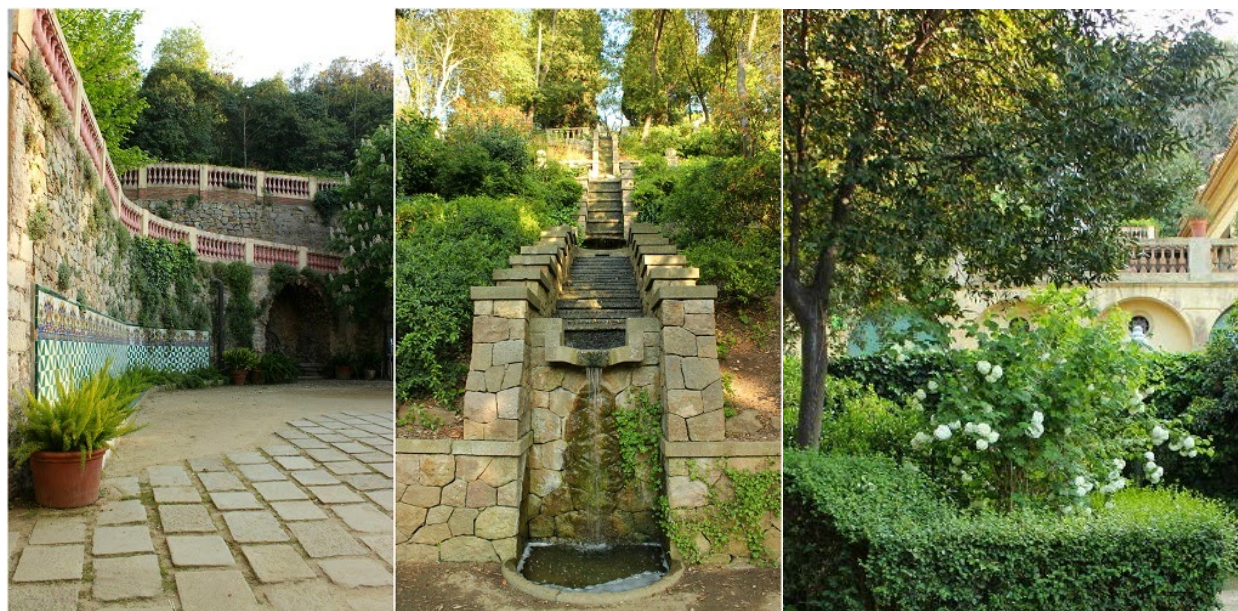


Figura 141. Diverses visuals actuals del Jardí de Laribal. A la fotografia de l'esquerra al fons s'hi troba la font del gat (guia.barcelona.cat).

7.7.2.5 Pedrera de Satàlia

El propietari de la finca la va explotar com a pedrera (al igual que les altres finques confrontants) però en finalitzar la seva explotació, es van construir uns habitatges. Quan s'estava preparant l'Exposició Universal de l'any 1929, l'Ajuntament va expropiar molts terrenys de la muntanya de Montjuïc, entre ells aquesta finca (figures 142 a 144). Aleshores es van enderrocar aquests habitatges i va passar a ser terreny municipal del Parc de Montjuïc.

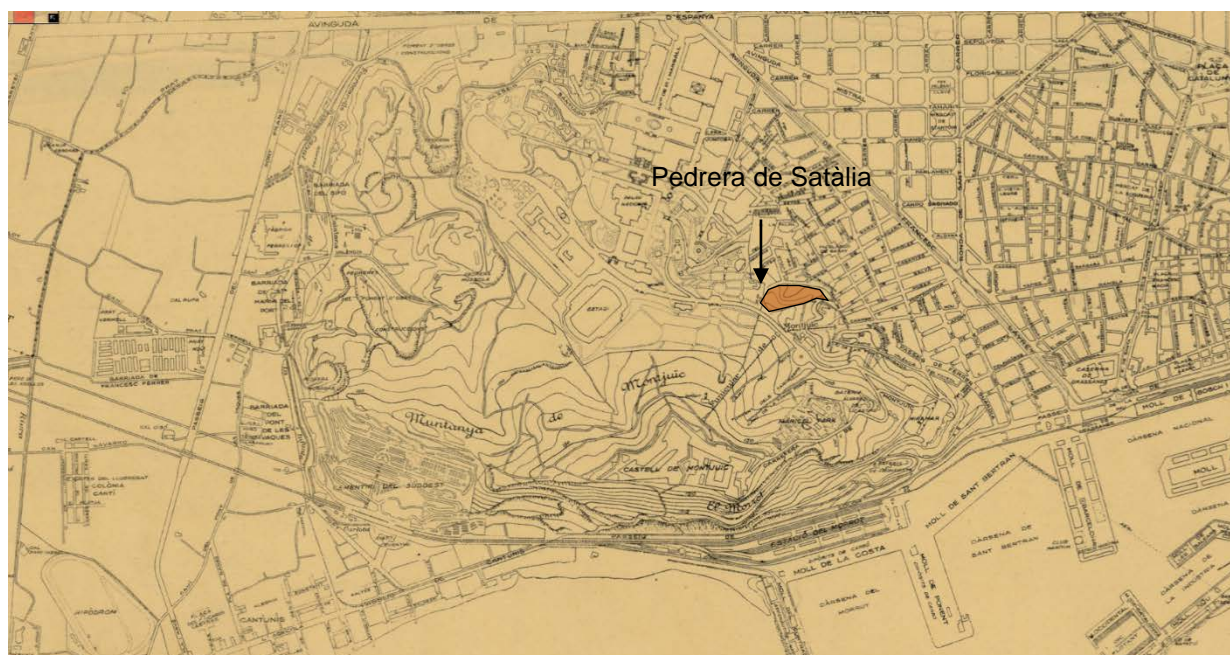


Figura 142. Pedrera *La Satàlia*, sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l'investigador).



Figura 143. Pedrera *La Satàlia*, en plena explotació (AFB, principis del s.XX).



Figura 144. Masia *La Satàlia*, en una de les imatges més antigues del Poble-Sec (AFB 1869).

7.7.2.6 Pedrera Moragues - Jardins del Teatre Grec

Els Jardins del Teatre Grec (figures 145 a 149) té el seu origen en la pedrera coneguda com a *Moragues*.

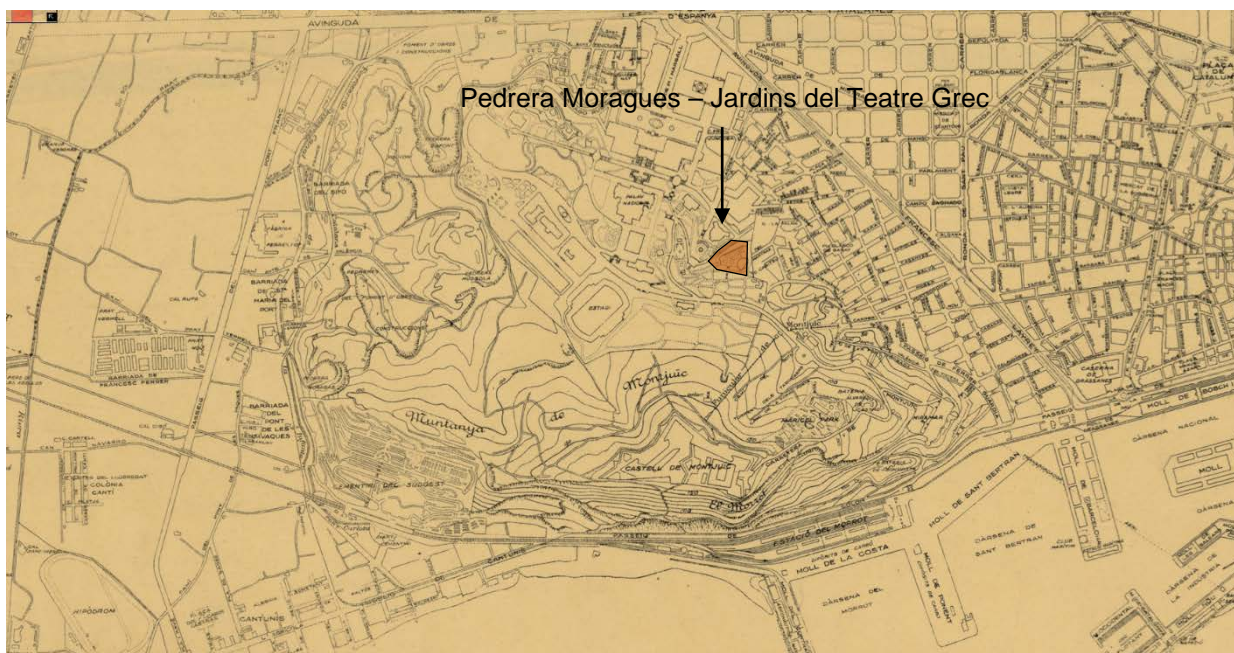


Figura 145. Pedrera *Moragues* avui Jardins del Teatre Grec, sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, Anotacions de l'investigador).



Figura 146. Treballs a la pedrera Moragues (AHB 1909).



Figura 147. Obres de construcció del Teatre Grec, amb motiu de l'Exposició Universal de Barcelona (AFB 1929).



Figura 148. El Teatre Grec finalitzades les obres de construcció (AFB 1929).



Figura 149. El Teatre Grec en l'actualitat (AFB 2016).

7.7.2.7 Pedrera del Mussol

La pedrera *El Mussol* (figura 150), es va caracteritzar per ser una de les pedreres amb una explotació intensa, conseqüència de tenir una riquesa geològica i potència en roca sorrenca, tal i com es pot observar en els talls estratigràfics (Roca 1994). Tanmateix va ser innovadora en allò que fa referència al transport del material, doncs en lloc d'emprar el sistema convencional de carros amb tracció animal (figura 151), ho va fer mitjançant la incorporació de vagonets que circulaven per una via ampla (figura 152).



Figura 150. Pedrera *El Mussol* sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l'investigador).

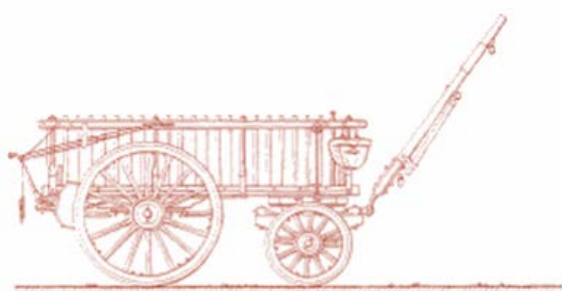


Figura 151. Carro de pedrera construït als tallers de FOCSA a principis del s.XX. Carro de fusta amb reforços de ferro resistents a la duresa del treball a les pedreres i les irregularitats dels camins (Roca 1994).



Figura 152. Trinxera del ramal del ferrocarril de la pedrera *El Mussol* (AFB, principis del s.XX).

7.7.2.8 Pedrera Sot del migdia

Amb unes 50 Ha i una capacitat per a esdeveniments de fins a 20.000 persones va ser concebuda com un gran rocòdrom (lloc per acollir grans esdeveniments musicals). Malgrat això, les obres mai van arribar a culminar-se (figures 153 a 157).

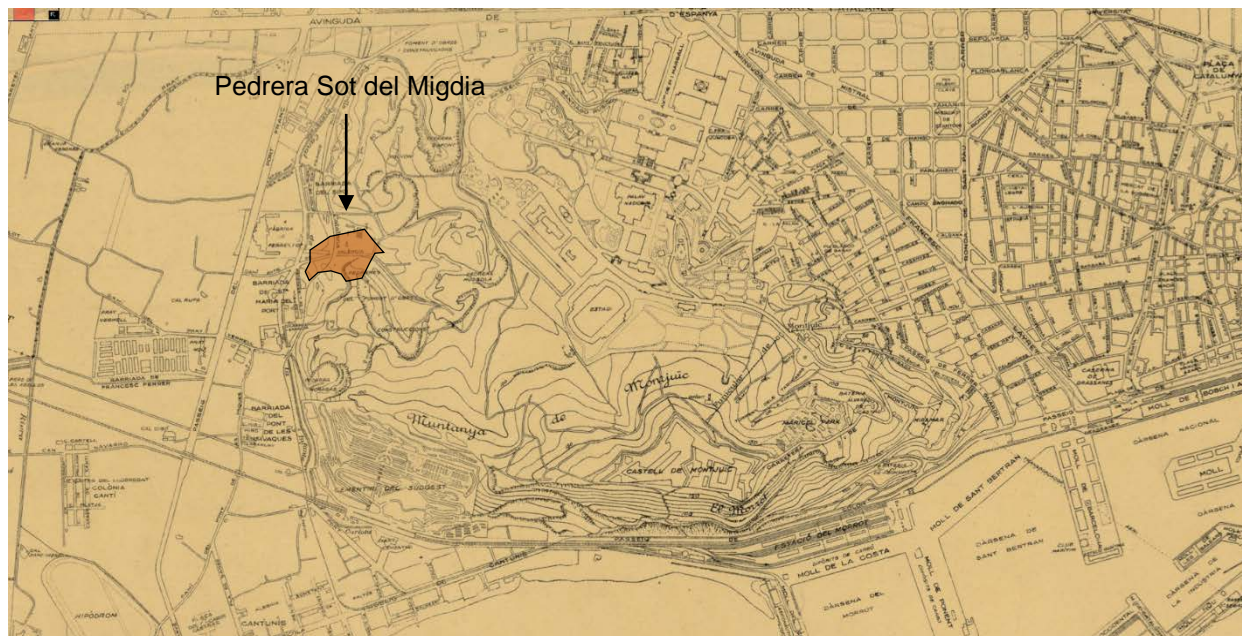


Figura 153. Pedrera Sot del Migdia sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l'investigador).



Figura 154. Treballs d'exploració de la Pedrera del Sot del Migdia (AFB 1919).

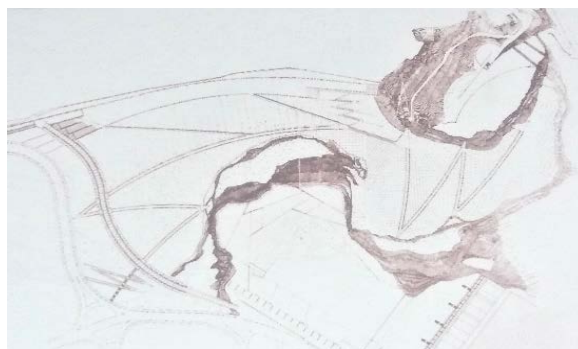


Figura 155. El Projecte del Rocòdrom del Sot, projectat pels arquitectes Beth Galí i Màrius Quintana (Roca 1994).



Figura 156. Estat actual dels Terrenys (AFB).



Figura 157. Jardins Sot del Migdia (AFB).

7.7.2.9 Fossar de la Pedrera – Pedrera Moragues (Fossar de les Moreres)

La pedrera *Moragas* (figura 158 a 161), al vessant de Montjuïc de la Zona Franca, és coneguda com el *Fossar de la Pedrera*. Fosa Comuna on s'hi enterraven indigents, persones sense recursos, cossos sense identificar, víctimes dels bombardejos de la guerra civil.



Figura 158. Pedrera *Moragues* avui *Fossar de les Moreres*, sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l'investigador).



Figura 159. *Pedrera Moragues* a principis del s.XX (AFB).



Figura 160. Topogràfic *Pedrera Moragues*. Martorell 1926-1936 (Roca 1994).



Figura 161. *Fossar de les Moreres* en l'actualitat (AFB).

7.7.2.10 Pedrera Sa Font

La pedra de la pedrera *Sa Font* (figures 162 a 166) era una de les més apreciades pel seu color rosat característic amb el que es bastiren els edificis més significatius de la ciutat de Barcelona, com ara la Sagrada Família. A la dècada de 1970, s'hi va construir l'estadi Serrahima, remodelat el 1991.



Figura 162. Pedrera *Sa Font* avui Estadi Joan Serrahima, sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICC, anotacions de l'investigador).



Figura 163. Pedrera *Sa Font* a principis del s.XX (AFB).

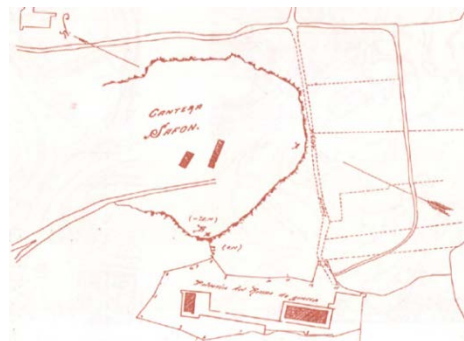


Figura 164. Proximitat de la pedrera *Sa Font* amb el Polvorí militar a l'any 1901 (Roca 1994).



Figura 165. Fotografia Estadi Joan Serrahima anys 1970 (AFB).

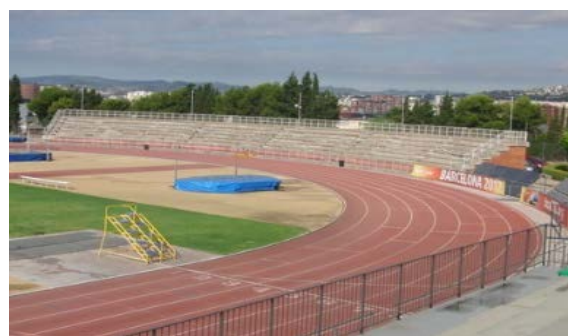


Figura 166. Fotografia actual Estadi Joan Serrahima (Agrupació Atlètica Catalunya).

7.7.2.11 El Polvorí

El Polvorí de Montjuïc (figures 167 i 168), juntament amb el cos de guàrdia, van ser instal·lacions auxiliars del Castell de Montjuïc, construïdes després de la Guerra de Successió Espanyola per controlar la ciutat. Si bé el seu caràcter és eminentment militar, la seva construcció guarda un paral·lelisme amb les construccions característiques de les masies catalanes. Damunt un dels portals del pavelló principal, s'hi pot observar un escut borbònic amb la data 1733. La instal·lació està encerclada per una muralla amb espitlleres i torretes de sentinella. L'edifici té una sola planta sustentada per sis columnes interiors i contraforts exteriors, està construït en pedra, i té una planta rectangular de 40m x 15m. Aquest conjunt militar fou restaurat l'any 1849. Actualment està totalment fora de servei. La veu popular diu, que, des del Polvorí, existeix una mina subterrània que comunica amb el castell de Montjuïc.

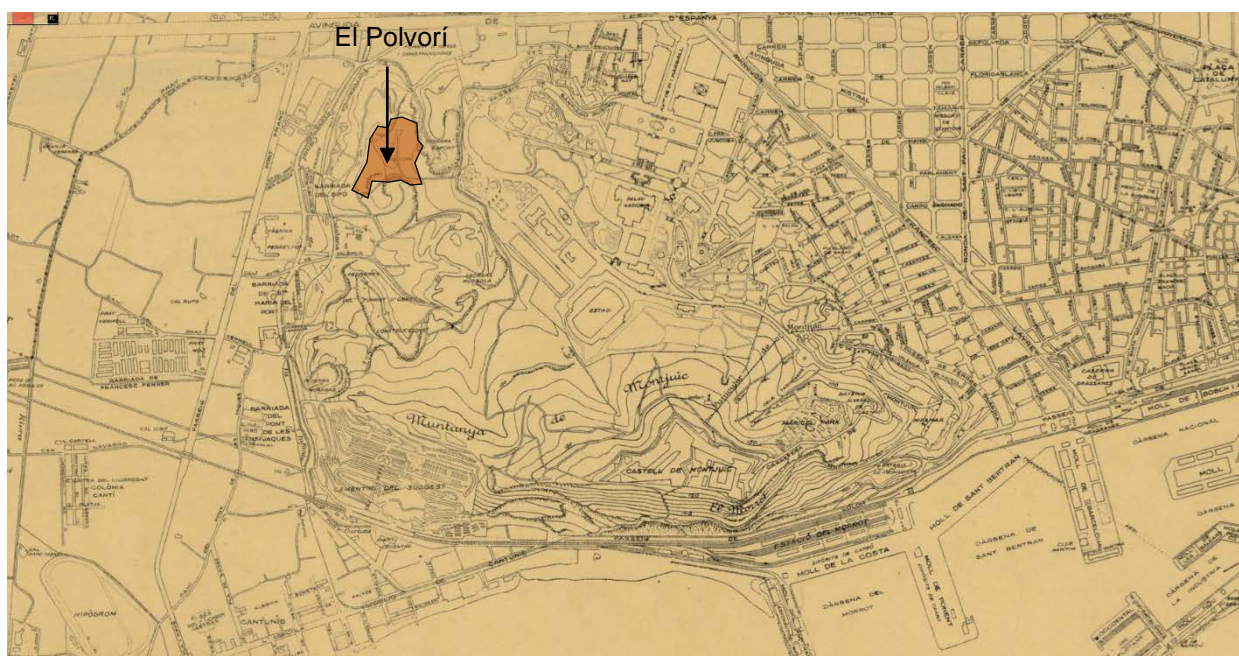


Figura 167. El polvorí, sobre Fragment de Plànol de Barcelona de 1850 (ICGC, anotacions de l'investigador).



Figura 168. Vista del Polvorí (AFB).

7.8 ELS PORTALS DE BARCELONA

7.8.1 ORIGEN I EVOLUCIÓ DE LA MURALLA I PORTALS DE BARCELONA A PARTIR DEL s.XIII

L'any 1285, per tal de protegir la ciutat de Barcelona davant el conflicte bèl·lic que en aquells moments es tenia amb França, el rei Pere II el Gran, va ordenar fortificar, amb caràcter d'urgència, la ciutat de Barcelona.

Per tal de portar-la a terme amb la major rapidesa possible, aquesta fortificació es va fer amb murs de tàpia i torres de fusta, per tant sense la consistència que requeria i, sense contemplar la protecció del costat marítim.

Finalment el conflicte bèl·lic va decaure i la muralla es va finalitzar però ja sense la utilitat per la qual havia estat iniciada.

Tot i això, el Consell de Cent, va decidir donar continuïtat al projecte, i es va procedir a refermar i millorar la muralla, substituint els murs de tàpia i fusta per pedres extretes de la Muntanya de Montjuïc i, amb un nou perímetre que és el corresponent a la coneguda com a muralla Medieval del s.XIII (figura 64).

En el s.XVI, com a conseqüència de l'evolució dels canons, va ser necessari modificar la forma de les fortificacions incorporant la construcció de baluards, iniciant-se els treballs del que passarà a ser l'anomenada muralla del Mar i els baluards, també coneguda com muralla Moderna.

Amb la muralla Moderna (s.XVI) el perímetre va quedar definitivament fixat amb 15 portals (figura 64):

1 Portal de Mar	9 Portal de Sant Pau
2 Portal de Sant Daniel	10 Portal de Santa Madrona
3 Portal Nou	11 Portal de Santa Anna
4 Portal de Jonqueres	12 Portaferriça
5 Portal dels Orbs o de l'Àngel	13 Portal de la Boqueria
6 Portal de Sant Sever	14 Portal de Trentaclus
7 Portal dels Tallers	15 Portal de Framenors o de la
8 Portal de Sant Antoni	Drassana a la Rambla

Durant el s.XVII, el traçat de la muralla no va experimentar cap canvi significatiu, tret d'incorporar millores en els Baluards i dels treballs de demolició d'algunes Torres i Portals:

- Sant Pau
- Tallers
- Sant Sever
- Jonqueres.

El portal de Sant Pau, també anomenat *portal dels molers* (del qual no en queden restes) estava situat entre el portal de Sant Antoni i el de Santa Madrona.

A l'any 1374 es va decidir l'ampliació de la muralla del Raval, el monestir de Sant Pau del Camp hi va quedar dins.

A l'any 1380 es va començar la construcció de la torre amb portal.

A l'any 1391 es va construir un pont de pedra per creuar el fossat.

«El portal de Sant Pau sembla que fou destinat gairebé només a l'entrada a la ciutat de la pedra que els molers treien de les pedreres de Montjuïc i, per això, s'havia anomenat portal dels Molers. D'aquest portal sortia un camí de carretes que arribava fins a la creu dels Molers, aixecada, si no fa, al final del carrer del Marquès de Campo Sagrado, creu que sembla que havia marcat el terme de les pedreres antigues i d'una mena de jurisdicció dels molers» (Amades 1984).

Al s.XVIII es produeix l'actuació més significativa, amb la construcció de la Ciutadella.

El s.XIX es va caracteritzar per l'apertura d'un nou Portal al final de la Rambla, el Nou Portal del Mar.

A mitjan s.XIX, Barcelona tenia la necessitat imperiosa de créixer. L'any 1850 va arribar als 187.000 habitants, s'havia convertit en una de les urbs europees amb una densitat de població més alta, fet que comportava tot tipus de problemes higiènics i facilitava l'expansió d'epidèmies. L'estiu de 1854, es van produir unes circumstàncies extremes i del tot excepcionals que van fer possible l'inici de l'enderroc.

- A nivell de l'Estat, hi havia un buit de poder resultat del pronunciament militar que s'havia produït
- A Barcelona, s'estenia una virulenta epidèmia de Còlera i s'havia convocat una vaga general.

En aquest context extraordinari, es va materialitzar l'enderroc de les muralles¹¹⁸, l'Ajuntament va prendre la iniciativa i va encapçalar el procés, i els ciutadans ho van consumir.

Amb l'enderroc de les muralles, s'inicia un projecte urbanístic monumental que acabaria sobrepasant els límits barcelonins, expandint-se pels terrenys de Sants, de Les Corts de Sarrià, de Sant Gervasi de Cassoles, de Gràcia, de Sant Andreu del Palomar i de Sant Martí de Provençals.

¹¹⁸ El 7 d'agost de 1854, sota la consigna «Abajo las murallas!!!», es van iniciar els treballs d'enderroc de la muralla de Barcelona, reclamat ja amb anterioritat durant el Trienni Liberal (1820-1823). Els treballs d'enderroc no van finalitzar fins al Sexenni Democràtic (1868-1873).

7.8.2 EL PORTAL DE SANT ANTONI

El portal de Sant Antoni (figura 169) era l'entrada més il·lustre de la Barcelona emmurallada del s.XVI. Era l'accés principal de reis, prínceps i ambaixadors que, arribats de l'oest, pel camí que venia d'Aragó (o Madrid), visitaven la ciutat comtal accedint pel Carrer de Sant Antoni Abad, el qual es bifurcava (en la Plaça del Pedró), en els dos carrers més importants del barri del Raval, com són el Carrer de l'Hospital i el Carrer del Carme (figura 170).



Figura 169. El portal de Sant Antoni sobre gravat de l'època (AHB 1869, anotacions de l'investigador).



Figura 170. El portal de Sant Antoni sobre Plànol de l'època (AHB, anotacions de l'investigador).

Amb l'enderroc del portal de Sant Pau (s.XVII), el portal de Santa Madrona va passar a ser la sortida principal per accedir a les hortes de Sant Bertran, Castell de Montjuïc, i a l'ermita de Santa Madrona (en ser el trajecte més dreturer per anar a l'ermita, en va prendre el nom).

L'inici de l'enderroc de les muralles a partir de 1854, i l'inici del desenvolupament urbanístic del Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà, va implicar la desaparició del Portal de Sant Antoni, amb el baluard i el seu sistema defensiu. i de l'església que li havia donat nom. Tot i això, per la seva importància (antiga via Augusta), l'eix viari, es va mantenir com un dels carrers més importants d'accés a la ciutat de Barcelona i el barri en el que es troba, que va passar a ser conegut amb el nom del Raval, es va veure dinamitzat, anys més tard, amb la construcció del nou Mercat anomenat de Sant Antoni (1872-1882) i la construcció d'edificacions al seu voltant, que seguien la trama de l'Eixample (figura 171).

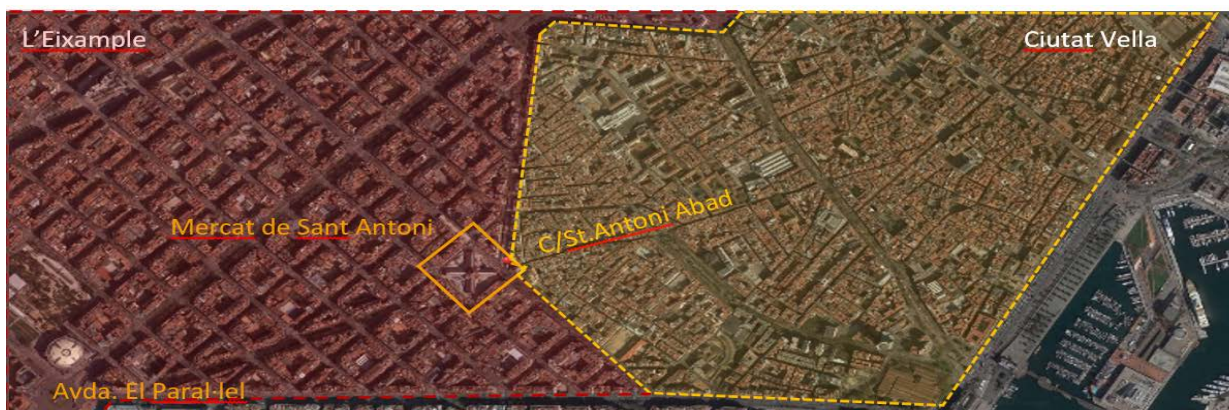


Figura 171. L'Actual Mercat de Sant Antoni, situat sobre el carrer de Sant Antoni Abad (AHB, anotacions de l'investigador).

7.8.3 EL MERCAT DE SANT ANTONI

El Mercat de Sant Antoni¹¹⁹ té els seus orígens en un mercat a l'aire lliure, afavorit per tractar-se d'una zona de pas per aquells que sortien o arribaven de la ciutat pel Portal de Sant Antoni.

Ildefons Cerdà, en el projecte del desenvolupament urbanístic del Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona, va proposar-hi la construcció d'una estructura per tal de garantir la continuïtat i la permanència del mercat i, d'aquesta manera millorar l'abastiment de tota la ciutat de Barcelona, que no en tenia prou amb els mercats dins de les muralles.

En el seu disseny, la disposició geomètrica en planta, que adopta l'estructura del mercat versus la seva disposició urbanística, no és casual. Fixant-nos detingudament en la disposició arquitectònica de l'edifici, aquest presenta una forma de Creu Grega sobre les diagonals de la illa (figura 172) que respon a la influència per la orientació marcada per la directriu pel primitiu camí de connexió a Madrid, coincident amb el carrer de Sant Antoni Abad o Avinguda Místral com crugia interna (figura 173) del mercat, reafirmant d'aquesta manera, la relació entre la ciutat antiga i la nova (figura 174).



Figura 172. Superposició de la crugia del mercat de Sant Antoni sobre ortofotomapa de la ciutat (anotacions de l'investigador).



Figura 173. Vista del Mercat de Sant Antoni (AFB 1920).



Figura 174. Superposició crugies sobre plànol cadastral actual (anotacions de l'investigador).

¹¹⁹ Avui en dia, un dels mercats més importants de la ciutat de Barcelona.

7.9 ELS CAMINS DE BARCELONA

7.9.1 ELS ORÍGENS

Els orígens de la xarxa viària de la ciutat de Barcelona i els seus voltants es remunten a l'època de la dominació Romana i posteriorment Visigoda. Aquests van perdurar sense canvis significatius fins ben entrada l'Edat Mitjana. No serà fins ben entrat el s.XVIII quan s'incorporin algunes modificacions als camins existents i, alhora s'incorporin de nous i d'altres desapareixen. El canvi significatiu es posa de manifest en el s.XIX, com a conseqüència de la industrialització i sobretot per l'inici del desenvolupament urbanístic del Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà.

Diversos investigadors de finals del segle passat i de la primera meitat de l'actual, Francesc Carreras i, Agustí Duran entre d'altres, publicaren nombroses monografies vers el tema viari al pla, basant-se en l'epigrafia i l'estudi de fons documentals medievals¹²⁰. Només a partir del s.XVIII, es pot gaudir d'una descripció cartogràfica suficientment aproximada, alhora reafirmada amb el registre de dades notariales on els límits de propietats són ben definits.

Una segona font d'informació, poc contrastada pels erudits esmentats, es basa en la realitat morfològica del territori barceloní, principalment en comparació a la seva orografia dos mil·lennis enrere; aquest coneixement ens permet comprendre les solucions emprades pels enginyers romans per establir traçats viaris, seguint una normativa prou coneguda en el desenvolupament del projecte i execució de l'obra, adaptant la racionalitat a la realitat topogràfica del terreny (Travesset 1994).

Aquesta normativa recull una característica de la morfologia de la vialitat dels camins i vies de comunicació de la ciutat de Barcelona reconeguda pels historiadors, segons la qual, la urbanització dels carrers de Barcelona presentava un relleu accidentat, degut als múltiples corrents fluvials, rieres i torrents que baixaven de les Serres per desguassar al mar.

A continuació s'incorpora una descripció gràfica de l'evolució urbanística de la ciutat de Barcelona, que ens permet observar, quina ha estat l'evolució temporal de la seva xarxa viària. La història comença l'any 150 abans de Crist, quan la plana de Barcelona estava envoltada per diferents assentaments ibers, i ens porta fins al 2010, moment en el qual s'originen algunes de les grans intervencions urbanes del segle XXI, des de la plaça de les Glòries cap a la vasta zona del Besòs, la Sagrera i Sant Andreu. El Museu d'Història de Barcelona ha resumit més de dos mil·lennis d'evolució immobiliària de la ciutat en 26 espectaculars mapes interactius, que son els que s'adjunten a continuació (figura 175).

¹²⁰ Principalment a partir de buidats de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i de la Catedral de Barcelona, essent fonament bàsic de les seves obres, el *Cartulari* de Sant Cugat i el *Libri Antiquarium* de la Catedral.

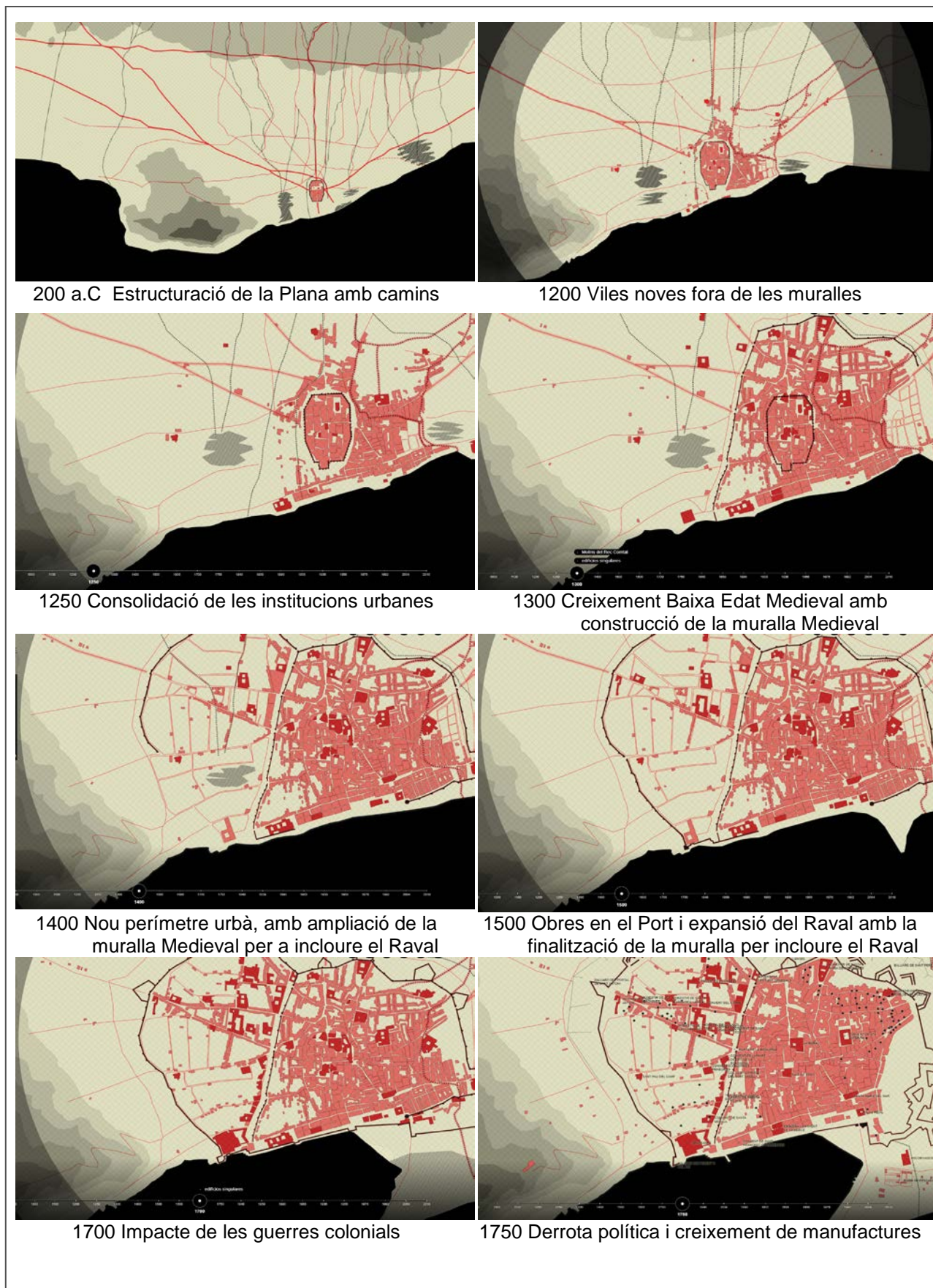


Figura 175. Carta Històrica. La historia Inmobiliaria de Barcelona en 26 mapes interactius (MHB 2010).

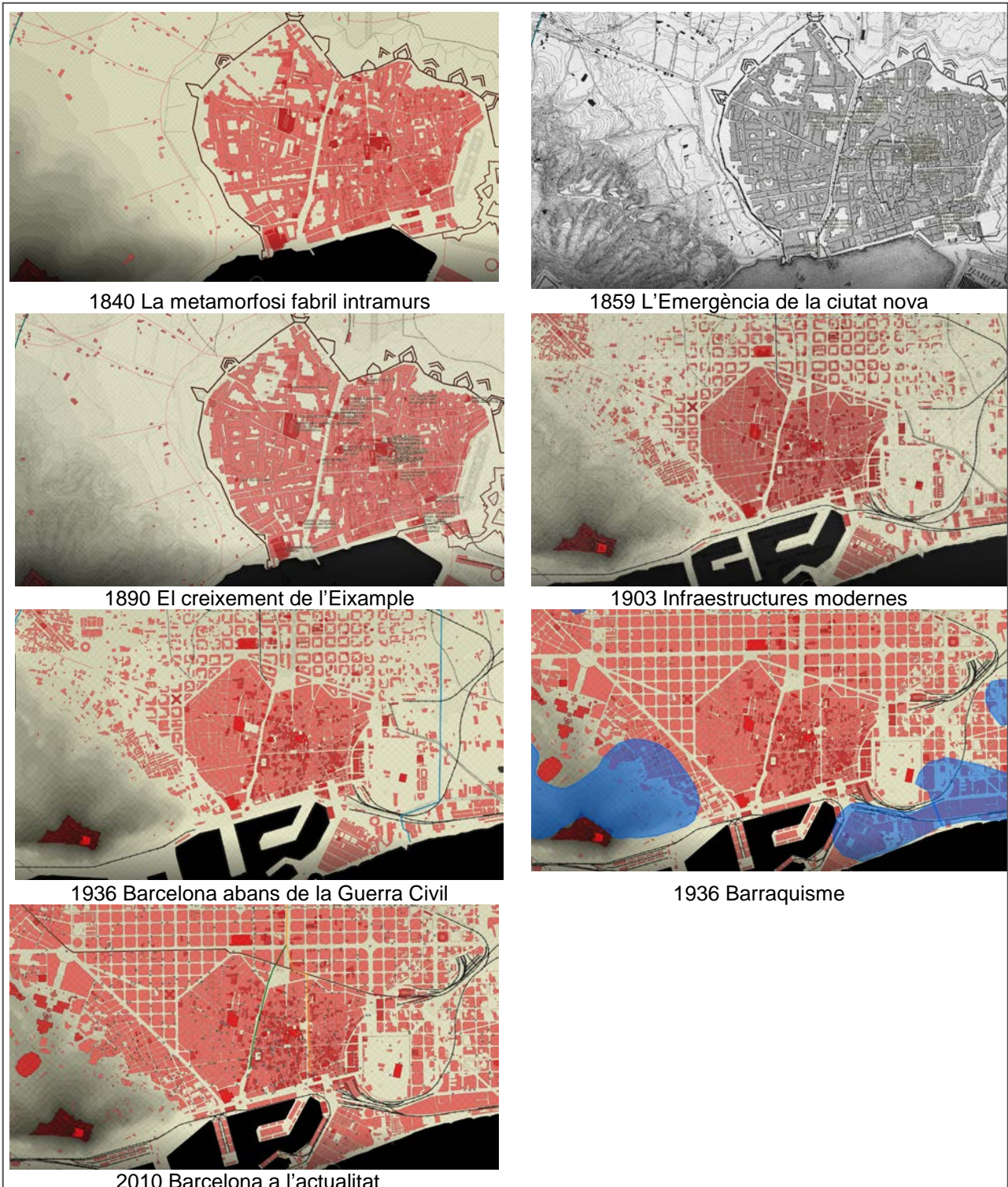


Figura 175. Carta Històrica. La historia Inmobiliaria de Barcelona en 26 mapes interactius (MHB 2010).

En correspondre l'àmbit de la nostra investigació, en el sector oest de la ciutat, ens centrarem en la descripció dels camins de la Plana del Llobregat, entre els que trobem:

- Camins de la ciutat vella i camins antics del Pla de Barcelona, formats bàsicament pels camins de l'època Preromana, Romana, Visigoda i Medieval
- Camins de la ciutat Moderna, entre els que destaquen el camí de València, camí de Madrid o d'Aragó i, camí del Morrot o carretera Antiga de Montjuïc.

7.9.2 CAMINS DE LA CIUTAT VELLA.

Avui en dia, no tenim constància de la xarxa viària d'origen preromà. Tot i això, els historiadors coincideixen en considerar que el seu traçat es va mantenir (al menys en alguns d'ells), en l'època Romana i per tant que, algun dels camins de l'època Romana correspon a aquest període previ.

La xarxa viària d'origen Romà, es troba perfectament documentada¹²¹. El traçat d'aquesta xarxa respon als criteris que aquests aplicaven en el seu disseny (el més recte possible, i la màxima seguretat), a fi de garantir la rapidesa en el desplaçament (figura 176).

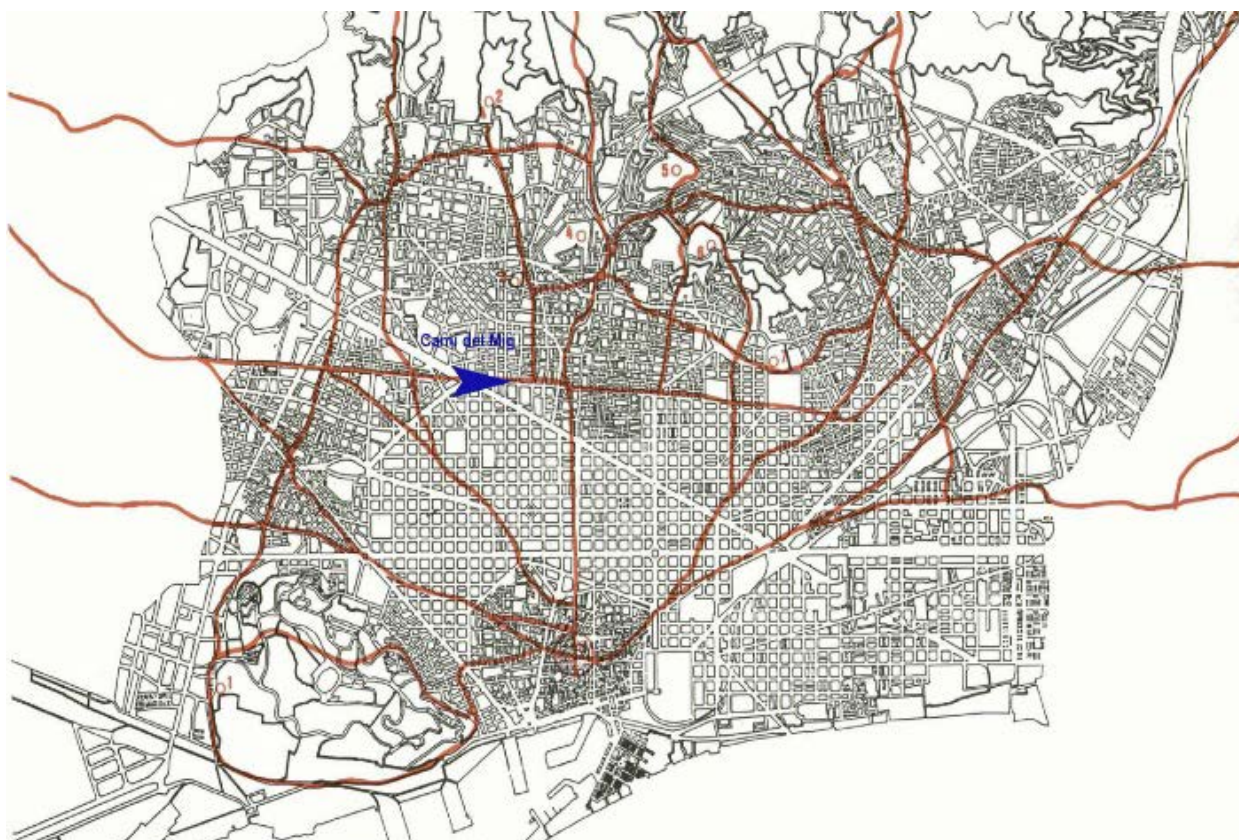


Figura 176. Traçat dels Camins de la Barcelona en l'època Romana. Estudi de la Xarxa Viària de Tradició Romana a l'àmbit Geogràfic del Pla de Barcelona (Travesset 1994).

En l'època Visigoda, la xarxa viària de la ciutat de Barcelona, no va experimentar canvis, per la qual cosa hom pot considerar que en aquesta època, es van mantenir les rutes principals de la xarxa Romana. De fet, aquesta afirmació la podem fer extensible fins al final de l'Alta Edat Mitjana, i amb lleugeres modificacions fins al s.XVIII.

¹²¹ Tant sols una d'aquestes vies, és la que ha mantingut el seu traçat fins els nostres dies. Ens referim a la Travessera de Gràcia i Travessera de Les Corts (també anomenat camí Antic de la Travessera o camí del Mig) que, salvant les diferències lògiques de dos segles d'història, ha mantingut el seu traçat fins a data d'avui (Travesset 1994).

7.9.3 CAMINS DE L'ENTORN MODERN.

En els plànols anteriors a la construcció de l'eixample comprovem que l'únic sector que encara no es trobava completament construït (encara persistien hortes) de la ciutat antiga era el quadrant oest; aquell, que limitarà amb el nou teixit una vegada demolida la muralla. De fet, el canvi més significatiu el tindrem sobretot en el desenvolupament urbanístic del Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà que, passarà a ser un fet transformador de la xarxa viària¹²². Dins d'aquesta xarxa de camins de l'entorn Modern, tenim (figura 177):

- Camí de València
- Camí de Madrid, o d'Aragó
- Camí de la Via Augusta
- Camí de Montjuïc
- Camí del Morrot o carretera Antiga de Montjuïc.

A l'annex E es recull la informació gràfica (de l'atles de Barcelona) dels camins i vistes de des de Montjuïc (corresponents al període estudiat), a través dels gravats de l'època¹²³.

Hi ha establertes dotze sèries que reuneixen un total de 740 unitats de gravats. La línia de consulta s'ha portat a terme en les sèries: plànols del s.XIX i vistes des de Montjuïc ss.XVI-XIX.



Figura 177. Camins Principals accés a Barcelona de principis del s.XIX sobre fragment del plànol del traçat dels camins de la Barcelona en l'època Romana. (Travesset 1994, anotacions de l'investigador).

¹²² Desapareixen moltes de les restes visibles de la xarxa viària de tradició romana.

¹²³ Amb les limitacions que això comporta doncs, cal recordar que, l'Atles iconogràfic no és un tractat d'història, sinó una eina al servei dels historiadors i altres professions.

7.9.3.1 El camí de València

L'any 1994, Magí Travesset publicava un article a la revista Finestrelles sobre la pervivència de l'antiga xarxa de vies i camins d'origen romà (o preromà) al pla de Barcelona. Un d'aquests antics camins que forma part de la xarxa moderna, és el camí de València que, amb el seu traçat passant pel peu de la Muntanya de Montjuïc (barri del Poble Sec), ens porta fins al Portal de Santa Madrona (figura 178). El seu testimoni pràcticament va desaparèixer amb la urbanització del passeig de l'Exposició.

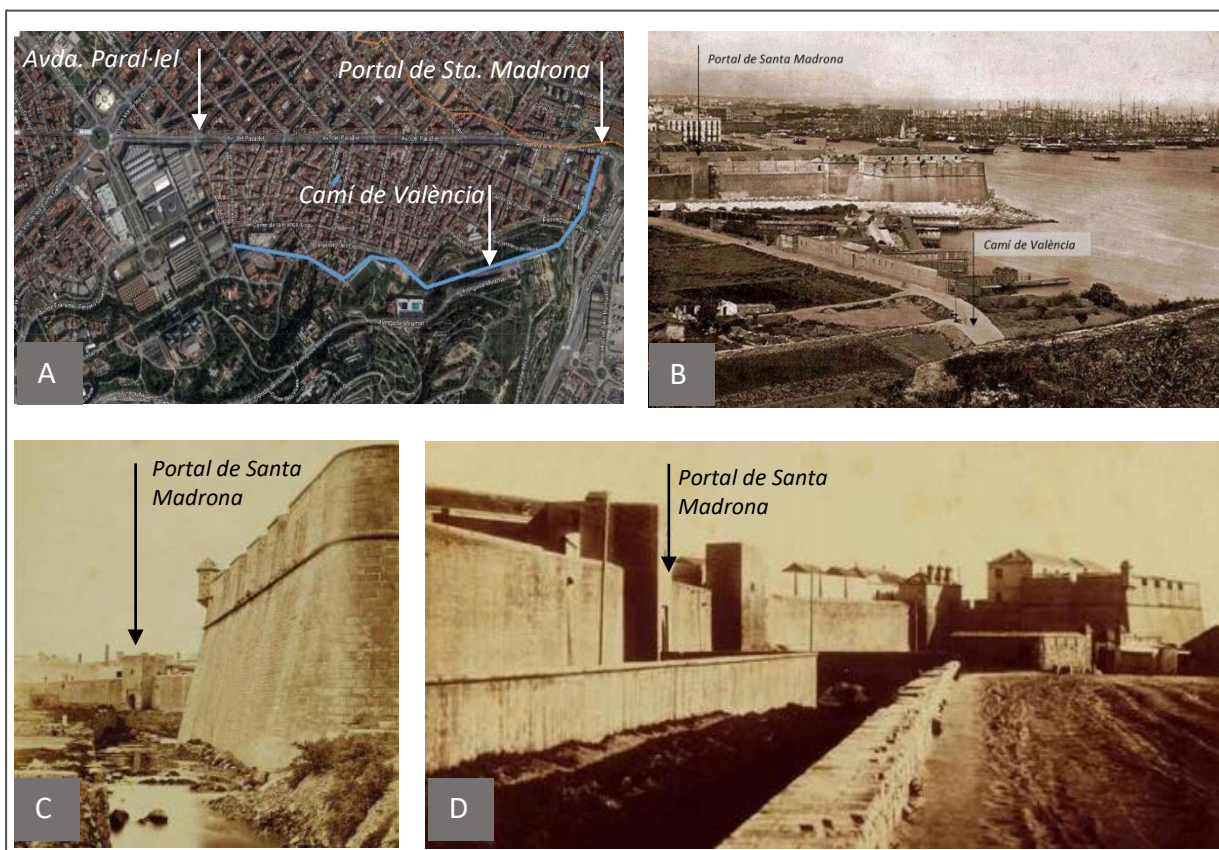


Figura 178. Camí de València.

- A. Traçat del camí de València d'entrada a Barcelona sobre ortofotomapa actual (ICGC, anotacions de l'investigador).
- B. Vista de l'accés a Barcelona pel Camí de València, amb el Portal de Santa Madrona i el Baluard al fons (AFB 1870, anotacions de l'investigador).
- C. Vista del Portal de Santa Madrona des del costat mar amb el Fossar de la Muralla i el Baluard en primer Pla (AFB 1870, anotacions de l'investigador).
- D. Vista del Portal de Santa Madrona des del costat muntanya amb el Fossar de la Muralla i el Baluard en primer Pla (AFB 1870, anotacions de l'investigador).

Recuperen a continuació la descripció detallada del traçat del camí de València que es recull a l'article publicat a la revista Pla de Barcelona¹²⁴, en la que ens indica que sortia de Barcelona pel carrer de Sant Pau¹²⁵, i s'enfilava cap a Montjuïc.

«Un cop creuada l'actual avinguda Paral·lel, el camí pujava un petit tram pel camí d'en Fontrodona però llavors girava bruscament cap al mar, més o menys per l'actual carrer

¹²⁴ Cancowley. <http://pladebarcelona.cat> 2016/11/03/

¹²⁵ Aquest camí, passava pel davant de l'església de Sant Pau del Camp, una de les esglésies més antigues de la ciutat, amb restes que es remunten a l'època visigoda.

Piquer. Al final d'aquest carrer (a la cruïlla dels carrers Palaudàries i el Passeig de Montjuïc) el camí es bifurcava. Una branca resseguia la cornisa de Montjuïc, en direcció al Morrot, i l'altra pujava més o menys pel passeig de Montjuïc, després de l'Exposició Internacional de 1929, en direcció a la Font del Gat i al Teatre Grec, i creuava la muntanya just per sobre de l'Estadi Lluís Companys (l'actual avinguda de l'Estadi), pel Pla del Garrofer (l'actual esplanada olímpica) fins a enllaçar amb el carrer del Foc.(...) És indubtable que aquests dos camins tenen un origen molt antic, pel fet que al peu dels dos camins s'hi ha trobat ruïnes o hi ha edificis antics. Hi ha dotzenes de mapes i documents que en parlen. És lògic que molts traginers volguessin fer menys dura la pujada de Montjuïc fent una volta. Però molts d'altres tenien les cames prou fortes com per fer la pujada directament i es volien estalviar fer tanta volta. Només cal mirar el mapa per veure que, a més des ser un torrent, el carrer d'en Fontrodona era la drecera perfecta» (figura 179).

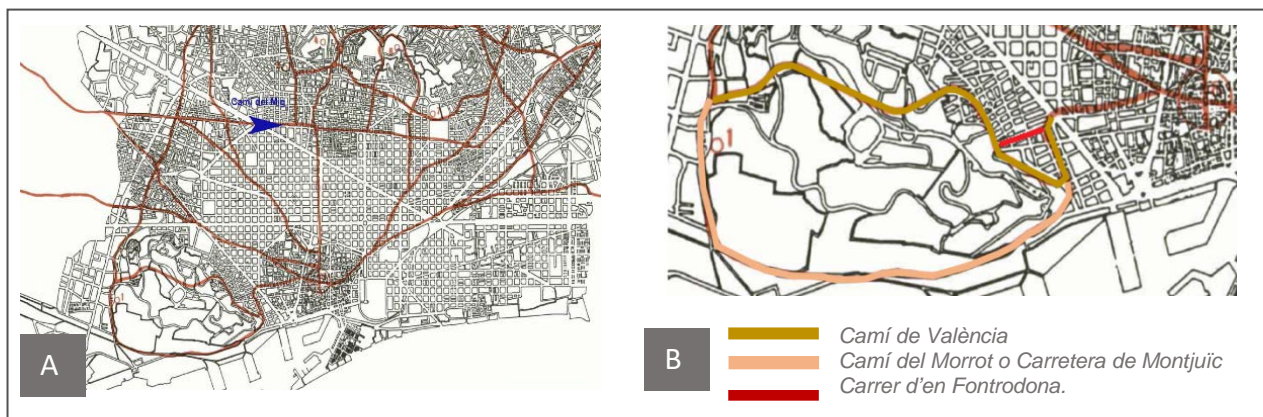


Figura 179. A i B. Traçat dels Camins de València i Camí del Morrot o Carretera de Montjuïc sobre fragment del Mapa de Magí Travesset i traçat del carrer d'en Fontrodona marcat en vermell.

7.9.3.2 El camí de Madrid, camí d'Aragó

El camí de Madrid, també anomenat camí d'Aragó, era el camí que accedia a Barcelona pel costat del Llobregat (figura 180), a través del Portal de Sant Antoni Abad (figura 181) que, en la Barcelona emmurallada del Segle XVI era l'entrada més il·lustre, accés principal de reis, prínceps i ambaixadors que, arribats de l'oest, visitaven la ciutat comtal

Com a resultat de l'enderroc de les muralles a mitjans s.XIX, el baluard de Sant Antoni i l'Església que li havia donat nom, van ser enderrocats, la qual cosa va permetre procedir a l'obertura d'una sortida directa de la ciutat des del carrer de Sant Antoni Abad, que es va mantenir en funcionament fins aproximadament l'any 1871, data en la que, seguint el Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà aquests terrenys van ser ocupats per la construcció del mercat de Sant Antoni Abad realitzat entre els anys 1872 i 1882¹²⁶.

¹²⁶ Dissenyat per l'arquitecte municipal Antoni Rovira i Trias.

Malgrat l'ocupació dels terrenys pel mercat, el carrer de Sant Antoni Abad, es va consolidar com un dels carrers més importants d'entrada a la ciutat de Barcelona, seguint la directriu del camí de Madrid. Com hem vist en el capítol precedent, tal era la seva importància que, la disposició urbanística en creu grega que adopta l'edifici del mercat, segueix aquesta orientació tot recollint la intencionalitat de reafirmar la relació entre la ciutat antiga i la nova.



Figura 180. Entrada a Barcelona pel camí de Madrid accedint pel portal de Sant Antoni Abad, sobre plànol de Barcelona de 1943 (ICGC, anotacions de l'investigador).

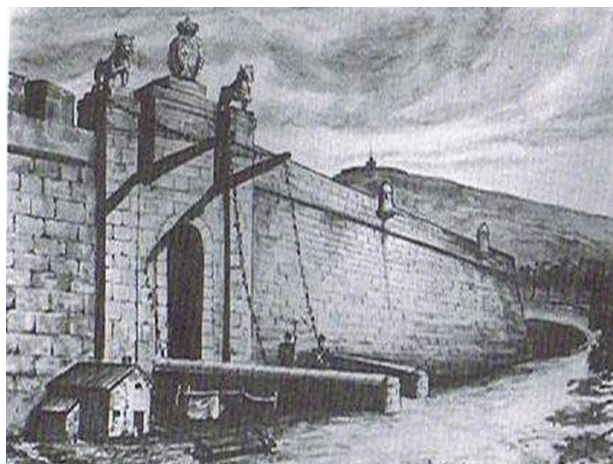


Figura 181. Gravat de l'època. Accés a Barcelona pel portal de Sant Antoni (AFB 1820).

Aquesta entrada principal pel carrer de Sant Antoni Abad, pocs metres superat l'indret on hi havia hagut el Portal, es bifurcava a la Plaça del Pedró en dos dels carrers més importants del Raval: el carrer de l'Hospital i el carrer del Carme.

A la Plaça del Pedró, hi ha el Monument més antic de la ciutat, la Font de Santa Eulàlia bastida el 1673¹²⁷ (figura 182).



Figura 182. Vistes de la Plaça del Pedró.

- A. Vista de principis de s.XX, amb els carrers Sant Antoni Abad i del Carme i el monument a Santa Eulàlia (AFB).
- B. Vista actual de la Font de Santa Eulàlia a la Plaça del Pedró. A l'esquerra el carrer del Carme i a la dreta el carrer de l'Hospital (AFB).

¹²⁷ Va ser obra de Benet Parés i Josep Darder, encara que pocs anys després la imatge de la santa va ser substituïda per una altra de Llätzer Tramulles i Lluís Bonifaç, la qual va ser destruïda a l'any 1936; l'actual, de 1951, és obra de Frederic Marès.

7.9.3.3 Camí de la Via Augusta

El traçat de l'antiga Via Augusta Romana a Barcelona (figura 183), discorre pel carrer actual de Sant Antoni Abad, passant per l'espai que ocupa avui en dia el Mercat de Sant Antoni Abad. La via Augusta Romana, pel costat del Riu Llobregat, s'endinsa cap a Ciutat Vella per la porta de la Boqueria arribant fins al portal Nou.



1. Carrer del portal Nou: Conduïa al portal Nou, el primer portal que va fer-se a la segona muralla de Barcelona
2. Plaça de Sant Agustí Vell: Anomenat porta del Sol, puix deien que era tan gran com la de Madrid, que al igual que aquella també hi donaven set carrers
3. Plaça Llana
4. Baixada de la Llibreria
5. Plaça de Sant Jaume: potser és l'única Plaça que existia en la vila Romana. En aquest indret estava construïda l'Església de Sant Jaume, aixecada al s.X
6. Plaça de la Boqueria
7. Carrer de l'Hospital: en un hort d'aquest carrer es va trobar una Mare de déu a la qual els mariners li tenien molta devoció i li confiaven la sort de les seves anades, i per tant la van qualificar de Mare de Déu dels *bons viatges*, terme que amb el temps es va convertir en Bellvitge
8. Plaça Pedró
9. Carrer de Sant Antoni Abad: al final d'aquest carrer, tocant el que avui en dia és la ronda de Sant Antoni, estava el portal de Sant Antoni, porta del tercer clos de muralles. Per aquest portal era per on entraven a la ciutat els reis i magnats que arribaven pel costat de ponent.

Figura 183. Traçat de la Via Augusta a Barcelona (Carquinyol 2007).

7.9.3.4 Camí de Montjuïc

Avui és un camí més del Parc de Montjuïc, que surt de la cruïlla dels carrers Piquer, Cabanes i el passeig de Montjuïc. Recuperem la descripció del camí de Montjuïc (figura 184) que consta en l'Estudi de la xarxa viària de tradició Romana a l'àmbit geogràfic del pla de Barcelona:

«El camí de Montjuïc, era una bifurcació del camí de la Via Augusta que sortia de la colònia per la Porta del carrer Avinyó seguint per l'actual carrer de la Boqueria, que es separava d'aquesta en crear l'arenys de la Rambla (riera d'en Malla), alhora que comunicava la ciutat amb la vessant Sud de Montjuïc. A partir de la Rambla, el camí enfilava el carrer de Sant Pau fins a la cruïlla amb la Ronda, tot travessant l'actual Paral·lel en direcció a l'encreuament dels carrers del Roser, Fontrodona i de Vila i Vilà, tot girant 90° cap el carrer de Piquer travessant en sentit diagonal l'illa urbana dels carrers de Piquer, Fontrodona, Vila i Vilà i Nou de Rambla. Seguia pel carrer de Piquer fins la cruïlla amb el Passeig de Montjuïc, on es bifurcava, anant la branca oriental pel camí Antic del Morrot que, paral·lel al canal de la Infanta Carlota, passava per la vella carretera de Nostra Senyora del Port fins al Port Romà.

L'altra branca, la més occidental, feia un gir brusc d'uns 120° a la dreta, seguint l'actual passatge Vinyeta i el camí de la Font-trobada fins l'encreuament del carrer de la Creu dels Molers amb el Passeig de l'Exposició, d'on girava a l'esquerra entre els actuals Teatre Grec i Museu Arqueològic, just al peu de la Font del Gat. El traçat continuava per les immediacions de la Font del Gat a l'indret on actualment està situat el Palauet Albèniz, per seguir cap a la plaça Nemesi Ponsatí i creuar el passeig Olímpic a l'alçada de l'extrem occidental del passeig davant el Palau Sant Jordi, passant pel costat oriental de les vivendes de Can Clos, la via resseguia l'esmentat camí Antic de València en direcció al Port Romà, on s'ajuntava amb el ramal que venia del Morrot» (Traveset 1994).

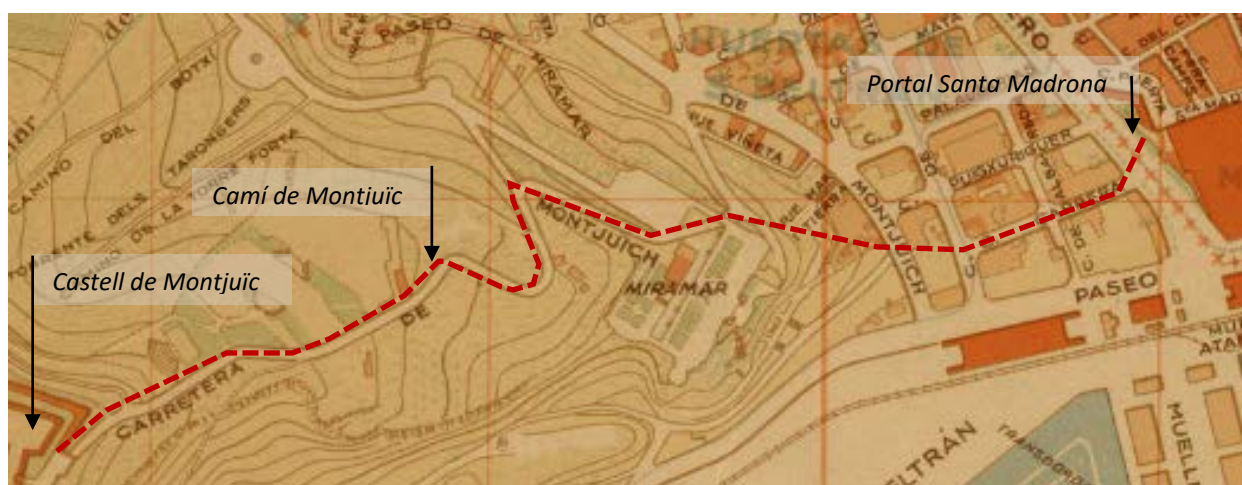


Figura 184. Traçat occidental del camí de Montjuïc sobre fragment de Plànol de Barcelona de 1943 (ICGC, anotacions de l'investigador).

7.9.3.5 Camí del Morrot – Carretera front marítim de Montjuïc

Documentat des d'abans de l'any 1800, havia estat un dels antics trajectes que creuaven la muntanya de Montjuïc pel costat del mar, per sota de l'hotel Miramar, la Font de Bellavista, i en direcció al Morrot d'on pren el nom (figura 185).



Figura 185. Camí del Morrot a mitjan s.XIX (AFB 1863, anotacions de l'investigador).

La construcció de la carretera seguint el traçat del camí del Morrot, va ser l'inici del gran repte que tenia la ciutat de Barcelona, de superar la connexió del Sud per la façana marítima de Montjuïc. La qual cosa es va materialitzar a l'any 1910, data en la que es va assolir la necessitat històrica de l'accés viari i ferroviari de la ciutat de Barcelona per la façana marítima de Montjuïc (figura 186).

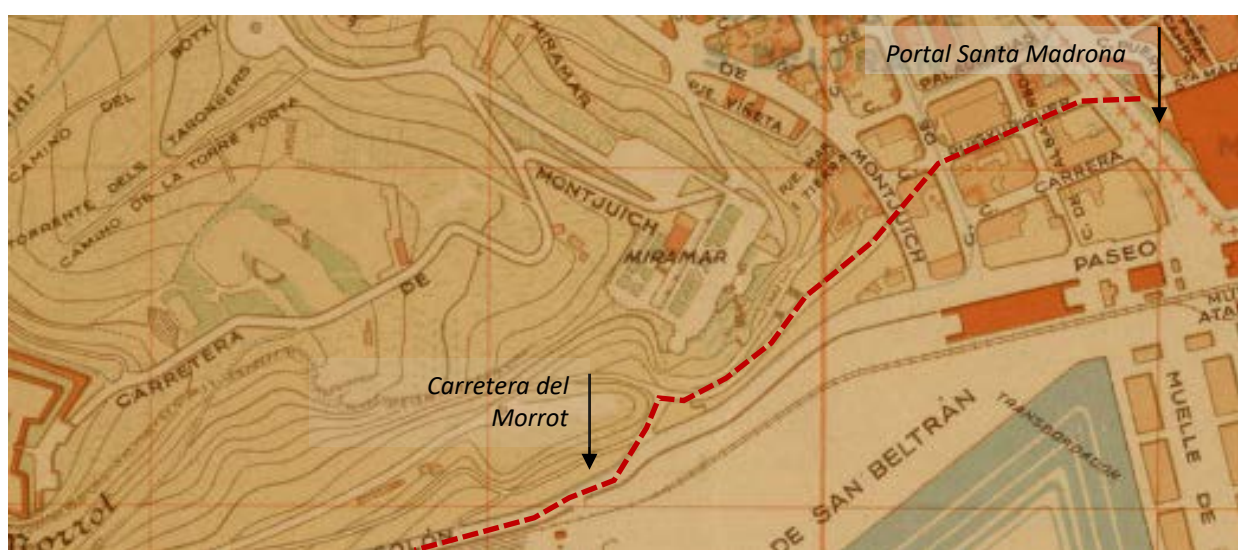


Figura 186. Camí del Morrot a mitjan s.XX (AFB 1943, anotacions de l'investigador).

Cronològicament, les actuacions més significatives van ser:

- 1877 Línia ferroviària Barcelona-Valls per Vilanova i la Geltrú, amb estació de Barcelona situada a Les Hortes de Sant Beltran i coneguda amb el nom de Vilanova, que més endavant es traslladarà a l'Estació del Morrot
- 1882 Línia ferroviària Barcelona-Madrid per Saragossa, situada al Morrot
- 1905 Vial per vehicles i tramvia electrificat conegut com el Tramvia del Morrot, amb inici al carrer Vila Vilà situat a l'Eixample de les Hortes de Sant Bertran.

Anem a veure tot seguit uns exemples prou il·lustratius de l'orografia que va requerir superar per assolir aquesta connexió per la façana marítima de Montjuïc (figura 187).

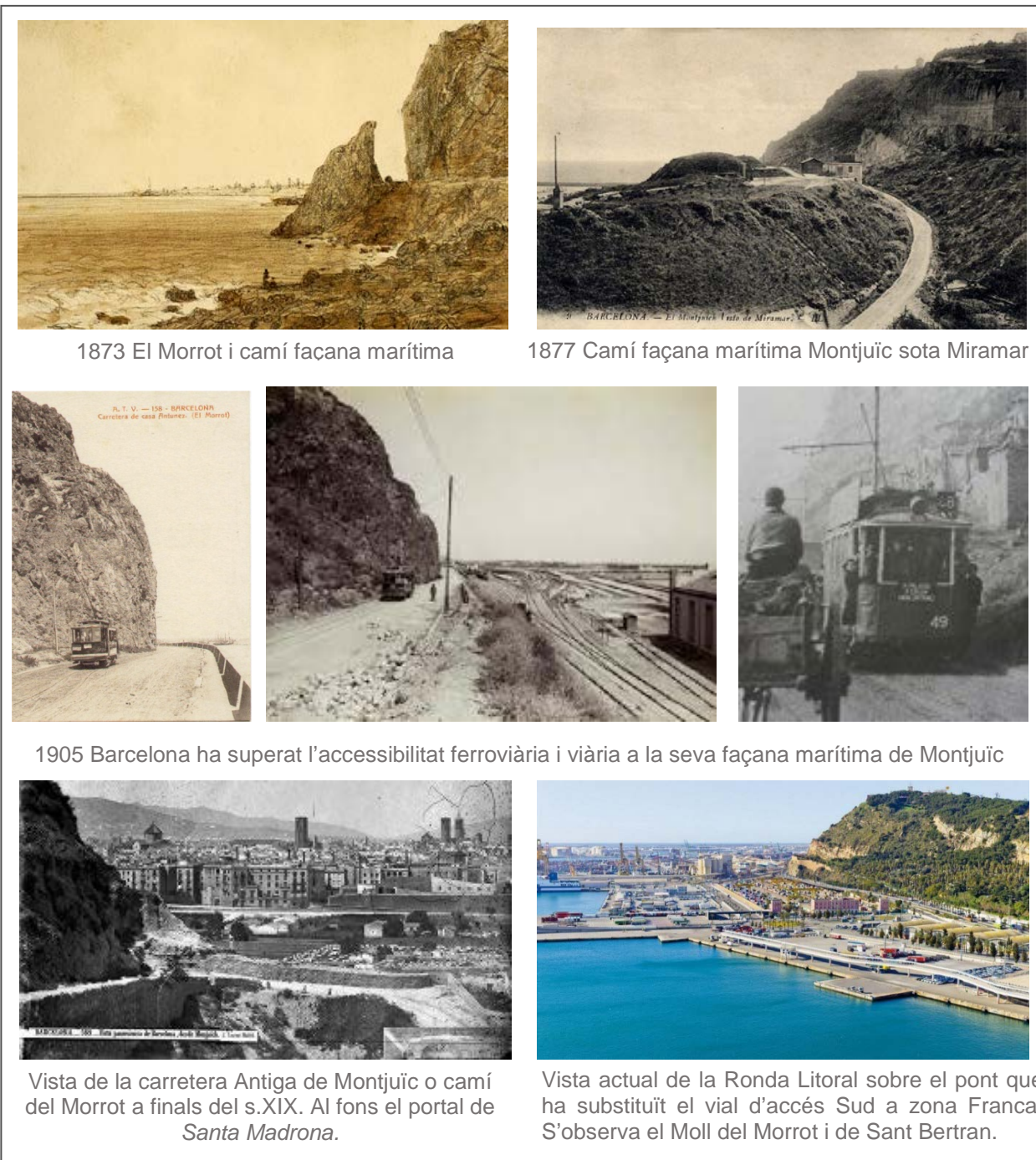


Figura 187. Recull fotogràfic de l'evolució de l'apertura Sud de la ciutat per la façana marítima de Montjuïc des de 1873 fins l'actualitat (AFB).

7.10 MORFOLOGIA, CAMINS, TORRENTS I RIERES DE MONTJUÏC

7.10.1 TORRENTS I RIERES DE MONTJUÏC

7.10.1.1 Xarxa hidrogràfica

Una característica de la morfologia de la vialitat dels camins i vies de comunicació de la ciutat de Barcelona, és el seu perfil variable i les pronunciades pendents, com a conseqüència dels condicionants que imposaven els múltiples corrents fluvials, rieres i torrents que baixaven de les serres per desguassar al mar, al Besós o al Llobregat (figures 188 i 189).



Figura 188. Morfologia de la vessant septentrional de Montjuïc al s.XIX (AFB).



Figura 189. Un dels camins de Montjuïc en que camí i torrent coincideixen (AFB 1917).

Aquesta és l'explicació d'un fet, validat pels historiadors segons el qual:

- Les anomalies urbanístiques relacionades amb aquesta morfologia, tenen el seu origen en la coexistència dels torrents i rieres amb els carrers als quals donaran lloc (figures 190 i 191).
- En el tram que sortia de la Barcelona emmurallada, torrents i camins coincideixen. Els dies de pluja, en convertir-se el camí en torrent el seu accés es feia feixuc, o impossible, aleshores es feia a través de camins alternatius, a costa d'invertir més temps (figura 192).

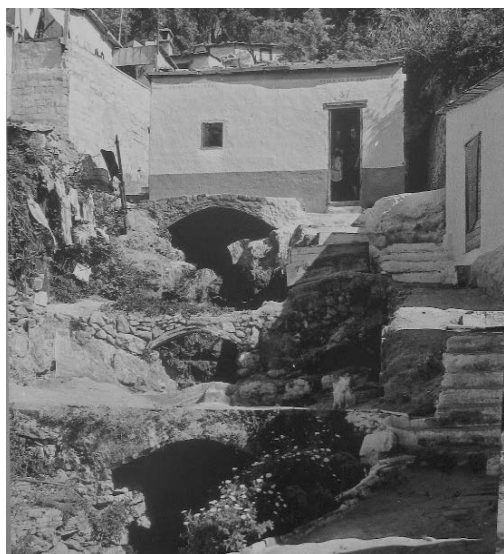


Figura 190. Edificacions a les torrenteres vessant de Montjuïc a principis s.XX (Leonard).



Figura 191. Edificacions a les torrenteres a mitjans s.XX (Arxiu Parroquial de Sant Pere Claver).



Figura 192. Fragment d'un plànol topogràfic de Montjuïc, en el que es pot observar en base a les línies de nivell, que els camins segueixen els traçats dels Torrents (ICGC 1860).

Recordem, tot seguit quines són aquestes Rieres i Torrents, partint del mapa parcel·lari agrícola del pla de Barcelona de l'última meitat del segle XVIII, en el que hi consten grafiades les rieres i torrents del sector septentrional de Montjuïc: torrent de la Font del Pla de Baix, torrent de la Font del Gat, torrent dels Tarongers o de la Font Trobada, torrent de la Línia i, torrent de les Hortes de Sant Bertran (figura 193).

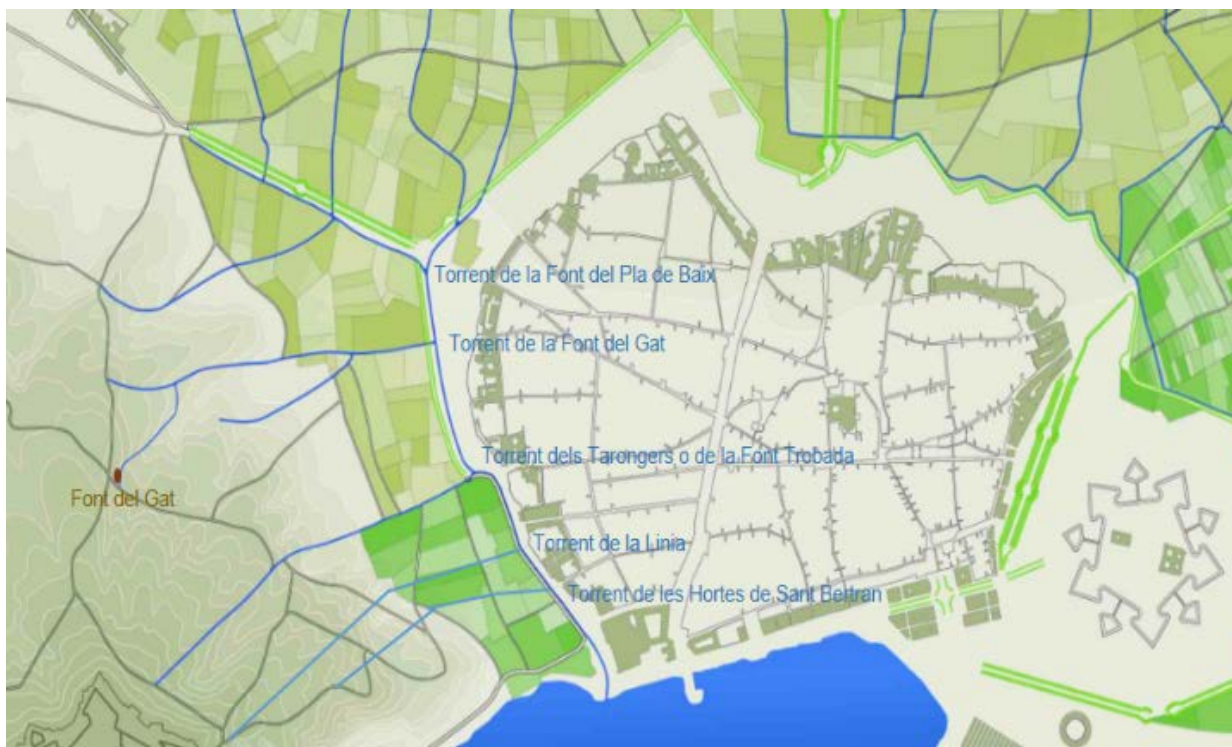


Figura 193. Fragment d'una recreació cartogràfica d'un mapa parcel·lari agrícola del pla de Barcelona de l'última meitat del segle XVIII, en el que s'inclou la xarxa hidrogràfica (CCCB, anotacions realitzades per l'investigador).

7.10.1.2 Torrent dels Tarongers o de la Font Trobada

Torrent dels Tarongers, o de la Font Trobada¹²⁸, que donarà lloc al camí dels Tarongers, conegut també com a camí dels Jueus i que coincideix en el tram més proper a Montjuïc, amb l'anomenat torrent de la Línia.

El traçat del torrent dels Tarongers era sensiblement coincident amb el que avui en dia formen els carrers Fontrodona baixant des de Montjuïc (figura 194 i 195).

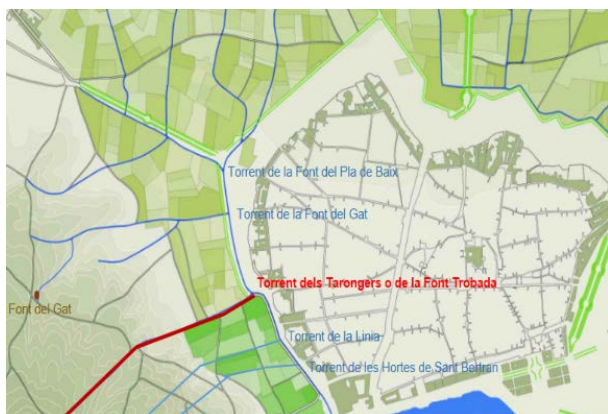


Figura 194. Traçat del torrent dels Tarongers o de la Font Trobada sobre fragment d'un mapa parcel·lari agrícola s.XVII (CCCB, anotacions de l'investigador).



Figura 195. Localització de la Font Trobada abans de la urbanització de la muntanya de Montjuïc sobre fragment d'un plànol de principis del s.XX (ICGC, anotacions de l'investigador).

La primera notícia de l'existència de la Font Trobada data de l'any 1778, en la que el Baró de Maldà, feia esment a la descoberta d'aquesta font.

La celebració de l'Exposició Universal de 1929, amb la urbanització de la muntanya i més concretament amb la construcció de la piscina al final del carrer Nou de la Rambla, va alterar considerablement aquell antic entorn natural i idíl·lic de la font¹²⁹.

Segons recull la guia general de Barcelona de 1849, era un costum d'aquell temps pujar a les fonts de la muntanya de Montjuïc a celebrar la revetlla de la nit de Sant Joan.

«La font brollava davant d'una petita esplanada que era emprada com a lloc de concentració i descans pels visitants i també com a improvisada pista de ball. A les vigílies de l'Exposició de 1888 el cronista Josep Fiter i Inglés la va considerar com un dels llocs més bonics de la ciutat. L'adéu definitiu a la Font Trobada es produí amb motiu de les olimpíades del 1992 quan la reforma integral de la piscina va comportar la seva desaparició» (Barcelonauta 2016).

¹²⁸ Al contrari del que hom podria pensar, aquest carrer no està dedicat a una Font sinó a qui fou propietari dels terrenys, en Joaquim Fontrodona, Notari del Marqués de Castellbell (Barcelonauta 2016).

¹²⁹ Als anys 1930 es va obrir al costat de la Font Trobada el Restaurant Nice. El petit edifici de la font i el seu entorn van quedar amb el pas del temps encotillats entre les instal·lacions dels serveis de la piscina, que va gestionar inicialment el Club Natació Montjuïc (Barcelonauta 2016).

En el tram muntanya avall de Montjuïc, el torrent es va convertir en un carrer més, a partir de l'any 1850, coincidint amb la urbanització del Poble-sec (figura 196).

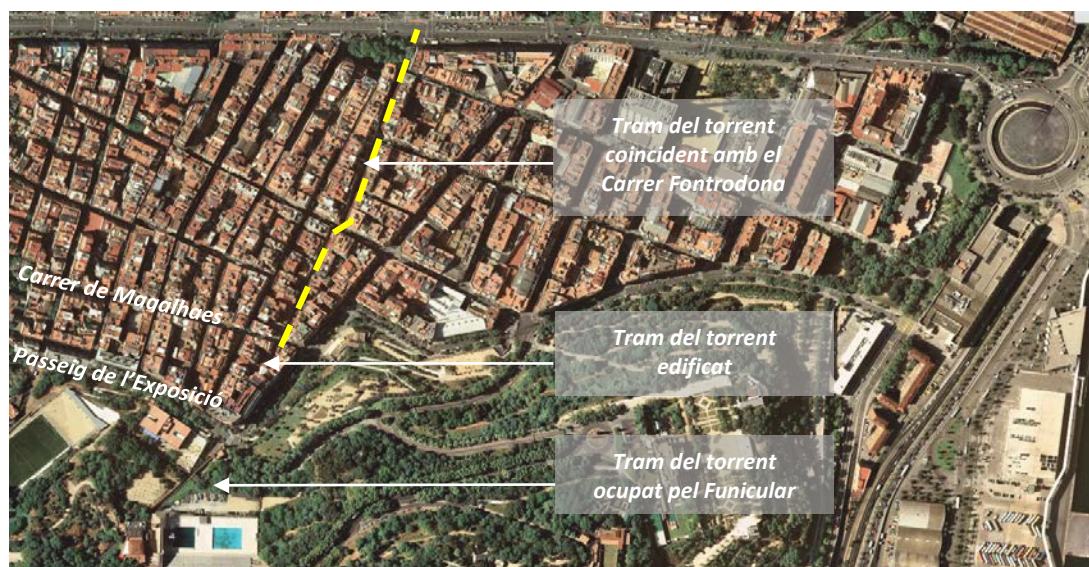


Figura 196. Traçat Torrent muntanya avall de Montjuïc sobre ortofotomapa actual (anotacions de l'investigador).

En el tram muntanya amunt, el Torrent era conegut també com a Camí dels Jueus. És probable que els jueus del Call barceloní pugessin per aquest camí, menys tortuós i més directe (figura 197). El camí dels Jueus i el torrent anaven per camins diferents a partir de les piscines Picornell (en aquest indret hi havia la Font Trobada). En aquest tram, el torrent es va mantenir inalterable, fins la seva desaparició a l'any 1929 amb motiu de la construcció del funicular de Montjuïc¹³⁰, en coincidir amb el traçat del torrent.



Figura 197. Superposició del traçat del torrent dels Tarongers o de la Font Trobada muntanya amunt de Montjuïc sobre ortofotomapa actual (anotacions de l'investigador).

¹³⁰ En formar part de les obres associades a l'Exposició Internacional de 1929.

A mesura que anem baixant cap al peu de la muntanya, en el tram comprès entre el passeig de l'Exposició i el carrer de Magalhaes, es pot observar l'antic traçat del torrent per l'espai que encara avui en dia es posa de manifest, entre els edificis existents (figura 198).

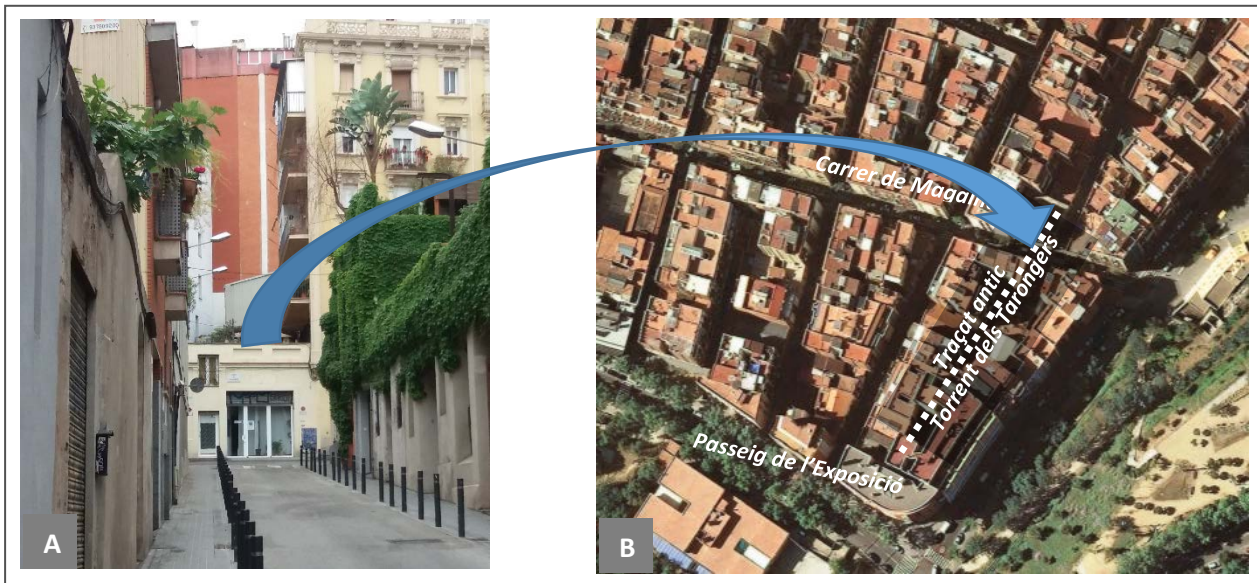


Figura 198. Traçat antic del torrent dels Tarongers o de la Font Trobada, entre el passeig de l'Exposició i el carrer de Magalhaes:

A. Imatge (fotografia de l'investigador, 2019)

B. Ubicació de la visió sobre ortofotomapa actual (anotacions de l'investigador).

A partir del carrer de Magalhaes, el traçat del torrent és coincident amb el traçat del carrer actual, tot i que en arribar a l'altura del carrer Blai, de sobte ens trobem amb una façana que, a priori podria indicar que hem arribat al final del torrent (figura 199), tot i que en arribar-hi, ens trobem que segueix més enllà, un carrer en direcció a l'avinguda del Paral·lel.

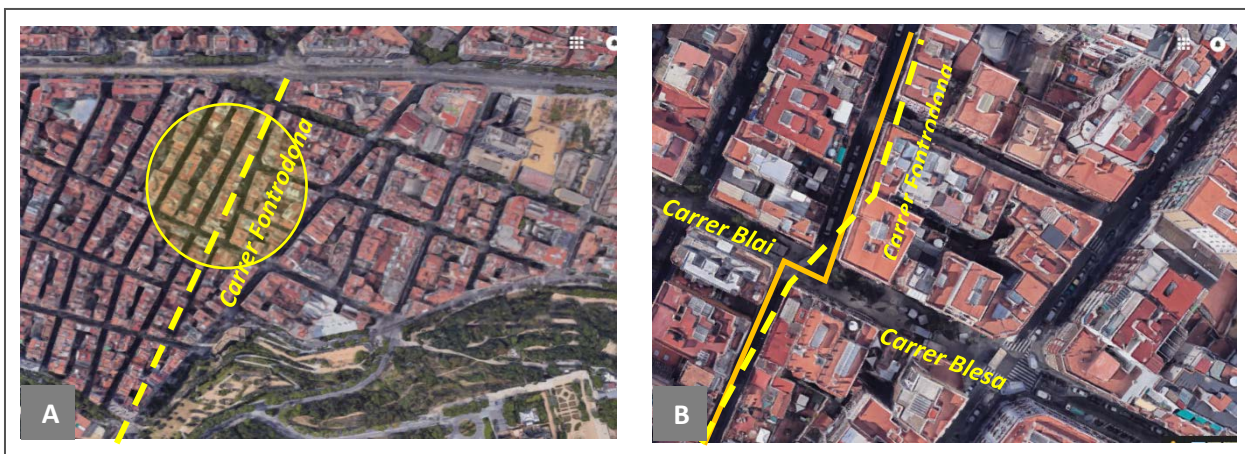


Figura 199. Superposició sobre ortofotomapa actual del traçat del torrent dels Tarongers o de la Font Trobada, coincident avui en dia amb el traçat que segueix el carrer de Fontrodona a l'altura del carrer Blai (anotacions de l'investigador):

A. Traçat del carrer dels Tarongers o de Fontrodona

B. Ampliació del detall.

De fet el traçat de les pilones d'abalisament existents ens acompanyen talment com si ens indiquessin que el carrer té continuïtat més avall del carrer Blai, superant la cruïlla, es manté amb el mateix nom, el que permet afirmar que el carrer d'en Fontrodona no s'acaba al carrer Blai sinó que desplaçant-se uns metres més enllà, segueix fins a l'avinguda Paral·lel (figures 200 i 201).



Figura 200. Fotografia del carrer de Fontrodona, interceptat al fons per un edifici del carrer Blai (2019, fotografia de l'investigador).



Figura 201. Continuïtat del carrer de Fontrodona en la cruïlla dels carrers amb Blai i Blesa (2019, fotografia de l'investigador).

No deixa però de ser estrany que, el carrer d'en Fontrodona segueixi per sota del carrer Blai, amb el mateix nom i seguint amb la numeració del carrer, no estant alineat amb el tram de dalt.

Tanmateix no deixa de sorprendre que, el carrer de Fontrodona que no està alineat mantingui el seu nom en la cruïlla i, en canvi els carrers Blai i Blesa (que sí estan perfectament alineats), canvien de nom, justament en aquesta cruïlla.

Per acabar, si observem les façanes del carrer d'en Fontrodona, podem observar que, majoritàriament tenen la seva entrada principal pel carrer paral·lel al carrer de Fontrodona, concretament pel carrer del Roser i en el costat del carrer de Fontrodona fins i tot les façanes estan retirades el que ens porta a considerar que hagi estat motivat pel propi traçat del torrent.

Tots aquests fets, que molts autors identifiquen com anomalies urbanístiques, tant sols poden tenir una explicació i és el fet que el carrer d'en Fontrodona no és un carrer, sinó un antic torrent¹³¹.

És curiós que, de tots els noms i tots els usos que ha rebut aquest torrent, s'hagi mantingut el menys concret. Uns tarongers van acabar donant nom a un torrent que havia estat el camí de pujada de traginers amb pressa, jueus que anaven a enterrar als seus familiars i soldats que fortificaven la muntanya.

¹³¹ Concretament, el torrent dels Tarongers o de la font Trobada (Cawcoley 2016).

7.10.1.3 El torrent de la *Línea*

El torrent de la Línia, és considerat pels historiadors, un tram de torrent ubicat a la muntanya de Montjuïc que durant el s.XVIII havia format part d'una línia defensiva de Castell de Montjuïc, funcionant com a fossar.

Aquesta línia de defensa¹³², es pot observar en un plànol militar de 1708, seguint el traçat que uneix el Castell de Montjuïc amb la muralla a l'altura del portal de Sant Pau (figura 202).

El seu traçat discorre des del propi castell de Montjuïc, fins a la ciutat vella arribant a l'avinguda del Paral·lel on hi havia hagut el portal de Sant Pau (figura 203).



Figura 202. Fragment d'un mapa francès de 1708 (ICGC).



Figura 203. Traçat del torrent de la Línia sobre fragment d'un mapa parcel·lari agrícola s.XVII (CCCB, anotacions de l'investigador).

7.10.1.4 Torrent de Laribal

Torrent que discorre per la vessant septentrional de Montjuïc fins arribar a la Font de la que rep el nom, situada en el sector Nord dels Jardins de Laribal. També conegut com torrent del Pla de baix o del Parc de baix (figura 204)¹³³.

7.10.1.5 Torrent de les hortes de Sant Bertran

Constitueix el torrent situat més a la façana marítima de tots els que formaven part de la xarxa hidrològica que alimentava les Hortes de Sant Bertran, les qual es formaren després que el s.XIII s'assecà la llacuna del Cagallèl (figura 205).

¹³² Servia per a protegir la zona coneguda com les Hortes de Sant Bertran, zona agrícola situada a la part baixa de l'avinguda Paral·lel, als peus de la muntanya de Montjuïc.

¹³³ Aquests jardins reben el seu nom pel periodista i polític republicà Josep Laribal qui en fou propietari fins que a l'any 1909 van ser comprats per l'Ajuntament i oberts al públic l'any següent.



Figura 204. Traçat del Torrent de la Font del Pla de Baix sobre fragment d'un mapa parcel·lari agrícola s.XVII (CCCB, anotacions de l'investigador).



Figura 205. Traçat del Torrent de les Hortes de Sant Bertran sobre fragment d'un mapa parcel·lari agrícola s.XVII (CCCB, anotacions de l'investigador).

7.10.1.6 Torrent de la font del Gat

Torrent que discorre per la vessant septentrional de Montjuïc i té el seu origen a la Font de la que rep el nom, situada a mig camí del castell i els límits de la ciutat vella (figura 206).

Aquest torrent ja apareix grafiat en els Plànols aixecats pels Francesos a principis del s.XVIII, en els que s'hi pot observar la xarxa de camins i torrents que baixaven de Montjuïc cap el perímetre de la muralla (figura 207).



Figura 206. Traçat del Torrent de la Font del Gat sobre fragment d'un mapa parcel·lari agrícola s.XVII (CCCB, anotacions de l'investigador).



Figura 207. Traçat del Torrent de la Font del Gat sobre fragment d'un mapa militar francès de 1706 (ICGC, anotacions de l'investigador).

El torrent apareix grafiat en d'altres plànols de l'època també com a camí, doncs com ja sabem, els camins que baixaven de la muntanya (en aquest cas de Montjuïc) eren alhora un camí i un torrent els dies de pluja.

Segons explica la llegenda, el doll d'aigua de la Font del Gat¹³⁴, que surt de la muntanya de Montjuïc, va ser trobat per un gat l'any 1855.

A diferència de les altres fonts de la vessant septentrional de Montjuïc¹³⁵ que s'han perdut o resten amagades i abandonades, la Font del Gat, en canvi, no només ha sobreviscut sinó que segueix tenint el mateix ús que fa cent anys, com a lloc d'esbarjo, amb un restaurant i un bar, amb un espai enjardinat i urbanitzat primer a la dècada de 1880 i després, als anys 1920, per Puig i Cadafalch (figures 208 a 211).

La redescoberta va venir acompanyada de la cançó de la noia i el soldat¹³⁶ que baixaven de la font.



Figura 208. L'entrada de la Font del Gat a principis del segle XX (AFB 1930).



Figura 209. La Font del Gat, a principis del segle XX (AFB 1930).



Figura 210. L'entrada de la Font del Gat a l'actualitat (AFB).



Figura 211. La Font del Gat a l'actualitat (guia.barcelona.cat).

El procés de reurbanització de la font va coincidir amb la composició de la sardana que convertia la cançó picant en una poètica sardana de caire popular.

¹³⁴ Dona origen al torrent del seu nom.

¹³⁵ Com la font Trobada, d'en Conna, d'en Pessetes, dels Tres Pins o de Bellavista.

¹³⁶ És significatiu que la cançó només digui que la noia i el soldat baixen de la font, com si amb aquesta informació ja n'hi hagués prou per justificar l'interès de tota la història. La segona estrofa explica com es diu la noia i quin sobrenom té: Marieta de l'ull viu. Encara hi ha una tercera estrofa que parla del que porta la Marieta al cistell: figues de moro i un clavell.

L'any 1927, Enric Morera i Antoni Vives van incorporar la cançó popular (sembla que era o formava part d'una antiga corranda) en una sardana amb una lletra més poètica¹³⁷, que descriu el paratge de la font i la noia que de bon matí va a buscar aigua a la font i enamora al soldat amb qui es casarà¹³⁸.

Font i cançó han creat una bona parella que han aconseguit fer sobreviure la Font del Gat a les grans reformes urbanístiques del 1929 i 1992.

Però per on baixaven la Marieta (que només anava a buscar aigua a la font), i el soldat (el donzell de la sardana de Morera)? El camí pel qual baixaven, precisament és el Camí de la Font del Gat del qual (a diferència de la Font), ha desaparegut qualsevol rastre de la seva existència (figura 212).

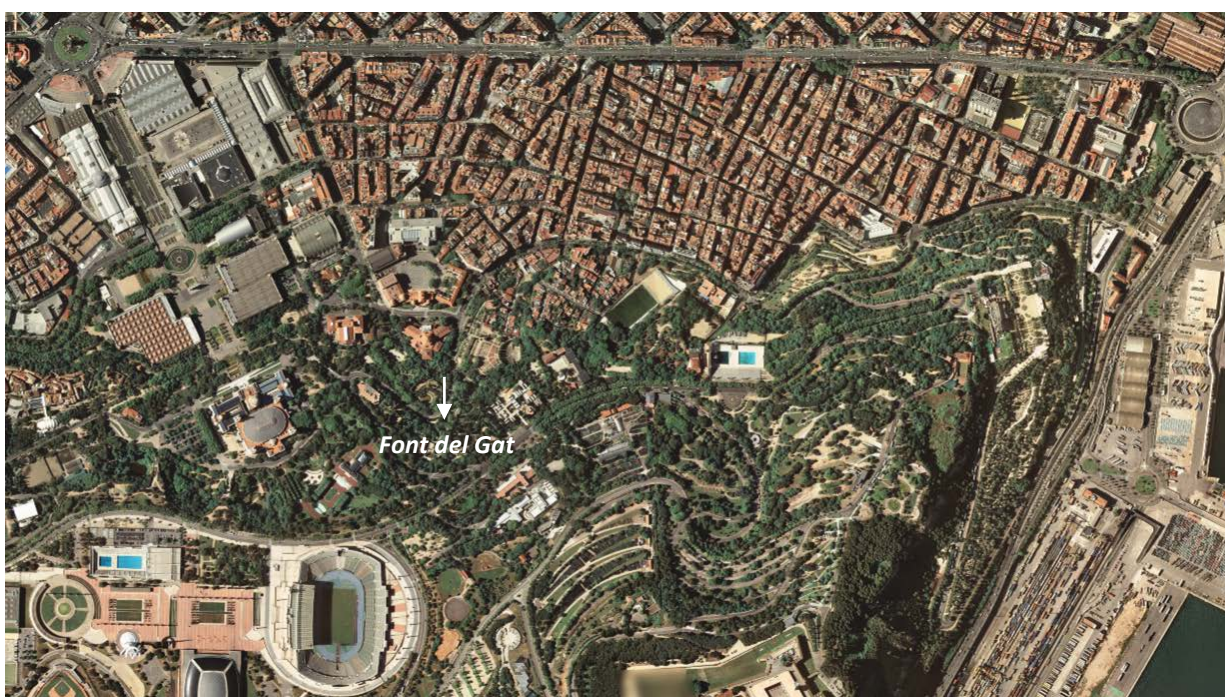


Figura 212. Ubicació sobre ortofotomapa actual de la Font del Gat (anotacions de l'investigador).

¹³⁷ A pas de dansa i amb emoció sent el ressò d'una cançó que diu: La Marieta encisera és una flor que al venir la primavera dóna olor, és tan riallera i té un mirar tan clar que en les estrelles em fa pensar feliç. Baixant de la Font del Gat una noia, una noia, baixant de la Font del Gat, una noia i un soldat. Pregunteu-li com se diu: Marieta, Marieta, pregunteu-li com se diu: Marieta de l'ull viu. La Marieta encisera és un tresor que molts comprarien a preu d'or i a ulls clucs. Té sentiment i agraïment de cor, amb el donzell, que li fa l'amor de temps. I la festa acabarà amb tota certesa quan sigui portada a l'altar.

¹³⁸ Reescriuint la història de la cançó popular en un text més d'acord amb la moral immaculada que havia de tenir tota noia.

7.10.2 MORFOLOGIA DELS CAMINS

Incorporant, al traçat dels camins i vies de comunicació de la ciutat de Barcelona (en el període de la segona meitat del s.XIX), el traçat dels torrents o rieres que es feien servir com a camins d'accés i, superposant els portals de la ciutat, obtenim el plànol que a continuació s'indica (figura 213), en la que es mostra la xarxa de comunicació del sector septentrional de la muntanya de Montjuïc, terrenys que avui en dia corresponen al Poble-sec.

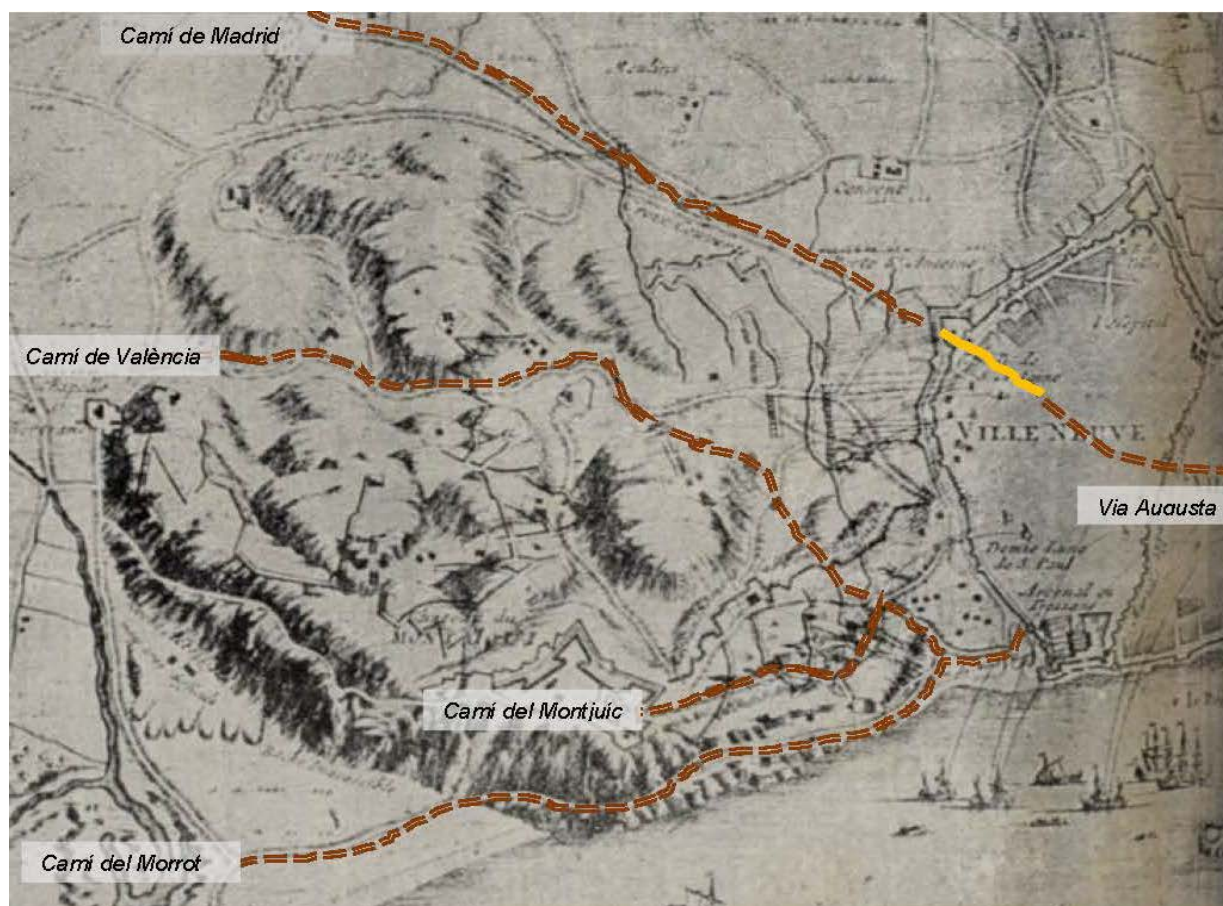


Figura 213. Camins i portals d'accés a Barcelona de principis del s.XIX amb superposició de la xarxa de torrents que feien de camins sobre fragment de plànol d'època (ICGC, anotacions de l'investigador).

El canvi substancial, es posa de manifest a partir de la segona meitat del s.XIX, degut per una part a la industrialització i sobretot pel desenvolupament constructiu del *Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona* d'Ildefons Cerdà (1859), que passarà a ser un fet transformador de la xarxa viària fent desaparèixer moltes de les restes visibles de tradició romana¹³⁹.

Els vials històrics de la ciutat en el seu Quadrant Oest¹⁴⁰, son una excepció a aquest fet en ser respectats els vials que limiten amb els quatre Sectors del Poble-Sec¹⁴¹ (figura 214).

¹³⁹ L'enderrocament de les muralles a partir de 1854, i l'aplicació efectiva del Projecte urbanístic d'Ildefons Cerdà, si bé que va implicar la desaparició del portal de Sant Antoni i de l'església situada en ell que li havia donat nom, va respectar aquest eix viari, reconegent la seva importància, mantenint l'eix principal d'accés a la mateixa pel carrer de Sant Antoni Abad, a través de l'antic portal de Sant Antoni.

¹⁴⁰ En referir-nos a la zona delimitada al voltant del portal de Sant Antoni Abad en el Projecte Urbanístic de l'Eixample d'Ildefons Cerdà, ho farem emprant el terme Quadrant Oest Sector Sud.

¹⁴¹ Les Hortes de Sant Bertran, L'Eixample de Santa Madrona, la França Xica i la Satàlia.



Figura 214. Sectors del Poble-Sec sobre fragment de plànol de la ciutat de Barcelona de 1943 (ICGC).

Aquest quadrant es va caracteritzar per ser l'únic sector de la ciutat que, a mitjans del s.XIX, no estava completament construït, i en el que encara s'hi podien trobar hortes (figures 215 i 216).



Figura 215. Vista del Poble-Sec, amb els terrenys ocupats per hortes, encara sense urbanitzar ni edificar (AFB 1860, anotacions de l'investigador).

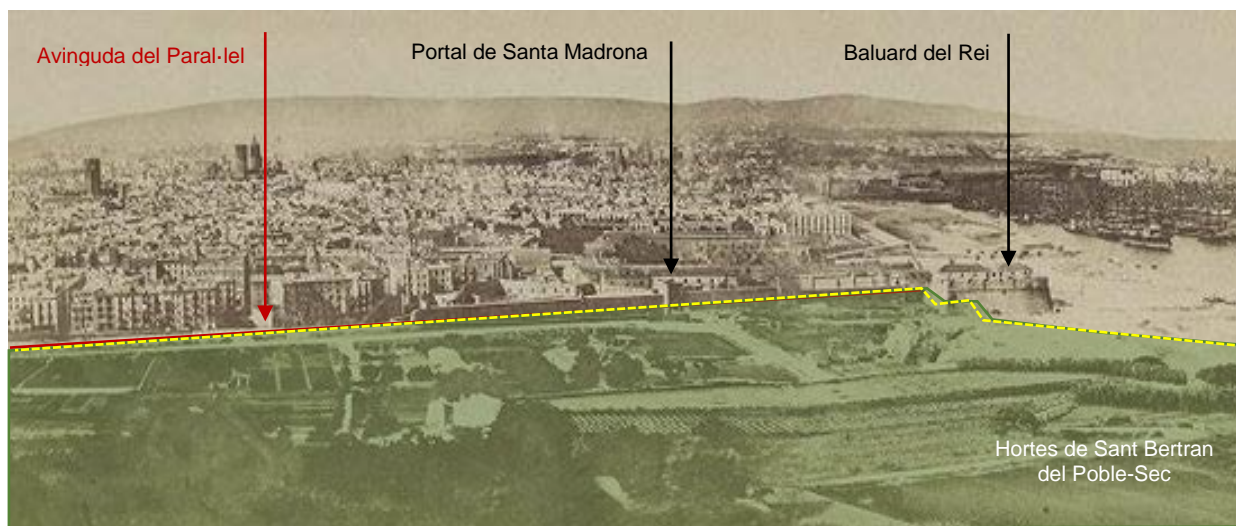


Figura 216. Vista del sector de les Hortes de Sant Bertran del Poble-Sec, amb els terrenys ocupats per hortes, encara sense urbanitzar ni edificar (AFB 1876, anotacions de l'investigador).

Aquest fet serà molt important en la nostra recerca, doncs ens permet poder disposar de les dades prèvies a la urbanització dels terrenys en els que es centra l'àmbit de la investigació.

La raó per la qual aquests terrenys no estaven edificats, la trobem en les restrictives limitacions d'edificabilitat que imposaven les ordenances militars, per una part la prohibició d'edificar a les zones adjacents a la muralla i, per l'altra, les restriccions d'edificabilitat a la muntanya del Montjuïc en correspondre a zona militar per la presència del castell, limitant tres zones d'influència:

- La primera anava del castell fins a uns 400 metres, on està el parc d'atraccions
- La segona zona anava fins als 800 metres, l'actual passeig de l'Exposició
- La tercera arribava fins a l'actual carrer Vila i Vilà.

Així doncs, la urbanització de la muntanya de Montjuïc sempre va estar condicionada a les reglamentacions militars del 1768, que prohibien la construcció a menys de 1.250 metres dels seus llocs estratègics, el que ha permès poder efectuar el seguiment de la urbanització del Poble-sec des dels seus orígens a partir dels camins existents a principis del s.XIX que recorrien aquests terrenys encara no urbanitzats. En la següent figura es pot observar la xarxa de camins existents en el sector de les Hortes de Sant Bertran del Poble-sec, en el període de finals del s.XVIII.

En el Plànol del Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà (1859), podem observar que, en la data de redacció, la zona corresponent al Poble-sec es trobava pendent d'urbanitzar i sense cap tipus d'edificació, més enllà d'algun cobert o edificació aïllada de planta baixa. L'inici de l'enderroc de les muralles a l'any 1854, va permetre l'obertura d'una sortida directa de la ciutat des del carrer de Sant Antoni Abad, anomenada carretera de Madrid, la qual es mantingué en funcionament fins l'any 1871 però, la idea de Cerdà anava més enllà, Contemplava la idea de mantenir aquest vial com a eix vertebrador entre la ciutat antiga i la nova, i com a tal, destinar en aquest Quadrant Oest, una illa sencera per construir-hi

un centre de proveïments als voltants del Portal de Sant Antoni i és per això que, aquest quadrant oest, en el seu extrem Sud, finalitza en una illa residencial (figura 217).



Figura 217. Situació de l'illa de proveïments prevista en el quadrant Oest sector Sud al voltant de l'eix de Sant Antoni Abad sobre fragment del *Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona y Proyecto de su Reforma y Ensanche* (Cerdà 1859, anotacions de l'investigador).

Serà aquesta illa de proveïments que, situada estratègicament en un dels accessos principals a la ciutat, flanquejant la Ronda de Sant Antoni posarà en relació l'antiga ciutat amb la nova.

Tot i que aquesta illa de proveïments (estratègicament comunicada amb els vials que la limitaven), no es va arribar a materialitzar, la proposta d'Ildefons Cerdà, es posa de manifest en el propi edifici del Mercat de Sant Antoni (dissenyat per l'arquitecte municipal Antoni Rovira i Trias, construït entre els anys 1872 i 1882) que recull aquesta intencionalitat a través de la pròpia direcció de les crugies de l'edifici (figura 218).

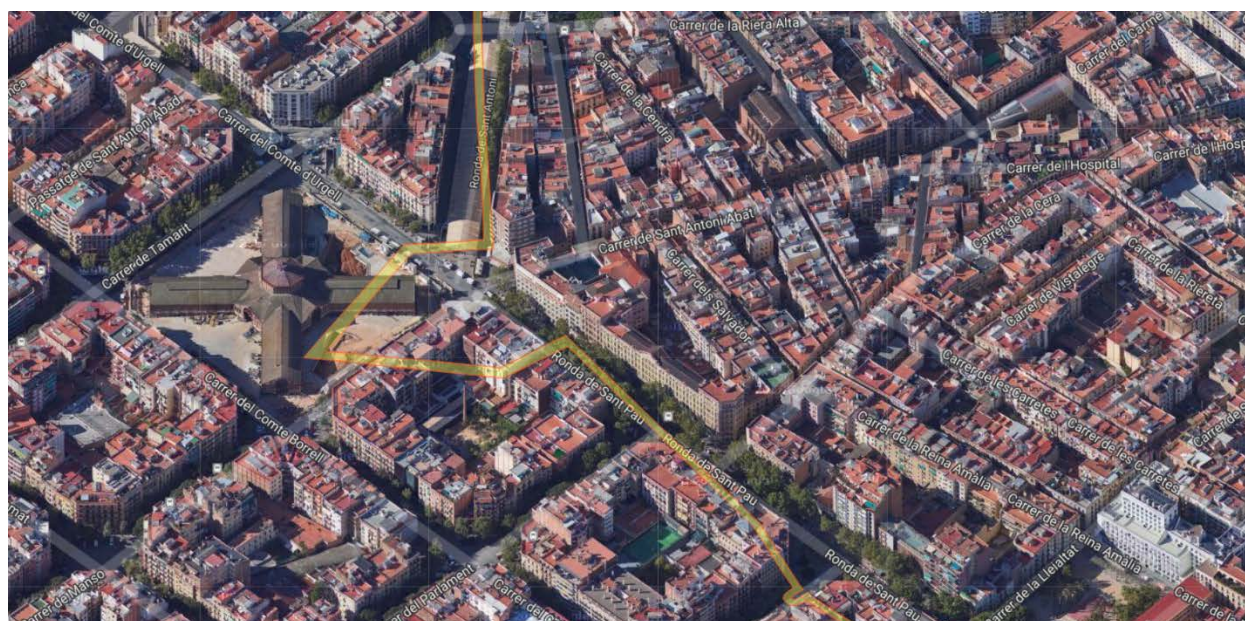


Figura 218. Disposició del Mercat de Sant Antoni en forma de creu grega, sobre les diagonals de l'illa donant continuïtat al carrer de Sant Antoni Abad amb el traçat antic del camí de Madrid, ubicat sobre l'antic portal de Sant Antoni (Ortofotomapa actual, anotacions de l'investigador).

Així doncs, Ildefons Cerdà amb la construcció de l'illa de proveïments i la perllongació de la diagonal NO-SE de la creu grega del mercat seguint la directriu del camí antic de Madrid, consolidava aquest eix com a vertebrador entre la ciutat antiga i la nova.

Considerant aquesta intencionalitat, podem interpretar que, dins el quadrant en el que es centra la nostra investigació, l'altra diagonal de la cruïxa, SO-NE fos la connexió entre la ciutat i la futura urbanització dels terrenys als peus de la muntanya de Montjuïc que, quedaven fora del seu Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona de 1859 (figura 219).

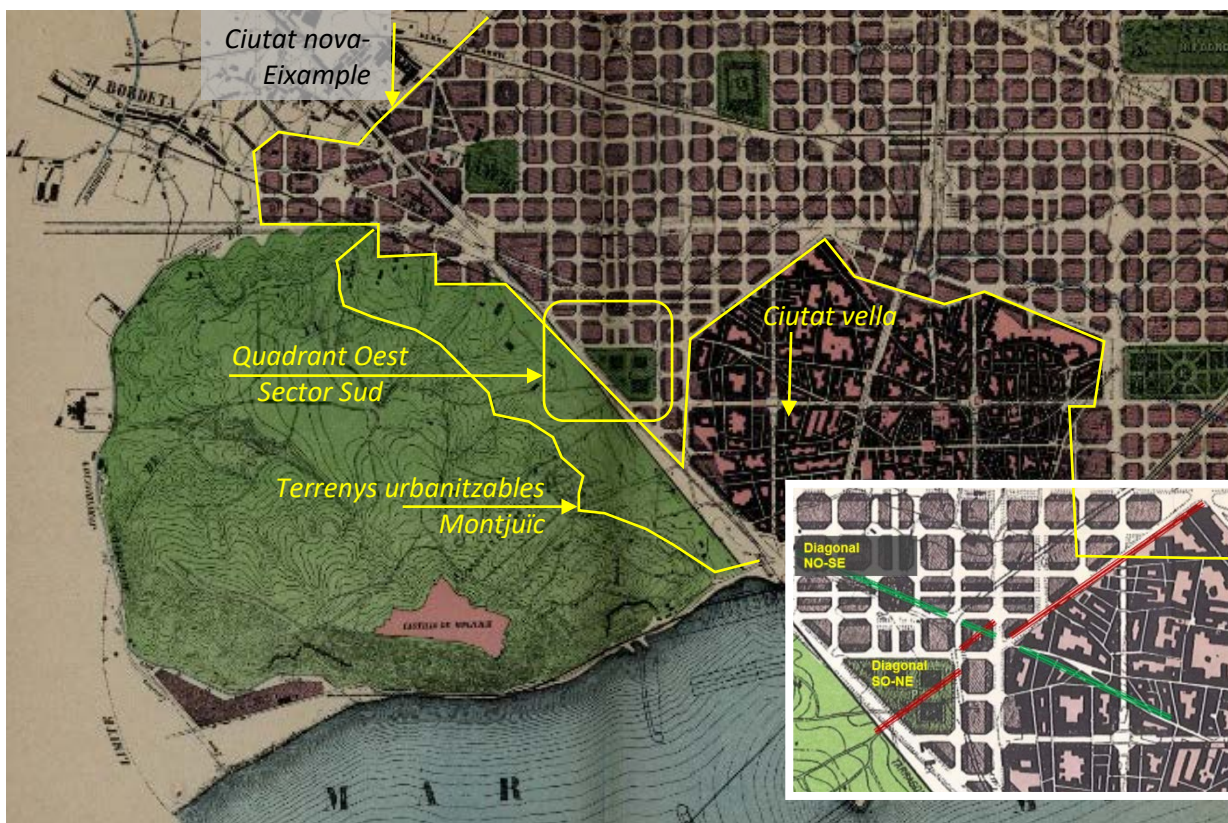


Figura 219. Fragment del plànol de la ciutat nova segons el Pla d'Eixample d'Ildefons Cerdà en el que es pot observar l'illa de proveïments, la ciutat vella, els seus voltants en els que s'inclou la muntanya de Montjuïc i, el traçat de les diagonals coincidents amb les cruïxes del mercat de Sant Antoni (Cerdà 1858, anotacions de l'investigador).

El fet que la perllongació de la diagonal SO-NE coincideixi en una cruïlla dels camins antics de Montjuïc, el fet que aquesta cruïlla no sigui qualsevol, sinó concretament aquella en la que coincideixen els principals camins antics de Montjuïc i, el fet que connecti uns terrenys urbanitzables¹⁴² amb el seu Pla de reforma i eixample de Barcelona, ens porta a poder interpretar que aquests fets no siguin casuals.

¹⁴² Amb l'enderroc de la muralla, iniciada a l'any 1854 i la renúncia a l'any 1858 per part del *Ministerio de la Guerra* a continuar mantenint Barcelona en la categoria de ciutat estratègica, les restriccions urbanístiques i d'edificació que imposaven les ordenances militars, van quedar sense efecte, i per tant era una realitat la immediata urbanització dels terrenys del Poble-sec.

En aquest context, podem fins i tot plantejar-nos si, es va preveure el model de desenvolupament urbanístic que es podria desenvolupar en els terrenys del Poble-sec¹⁴³, sota criteris especials i eminentment especulatius, amb una xarxa de carrers estrets amb cases altes, pocs espais verds i places, i grans pujades i desnivells, sobretot a mesura que els carrers s'enfilen vers Montjuïc.

Es pot arribar a considerar que, a fi d'evitar aquesta tipologia de creixement (contradictòria al concepte urbanístic aplicat a l'Eixample), contemplés la opció d'establir una connexió amb aquests terrenys, de la mateixa manera que s'havia fet amb la ciutat vella.

El fet de la coincidència del punt de connexió amb una de les cruïlles principals dels camins antics, ens aporta l'opció de poder plantejar la possibilitat de considerar aquesta Diagonal SO-NE com a eix vertebrador en el procés d'urbanització d'aquests terrenys (figura 220).



Figura 220. Fragment del plànol de la ciutat nova segons el Pla d'Eixample d'Ildefons Cerdà en el que es pot observar el traçat de la confluència de la diagonal SO-NE amb la cruïlla de camins de Montjuïc (Cerdà 1858, anotacions de l'investigador).

¹⁴³ Tot i que aquests terrenys no formaven part del Pla de Reforma i eixample d'Ildefons Cerdà.

Observant aquest plànol amb una mica més de detall, podem identificar la presència d'una altra cruïlla important (situada en el vell mig de la muntanya), que enllaça la major part dels camins que l'atravessen, entre els quals hi trobem l'antic camí de València.

Perllongant la diagonal SO-NE podem observar com aquest eix es consolida com a eix vertebrador en el procés d'urbanització d'aquests terrenys, en unir les dues cruïlles més importants de la muntanya de Montjuïc.

Aquesta cruïlla curiosament està situada al costat d'un emplaçament emblemàtic de la muntanya de Montjuïc com és la Font del Gat. Aquest fet no és casual, doncs és precisament el curs natural del doll d'aigua de la font, així com l'escorrentia superficial en períodes de pluja de la seva vessant, l'origen del torrent que es convertirà en camí, recuperant el fet reconegut pels historiadors segons el qual, com tants camins que baixaven de la muntanya de Montjuïc, era alhora un camí i un torrent els dies de pluja (figura 221).

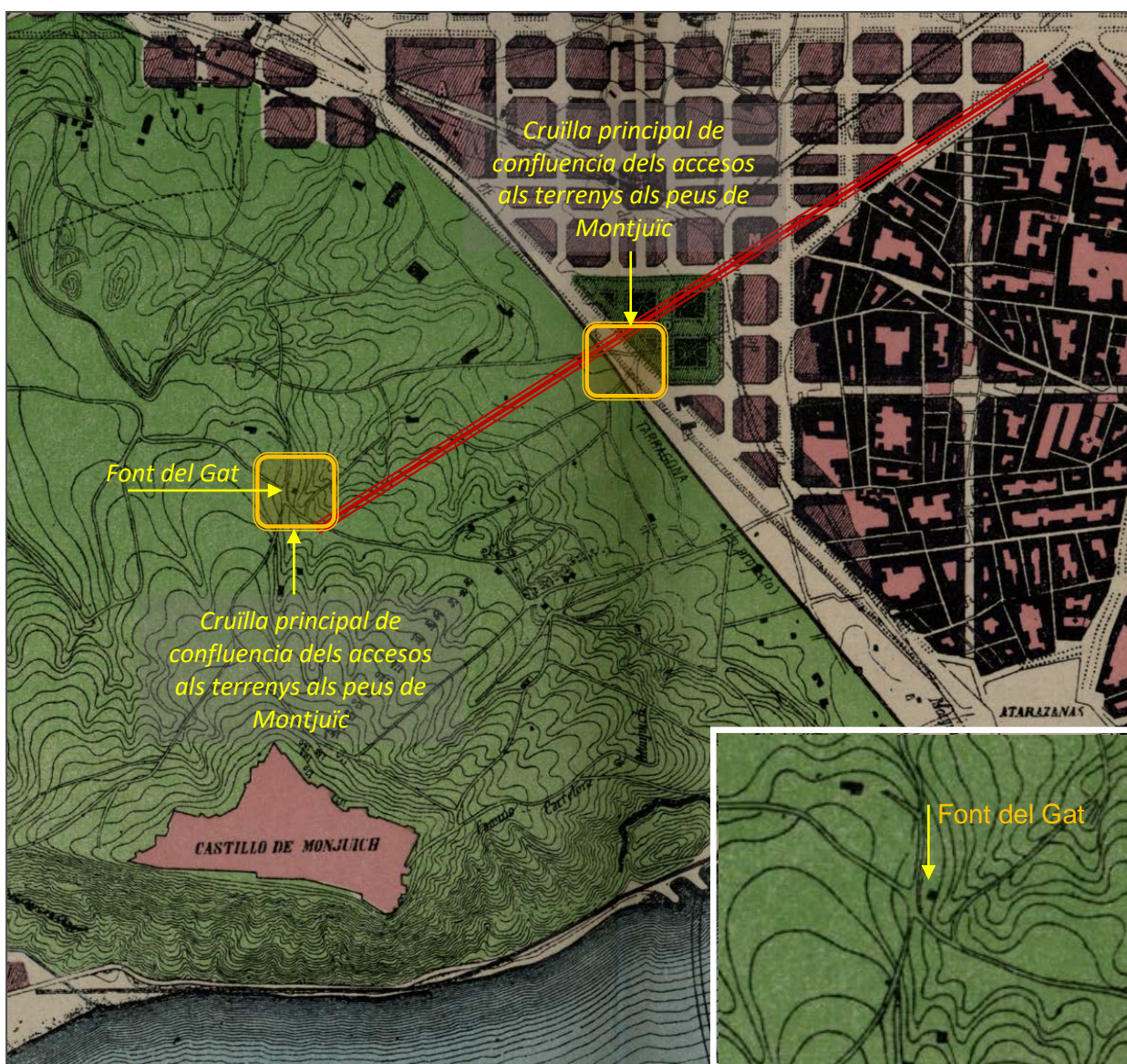


Figura 221. Fragment del plànol de la ciutat nova segons el Pla d'Eixample d'Ildefons Cerdà en el que es pot observar la cruïlla principal dels camins del sector septentrional de Montjuïc (Cerdà 1858, anotacions de l'investigador).

Una possible interpretació del fet que aquest camí no es consolidés com a eix vertebrador en el procés d'urbanització dels terrenys de Montjuïc, la trobem en la incidència de tota una sèrie de fets que es van produir de manera sobtada, entre els que destaquem:

- Els conflictes i les reticències amb el Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà, va demorar l'inici de la seva urbanització
- En trobar-se els terrenys de la vessant septentrional de Montjuïc fóra d'aquest Pla, no es trobaven sotmesos a les restriccions que el Pla imposava
- Aquest fet va propiciar que, en un termini extraordinàriament ràpid (1860-1865), les torres o cases entre horts dels terrenys als peus de Montjuïc, fossin enderrocades iniciant-se a l'any següent (1866) les construccions de les grans edificacions
- El primer Sector del Poble-Sec que es va edificar va ser el de Santa Madrona. Aquesta urbanització considerada i anomenada Eixample de Santa Madrona es va portar a terme seguint els camins antics que sortien de la ciutat d'acord amb el model de traçat d'Eixample Menor, passant a ser una mostra del triomf de la iniciativa privada que en oposició al model d'Eixample Cerdà, retorna al model de creixement Gracienc, corresponent a una ocupació intensiva¹⁴⁴, amb un traçat que variava significativament a mesura que s'anava edificant a causa dels canvis de nivell del terreny.

Tenint en compte que la connexió de la diagonal SO-NE amb la cruïlla dels camins principals de Montjuïc, es troba situada en els límits del Sector de Santa Madrona, es evident considerar que aquesta connexió va quedar dins la primera fase d'urbanització dels terrenys i per tant es va perdre, de bon principi, qualsevol opció de mantenir i urbanitzar aquests terrenys a partir d'aquest eix vertebrador que aportava la diagonal SO-NE.

Com podem observar, en la Memòria del Pla Metropolità General a l'àmbit de la muntanya de Montjuïc (2013), en l'apartat corresponent a les Traces de jaciments, edificis i camins històrics de Montjuïc, ja no queda cap vestigi en referència a l'existència d'un probable camí (amb origen el torrent els dies de pluja), que segueixi el traçat indicat (figures 222 i 223).

El Plànol recull e incorpora les dades que s'han obtingut amb motiu de les troballes realitzades. Hi podem observar la presència de torrents en el sector septentrional de la muntanya de Montjuïc. Tot i no aparèixer indicat el traçat del camí (torrent els dies de pluja), que segueix la diagonal SO-NE, no és d'estranyar doncs en ell s'hi recullen aquelles dades que han estat objecte de localització i identificació, amb motiu dels treballs i les obres efectuades en els darrers anys.

Així doncs, es posa de manifest la manca d'informació referent al desenvolupament d'aquest primer eixample de Barcelona (sector septentrional de la vessant de Montjuïc, avui Poble-Sec),

¹⁴⁴ Carrers més estrets (entre 8 i 10 metres), Residències a partir de parcel·lacions de 6 metres i, edificis més alts. Com a únic espai lliure, la plaça central, de 34 metres de costat, que és un dels pocs exemples d'estil anglès amb edificacions en angle en les cantonades.

que ens condicionarà haver de recuperar la xarxa de camins (i els torrents associats) a fi d'identificar els itineraris principals que marcaran el creixement urbanístic d'aquest barri.

Traces de jaciments, edificis i camins històrics

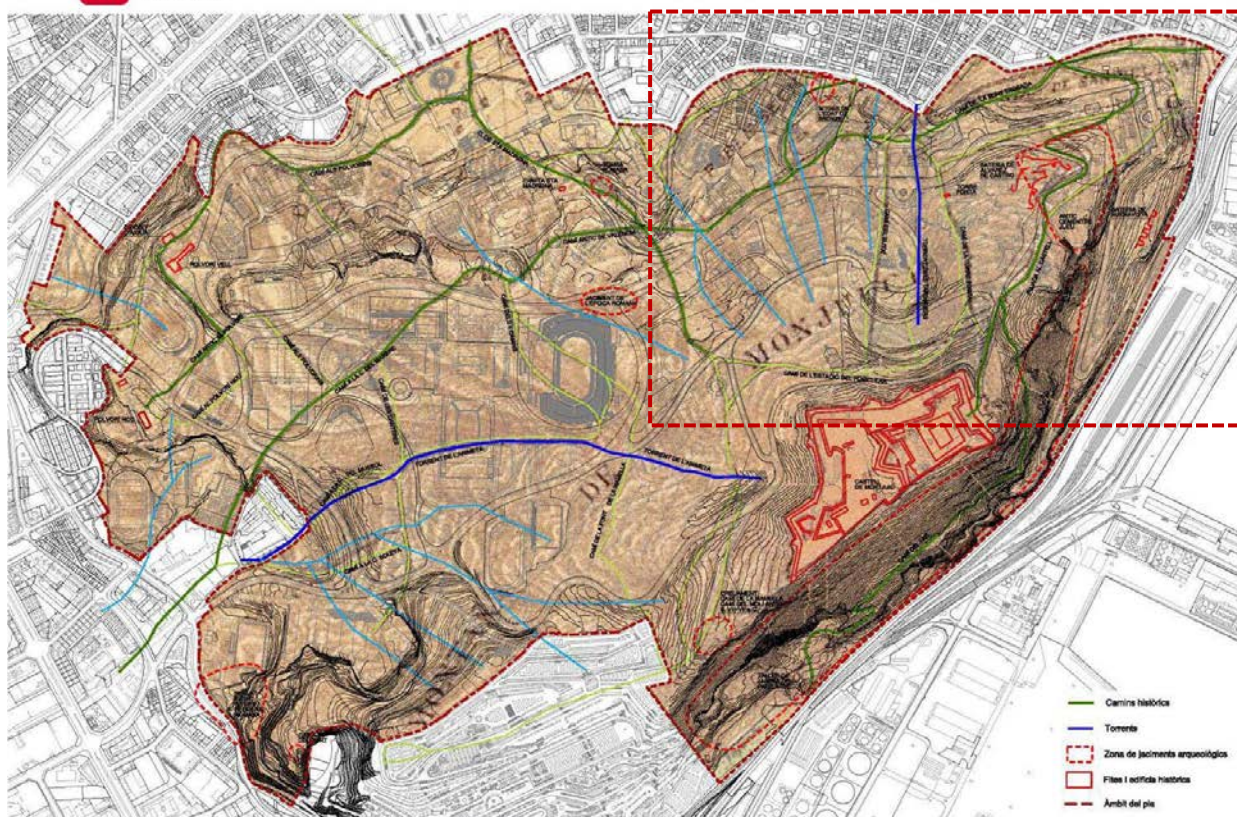


Figura 222. Traces de jaciments, edificis i camins històrics de Montjuïc (Pla Metropolità General a l'àmbit de la muntanya de Montjuïc 2013)



Figura 223. Fragment del Plànol de traces de jaciments, edificis i camins històrics de Montjuïc (Pla metropolità general a l'àmbit de la muntanya de Montjuïc 2013).

Una explicació d'aquesta manca d'informació referent al desenvolupament urbà, d'aquest primer eixample de Barcelona, la trobem en el fet que, des de principis del s.XIX, tota aquesta zona ha anat modificant la seva fisonomia adequant-se a les necessitats del moment, sense disposar de la correcta planificació i sotmesa als condicionants que imposava el creixement de la pròpia ciutat:

- Pel procés d'urbanització experimentat, inicialment amb la pròpia urbanització dels terrenys, que es va portar a terme amb una extraordinària rapidesa i sotmesa a criteris especials i eminentment especulatius
- Per la urbanització dels terrenys destinats a la celebració de l'Exposició Internacional de 1929, que van limitar el creixement i connexió del seu sector nord, amb la Plaça d'Espanya
- Darrerament amb motiu de la urbanització de la muntanya per a la celebració dels Jocs Olímpics de 1992
- Per la incidència en l'explotació de les seves canteres, com a font de subministrament del material necessari per a la construcció de les obres associades al Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildelfons Cerdà, així com l'exposició universal de Barcelona de 1888 i, òbviament per a la celebració de l'Exposició Internacional de 1929
- Sense oblidar l'empremta urbanística que va generar l'assentament de les barraques dels obrers al peu de la muntanya.

Des d'un punt de vista urbanístic, ens trobem doncs davant d'una zona privilegiada, que va arribar pràcticament inalterable fins a principis de s.XIX, moment a partir del qual, es va trobar sotmesa i alhora va condicionar no tant sols el seu desenvolupament urbanístic sinó també el de la ciutat, a costa però de fer-ho sense cap tipus de planificació, el que ens permet afirmar que, de la mateixa manera que les pedreres de Montjuïc van quedar amagades dins la pròpia muntanya de Montjuïc, també va quedar amagada la transformació urbanística d'aquests terrenys, la seva història i amb ells, la seva empremta urbanística.

De fet, totes les referències urbanístiques de Montjuïc, es centren en els Projectes d'urbanització de la Muntanya però no contempen els terrenys situats als seus peus, àmbit de la nostra recerca urbanística. És per això que, aquesta transformació urbanística constitueix una veritable memòria històrica dins del gran relat que és aquesta muntanya, doncs si bé sabem de la seva existència, la informació de que es disposa és, escassa, dispersa, fragmentada i fins i tot confusa i contradictòria.

Per a portar a terme la reconstrucció urbanística d'aquests terrenys situats al sector septentrional al peu de la muntanya de Montjuïc, ho farem a través d'una de les poques, per no dir única, línia d'investigació, consistent en correlacionar la xarxa de camins d'accés a les pedreres, reconstruïda a partir de les dades dels obrers de Montjuïc (*molers*), amb el binomi camins i torrents que ha caracteritzat la morfologia de la ciutat de Barcelona.

Ho farem en base a les següents hipòtesis de partida:

1. Existència d'un camí, referit al col·lectiu dels obrers de Montjuïc, situada al peu de la muntanya, identificat com a itinerari principal per on s'accedia a les pedreres
2. Existència d'una creu monumental que s'ubicava prop del camí mencionat, mostra del simbolisme, història i cultura de l'explotació de les pedreres
3. Existència d'una casa de caràcter assistencial en ser propietat d'un Canonge de la Catedral de Barcelona, estretament vinculat amb els fets que van succeir a Barcelona en la Primera Gran Bullanga de 1835.

Resultat de la seva verificació, ens portaran a la identificació i reconstrucció del traçat d'aquest camí, com a un dels itineraris principals que menaven a les pedreres, establint el seu caràcter de vial principal per la proximitat a la ubicació de la mencionada creu monumental, amb un traçat que segueix la directriu de la diagonal SO-NE.

El binomi morfologia de camins i torrents de la ciutat de Barcelona, serà una de les eines més significatives, que ens permetrà reconstruir un torrent amb origen aigües amunt a la Font del Gat i final del seu recorregut aigües avall coincidint amb el traçat del vial històric travessant la Illa del sector residencial quadrant oest sector sud prevista en el Pla d'Eixample d'Ildefons Cerdà, entrant a la ciutat vella pel portal de Sant Antoni Abad (figura 224).

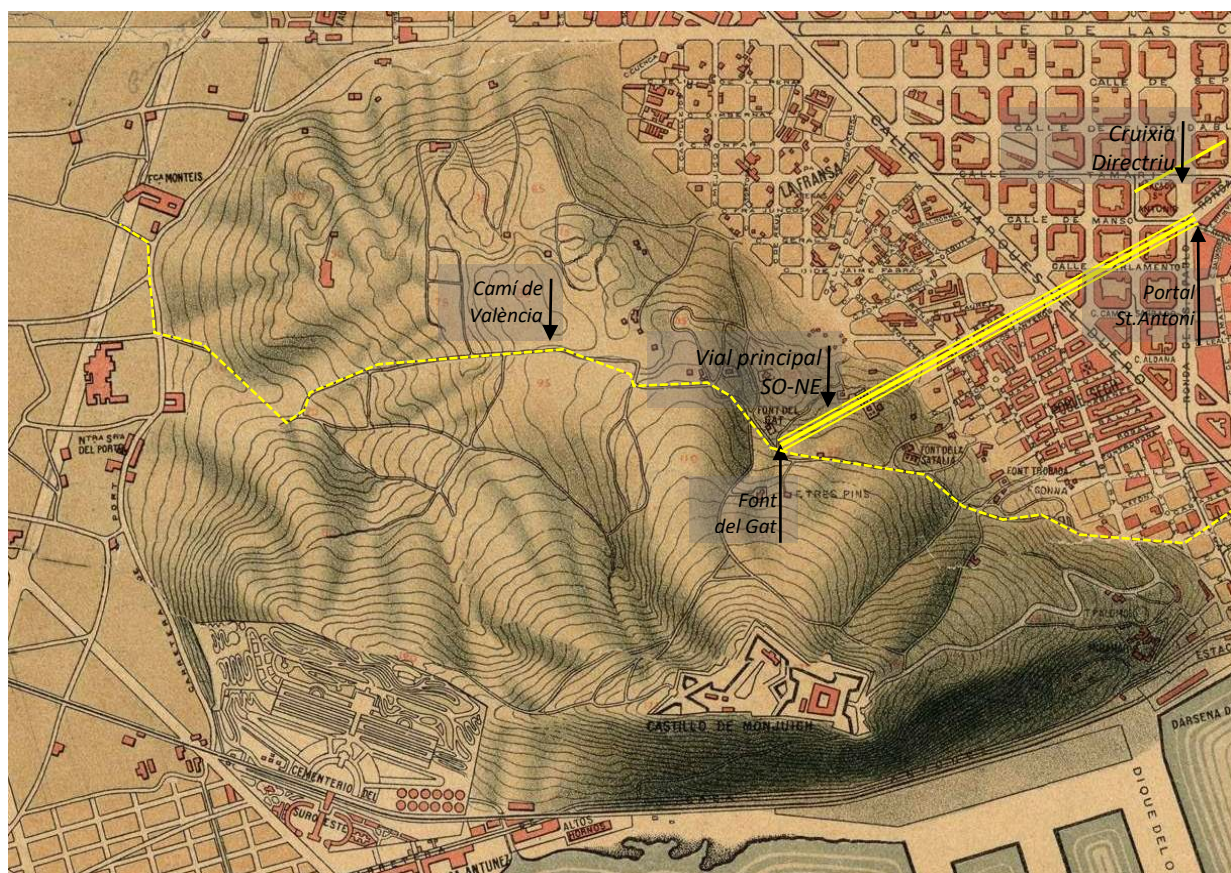


Figura 224. Fragment del Plànol de la ciutat de Barcelona de principis de s.XIX (AHB, anotacions de l'investigador).

En el fragment del plànol anterior, de principis de s.XIX, si considerem el traçat natural dels camins d'accés a la ciutat de Montjuïc (a partir dels seus torrents i rieres), vers la ciutat de Barcelona, en resulta la xarxa de vials principals que s'adjunta, en la que, com es pot observar, la morfologia camins, torrents i rieres, ha estat clau per a identificar els vials principals en ser coincidents amb els dolls de les fonts i els seus torrents (figura 225).

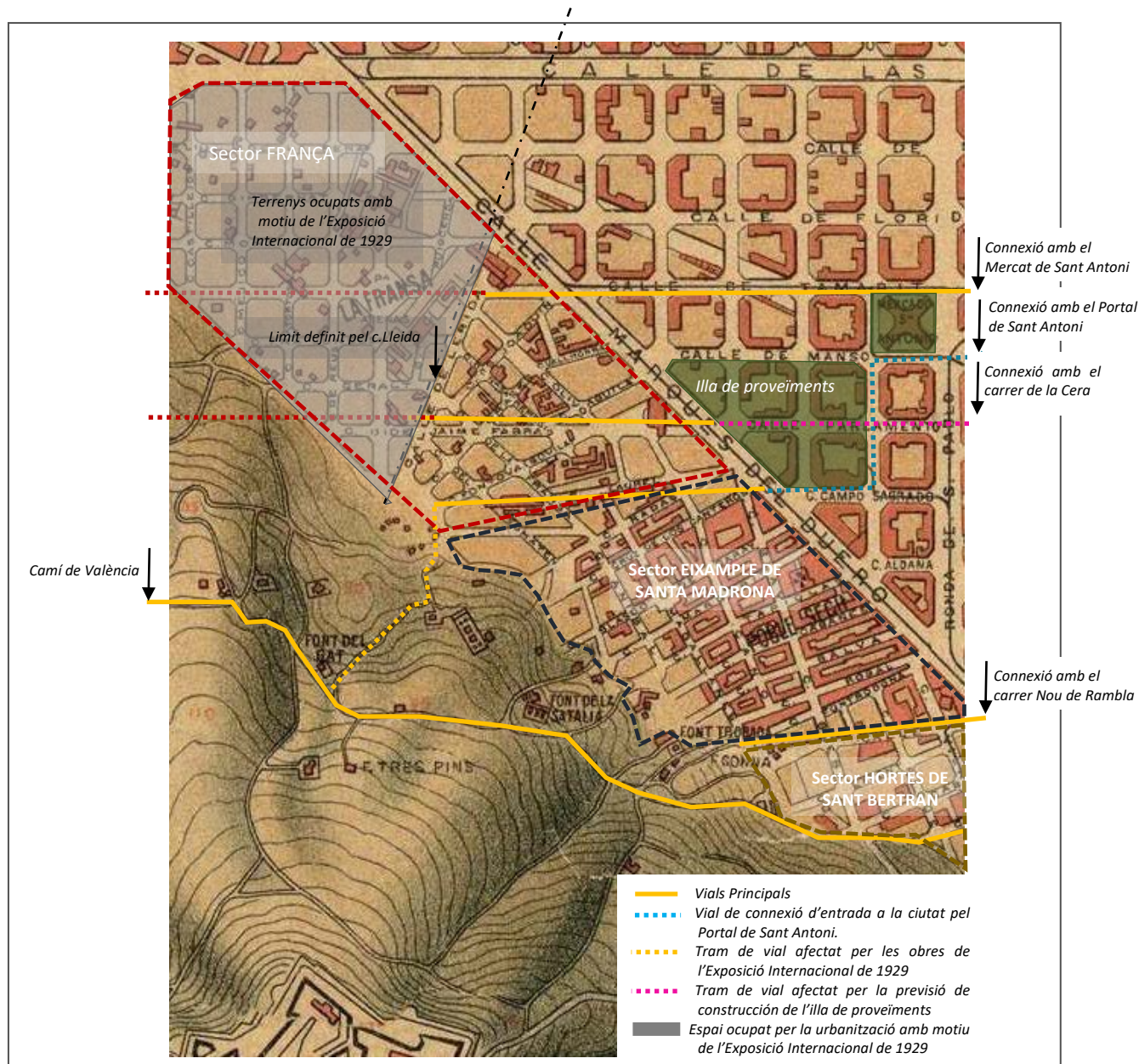


Figura 225. Eixos principals del Poble-sec de principis de s.XIX sobre fragment del plànol de la ciutat de Barcelona de l'època (AHB, anotacions de l'investigador).

L'observació d'aquest plànol, ens permet avançar certs aspectes que seran determinants en la investigació, com son el fet que:

- 1.- El vial de connexió amb el carrer Nou de Rambla (carrer del *Conde del Asalto*), que connecta el Poble-sec amb el barri del Raval, té el seu origen en el camí d'accés a la Font Trobada. Aquest traçat serà l'escollit per la construcció del funicular d'accés a Montjuïc i,

ahora és el vial que limita el sector més marítim del Poble-sec com és el de les Hortes de Sant Bertran.

- 2.- El vial de connexió amb el portal de Sant Antoni, a través de la cunya formada pels carrers de Rades i del *Laurel* (avui carrer de la Concòrdia), que connecta el Poble-sec amb la ciutat a través d'una de les entrades més importants de la ciutat de Barcelona, té el seu origen en el traçat d'accés a la Font del Gat¹⁴⁵. Aquest vial és el que limita el sector central del Poble-sec com és el de l'Eixample de Santa Madrona, amb el sector de la França.
- 3.- El vial de connexió amb el carrer de la Cera, correspon a un vial paral·lel als anteriors, situat estratègicament en el centre geomètric dels terrenys, connecta el Poble-sec amb l'emplaçament de l'illa de proveïments prevista per Ildefons Cerdà. Aquest vial a més, respecta un dels traçats més antics d'accés a la ciutat, previ a la construcció de la muralla Moderna.

En base a aquestes consideracions, podem afirmar que, als peus de la muntanya de Montjuïc, en el seu sector septentrional, la xarxa hidrogràfica de torrents i dolls d'aigua havien estat l'origen d'una xarxa de camins d'accés d'aquests terrenys des de la ciutat, en la que els traçats principals n'havien limitat tres sectors (a mitjan s.XIX pendents d'urbanitzar).

La racionalitat en aquesta xarxa i, els seus orígens ens porta a considerar que, en cas d'haver-se respectat el traçat d'aquests camins principals, de ben segur hagués marcat un desenvolupament urbanístic del Poble-sec, més proper al model d'Eixample Cerdà que no pas al model de creixement Gracienc que realment va experimentar.

Això no va ser possible, en bona part pels motius que hem anat indicant i que, bàsicament es resumeixen en:

- 1.- La confluència de factors com ara, les necessitats de creixement i la demanda d'habitatges que tenia la ciutat, en un moment en que foren enderrocades les muralles, amb la conseqüent abolicció de les restriccions urbanístiques i d'edificació que imposaven les ordenances militars, coincidint amb els conflictes i les reticències amb el Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà, el que va demorar l'inici de la seva urbanització. En aquest context, els terrenys del Poble-sec, eren els únics, propers a la ciutat en els que es podia edificar de manera immediata, com així va ser, iniciant-se pel sector de Santa Madrona, portant-se a terme en un termini extraordinàriament ràpid, tant sols 5 anys (1860-1865) van ser necessaris per a la seva total urbanització i edificació, a costa però de fer-ho sense cap tipus de planificació, amb una xarxa de vials que variava significativament a mesura que s'anava edificant, en un afany d'adequar-se sobre la marxa, als condicionants que imposaven els canvis de nivell del terreny.

¹⁴⁵ En arribar a la ciutat, coincideix en la cruïlla al peu de la muralla Moderna, amb el camí de Madrid, i ens porta a la plaça del Padró des d'on accedim a la ciutat Antiga pels carrers de l'Hospital i/o del Carme. En aquesta plaça també hi connecta l'anteriorment mencionat carrer de la Cera.

2.- Amb el sector de Santa Madrona urbanitzat, el terrenys del sector de la França, van ser segregats i ocupats amb motiu de la celebració de l'Exposició Internacional de 1929, reduint-lo extraordinàriament.

En aquest context, ja tant sols restava pendent d'urbanitzar, els terrenys corresponents al sector de les Hortes de Sant Bertran, la zona més marítima del Poble-sec que, a diferència dels anteriors, ja no estava sotmesa als anteriors condicionants i el seu creixement va seguir el model d'Eixample Cerdà.

Amb tot l'exposat, es posa de manifest la improvisació i el caràcter merament especulatiu i caòtic, amb el que es va efectuar el creixement urbanístic d'aquests terrenys i, òbviament la pèrdua de qualsevol empremta de la xarxa de camins que van perdurar fins ben entrat el s.XIX.

Tant es així que, serà la característica morfològica camins-torrents, la que ens permetrà reconstruir la transformació urbanística d'aquests terrenys, a través de:

- Els torrents que van esdevenir camins i els seus itineraris alternatius els dies de pluges
- Els itineraris que feien servir els obrers de Montjuïc (molers) per accedir a les pedreres.

La reconstrucció d'aquesta xarxa de camins/torrents, ens permetrà identificar els itineraris principals que, en cas d'haver-se respectat, haurien pogut esdevenir els eixos sobre els que assentar un model de creixement urbanístic seguint el model del Pla de reforma i eixample d'Ildefons Cerdà, alhora que donar continuïtat i connectar el Poble-sec amb la Ciutat Vella i l'Eixample.

De tots els itineraris principals, el més significatiu i alhora més complexa en la seva anàlisi i reconstrucció, és l'eix central, que connecta el centre geomètric del Poble-sec, amb l'illa de proveïments, finalitza el seu traçat al portal de Sant Antoni Abad (entrada principal de Barcelona per l'oest), i té en el seu altre extrem la confluència amb el camí de València que li permet travessar per l'interior, la muntanya de Montjuïc (en aquella època encara no estava obert l'accés a la ciutat pel front marítim del Morrot).

El fet que aquest camí tingui el seu origen en la xarxa de torrents i, que fos utilitzat com un dels itineraris principals dels *molers*¹⁴⁶, ens permetrà portar a terme la seva reconstrucció i, implícitament recuperar els eixos principals que, seran claus en la determinació del desenvolupament urbanístic d'aquest primer eixample de Barcelona situat en el sector septentrional de la vessant de Montjuïc, avui en dia Poble-Sec, recuperant una veritable memòria històrica dins del gran relat que és aquesta muntanya.

¹⁴⁶ Com ho prova l'existència de la *creu monumental del molers*, situada en el seu traçat (mostra del simbolisme, història i cultura de l'explotació de les pedreres).

7.11 EL POBLE-SEC - BARRI DE BARCELONA SITUAT ALS VESSANTS SEPTENTRIONALS DE MONTJUÏC

7.11.1 ELS ORÍGENS

La terra era negra, molt fètil. L'aigua sobrava. Les hortes de Sant Bertran, com es deia a mitjan segle XIX a un bon tros del que avui és el Poble-Sec, tenien l'aigua que baixava de Montjuïc per donar i usar. Per això el Poble-Sec, malgrat el seu nom, mai va ser un lloc sec, sinó tot el contrari. A mitjan segle XIX es van instal·lar al voltant de les Drassanes les fàbriques de teixits que van començar a absorbir ingents quantitats d'aigua. Els pous van començar a quedar-se secs perquè l'aigua s'anava a les fàbriques, que funcionaven amb la llavors moderna energia del vapor, i les hortes del Poble-Sec, el sector més marítim conegut amb el nom de les Hortes de Sant Bertran van acabar per quedar seques. La gent va començar a parlar d'un lloc sec referint-se a la zona. L'historiador Miquel Badenas dóna fe d'aquesta explicació, i ens cita diferents articles en els que ha estat publicada¹⁴⁷, així va ser com les riques hortes es van convertir en el Poble Sec.

Com es pot comprovar, la pràctica totalitat del Poble-Sec (en els seus tres sectors que el constitueixen), va arribar pràcticament inalterable fins a mitjans del s.XIX, com a zona de terrenys fèrtils destinats a Hortes (figura 226).

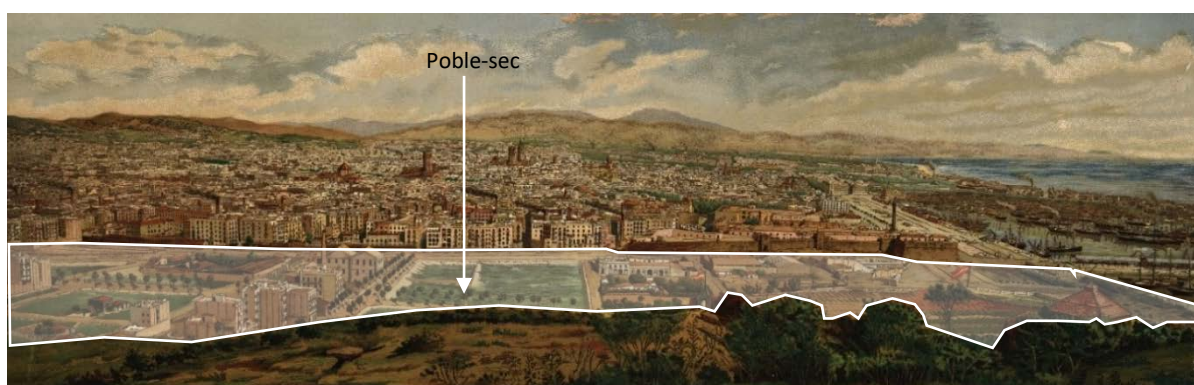


Figura 226. Vista Panoràmica dels terrenys del futur Poble-sec des de la muntanya de Montjuïc s.XIX. (ICGC)

L'ús d'aquestes terres situades fora de la muralla de la ciutat de Barcelona eren fonamentalment agrícola, i en elles, les ordenances militars¹⁴⁸ prohibien qualssevol tipus d'edificació:

- En les zones adjacents a la muralla
- En les zones que es troben dins l'abast militar del castell de Montjuïc¹⁴⁹, a un tir de canó.

¹⁴⁷ Diari de Barcelona maig de 1849 i a l'octubre de 1852

¹⁴⁸ La muntanya del Montjuïc era una zona militar per la presència del Castell, construït a l'any 1751.

A l'any 1640, va esclatar la revolta dels Segadors¹⁵⁰ que va acabar amb la mort del virrei quan aquest intentava fugir. En aquest context històric, era un fet la necessitat de contruir una fortalesa militar al damunt de la muntanya de Montjuïc, substituint l'existent torre de guaita per a vigilar els baixells, per una torre de defensa (figura 227). Aquesta torre fou construïda en 30 dies i es comunicava amb la ciutat mitjançant el camí que hom coneix com a camí de Montjuïc.

Amb la finalització de la construcció del castell de Montjuïc a l'any 1751, la muntanya de Montjuïc, passa a estar sota influència militar, marcant tres zones diferenciades: la primera anava del castell fins a uns 400 metres, on està el parc d'atraccions, la segona zona anava fins als 800 metres, l'actual Passeig de l'exposició i, la tercera arribava fins a l'actual carrer Vila i Vilà. Eren molt restrictives les normes a la primera zona, en les altres dues, no era permès construir per sobre dels 5 metres per no entorpir la trajectòria dels projectils que llançaven els canons, la qual cosa els limitava a una tipologia d'edificació de planta baixa més un.

Així doncs, la urbanització de la muntanya de Montjuïc sempre va estar condicionada a les reglamentacions militars del 1768, que prohibien la construcció a menys de 1.250 metres dels seus llocs estratègics, com ara la muralla que tancava la ciutat i el castell en el seu cim.

En la segona meitat del segle XVIII però, es produiran tot una sèrie de fets que donaran lloc als primers canvis espectaculars a la zona que actualment ocupa el barri del Poble-sec:

- L'establiment dels prats d'indianes a les Hortes de Sant Bertran
- L'explotació de les pedreres de la muntanya de Montjuïc
- L'enderroc de les muralles de Barcelona (1854-1859, a excepció de la muralla de Mar)
- La demora del Pla de l'eixample, doncs no va ser aprovat fins l'any 1859 i a més, a causa dels conflictes i les seves reticències, es va demorar l'inici de la seva urbanització
- El fet, que aquesta vessant Nord de Montjuïc, no s'havia inclòs en el pla de l'eixample
- El fet que aquests terrenys no estaven sotmesos a les regulacions urbanístiques
- La proximitat al centre de la ciutat
- L'abolició a l'any 1869 de les restriccions urbanístiques i d'edificació que imposaven les ordenances militars (Ordre del Regents del Regne del 28 de juny de 1869).

A finals de segle aquestes restriccions es van suavitzar, fet que va permetre suavitzar aquestes condicions d'edificabilitat tan rigoroses. Es va iniciar la urbanització del barri del

¹⁴⁹ El Castell de Montjuïc ve marcat pel conflicte que es va produir i que va esclatar amb la Batalla de Montjuïc, (26 de gener de 1641), i que hom recorda com un símbol de victòria per a la milícia de Barcelona enfront de l'exercit castellà que en nom de Felip IV i el Comte Duc d'Olivares, venien a ocupar Barcelona. Aquesta batalla és conseqüència de tot un seguit de fets que tenen el seu origen en els terços castellans que els pagesos catalans tenien que allotjar durant la guerra entre Espanya i França.

¹⁵⁰ La Guerra dels Segadors (o Guerra de Separació o Secessió) fou un conflicte bèl·lic que afectà bona part del Principat de Catalunya entre els anys 1640 i 1652. Es va iniciar amb motiu de les revoltes de la pagesia en petits nuclis de camperols com, Sant Esteve de Palautordera, Riudarenes, Santa Coloma de Farners, Palafrugell, etc. A poc a poc es va estendre a les poblacions més grans, fins arribar a Barcelona.

Poble-sec format per quatre sectors: les Hortes de Sant Bertran, Santa Madrona, el barri de la França i la Satàlia¹⁵¹ (figura 228).

Malgrat aquesta urbanització parcial de la part baixa de Montjuïc, la presència del castell militar va frustrar poder seguir amb el procés d'urbanització que s'havia iniciat. Caldrà esperar fins la construcció del recinte firal de l'Exposició Internacional de Barcelona del 1929, per tornar a intentar la urbanització d'aquests terrenys però cap dels projectes que a tal efecte es van redactar, va tirar endavant i la muntanya va quedar sense urbanitzar. En conseqüència, la urbanització d'aquests terrenys del Poble-sec es va fer sense un projecte d'urbanització pròpiament dit, sotmès a criteris especials i eminentment especulatiu.

El resultat va ser una xarxa de carrers estrets amb cases altes, pocs espais verds i places, amb grans pujades i desnivells, sobretot a mesura que els carrers s'enfilen vers Montjuïc, en el que els seus habitants han estat gent humil, obrera i nousvinguts majoritàriament, en definitiva un barri humil però alhora privilegiat en quant a la seva ubicació a la ciutat, en estar situat als peus de Montjuïc i prop del Port i dels barris més antics de Barcelona (figura 229)



Figura 227. Vista actual de la torre de defensa del castell de Montjuïc

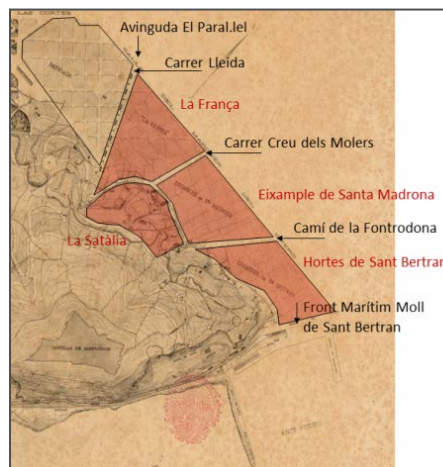


Figura 228. Sectors del Poble-Sec sobre Fragment del Plànol *Anteproyecto de Paseos y urbanización rural de la montaña de Montjuïc de 1894* (AHB).

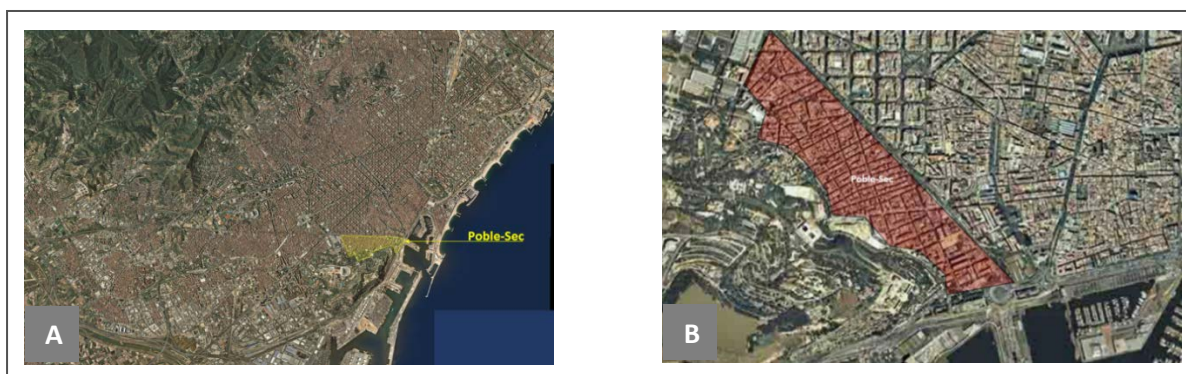


Figura 229. Dues imatges de l'ortofotomapa actual del Poble-Sec i Montjuïc (ICC, anotacions de l'investigador).

¹⁵¹ A partir del projecte de l'Arquitecte Josep Amargós i Samaranch (1849-1918).

7.11.2 LES HORTES DE SANT BERTRAN

Les Hortes de Sant Bertran (figures 230 i 231), corresponen al sector marítim del Poble-Sec¹⁵² limitat entre aquest i el carrer de la Fontrodona que, tradicionalment i fins ben entrat el segle XIX s'ha dedicat a usos agrícoles, en disposar de terres fèrtils i abundant aigua, com ho demostra l'existència a l'Edat Mitjana d'un Estany anomenat el Cagalell.



Figura 230. Sector Hortes de Sant Bertran del Poble-sec sobre Plànol *Anteproyecto de Paseos y urbanización rural de la montaña de Montjuïc* de 1894 (AHB, anotacions de l'investigador).

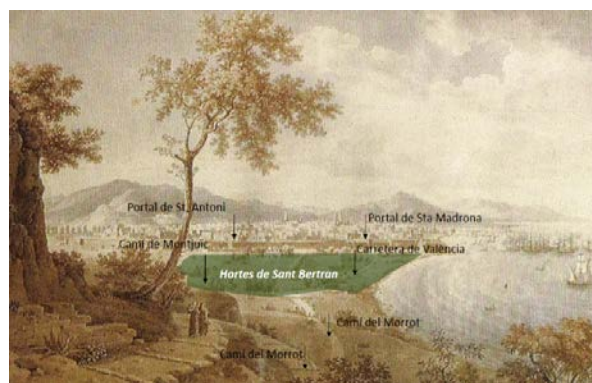


Figura 231. Aquarel·la de les Hortes de Sant Bertran (Bourgeois 1803, anotacions de l'investigador).

Les Hortes de Sant Bertran, prenen el nom d'una antiga ermita dedicada a Sant Bertran¹⁵³ que, situada prop del camí conduïa a l'església de Nostra Senyora del Port. Les parcel·les tenien de mitjana una superfície de 1 i 4 mojudas, en la que s'hi trobava l'hort, així com diferents arbres fruiters sent els més freqüents els arbres tarongers i figues, al bell mig hi acostumava a haver-hi el pou d'aigua. A partir del s.XIX, per tal d'urbanitzar aquest sector, es van iniciar els treballs de dragar aquests terrenys de manera que, progressivament es va anar perdent l'ús agrícola en solars per edificar. En aquest sentit, la proximitat del sector industrial del barri del Raval combinat amb la proximitat del port va derivar en el desenvolupament d'una gran activitat industrial, fins el punt de passar a ser considerat el sector més industrialitzat del Poble-Sec, el qual estava habitat per gent obrera, humil i en la seva major part nouvinguda, sent la comunicació del Sector amb la ciutat, a través del carrer de Canals, també anomenat Nou de la Rambla o del *Conde del Asalto*. Una de les primeres fàbriques del nou espai urbà va ser la *Societat Espanyola d'Electricitat*, fundada a l'any 1881, amb la central i magatzems de carbó¹⁵⁴, en l'illa formada pels carrers Paral·lel, Vila i Vilà, Mata i Cabanes. Coneguda com a Central d'Electricitat del Carrer Mata¹⁵⁵ (1883-1987), fou la primera d'Espanya, tercera d'Europa i setena del món.

¹⁵² La seva urbanització va quedar fora del Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà.

¹⁵³ Aquesta Ermita fou destruïda per les tropes Napoleòniques quan envaïren Barcelona l'any 1808.

¹⁵⁴ Es van instal·lar al Port per facilitar la logística de disponibilitat del carbó necessària pel seu funcionament.

¹⁵⁵ Amb el temps va passar a ser coneguda com la central elèctrica de *Les tres xemeneies*.

Amb el pas dels anys, aquesta central es va anar ampliant fins assolir l'emblemàtic conjunt conegut popularment com *Les Tres Xemeneies* (figura 232):

- La primera, la més allunyada del mar, va enlairar-se el 1897 amb la construcció inicial
- La segona fou la més propera al port i data de 1904 quan l'empresa ja s'anomenava *Compañía Barcelonesa de Electricidad*
- Finalment, la tercera (situada entre les dues anteriors), va ser aixecada el 1912 completant aquest conjunt indissociable fins avui de l'skyline de la ciutat que, amb una alçada de 60 metres era similar a la del Monument a Colom.



Figura 232. Evolució de la construcció de les xemeneies de la central del carrer Mata (AFB).

Tal i com hem mencionat, a banda de les *Tres xemeneies*, hi havia una altra, també amb una alçada similar, situada en el carrer Carrera, uns tres-cents metres més enllà en direcció al port. Aquesta era la de la central tèrmica del carrer Carrera (1899-1969), donava energia elèctrica als tramvies de la ciutat, en resposta al pas de modernització que havia adoptat a finals del segle XIX la *Companyia de Tramvies*, al substituir els vehicles de tracció animal amb cavalls per tramvies elèctrics, construint la seva pròpia central. Els treballs es van començar al 1896 i tres anys més tard ja donava servei a la línia de circumval·lació, pionera en l'electrificació dels tramvies barcelonins (figures 233 i 234).



Figura 233. Vista general de la central amb les tres xemeneies. Al fons, la central d'electricitat del c/Carrera (AFB 1920).



Figura 234. Foto en la que es fa coincidir el cim de la xemeneia del carrer Carrera amb l'estàtua de Colom situat just darrera. L'efecte òptic és espectacular (Ballell 1906).

La central del Carrer Carrera va quedar malmesa pels bombardeigs aeris durant la Guerra Civil, tot i que va seguir funcionant perllongant-se fins l'any 1968 en que va ser clausurada, desmantellada l'any següent i, amb la xemeneia enderrocada. En el cas de la central del Carrer Matas, va anar perdent protagonisme en entrar en funcionament les centrals dels Pirineus que transportaven l'electricitat en alta tensió fins a Barcelona, passant a ser propietat de *Riegos y Fuerzas del Ebro* i *FECSA*. Es va clausurar a l'any 1964. A l'any 1979 va ser inclosa en el catàleg del patrimoni artístic industrial de la ciutat de Barcelona.

Així doncs, aquest sector es va caracteritzar pel seu desenvolupament industrial (figures 235 a 239) i, com a tal es va urbanitzar, amb el protagonisme i l'activitat que li conferien les centrals elèctriques mencionades.



Figura 235. Vista panoràmica. Es poden observar les xemeneies de les Central de Mata i de Carrera (AFB 1920).



Figura 236. Vista del sector de les Hortes de Sant Bertran captada des de Montjuïc amb el Paral·lel i la ciutat al fons i la Central Tèrmica del c/Carrera (AFB 1900).



Figura 237. Vista general de les Hortes de Sant Bertran en el que es pot observar les naus industrials edificades (AFB 1880).



Figura 238. Descàrrega de Carbó -Moll de St. Bertran- per al subministrament de les Centrals (AFB 1905).



Figura 239. Carros que des del port traginaven el carbó fins a la tèrmica de la Companyia de Tramvies de Barcelona (AFB 1920).

7.11.3 L'EIXAMPLE DE SANTA MADRONA

El Sector de Santa Madrona, pren el nom d'una antiga Ermita que en ell s'hi troba (figura 240). Correspon al sector Central del Poble-Sec¹⁵⁶, situat entre el torrent de la Font Trobada (carrer de Fontrodona) i el carrer de la Creu dels Molers (figura 241).



Figura 240. Ermita de Santa Madrona en l'actualitat (AFB).

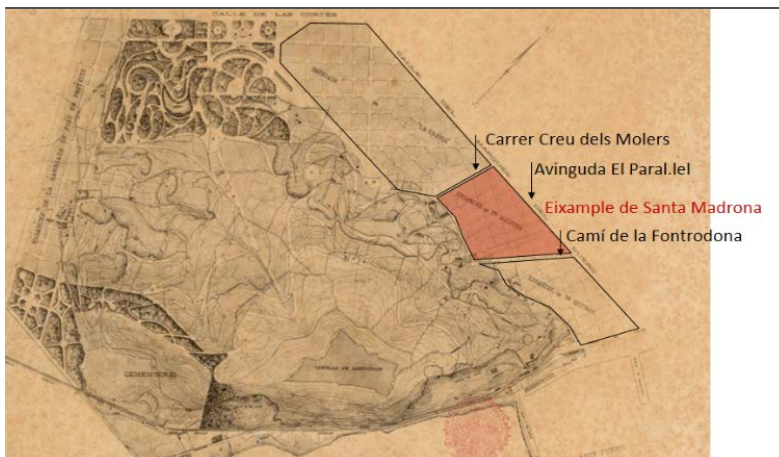


Figura 241. Sector de Santa Madrona sobre Plànol *Anteproyecto de Paseos y urbanización rural de la montaña de Montjuïc* de 1894 (AHB, anotacions de l'investigador).

De les moltes Ermites de la muntanya de Montjuïc, L'ermita de Santa Madrona¹⁵⁷ ha estat l'única que queda dempeus, hom pensa que probablement ha estat així per la seva humilitat. fou construïda el 1558, destrossada el 1714, reconstruïda el 1754 convertida en tinença parroquial el 1888, incendiada a la Setmana Tràgica i reconstruïda el 1916. Es considera que probablement va ser una de les primeres ermites de Barcelona.

És en aquest sector per on es va iniciar la urbanització del barri, amb motiu de l'enderroc de les muralles (1854-1859) i, es va portar a terme en un termini extraordinàriament ràpid (1860-1865), en el que tant sols van ser necessaris cinc anys per a fer desaparèixer les torres o cases entre horts per donar pas a l'any 1869, a l'inici de les construccions de les grans edificacions, amb motiu de la derogació de les zones polèmiques militars del Castell.

Aquesta urbanització considerada i anomenada Eixample de Santa Madrona es va portar a terme seguint els camins antics que sortien de la ciutat seguint el model de traçat d'Eixample Menor, passant a ser una mostra del triomf de la iniciativa privada que en oposició al model d'Eixample Cerdà, retorna al model de creixement Gracienc: ocupació intensiva, carrers estrets (entre 8 i 10 metres), residències a partir de parcel·lacions de 6 metres i edificis alts.

¹⁵⁶ La seva urbanització va quedar fora del Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà.

¹⁵⁷ La seva arribada a Barcelona forma part, també, del llegendari fabulós. Explica Joan Amades que, «a l'any 992 els cristians de Salònica anaven a adorar el cos de la santa i que els infidels, per tal de desbaratar-ne el culte, es van vendre el cos a uns mercaders francesos que es proposaren fer-hi negoci (...) Embarcaren el cos en una nau que anava cap a Marsella i van fer-se a la mar». Cada vegada que, un cop passat el temporal, volien retornar les restes santes al vaixell, es reuprenia el mal temps i que, d'aquesta manera van interpretar que era el desig de la santa de restar a Barcelona (Amades 1984).

7.11.4 LA FRANÇA

La França¹⁵⁸, és el Sector del Poble-sec més allunyat del Port, caracteritzat per la presència de Pedreres amb alguna caseta prop del *camí de la Creu de molers* (figura 242). A partir del 1877 formà part del districte municipal anomenat l'Eixample de Santa Madrona.

En aquesta zona entre els anys 1858 i 1869, es concentrava una estructura productiva dedicada a l'extracció de pedra. En els inicis de la urbanització, aquesta es va dur a terme sense cap tipus de control, donant origen a un barri d'estructura caòtica i d'habitatges modestos.

L'any 1872, uns propietaris tenen la iniciativa de perllongar els carrers d'aquesta zona per enllaçar-les amb l'esquerra de l'eixample de Cerdà¹⁵⁹.

L'any 1877, l'ajuntament convoca a concurs la urbanització de la muntanya i els enginyers militars van proposar un pla d'ordenació per a aquesta zona. La seva urbanització es caracteritza pel fet que en el seu àmbit més ponentí, i d'acord al Projecte que va guanyar Amargós a l'any 1877 es va incorporar el seu enjardinament en el tram comprés des de la Creu Coberta fins a Montjuïc.

L'any 1890, el propi Josep Amargós proposava el manteniment del traçat dels carrers de l'eixample previstos per Cerdà i va intentar fer un projecte racional d'urbanització en aquest sector, amb especial interès en el sistema viari i els espais verds. Aquest projecte va ser molt valorat pel que fa a l'ordenació de la muntanya com a gran espai verd enjardinat i es deia que aquest lloc estava destinat a transformar-se en un dels més bonics de la costa mediterrània. El Projecte però es va modificar a causa de l'exposició internacional de 1929, en destinar-se part del sector de la França a la ubicació de diferents Palaus, instal·lacions esportives i edificis, i així el Poble-sec, i en concret la França, es va tallar a l'altura de l'actual carrer de Lleida (figura 243).

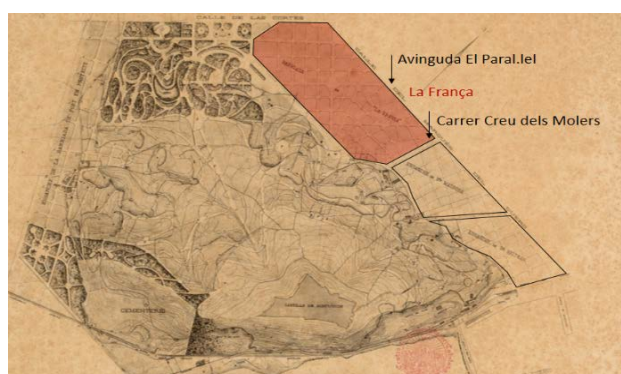


Figura 242. Sector inicial de La França sobre Plànol *Anteproyecto de Paseos y urbanización rural de la montaña de Montjuïc* de 1894 (AHB, anotacions de l'investigador).



Figura 243. Sector definitiu de La França sobre fragment Plànol *Anteproyecto de Paseos y urbanización rural de la montaña de Montjuïc* de 1894 (AHB, anotacions de l'investigador).

¹⁵⁸ Deu el seu nom a un gran magatzem que al segle XIX es deia *Almacenes España*. El competidor de l'Espanya va decidir batejar el seu local com a França, però al tractar-se d'un establiment més petit, els veïns del Poble-sec el van batejar com a França Xica (Barril 2012).

¹⁵⁹ La seva urbanització va quedar fora del Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà.

Tot això feu que la urbanització es portés a terme amb criteris eminentment especulatiu i que el resultat fos una xarxa de carrers estrets amb cases altes, pocs espais verds i places, caracteritzant-se amb grans desnivells i pujades sobre tot en enfilar-se vers Montjuïc.

Aquesta urbanització es pot apreciar tant sols observant la diferent densitat entre els diferents sectors analitzats (figura 244).

El Plànol de l'any 1943, ja ens permet observar aquest desenvolupament urbanístic en el que es posen de manifest els criteris especials i eminentment especulatiu (en oposició al model d'Eixample Cerdà), retornant a un creixement com l'experimentat al barri de Gràcia (figura 245).

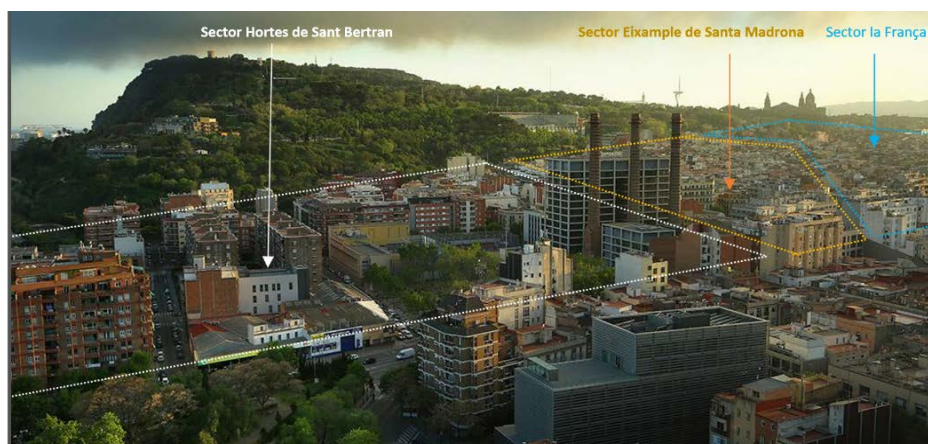


Figura 244. Vista panoràmica actual del Poble-Sec (CartoBCN, anotacions de l'investigador)

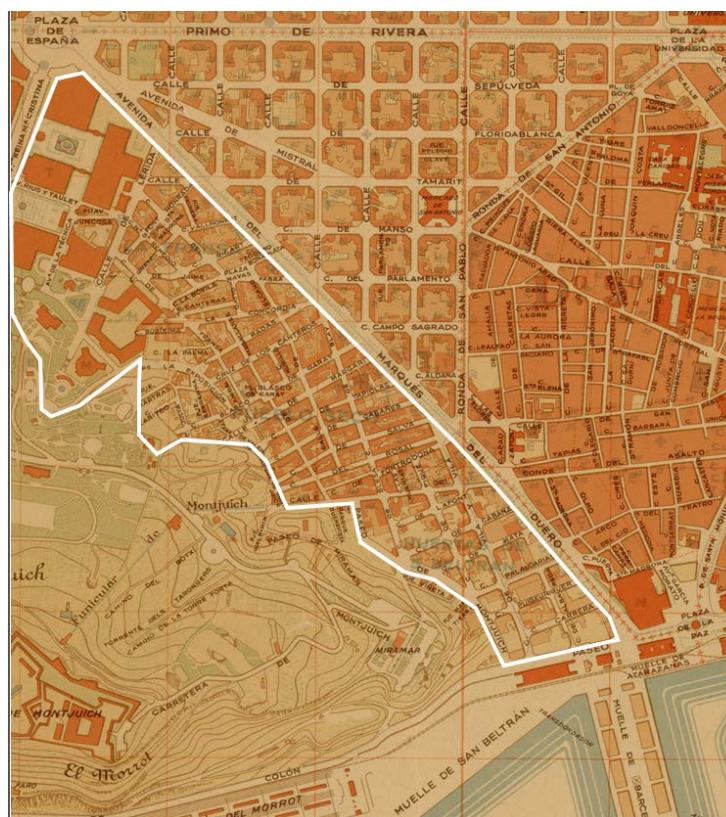


Figura 245. El Poble-Sec sobre fragment del Plànol de la ciutat de Barcelona de 1943 (ICGC).

7.11.5 L'AVINGUDA DEL PARAL·LEL

L'Avinguda del Paral·lel, com a límit del barri del Poble-Sec (figures 246 i 247), mereix per la seva importància un capítol específic. Aquesta gran avinguda (a diferència del Barri que limita), sí que està prevista en el traçat del Pla de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà i ocupa un pes significatiu com a eix que enllaçava el sector de la Creu Coberta o plaça d'Espanya (on arribaven els principals camins del Llobregat), amb el Port.

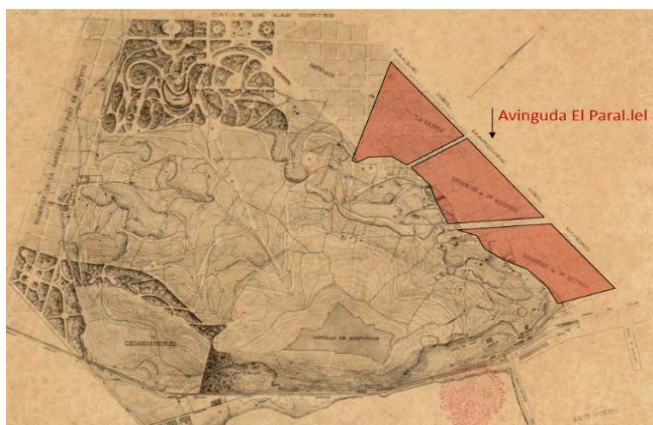


Figura 246. Avinguda del Paral·lel sobre Plànol de Anteproyecto de Paseos y urbanización rural de la montaña de Montjuïc de 1894 (AHB, anotacions de l'investigador).



Figura 247. Vista de l'Avinguda del Paral·lel a principis del s.XX (AFB 1914).

«Cerdà havia projectat una avinguda de 50 metres d'amplada, la urbanització de la qual es va inaugurar l'any 1894 amb el nom de Marquès del Duero, nom que arribaria fins a l'any 1979 amb el parèntesi dels anys de la República en que va ser coneguda com a Francesc Layret. L'època democràtica va donar-li el nom amb que sempre havia estat coneguda a nivell popular. Els propietaris dels terrenys trobaven massa l'amplada projectada i van pressionar l'Ajuntament de l'època per reduir-la a 40 metres. La solució va ser salomònica: una llei va obligar que els edificis nous tinguessin uns porxos de 5 metres d'amplada, a més, havien d'estar unificats estèticament per voreres i illes de cases. Això va fer que apareguessin magatzems provisionals que, en comptes d'edificis porticats es van convertir en teatres. La llei de porxos va arribar fins 1929, moment en que fou derogada» (Frigola 2012).

El traçat de l'Avinguda del Paral·lel, inaugurada en 1894, coincideix amb el d'un paral·lel terrestre que es troba a 41°22'34" Nord.

El Paral·lel constitueix una avinguda important que comunica el Port amb la Plaça d'Espanya separant els tres barris pels que passa: el Poble-Sec; el Raval (considerat en aquell temps com el *Barrio Chino* i, el de Sant Antoni. El seu traçat respon al criteri de crear vies al voltant de les muralles, que l'apropen al nou ordenament de la ciutat segons el Pla d'Eixample de Barcelona de Cerdà, com són: el Paral·lel, les Rambles, la Via Laietana, Passeig del Born i Passeig de Sant Joan (Frigola, 2012).

Cerdà va estructurar (ja en els primers plànols de 1855), aprofitant els traçats existents del Camí Ral de Sants i de Sant Andreu, dos grans avingudes perpendiculars que formaven 45 graus amb la quadrícula de l'Eixample: aquests eren el Paral·lel (E-O) i la Meridiana (N-S) (figura 248).

L'origen del seu nom, ha estat divers, com ho han estat els diferents noms que ha tingut des de la seva inauguració:

- En el moment de la seva inauguració, en 1874 es va anomenar Avinguda Marques del Duero
- En 1932, va passar a anomenar-se Avinguda de Francesc Layret
- En 1939, acabada la guerra, es va tornar a anomenar Avinguda Marques del Duero
- A partir de 1979, es va quedar amb el nom actual de Avinguda del Paral·lel¹⁶⁰.

Si prolonguem el Paral·lel cap l'est i la Meridiana cap el sud, les línies s'intersequen a l'antic far del port de Barcelona, avui anomenada Torre del Rellotge, pel rellotge de 4 esferes que s'hi va instal·lar en el segle XVIII. La Torre es veu encara avui si mirem des del Maremagnum cap el moll de Pescadors, entre l'Institut de Ciències del Mar i el Passeig Joan de Borbó (figura 249).

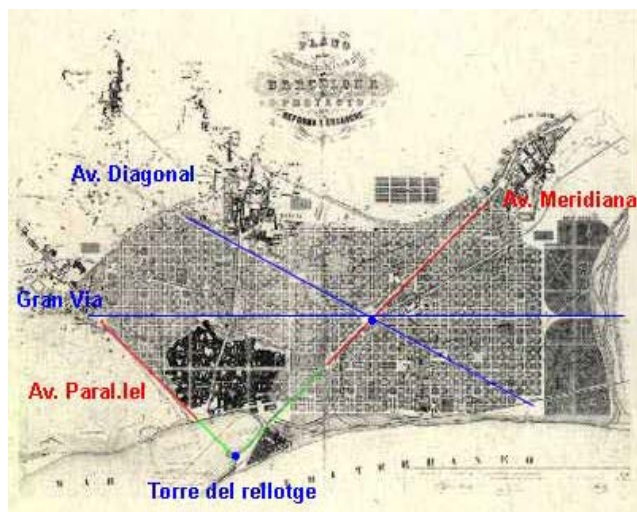


Figura 248. Els Principals eixos urbanístics de Barcelona. Confluència de les avingudes del Paral·lel i Meridiana en la Torre del Rellotge del Port (ICGC).



Figura 249. Vista de la Torre del Rellotge, amb Montjuïc al fons (www.Pinterest, 2019).

L'avinguda del Paral·lel presenta una personalitat pròpia vinculada sobretot en la seva etapa d'esplendor (primer terç del s. XX), quan la proximitat amb el Barri Xinès i l'animació dels seus cabarets i cafès atreïen escriptors estrangers que li donaren dimensió literària. Aquesta personalitat pròpia molts historiadors l'han recollit d'una manera prou expressiva sota la

¹⁶⁰ «Corre la llegenda que el nom de l'Avinguda del Paral·lel ve de Josep Comas Solà (1868-1937), insigne astrònom català. La història explica que Comas va convèncer una ex-minyona de la família que es va establir posant una bar en aquella avinguda, que dones el nom de Paral·lel el seu establiment. El que sembla però força clar es que la denominació de l'Avinguda del Paral·lel i Meridiana apareix ja en el projecte inicial de Cerdà de 1855» (Cabañas 1945). És una llegenda més, una altra de les falses històries doncs l'avinguda deu la seva paternitat a Ildefons Cerdà (Badenas 1993).

consideració que el Paral·lel, façana del Poble-Sec, tenia una vida molt diferent d'aquest al qual limitava.

És prou difícil descriure d'una manera breu i concisa el que ha estat aquesta avinguda per la ciutat de Barcelona. En aquest sentit em remeto al contingut de l'Exposició celebrada a Barcelona amb el tema central : *El Paral·lel, 1894-1939. Exposició: Barcelona i l'espectacle de la modernitat. 26.10.2012–24.02.2013*. Organitzada pel Centre de Cultura Contemporània de Barcelona. Text de Joan Àngel Frigola.

«El què succeeix al Paral·lel des de finals del s.XIX fins al 22 de gener de 1939 és similar al Montmartre de París o al Broadway de Nova York, però cal remarcar que és un cas únic al món. A diferència d'aquests i altres exemples internacionals, el Paral·lel és un àmbit d'hegemonia popular que des del seu naixement va esdevenir una expressió cultural genuïna del conflicte social i polític que caracteritzava la Barcelona de la primera meitat del segle XX i va generar uns espectacles de continguts i formats perfectament diferenciats, confeïts pel públic i pels artistes» (Frigola, 2012).

L'Avinguda del Paral·lel, va ser pensat per Cerdà d'una manera, però amb el temps i, fruit d'unes circumstàncies històriques úniques, es va acabar convertint en un model cultural de referència, habitada per grups marginals en un afany de distanciar-se de les autoritats¹⁶¹, com si d'una veritable frontera es tractés dins la mateixa ciutat que el va veure créixer.

Per acabar, no podem finalitzar aquest capítol sense tenir en compte el fenomen del barraquisme que, en el primer quart del s.XX, va tenir una incidència prou significativa per la seva presència a l'Avinguda del Paral·lel, just en l'últim tram del mateix, abans d'arribar a la Plaça Espanya, coincidint amb la cruïlla entre el carrer Vilamarí i l'avinguda Mistral.

El carrer Vilamarí tenia en aquell període el seu inici just a la cantonada amb l'avinguda Mistral, travessava l'Avinguda Roma, i finalitzava a la paret de la Model.

L'Avinguda Mistral, coneguda a la dècada de 1920 com a Passeig de la Creu Coberta, era la continuació de l'antiga via d'entrada a Barcelona, des de Sants i la Creu Coberta entrant a la ciutat vella a través del Portal de Sant Antoni de la muralla just davant del mercat del mateix nom.

La cruïlla constituïda per la intersecció dels carrers Vilamarí i Floridablanca limitada pel Paral·lel, es caracteritzava per la presència d'un nucli barraquista que, no fou començat a enderrocar fins al desembre de 1927, vigílies de l'Exposició Universal.

En aquest context és important fer menció explícita de la recerca exhaustiva que s'ha portat a terme, en un afany de poder aconseguir unes imatges fotogràfiques que ens fessin possible de poder disposar d'una informació gràfica de l'evolució urbanística dels terrenys del Poble-Sec.

¹⁶¹ Comunitats gitanes, traginers que anaven i venien del port i també alguns pagesos que conreaven els terrenys que amb els anys acabarien sent el barri del Poble Sec.

En aquest sentit però, a diferència del que va succeir amb d'altres intervencions urbanístiques de l'època, les obres que es van portar a terme en el desenvolupament urbanístic del Poble-Sec, no van quedar recollides a través de la mirada dels diferents fotògrafs¹⁶² i, per tant, no formen part del patrimoni visual de Barcelona.

Una possible interpretació explicació seria, el fet que les obres de demolició de les edificacions existents es van portar a terme en un termini extraordinàriament ràpid, fent desaparèixer les torres o cases entre horts per donar pas a l'inici de les construccions de les grans edificacions.

El que no deixa de ser sorprenent però és el fet que, no hagi quedat una transcripció gràfica retrospectiva en el cas de l'Avinguda del Paral·lel. De fet, resultat de la recerca efectuada en aquest sector, la única informació fotogràfica de la que es disposa són els àlbums que es conserven a l'AFB relacionats amb la urbanització de Montjuïc per a la construcció de l'Exposició Internacional de Barcelona del 1929¹⁶³, però és limiten a una zona molt concreta situada a sector Oest del Barri de *la França* del Poble-Sec, limitat entre el carrer Lleida i la Plaça d'Espanya.

Qualssevol documentació gràfica que ha estat possible de recuperar dels terrenys del Poble-Sec i de l'apertura de l'avinguda del Paral·lel, queda lluny de la que es disposa corresponent als treballs que es van portar a terme, en un període relativament coincident (1908 a 1913), amb motiu de l'apertura de la Via Laietana¹⁶⁴, en el que els carrers van ser fotografiats de forma sistemàtica¹⁶⁵, a través de la mirada dels diferents fotògrafs¹⁶⁶. convertint-se, en una part important del patrimoni visual de Barcelona.

Constitueix un veritable registre fotogràfic¹⁶⁷ que, es complementa amb alguns materials curiosos, com pintures¹⁶⁸, plànols, etc.

¹⁶² Les primeres fotografies anomenades daguerreotips van ser fetes entre 1822-1824, pel seu inventor Nicéphore Niépce. La primera fotografia realitzada a Espanya es va fer a Barcelona l'any 1839 pel gravador Ramon Alabern i Moles (deixeble de l'inventor francès Louis Daguerre) mitjançant la tècnica del daguerreotip. A la làmina hi va quedar exposada la imatge de la Llotja i dels porxos d'en Xifré, nom amb la que es coneguda. En ser un daguerreotip es presenta invertida, per això cal girar-la. La fotografia de 1839 es va perdre, però es conserva la realitzada des del mateix punt i visual, a l'any 1848.

¹⁶³ Les primeres imatges dels àlbums són aproximadament de 1915.

¹⁶⁴ El 1908 es va posar en marxa el gran pla urbanístic que portaria a la destrucció d'una part important del nucli antic de Barcelona per tal de construir la futura Via Laietana, un dels principals carrers de connexió entre l'Eixample de Barcelona i el port. La seva construcció, va suposar la reforma urbanística més gran feta mai a Barcelona. La via, de 900 metres de llarg, es va traçar tallant pel mig de la ciutat vella, i va implicar l'enderroc de centenars d'edificis, la desaparició total o parcial de desenes de carrers i places, i el desallotjament d'unes 10.000 persones.

¹⁶⁵ L'any 1908, l'Ajuntament va convocar un concurs de dibuixos i fotografies per documentar la part de la ciutat que havia de desaparèixer. L'Arxiu Fotogràfic de Barcelona conserva les fotografies i els negatius de les sèries guardonades en el concurs (Carnicer i Grimal 2019).

¹⁶⁶ Les fotografies són d'Adolf Mas, de Narcís Cuyàs, de Miquel Matarrodona i de Josep Pons (probablement, però sense confirmació, també de Carles Passos i de Joan F. Rovira). Hi ha també fotografies dels enderrocs realitzades pel funcionari municipal Timoteu Colomines, a qui es va encarregar documentar gràficament el procés. La col·lecció està integrada per més de 600 fotografies.

¹⁶⁷ A l'any 2001, amb motiu d'una exposició sobre la Via Laietana, celebrada al Museu d'Història de Barcelona, es van poder veure algunes d'aquestes fotografies. La darrera vegada que s'havien pogut observar va ser a l'any 1913, amb motiu d'una exposició que va organitzar Francesc Carreras.

Amb motiu de les obres d'urbanització associades a la celebració de l'Exposició Internacional de 1929, la junta directiva de l'Exposició va encarregar a una sèrie de fotògrafs perquè deixessin constància dels importants treballs que es van portar a terme.

El període compren l'abast de les obres des de 1915 i fins la data de la celebració, amb més de 7.000 fotografies que professionals com Roisin o Pérez de Roses van fer per documentar tots els canvis.

Així doncs, el projecte urbanístic de la reforma de la Via Laietana¹⁶⁹ (1908-1913) i, el projecte urbanístic de l'Exposició Internacional (1915-1923) tenen en comú, disposar d'un extraordinari treball fotogràfic que ha preservat la seva memòria urbanística fins als nostres dies.

Dins d'aquest patrimoni fotogràfic de Barcelona, hi trobem a faltar el recull del desenvolupament urbanístic del Poble-Sec, si més no, en la part corresponent a l'Avinguda del Paral·lel¹⁷⁰, en correspondre (al igual que els casos precedents), en una actuació urbanística que volia portar la modernitat a Barcelona com a vial clau que marcava el final de l'època vuitcentista i l'inici de la Barcelona Metropolitana, amb edificis en altura com a símbols de poder, impulsada pels prohoms del noucentisme.

Una possible explicació la trobem en el fet que en aquells anys la fotografia es feia en casos comptats¹⁷¹ i sovint era reservada per a ambients burgesos.

Aquesta inexistència de fons fotogràfic específic del Poble-sec (incloent-hi l'Avinguda del Paral·lel), ha condicionat la necessitat de procedir a una recerca en els fons fotogràfics per tal de poder aportar informació fotogràfica en la que sigui possible veure com era i, com ha evolucionat la urbanització dels terrenys en el període estudiat.

Resultat d'aquesta recerca, s'ha pogut identificar un conjunt prou ampli de fotografies que, (ordenades cronològicament) ens permeten disposar d'una relació d'imatges sobre el desenvolupament urbanístic del Poble-Sec i l'Avinguda del Paral·lel.

Aquesta relació fotogràfica abasta el període comprès en el nostre estudi (finals s.XIX i principis s.XX).

¹⁶⁸ Es va celebrar també un concurs de dibuixos sobre l'obertura de la Via Laietana. Van ser recollits en un llibre publicat per l'editorial Aymà a l'any 1947.

¹⁶⁹ Va ser dissenyada inicialment per l'Ildefons Cerdà a l'any 1859 però en centrar-se el Pla Cerdà, en el creixement fora muralles, van haver de transcorre quasi bé 40 anys, fins que es tornés a impulsar amb l'aprovació del Pla de Reforma Interior d'Àngel Baixeras (1899).

¹⁷⁰ Una possible explicació la trobem en el fet que en aquells anys la fotografia es feia en casos comptats i sovint era reservada per a ambients burgesos. *Tal i com ens indica en Rafel Torrella, comissari de l'exposició La ciutat dels passatges. Abans de la Via Laietana*, i conservador de l'Arxiu fotogràfic de Barcelona: «Pensem que el 1908 és l'inici del fotoperiodisme... i els barris aquests no eren fotografiats perquè no eren els barris on passaven coses, entre cometes, importants».

¹⁷¹ Correspondria als casos mencionats de reforma de la Via Laietana (1908-1913) i, el projecte urbanístic de l'Exposició Internacional (1915-1923), que van ser promoguts per l'Ajuntament de Barcelona i la junta directiva de l'Exposició Internacional respectivament.

La urbanització d'aquest sector es va iniciar a partir de l'any 1859, una vegada enderrocada la muralla Moderna (1854-1859), a excepció de la muralla de Mar (1878-1881).

Les primeres actuacions es van centrar en l'enderroc de les torres o cases entre horts (1860-1865), per donar pas a l'any 1866 a l'inici de les construccions de les grans edificacions.

El primer sector que es va urbanitzar va ser el sector de la França, sota iniciativa privada(1870), perllongant els carrers pel enllaçar-los amb l'esquerra de l'eixample de Cerdà.

La col·lecció de fotografies que s'han localitzat, ens aporten l'evolució urbanística des d'una perspectiva visual, inicialment quan els terrenys eren ocupats per horts¹⁷² (1850) fins la seva consolidació com a entorn urbà¹⁷³ (1930).

El fet que el creixement es portés a terme de manera especulativa i amb un període extraordinàriament curt, va condicionar que l'edificació dels terrenys no es portés a terme de manera coordinada amb el seu desenvolupament urbanístic.

A l'annex F, s'incorpora la selecció fotogràfica que s'ha portat a terme, per tal de posar de manifest, a través d'imatges, el procés de creixement urbanístic desenvolupat en el barri del Poble-Sec, en el període de 1850 a 1935.

Dins el mateix període, es dedica l'annex G al cas de l'Avinguda del Paral·lel.

A continuació s'adjunta una selecció d'aquest recull fotogràfic, en la que es posa de manifest l'evolució urbanística iniciada a l'any 1866.

En el cas del Poble-Sec, podem observar l'evolució urbanística experimentada en la segona meitat del s.XX, des de l'any 1859, data en la que, just enderrocades les muralles, els terrenys estaven ocupats per hortes fins a l'any 1900 en el que s'hi observa una gran transformació amb la presència d'activitat industrial en el sector de les Hortes de Sant Bertran així com l'existència d'edificacions en els sectors de la França i Santa Madrona (figures 250 a 253).

¹⁷² Inclou les col·leccions fotografiades per Clifford a l'any 1860, amb motiu dels records fotogràfics del viatge reial a les Illes Balears, Catalunya i Aragó.

¹⁷³ S'ha portat a terme un seguiment específic en el cas del sector de la França, doncs va ser el primer que es va edificar, el qual a més era el més proper a l'àmbit dels terrenys ocupats per l'Exposició Universal de 1929.



Figura 250. Vistes de les hortes del Poble-sec des de Montjuïc:
 A. Vista general (AFB 1860)
 B. Sector Hortes Sant Bertran (Clifford 1859)
 C. Sector Santa Madrona (Clifford 1859)
 D. Sector La França (Clifford 1859)
 E. Hortes Sant Bertran (Laurent 1870)



Figura 251. Vista panoràmica del Poble-Sec des de Montjuïc (AFB 1900).



Figura 252. Vista aèria del Poble-Sec, sector Santa Madrona i la França, completament urbanitzat (ANC-FF 1928).



Figura 253. Vista aèria del Poble-Sec, sector Hortes de Sant Bertran, completament urbanitzat (ANC-FF 1928).

En el cas de l'avinguda del Paral·lel (figures 254 a 256), en quedar vinculat al Pla de reforma i eixample de Barcelona d'Ildefons Cerdà, el seu desenvolupament urbanístic no es va portar a terme de manera coordinada amb el creixement del Poble-Sec, és per això que l'anàlitzem de manera diferenciada, si bé és evident la relació entre ambdós¹⁷⁴.



Figura 254. Vista de la connexió del futur vial de l'avinguda del Paral·lel, confluència amb la Plaça Espanya (AFB 1890).



Figura 255. Vista de l'extrem marítim del futur vial de l'avinguda del Paral·lel ocupat pel Baluard del Rei (AFB 1890).



Figura 256. Vista panoràmica de l'apertura de l'avinguda del Paral·lel des de la Plaça Espanya (Toldrà 1900).

¹⁷⁴ Juntament amb la muntanya de Montjuïc defineix els límits del barri del Poble-Sec.

7.12 LES CREUS MONUMENTALS

La creu com a símbol es remunta molt enllà a la història de la humanitat. Està associada directament a la mort i la resurrecció de Jesucrist, ens representa el cel (braç vertical) i la terra (braç horitzontal), alhora que fa referència a Déu i a les persones, així com a la vida i la mort. Però també per cristianitzar els llocs on ens podem perdre, tant física com espiritualment, doncs hom pot prendre un camí equivocat i deixar de seguir el camí de Déu.

La creu pot presidir tractes comercials, lletres privades, juraments així com els límits de terme. La seva diversitat és molt àmplia doncs en funció del motiu de la seva erecció, hi trobem, creus commemoratives, de cementiri o fossar, de calvari, del via-crucis o calvaris, dels rosaris, de comunidors, monumentals, creu-pedró, de terme, entre d'altres.

És a partir del s.XIV¹⁷⁵ quan s'introdueix la costum d'alçar creus artístiques en camins públics, a l'entrada de les poblacions o immediates als santuaris¹⁷⁶. Ens centrarem en aquestes creus i ens hi referirem com a creus monumentals, que han servit al cristianisme per a:

- Marcar fites, termes i direccions, delimitar un límit o frontera d'una propietat privada i/o parròquia així com delimitar un terme municipal.
- Senyalar algun fet històric o devocional
- Cristianitzar els lloc de pas, indicant el camí a seguir
- Assenyalar un encreuament de camins en els accessos a una població protegint espiritualment als seus caminants¹⁷⁷. Aquesta protecció s'assoleix a través de la figura de la Verge i el nen, així com la figura de Jesús crucificat, assegurant la protecció divina a través de mostres de veneració, convertint-se en un element de protecció divina per aquells que segueixen el camí.
- Demostrar la religiositat dels veïns als viatgers
- Com a fita amb simbologia religiosa afirmant la seua confessionalitat i exhibint, amb el seu detall constructiu, el poder de la comunitat que les manava erigir.

Eren creus monumentals al presentar una alçada de cinc metres des de la seva base.

¹⁷⁵ A lo llarg dels ss.XII-XIV els monuments d'art que sorgeixen en ares del sentiment cristià, es centren majoritàriament en la seu barcelonina. La intenció era la de posar de manifest la seva magnificència. S'exceptuen els monuments corresponents al sepulcre de la reina Elisenda de Montcada (†1360) a Pedralbes, i el de l'abadessa Elionor de Bellvehí a Sant Pere de les Puelles († 1452), com a exemples de monuments que sobresortiren per la seva època tot i no trobar-se emplaçats a la Seu (Carreras 1916).

¹⁷⁶ El seu origen és incert. Tot i que les primeres creus documentades a Catalunya són del segle X, el seu origen es remunta a època romana i fins i tot anterior i podien tenir una funció semblant a la medieval.

¹⁷⁷ A l'Edat Mitjana, saber escollir entre dos o més opcions tenia una significació simbòlica molt important, doncs estava associat a l'èxit o fracàs d'una decisió. Des d'aquesta perspectiva dual entre el món espiritual i el terrenal, la cruïlla de camins era considerada un senyal de fe que calia protegir amb la presència del signe cristià: la Creu.

Habitualment eren de pedra¹⁷⁸ (també les trobem de fusta o de ferro).

Es caracteritzaven per estar decorades amb escenes religioses plenes de simbolisme.

Estaven formades per una plataforma de planta circular o poligonal amb grades, sobre la que es col·locava la base de la creu, des d'on arrencava el fust o columna que sostenia el capitell. Acostumaven a estar decorades amb temes de la Crucifixió o heràldics (figura 257).

A partir del segle XV, algunes creus es varen protegir amb una teulada, de quatre vessants, que van passar a ser conegudes amb el nom de creus cobertes.

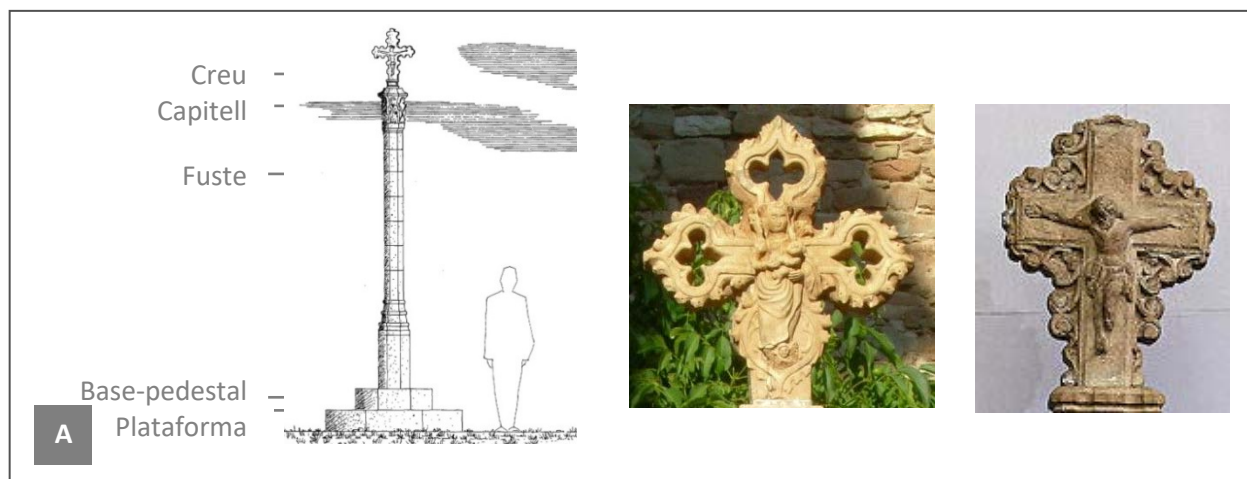


Figura 257. Parts de la creu monumental:

A. Croquis (Riera 218, anotacions de l'investigador)

B. Creu amb la figura de la Verge i el nen Jesús (Esteves 2016)

C. Creu amb la figura de Jesús crucificat (Theros 2019).

A l'àmbit de Barcelona, tenim identificades les següents creus de terme:

- s.XIV a 1403. Creu de la Seu
- 1344. Creu del coll de la Celada¹⁷⁹
- 1344. Creu coberta
- 1344. Creu de Sant Martí de Provençals¹⁸⁰
- Finals segle. Creus del terme de Sant Just Desvern
- s.XV 1409. Creu del camí de Fraga
- 1409. Creu dels Molers
- 1427 Creu d'Esplugues del Llobregat¹⁸¹
- 1450. Creu d'en Bargalló¹⁸²
- 1451. Creu de sant Andreu de Palomar
- Mitjans de segle. Creus del terme de Sant Just Desvern
- s.XVI 1510. Creu de la Magòria

¹⁷⁸ Considerades monuments històrics, eren conegudes com a Peirons, creus de terme, creus pairals, paraules totes elles sinònimes per a denominar "creus de pedra". Peirons o creus pairals, etimològicament significa "fet en pedra".

¹⁷⁹ Coneguda també com a creu de la Celada o del Portal Nou o de Sant Francesc de Paula.

¹⁸⁰ Coneguda també com a creu de terme de la Sagrera.

¹⁸¹ Coneguda també com a creu de Codines.

¹⁸² Coneguda també a partir de 1852, com a creu d'en Malla.

- Creu de la platja de Llevant
- s.XVII 1610. Creu de la Mar
 1627. Creu de Sarrià
 1645. Creu de l'olla ¹⁸³
 1652 Creu d'en Mans.
Mitjans de segle. Creu de ferro d'Horta ¹⁸⁴

Aquestes Creus monumentals van ser erigides majoritàriament en els ss.XIV-XV. Trencaven la monotonia de les carreteres afluent a Barcelona. Van acabar sent derrocades per les inclemències del temps o per l'esperit de destrucció dels homes. Son escasses les que van perdurar més enllà del s.XIX (Carreras 1916).

Cada any, en data 3 de maig, es celebra la diada de la intervenció de la Santa Creu, en la que es commemora la troballa de la Santa Creu, perduda durant els primers temps del cristianisme ¹⁸⁵. En aquesta data, a Catalunya tenia lloc a cada poble, la benedicció de la creu. Amb aquest acte es demana de manera explícita la gràcia i protecció del terme municipal de la ciutat. Aquest Acte s'acostumava a fer des de les creus termenals. A Barcelona és oficiada pel degà del capítol de la Catedral, el mestre cerimonier i els escolans de la Catedral.

Com hem avançat, cal tenir en compte però que, no totes les creus que trobem a l'aire lliure i/o en els nostres camins, són creus de terme. És el cas de les creus de viacrucis, pedrons o comunidors, i aquelles que marquen l'àrea d'influència de la parròquia que, si bé s'hi assemblen, no poden rebre aquesta denominació. D'aquestes creus tenim: creu de Santa Anna, creu del Pedró de Sant Just Desvern, creu de l'Hospital i les creus Monumentals del Poble Espanyol de Montjuïc.

Creu de la Séu.

Existia al 1403. És la primera creu erigida a Barcelona, va ser prop la Catedral nova, situada al cap de la Sèu a la part de la Freneria ¹⁸⁶, proper al cementiri del Paradís.

Creu del coll de la Celada.

En tenim referències a l'any 1344. Consta com la segona creu erigida a Barcelona. Es va construir en el camí d'entrada a Barcelona pel Maresme, al lloc conegut per coll de la Celada ¹⁸⁷, a les afores del Portal Nou, motiu pel qual fou coneguda també com a *creu del*

¹⁸³ Coneguda també amb el nom de creu trencada.

¹⁸⁴ Coneguda també amb el nom de Creu de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron.

¹⁸⁵ Segons una pietosa llegenda va ser trobada per Santa Helena, mare de l'emperador Constantí quan va peregrinar a Jerusalem l'any 326.

¹⁸⁶ Fou refeta «la gran creu qui está en lo cap de la Seu a la part de la Freneria» (ACB Obreria 1403)

¹⁸⁷ Cent sous donà Barcelona «a honor de Deu en ajuda de la obra de la creu qui ses feta al coll de la salada» (DCB 1343-1344).

Portal Nou. En trobar-se propera al convent de Sant Francesc de Paula¹⁸⁸ va ser coneguda també com a *creu de Sant Francesc de Paula*. Es va trobar sotmesa a moltes vicissituds¹⁸⁹.

Creu de la creu coberta.

És la tercera creu que es va aixecar a Barcelona, el 1344. Situada en el camí del Llobregat¹⁹⁰, a la confluència de les actuals avingudes de Mistral (antic camí de la creu Coberta) i del Paral·lel de Barcelona, i lloc de pas entre la muntanya de Montjuïc i el turó de la Vinyeta, i que posteriorment fou coberta per un temple. Desapareguda pels voltants de 1866 amb motiu de les obres de reparació de la carretera Reial de Barcelona a Madrid. La creu de terme de la ciutat que subsisteix és al terrat de la catedral. Cada 3 de maig se'n fa la benedicció pública, en la que es demana la gràcia i la protecció del terme de la ciutat (March 2018) (figura 258).



Figura 258. A i B. Benedicció de la creu de terme de Barcelona al terrat de la catedral (Mas 1907).

Creu de Sant Martí de Provençals.

Erigida a l'any 1344, marca el límit entre Sant Adrià del Besòs i Sant Martí de Provençals. Situada entre Sant Martí Vell i la barriada de la Sagrera, concretament a l'encreuament del camí de l'església vella de Sant Martí i la carretera de Sant Andreu¹⁹¹. Coneguda també com a *creu de terme de la Sagrera*. Refeta a l'any 1589. Sotmesa a diverses actuacions de reparació fins la seva desaparició. Es va construir una de nova a l'any 1967. A l'any 2011 va

¹⁸⁸ Edificat a l'any 1578 i convertint-se més tard (1719) amb l'anomenat Fort Pio.

«Lo fort Pío, alçat depressa en 1719, en vistes a un aprovable y immediata guerra ab França, se trobava proper a la Ciutadella, més allunyat que aquell de les muralles del Portal Nou y dessota la carretera de França. Abans hi havia en dit lloch la creu de Sant Francisco y un convent de Mínims» (Carreras 1916).

¹⁸⁹ «Tingué grans vicissituds: en 1451 la sobrexida del Besós, la mogué algun poch; trencada en 1490, s'acordà fer-la de nou; derrocada, en 1502, per lo temporal, la totolaven, en 1518 Creu nova, enderrocada: se reconstruí en 1575, rebent també en l'entremig lo nom de Creu Trencada. Fóu adobada en 1578 y 1667. Trencaren-la també los francesos en 1697, al setge de Barcelona, reconstruint-se en 1704» (Carreras 1916).

¹⁹⁰ «Aximeteix los obrers de la ciutat reberen nou lliures les quals deuen metre e convertir en messions de la obra de la creu que fan los dits obrers al Coll de la creu en lo camí del lobregat» (DCB 1343-1344).

¹⁹¹ Segons el recull en l'acord de l'Ajuntament de Sant Martí, el procés d'autonomia municipal, favorable a la constitució d'un nou municipi va ser assolit en 1870, per un acord del propi Ajuntament que va revocar la Diputació (18 Octubre 1870), i en el es feia referència a la creu de terme «Pochs recorts conserva Sant Martí de son remot passat. Fora de sa gòtica esglesia de la Sagrera i de la creu de terme» (Carreras 1916).

desapareixer. Actualment hi ha una reproducció, en la que el fust es va construir de ferro (figura 259).



Figura 259. Diverses vistes de la Creu de terme de Sant Martí de Provençals, principis del s.XX:
A. Rocafort a.1900:
B. Data a.1900 (<http://totbarcelona.blogspot.com/2011/07>)
C. Data 1915 (<http://totbarcelona.blogspot.com/2011/07>)
D. Data 2011 (<http://totbarcelona.blogspot.com/2011/07>).

Creu del camí de Fraga.

Existia al 1409. Situada al camí de Sant Bertran a Fraga, darrera Montjuïc¹⁹².

Creu dels Molers.

Creu que hi havia a l'antic camí que menava a les pedreres de Montjuïc. Els diversos gravats d'època de les vistes de Barcelona des de Montjuïc del s.XIX, recullen en la seva descripció, la presència d'aquesta creu. És el cas del gravat amb el títol *Cruz de Montjuïc* (figura 260), datada a l'any 1853, posterior a les realitzades per Walter, H. a l'any 1840 i les d'Émile Rouargue a l'any 1850.

A l'annex E camins i vistes des de Montjuïc, es recull aquesta relació de gravats.



Figura 260. Vista de Barcelona des de Montjuïc (Autor desconegut 1853).

¹⁹² La creu del camí de Fraga (avuy Can Tunis), estava «ab gran perill d'enderrocarse, car la meytat del peu qui sosté la dita Creu ses ja enderrocata e laugerament la dita Creu nirà en terra si no sadoba prestament» (AMB Cartes Comunes Originals 1406-1049).

Creu d'Esplugues de Llobregat

Existent el 1427. Situada a l'actual camí de la Creu, antigament Raval, davant el camí de la Sagrera. A l'any 1788 caigué, quedant només la peanya, formada per una base de planta quadrada de pedra vermellova, configurada per tres graons. A l'any 1945 es va col·locar una creu llatina feta de formigó. És coneguda també amb el nom de creu de Codines (figura 261).

Creu d'en Bargalló.

Existent el 1450. Situada prop del convent de Valldonzella, correspon en l'actualitat al quadrat ocupat pels carrers de Les Corts, Villarroel, Consell de Cent i Urgell. El 1450 consta coneguda com a *creu d'en Bargalló* i en 1822 com a *creu d'en Malla*.

Creu de Sant Andreu de Palomar.

Existent el 1451, la creu original era coneguda amb el nom de *Creu de fusta*. Situada al peu de l'antic Camí Ral, en la confluència dels camins d'Horta y Sant Andreu de Palomar (avui Gran de Sant Andreu i de Santa Marta). En 1546 consta coneguda com a *creu del diable* i, en 1561 com a *creu del garrofer*. A l'any 1839 la creu va ser traslladada al cementiri de la població¹⁹³. A començament de la dècada de 1990 va ser traslladada a l'Arxiu Històric de Sant Andreu¹⁹⁴.

A l'any 2016 es va col·locar una rèplica de la creu a la carretera de Ribes amb Tossal, al barri de la Trinitat Vella¹⁹⁵.

En el seu capitell hi podem veure la imatge de l'arcàngel Sant Miquel, dos arbres arrencats, un abat, dos cavallers resant i la Mare de Déu amb el Nen (figura 262).

Creus del terme de Sant Just Desvern

A sant Just Desvern hi havia hagut tres creus de terme:

- *Creu del Raval*, en el camí d'Esplugues, havia estat aterrada l'any 1868. Coneguda també amb el nom de la *creu de l'hostal Vell* (figura 263)
- *Creu de Muntaner*, en el camí de Sant Joan Despí, tenia el fust escapçat i ja feia temps que havia perdut la creu de ferro que el coronava. Va desaparèixer en veure's afectada per la construcció de l'Autopista
- *Creu de Llevallol*, a la partió amb Vallvidrera, fou aterrada l'any 1936. Es conserven alguns fragments a l'església de Vallvidrera. La creu existent és una reproducció de 1956.

¹⁹³ Probablement com a conseqüència del moviment anticlerical que va esclatà com a conseqüència de les disposicions de Mendizábal (1835).

¹⁹⁴ A diferència de la seva germana, la creu de Sant Jeroni de la Murtra (Badalona), que no va poder ser salvada i va desaparèixer durant la desamortització.

¹⁹⁵ No delimitava el terme del tot perquè el límit nord, per la Quadra de Vallbona, era el torrent de Tapioles. Originàriament, la creu de terme estava situada en el Camí Ral, a la cantonada del carrer Gran de Sant Andreu amb Santa Marta. En realitat marca l'àrea d'influència de la parròquia. En perdre aquesta funció a l'any 1839, va ser traslladada a l'interior del cementiri de Sant Andreu (March 2018).



Figura 261. Creu d'Esplugues de Llobregat (Santacreu 2017).



Figura 262. Creu de Sant Andreu de Palomar: A. Creu original (Bastardes 1919) B. Rèplica de la creu original (Esteves 2019).



Figura 263. Capitell de la Creu del Raval (Riera 1988).

Creu de la Magòria.

Existent a l'any 1510. Creu de terme medieval situada a l'antiga Riera de la Magòria¹⁹⁶.

Creu de la platja de Llevant.

En tenim referència de la seva existència al s.XVI.

Creu de la Mar.

Aixecada a l'any 1610. Situada a tocar el pou de Sant Telm, fora del portal del Mar¹⁹⁷, avui Pla de Palau. Desapareguda amb motiu de la construcció del portal del Mar¹⁹⁸.

Creu de Sarrià.

Existent el 1627. Situada a la batllia de les Corts de Sarrià¹⁹⁹.

Creu de l'olla.

Existent el 1645. Situada en els terrenys de l'actual estació de Gràcia dels FFCC de la Generalitat²⁰⁰. També coneguda amb el nom de *creu trencada*²⁰¹.

¹⁹⁶ «En 1510 Barcelona obtingué facultat d'autoritzar l'establiment de pà en tots los llochs del territori, manant lo Rey derrocar los construïts des de la Ribera d'Horta a la casa de N'Oliver de Cassoles y a la Creu de la Magoria» (Carreras 1916).

¹⁹⁷ Lo portal de la mar se trobava, des del any 1555 enfront la Duana, y tan arrambat a ella, que sols lo separava un carreronet d'una quatre palms d'amplada. De manera que l'actual edifici del Govern de Província queya a plom demunt de la vall. En 1610 (8 juliol), s'edificà la creu de la mar.

¹⁹⁸ «Feta per en Pere Blay, de marbre, ab dotze figures de bronzeen son llanternó y tancada per rexa de ferre. Un abala la trencà durant la guerra dels Segadors. Altra volta restaurada quan les reformes del portal de la Mar, en lo segle XIX, la derrocaren los constitucionalistes, essent refeta per acort de 26 Octubre 1824. Desaparegué ab lo portal de la mar» (Carreras 1916).

¹⁹⁹ Segons es recull en el *Memorial de totes les cases que son de la jurisdicció y districte del Batlle de les Franqueses, axis de les Corts de Sarrià com de Sant Just des Vern (18 de gener de 1627)*:

«La Quadra de les Corts de Sarrià s'estén de la Creu de Sarrià tot camí fondo avall y per la Riera de Magòria fins al camí Real que ba del portal dels Tallers a Esplugas que es la crehueta de fusta prop de la olivera redona» (Maspons 1627).

²⁰⁰ El 1645 ja era coneguda l'existència d'un creu que s'erigia en un racó solitari, en els marge dret (en sentit descendent) de la Riera de Cassoles que, a la vegada era un camí, i que de la vella creu només en quedava el basament, que va ser trobat durant les obres de l'estació de Gràcia del Ferrocarril de Sarrià, inaugurada el l'any 1863. «Situada en els terrenys ocupats pel torrent. Una base rodona de la

Creu d'en Mans.

Existent en 1652. Erigida a casa Mans, en l'encreuament de la Travessera de Gràcia a Collblanc amb la carretera nova de Sarrià²⁰². Desapareguda amb motiu de les obres d'apertura de l'Avinguda Diagonal²⁰³.

Creu de terme de ferro d'Horta

Creu molt antiga, inicialment de pedra, substituïda posteriorment per una de ferro (1916). Malmesa i reconstruïda varies vegades, destruïda a l'any 1935 amb motiu de la crema del Monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron²⁰⁴. La creu actual, es va construir a l'any 1952 i està situada en les proximitats de l'original, al costat dels horts de Can Cortada²⁰⁵ (figura 264).

En el cas de les creus de terme, corresponents a l'època moderna tenim:

Creu de terme de Sant Adrià de Besòs

A Sant Adrià del Besòs hi ha dos Creus monumentals modernes:

- Creu de terme de la Rambla Guipúscoa. És la *Creu de Sant Martí de Provençals*, que ja hem fet referència amb anterioritat
- Creu de terme del carrer Biscaia. Construïda a l'any 1944, és un símbol de la resistència de Sant Adrià davant l'intent d'annexió per part de Barcelona i Badalona l'any 1929. Situada prop de la Gran Via just al límit del terme de Sant Adrià amb Barcelona. Coneguda també com la creu gallega, per la seva estructura (figura 265).

Creu trencada (creu de terme)

Situada a la plaça de Gal·la Plàcidia²⁰⁶, frontera entre Sant Gervasi i Gràcia, i antiga cruïlla de camins (la Travessera, antiga Via Subteriora. En la Travessera, Gràcia arribava més enllà, puix li pertanyia lo lloch de la creu trencada²⁰⁷, quin camí, fins als quatre angles de la riera d'en Bargalló, fou comú als dos municipis (Carreras 1916) (figura 266).

creu y dos grahons desaparegueren als derrers anys del segle XIX, al omplir-se aquest torrent» (Carreras 1916).

²⁰¹ Segons es recull en la *descripció del moviment eclesiàstic a Barcelona (1516 a 1915)*: «Los Mínims o frares de Sant Francisco de Paula (...) s'establiren en 22 Març 1578, en una sglesia que dins un mes e pochés diez més, han feta davant la Creu que se deya trencada, pochés dies fa reparada, que es fora lo portal nou (hont, en 1720, s'hi aixecfà lo Fort Pío)» (Carreras 1916).

²⁰² Amb motiu de les vexacions comeses per les tropes castellanes a Sarrià en ocasió dels allotjaments: «El 4 de Setembre de 1652, a punta de dia los sometents se llençant a atacar als assetjadors a Sarrià, secundant-los tropes de la Ciutat, que hi pujaren por lo camí de Barcelona y creu de pedra d'en Mans, començant a rompre la línia» (Carreras 1916).

²⁰³ «A l'any 1899 hi quedaven los grahons del séu peu».

²⁰⁴ Coneguda també amb el nom de Creu de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron.

²⁰⁵ En els darrers anys, amb les diferents remodelacions de la zona, s'ha anat desplaçant una mica la seva ubicació mantenint-se però al carrer Campoamor.

²⁰⁶ Per aquest motiu era coneguda també amb el nom de Plaça de la Creu Trencada.

²⁰⁷ Segons es recull a les Actes Municipals de Gràcia de 1885.

«...el punto conocido por la creu trencada, en cuyo sitio existia una cruz de piedra con su correspondiente pedestal, del que todavia se conservan vestigios, siendo de esta villa (Gràcia),

Creu del Turó de la Vilana de Collserola

Situada en l'emplaçament on hi ha la Torre Foster de telecomunicacions (figura 267).

Creu de l'avinguda de Pedralbes.

Data de l'any 1946. Obra de Luís Bonet en substitució d'una de més antiga (figura 268).

Creu de la Torre de Bellesguard

És de Gaudí i delimita Sarrià de Sant Gervasi. Creu feta amb ferro forjat. Senyalitzava els límits de les parròquies de Sant Gervasi i la de Sarrià dividits físicament per la frontera natural del torrent de Bellesguard²⁰⁸ (figura 269).

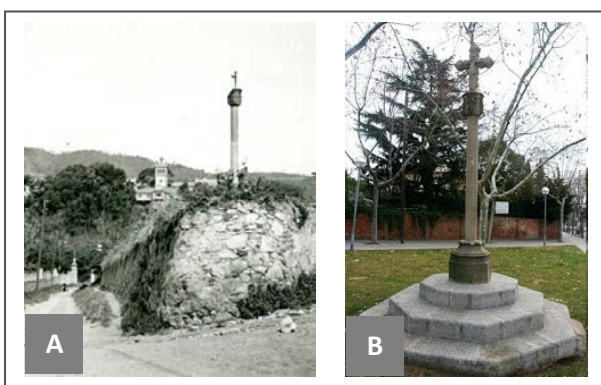


Figura 264. Vistes de la creu de ferro d'Horta:
A. Principis de s.XX (Font 1916)
B. Creu actual (Barnatresc 2013).



Figura 265. Vistes de la creu del carrer Biscaia de Sant Adrià de Besòs:
A. Mitjans s.XX (AFB 1957)
B. Actual (Esteves 2007).



Figura 266. Basament de la Creu Trencada (<https://enarchenhologos.blogspot.com/2018/09>)



Figura 267. Creu del Turó de la Vilana de Collserola mitjans s.XX (Fons Cuyàs).



Figura 268. Creu de Pedralbes (Pérez de Rosas 1946)



Figura 269. Creu de Bellesguard (Galindo 2020).

a pesar de estar situada a la parte izquierda, subiendo por la Riera citada (de Cassoles), inmediata al pueblo de San Gervasio» (Carreras 1916).

²⁰⁸ Frontera natural com així es menciona en els documents d'època medieval i moderna.

Creu de Jesús.

Prenia el nom del convent de Jesús de Gràcia, en trobar-se proper a aquest. Existent amb anterioritat a la construcció del convent (1427). Situada en el quadrat ocupat en l'actualitat pel Passeig de Gràcia, Consell de Cent, Pau Claris i Aragó. Avui desapareguda. Al camí del Raval de Jesús, actual Passeig de Gràcia hi va haver tres creus.

En el cas de les creus de viacrucis, pedrons o comunidors, i aquelles que marquen l'àrea d'influència de la parròquia o delimiten una propietat privada, senyalen algun fet històric o devocional i/o responen a la simbologia religiosa afirmant la seua confessionalitat i exhibint, amb el seu detall constructiu, el poder de la comunitat que les manava erigir que, tot i semblar-se a les creus de terme, no poden rebre aquesta denominació tenim:

Creu de terme de Santa Anna

Situada al carrer de Santa Anna de Barcelona. És una rèplica de la creu de terme d'Almatret. El seu emplaçament no ha estat mai terme ni frontera²⁰⁹ (figura 270).

Creu del Pedró de Sant Just Desvern

Erigida el 2 de febrer de 1919 en commemoració de la Santa Missió²¹⁰ que s'acabava de realitzar. Situada a l'indret anomenat el Pedró, turonet pel que discorria el camí de Vallvidrera i des del qual es dominava el nucli urbà de Sant Just. La creu va ser destruïda al juliol de 1936. Les restes es van perdre i només es va conservar la base. Posteriorment es va col·locar una nova creu (de ferro) que és la que hi ha en l'actualitat en el parc del Canigó (figura 271).

Creu de l'Hospital de Santa Creu de Barcelona

Es de 1691. Situada als mig del pati de l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona. Construïda sobre una columna salomònica de marbre rosat i blanc²¹¹. Va ser destruïda a l'any 1936 (com la majoria de les creus monumentals del país). Es va recuperar a l'any 1939 refent les parts desaparegudes, constituint una reproducció exacta de l'obra original (figura 272).

Creus monumentals del Poble Espanyol de Montjuïc.

Son dues creus modernes, construïdes per a l'Exposició Internacional de 1929. Situades una al davant i l'altre al costat de la porta principal de l'església de Sant Miquel.

²⁰⁹ Creu de terme d'Almatret de 1608. Va estar a la seva plaça Major fins que al principis de la Guerra Civil, que fou retirada i dipositada al monestir de Sant Cugat. Posteriorment es va col·locar davant l'església de Santa Anna, on va romandre fins a l'any 2005, quan es va restituir al seu emplaçament original, a Almatret.

²¹⁰ Les missions, conegudes com a Missions Populares, consistien en un conjunt de prèdiques, tals com viacrucis o processons que es realitzaven en les poblacions d'una manera continuada durant un període de temps que sovint era de dues setmanes. Responia a una campanya exhaustiva la finalitat de la qual era de revifar l'esperit cristià a totes les parròquies. Es van portar a terme a partir de 1917.

²¹¹ La creu pròpiament dita podria ser anterior, de la fi del segle XVI.

Una de elles correspon a la reproducció de l'anomenat *rollo*²¹² de Vinuesa (figura 273).

L'altre és una reproducció de la creu que originalment estava situada davant la capella del Lloret, a Ullecona (Montsià) (figura 274).



Figura 270. Creu de Santa Anna (Esteves 2020).



Figura 271. Vistes de la Creu del Padró:
A. La primera creu (Postal Col·lecció Recasens 1919)
B. La nova Creu AHSJD



Figura 272. Creu de l'Hospital de Santa Creu de Barcelona (Salvany 1912).



Figura 273. Reproducció del rollo de Vinuesa (Esteves 2016).



Figura 274. Reproducció de la creu d'Ullecona (Esteves 2016).

²¹² Indicatiu del caràcter jurisdiccional de vila que tenien alguns pobles de la corona de Castella.

7.13 LA CARTOGRAFIA DE BARCELONA DEL SS.XVIII-XXI

7.13.1 CARTOGRAFIA URBANA I REPRESENTACIONS DE BARCELONA FINS AL s.XVIII

En el s.XIII apareixen les primeres imatges de la ciutat de Barcelona²¹³, gràcies a la seva importància comercial en el Mediterrani.

En el s.XVI apareixen imatges pictòriques de la ciutat en la que es poden observar les muralles, alguns edificis singulars i la resta de la trama urbana. Destaquem la col·lecció de gravats i, les Vistes des de Montjuïc, corresponents als ss.XVI-XIX dins l'índex Tipològic de la col·lecció de l'Atlas de Barcelona, gravats dels ss.XVI-XIX.

Es considera que és la referència més sòlida de l'antiga cartografia barcelonina i en conseqüència obra de consulta obligada en el seu àmbit, malgrat les seves limitacions, doncs cal recordar que és una eina de consulta i en cap cas, un tractat d'història:

«Les làmines de l'Atlas, ordenades cronològicament, comencen amb algunes peces isolades del segle XVI, la major part vistes panoràmiques de la ciutat amb el mar i la campanya; la planimetria de Barcelona sols s'hi fa densa a partir de la segona meitat del XVII, amb les contribucions dels enginyers militars vinculats als diferents exèrcits que van intervenir a Catalunya i atents sobretot (o exclusivament pel que fa a l'espai urbà) al cinyell de defenses, i segueix al llarg del segle XVIII amb els mapes dels vencedors de la Guerra de Successió, que modernitzaren i engrandiren aquelles fortificacions i encapçalaren també les primeres reformes urbanístiques» (Grau i Montaner 2014).

7.13.2 CARTOGRAFIA MILITAR Y REPRESENTACIÓ DE BARCELONA EN EL s.XVIII

En el s.XVII i principis del s.XVIII per raons militars, es posa de manifest una important millora en la representació gràfica de la ciutat²¹⁴, alhora que apareixen diverses vistes de la ciutat amb motiu dels conflictes bèl·lics que van donar lloc als setges. Un clar exponent el trobem en el mapa redactat per Wisscher a principis s.XIX de *Barcelona y son hort y vinyet, en lo setge de 1706, segons lo Plan traçat per un Enginyer foraster*.

²¹³ Si bé que Barcelona apareix per primera vegada ja, en els mapes de Ptolomeo, la seva presència va ser escassa fins ben entrat el s.XIII

²¹⁴ En el segle XVII es van imposar noves regles per tal de representar la planta de la ciutat des d'una posició zenital, en lloc de la tradicional representació obliqua.

7.13.3 GEÒMETRES I ARQUITECTES. CARTOGRAFIA DE BARCELONA (1750-1850)

A mitjans s.XVIII, la documentació gràfica de que es disposa és la resultant de l'inventariat dels documents gràfics que s'han trobat en l'Arxiu Històric de Protocols Notarials de Barcelona, per al període entre 1735-1860, tot i que la documentació es limita a l'espai intramurs de Barcelona.

Als anys 1768-1772, son de destacar els plànols municipals d'alineació de carrer que es van portar a terme en un intent de reforma de la trama urbana de Barcelona, per tal de regularitzar i eixamplar la xarxa viària (López 2011).

«A Barcelona, el dinamisme demogràfic i econòmic cada vegada més marcat com més avançava el segle XVIII va activar el programa urbanístic del despotisme il·lustrat, que el 1772 posà en marxa un sistema eficaç de control de la construcció privada, amb un ús molt escàs de plànols» (López 2011).

A partir de l'any 1785. Amb motiu de l'obertura del carrer Nou de la Rambla, s'inicia la conversió en carrers dels antics camins rurals del Raval.

«La idea de fer plànols de cadascun dels carrers de la ciutat amb la seva alineació va arribar a Barcelona a final del Set-cents, i entre 1798 i 1805 es dissenyà un sistema de control cartogràfic a base de plànols molt simples amb escales al voltant d'1:187» (López 2011).

En el s.XIX apareixen diverses vistes amb motiu de la guerra de Successió de principis de segle.

A l'any 1803, es va aprovar pel consistori, el projecte d'aixecar els plànols de tots els carrers de la ciutat.

«A partir de 1805, els plànols municipals tenen uns trets invariables: l'escala única de 1:187; el traçat continu per a la delineació; desaparició de la llegenda, perquè figura en l'acord, i limitació del títol al nom del carrer. La relació exhaustiva dels noms dels propietaris esdevé rara. Amb aquest sistema, un 80- 90% dels carrers de Barcelona comptaven amb plànol d'alineació oficial abans de 1846, data de la reial ordre que obligava a elaborar els plans generals de ciutat als municipis urbans del país» (López 2011).

Correspon a aquesta època, el Plànol redactat per Bauzà a l'any 1813 *plano de la Ciudad, puerto y rada de Barcelona*.

A l'any 1823 es produeix el gran salt qualitatiu en la representació cartogràfica de Barcelona. Es materialitza amb el *mapa lever-nivelé de la place de Barcelona (1823-1827)*, corresponent a l'aixecament topogràfic realitzat pels enginyers militars francesos que vingueren amb els Cent Mil Fills de Sant Lluís.

Aquest document que destaca per la important aportació cartogràfica de la ciutat, ha estat conservat en un arxiu parisenc, que no arribà mai a mans dels enginyers militars o civils espanyols i ha restat lamentablement inèdita fins als nostres dies (Grau i Montaner 2014).

«L'aixecament es va realitzar durant la invasió de l'exèrcit francès en 1823, per a acabar amb el Trienni liberal. L'exèrcit anava acompanyat de gran nombre d'enginyers militars i enginyers geògrafs, que van desenvolupar una intensa activitat durant els quatre anys següents, recolzats també en la cartografia que havien aixecat les tropes napoleòniques i els mapes requisats a Espanya durant els anys 1808-1814. La resistència dels liberals va obligar l'exèrcit francès a realitzar una cartografia d'emergència sobre el lloc a les places fortes» (Nadal i Montaner 2017).

El mapa²¹⁵ va ser elaborat durant quatre anys amb tècniques innovadores. Va ser un dels primers mapes a gran escala que van utilitzar corbes de nivell, i va suposar un treball de triangulació amb l'ús de teodolits. Té 54 fulles a escala 1:1.000 amb el relleu representat per corbes de nivell equidistants a 1 metre, la qual cosa representava un nou llenguatge cartogràfic²¹⁶. El mapa cobreix el terreny exterior a les muralles fins a una distància de 900 m.

«...valuosa informació geogràfica reunida pel mapa, que privilegia, naturalment, els aspectes d'interès militar, però, al mateix temps, és molt valuós per a conèixer el Pla de Barcelona i la muntanya de Montjuïc en la dècada de 1820. Hi ha dades d'infraestructures hidràuliques, camins, construccions disperses, cultius (amb vuit usos del sòl agrícola: camps de secà, figueres, garrofers, horts, jardins, oliveres, terrenys incultes i vinyes), topònims, i altres informacions» (Nadal i Montaner 2017).

El 12 de desembre 2017 es va presentar per part de l'ICGC, el projecte de visualització en 3D²¹⁷ del mapa que l'exèrcit francès dels Cent Mil Fills de Sant Lluís²¹⁸ va aixecar del *plànol de Barcelona entre 1823 i 1827*.

A l'any 1836, s'edita el mapa del pla de Barcelona, que té com a antecedents els traçats per l'Ajuntament de Barcelona i tindrà una clara continuïtat fins al plantejament de la urbanització integral del territori. En el període comprés entre els anys 1846 i 1852, son de destacar la col·lecció de mapes redactats per la *comissió topogràfica i d'Eixample de Barcelona*.

²¹⁵ El fet que el mapa dels militars francesos fos guardat en els arxius francesos i per tant desconegut a Espanya, és l'explicació del perquè, quan es va encarregar a Ildefons Cerdà el *Pla dels voltants de la ciutat de Barcelona*, aquest va haver de partir de zero i realitzar un aixecament nou.

²¹⁶ Va ser possible pels avanços durant el període revolucionari i napoleònic en enginyeria civil i militar, i en l'ensenyament de les matemàtiques (Nadal i Montaner 2017).

²¹⁷ Permet visualitzar amb tot detall la cartografia de 1827 al Pla de Barcelona. Inclou dades tan precises com els cultius, el nom de les cases que s'hi trobaven, els torrents i el plànol de totes les edificacions defensives. Es pot superposar aquest mapa al de la trama urbana actual de la ciutat per saber què s'hi trobava a cada illa de Barcelona al s.XIX i, reconstruir en 3D tots els elements del mapa vuitcentista per situar-los sobre la trama actual(...) (ICGC 2017).

²¹⁸ Els Cent Mil Fills de Sant Lluís és com es coneix l'exèrcit que França va enviar a Espanya el 1823 en representació de l'anomenada Santa Aliança (Àustria, Prússia, Rússia i la mateixa França), en resposta a la petició del rei Ferran VII per derrocar el govern liberal i ser restaurat com a monarca absolutista.

7.13.4 PLANIMETRÍA PARCEL·LÀRIA MUNICIPAL DEL PLA DE BARCELONA (1845-1871)

De la col·lecció de mapes d'agrimensors, fem menció al *plano geométrico del termino jurisdiccional de Barcelona*²¹⁹, a escala 1:1.250, aixecat a l'any 1849 per l'Arquitecte Joan Soler i Mestres que comprèn els terrenys situats als peus de la vessant de ponent de la muntanya de Montjuïc.

« Conté: parcel·lari numerat (parcel·les: 443 a 487); relleu expressat mitjançant "normals"; xarxa viària; pedreres; poblament dispers. Les parcel·les contenen una doble numeració: una en negre (núm. 443 a 487), que és la de l'aixecament realitzat per l'arquitecte Josep Oriol Mestres; i una altra en vermell feta amb posterioritat per ajustar-se a la numeració general de Barcelona. En el marge superior esquerra del full hi ha una taula estadística amb informació territorial relativa a les parcel·les núm. 424 a 487, indicant-se que: «los números 424 a 442 corresponden a la parte anterior». Aquesta informació territorial permet conèixer el nom del contribuent, els usos del sòl (vinya, erms...) i la superfície de cada parcel·la expressada en mujades, quarts, mundines, i canes» (Nadal, Urteaga i Muro 2006).

A l'any 1851 és de destacar el *mapa cadastral del terme municipal de Barcelona*²²⁰, a escala 1:5.000, elaborat per Joan Soler i Mestres, el qual es caracteritza per incorporar informació parcel·lària²²¹.

« Hi ha parts del document escapçades. Es tracta d'una minuta de treball del Plànol aixecat l'1 de gener de 1851 per l'arquitecte Joan Soler i Mestres. Conté: parcel·lari numerat: 882 parcel·les (en algunes parcel·les hi apareix el nom dels contribuents); relleu (petites elevacions de l'àrea de Montjuïc representades mitjançant "normals"); hidrografia («Riera de Malla»); Rec Comtal («Bogatell»); xarxa viària («Carretera de Sarrià», «Carretera»); línia del ferrocarril; poblament dispers (nucli corresponent a l'actual barri d'Hostafrancs); molins; horta de Santa Madrona; toponímia («Cruz Cubierta», «Hostafrancs», «Glacis Montjuich»); límits del terme municipal. El perfil de la façana marítima de Barcelona està dibuixat en llapis i està inacabat. També hi ha superposades en llapis diverses triangulacions. I, hi són dibuixades en color vermell diverses lletres en majúscula i ordenades de forma correlativa (de la A a la K), la disposició de les quals sembla indicar els límits de les seccions cadastrals» (Nadal, Urteaga i Muro 2006)

²¹⁹ 1 full d'un atlas, 88 x 95 cm.

²²⁰ 1 mapa, 74 x 120 cm.

²²¹ «Examinant el mapa cadastral del terme municipal de Barcelona de 1851, a escala 1:5.000, elaborat per Joan Soler i Mestres, i el plànol particulario a escala 1:500 d'Ildefons Cerdà, de 1860-1865, s'ha comprovat, després de comparar una trentena de parcel·les amb una estructura similar en les tres fonts, que, majoritàriament, el percentatge d'error és baix, de l'ordre d'un 10-15%, i en pocs casos ultrapassa un 15%; unes errades induïdes per la millora en la tècnica d'amidar, la major precisió dels instruments utilitzats o les ocultacions fiscals» (Grau i Montaner 2016).

7.13.5 ELS AIXECAMENTS TOPOGRÀFICS: ILDEFONS CERDÀ I GARCIA FÀRIA

A l'any 1855, es caracteritza la gran aportació a la cartografia de Barcelona, amb la incorporació del *mapa del Pla dels voltants de la ciutat de Barcelona*²²² signat per Ildefons Cerdà el 19 de novembre de 1855²²³.

Va ser aixecat per ordre del govern per a la formació del projecte d'eixample, realitzat a escala 1:5.000, i aixecat amb l'ajuda d'una brigada de topògrafs.

Aquest mapa és una gran aportació de la cartografia de Barcelona²²⁴. Va ser redactat amb el termini d'un any i va ser el primer mapa aixecat per un cartògraf civil, amb altimetria per corbes de nivell equidistants d'un metre.

«La part cartogràfica del Llogat Cerdà consisteix bàsicament en un conjunt de cinquanta-sis peces de gran format. La resta són manuscrits, no datats ni signats, a les escales 1:5.000, 1:2.000, 1:1.250 i 1:500, i corresponen a diverses etapes del treball desenvolupat per Cerdà entre 1854 i 1875. En la major part dels casos és ben clara la relació d'aquests originals amb els coneguts mapes també manuscrits a escala 1:5.000 que foren lliurats oficialment per Ildefons Cerdà al govern espanyol el desembre de 1855 i l'abril de 1859: el Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona levantado por orden del Gobierno para la formación del Proyecto de Ensanche y el Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona y Proyecto de su Reforma y Ensanche, respectivament» (Grau i Montaner 2014).

Aquests plànols als que fem referència corresponen als aixecats per Cerdà:

- A l'any 1855, *plànol topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants, sector Montjuïc, (Fulla 2). Escala original 1:2.000 i, plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona levantado por orden del gobierno para la formación del proyecto de ensanche. Escala original 1:10.000.*
- A l'any 1858, corresponen el *plan oficial de la ciutat nova. Escala original 1:15.000.*
- A l'any 1859, el *plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona y proyecto de su reforma y ensanche. Escala original 1:10.000*, corresponent al projecte d'eixample d'Ildefons Cerdà, i *plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona y proyecto de su reforma y ensanche. Escala original 1:15.000.*

A l'any 1857 Garriga i Roca va *aixecar pla geomètric de la ciutat de Barcelona, la seva circumval·lació i afores* a escala 1:1.000. Va ser encarregat per l'Ajuntament i, constitueix un document de referència per a la identificació de les propietats.

²²² Els treballs es van iniciar amb l'aixecament topogràfic el desembre de 1854.

²²³ El Plànol dels voltants de Barcelona, de Cerdà de 1855 va ser posteriorment utilitzat pels enginyers militars, que el van elogiar com molt útil.

²²⁴ Aparentment, Cerdà va reutilitzar amb aquesta finalitat el full corresponent del plànol topogràfic de 1855, on han quedat inscrites les directrius de la trama viària proposada, i va desenvolupar el projecte, sempre a escala 1:2.000, en uns altres tres plànols (Grau i Montaner 2014).

Sense oblidar, de l'any 1859, el *plànol del projecte d'eixample d'Antoni Rovira Trias*.

A l'any 1860 Cerdà va aportar el *Pla particulari* d'escala 1:500. Constitueix l'instrument cartogràfic que Cerdà va preparar, per tal de portar a terme el control de la urbanització de l'Eixample.

Consta de 28 fulles de paper canson entelat de 146 x 264 cm, numerats amb romans seguint l'ordre d'oest a est i de muntanya cap a mar i orientats seguint les alineacions del projecte urbanístic elaborat pel mateix Cerdà.

D'aquests plànols, en destaquem un en concret, en coincidir amb el nostre àmbit de treball, concretament, el *Plano Particulario. Hoja Nº XXI: 17 R/v 27. Escala original 1:500*.

En aquest context, destacar la Litografia de 1861 del *Proyecto de reforma y ensanche de Barcelona*. Versión de Abril 1859 y aprobada por Real Orden de 7 de Junio 1859.

Així com el Plànol de Cerdà de l'any 1863 corresponent al *Plano de Replanteamiento del Plano del Ensanche de Barcelona. Escala original 1:5.000*.

Podem considerar que és, a partir de l'any 1865 quan Barcelona disposa d'una àmplia i actualitzada cartografia, tant civil com militar:

Corresponen a aquest període la col·lecció de treballs d'estudiants d'agrimensor localitzats a la Biblioteca de l'ETSAB, dels quals ha estat possible seleccionar una àmplia relació coincidents amb el nostre àmbit, situat en els terrenys ubicats al sector septentrional de la falda de Montjuïc.

Destaquem, per la seva proximitat al nostre àmbit d'estudi, els següents

- *Plano de las huertas de San Beltrán, en la parte que comprende entre el camino de ronda, carretera de Monjuich y camino del Pont de la línea, en el supuesto de ser todo inaccesible: con el Teodolito* (Macià 1861)
- *Plano topográfico de la parte de terreno comprendido desde la puerta de Sta Madrona, manifestando las direcciones del camino de Montjuich y el de Casa Tunis* (Llach 1859)
- *Levantamiento de la parte de huertas de Sant Beltrán comprendida entre el camino de Ronda, camino del Pont de la línea hasta la vereda que pasa por el centro y termina frente la calle de Trenta Claus* (La molla 1862)
- *Levantamiento del plano de la carretera de Monjuich en sus primeros tramos* (Torner 1861)
- *Plano perfil longitudinal y transversales de un trozo de la carretera de Montjuich que comprenda 400 metros de longitud y que empiece en el empalme del camino de las canteras del puerto* (Ortega 1863)
- *Levantamiento del trozo de camino comprendido entre la carretera de Montjuich y la font trobada, espresando el emplazamiento de la plaza de la Fuente* (Calvet 1861)

- *Plano geométrico del camino de la Satalia, desde la carretera de ronda hasta la Fuente* (Barnola 1861)
- *Huertas de San Beltran* (Botey 1861)
- *Levantamiento del plano de las huertas de Sant Beltran* (Torres 1862).

A l'annex H s'inclou aquesta selecció de treballs d'estudiants d'Agrimensor corresponents al camí de Ronda, Montjuïc i les Hortes de Sant Bertran a mitjans s.XIX.

A l'any 1862 els treballs cartogràfics realitzats per l'empresa de l'arquitecte Miquel Garriga i Roca, al servei de l'Ajuntament de Barcelona, aporta un enorme salt qualitatiu en el control cartogràfic del teixit urbà heretat, «una tasca que el mateix cartògraf vuitcentista considerava complementària del mapa topogràfic de Cerdà» (Nadal 2011).

El 20 d'abril de 1872, Cerdà lliurà al ministre de Foment els *Estudios de urbanización de la montaña o cerro de Monjuich, hechos en concordancia y armonía con los del Llano de Barcelona* (Grau i Montaner 2014).

El 19 El setembre de 1874, Cerdà va oferir a l'alcalde Francesc de Paula Rius i Taulet el projecte d'*urbanización de las huertas de San Beltrán y de toda la montaña de Monjuich, que son problemas de no menor urgència e importància* (Grau i Montaner 2014).

A l'any 1877 destaquem el Plànol redactat per l'Arquitecte Municipal Miquel Garriga Roca, *plano general de Barcelona su ensanche y pueblos contiguos a partir de los planos del Ensanche de Ildefons Cerdà Sunyer y del casco antiguo y Barceloneta. Escala original 1:10.000.*

Pertanyen a aquest període, els plànols topogràfics de Pere Garcia Fària²²⁵, Enginyer de Camins i Arquitecte, continuador de l'obra de Cerdà. Redactor del projecte de reforma del clavegueram i sanejament del subsòl de Barcelona (1887-1891). Els plànols d'enginyeria sanitària de Barcelona que va redactar, com a cap de la Secció de Clavegueram i Sanejament de Barcelona, ens aporten una extraordinària font d'informació .

Són els plànols del *Proyecto de saneamiento del subsuelo de Barcelona. Alcantarillado, drenaje y residuos urbanos*, de data 1891. L'atles d'aquest projecte consta de 26 mapes. Tot i correspondre a l'estudi del clavegueram de la ciutat de Barcelona, la informació topogràfica que conté és molt clara i llegible i constitueix una font d'informació topogràfica magnífica.

²²⁵ Menció específica al doctor arquitecte Salvador Tarragó, especialitzat en l'estudi històric de l'urbanisme i en particular, com a estudiós i referència inexcusable de l'obra urbanística d'Ildefons Cerdà a Barcelona, en la que, dins l'amplitud dels estudis que ha portat a terme, va analitzar els plànols litografiats d'Ildefons Cerdà, autor del mapa topogràfic del Pla de Barcelona de 1855 i del projecte urbanístic de 1859, en el context d'una comparació amb l'aportació posterior de Pere García Faria el 1887-1891.

7.13.6 ELS PLÀNOLS DE BARCELONA ELABORATS PEL COS D'ESTAT MAJOR, 1870 I 1885

En aquest segle, les ciutats espanyoles van ser objecte d'un treball continuïtat dels Serveis cartogràfics de l'Exèrcit de Terra²²⁶. En el cas de Barcelona, va ser centre d'interès per la Brigada Topogràfica d'enginyers així com per al *Depósito de la Guerra*²²⁷. Aquests treballs es van materialitzar en dos aixecaments cartogràfics²²⁸ de la ciutat de Barcelona, executats per sengles comissions del Cos d'Estat Major de l'Exèrcit en 1870 i 1885²²⁹ (Urteaga 2014).

Ens centrem en els treballs realitzats per Luis Urteaga i Luis Magallanes realitzats en el marc de projectes de recerca²³⁰, en el que tal i com indiquen els autors en el seu resum

«Estudien els treballs de planimetria urbana realitzats a Espanya pels cartògrafs del Cos d'Estat Major de l'Exèrcit durant l'últim terç del segle XIX. L'objectiu és donar a conèixer un conjunt documental, en la seva major part inèdit, de notable importància per a l'estudi de les ciutats espanyoles en una etapa de profundes transformacions urbanes. Es descriu el sistema d'aixecament i l'instrumental utilitzat, i se sintetitza la informació disponible sobre la gènesi d'aquesta documentació cartogràfica que es conserva en l'arxiu cartogràfic del Centre Geogràfic de l'Exèrcit» (Urteaga i Magallanes 2017).

Els plànols del Cos d'Estat Major²³¹ constitueixen una font essencial per documentar tals transformacions que van experimentar les ciutats Espanyoles en la segona meitat del segle XIX.

Els treballs planimètrics realitzats són una sèrie cartogràfica geomètricament precisa i formalment uniforme²³², que es van iniciar a l'any 1865.

²²⁶ «Malgrat la desaparició d e les muralles, arran del cop d'estat progressista de 1854, i de la Ciutadella i fortaleres associades, a partir de la Revolució Gloriosa de 1868, no cessaren les funcions de control territorial assignades a l'Exèrcit (...) Aquestes preocupacions trobaren el seu reflex en noves empreses cartogràfiques que responien a estrictes requisits tècnics i eren dirigides per cartògrafs experts i llançades amb instrumental modern i recursos humans i econòmics prou importants (...).La del Cos d'Estat Major els anys 1870 i 1885 i la de la Brigada Topogràfica d'Enginyers els anys 1915-1930» (Grau i Montaner 2014)

²²⁷ «A partir de 1865 el *Depósito de la Guerra* va iniciar una intensiva campanya de formació de plànols urbans, unint la seva activitat a la qual en aquest camp venia desenvolupant la Brigada Topogràfica d'Enginyers, dependent del Cos d'Enginyers Militars» (Muro 1990).

²²⁸ Dels quals no ha estat possible localitzar l'expedient dels aixecaments. S'han consultat, sense obtenir resultats, els fons de l'Arxiu del Centre Geogràfic de l'Exèrcit (Madrid), els de l'Arxiu General Militar (Madrid), i els de l'Arxiu Militar intermedi i la Biblioteca Històric Militar de Barcelona. (Urteaga 2014).

²²⁹ «La planimetria derivada d'aquests aixecaments, que es conserva en l'arxiu del Centre Geogràfic de l'Exèrcit, és només parcialment coneguda i mai ha estat considerada en el seu conjunt» (Urteaga 2014).

²³⁰ Una primera versió del mateix va ser presentada en l'IV *Workshop Internacional Història de la Cartografia Ibèrica. Ciutats, Regions i Oceans (segles XV-XIX)*, celebrat a Barcelona del 5 al 7 de març de 2015.

²³¹ «El Cos d'Estat Major va ser una institució creada pel *Depósito de la Guerra* en 1838, que va ser el principal centre geogràfic de l'Exèrcit de Terra durant el segle XIX, tenia la tasca exclusiva (cartografia de zones de fronteres), i d'altres les compartia amb el Cos d'Enginyers Militars (de la que formava part la Brigada Topogràfica de Ingenieros), institució més veterana, que datava del segle XVIII» (Urteaga i Magallanes 2017).

«Amb major o menor detall és comú en totes ells la informació sobre la topografia del terreny, situació de la plaça, edificis militars, fortificacions, consideracions des del punt de vista de l'atac i defensa, quadern de triangulació i quadres estadístics en els quals es reflecteixen els següents aspectes: poblacions, classificació per oficis del veïnat, sanitat, capacitat d'allotjament per a tropes en la població i fora, producció agropecuària, recursos en transports (bèsties de càrrega i de tir), molins fariners, forns, aigües, combustible, indústria, comerç, contribucions i contingent en les cinquenes ordinàries. A més d'aquesta informació comuna, algunes inclouen indicacions sobre aspectes molt variats: història de la plaça, llocs soferts, nomenclàtor de carrers i places, descripció dels pobles compresos en el plànol, procediment seguit en l'aixecament, etc.» (Urteaga i Magallanes 2017).

L'aixecament emprat seguia un procediment regularitzat que distingia entre els Plànols de poblacions²³³ a escala 1:2000 i els Plànols de poblacions i els seus voltants²³⁴ a escala 1:10.000, tot i que el sistema i l'instrumental era el mateix.

Un dels aspectes que caracteritzava als Plànols de poblacions i els seus voltants era l'amplitud de l'àrea representada, el que permetia disposar de la informació en una superfície molt superior a l'estrictament edificada.

Resultat de l'anàlisi que s'ha portat a terme dels plànols de Barcelona aixecats en 1870 i 1885, permet afirmar que: *«Son mapes geomètricament correctes, sense distorsions, mesurats i dibuixats de forma consistent amb l'escala nominal, als quals pot associar-se una precisió de cinc i sis metres respectivament. Les variacions d'escala estan en tots dos casos per sota del 1% nominal»* (Urteaga i Magallanes 2017).

L'1 de març de 1870 va quedar plasmat en un plànol a escala 1:2.000, el resultat de l'aixecament²³⁵. El plànol (sense títol), que recull els treballs dels militars Narcís Barraquer i

²³² «Els plànols es van aixecar amb triangulació topogràfica de suport, els itineraris es van desenvolupar amb brúixola i taquímetre, el relleu es va representar mitjançant corbes de nivell, i es van adoptar unitats mètriques per a les escales» (Urteaga i Magallanes 2017).

²³³ «En els Plànols de poblacions a escala 1:2.000 l'aixecament havia de comprendre la ciutat, i els ravals i accidents notables que es trobessin a menys d'un km de distància del casc urbà o del recinte emmurallat, que poguessin tenir influència en l'atac o defensa de la població. Aquest criteri es va aplicar amb flexibilitat. En la majoria dels casos es va mantenir la distància d'1.000 metres com a referència. A Barcelona, no obstant això, el perímetre exterior es va ampliar fins a 2 km de profunditat, per aconseguir en l'extrem meridional la fortalesa de Montjuïc, i en el seu conjunt la corona de l'Eixample» (Urteaga 2014).

²³⁴ «Els plànols a escala 1:10.000 havien de comprendre la població i els seus voltants en un radi de set a deu km, segons la importància dels accidents geogràfics existents en el límit de l'àrea cartografiada. En aquesta família de plànols es cuidava de manera especial la representació de l'altimetria, formant per a cada mapa una sèrie de perfils topogràfics a escala 1:10.000» (Urteaga i Magallanes 2017).

²³⁵ «El 14 de febrer de 1869 el cap del Depòsit de la Guerra, brigadier Àngel Álvarez d'Araujo i Cuéllar, va ordenar efectuar l'aixecament de la ciutat. Es va nomenar una comissió integrada pel capità d'Estat Major Narcís Barraquer i Rovira, i el tinent del mateix cos Plácido de la Cierva. En el seu conjunt, l'aixecament cartogràfic de Barcelona va consumir set mesos de treball, i es va dividir en dues etapes. La primera, des de març a juliol de 1869, es va dedicar als treballs de camp. En la segona, de desembre de 1869 fins a març de 1870, es van efectuar essencialment treballs de gabinet» (Urteaga 2014).

Plácido de la Cierva, consta de setze fulles i està muntat sobre tela encerada en quatre parts de diferents grandàries (la major de 226 x 120 cm). La dimensió total és de 226 x 239 cm. Dibuyat amb tinta negra i carmín, i il·luminat a l'aquarel·la. Conté la indicació del Nord geogràfic i magnètic així com l'escala gràfica i numèrica²³⁶.

D'aquest plànol es va efectuar una reducció a escala 1:5.000 sense signatura, ni data, dibuyat en una sola fulla, amb unes dimensions de 104 x 99 cm²³⁷.

«La Barcelona de 1870 quedaba definida por dos grandes formas poligonales: el pentágono de la ciudad antigua, con el tupido laberinto de su tejido medieval, y el triángulo de la Barceloneta, adosado al recinto de la ciudad antigua a mediados del siglo XVIII (...). De las viejas murallas restan muy pocos elementos: el lienzo de la Muralla de Mar, el Baluarte de Santa Madrona, junto al cuartel de las Atarazanas, y la tenue huella del camino de ronda, bien visible en la parte septentrional de la ciudad antigua, y muy vaga en el sector de poniente. En torno a la ciudad antigua, y teniendo como espina dorsal el Paseo de Gràcia, empezaba a dibujarse la retícula ortogonal del Ensanche proyectado por Ildefons Cerdà» (Urteaga 2017).

A l'any 1885, el *Depósito de la Guerra* va decidir procedir a la revisió i actualització del plànol de Barcelona de 1870. Els treballs van recaure en els militars Josep Barraquer i Lluís Fontana. Aquest encàrrec va permetre recollir els canvis experimentats per la ciutat de Barcelona, en els darrers 15 anys²³⁸.

«La urbanització de l'Eixample ocupa el lloc més destacat entre tals canvis. L'edificació en el nou barri es va veure negativament afectada per la crisi financera de 1866, i en general va progressar amb una certa lentitud durant el decenni de 1860. Entre 1870 i 1885, en canvi, la construcció va avançar amb rapidesa, sobrepasant-se les 700 habitatges nous anuals. En 1885 el nou barri barceloní comptava ja amb gairebé 15.000 habitatges, i ocupava una superfície urbanitzada anàloga a la de la ciutat antiga» (Urteaga 2014).

Aquests canvis es van estendre també fóra de l'Eixample, concretament es van manifestar d'una manera molt significativa pel sector sud-occidental de la ciutat, en els límits amb la muntanya de Montjuïc, zona caracteritzada per no pertànyer ni a la ciutat antiga ni a

²³⁶ «El levantamiento tenía que comprender la ciudad, los arrabales y accidentes notables que se encontraran a menos de 1 km de distancia del casco urbano o del recinto amurallado, que pudieran tener influencia en el ataque o defensa de la población. En Barcelona, el perímetro exterior se amplió hasta 2 km de profundidad, para abarcar en el extremo meridional la fortaleza de Montjuic, y en su conjunto la corona del Ensanche» (Urteaga 2014).

²³⁷ «Es tracta d'un pla manuscrit a color, dibuyat en una sola fulla, amb unes dimensions de 104 x 99 cm, amb l'única novetat d'incloure el títol de Plànol de Barcelona, amb lletres decoratives. En l'arxiu del Centre Geogràfic de l'Exèrcit es conserven dues versions d'aquest pla reduït: una, ja citada, dibuyada en una sola fulla, i una altra dividida en quatre fulles» (Urteaga 2014).

²³⁸ «La comissió de rectificació del pla barceloní va rebre el seu nomenament el 10 d'abril de 1885. Estava integrada pel capità d'Estat Major Josep Barraquer i Roviralta, i el tinent Lluís Fontana i Esteve. Tots dos oficials van treballar junts fins al mes de febrer de 1886» (Urteaga 2014).

l'Eixample. Aquest sector correspon als nous barris de les Hortes de Sant Bertran, eixample de Santa Madrona i la França que, donaran lloc a l'actual Poble-Sec. La construcció d'aquests barris es va portar a terme amb molta rapidesa i escassa planificació. Tant és així que entre 1870 i 1885 es van construir en aquest sector més de 2.000 habitatges i nombroses fàbriques.

El resultat d'aquests treballs és un pla a escala 1:5.000, del qual existeixen dues versions. La primera porta per títol *Pla de Barcelona*, any 1885 manca la signatura²³⁹ i, la segona porta la data de 10 de febrer de 1886 signada i rubricada pels autors

Els mapes de 1870 i de 1885, representen el mateix territori, centren la seva atenció en la ciutat antiga i, en la primera corona extramurs. És per això que constitueixen una font d'informació de gran valor per a conèixer el procés de creixement urbanístic que va experimentar la ciutat (tant pel que fa referència a l'obertura de carrers com a l'edificació dels solars), en coincidir en el període de màxim desenvolupament. A partir de l'any 1860 és quan el procés d'urbanització va créixer molt ràpidament, no tant sols a l'Eixample, sinó també al Parc de la Ciutadella, el Poblenou i el Poble-Sec.

«El pla de 1870 ofereix una de les primeres imatges de la ciutat postmedieval, sense els senyals més aparatosos d'una presència militar antany dominant. El pla de 1885 trenca definitivament amb la imatge de la ciutat postmedieval, i prefigura la transformació de Barcelona en una gran capital europea» (Urteaga 2014).

A l'any 1885 es van editar diversos plànols topogràfics de la ciutat de Barcelona i el seu entorn. Constitueixen una font de gran valor pels detalls que en ells s'incorpora. Un d'aquests plànols es el *plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la Fransa y zona inmediata de la ladera de Montjuic* que recull els treballs de Salvador Vigo, un mestre d'obra que va aixecar un plànol en el qual es podien observar les característiques de l'ocupació de la zona, propietats en la seva majoria agrícoles que s'urbanitzaven a partir de l'obertura d'un carrer i l'encreuament de dos, on es construïen habitatges modestos per als obrers que treballaven en les indústries de Sants i Hostafrancs, en el port o en les pedreres.

Als anys 1889 i 1890 es van portar a terme les operacions de delimitació del terme municipal de Barcelona amb els municipis del Pla de Barcelona que incorpora l'elaboració d'un cadastre (Capdevila 2017). Destaquem d'aquest període el *plànol oficial de Barcelona i els seus voltants de l'any 1890*.

A partir de la segona meitat del s.XIX, es van fer mapes geomètrics o en perspectiva de les grans ciutats, en els que es representen els monuments més significatius. En el cas de Barcelona, destaquem el *Mapa del Panorama de l'Exposició Internacional de Barcelona*.

²³⁹ «És possible que aquesta segona versió, de delineació més cuidada, es realitzés amb motiu de l'Exposició internacional de 1888. El coronel Narcís Barraquer i Rovira, i el comandant Josep Barraquer i Roviralta van prendre part en la citada Exposició com a representants del Cos d'Estat Major» (Urteaga 2014).

Aquests mapes no es van començar a publicar fins al s.XX, en ells es situen sobre la base topogràfica urbana els edificis monumentals i els equipaments d'interès.

«El primer mapa va ser l'editat per la Societat d'Atracció de Forasters, cap a 1914. Més que una imatge per a la promoció turística, era una nova imatge oficial de la ciutat. Una dècada després, l'Exposició Internacional de 1929 va donar lloc a la publicació de nous plans de la ciutat» (Grau i Montaner 2016).

Durant el període comprès entre els anys de 1915 a 1930 va ser aixecat per la Brigada topogràfica d'enginyers²⁴⁰, el *Plànol de Barcelona i contorn*, a dues escales diferents: a 1:5.000 les zones menys poblades de l'entorn barceloní i a 1:2.000 les àrees urbanitzades. El terme municipal de Barcelona comprenia aproximadament 19 fulles a escala 1:5.000 del pla i 42 a la de 1:2.000 (Muro 1992).

«Les dècades centrals d'aquesta centúria foren importants en la cartografia barcelonina per la dinàmica política i social esmentada, però també per la recepció del desenvolupament científic modern, que va revolucionar la manera de fer els aixecaments i de representar el territori» (Grau i Montaner 2016).

Als anys 1980 fins a 1990 es van editar nous plànols realitzats per l'Ajuntament en els que es mostra la ciutat moderna transformada com a resultat de les actuacions dels ajuntaments democràtics.

A l'Annex I s'inclou la selecció d'aquests plànols referenciats. S'ha portat a terme incorporant els més representatius de l'evolució urbanística dins l'àmbit del nostre estudi.

²⁴⁰ La Brigada Topogràfica d'enginyers, organitzada el 1847 com a unitat dins del Cos d'enginyers de l'Exèrcit, per tal de formar els plans topogràfics de les places, punts forts, fronteres i costes, va realitzar aixecaments de ciutats i posicions militars: 1. Plànols generals a escales 1:5.000, 1:10.000 i 1:20.000; 2. Plànols de poblacions a escales molt detallades, 1:1.000 o 1:2.000, que després podien reduir-se a les de 1:5.000 i 1:10.000; 3. Plànols de posició a escales grans, 1:500, amb corbes de nivell a intervals d'1 m. Els plànols d'edificis militars i els seus perfils s'aixecaven a escala de 1:200.

8. ANÀLISI

8.1 L'EMPREMTA DELS MOLERS

Els Picapedrers de Montjuïc, tot i haver estat objecte d'estudis des del Romànic clàssic o segon Romànic (ss.XI-XIII), així com en els segles XII i XV amb l'estil Gòtic (ss.XII-XV), ha estat un col·lectiu que ha passat força desapercebut en bona part dels treballs sobre la societat a Catalunya i més concretament a la ciutat de Barcelona.

El seu ofici es troba integrat dins les confraries o gremis de mestres de cases.

A Barcelona però, era tal la importància dels molers que, les ordinacions concretaven que l'ofici dels picapedrers fos integrat en la confraria dels *molers*. És per això que, en referir-nos als Picapedrers de Montjuïc, ho fem amb el nom de *molers*.

Aquest protagonisme es posa de manifest a través dels seus vestigis:

- Els *camins dels molers*
- La *casa dels molers*
- La *creu dels molers*

Resultat del procés de recopilació, anàlisi, contrast, organització i integració dels tres objectius, *creu, casa i camí dels molers*, ens porten a l'extrem inimaginable de poder recuperar una més de les *històries desaparegudes* de la ciutat de Barcelona:

- L'empremta dels *molers* de Montjuïc en la transformació urbanística del Poble-sec.

Posant de manifest la seva vinculació i incidència directa en el desenvolupament urbanístic d'aquesta part de la ciutat.

8.2 RECONSTRUCCIÓ DELS CAMINS DELS MOLERS

8.2.1 ANÀLISI HISTÒRICA

Escasses són les dades de que es disposa i a efectes pràctics es resumeixen en les referències a gravats de l'època s.XIX, la coexistència²⁴¹ amb el torrent que li dona el nom²⁴², i les referències en els expedients urbanístics d'obres associats al desenvolupament urbanístic de l'avinguda del Paral·lel i, del Poble-sec.

Les referències que trobem presenten diferents denominacions, malgrat es refereixen al mateix camí. El tenim citat com a *camí de la creu dels molers*, *camí del torrent de la creu dels molers*, *camí dels molers*, *camí de Santa Madrona* i, fins i tot com a *camí de la font del gat*.

Tal i com s'indica en l'Acta Notarial, el nom del camí és el de Santa Madrona, si bé que conegut popularment com a camí del torrent de la creu dels molers.

«Cerca de la ciudad de Barcelona y montaña de Montjuich; y linda de por junto a Oriente en honor del menor D.Hernando de Sagrera y de Llinàs, a medio dia con el camino llamado de Santa Madrona y vulgarmente la riera o Torrente de la Creu dels Molers; a poniente en honor de los herederos de Jayme Roses y Roger, parte, y parte en honor de D.Ignacio de España y Quintana, y a cierzo en honor de los sobredichos herederos Rosés i Roge» (1859 juliol, 20. NSCF, Barril, 197).

Aquesta terminologia en definitiva, recull el fet que, el primer tram del camí d'accés a l'Ermita de Santa Madrona, era alhora el que es feia servir també per a accedir a les Pedreres.

Per a una correcta interpretació de l'anterior descripció, cal concretar que, el *camí de la creu dels molers*, era coincident amb el camí de Santa Madrona en el tram comprés entre la sortida de la ciutat (pel Portal de Santa Madrona²⁴³), fins arribar a la cruïlla de camins (a l'altura de l'actual avinguda del Paral·lel).

Aquesta afirmació és posa de manifest en la documentació adjunta a l'expedient d'obres del carrer Cruz de los Canteros, de l'any 1875²⁴⁴ (figura 275)²⁴⁵.

²⁴¹ Característic de la morfologia de les rieres i torrents que baixaven per desguassar al mar que, alhora es convertien en camins d'accés.

²⁴² En el tram que sortia de la Barcelona emmurallada, torrents i camins coincideixen.

²⁴³ L'any 1994, Magí Travesset publicava un article a la revista Finestrelles sobre la pervivència de l'antiga xarxa de vies i camins d'origen romà (o preromà) al pla de Barcelona. Un d'aquests antics camins que forma part de la xarxa moderna, és el camí de València que, amb el seu traçat passant pel peu de la Muntanya de Montjuïc (barri del Poble Sec), ens porta a l'accés a la ciutat pel Portal de Santa Madrona.

²⁴⁴ Veure Annex M. Expedient Q100 Eix-9735. Cruz de los Canteros 55, Salvador Vendrell i Sala.

²⁴⁵ En aquest plànol, l'avinguda del Paral·lel, consta grafiada com a carrer de Argüelles. És anecdòtic i correspon clarament a un error de tipografia. Argüelles era el nom que va rebre a l'any 1874 l'Actual avinguda Diagonal (Nom que té el seu origen en la *Gran Via Diagonal*, que li va donar Ildefons Cerdà en el seu Pla).



Figura 275. A. Traçat del camí de la creu dels molers i de Santa Madrona sobre plànol de situació de l'obra corresponent a l'expedient Eix-9735 carrer Cruz de los Canteros 55, actualment Creu dels Molers 35; B: Fragment de l'anterior (AMCB 1875).

Si bé el camí de Santa Madrona²⁴⁶ està documentat, és precisament a partir de la indicada bifurcació, quan es perd la informació.

La investigació s'ha centrat inicialment en recopilar tota la informació corresponent a la referència del *Camí de la Creu dels Molers*, sota la premissa que el seu origen es degut al torrent del que pren el nom.

Partint del mapa parcel·lari agrícola del pla de Barcelona de l'última meitat del segle XVIII en el que s'hi ha inclòs la xarxa hidrogràfica (figura 228), identifiquem les rieres i torrents: torrent de la Font del Pla de Baix, torrent de la Font del Gat, torrent dels Tarongers²⁴⁷, o de la Font Trobada, torrent de la Línia i, torrent de les Hortes de Sant Bertran. No hi trobem per tant, cap referència al cas que ens ocupa (torrent dels molers i/o creu dels molers).

²⁴⁶ Es considera que probablement va ser una de les primeres ermites de Barcelona. De les moltes Ermites de la muntanya de Montjuïc, ha estat l'única que queda dempeus. Situada ben a prop del Palau Nacional. Dedicada a una de les tres patrones de la ciutat, data de 1605, refeta dues vegades, la primera després del setge de la ciutat l'any 1652 i la segona després de la Guerra de Successió, l'any 1713. Reconstruïda novament l'any 1754 i restaurada el 1907.

²⁴⁷ Que donarà lloc al camí dels Tarongers, conegut també com a Camí dels Jueus, i que coincideix en el tram més proper a Montjuïc, amb l'anomenat Torrent de la Línia.

En la Memòria del Pla Metropolità General a l'àmbit de la muntanya de Montjuïc, en l'apartat corresponent a les Traces de jaciments, edificis i camins històrics de Montjuïc, tampoc en consta cap referència.

És per això que s'ha procedit a l'anàlisi detallada de la següent relació de plànols:

1. Plànols geomètrics del terme de Barcelona, entre els que destaquem els plànols als quals ja hem fet referència amb anterioritat:
 - *Plano geométrico del termino jurisdiccional de Barcelona* (Soler 1851) (figures 120 i 121)
 - *Plànol Topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants* (Cerdà 1855) (figura 78)
 - *Plànol oficial de la ciutat Nova* (Cerdà 1858) (figura 86)
2. Plànols cartogràfics dels ss.XIX-XX. Es troben incorporats amb detall a l'annex I. Destaquem entre aquests, el *Plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la Fransa y zona inmediata de la ladera de Montjuic* (Vigo 1885)
3. Plànols oficials de Barcelona de 1890 (AHCB 1890)
4. Plànols existents en diferents expedients d'obra de l'època, entre els que destaquem l'expedient Fo-16-E-BIS, Q127 obres majors al carrer dels Molers cantonada amb el Passatge Parlament (AHCB 1876).

Resultat de l'estudi i anàlisi d'aquests plànols geomètrics, complementat amb la informació que ens aporten els plànols dels expedients d'obres de l'època, ens ha estat possible identificar que, el *torrent de la creu dels molers* formava part de la xarxa hidrològica de la muntanya de Montjuïc, en coincidir amb el *torrent de la Font del Gat*²⁴⁸ (figura 241).

Aquest torrent conegut com a un dels camins d'accés a Montjuïc²⁴⁹ coincidia precisament amb el *camí de la creu dels molers* i, un dels seus afluents, amb el *camí dels molers* que eren alhora un camí i, un torrent els dies de pluja.

Ambdós camins constitueixen l'accés principal a les pedreres, si bé que el camí principal era el *camí dels molers* i, el *camí de la creu dels molers* era una alternativa, que es feia servir sobretot en els dies de pluja.

²⁴⁸ El procés de reurbanització de la font va coincidir amb la composició de la sardana que convertia la cançó en una poètica sardana de caire popular en la que es descriu el paratge de la font així com la noia que de bon matí va a buscar aigua a la font i enamora al soldat amb qui es casarà; reescrivint d'aquesta manera la història de la cançó popular. Segons explica la llegenda, el doll d'aigua de la Font del Gat que surt de la muntanya de Montjuïc va ser trobat per un gat l'any 1855.

²⁴⁹ Per on baixaven la Marieta i el soldat de la sardana d'Enric Morera i Antoni Vives de l'any 1927.

Observant el *Plànol Topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants* (Cerdà 1855) (figura 103) i, analitzant les línies de nivell immediates a la ubicació de la Font del Gat ens permet concloure que, el curs natural del doll de la Font del Gat així com l'escorrentia superficial en períodes de pluges, es recullen cap la vessant Nord-Est de la muntanya (figura 276).

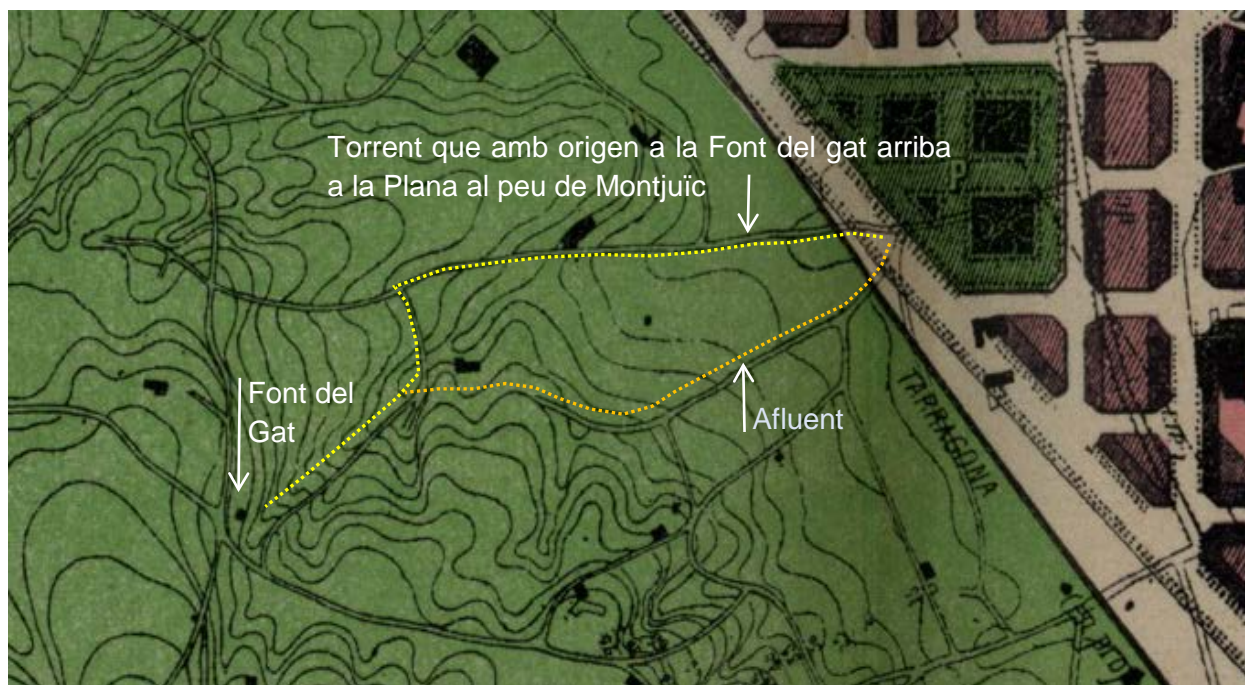


Figura 276. Fragment del *Plànol Oficial de la ciutat Nova* (Cerdà 1858, anotacions de l'investigador).

El traçat del camí indicat sobre aquest plànol, és coincident amb el traçat del torrent de la Font del Gat indicat en el *Mapa parcel·lari agrícola del pla de Barcelona de l'última meitat del segle XVIII* en el que s'hi ha inclòs la xarxa hidrogràfica (figures 193 i 206).

Arribat a la cruïlla dels dos camins (molers i creu dels molers), el torrent de la font del gat segueix el seu traçat aigües avall cap a l'Estany del Cagalell²⁵⁰ (mencionat en el segle XII), que va existir fins ben entrat el segle XIII i es considera que es va assecar completament a finals del segle XV (figura 277).

Per tal de recuperar aquest tram del traçat, ho portem a terme (en una primera anàlisi), sobre el *Plànol oficial de Barcelona de 1890* (AHCB 1890), atès que incorpora una xarxa viària de camins i carrers que, en posteriors Plànols ja no apareixen, en haver-se modificat a conseqüència de les transformacions que es portaran a terme, amb motiu del desenvolupament urbanístic dels terrenys del Poble-sec i, l'apertura de l'avinguda del Paral·lel.

²⁵⁰ Zona d'albuferes existent en el s.XIII. Situat a l'exterior de les muralles, ocupava l'actual barri del Raval (triangle limitat pel carrer de Sant Pau, Rambles i avinguda del Paral·lel). Rebia les aigües de diverses rieres i torrents del Tibidabo i de la vessant Nord de Montjuïc. Amb el creixement urbanístic de la ciutat, va començar a rebre les aigües residuals de la ciutat convertint-se en una zona d'insalubres llacunes (d'aquí el nom).

La disposició de les edificacions que podem observar-hi no son per casualitat, sinó que responen al condicionant físic motivat pel pas del torrent (figures 277 i 278).

- L'edificació del carrer de la *Creu dels molers* cantonada amb el carrer Blay, no segueix l'alineació del carrer.
- Les edificacions de les dues illes de l'Eixample formada pels carrers Campo Sagrado/Parlamento/Viladomat/Ronda de Sant Pau, es veuen condicionades per l'ocupació del torrent, que, com es pot observar, es troba lliure d'edificació.

En aquesta línia, la localització de l'expedient d'obres²⁵¹ de data 1875, en la seva descripció, ens fa referència a l'existència d'un carrer anomenat de la *creu dels molers* que arribava a l'alçada del que avui en dia és el Passatge Pere Calders, el que confirma el traçat indicat. (figures 277 i 278).

«Pasaje Parlamento (ara Pere Calders) i Creu dels Molers (actualment no conflueixen). Ramon Gorchs. Instal·lar una caldera de vapor de quatre cavalls en els baixos de la casa de Juan Muntadas» (AHB 1875)

Dins la ciutat Vella, es considera que el traçat seguia un tram del carrer de la Cera fins arribar a l'altura del carrer les Carretes, on girava i es mantenia sensiblement paral·lel entre aquest i, el carrer la Riereta, on finalitzava el seu recorregut molt a prop d'on avui hi ha l'església romànica de Sant Pau del Camp²⁵², a l'Estany del Cagalell. (figures 277 i 278).

«És probable que el carrer de la cera, carrer bressol de la comunitat gitana de Barcelona, seguís la traça de l'antic Torrent de la Font del Gat, fins que va quedar envoltat per la muralla, al segle XVI. D'aquí el torrent anava a parar a l'estany del Cagalell, molt a prop d'on avui hi ha l'església romànica de Sant Pau del Camp» (cancowley 2016).

Amb motiu de la construcció de la Muralla del Mar i dels Baluards²⁵³ (XVI-XVII), el *torrent del Gat* va veure interromput el seu traçat, sent desviat pel fossar de la mateixa, cap al mar, fins a desembocar just al costat del baluard del Rei. (figura 277).

²⁵¹ Expedient Fo-16-E-BIS, Q127 obres majors (AHCB 1876).

²⁵² Antic monestir Benedictí, situat al carrer de Sant Pau, del barri del Raval de Barcelona. La seva església és considerada la més antiga de la ciutat de Barcelona (data d'abans de 911). El seu nom el pren del fet de trobar-se situada fora de la protecció de les muralles medievals. Amb la construcció de la muralla Moderna va quedar englobada dins el recinte emmurallat.

²⁵³ En el s.XVI, com a conseqüència de l'evolució dels canons, va fer necessari modificar la forma de les fortificacions, condicionant la necessitat d'incorporació de baluards. A tal efecte es van iniciar els treballs del que passarà a ser l'anomenada muralla Moderna, també coneguda com la muralla del Mar i els Baluards.

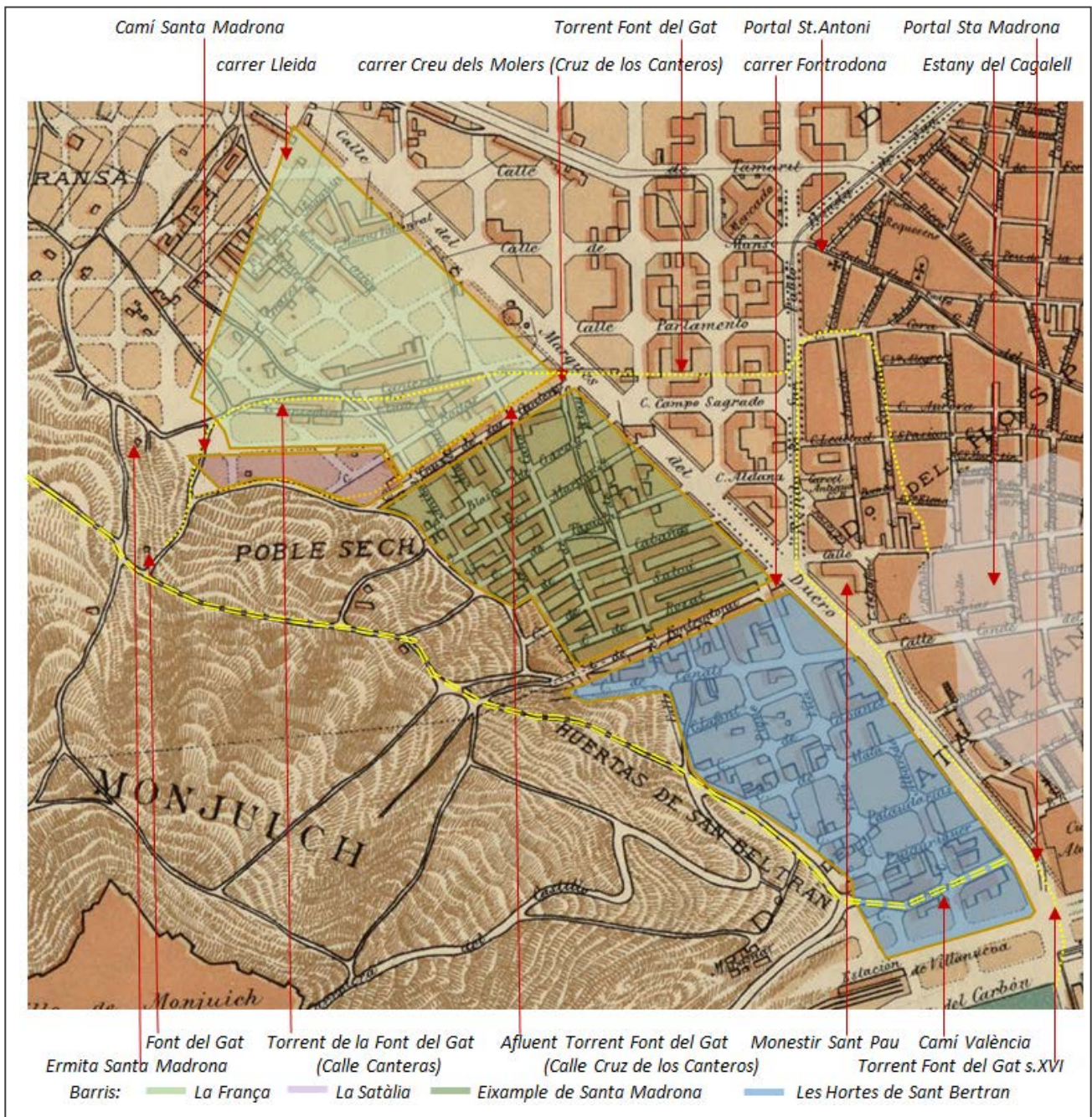


Figura 277. Emplaçament del torrent de la font del Gat i afluent sobre fragment del plànol oficial de Barcelona de 1890 (AHB 1890, anotacions de l'investigador).

La anàlisi efectuada del binomi torrents-camins d'accés a Barcelona, en el període estudiat de mitjans ss.XIX-XX, ens permet recuperar (sobre la vialitat actual) el traçat dels principals camins d'accés a Montjuïc. Aquests camins passaran a ser determinants en el desenvolupament urbanístic del barri del Poble-Sec.

En el període d'estudi s.XIX, els principals camins d'accés a la ciutat eren el Camí de Madrid, o d'Aragó a través del Portal de Sant Antoni Abad i, els camins de València, Montjuïc i, del Morrot que ho feien a través del Portal de Santa Madrona, al costat del Baluard del Rei. Ambdós portals estaven comunicats a través de la carretera de Ronda que discorria paral·lela a la muralla Moderna.

A mitja alçada de la carretera de Ronda (actualment cruïlla Calàbria/ Parlament), s'accedia al camí de Santa Madrona que creuava l'actual barri del Poble-sec fins arribar a l'Ermita de la que pren el nom (existent encara en l'actualitat) situada als peus de la muntanya de Montjuïc, en un punt a mig camí entre el Museu Nacional d'Art i el Museu Etnològic de Barcelona.

A escassos metres d'arribar a l'Ermita, i ja enfilant-se cap a la muntanya, s'hi troba una bifurcació que ens porta a la Font del Gat, situada a tocar amb el camí antic de València (avui avinguda de l'Estadi), a través del qual s'accedia a les explotacions de les Pedreres de Montjuïc, així com, a la seva vessant oposada, avui zona Franca.

Aquest itinerari era el que feien servir els molers per accedir a les pedreres i d'aquí que passés a ser conegut *vulgarment* com a *camí dels molers*.

Hi ha una variant a aquest itinerari, coneguda amb el nom del *camí de la creu dels molers* que, ha donat nom al carrer actual i que segueix el seu traçat, pràcticament sense haver estat alterat, a diferència del camí principal que sí va anar experimentant successives modificacions.

El *camí dels molers* i el *camí de la creu dels molers*, tenen el seu origen a l'altura de l'actual cruïlla de l'avinguda del Paral·lel amb els carrers de Calàbria/Parlament costat Nord i Radas/Blai que conflueixen a la Plaça dels Ocellets, costat Sud. Des d'aquest punt s'enfilen cap a la muntanya de Montjuïc seguint trajectes prou diferents, tot i que coincidiran de nou en l'extrem sud de l'actual barri de la Satàlia (figura 278).

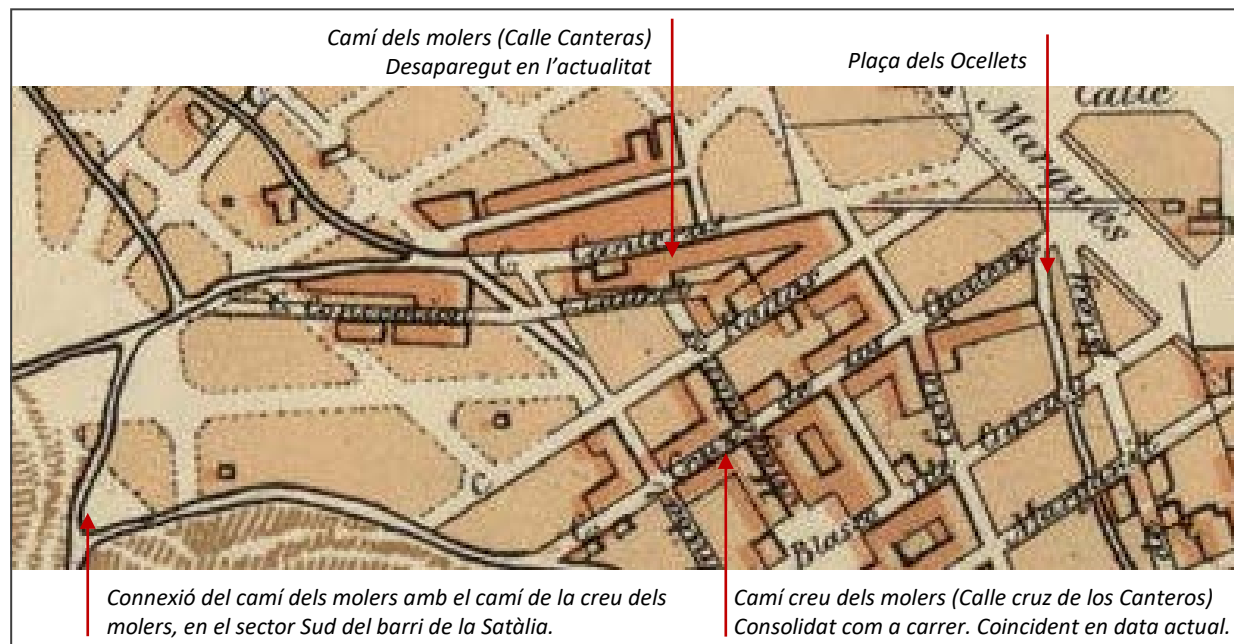


Figura 278. Emplaçament dels carrers *dels molers* i de *la creu dels molers* sobre fragment del plànol de Barcelona de 1890 (AHCB 1890, anotacions de l'investigador).

Tot seguit s'adjunta gràficament ambdós itineraris sobre fragment del *Plànol Topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants, Sector Montjuïc* (Cerdà 1855)²⁵⁴ (figura 279).

²⁵⁴ Constitueix una eina extraordinària de treball, ens aporta la topografia a escala 1:2.000 que ens permetrà efectuar un buidat detallat, amb el rigor que requereix l'anàlisi que estem portant a terme.

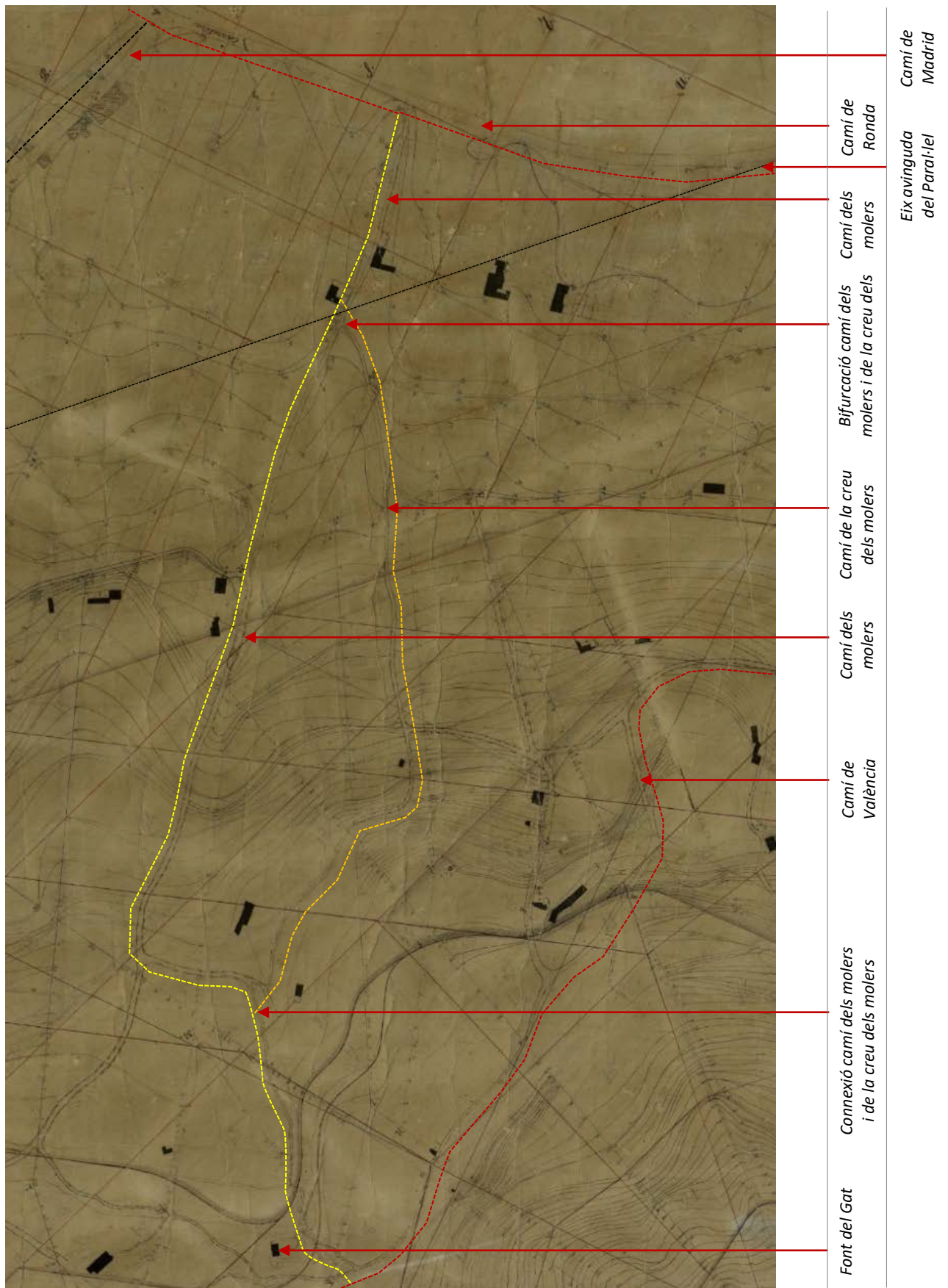


Figura 279. Fragment del *plànol topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants, Sector Montjuïc* (Cerdà 1855, anotacions de l'investigador).

Partint de la documentació de base que ens aporta l'elaboració del plànol anterior de 1855, coincidint amb els terrenys del Poble-sec pendents d'urbanitzar, procedim a descriure l'evolució experimentada (*camins dels molers i de la creu dels molers*), fins mitjan s.XX, data en la que el Poble-sec es troba ja completament urbanitzat. Aquesta evolució es descriu a través de les fitxes a tal efecte redactades, sobre fragments de plànols de l'època de ciutat de Barcelona dels anys, 1858, 1877, 1885, 1890, 1933 i 1943. Els plànols incorporen les anotacions descriptives i les corresponents notes explicatives (figures 280 a 285).

1858



Figura 280. Fragment del *plànol oficial de la ciutat Nova* (Cerdà 1858, anotacions de l'investigador).

Es consolida la informació que acabem de comentar en el Plànol anterior de 1855.

El traçat de la futura avinguda del Paral·lel, ocupa i per tant afecta completament a la intersecció dels camins dels *molers*, i de la *creu dels molers*.

S'incorpora el tram de *camí dels molers* (s.XVI) corresponent a ciutat Vella (seguint el traçat del torrent) entrant a la ciutat Vella pel carrer de la Cera, girant tot seguit pel carrer de la Riereta, passant per davant de l'Església de Sant Pau i finalitzant en la zona que, en el segle XVI va estar ocupada per l'Estany anomenat del Cagalell.

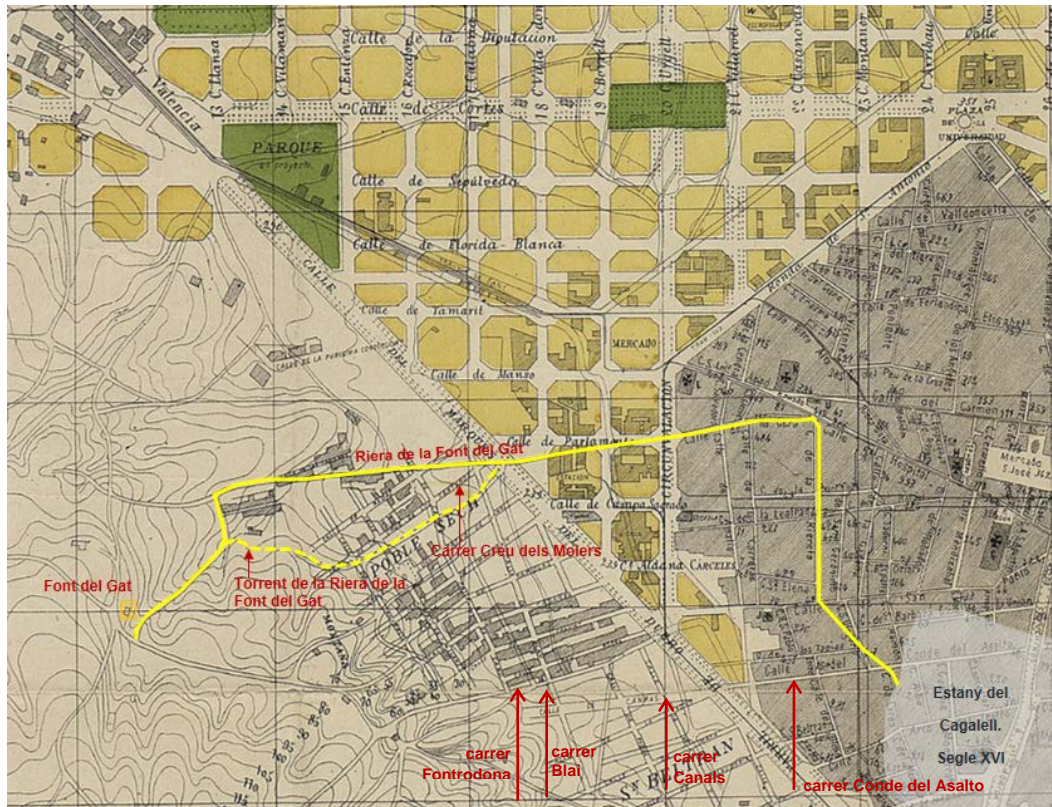


Figura 281. Fragment del *Plano General de Barcelona, su ensanche y pueblos contiguos* (Cerdà 1877, anotacions de l'investigador).

Inclou la fase inicial d'urbanització del Poble-Sec que va començar pel sector de l'eixample de Santa Madrona.

Els carrers s'hi troben dibuixats seguint les alineacions previstes, però en la major part, encara no s'han portat a terme els treballs d'urbanització dels vials corresponents.

Les edificacions en canvi, es van portar a terme d'una manera extraordinàriament ràpida, bàsicament per l'anul·lació de les restriccions militars en concepte d'edificació i pel fet que estava fóra del Pla de Reforma i Eixample de Barcelona d'Ildefons Cerdà, la qual cosa, va permetre un creixement tipus Gracienc, molt ràpid.

Els vials posem de manifest la discontinuïtat del seu creixement respecte el disseny de l'Eixample.

L'únic carrer que presenta una continuïtat correspon a la connexió del carrer Canals amb la ciutat Vella a través del carrer del *Conde del Asalto* (ambdós constitueixen actualment el carrer Nou de la Rambla). Aquest carrer (tot i pertànyer a les Hortes de Sant Bertran), es troba proper al carrer Fontrodona (límit entre els sectors de les Hortes de Sant Bertran i l'Eixample de Santa Madrona).

El carrer Blai passa a ser el vial de connexió entre els sectors de les Hortes de Sant Bertran i de Santa Madrona.

El *camí de la creu dels molers* es consolida com a vial, i per primera vegada s'hi fa referència com a carrer. Integrat en la xarxa de vials del sector de l'Eixample de Santa Madrona i de la França. Passarà a constituir el límit entre els dos sectors.

El *camí dels molers* es manté com l'accés seguint el binomi amb el torrent de la Font del Gat

Es perd la informació de la cruïlla en la que coincideixen el *camí dels molers* i el *carrer de la creu dels molers* en estar afectat pel traçat de l'avinguda Marques del Duero (avinguda del paral·lel).

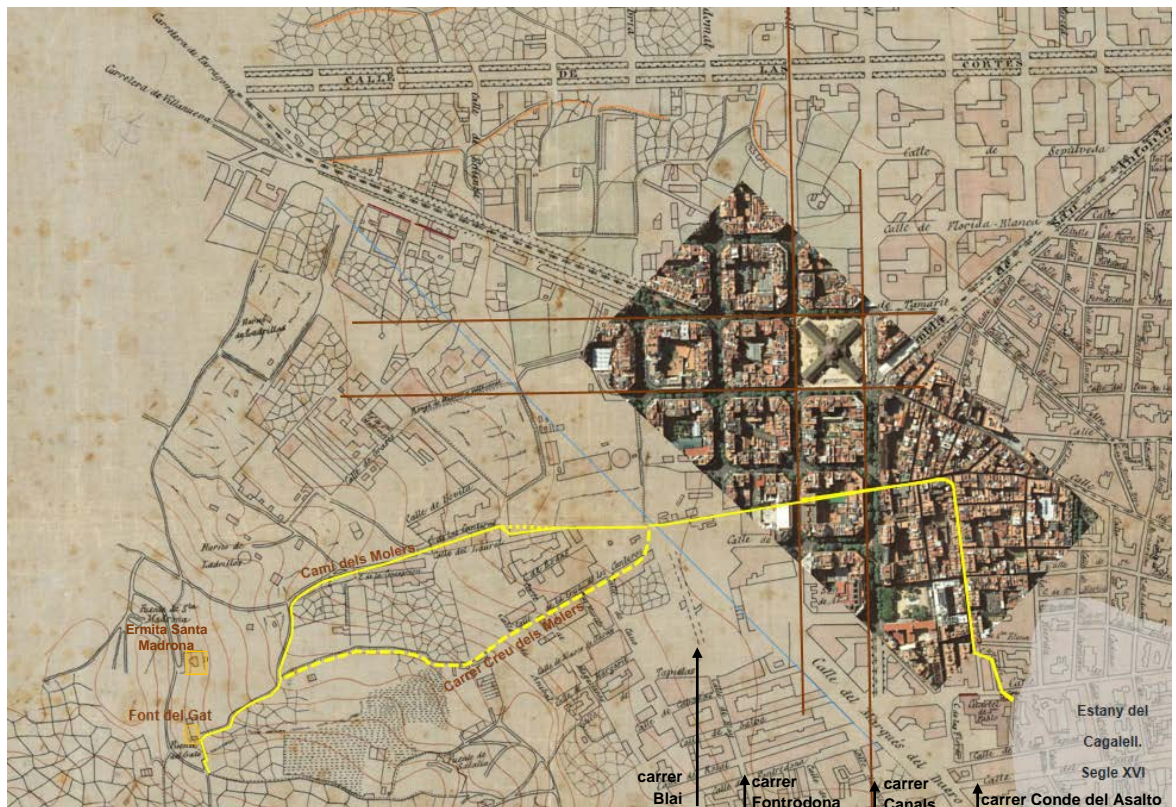


Figura 282. Fragment del *Plano oficial de Barcelona y Alrededores de 1885* (AHB 1885, anotacions de l'investigador).

L'Eixample de Barcelona ja es troba urbanitzat al voltant de les Rondes de Sant Antoni i Sant Pau i el Mercat. Mes enllà però, la trama encara queda molt desdibuixada.

El sector Est de Santa Madrona es troba consolidat en les edificacions que s'hi han aixecat, seguint la vialitat prevista, en la que l'eix vertebrador és el carrer Blai, tot i que queda encara molt desdibuixada la seva trama en aproximar-se al carrer del Marqués del Duero (Avui avinguda del Paral·lel).

El sector Oest en canvi, presenta una escassa edificació, bàsicament centrada seguint l'alineació del carrer de la creu dels molers, que el consolida com a vial de referència del creixement urbanístic que experimentarà tot el sector.

El carrer de la creu dels molers, juntament amb el carrer Blai, es configuren com a eixos vertebradors del sector.

El traçat del camí de la Font del Gat, apareix referenciat com a camino de las Canteras, incorporant-se a la xarxa viària del Poble-sec com un camí més que marcarà el creixement urbanístic del sector, integrant-se però fóra del sector de l'Eixample de Santa Madrona i, passant a formar part del sector de la França.

A partir d'aquest moment, el torrent de la Font del Gat, passarà a ser conegut com a camí dels molers i, el seu afluent, com a carrer de la creu dels molers.

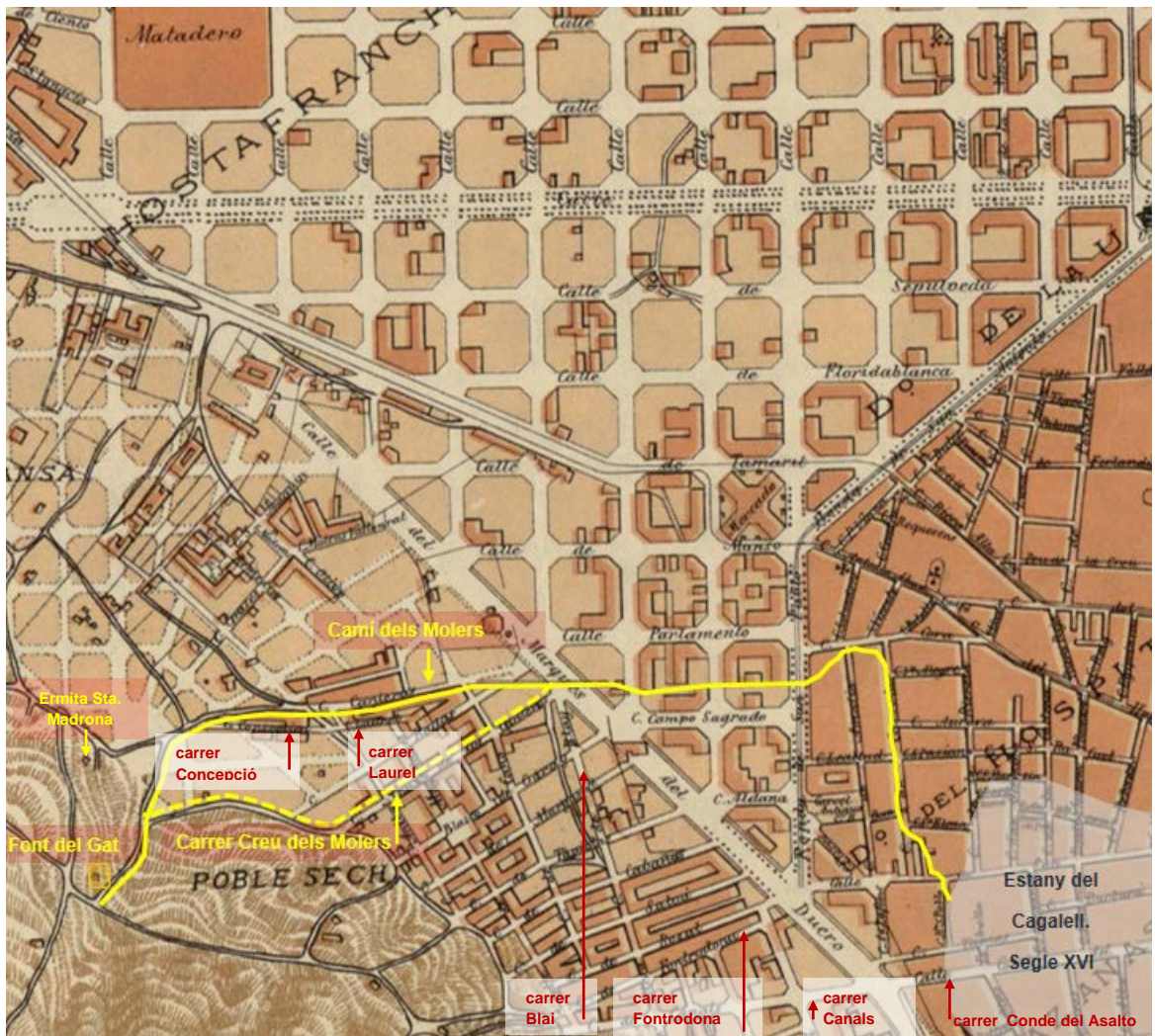


Figura 283. Fragment del *Plano oficial de Barcelona y Alrededores de 1890* (AHB 1890, anotacions de l'investigador).

Coexisteixen els camins antics, amb la recent urbanització del Poble-Sec.

El sector de les Hortes de Sant Bertran presenta una trama edificatòria significativa.

El sector de la França, encara està en una fase urbanística molt inicial i que experimentarà canvis notables.

El camí de la creu dels molers com a límit entre els sectors de l'Eixample de Santa Madrona i de la França, es troba edificat al llarg de la seva longitud en el costat de Santa Madrona. Queda per edificar en el costat de la França.

El camí dels molers, es consolida com a vial però, s'obren paral·lel a ell, el tram de carrer de la Puríssima Concepció i, mes pròxim a l'avinguda del Paral·lel, el carrer del *Laurel*.

Així doncs marca una directriu i manté el seu traçat però l'apertura d'aquests nous vials, tant pròxims, li restaran el seu protagonisme, fins el punt que, aquell itinerari històric que durant segles havia estat l'eix que travessava el Poble-sec, passarà a ser un carrer més desdibuixant el que històricament havia estat, sent substituït pels carrers de la Concepció i *Laurel*. Avui carrer de la Concòrdia que connecta a escassos metres amb el carrer Radas per confluïr a l'avinguda del Paral·lel a l'altura de la Plaça dels Ocellets, on conflueixen també els carrer actuals de la Creu dels Molers i de Blai.



Figura 284. Fragment del *Plano oficial de Barcelona y Alrededores de 1933* (AHB 1933, anotacions de l'investigador).

En el sector de l'Eixample de Santa Madrona, ens queda la constància del *camí dels molers* a través del *carrer la creu dels molers* (existent avui en dia). Es pot observar que encara es manté tram del camí antic de València, que com a tal està identificat al peu de la muntanya.

En el sector de La França, ha desaparegut tota referència als camins antics de Montjuïc, com a conseqüència per una part, de les obres que es van portar a terme amb motiu de l'Exposició Internacional de 1929²⁵⁵ i que, van ocupar la major part del sector (entre el carrer Lleida i la Plaça d'Espanya) i, per altra part, conseqüència de la manca de planificació urbanística dels terrenys.

Els carrers de la Concepció i del *Laurel*, ja s'han consolidat com a únic vial que rep el nom del carrer del Setge de 1714 (avui carrer de la Concòrdia).

Tot i això, s'ha conservat un tram de l'antic camí dels molers, és el tram que, amb el nom del carrer de les Pedreres, situat entre els carrers de l'Olivera i de la França Xica, ens recorda el seu origen.

²⁵⁵ L'any 1890, el propi Josep Amargós va intentar fer un projecte racional d'urbanització en aquest sector, amb especial interès en el sistema viari i els espais verds. El Projecte però es va modificar a causa de l'exposició internacional de 1929, en destinar-se part del sector de la França a la ubicació de diferents Palaus, i així el Poble-sec, i en concret la França, es va tallar a l'altura de l'actual carrer Lleida.



Figura 285. Fragment del *Plànol de Barcelona de 1943* (AHB 1943, anotacions de l'investigador).

El Sector de l'Eixample de Santa Madrona es troba ja completament urbanitzat, i amb totes les illes edificades. Els límits queden perfectament definits pel tram del camí antic de València, (als peus de la muntanya de Montjuïc) i l'avinguda Marques del Duero així com els carrers Fontrodona i *creu dels molers*, que marquen els límits amb els sectors de Les Hortes de Sant Bertran i de la França respectivament. El carrer Blai es consolida com a eix vertebrador travessant tot el sector, comunicant els vials que el limiten amb la confluència amb l'avinguda del Marqués del Duero.

El sector de La França es troba urbanitzat en la seva totalitat fins als límits ocupats per l'Exposició Internacional de 1929, a l'altura del carrer Lleida

Es pot observar la diferència de la trama urbanística que presenta el sector de l'Eixample de Santa Madrona, respecte el sector de La França. En el primer cas, es troba seguint una trama ordenada (tot i que correspon al model d'eixample Menor²⁵⁶), a diferència del segon cas, en el que es pot observar un creixement que posa de manifest una manca de planificació.

²⁵⁶ Aquesta urbanització considerada i anomenada Eixample de Santa Madrona es va portar a terme seguint els camins antics que sortien de la ciutat seguint el model de traçat d'Eixample Menor, passant a ser una mostra del triomf de la iniciativa privada que en oposició al model d'Eixample Cerdà, retorna al model de creixement Gracienc.

El resultat de l'anàlisi, ens permet efectuar la reconstrucció (ss.XIX-XX), sobre ortofotomapa actual, del tram del *camí dels molers* i del *carrer de la creu dels molers*, en sentit ascendent, sortint de la ciutat nova (a l'altura de la Ronda de Sant Pau) i, arribant al camí antic de València (avui avinguda de l'Estadi).

En el seu primer tram (travessant l'Eixample), ambdós camins tenen un traçat comú, fins arribar a l'altura de l'avinguda del Paral·lel, concretament a la Plaça dels Ocellets, punt a partir del qual segueixen itineraris diferents:

El *camí dels molers*, inicia el trajecte pel costat sur de la Plaça dels Ocellets, a l'altura del carrer Radas. Havent recorregut 50 metres arribem a la Plaça del Setge de 1714, en la que conflueixen el carrer Radas amb el carrer de la Concòrdia . Travessarem la plaça i seguirem pel carrer de la Concòrdia fins arribar a la cruïlla amb el carrer d'Elkano, el qual creuarem fins arribar al cap de 100 metres, a una nova cruïlla, en aquest cas amb el carrer l'Olivera. En aquesta cruïlla girem cap a la dreta i després de recórrer 25 metres, ens trobem a l'esquerra amb el carrer de les Pedreres , carrer que seguirem al llarg de 100 metres fins trobar-nos amb la cruïlla amb el carrer de la França Xica. El traçat del *camí dels molers* creua aquest carrer i continua per l'actual carrer de la Concòrdia fins arribar al cap de 130 metres al peu del mur que, amb la seva altura de 8 metres, posa fi d'una manera sobtada al nostre trajecte, el qual recuperarem accedint a la plaça de Margarida Xirgu, travessant aquesta en direcció a l'edifici del Teatre Lliure de Barcelona, fins anar a buscar el passeig de Santa Madrona tot finalitzant a l'altura de la Font del Gat des d'on accedirem a l'avinguda de l'Estadi.

El *camí de la creu dels molers*, inicia el trajecte pel costat Nord de la Plaça dels Ocellets, en el carrer que porta el mateix nom, fins arribar al cap de 350 metres a la confluència amb el passeig de l'Exposició, passeig que seguirem i ja no deixarem fins arribar al cap de 270 metres a la confluència amb el passeig de Santa Madrona, a prop de la Plaça Margarida Xirgu, a tocar amb l'edifici del Teatre Lliure de Gràcia.

A partir d'aquí, ambdós camins tornen a coincidir i, segueixen el seu traçat pel passeig de Santa Madrona fins arribar a l'actual avinguda de l'Estadi.

A l'annex J s'inclou una descripció detallada de l'itinerari del *camí dels molers* i del *camí de la creu dels molers*, partint de la vinculació que ambdós presenten amb els traçats dels camins que històricament menaven a les pedreres de Montjuïc.

La documentació que s'incorpora correspon a la descripció de la Planimetria, topografia, memòria descriptiva d'ambdós itineraris i, s'aporta documentació fotogràfica.

Tant la descripció del recorregut, com la seqüència fotogràfica, segueix el sentit ascendent cap a la muntanya de Montjuïc.

8.2.2 CAMÍ DELS MOLERS

El *camí dels molers*, inicia el seu recorregut amb origen la Plaça dels Ocellets, pel carrer de la Concòrdia, fins arribar a l'altura del Teatre Lliure de Montjuïc, a través del qual s'accedeix al passeig de Santa Madrona fins arribar a la Font del Gat, tram final del camí que ens porta a l'avinguda de l'Estadi (figura 286).



Figura 286. Reconstrucció del *camí dels molers* sobre ortofotomapa actual (anotacions realitzades per l'investigador).

Per a la reconstrucció del seu recorregut, ha estat necessari analitzar certs aspectes de manera concreta i detallada doncs, amb el pas dels anys, s'havien perdut i, dificultava la correcta interpretació de l'itinerari. Aquest son (figura 287):

- Les referències a l'existència d'un traçat paral·lel al carrer de la Concòrdia en el tram comprès entre els carrers de l'Olivera i de la França Xica, corresponent a l'actual carrer de les Pedreres (1)
- El desnivell molt significatiu existent entre els accessos als habitatges i la rasant del carrer, sobretot a mesura que ens aproximem a mig trajecte, a l'altura del carrer de la França Xica (2)
- Superat el desnivell anterior, la presència d'un mur de més de 8 metres d'altura que interromp d'una manera sobtada el traçat del camí (3)
- El traçat en les proximitats del darrer tram, a l'altura del Teatre Lliure de Montjuïc, antic Palau d'agricultura, construït amb motiu de l'Exposició Internacional de Barcelona (4).



Figura 287. Identificació dels punts específics objecte d'anàlisi detallada en la reconstrucció del *camí dels molers* sobre ortofotomapa actual. Anotacions realitzades per l'investigador.

Passem a descriure l'estudi portat a terme:

1. Les referències a l'existència d'un traçat paral·lel al carrer de la Concòrdia en el tram comprès entre els carrers de l'Olivera i de la França Xica, corresponent a l'actual carrer de les Pedreres . En la reconstrucció d'aquest tram es presenten dos opcions (figura 288):

- Opció A: El camí dels Molers segueix el traçat del carrer de la Concòrdia sense experimentar cap canvi. Aquesta seria la opció que a priori sembla més raonable en el sentit que el camí segueix el traçat del torrent²⁵⁷ .
- Opció B: Transició del carrer de la Concòrdia al carrer de les Pedreres a l'altura del carrer de l'Olivera. Aquesta seria la opció quan el camí deixa de seguir el traçat del torrent.

L'explicació la trobem en el fet que, l'opció A, pel carrer actual de la Concòrdia (carrer del Setge de 1714, a principis de s.XX) correspon al traçat pròpiament dit, que era la que feien servir els molers que, en coincidir amb el torrent de la Font del Gat, els dies de pluja, quan el camí es convertia en torrent, aleshores el seu accés es feia feixuc o impossible i aleshores la ruta alternativa passava pel camí situat al marge de la llera, que correspondria a l'opció B, pel carrer de les Pedreres (mateix nom en l'actualitat). Resultat del treball de camp i les visites efectuades es posa de manifest que en aquest tram s'assoleix la màxima pendent (7%) del recorregut (figura 289). En l'actualitat el carrer salva aquest desnivell amb la incorporació d'escales i està tallat al trànsit de vehicles (figura 290).

²⁵⁷ Coincideix amb la documentació gràfica que a tal efecte hem pogut cercar segons la qual, amb tota claretat es posa de manifest que, l'actual traçat del carrer de la Concòrdia, es correspon amb el carrer del Setge de 1714 (principis s.XX) i abans anomenat camino de los Canteros (finals s. XIX).

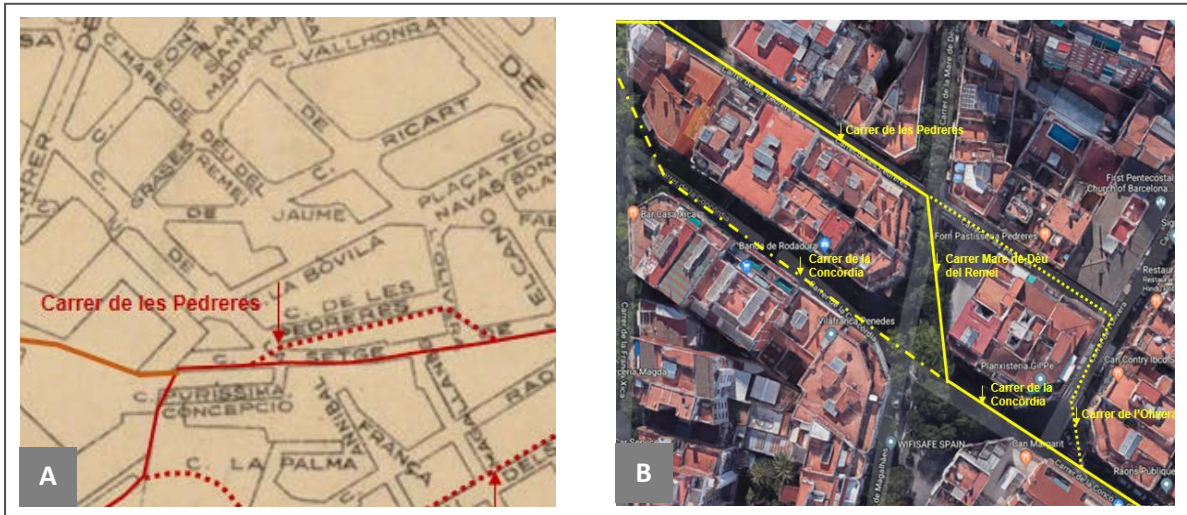


Figura 288. Reconstrucció del Traçat del *camí dels molers* en el tram del carrer Concòrdia a l'altura dels carrers de l'Olivera i de la França Xica. Anotacions de l'investigador:
 A. Sobre fragment del *Plànol de la Ciutat de Barcelona de 1933* (AHB 1933)
 B. Ortofotomapa actual.

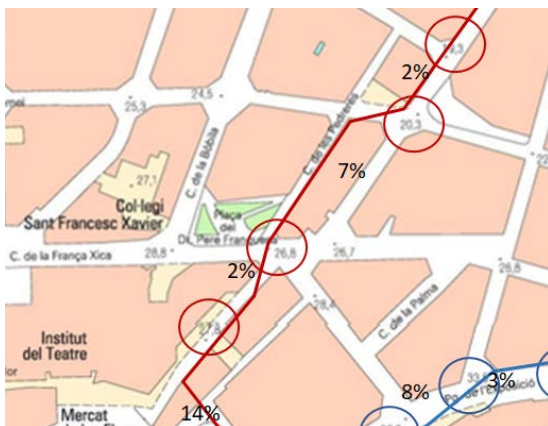


Figura 289. Pendents en el carrer de la Concòrdia (entre l'Olivera i de la França Xica) sobre Plànol Topogràfic actual (Anotacions de l'Investigador)



Figura 290. Vista del Carrer de la Concòrdia (entre els carrers de l'Olivera i de la França Xica) (fotografia i anotacions de l'investigador 2019).

2. El desnivell molt significatiu existent entre els accessos als habitatges i la rasant del carrer, sobretot a mesura que ens aproximem a mig trajecte, a l'altura del carrer de la França Xica. Aquest desnivell es posa de manifest encara avui en dia observant les solucions que ha estat necessari adoptar per tal d'adequar l'accés als habitatges (figures 291 i 292).



Figura 291. Vistes del desnivell existent dels accessos als habitatges del carrer de les Pedreres respecte al carrer de la França Xica (fotografia de l'investigador 2019).



Figura 292. Vistes del desnivell dels accessos als habitatges del carrer de la Concòrdia respecte al carrer de la França Xica (fotografia de l'investigador 2019).

L'explicació d'aquest desnivell és conseqüència del fet que aquestes edificacions es van construir abans de l'apertura del carrer de la França Xica, doncs observant el Plànol de 1885 (figura 293), amb línies equidistants 5 metres, s'observen aquestes edificacions i la inexistència del carrer de la França Xica, tot i que està planificat el carrer d'Annibal (continuació del carrer de la França Xica a partir del carrer Radas)

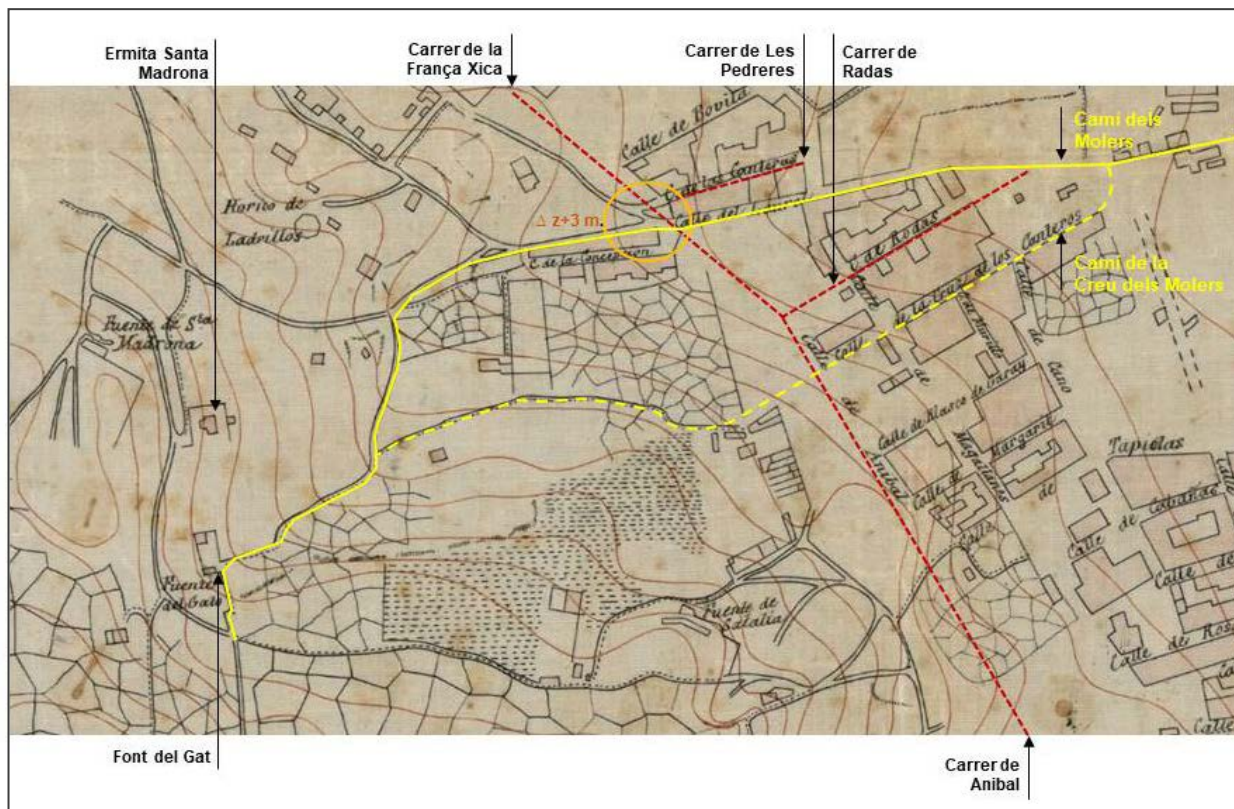


Figura 293. Corbes de nivell carrer de les Pedreres a l'altura del futur carrer de la França Xica sobre fragment del *Plano oficial de Barcelona y Alrededores de 1885* (AHB 1885, anotacions de l'investigador).

3. Superat el desnivell anterior, la presència d'un mur de més de 8 metres d'altura que interromp d'una manera sobtada el traçat del camí.

L'explicació de la presència d'aquest mur recau en el fet que, es va haver de construir per a crear l'esplanada necessària per a ubicar-hi el Palau d'Agricultura per a l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929.

4. El traçat en les proximitats del darrer tram, a l'altura del Teatre Lliure de Montjuïc, antic Palau d'agricultura, construït amb motiu de l'Exposició Internacional de Barcelona.

Amb la construcció del mur al que acabem de fer referència, les obres van venir acompanyades de la construcció d'una gran Esplanada en la que s'hi van ubicar el Palau d'Agricultura²⁵⁸, el qual estava format per un conjunt d'edificis que s'articulaven al voltant d'un pati central, avui conegut amb el nom de Plaça de Margarida Xirgu.

²⁵⁸ Del total de les edificacions, només es conserva una part, pràcticament la meitat. Actualment el conjunt es coneix com a Ciutat del Teatre on s'hi troba entre d'altres el Teatre Lliure de Gràcia.

Va ser un dels pavellons més grans de l'Exposició i la seva superfície superava els 16.000 m². Al seu davant es va construir el Palau d'Arts Gràfiques²⁵⁹.

L'àmplia extensió de la superfície de tots aquests pavellons i la coincidència del fet que, la seva ubicació fos just en els terrenys on discorria el darrer tram del traçat del *camí dels molers*, (proper a la Font del Gat), va tenir com a resultat, la seva desaparició.

És per això que, és difícil saber com era i per on passava el darrer tram del camí dels molers. Es considera que deuria creuar, el Palau d'Agricultura (per l'actual Mercat de les Flors i la plaça Margarida Xirgu), a continuació hauria de passar proper al Palau de les Arts Gràfiques (l'actual Museu d'Arqueologia), accedint als Jardins de Laribal, fins arribar a la Font del Gat (existent en l'actualitat), des d'on s'accedia al camí antic de València (avui avinguda de l'Estadi).

La resposta la hem trobat en el plànol *Plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la Fransa y zona inmediata de la ladera de Montjuic* (Vigo1885), del qual s'ha seleccionat el fragment en el que es pot observar el detall del traçat d'aquest darrer tram del camí dels molers (figura 294).

El tram que l'autor va grafiar com a Camí de la Font del Gat, és precisament el tram del *camí dels molers* que durant tant d'anys ha estat perdut i, el tram del camí en el que hem anotat carrer de la Concòrdia, correspon al tram del mencionat carrer una vegada superada la cruïlla amb el carrer de la França Xica.

Observació que podem afirmar, tal i com es desprèn de l'existència del carrer de la *Puríssima Concepción* que neix a la cruïlla de l'actual carrer de la França Xica i, discorre paral·lel a l'anterior.

El mur aixecat en el carrer de la Concòrdia, del qual hem fet referència anteriorment, està situat just a l'altura del final del carrer de la *Puríssima Concepción*.

No ens ha d'estranyar que les edificacions, s'hagin desenvolupat al voltant del carrer de la Puríssima Concepción en lloc de fer-ho al carrer de la Concòrdia (camí dels molers) (figura 295). L'explicació està en el fet que precisament, el *camí dels molers* és un torrent, el torrent de la Font del Gat i per tant les edificacions s'aixequen al marge del torrent, que és, precisament el carrer de la *Puríssima Concepción* (figura 296).

²⁵⁹ Avui MAC (Museu d'Arqueologia de Catalunya).

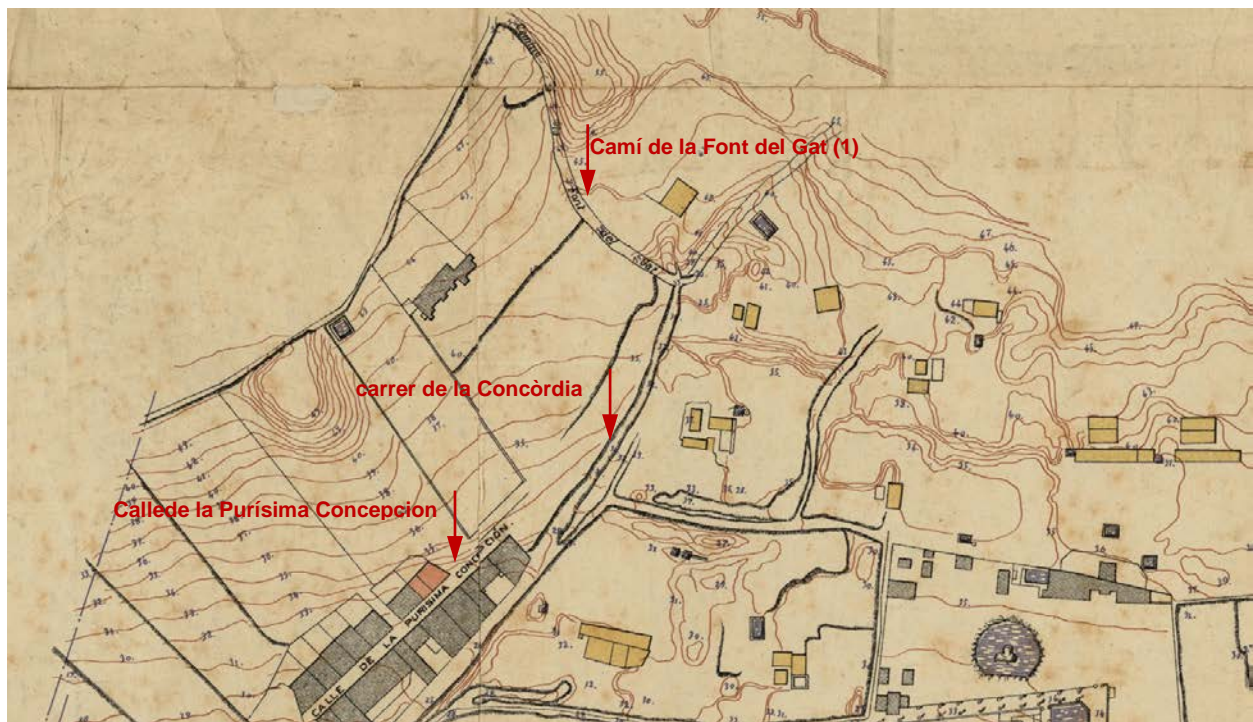


Figura 294. Traçat del camí de la font del Gat sobre fragment del *Plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la Fransa y zona inmediata de la ladera de Montjuic* (Vigo1885, anotacions de l'investigador).



Figura 295. Cruïlla dels carrers Puríssima Concepción (a l'esquerra) i Concòrdia (a la dreta) (fotografia i anotacions de l'investigador 2019).



Figura 296. Desnivell entre el carrer de la Puríssima Concepcion (superior) i de la Concòrdia (inferior) (fotografia i anotacions de l'investigador 2019).

Així doncs, validem la recuperació del traçat que hem fet del *camí dels molers*, amb la descripció que tot seguit s'adjunta i és, la que emprarem en el desenvolupament del tercer i darrer capítol corresponent a la transformació urbanística de Barcelona i els obrers (molers de Montjuïc)

8.2.3 CAMÍ DE LA CREU DELS MOLERS

El *camí de la creu dels molers* (en sentit ascendent cap a la muntanya de Montjuïc), inicia el recorregut a la Plaça dels Ocellets (igual que el *camí dels molers*) però a diferència d'aquest, travessa la Plaça en direcció al *carrer de la creu dels molers*, carrer que seguirà, fins arribar a la seva confluència amb el passeig de l'Exposició. En aquest punt, s'incorpora al passeig que, més endavant (a l'altura del Teatre Lliure de Montjuïc), és converteix en el passeig de Santa Madrona, per on seguirà fins a la confluència amb l'avinguda de l'Estadi, punt final del seu recorregut en coincidir amb l'antiga carretera de València (figura 297).



Figura 297. Reconstrucció del *camí de la creu dels molers* sobre ortofotomapa actual (anotacions de l'investigador).

Per a la reconstrucció del seu recorregut, ha estat necessari analitzar certs aspectes de manera concreta i detallada. Aquest son:

- Just a l'altura de la confluència del carrer de la Creu dels Molers, amb el passeig de l'Exposició, el carrer de la creu dels molers continua el seu traçat, sensiblement paral·lel al passeig de Santa Madrona, amb el que coincidirà de nou, a l'altura del Teatre Lliure de Gràcia (1)
- Arribant a l'altura de la Font del Gat, el camí en lloc de seguir el traçat més curt (per dins del jardí de Laribal), continua el seu recorregut, vorejant els jardins fins arribar a l'altura de l'avinguda de l'Estadi (2).

En el primer cas, hi ha un primer tram, d'una longitud aproximada de 90 metres, en la que es supera un desnivell de l'ordre de 17 metres, el que dona lloc a una pendent pròxima al 20%. En data actual, per a superar el desnivell, s'ha resolt amb escales. En contrapartida, en la resta del tram, la pendent no supera el 3% (figures 298 i 299).

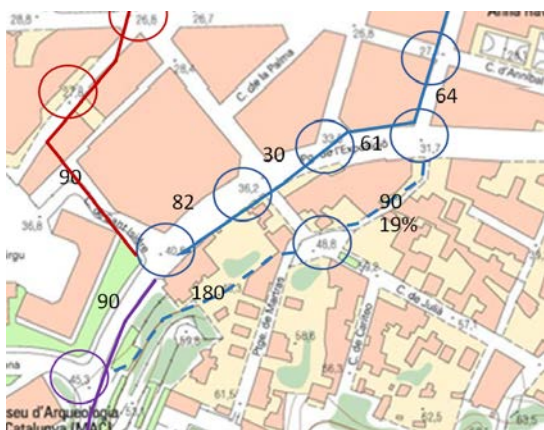


Figura 298. Pendents del 19% en el tram del carrer *Creu dels molers* (entre el passeig de l'Exposició i el carrer de Julià) sobre plànol topogràfic actual (anotacions de l'Investigador).



Figura 299. Vista del tram del carrer *Creu dels molers*, entre el passeig de l'Exposició i el carrer de Julià (fotografia i anotacions de l'investigador 2019).

L'explicació està en el fet que, com a conseqüència de les fortes pendents que presentaven els itineraris alternatius (pendents muntanyenques²⁶⁰ i escarpades²⁶¹), aquests no eren viables pels traginers i carreters²⁶² (en superar la capacitat dels cavalls de tir²⁶³), per tant el seu ús quedava limitat als molers que accedien a les pedreres a peu i sense càrrega.

En el segon cas, es repeteix aquesta observació, el desnivell a l'altura de la Font del Gat i la confluència amb l'avinguda de l'Estadi, és de 33,60 m. El traçat que creua els Jardins de Laribal, té només una longitud en planta de 180 m. El pendent resultant és de l'ordre del 18%. En contrapartida, les pendents de l'itinerari que segueix pel passeig de Santa Madrona fins arribar a l'avinguda no superen el 6%²⁶⁴ (figura 300). El plànol *Plano de la zona del Puerto Franco de Barcelona y terrenos adyacentes* de 1926 (ICC 1926), recull el traçat d'aquest camí que creua els Jardins de Laribal (figura 301).

²⁶⁰ Pendents entre el 6 al 9%.

²⁶¹ Pendents superiors al 9%.

²⁶² El mitjà de transport per a l'explotació de les pedreres eren els carros i les carretes, usant bèsties de càrrega com el cavall, el ruc o la mula. «Durant molts anys, el Poble-sec va ser seu de traginers i carreters. Hi havia tabernes on aquest s'aturaven a fer la "barreja" mentre els cavalls descansaven i es refrescaven als abeuradors. Un d'aquests abeuradors és al número 77 del carrer de Vilà i Vilà» (<http://Lamevabarcelona.cat>. 23/11/2014).

²⁶³ El cavall de tir és un cavall de treball usat per la seva capacitat de tracció. La capacitat de treball és funció del pes i grandària del cavall així com la velocitat de treball, distància recorreguda i límit de temps treballat. La força que pot fer (durant períodes curts) és proporcional al seu pes. Per a un cavall de 1.000 Kg és de l'ordre de 500-900 kg.

²⁶⁴ En presència de pendent, l'augment de totes les forces que incideixen sobre sistema cavall-carreta és proporcional amb la càrrega. El valor de 6%, és la pendent màxima en la que es troba l'equilibri acceptable del funcionament del sistema càrrega/equip de treball/límit de la força del cavall, amb una velocitat màxima de 4 km/h i, amb descansos de ½ hora després de cada viatge si són inferiors a 2 km o de 2/3 del temps de cada viatge en cas contrari.



Figura 300. Pendents del 18% en el tram d'accés a l'avinguda de l'Estadi, des de la Font del Gat, travessant els Jardins de Laribal sobre plànol topogràfic actual (anotacions de l'Investigador).



Figura 301. Camí que creua els Jardins de Laribal, sobre fragment del plànol *Plano de la zona del Puerto Franco de Barcelona y terrenos adyacentes de 1926* (ICC 1926, anotacions de l'investigador).

L'explicació en aquest darrer cas, és la mateixa que la indicada en el cas precedent. Els traguiners i carreters, per tal d'accedir a l'antiga carretera de València (avui avinguda de l'Estadi), feien servir la ruta ondulada²⁶⁵ corresponent al passeig de Santa Madrona. En canvi, els molers, a peu i sense càrrega, escorçaven el trajecte, a costa de fer-ho per la ruta escarpada tot creuant pels jardins de Laribal²⁶⁶.

Aquest plànol permet observar el traçat del final del *camí de la creu dels molers*, a escasos metres de la seva confluència amb el *camí dels molers*, just a l'esplanada existent als peus de la muntanya de Montjuïc, així com l'inici del tram ascendent seguint el camí de Santa Madrona, fins arribar a la confluència del camí antic de València.

La reconstrucció del *camí de la creu dels molers* ens permet concloure que s'ha conservat el seu traçat

- En sentit ascendent, el primer tram, coincideix amb el carrer actual (forma part del nomenclàtor dels carrers de Barcelona)
- La resta del tram, és coincident amb el passeig de l'Exposició i, al final del trajecte amb el passeig de Santa Madrona, així com el punt final a l'avinguda de l'Estadi.

Tots ells es van mantenir en el disseny de la urbanització que es va portar a terme²⁶⁷, amb motiu de les obres d'urbanització per a l'Exposició Internacional de 1929.

²⁶⁵ Pendents inferiors al 6%.

²⁶⁶ Els Jardins de Laribal, van ser enllestits el 1922, però estan vinculats a un esdeveniment posterior, com va ser l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929. El seu disseny respon a un estil paisatgístic d'arrel mediterrània, amb una vegetació que inclou, des de plantes autòctones fins a arbres fruiters del passat agrícola de la muntanya.

²⁶⁷ A diferència del cas del *camí dels molers*, el qual es va veure molt afectat amb motiu de les mencionades obres. El darrer tram del seu traçat va desaparèixer completament, amb motiu de la construcció del Palau d'agricultura.

8.2.4 LA DUALITAT CAMÍ DELS MOLERS I CAMÍ DE LA CREU DELS MOLERS

Una vegada identificats el *camí dels molers* i el *camí de la creu dels molers* i, en base a la descripció que hem aportat de cadascun, en la que s'ha inclòs l'origen i la seva evolució, cal procedir a la interpretació de la seva coexistència i interrelació.

Ambdós tenen com a denominador comú, el seu ús com a camí d'accés a les Pedreres, així com el seu punt d'origen (a mig camí entre els portals de Sant Antoni Abad i de Santa Madrona) i, el seu punt final (al camí antic de València a l'altura de la Font del Gat).

L'explicació està en la seva accessibilitat. Aquest fet per si, els diferencia i en justifica la seva coexistència.

El *camí dels molers*, tenia l'avantatge de ser l'accés més directe, però tenia l'inconvenient de ser feixuc i impracticable els dies de pluja (en discorre per la traça de l'antic torrent de la Font del Gat) i, tampoc era viable pel transport, doncs presentava trams amb pendents superiors a les admissibles²⁶⁸ (d'acord amb les capacitats de tir dels cavalls i les càrregues a transportar).

El *camí de la creu dels molers*, en contrapartida, tenia l'inconvenient de ser més llarg i requeria invertir més temps en efectuar el desplaçament però presentava l'avantatge, de no veure's afectat els dies de pluja i, les pendents que s'havien de superar eren admissibles per la circulació dels carros tirats per cavalls²⁶⁹ (figura 302).



Figura 302. Traçats dels *camins dels molers* i de *la creu dels molers* segons l'accessibilitat, sobre ortofotomapa actual (anotacions de l'investigador).

²⁶⁸ Assolint en alguns trams, pendents del 20%.

²⁶⁹ Al llarg dels seus 917,49 metres supera de manera progressiva un desnivell de 50 metres, el que li confereix una pendent prou constant de l'ordre del 5'5%, per sota dels valors recomanables del 6-6,5%, en els casos de transport de càrrega amb tracció amb cavalls.

En conseqüència, ambdues rutes no tant sols no eren excloents sinó que es complementaven i això és precisament, el que explica la seva coexistència i que fossin emprats de manera simultània, en funció dels condicionants.

En aquest sentit però, el *camí de la creu dels molers*, va anar prenent protagonisme respecte al *camí dels molers*, en bona part per ser l'itinerari que seguien els traginers i carreters en el seu trajecte²⁷⁰ que es va iniciar amb l'apertura de tabernes on els traginers²⁷¹ s'aturaven a fer la *barreja* mentre els cavalls descansaven i es refrescaven als abeuradors que aquests establiments posaven a disposició de la clientela. Un d'aquests abeuradors és al número 77 del carrer de Vilà i Vilà i ha aconseguit conservar-se fins avui (figures 303 i 304).

Aquest protagonisme també es va veure recolzat per la seva accessibilitat al carrer de Vilà i Vilà que, juntament amb el carrer Blai, connectaven transversalment tota la trama urbana del Poble-Sec, convertint-se en els eixos principals de comunicació del barri amb els accessos a la ciutat (pel portal de Santa Madrona) i, al port.



Figura 303. El carro i el cavall, protagonistes en els treballs d'exploració de les pedreres de Montjuïc (AFB principis s.XX).



Figura 304. L'abeurador del Poble-sec, testimoni de carros i traginers (Lamevabarcelona.cat 23 setembre de 2014).

En aquest sentit, va ser decisiva la connexió existent entre el *camí de la creu dels molers*²⁷², amb el sector de les Hortes de Sant Bertran (urbanitzat i amb la xarxa viària consolidada), garantint l'accessibilitat, des de les pedreres cap al camí de ronda²⁷³, així com als carrers de Vila i Vilà, amb el de Blai, a través del carrer de Fontrodona²⁷⁴ (figura 305).

²⁷⁰ La proximitat del Poble-sec amb les pedreres de Montjuïc i amb el port de la ciutat va fer que el barri fos, durant molts anys, seu de traginers i carreters.

²⁷¹ El carro va ser un mitjà de transport important abans de l'arribada dels camions i al barri del Poble-sec l'ofici de traginer va ser una activitat econòmica clau.

²⁷² Límit dels sectors de la França i l'Eixample de Santa Madrona.

²⁷³ En l'actualitat, avinguda del Paral·lel.

²⁷⁴ Límit dels sectors de les Hortes de Sant Bertran i Eixample de Santa Madrona.



Figura 305. Connexió del camí de la creu dels molers amb els carrers principals del Poble-sec sobre fragment d'un mapa del municipi de Barcelona de l'any 1885 (ICGC 1885, anotacions de l'investigador).

A continuació s'adjunta l'evolució històrica que ambdós camins han experimentat de manera conjunta des de finals de s.XIX fins la data actual (figures 306 a 310)

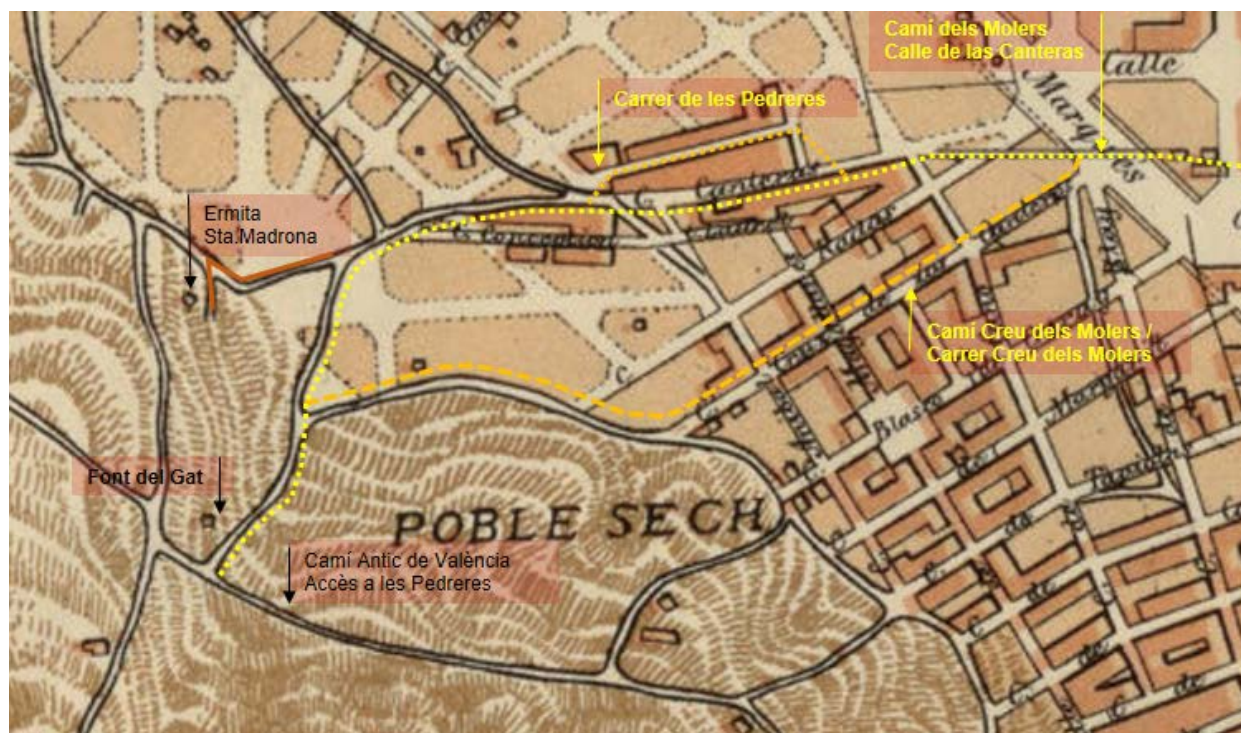


Figura 306. Camí dels molers i camí de la creu dels molers sobre fragment de Plano oficial de Barcelona y Alrededores (ICC 1890, anotacions de l'investigador).



Figura 307. Camí dels molers i camí de la creu dels molers sobre fragment de Plano de la zona del Puerto Franco de Barcelona y terrenos adyacentes (ICC 1926, anotacions de l'investigador).

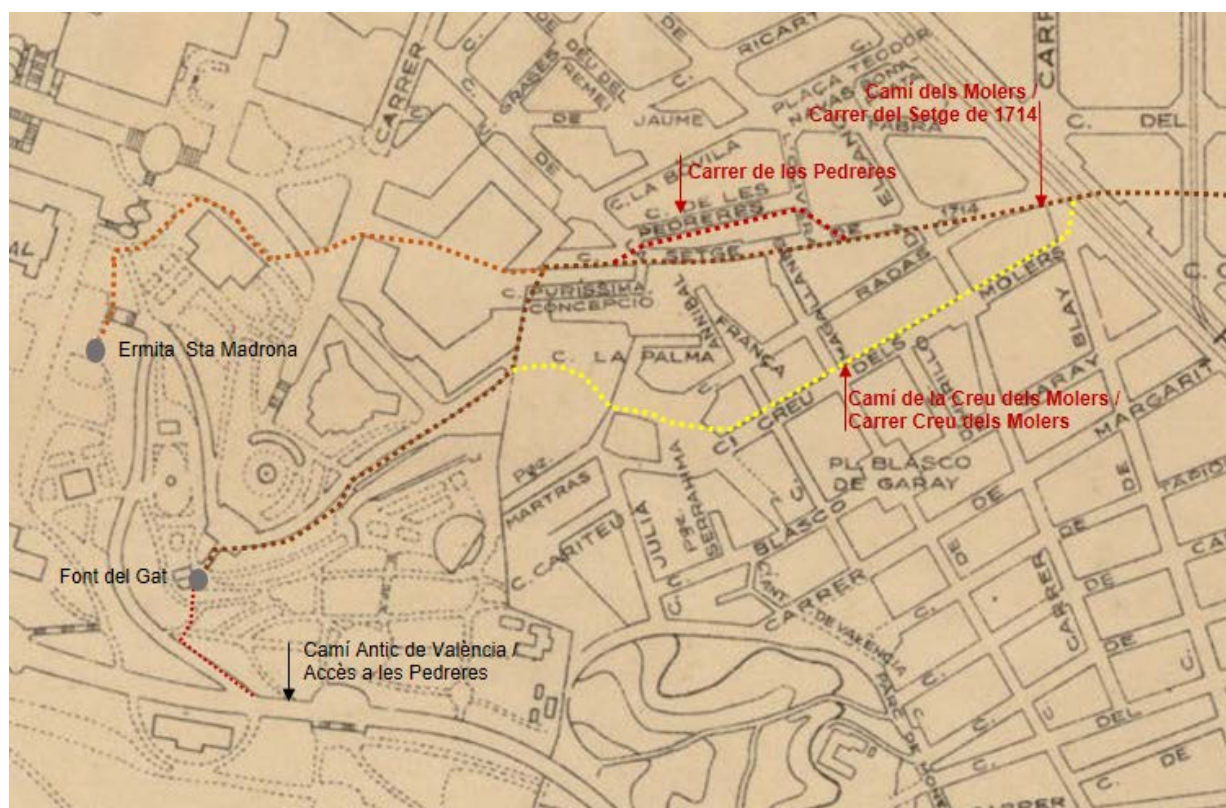


Figura 308. Camí dels molers i camí de la creu dels molers sobre fragment de Plano de la ciudad de Barcelona (ICC 1933, anotacions de l'investigador).



Figura 309. Emplaçament dels carrers de les Pedreres i de la Creu dels Molers, sobre plànol viari de Barcelona 1943 (Ajuntament de Barcelona 1943, anotacions de l'investigador).

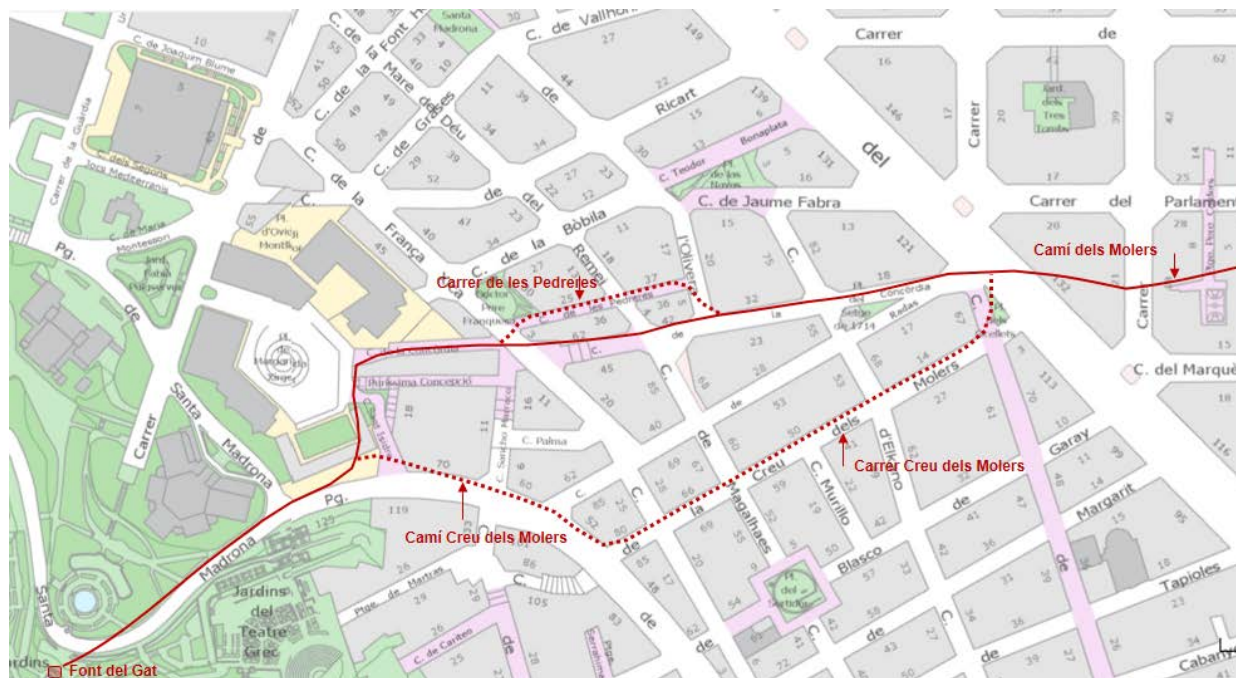


Figura 310. Emplaçament dels carrers de les Pedreres i de la Creu dels Molers, sobre plànol viari de Barcelona 2018 (Ajuntament de Barcelona 2018, anotacions de l'investigador).

8.2.5 RECONSTRUCCIÓ DELS CAMINS DELS MOLERS I, DE LA CREU DELS MOLERS

Incorporem sobre ortofotomapa actual, la reconstrucció dels camins antics dels molers i de la creu dels molers (figura 311).

Es posa de manifest la seva importància en el desenvolupament urbanístic del Poble-sec, doncs ambdós camins antics, donen lloc a dos dels vials principals del barri del Poble-Sec.

- Per un costat el *camí dels molers*, dóna lloc al carrer de la Concòrdia, que travessa transversalment tot el barri
- Per l'altra costat, el *camí de la creu dels molers*, que dona lloc a l'actual carrer de la creu dels molers que, en aproximar-se al peu de la muntanya de Montjuïc i seguint el traçat del camí es converteix en el passeig de Santa Madrona, connectant d'aquesta manera els dos eixos vertebradors del Poble-Sec, com són l'avinguda del Paral·lel (tot i correspondre a l'Eixample) i, el passeig de Santa Madrona que, connecta amb Ciutat Vella a través del carrer Nou de Rambla.



Figura 311. Reconstrucció del *camí dels molers* i *camí de la creu dels molers* sobre ortofotomapa actual (anotacions de l'investigador).

A l'annex J s'inclou la descripció detallada del *camí dels molers* i del *camí de la creu dels molers*.

8.3 LA CASA DELS MOLERS

8.3.1 ANÀLISI HISTÒRICA

L'única referència a la *casa dels molers*, és la que consta en els protocols Notarials aportats²⁷⁵ i les notes del Registre de la Propietat²⁷⁶.

Els primers documents localitzats van permetre tenir constància de la seva existència i ubicació en el període comprés entre la segona meitat del s.XIX i la primera meitat del s.XX, propera a la *creu dels molers* situada al peu de la Muntanya de Montjuïc de la ciutat de Barcelona, amb identificació del seus límits:

«Casa llamada dels Molers junto con una pieza de tierra, campa de cabida una mojada, poco más o menos. Cerca de la ciudad de Barcelona y montaña de Montjuich; y linda de por junto a Oriente en honor del menor D.Hernando de Sagrera y de Llinàs, a medio día con el camino llamado de Santa Madrona y vulgarmente la riera o Torrente de la Creu dels Molers; a poniente en honor de los herederos de Jayme Roses y Roger, parte, y parte en honor de D.Ignacio de España y Quintana, y a cierzo en honor de los sobredichos herederos Rosés i Roge» (1859 Juliol, 20. NSCF, Barril, 197).

«Propietat de Barcelona, situada en et terme de la Muntanya de Montjuich que linda amb el Torrent Riera de la creu dels Molers, al Sud i al Oest amb terres dels successors de Doña Francisca Rosés i D.Baltasar d'Espanya i, al Nort amb les de D.Ferran de Segarra» (1877 Maig, 27. NSCF, Barril, 253).

Aquests documents però, no aportaven les dades per localitzar-ne el seu emplaçament, fet que va condicionar portar a terme la recerca en una àmplia relació de documents protocol·laris, per tal de localitzar-ne les dades que ens permetessin concretar la seva ubicació.

Aquest procés ha estat laboriós fins que es va localitzar el Protocol Notarial de 1891 Juny, 8 (de fet l'únic), en el que hi consten les dades registrals de la finca en la que s'hi trobava edificada la *casa dels molers*:

²⁷⁵ Protocols Notarials de Santa Coloma de Farners:

- Protocol Notarial: 1859 Juliol, 20 / Descripció dels límits de la finca en la que s'inclou la *casa dels molers*, amb indicació del camí de Santa Madrona conegut com a *riera o torrent dels molers*
- Protocol Notarial: 1887 Juliol, 7 / Descripció dels límits de la propietat amb indicació del *torrent riera dels molers*
- Protocol Notarial: 1887 Maig, 27 / Títol de propietat de la finca que limita amb la riera de la *creu dels molers* amb la inscripció foli i llibre de Montjuïc sense especificar les dades registrals
- Protocol Notarial: 1891 Juny, 8 / Inscripció de la finca incorporant les dades Registrals
- Protocol Notarial: 1893 Març 27 / Venta de la finca a en Mariano Prat Amat.

²⁷⁶ Notes Registre de la Propietat de Barcelona, Núm.18:

- Nota Registre: 1878 Gener, 10 / Finca 1354, inscripció 1^a, tom 854, llibre 227, secció occident, folis 70 i 71
- Nota Registre: 1894 Febrer, 23 / Finca 1254 inscripció 1^a a 4^a tom 105 llibre 40 secció 2^a folis 135 a 139 / Afecció de la finca amb motiu de les obres d'apertura de la futura avinguda del Paral·lel.

La finca tiene una superficie total de una mojada²⁷⁷ perteneciente a la Demarcación del Registro de la Propiedad de Occidente, sección segunda, inscrita (...) en el registro de la propiedad de aquella ciudad, folio setenta del libro doscientos veintisiete de occidente, tomo ochocientos cincuenta y cuatro, cuartel primero, finca número mil trescientos cincuenta y cuatro inscripción segunda. Inscrita a nombre de Ramón (hijo del anterior) en el tomo seiscientos doce del archivo del propio Registro, cuarenta de la sección segunda de Occidente, folio ciento treinta y cinco, finca número mil doscientos cincuenta y cuatro, inscripción número uno rectificadora por la de número dos» (1891 Juny,8. NSCF, Barril, 326).

Consta la venta a l'any 1891 a en Mariano Prat «... ha vendido perpétuamente a Don Mariano Prat Amat, vecino de Barcelona, dicha pieza de tierra» (1891 Juny,8. NSCF, Barril, 326).

Amb les dades registrals, els límits de finca i amb una superfície equivalent a 0,5 ha., es procedeix a investigar en la documentació gràfica i històrica (fonts gràfiques i plànols de l'època), per tal de portar a terme la reconstrucció de la finca i identificar en la mateixa, la presència de la mencionada casa anomenada dels *molers*. En base a aquest criteri, es procedeix en primer lloc a identificar la finca i, veure si en la mateixa apareix l'existència d'una edificació que pugui correspondre a la casa indicada.

En aquest sentit, les dades obtingudes a l'ARPB han estat determinants, en permetre determinar la situació de la finca, i alhora ens situen cronològicament en una fase prèvia a l'apertura de l'Avinguda del Paral·lel.

«Rústica: Pieza de tierra, antes de cultivo, hoy incultiva, afectada casi en su totalidad por la que debe ser gran Vía del Marqués del Duero y cruce de las calles de Calabria y Parlamento, situada en el término de ésta ciudad y paraje denominado Huerta de Sant Beltran» (ARPB 1894 febrer, 23).

Per tal de determinar el seu emplaçament, ens calen més dades, concretament, aconseguir documentació en la que ens sigui possible disposar de Plànols amb indicació de les Propietats.

Ho portem a terme consultant els documents de referència de l'època en aquest àmbit:

- *Plànol Topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants* (Cerdà 1855) (figura 78)
- *Plano geométrico del término jurisdiccional de la ciudad de Barcelona* (Soler 1851) (figures 120 i 121).

²⁷⁷ «Espacio de terreno en que se siembran dos cuarteras de trigo, o el que ocupan cuarenta y cinco canas de cuatro, y se divide en cuatro cuartas, y estas en seis mundines» (Burgueño 2016). Poco mas o menos 48 áreas, 78 centiáreas (4.878 m²; 0,4878 ha).

El Plànol d'Ildefons Cerdà, *Camins, Edificacions i Pedreres* 1855 ens permet una primera aproximació a la determinació de l'emplaçament de la finca, doncs Cerdà hi va grafiar el futur eix del Paral·lel, la qual cosa ens permet una aproximació en base a la situació prevista (figura 312.1). Efectuem la translació indicada obtenim el següent resultat (figura 312.2). Sobre aquest portem a terme l'encaix, obtenim la primera aproximació de l'emplaçament de la finca (figures 312.3 i 312.4).

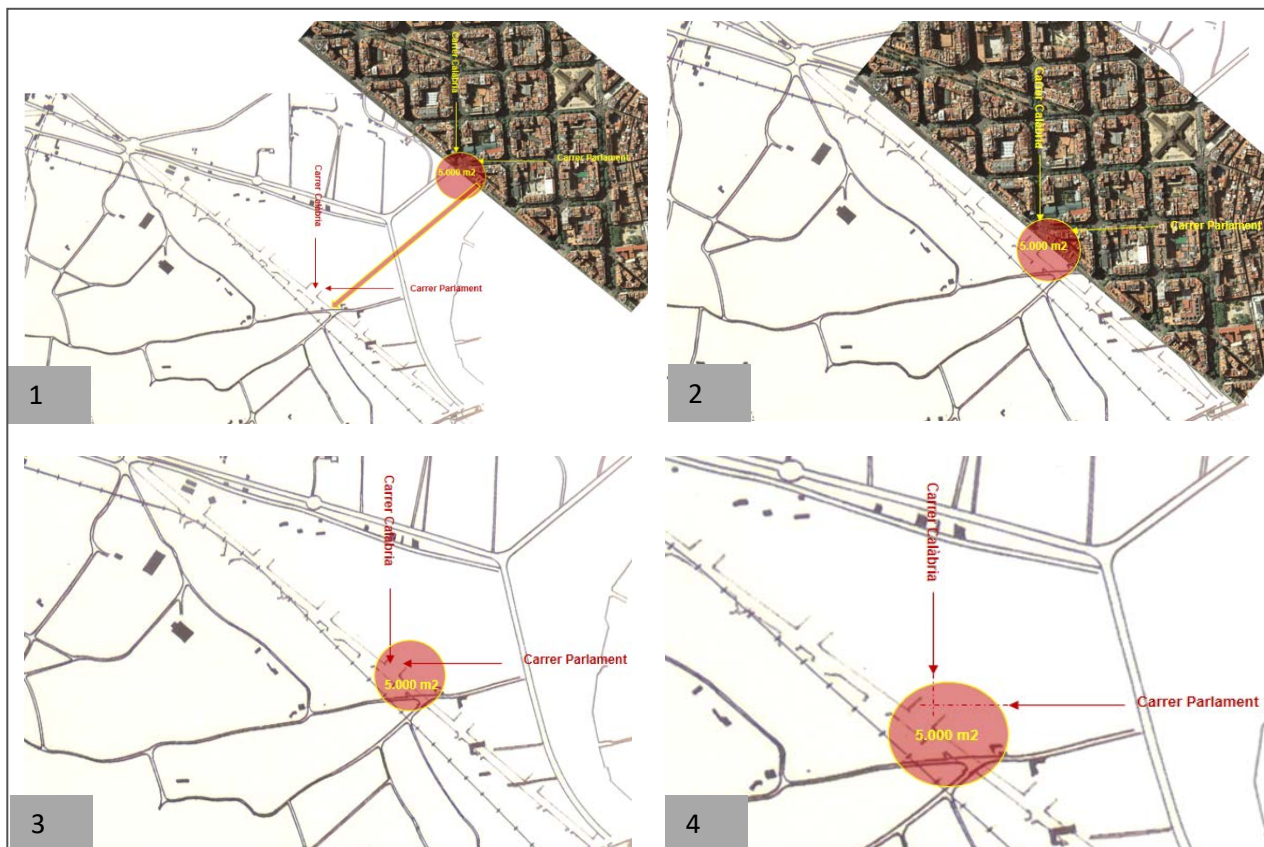


Figura 312. Primera aproximació a l'emplaçament de la finca sobre fragment del Plànol *Camins, Edificacions i Pedreres* (Cerdà 1855, anotacions de l'investigador).

Aquesta primera aproximació, ens permet identificar l'existència de dues edificacions que es troben situades a l'indret corresponent a la *casa dels molers* (figura 313).

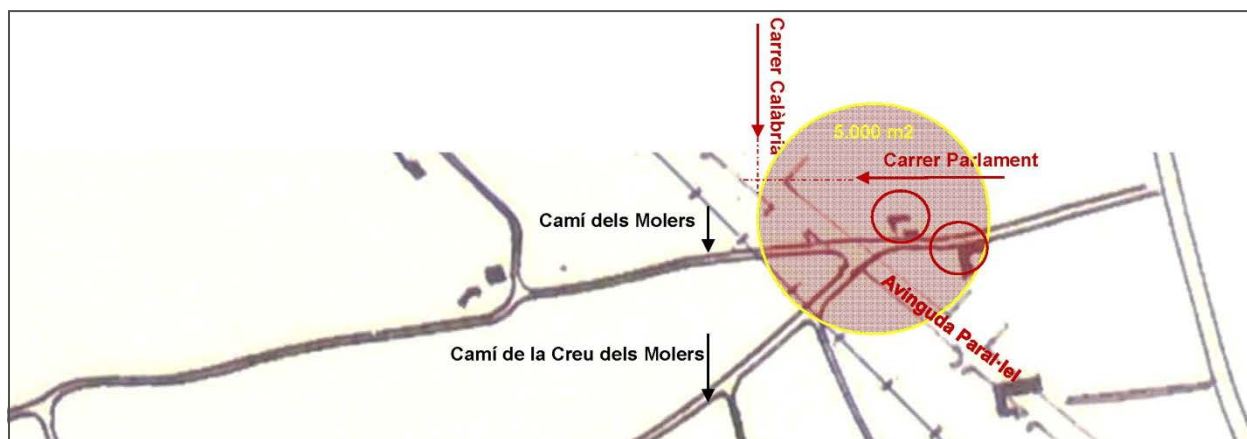


Figura 313. Primera aproximació a la identificació de la *casa dels molers* sobre fragment del Plànol *Camins, Edificacions i Pedreres* (Cerdà 1855, anotacions de l'investigador).

Centrant-nos en la zona objecte d'estudi, el plànol de 1855 d'en Cerdà *Plànol Topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants*, passa a ser l'eina de consulta, tant en la informació que aporta, com en la coincidència en el període d'estudi. Podem observar com, en aquest plànol ens apareixen aquestes dues edificacions (figura 314).

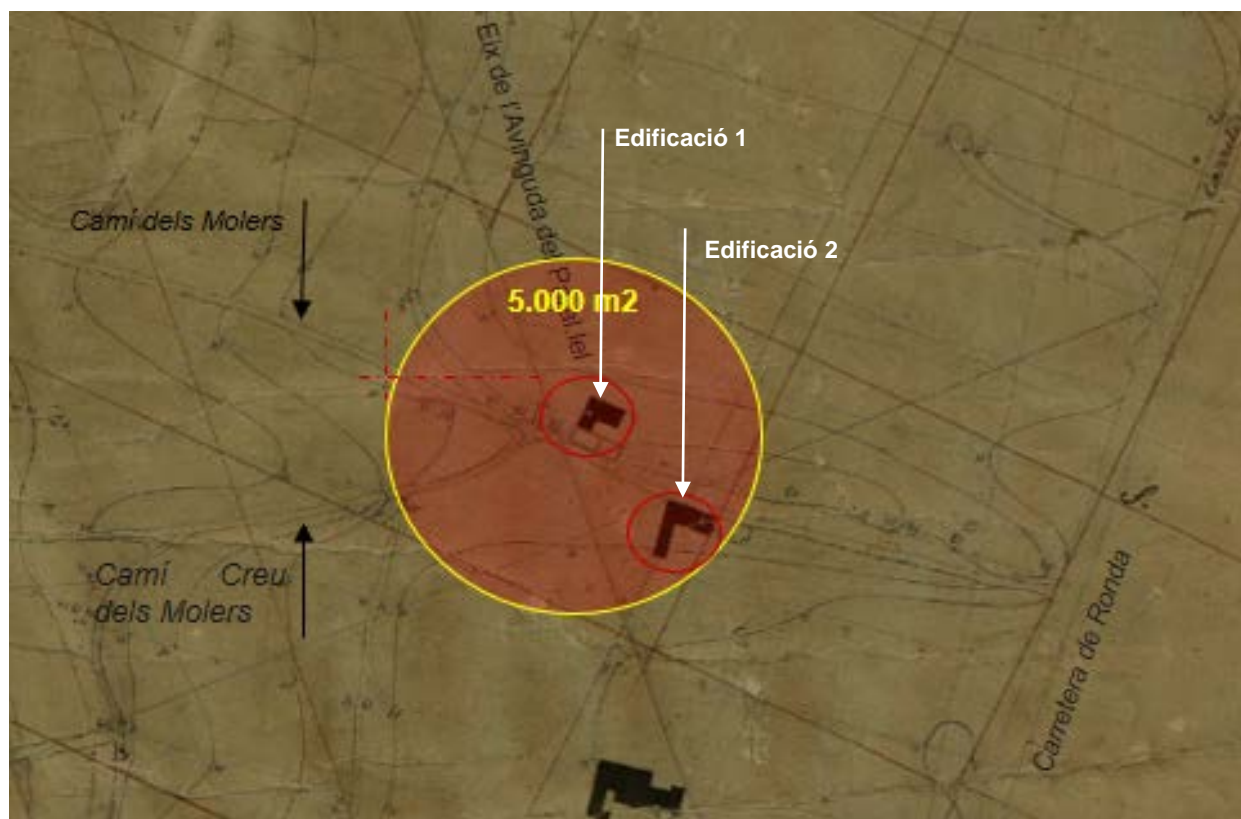


Figura 314. Primera aproximació a la identificació de la *casa dels molers* sobre fragment del *Plànol topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants* (Cerdà 1855, anotacions de l'investigador).

Seguint en la mateixa línia d'investigació, s'han revisat els plànols redactats per Ildefons Cerdà, en el període de 1855 fins a 1863, (figura 315). Observant els fragments dels plànols, en l'emplaçament indicat, podem observar com ambdues edificacions també s'hi troben grafiades.

Així doncs, en base a l'anàlisi portat a terme, podem afirmar que, en data de 1855 l'edificació corresponent a la *casa dels molers* (constància documental a través del Protocol Notarial de 20 de juliol 1859), estava edificada, havent-se identificat la seva existència en els plànols anteriors:

- Identificació de la *casa dels molers* sobre fragment del *Plànol Camins, Edificacions i Pedreres* (Cerdà 1855)
- Identificació de la *casa dels molers* sobre fragment del *Plànol Topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants* (Cerdà 1855)
- Identificació de la *casa dels molers* sobre la relació de Plànols redactats per Cerdà en el període comprés entre 1855 a 1863.

I ahora, s'ha justificat la seva presència com a mínim fins la data de 1863.



Fragment de la litografia basada en el *Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona levantado por orden del Gobierno para la formación del proyecto de ensanche* d'Ildelfons Cerdà de 1855 (AHCB).



Fragment del *Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona y proyecto de su Reforma y Ensanche* d'Ildelfons Cerdà de 1859 (AHCB).



Fragment de la litografia del plànol del *Proyecto de reforma y ensanche de Barcelona* d'Ildelfons Cerdà de 1860 (AHCB).



Fragment del *Replanteamiento del Plano del Ensanche de Barcelona* d'Ildelfons Cerdà de 1863 (AHCB).

Figura 315. Aproximació a la identificació de la *casa dels molers* sobre la relació de Plànols redactats per Cerdà en el període comprés entre 1855 a 1863 (anotacions de l'investigador).

A fi d'ampliar les dades obtingudes, passem a consultar la informació amb anterioritat a la data referenciada de 1855. L'única informació de que és disposa és el Plànol de Soler de 1851 *Plano geométrico del término jurisdiccional de la ciudad de Barcelona* (figura 316), en el que hi ha la distribució de les Propietats, però presenta l'inconvenient que aquest Plànol no va acompanyat de les dades de les finques²⁷⁸.

Centrant-nos en la zona àmbit de la nostra investigació, aquest fragment del plànol (figura 316), ens permet accedir a la distribució de les finques en la zona en la que hem identificat l'existència de les edificacions en el Plànol d'aixecament topogràfic d'en Cerdà de 1855²⁷⁹.

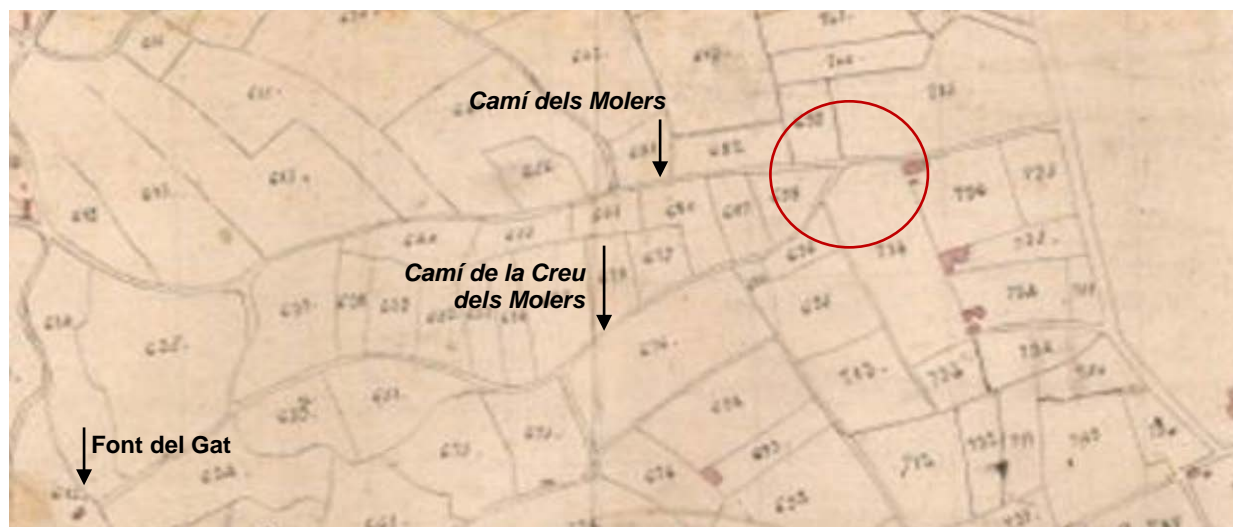


Figura 316. Fragment del *Plano geométrico del término jurisdiccional de la ciudad de Barcelona* (Soler 1851, anotacions de l'investigador).

Per tal de poder disposar d'una major definició, procedirem a treballar amb la còpia digitalitzada d'aquest Plànol (figura 142), centrant-nos en la zona d'estudi (figura 317).

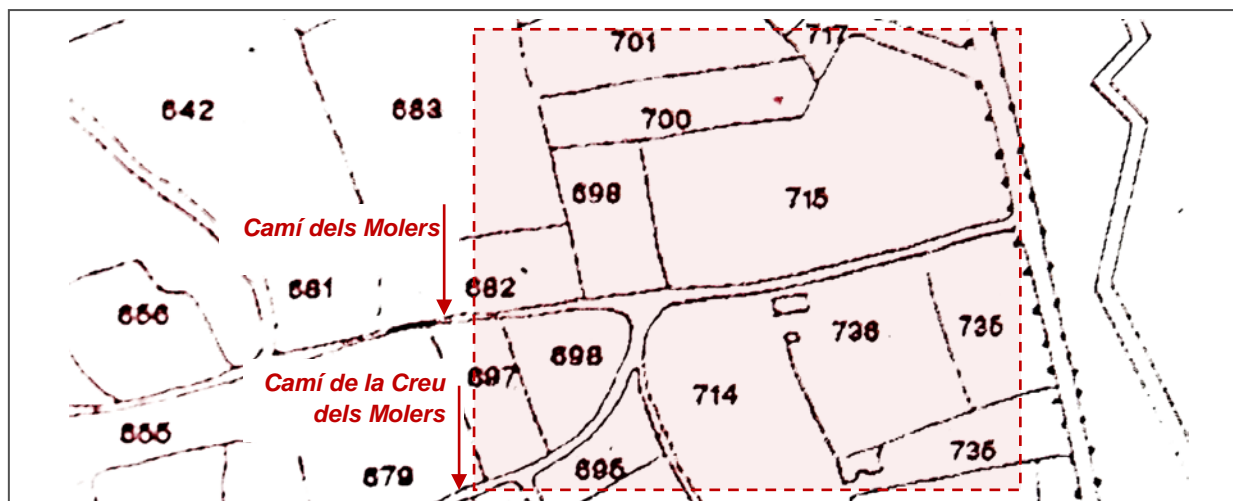


Figura 317. Fragment de la versió digitalitzada del *Plano geométrico del término jurisdiccional de la ciudad de Barcelona* (Soler 1851, anotacions de l'investigador).

²⁷⁸ Només en algunes parcel·les hi apareix el nom dels contribuents. En el cas que ens ocupa, podem observar que no hi consta cap nom.

²⁷⁹ *Plànol Topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants* (Cerdà 1855).

Efectuant la transcripció de les dades obtingudes a l'aixecament topogràfic de Cerdà de 1855²⁸⁰, al plànol Cadastral de Soler de 1851²⁸¹, ens permet identificar la correlació entre les edificacions (figura 318).



Fragment Planols Aixecament topogràfic Cerdà 1855

Fragment Plànol Cadastral 1851

Figura 318. Emplaçament de la finca identificada en el plànol de l'aixecament topogràfic de Cerdà (1855) sobre el plànol del cadastre (1851).

Resultat de la seva anàlisi, ens permet concloure que la casa referenciada com a edificació 2, la seva construcció és anterior a 1851. En contrapartida, l'edificació 1, seria posterior a aquesta data i, estaria compresa la seva construcció en el període comprès 1851-1855.

Tenint en compte aquestes consideracions i, la documentació que ens ha permès d'arribar a aquest punt de la investigació, centrarem la nostra anàlisi, en la consulta dels plànols Particularis redactats per Cerdà, corresponents als fulls de treball de l'aixecament parcel·lari realitzat, a partir de l'aprovació definitiva del seu projecte per tal de registrar la relació exacta entre els solars preexistents al pla de Barcelona i les noves illes de cases.

Concretament ens centrarem en el *Plànol Particulari full XXI: 17 R/v 27. Escala original 1:500 (Cerdà 1860)* (figura 107). Aquest plànol comprèn la zona situada entre els carrers 17 (actualment Calàbria) i 27 (Rambla de Catalunya) i els carrers R (actualment Manso) i V²⁸².

En aquest full s'hi troba representat l'eix de l'Avinguda del Paral·lel, així com el traçat del carrer de Sant Antoni Abad, pel qual s'accedia a la ciutat de Barcelona a través del seu Portal, i davant del qual es va construir el Mercat de Sant Antoni.

En base a la informació dels límits de les finques en la que està situada la *casa dels molers*, procedim tot seguit a efectuar la seva incorporació sobre el fragment de la fulla XXI del plànol Particulari mencionat (figura 319).

²⁸⁰ *Plànol Topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants (Cerdà 1855).*

²⁸¹ *Plano geométrico del término jurisdiccional de la ciudad de Barcelona (Soler 1851).*

²⁸² Inexistent en tant que com a carrer de l'Eixample, correspon a la desembocadura del carrer Sant Pau.

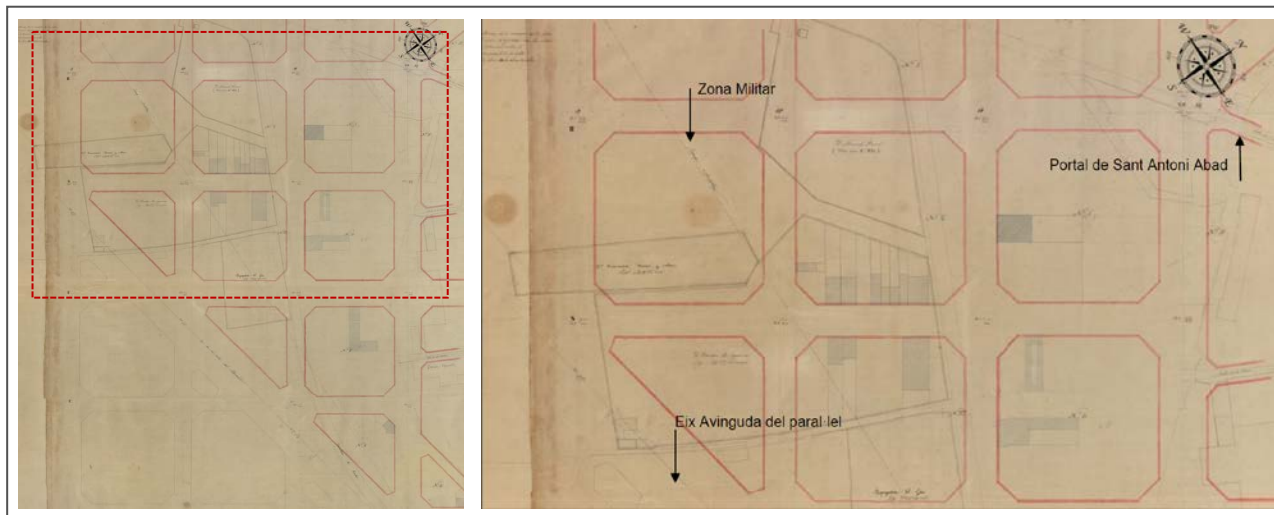


Figura 319. Fragment del *Plànol Particulari full XXI: 17 R/v 27* (Cerdà 1860, anotacions de l'investigador).

A priori sembla difícil d'aconseguir documentació gràfica d'una propietat de la que tenim constància fefaent que ha estat afectada quasi en la seva pràctica totalitat per la construcció de l'apertura de la Gran Via del Paral·lel, doncs qualssevol traçabilitat de la mateixa haurà desaparegut en estar ocupada pel nou vial, més tenint en compte que estem parlant d'una Avinguda dissenyada amb una amplada de 50 metres.

Apart hem de tenir en compte un altre factor i és el fet que precisament l'Avinguda del Paral·lel és un dels límits de l'Eixample de Cerdà, per la qual cosa el costat muntanya del Paral·lel difícilment trobarem documentació associada en no formar part de l'Eixample. Una opció que ens queda és la de intentar localitzar les finques confrontants i, en el cas en què aquestes formin part del Pla de reparcel·lació de l'Eixample, aleshores ens permetin localitzar l'emplaçament de la nostra finca al ser l·lindar amb aquestes.

Comprovat que la finca en qüestió no apareix en cap document de reparcel·lació del Pla d'Eixample de Cerdà (en trobar-s'hi fora), la línia d'investigació es centra en les finques confrontants, les quals sí en formen part.

És per això que s'ha procedit a l'anàlisi d'aquesta opció d'acord amb la relació de propietaris, que consten en els documents Protocols Notarials i els corresponents en el Registre de la propietat a través de la NSCF i ARPB respectivament.

El resultat de la consulta efectuada ha estat, la localització i descripció de les finques confrontants, amb la identificació dels corresponents titulars:

«Cerca de la ciudad de Barcelona y montaña de Montjuich; y linda de por junto a oriente en honor del menor D.Hernando de Sagrera y de Llinàs, a medio día con el camino llamado de Santa Madrona y vulgarmente la riera o torrente de la Creu dels Molers; a poniente en honor de los herederos de Jayme Roses y Roger, parte, y parte en honor de D.Ignacio de España y Quintana, y a cierzo en honor de los sobredichos herederos Rosés i Roge» (1859 Juliol, 20. NSCF, Barril, 197)

«Propietat de Barcelona, situada en el terme de la Muntanya de Montjuich que linda a l'est amb el torrent riera de la creu dels Molers, al sud i al oest amb terres dels successors de Doña Francisca Rosés i D.Baltasar d'Espanya i, al nord amb les de D.Ferran de Segarra» (1887 Juliol, 7. NSCF, Barril, 400).

Així com l'afectació de la Finca en la seva pràctica totalitat per l'Apertura de la Gran Via del Marqués del Duero a l'altura de la cruïlla amb els carrers de Parlament i de Calabria

«Rústica: Pieza de tierra, antes de cultivo, hoy incultiva, afectada casi en su totalidad por la que debe ser gran Vía del Marqués del Duero y cruce de las calles de Calabria y Parlamento, situada en el término de ésta ciudad y paraje denominado Huerta de Sant Beltran, sección segunda correspondiente a éste Registro, de cabida una mojada o sean cuarenta y ocho áreas, novena y seis centiáreas. Linda, al este con el torrente o riera de la creu dels Molers, por sud con tierras de Don Camilo Fabra y don José de España, al oeste con la de dicho señor Fabra, y al norte con las de Don Mariano Prat, don Mauricio Serrahima y don Pablo Bragulat. La descripción que se hace de esta finca en la precedente inscripción número dos, no expresa los lindes en igual forma» (ARPB 1894 febrer, 23).

S'ha procedit a elaborar la representació gràfica de la informació obtinguda (figures 320 i 321).

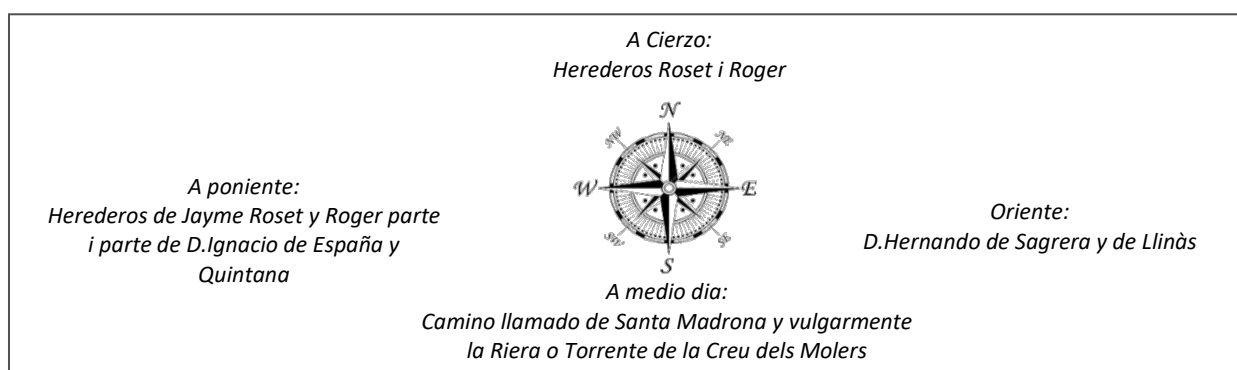


Figura 320. Representació gràfica dels límits de les propietats confrontants referenciats als punts cardinals obtinguts a partir de l'Acta Notarial 1859 juliol, 20 (NSCF, Barril, 197).

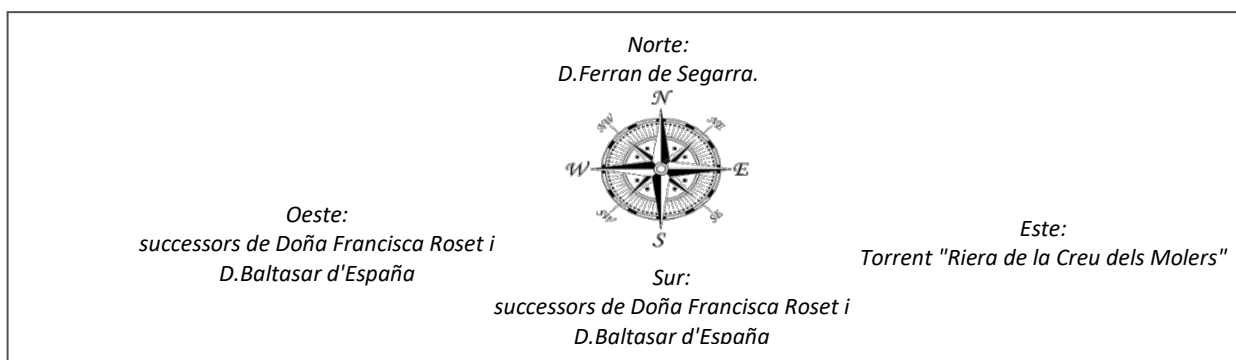


Figura 321. Representació gràfica dels límits de les propietats confrontants referenciats als punts cardinals obtinguts a partir de l'Acta Notarial 1887 juliol, 7 (NSCF, Barril, 400).

Incorporant aquesta informació (dins la franja de dates coincident amb la redacció del Plànol), al Plànol Particulari, fulla XXI, 17 R/v 27, podem concloure que les dades són coincidents amb les anotacions que consten en el propi plànol, en referència a les finques subjectes a la Reparcel·lació associada al Pla d'Eixample de Cerdà (figura 322).

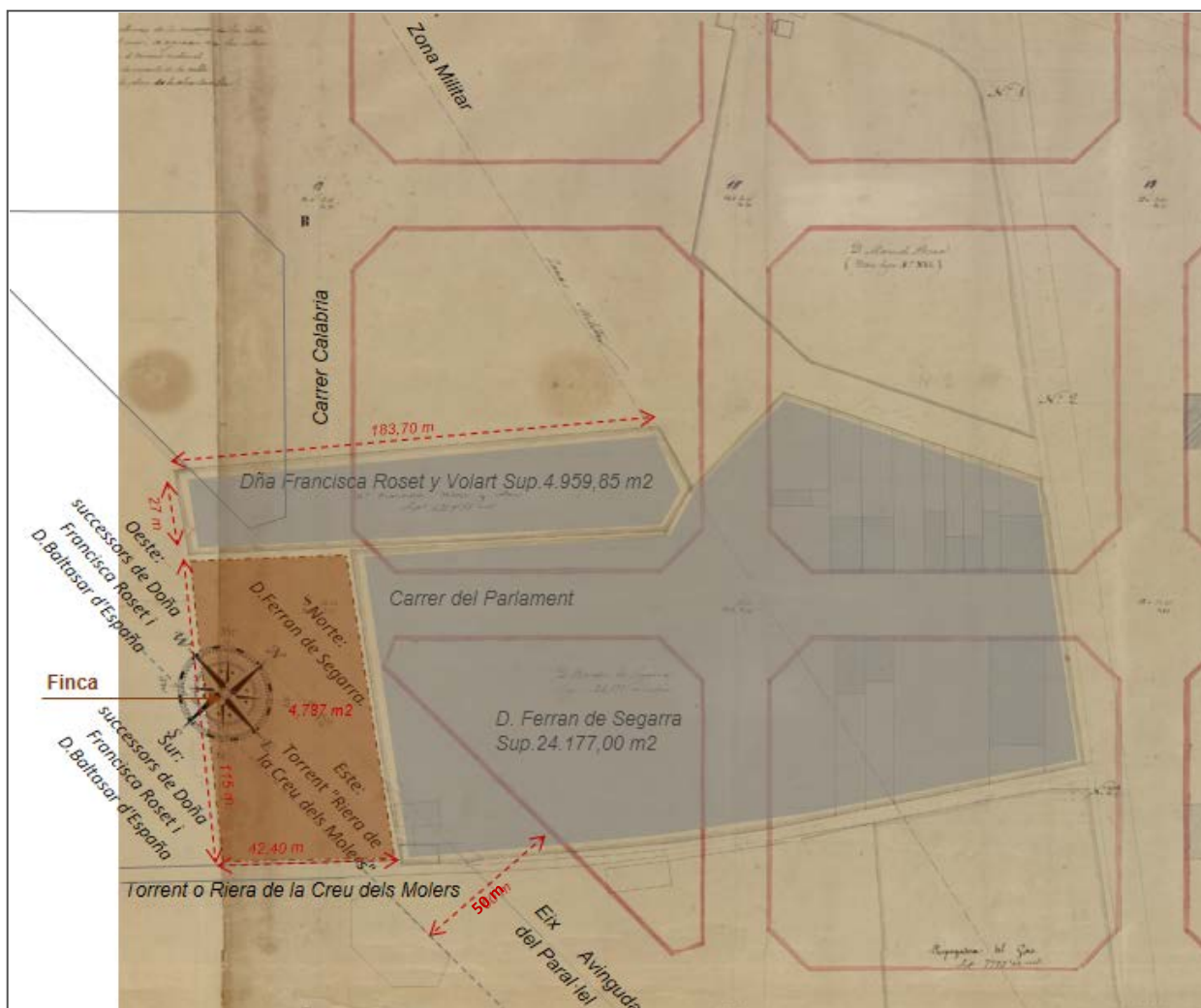


Figura 322. Superposició dels límits de les propietats confrontants amb la finca on està situada la casa dels molers sobre plànol Particulari fulla XXI, 17 R/v 27 (anotacions de l'investigador).

En aquest Plànol podem observar com estan definits els límits que estàvem cercant:

- Doña Francesca Roset i Volart, es pot observar la delimitació física de la finca i la superfície que ocupa 4.959,85 m² (dades anotades sobre la informació del plànol original)
- Don Ramón de Segarra (es pot observar la delimitació física de la finca i la superfície que ocupa 24.177,00 m² (dades anotades sobre la informació del plànol original)
- *Torrent de la creu dels molers.*

En traslladar aquest emplaçament sobre el Plànol Cadastral de 1851²⁸³, ens permet concloure que, la finca *casa dels molers* correspon a la finca identificada amb la referència 698²⁸⁴.

²⁸³ *Plano geométrico del término jurisdiccional de la ciudad de Barcelona* (Soler 1851).

²⁸⁴ Les finques 700 i 715 corresponen a les de Dña Francisca Roset i Volart i d'en Ferran de Segarra respectivament.

Aquesta finca es troba però dividida pel *camí dels molers*, just abans de la seva bifurcació amb el *camí de la creu dels molers* (figura 323).

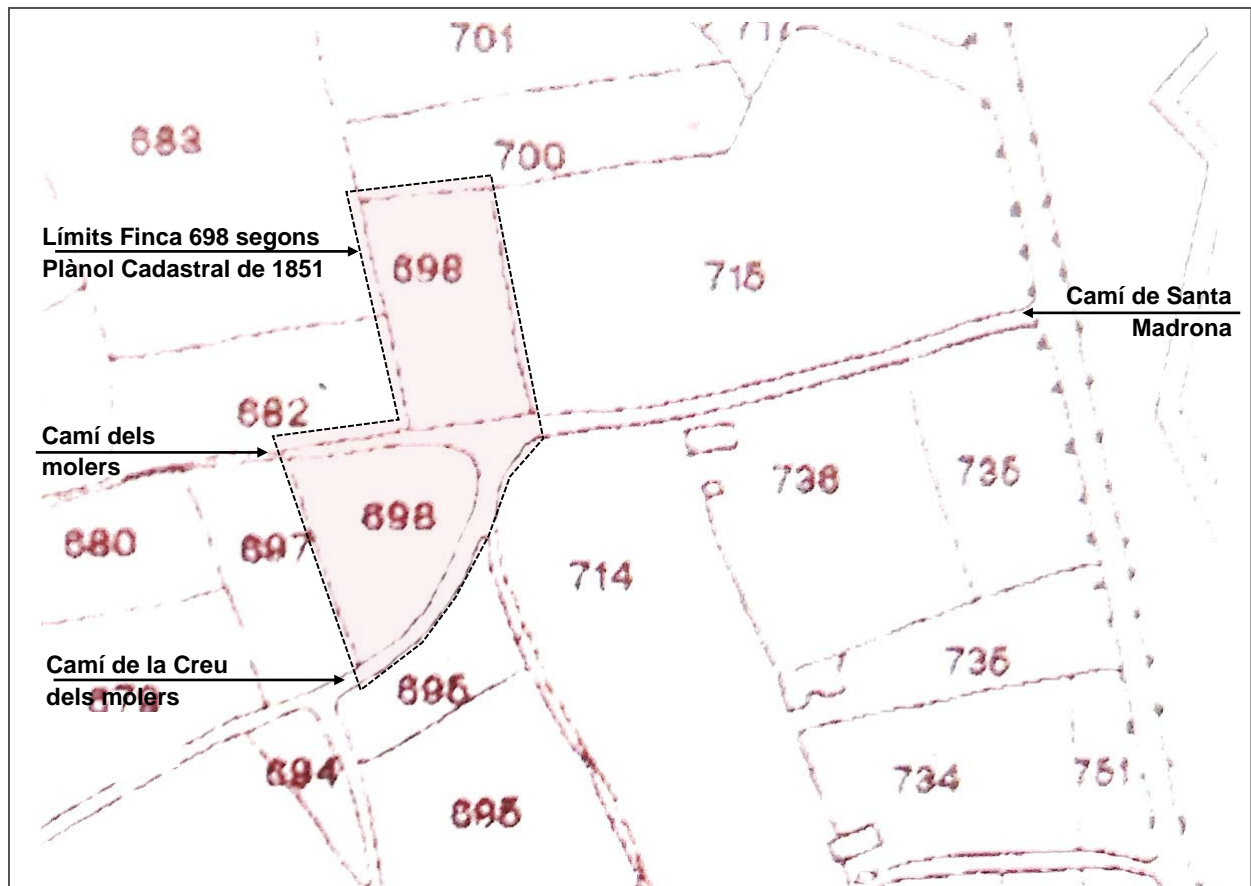


Figura 323. Identificació de la finca 698 sobre fragment del Plànol Cadastral de 1851 (anotacions de l'investigador).

Els límits de la finca d'acord amb el plànol cadastral de 1851 i les finques confrontants, segons consta a l'acta de 1859 (1859 juliol, 20. NSCF, Barril, 197), no son coincidents amb les dades que consten en l'acta de 1887 (1887 juliol, 7. NSCF, Barril, 400).

Això i, el fet que aquestes darreres dades siguin coincidents amb les notes registrals (ARPB 1894 febrer, 23), així com la documentació que consta en el plànol Particulari fulla XXI, 17 R/v 27 d'Ildelfons cerdà, ens porta a considerar que la finca inicial es va segregar.

De les dues finques resultants, aquella en la que son coincidents les dades aportades per les actes notariales, les notes registrals i els plànols particulars, és la finca situada a l'oest del *camí del molers* (d'ara endavant finca 698-O) doncs, per aquesta finca:

- Es confirma que la seva superfície, és de 5.000 m², coincident amb la documentació aportada²⁸⁵ (*de cabida una mojada o sean cuarenta y ocho áreas, noventa y seis centiáreas*), és a dir 4896 m² (½ Hectàrea, 5.000 m²)
- És l'única finca en la que els seus límits es corresponen d'acord amb les dades notariales/registrals/particulari.

²⁸⁵ D'acord amb les fonts documentals NSCF i ARPB.

En traslladar aquest emplaçament sobre el Plànol Cadastral de 1851 (figura 324), ens permet concloure que, la finca *casa dels molers* correspon a la finca identificada amb la referència 698-O²⁸⁶.

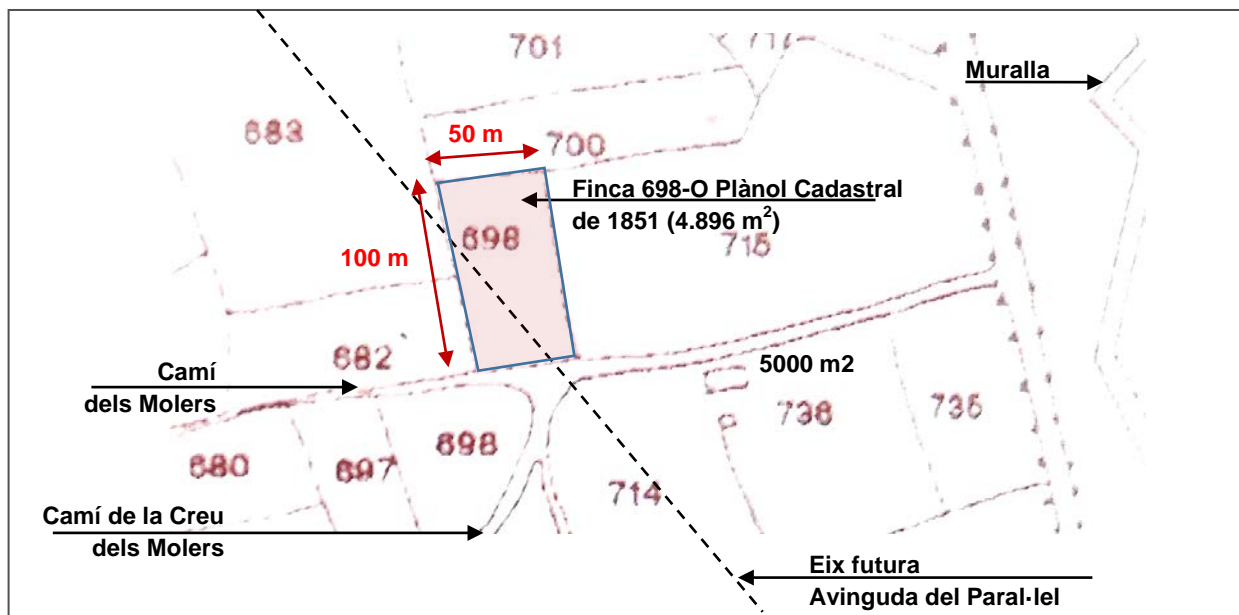


Figura 324. Detall Identificació de la finca 698-O sobre fragment del Plànol Cadastral de 1851 (anotacions de l'investigador).

Això ens porta a analitzar amb detall l'edificació referenciada com a 1 en el fragment del plànol de l'Aixecament topogràfic d'Ildelfons Cerdà de 1855²⁸⁷ (figura 318), en correspondre a l'edificació situada dins els límits de la finca identificada com a finca de la *casa dels molers*.

D'aquesta edificació, hem justificat que la seva data de construcció es correspon al període comprés entre els anys 1851 a 1855. Aquesta afirmació es coherent amb el desenvolupament de l'estructura de la propietat de Montjuïc, doncs:

- El Setge de 1714, les guerres Napoleòniques de principis de s.XIX i, finalment la construcció del Castell de Montjuïc, van condicionar que qualssevol construcció fos enderrocada²⁸⁸. En el hipotètic cas en què alguna hagués superat ambdós fets, de ben segur que no va superar la tercera, segons la qual, dins el perímetre sotmès a la jurisdicció militar no hi podia haver cap edificació i, òbviament cap se'n podia construir de nou
- Les edificacions de les que tenim constància, tenen el seu origen, a partir de la dècada de 1850, amb motiu de l'inici de l'enderroc de les muralles a l'any 1854, data en la que es comencen a edificar petites masies, que donaran lloc i nom als barris que es desenvoluparan al seu voltant (la derogació de les zones polèmiques del castell no arribarà fins l'any 1869).

²⁸⁶ Les finques 700 i 715 corresponen a les de Dña Francisca Roset i Volart i d'en Ferran de Segarra respectivament.

²⁸⁷ *Plànol Topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants, Sector Montjuïc, (Fulla 2)*. Escala 1:2.000 (Cerdà 1855).

²⁸⁸ Sota el requeriment de no haver-hi cap edificació en la que s'hi poguessin parapetar tropes enemigues, si alguna d'aquesta edificacions (no constatada), va arribar a superar el Setge de 1714, difícilment va superar el període de les guerres Napoleòniques de principis del Segle XIX.

8.3.2 EXPEDIENTS D'EDIFICACIÓ EN LA FINCA CASA DELS MOLERS

Identificada la finca, es procedeix a efectuar la anàlisi de les edificacions que en ella hi consten registrades.

La consulta es centra en el període comprés entre 1851 i 1964, data en la que es té referència de la finca i, de la que consta la seva completa edificació (una vegada segregada) respectivament.

A partir de les dades obtingudes de la nota marginal de l'Acta de l'ARPB, aquesta Finca ha estat objecte de les segregacions que tot seguit s'indiquen:

«Notas Marginales:

De esta finca se segregan 149 metros, 15 centímetros que ha pasado a formar la número 3272, folio 80 del tomo 843 del archivo 124 de esta hoja, sección 2ª de Occidente. Barcelona 7 de Enero de 1898.

De esta finca se segregan 24 metros 50 decímetros cuadrados pasando a formar la número 3275 al folio 110 del tomo 843 del archivo 124 de esta sección. Barcelona 7 de Enero de 1898.

De esta finca se segregan 1064 metros pasando a formar la número 3279 al folio 150 del tomo 843 del archivo 124 de esta sección. Barcelona 7 de Enero de 1898» (ARPB, Nota marginal 1894 febrer, 23).

«Porción de terreno o solar con el cobertizo en ella levantado, situada en el ensanche de Barcelona, con frente a la calle ó Avenida del Marqués del Duero y a la plaza que ésta calle forma en su cruce con las de Parlamento y Calabria, que en la primera de dichas calles le corresponde el número ciento treinta y dos y en la última el uno.

Afecta a una figura irregular, ocupa una superficie de quinientos sesenta metros ochenta y cuatro decímetros cuadrados, equivalentes a catorce mil ochocientos cuarenta y cuatro palmos treinta y un decímetros de palmo cuadrado.

Linda: por su frente principal Sur, en una línea de treinta metros treinta y siete centímetros, con la calle o avenida Marqués del Duero; por la derecha entrando, Este, en una línea de diecisiete metros ochenta centímetros con la plaza formada por el cruce de las calles del Marqués del Duero, Parlamento y Calabria; por el fondo, Norte, en una línea quebrada formada por cuatro rectas, parte con la finca adjudicada a don Pedro Costa Bofill, hoy de sus derecho-habitantes, parte con la finca de Gabriel Aixéla, parte con otra de Teresa Guillé, viuda Gilbert y parte con la calle Calabria, en la que tiene una fachada de once metros quince centímetros» (ARPB, Nota marginal 1986 maig, 20).

En base a les dades que consten a l'ARPB²⁸⁹, aquestes finques segregades corresponen a:

- Avinguda del Paral·lel núm. 115
- Avinguda del Paral·lel núm. 130
- Avinguda del Paral·lel núm. 132 i Carrer de Calabria núm. 1 (a la plaça que formen la cruïlla de l'Avinguda del Paral·lel amb Carrer del Parlament i Carrer de Calabria).

Incorporant els límits d'aquestes finques segregades, sobre el plànol cadastral actual i annexant les dades del plànol Particulari fulla XXI obtenim l'evolució urbanística de la finca (figura 325).

Es posa de manifest la important afecció de la finca amb motiu de l'apertura de l'Avinguda del Marqués del Duero (avui Avinguda del Paral·lel), agreujat a més, pel fet de coincidir amb el xamfrà delimitat pels carrers de Parlament i de Calàbria.

En definitiva, l'apertura dels nous vials va ocupar la pràctica totalitat de la finca de la *casa dels molers*, tal i com es descriu en l'Acta següent:

«Rústica: Pieza de tierra, antes de cultivo, hoy incultiva, afectada casi en su totalidad por la que debe ser gran Vía del Marqués del Duero y cruce de las calles de Calabria y Parlamento, situada en el término de ésta Ciudad y paraje denominado "Huerta de Sant Beltran..."» (ARPB 1894 febrer, 23).

Els Expedients de les finques segregades son:

- Finca Segregada C.Calàbria, 1 : Expedient Eix: 52460/1932 (AMCB)
- Finca Segregada Avinguda del Paral·lel, 130B-130: Expedient: Eix-62744/1935 (AMCB)
- Finca Segregada Avinguda del Paral·lel, 115-115B: Expedients Fo-2212/1921 (AMCB).

Aquestes Finques s'han situat sobre el plànol cadastral actual, en el que s'han identificat els límits de cadascuna, indicant la identificació de la finca a la que correspon, així com les referències dels expedients corresponents²⁹⁰.

També s'ha incorporat el nom dels carrers d'acord amb el nomenclàtor actual. Aquests noms s'han de prendre amb cautela:

- Trobem referències, com és el del Plano oficial de Barcelona y Alrededores (ICC 1890), en el que un tram del carrer Laurel passa a denominar-se carrer de la Concepción (a l'altura del carrer Magalhaes) i constitueixen una ruta sensiblement paral·lela al carrer Canteras

²⁸⁹ Les Finques 115 i 130 no s'emeten Certificat en correspondre a habitatges privatis. En el cas de les finques 132 de l'Avinguda del Paral·lel i 1 del carrer de Calabria sí s'emeten el certificat per part de l'ARPB en correspondre a una Arrendadora en ple domini del 100%.

²⁹⁰ Addicionalment a aquestes dades, s'ha incorporat l'escala gràfica que ens permet de validar les dades dimensionals de les finques.

- En contrapartida, en el mapa del municipi de Barcelona de l'any 1885 (ICGC 1885) s'observa que, el carrer Concepció queda tallat a l'altura de l'actual carrer de la França Xica i, no segueix el mateix traçat que el carrer Laurel.

En el primer cas, el carrer *Laurel* no segueix el traçat del *camí dels molers*, en el segon cas en canvi són coincidents. El plànol de Salvador Vigo²⁹¹ (1885), ens resol qualssevol dubte al respecte i, dona com a vàlida la informació que consta en el *Plànol de Barcelona* de 1885.

De tota aquesta amalgama, els carrers de la Concepció i del *Laurel*, no existeixen en l'actualitat i, només ha quedat el carrer Concòrdia²⁹² que, paral·lel al carrer Radas, conflueixen a l'altura de la Plaça dels Ocellets, amb l'Avinguda del Paral·lel.

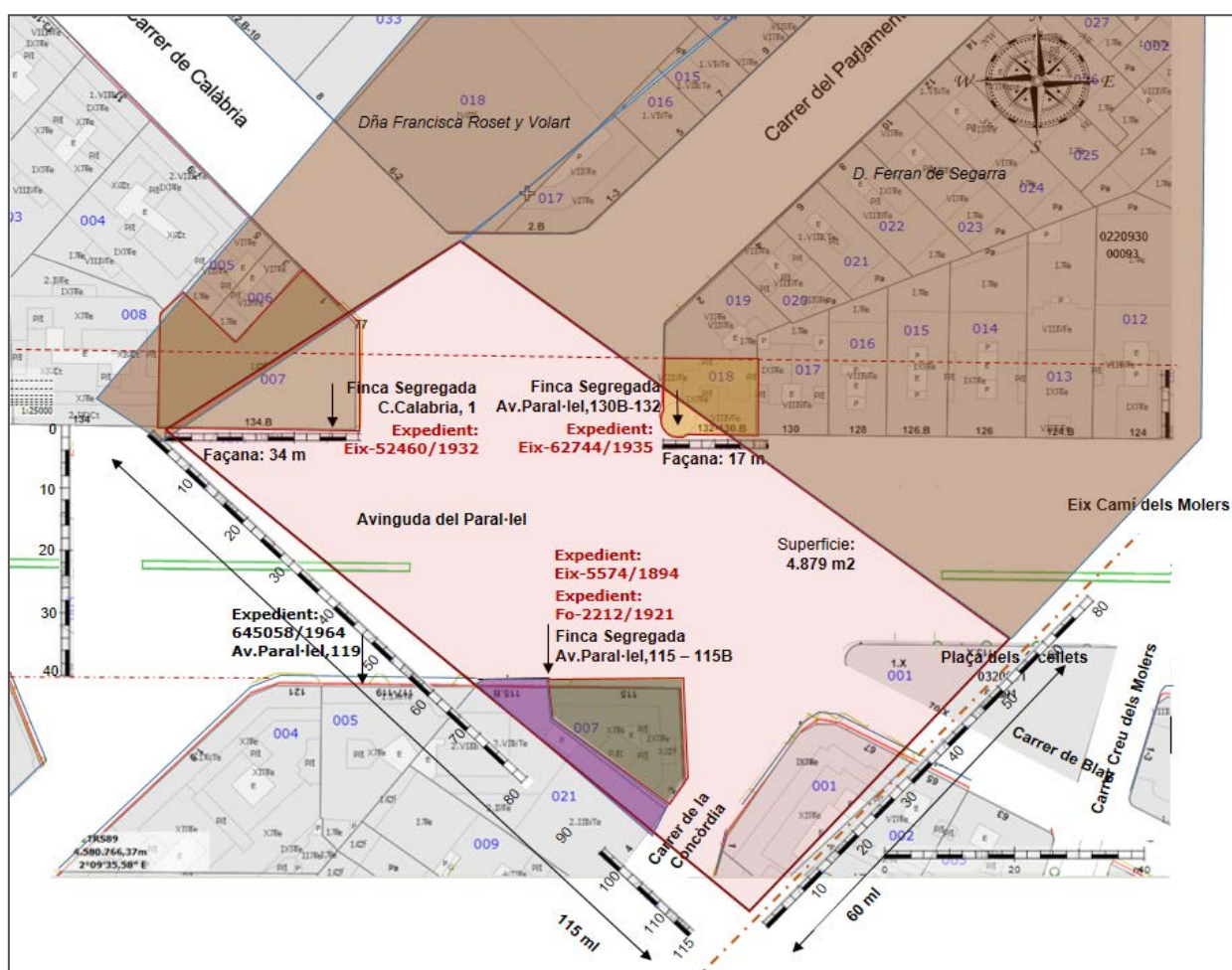


Figura 325. Plànol de Situació de les finques segregades de la finca de la *casa dels molers* sobre plànol actual cadastral de Barcelona de 2017 (anotacions de l'investigador).

A continuació, s'analitza el contingut de la documentació incorporada en els expedients mencionats (ordenada cronològicament), en el ben entès que la documentació annexa recull el seu contingut de manera detallada (figures 326 a 329).

²⁹¹ *Plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la Fransa y zona inmediata de la ladera de Montjuic* (Vigo 1885).

²⁹² El carrer Concòrdia va ser conegut a finals del s.XIX amb el nom de carrer *Laurel* i, a principis del s.XX amb el nom de carrer del Setge de 1714, fins a la data actual que rep el nom actual. El darrer tram del carrer Concòrdia, conflueix amb el carrer Radas, just a l'entrada a la Plaça dels Ocellets.

Títol:

Marqués del Duero (Ara: Avinguda del Paral·lel) 115. S. A. Industrial Bolsera

Any:

1921

Número d'expedient:

Fo-2212/1921

Codi de classificació:

Q127 OBRES MAJORS

Font:

AMCB1-001 Ajuntament de Barcelona » Q100 URBANISME I OBRES

Documentació que s'incorpora en el present estudi (Nota de l'investigador):

L'objectiu de l'Expedient consisteix en la instal·lació d'un electró-motor als baixos de l'edifici de la Industrial Bolsera.

Però aquest Plànol ens aporta una documentació important i és el fet que ens identifica la Propietat de l'Av. Paral·lel, 115B (que correspon a aquest expedient) i, al mateix temps ens informa que l'Av. Paral·lel, 115 correspon al mateix propietari, la qual cosa justifica la distribució que s'observa en el Plànol Cadastral i la forma que presenten ambdues parcel·les, segons la qual, la finca 698-O es va segregar en la Parcel·la, que va donar lloc a la 115 i una part de la mateixa a la Parcel·la 115B que es va afegir a la que ja disposava en Mariano Prat Amat.



A



B

Figura 326: Fitxa de la finca segregada Expedient Eix-62744/1935 Avinguda Francesc Layret 132 i 132 Bis (Ara Avinguda del Paral·lel 132-132 Bis):

- A. Fotografia de l'any 1964. Es pot llegir les lletres Industrial Bolsera, SA a la façana (AMCB 1921)
- B. Fotografia actual (AMCB).

Títol:

Plaça de Francesc Layret i Calabria S/l. Pere Costa

Any:

1932

Número d'expedient:

Eix-52460/1932

Codi de classificació:

Q127 OBRES MAJORS

Font:

AMCB1-001 Ajuntament de Barcelona » Q100 URBANISME I OBRES

Documentació que s'incorpora en el present estudi (Nota de l'investigador):

L'expedient correspon a la Llicència d'obres de l'Apertura de dos grans portalades a la Planta Baixa de l'Edifici de la seva propietat situat a la Plaça de Francesc Layret (Avinguda del Paral·lel amb el Carrer Calabria). No hi ha cap referència a edificació existent en aquesta finca segregada anterior a l'expedient de construcció. L'edifici que consta és una casa de dues plantes, amb construcció anterior a la data de 1932, si bé que aquesta edificació es va construir en el desenvolupament del Pla urbanístic de l'Eixample doncs el seu replanteig, compleix les Bases de la Comissió de l'Eixample. La data de l'alineació del Paral·lel, va ser aprovada el 29 de novembre de 1887. Llei de l'Eixample aprovada el 26 de Juliol de 1892. Actualment la Finca està ocupada per una benzinera.

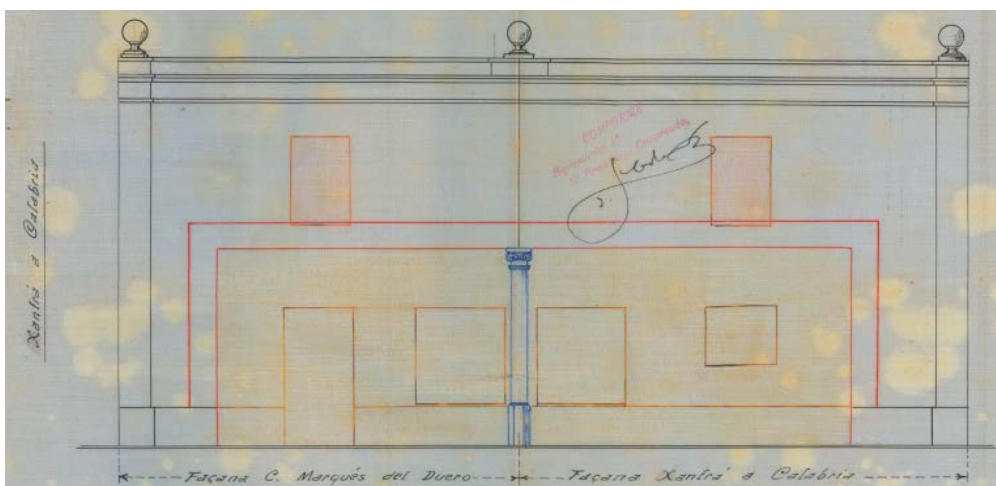


Figura 327: Fitxa de la finca segregada Expedient Eix-52460/1932 Plaça de Francesc Layret i Calabria:

A. Perspectiva de l'edificació segons expedient d'obres. Escala original 1:50 (AMCB 1932)

B. Fotografia actual (AMCB).

Títol:
Avinguda Francesc Layret 130-132 Bis (Ara Avinguda del Paral·lel 130-130 Bis). Maria Remei Terres de Vicente. Construir Casa.

Any:
1935

Número d'expedient:
Eix-62744/1935

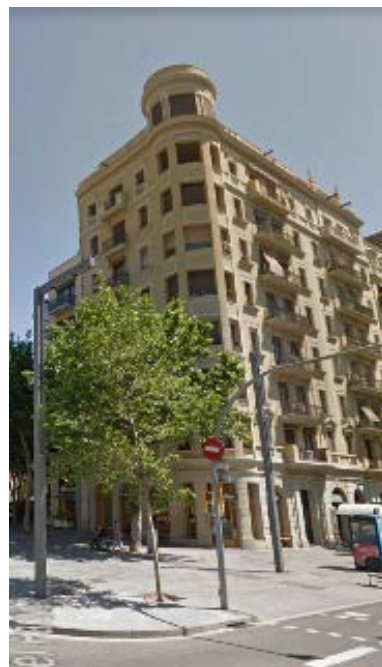
Codi de classificació:
Q127 OBRES MAJORS

Font:
AMCB1-001 Ajuntament de Barcelona » Q100 URBANISME I OBRES

Documentació que s'incorpora en el present estudi (Nota de l'investigador):
Consta la construcció d'un edifici en data de 1935, de fet és l'edifici existent en l'actualitat.
No hi ha cap referència de l'existència d'alguna construcció amb anterioritat a la mencionada.
La superfície de la finca 698-O que es va segregar i va passar a formar part d'aquesta finca era una superfície triangular de dimensions 17 metres de longitud a la façana de l'Avinguda del Paral·lel i de 7 metres en la Plaça formada pels carrers Parlament i Calabria.
Com es pot observar en els Plànols que s'adjunten, en la documentació Annexa, a part de la construcció pròpiament dit, i de la tramitació administrativa de la Llicència d'obres de data 1935, podem observar com es rectifica la longitud de la Finca en la façana de l'Avinguda del Paral·lel, passant a 14 metres en lloc dels 17 de Projecte, la qual cosa coincideix amb la definició geomètrica que hem presentat en la descripció de la finca.



A



B

Figura 328: Fitxa de la finca segregada Expedient Eix-62744/1935 Avinguda Francesc Layret 132 i 132 Bis (avui Avinguda del Paral·lel 132-132 Bis):

- A. Perspectiva de l'edificació segons expedient d'obres (AMCB 1935)
- B. Fotografia actual (AMCB).

Títol:

Marqués del Duero (Ara: Avinguda del Paral·lel) 119. Ramon Cantos Freixas

Any:

1964

Número d'expedient:

645058

Codi de classificació:

Q127 OBRES MAJORS

Font:

AMCB1-001 Ajuntament de Barcelona » Q100 URBANISME I OBRES

Documentació que s'incorpora en el present estudi (Nota de l'investigador):

Aquest Expedient si bé, no correspon a cap Finca de les segregades que estem analitzant, l'hem incorporat en ser confrontant amb la Finca segregada Av.Paral·lel, 115 i pel fet d'incorporar un Plànol en Planta de l'illa ben definit geomètricament i que ens ha servit per a validar les nostres dades



A



B

Figura 329: Fitxa de la finca segregada Expedient 645058 Marqués del Duero (avui Avinguda del Paral·lel), núm.119:

- A. Perspectiva de l'edificació segons expedient d'obres (AMCB 1964)
- B. Fotografia actual (AMCB).

El resultat obtingut de l'anàlisi de les finques segregades no ens aporta cap altra informació que el fet de deixar constància de l'evolució urbanística de la finca *casa dels molers*.

La informació obtinguda de les finques segregades és molt reduïda²⁹³, com també ho són les edificacions que en ella s'hi van construir, en veure's afectada en la seva pràctica totalitat per l'ocupació de l'Avinguda del Paral·lel i, el xamfrà dels carrers de Parlament amb Calàbria.

²⁹³ Els expedients en definitiva es limiten a recollir la documentació administrativa associada a l'expedient de construcció de les edificacions previstes aixecar. Les dades tècniques que s'hi incorporen referència corresponen a les noves construccions.

Efectuada la consulta als Fons de Cartografia Històrica de la Direcció General del Cadastre (FCHDGC) (2018.06.18), la conclusió ha estat :

- No hi ha cap tipus de dada cadastral per les finques sol·licitades, en les dates indicades
- No consta cap relació ni qualssevol tipus de dades associades a les inscripcions amb les que s'enumeren les finques.

En els expedients de construcció de les mencionades edificacions, no consta l'existència de cap edificació prèvia, que de ben segur hagués quedat recollida, si més no, amb motiu de l'enderroc, a fi de poder construir l'edificació que en ell s'hi contempla. Cal tenir en compte però que les dates dels expedients referenciats son de 1921, 1932, 1935.

Conseqüència de la grans transformació urbanística (mitjan s.XIX i principi s.XX) que van experimentar els terrenys en els que es situa la finca, aquestes dates son massa allunyades del període en el que es situa seva construcció (1851-1855) i de la que tenim constància documental 1859.

En base a això, procedim a efectuar la consulta en data de principis del s.XX. El document de consulta és el *Plànol de Barcelona y alrededores* de 1901 de l'Ajuntament de Barcelona (figura 330), en ser un dels darrers plànols, que recull en certa manera, la memòria històrica del Poble-Sec, doncs en ell hi podem identificar, entre d'altres:

- La urbanització dels terrenys del Poble-sec a principis del s.XX
- EL traçat dels camins antics que creuaven la muntanya de Montjuïc
- El camí de les Pedreres al que s'accedeix a través del carrer Laurel, que posteriorment va rebre el nom de carrer del Setge de 1714, avui carrer de la Concòrdia, i carrer de Radas en el seu darrer tram abans de connectar amb l'Avinguda del Paral·lel
- El *camí de la creu dels molers*, que passarà a ser el *carrer de la creu dels molers*
- Camí de Santa Madrona amb la ubicació de l'ermita
- Camí de València
- La Font del Gat.

Observant el fragment del plànol mencionat podem observar que, en la zona d'anàlisi no consta la presència d'edificacions. La zona delimitada per l'Avinguda del Marqués del Duero, amb la intersecció amb els carrers *Laurel* (avui Radas) i de Blai en l'actual Plaça dels Ocellets, està exempta de qualssevol edificació.

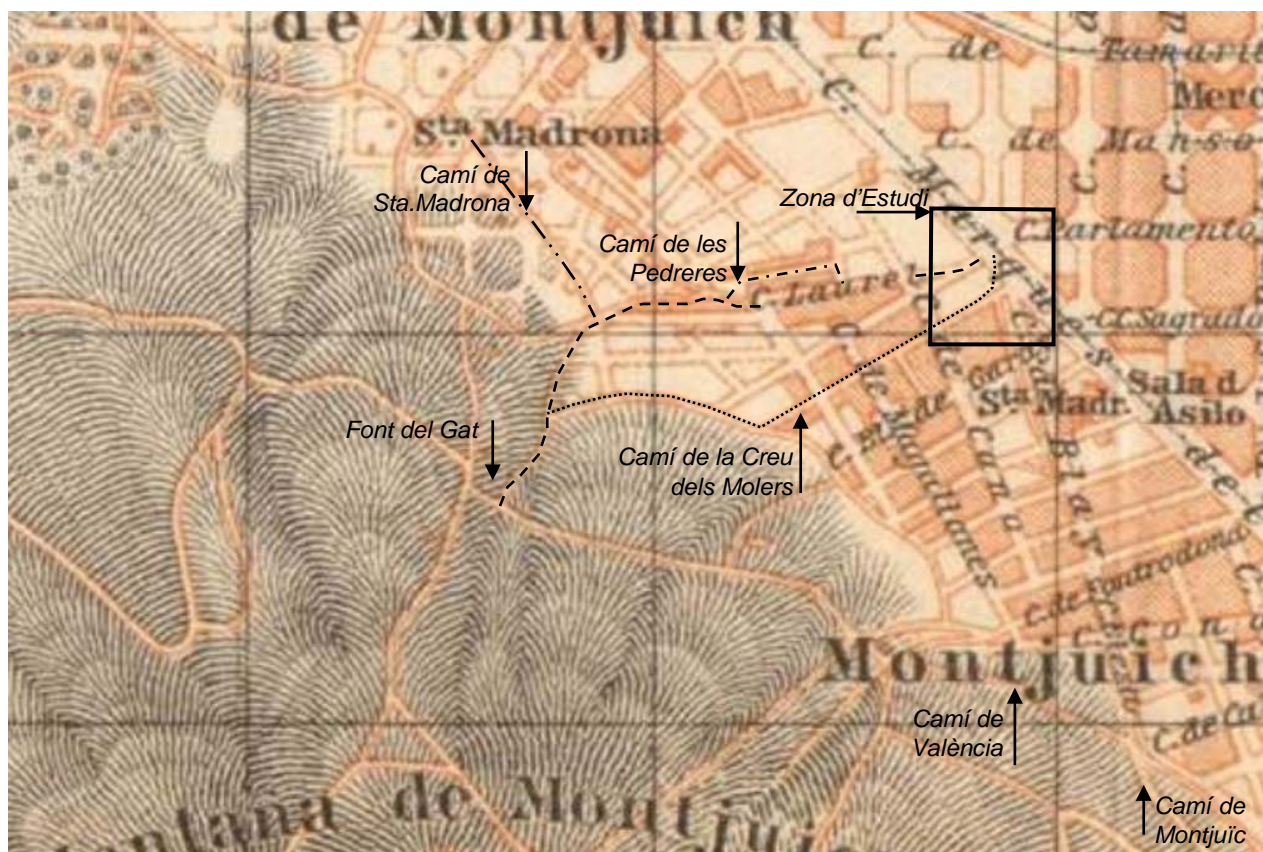


Figura 330. Fragment del *Plànol de Barcelona y alrededores* en el que s'observa la inexistència d'edificacions en la zona d'estudi delimitada (AHCB 1901, anotacions de l'investigador).

En base a les dades obtingudes, es conclou que l'edificació *casa dels molers*, construïda en el període de 1851 a 1855, en la finca 698-O segons el Plànol Cadastral de 1851 i, documentada en 1859, no s'observa la seva presència en el plànol aixecat l'any 1901, malgrat hi consten edificacions aïllades properes.

Des d'aquesta perspectiva, es planteja que fos enderrocada en veure's afectada com a conseqüència de la urbanització de la zona d'acord amb el Pla de reforma i eixample d'Ildefons Cerdà.

Aquest plantejament està avalat, com hem pogut constatar, pel fet que la finca *casa dels molers*, va desaparèixer pràcticament en ser ocupada, quasi en la seva integritat per l'apertura dels vials de l'Avinguda del Paral·lel, i la plaça constituïda pel xamfrà dels carrers de Parlament i Calàbria.

8.3.3 EXPEDIENTS URBANÍSTICS DE LA FINCA CASA DELS MOLERS AMB MOTIU DE L'APERTURA DE L'AVINGUDA DEL PARAL·LEL.

En aquest sentit, la integració urbanística de la *finca casa dels molers*, va estar sotmesa a dos entorns oposats, per una part, les finques segregades de l'Avinguda del Paral·lel, 130-130B i Calabria, 1 van passar a formar part de l'Eixample. Pel contrari, la finca segregada de l'Avinguda del Paral·lel 115, va passar a formar part del Poble-Sec.

En aquesta línia, no ha estat possible de trobar documentació del procés que va acompanyar a l'apertura de l'Avinguda del paral·lel, i en conseqüència no es disposa de cap referència sobre el procés d'urbanització dels terrenys confrontants, més enllà de les dades obtingudes a través dels Plànols Particulars a escala 1:500 elaborats per Cerdà.

«Cerdà plantejava una cessió de terrenys i una alineació de la façana amb el traçat del carrer, fos en un tram ordinari o en un encreuament. Com a instruments de la base administrativa, Cerdà va generar un procediment segons el qual marcava la nova reparcel·lació en uns Plànols particulars a escala 1:500, i elaborava uns plànols geomètrics parcel·laris on, per a cada propietari, ubicava la zona amb dret a edificar, i es donava una quantificació en m² corresponents a la nova parcel·la i a la seva zona edificable» (Magrinyà 2008).

En qualsevol cas el procés urbanístic en el que es va integrar la finca, està associat a la cronologia el desenvolupament urbanístic que va acompanyar a l'apertura de l'avinguda del Paral·lel²⁹⁴. Cerdà va vetllar per al compliment d'aquestes alineacions, i cada vegada que algun propietari no les complia ell ho denunciava a l'administració. En aquest sentit, va ser totalment estricte davant d'intents d'alteracions.

Ha estat precisament l'apertura d'un d'aquests expedient d'infracció urbanística, que ens ha aportat informació molt descriptiva sobre la finca *casa dels molers*.

- Com a conseqüència de les obres de construcció de la rasant de l'Avinguda del Paral·lel, es va veure afectada la tanca de paret de pedra, que limitava una de les finques segregades de la *casa dels molers*, concretament la situada en el costat sud.
- Concretament es va veure afectada la fonamentació de la tanca de paret de pedra, com a conseqüència del rebaix de terres que es va portar a terme (per adequar la rasant) provocant el seu esfondrament.

²⁹⁴ Es desenvolupa en detall a l'Annex C. Seqüència cronològica dels fets associats al procés del Pla de reforma i eixample d'Ildefons Cerdà. Destaquem:

- 1864. Data de publicació de la Llei de l'Eixample de 1864
- 1860-1867 El Plànol d'alineacions és l'element de referència en el projecte d'Eixample de Barcelona.
- 1867. Es consagra la tècnica planificadora amb el Reglament de la Llei d'Eixample (Magrinyà 2008)
- 1872. Cerdà va Plantejar portar a terme les obres d'urbanització de l'Eixample en forma de concessió
- 1914. Final de la primera etapa d'urbanització que correspon al període de 1872 - 1914 (Magrinyà 2008).

- La seva restitució es va portar a terme sense tramitar el corresponent permís d'obres i seguint l'alineació de la paret de pedra original, la qual en haver estat construïda, amb anterioritat a les noves ordenances, no complia les alineacions a tal efecte previstes d'acord amb el Pla de reforma i eixample d'Ildefons Cerdà.
- Aquesta circumstància va donar lloc a l'apertura del corresponent expedient sancionador. Passem tot seguit a la seva descripció amb l'anàlisi de la informació que ens aporta. Correspon al *Expediente de infracción cometido por don Mariano Prat derribando y construyendo un trozo de cerca en un solar de la calle del Marques del Duero frente a la de Radas*. Emès per la *Comision de Ensanche – Ayuntamiento de Barcelona*, amb núm. Expedient 5574, inscrit en el Registre d'infraccions foli 289, amb data 29 de maig 1894²⁹⁵ (figura 331).

S'adjunta el Comunicat d'apertura d'expedient Eix-5574/1894 a don Mariano Prat, veí de Barcelona (carrer Lauria,50), propietari del solar situat a la cruïlla del Marqués del Duero amb el carrer de Radas, situada al districte d'Hostafrancs, barri de los Canteros (figura 332).



Figura 331. Portada document d'infracció Eix-5574/1894 a Don Mariano Prat, Av.Paral·lel 115 (AHCB 1894).

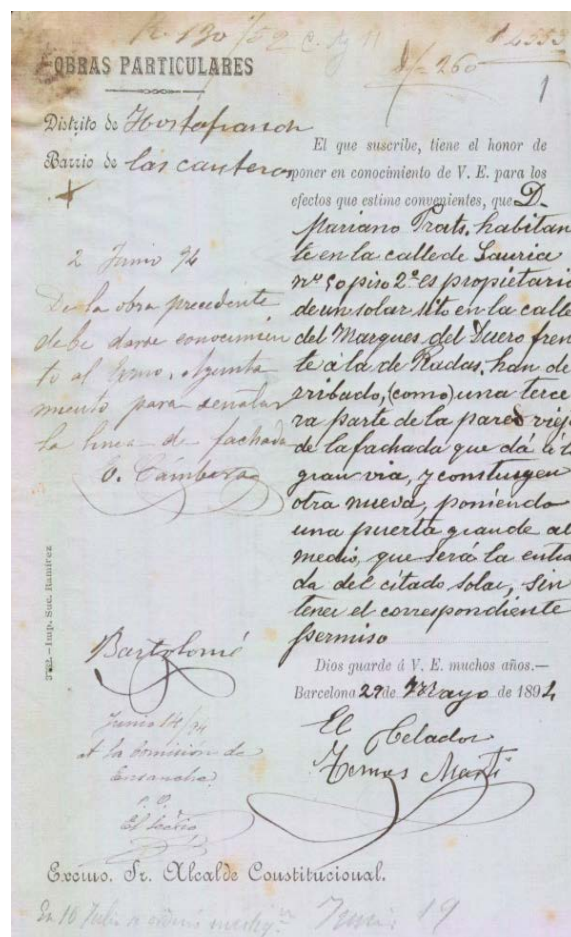


Figura 332. Comunicat de l'apertura de l'Expedient d'infracció Eix-5574/1894 a Don Mariano Prat, Av.Paral·lel 115 (AHCB 1894).

²⁹⁵ El contingut íntegre es troba a l'Annex L. Expedient d'infracció urbanística al pla de reforma i eixample d'Ildefons Cerdà. Expedient d'infracció. Q100. Marqués del Duero (ara Avinguda del Paral·lel) s/n. Mariano Prat / any 1894

Transcripció literal del comunicat d'apertura de l'Expedient d'infracció Eix-5574/1894 a Don Mariano Prat, Av.Paral·lel 115:

«Obras particulares. Distrito de Hostafrans. Barrio de los Canteros. El que suscribe tiene el honor de poner en conocimiento de V.E para los efectos que estime convenientes, que D. Mariano Prat, habitante en la calle de Lauria nº 50 piso 2º es propietario de un solar sito en la calle del Marqués del Duero frente a la de Radas, han derribado, (como) una tercera parte de la pared vieja de la fachada que da a la gran vía, y construyen otra nueva, poniendo una puerta grande al medio, que será la entrada del citado solar, sin tener el correspondiente permiso. Dios guarde a V.E muchos años. Barcelona 29 de Mayo de 1894. El Celador Tomas Martí.

Nota marginal: 2 de junio 1894. De la obra precedente debe darse conocimiento al exmo Ayuntamiento para señalar la línea de la fachada. Firma ilegible.

Nota marginal: 14 de junio de 1894. A la Comisión de Ensanche. P.O. Firma ilegible.» (AHCB 1894, Eix-5574/1894).

La importància d'aquest document resideix en el fet d'haver localitzat l'expedient referit a la finca de la *casa dels molers*, vinculat amb les obres d'apertura de l'Avinguda del Paral·lel en el moment en que es procedeix a l'ocupació de la finca, amb motiu de les mencionades obres.

En la portada de l'expedient podem observar dibuixat a ma alçada el croquis del solar que el situa en la finca *casa dels molers* (figura 333).

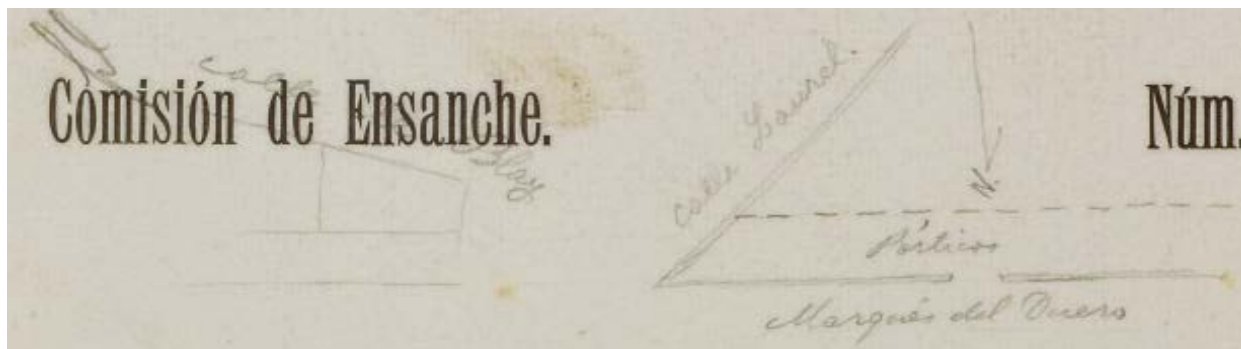


Figura 333. Croquis de la finca sobre fragment de la Portada document d'infracció Eix-5574/1894 a Don Mariano Prat, Av.Paral·lel 115 (AHCB 1894).

En el croquis s'hi observa, el traçat de l'Avinguda del Marqués del Duero (avui Avinguda del Paral·lel), carrer Blay (avui Blai) i carrer *Laurel* (avui Radas)²⁹⁶. L'espai limitat pel carrer Laurel, Blay i Marqués del Duero, passarà a ser la plaça coneguda actualment amb el nom dels Ocellets. La descripció del solar coincideix en l'emplaçament que hem identificat com a finca *casa dels molers*.

²⁹⁶ El carrer Radas, es bifurca al cap de 50 metres en el carrer de la Concòrdia (abans carrer del Setge de 1714), que ens porta al carrer de les Pedreres. La connexió del carrer de Blai amb l'Avinguda del Paral·lel es porta a terme a l'altura de la plaça dels Ocellets, on coincideix amb el carrer de la Creu dels molers.

En la portada podem observar també, com consta a ma alçada (en el lateral) l'anotació del número del carrer, que és la 115

En el document d'apertura d'expedient només consta el nom i primer cognom, Mariano Prat, veí de Barcelona, amb residència al carrer *Lauria* núm.50 planta 2a. En els documents que acompanyen la tramitació administrativa de l'expedient, s'ha localitzat l'informe emès per l'Arquitecte Municipal, en data 21 de febrer de 1896, en el que fa constar el nom i els dos cognoms: Mariano Prat Amat.

«Sírvasse informar el Sr. Arquitecto Municipal. El Presidente. P.O. Firma ilegible. Exmo Sr. En vista de la denuncia que antecede de la que resulta que el Sr. Mariano Prat y Amat reconstruye una cerca de piedras que fue derrumbada por el viento y la fachada a la calle del Marqués del Duero esquina a la de Radas. Resultando que a tenor de lo previsto en las ordenanzas municipales no se necesita permiso para las cercas de cerramiento cuya construcción es declarada obligatoria bastando que se ponga en conocimiento del Exmo Ayuntamiento a los efectos del señalamiento. Resultando que la cerca se construye en el punto mismo donde estaba o sea siguiendo la línea exterior de los pórticos sin estar dicha línea señalada oficialmente por esta sección. Vistas las disposiciones vigentes. Considerando que habiendo acordado el Exmo Ayuntamiento desestimar la instancia presentada para suprimir los pórticos no pueda construirse (...) con pared ni de otro modo el espacio a la misma destinado. Opino procede se ordene al interesado que retire la cerca de construcción situándola a la línea interior de los pórticos dejando libre el espacio que deban comprender.V.E no obstante en su ilustración acordará lo que juzgue mejor. Barcelona, 21 Febrero 1896. El Arquitecto Municipal. Firma ilegible» (AHCB 1894, Eix-5574/1894).

El Sr. Mariano Prat Amat, és precisament qui consta com a propietari de la finca casa dels molers, per compra efectuada en data 8 de juny de 1891.

«...y una pieza de tierra de cultivo y cabida de una mojada, igual a cuarenta y ocho áreas, setenta y ocho centiáreas, situada en el término municipal de la ciudad de Barcelona, cerca de la montaña de Montjuich, perteneciente a la demarcación del registro de la propiedad de occidente, sección segunda, que se dijo linda al norte con la riera de la creu dels molers, al sud y oeste con tierras de los sucesores de Doña Francisca Rosés y Don Baltasar de España, y al norte con las de don Francisco Segarra, cual hipoteca, con respecto a la finca últimamente descrita, fue inscrita en el registro de la propiedad de aquella ciudad, folio setenta del libro doscientos veintisiete de occidente, cuartel primero, finca número mil trescientos cincuenta y cuatro inscripción segunda. que al Don José ha sucedido, en concepto de heredero universal dicho su hijo Don Ramon quien obtuvo inscripción de tal finca en el tomo seiscientos doce del archivo del propio registro, cuarenta de la sección segunda de occidente, folio

ciento treinta y cinco, finca número mil doscientos cincuenta y cuatro, inscripción número uno rectificada por la de número dos, el don Ramon ha vendido perpetuamente a Don Mariano Prat Amat, vecino de Barcelona, dicha pieza de tierra,...» (1891 Juny,8. NSCF, Barril, 326).

Aquest solar identificat en la finca *casa dels molers*, es correspon a la parcel·la segregada expedient Fo-2212/1921 identificada amb l'adreça Avinguda del Paral·lel, 115-115B. S'adjunta el seu emplaçament en la figura següent en la que es recull les diferents denominacions que han rebut els carrers confrontants en les dates d'estudi i en l'actualitat (figura 334).

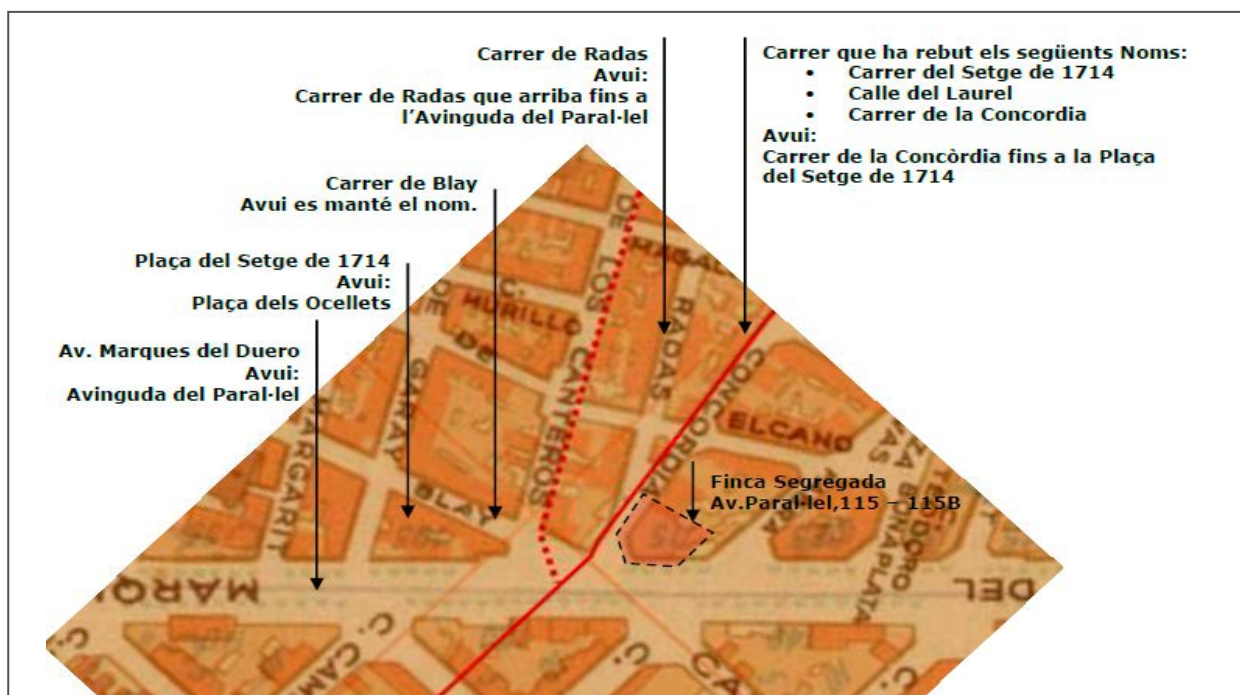


Figura 334. Emplaçament de la Finca Segregada Av.Paral·lel, 115 sobre Fragment del Plànol de de la Ciutat de Barcelona de mitjan s.XX (AHCB 1943, anotacions de l'investigador).

Continuant amb l'anàlisi de l'expedient, ens aporta una dada clau que ens permet d'identificar el període en el que es van portar a terme les obres d'apertura de l'Avinguda del Paral·lel, a l'altura de la finca 698-O (segons plano cadastral de 1851), coincident amb la finca de la *casa dels molers*. Recollim la seqüència cronològica de la tramitació administrativa:

1894 Juny,20. Carta adreçada a l'Alcalde de la qual es dona trasllat a la *comisión del Ensanche*:

«Excmo. Sr. En cumplimiento de lo se me prescribe por usted en su atento oficio de 30 del mes pasado, traslado de otro que se ha servido pasar a Don Mariano Prat ordenándole la suspensión de la cerca de una pequeña parcela edificable con fachada a la calle del Marqués del Duero en su cruce con las del Parlamento y de Calabria, debo Manifestar a V.E que del reconocimiento que desde luego se ha practicado por esta Sección en la localidad, resulta hallarse ya terminada la referida cerca. Dios guarde a V.E Barcelona 20 Junio 1894. El Ingeniero Jefe» (AHCB 1894, Eix-5574/1894).

1894 Novembre,17. Comunicat en el que s'indica que a conseqüència de les pluges, s'ha esfondrat la tanca de la finca que dona a l'Avinguda del Paral·lel.

«Distrito de Hostrafrancs. Barrio de Canteros. Sección 14. DF150. El que suscribe, tiene el honor de poner en conocimiento de V.E para los efectos que estime convenientes, que a consecuencia de las fuertes lluvias de estos días, han derribado una cerca de piedra de un solar que sirve como depósito de adoquines, en la calle Marqués del Duero, esquina a la calle de Radas, cuyos materiales obstruyen la vía pública. Dios guarde a V.E muchos años. Barcelona 17 de Noviembre de 1894. El Inspector. Firma ilegible. Excmo.Sr Alcalde Constitucional» (AHCB 1894, Eix-5574/1894).

1894 Agost, 16. Comunicat que ens permet concretar que, en la finca casa dels molers, les obres corresponents a la urbanització de l'Avinguda del Paral·lel²⁹⁷, es van portar a terme en el període comprés entre 1891 a 1894. Aquestes obres, es van iniciar amb el rebaix del solar, per tal d'adequar-ho a la rasant prevista del vial.

«...manifestar a Ud en esta jefatura, que a consecuencia de haberse rebajado frente al solar de Don Mariano Prat el terreno de la calle hasta ponerlo a la rasante correspondiente, con motivo de las obras de urbanización de la calle del Paralelo o de Marqués del Duero, parte de la cerca de que se trata, que con la debida autorización había establecido dicho señor, hace ya unos tres años en el referido solar, se derrumbó por estar construida sin fundación alguna, como generalmente se hace en cercas provisionales y se procedió desde luego por el interesado a su reconstrucción, no tan solo en la parte derrumbada sino que también en todo el resto de la fachada que, por la misma causa indicada hubiera asimismo venido abajo, cuyas obras, al recibirse en esta sección el oficio de la orden de suspensión comunicada por el Excmo Sr. Alcalde, estaban las obres del todo terminadas, como así lo tiene participado ya a dicha autoridad, en oficio de 20 de Junio último.V.E pues, en vista lo manifestado podrá resolver lo que estime procedente. Barcelona 16 de Agosto de 1894. El Jefe de V y C. P.A Fco Vendrell» (AHCB 1894, Eix-5574/1894).

1896 Febrer, 21. Comunicat (al que ens referit amb anterioritat), emès per l'Arquitecte Municipal, en el que es descriu que, les obres de reconstrucció de la tanca que s'està portant a terme, segueix l'alineació en el punt mateix on estava o sigui, seguint la línia exterior dels pòrtics, concretant però que s'estant portant a terme sense estar aquesta línia, assenyalada oficialment per la secció tècnica de l'Ajuntament d'acord amb les disposicions vigents.

²⁹⁷ El mecanisme dominant dels treballs d'urbanització corresponents al Pla de reforma i eixample d'Ildefons Cerdà, va ser el de la cessió de vials, ja que els instruments d'expropiació no eren eficaços, i a més, l'Ajuntament no disposava de recursos econòmics. Davant d'aquesta manca de recursos, en una primera etapa, la urbanització va ser precària, amb la obertura inicial i explanació de carrers, i sense la introducció de la pavimentació o la generalització de les xarxes de sanejament o d'enllumenat públic (Magrinyà 2008).

Tenint en compte que l'Ajuntament va desestimar la instància presentada per a suprimir els pòrtics, es procedeix a ordenar a l'interessat, que retiri la tanca que ha construït i procedeixi a situar-la a la línia interior dels pòrtics deixant lliure l'espai que hagin de comprendre.

En definitiva, es posa de manifest que, en la data indicada, encara no estava efectuada l'alineació definitiva dels solars per tal d'adequar-los al nou vial Avinguda del Paral·lel i que, els propietaris intentaven alinear les seves finques prenent com a referència l'ample de 40 metres, en lloc dels 50 metres que va contemplar Cerdà en dissenyar l'Avinguda del Paral·lel.

1907 Juny,21. Comunicat de la *Comision del Ensanche* en referència a l'expedient Eix-5574/1894, en la que procedeix a sol·licitar la verificació que la tanca està ajustada a les bases aprovades a tal efecte, per l'Ajuntament de Barcelona

«Comisión de Ensanche. Junta del día 21 Junio 1907. Visto el expediente de infracción contra Don Mariano Prat por la construcción de un trozo de pared de cerca en un solar de la calle del Marqués del Duero frente a la de Radas, la Comisión entiende que procede remitir el mismo al Sr. Jefe de U y O para que manifieste si está ó no construida dicha cerca y en caso afirmativo si se halla ajustada a las bases que para la calle del Marqués del Duero fueron aprobadas en Consistorio de 27 de Mayo de 1907. El Secretario de la Comisión Firma ilegible Barcelona, 22 Junio de 1907 Practíquese lo propuesto El Alcalde Const.Pdte. Presidente de la Comisión. Firma ilegible» (AHCB 1894, Eix-5574/1894).

1907 Agost, 19. Resposta a la *Comision del Ensanche*, en la que es confirma que la tanca s'ha fet deixant les línies de pòrtic dins la parcel·la, per la qual cosa procedeix rectificar-la adequant-la a les bases aprovades. Alhora es fa referència a la presència de diversos coberts construïts en el solar.

«Il. Sr. Enterado del precedente acuerdo y reconocida la localidad cúmpleme significar a V.E que el solar de que se trata se halla cercado y en su interior existen varios cubiertos contruidos sin permiso y como la pared de cerca se halla situada a la línea exterior de los pòrticos puede afirmarse que no se halla ajustada a las Bases que para la calle del Marqués del Duero fueron aprobadas en Consistorio de 27 de Mayo de 1902 pues infringe especialmente la 4ª de las mismas que dice: Por ningún concepto se permitirá que invadan el espacio destinado a pòrticos con pilares, verjas, pues derechos, ni con obra alguna de ninguna clase ; en su virtud Opino: Procede se ordene al interesado el derribo de la cerca expresada que habrá de retirar a la línea de la fachada interior de los pòrticos Que habrán de quedar libres.V.E no obstante en su ilustración acordará lo que juzgue mejor pudiendo unir éste expediente al expediente nº 4544 a nombre del propio interesado que se refiere al mismo terreno. Barcelona, 19 Agosto de 1907. El Jefe de la División 2a. Firma ilegible» (AHCB 1894, Eix-5574/1894).

8.3.4 UBICACIÓ DE LA CASA DELS MOLERS.

En base a l'anàlisi de les dades presentades, podem concloure que, la *casa dels molers* no estava situada en cap de les finques segregades que van resultar de l'alineació de l'Avinguda del Paral·lel.

El que ens porta a considerar que el seu enderroc es va produir amb motiu precisament del rebaix associat als treballs d'adequació de la nova avinguda.

L'examen de la finca a requeriment de la *Comision del Ensanche*, en data de 1907, posa de manifest que no hi ha cap casa a l'interior de la finca segregada Avinguda del Paral·lel 115.

Els expedients d'obres de les restants finques segregades 130-130 B de l'Avinguda del Paral·lel així com la del carrer Calàbria, núm.1, posen de manifest la construcció de les noves edificacions a partir dels solars existents i en cap dels documents consultats es fa referència a l'existència d'una edificació prèvia i/o enderroc.

Podem considerar que la seva demolició es va produir en el període comprés entre els anys 1891 a 1894, tot coincidint amb les obres de rasanteig de l'Avinguda del Paral·lel. A l'any 1896 encara hi havia finques (la finca *casa dels molers* és un d'aquests casos) pendents de comprovació d'alineació, d'acord amb les ordenances a tal efecte aprovades.

Sota aquestes consideracions, podem ubicar documentalment la *casa dels molers*, en la data més propera de 1859 i com a data més llunyana l'any 1907.

Els sectors de Sant Bertran i Santa Madrona no van començar a urbanitzar-se fins a l'any 1872. En el cas del sector de la França, a l'any 1886 es va convocar el concurs d'urbanització que tenia com a objectiu:

«El estudio de un anteproyecto y la formación subsiguiente de un proyecto completo de urbanización de la zona que comprende la antigua barriada conocida con el nombre de "La Fransa" y los terrenos inmediatos de la montaña de Montjuich existentes entre el ensanche de Santa Madrona, el del ingeniero señor Cerdà y la Riera de Magoria [...]» (Fernandez 2010).

A l'any 1887 va resultar premiat l'avantprojecte de Josep Amargós, «Vialidad»; Salvador Vigo de Soler, «Que hubiera hecho Cerdà en igual caso» (1r accèssit), i Josep Torner Bruguera, «Un dato más» (2n accèssit) (Fernandez 2010).

L'arquitecte Josep Amargós va guanyar, a l'any 1890, el concurs²⁹⁸.

²⁹⁸ Proposava el manteniment del traçat dels carrers de l'eixample previst per Cerdà, tenint un especial interès en el sistema viari i els espais verds. Aquest Projecte però es va modificar per causa de l'exposició internacional de 1929, ja que a la zona de França Xica es va produir un canvi important quan l'ajuntament va aprovar l'enjardinat de la muntanya, construint-se un conjunt de palaus, instal·lacions i molts edificis que encara perduren.

Amb motiu d'aquest concurs, l'Ajuntament, a l'any 1884 havia encarregat el corresponent aixecament topogràfic, que fou realitzat per l'arquitecte Salvador Vigo²⁹⁹. El plànol (figura 335) *Plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la França y zona inmediata de la ladera de Montjuic* (Vigo1885) permet observar les característiques de l'ocupació de la zona, propietats en la seva majoria agrícoles que s'urbanitzaven a partir de l'obertura d'un carrer i l'encreuament de dos, on es construïen habitatges modestes per als obrers que treballaven en les indústries de Sants i Hostafrancs, en el port o en les pedreres.

La importància d'aquest aixecament topogràfic, està en el fet que ens mostra amb detall les construccions marginals de la vessant nord-est de la muntanya de Montjuïc, coincidint per tant, en l'àmbit del nostra anàlisi, tant en el temps com en la seva ubicació. Hi trobem (entre d'altres), la plaça formada pels carrers del *Marquès del Duero/Calabria/Parlament* en el costat de l'eixample i, els carrers de *Radas, Laurel, Canteras, i Purísima Concepción* en el costat del Poble-Sec.

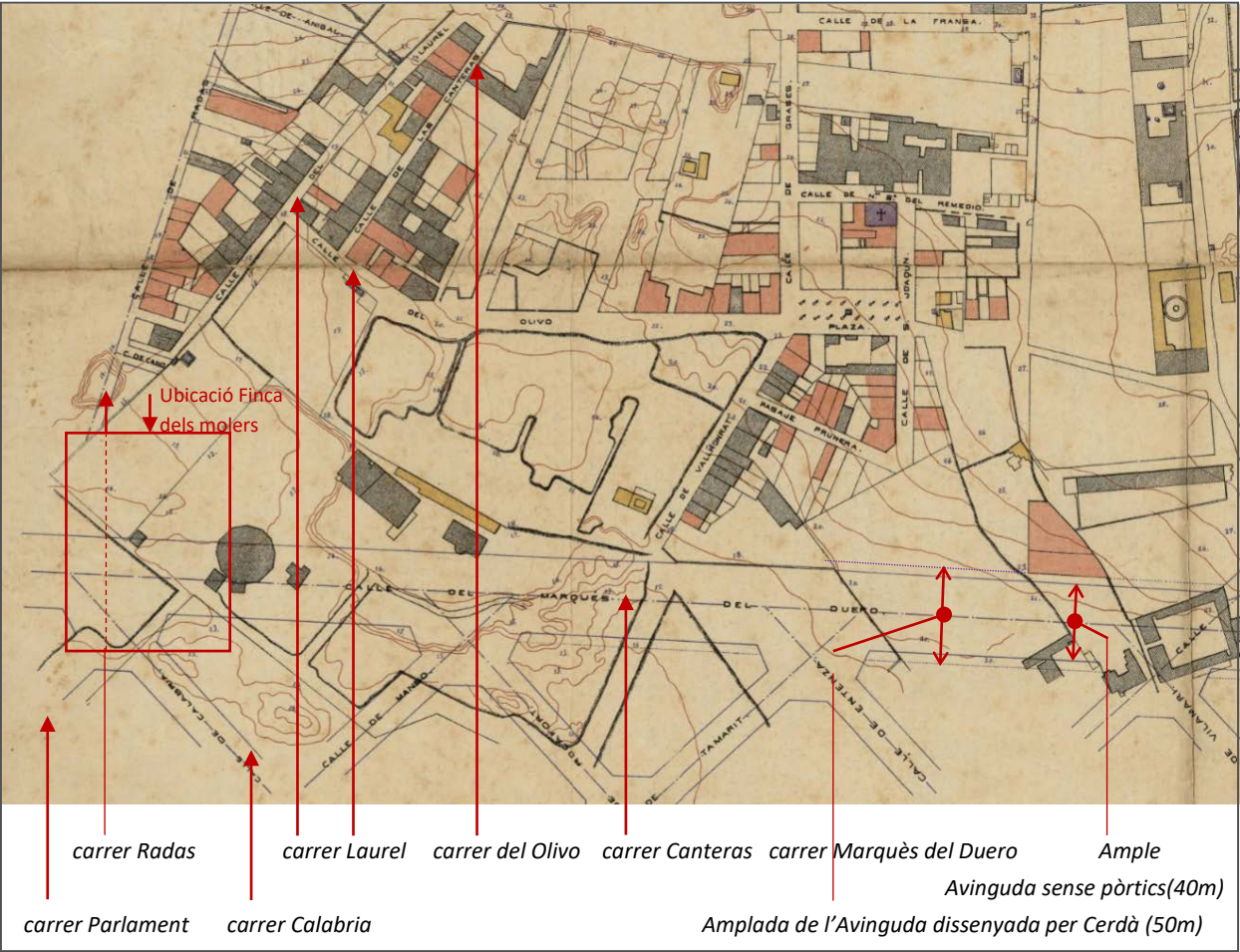


Figura 335. Situació de la finca dels molers sobre fragment del *Plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la França y zona inmediata de la ladera de Montjuic* (Vigo1885, anotacions de l'investigador).

²⁹⁹ Signat el dia 10 de març de 1885.

Observant amb detall els terrenys sobre els que es va efectuar l'aixecament, ens permet considerar que s'hi troba inclosa la *finca dels molers* i, en conseqüència, hem de preveure la localització de la casa així com el *camí de la creu dels molers*, com a límit de la finca.

Tenim la geometria de la planta de la finca³⁰⁰ i disposem de la seva ubicació a través de les dades que ens proporcionen les finques que en van resultar segregades³⁰¹ amb motiu de les obres d'urbanització, d'acord amb el Pla de reforma i Eixample d'Ildefons Cerdà.

Procedim a bolcar aquestes dades, sobre el plànol de l'aixecament topogràfic de la zona a escala 1:2000 realitzat a l'any 1885 pel mestre d'obres Salvador Vigo³⁰², tenint en compte les modificacions que sobre aquest s'hi van portar a terme en fase d'execució, aquestes son:

- Correcció de l'amplada de l'Avinguda del Paral·lel, corresponent a l'alineació una vegada incorporats els pòrtics de les edificacions, és a dir 40 metres.

Cerdà va dissenyar el Paral·lel, com una àmplia avinguda de 50 metres d'amplària. Aquests disseny va comptar amb l'oposició dels propietaris, doncs malbaratava els seus terrenys, i van proposar estrènyer-la a 40 m. En no ser acceptada la seva proposta, aquests s'hi van negar a edificar (en seixanta-vuit anys (1860-1928), tant sols s'hi van construir vint-i-quatre cases)³⁰³.

La solució va venir quan l'Ajuntament va acceptar les peticions dels propietaris.

«Mediante la comprobación de que todos los propietarios afectados por la reforma solicitada por Don Ramon Trabal Palet, como presidente de la Comisión de Propietarios de la calle Marqués del Duero, consienten dicha reforma en los términos solicitados, acceder a la petición formulada de la supresión de porticado en la calle Marqués del Duero, consintiéndose la edificación sin pòrticos a la anchura de 40 metros» (Gaceta Municipal, 28 de Enero de 1929).

- Rectificació dels xamfrans de les illes corresponents a la plaça dels carrers de Calàbria i de Parlament, adequant la disposició perpendicular a l'Avinguda, en lloc de la disposició obliqua que apareix en el plànol.
- Prolongació fins a la seva confluència amb l'Avinguda del Paral·lel, dels carrers de Radas i , dels Molers, així com la tanca existent en aquest darrer.

³⁰⁰ Identificada com a finca 698-O del *Plano geométrico del termino jurisdiccional de Barcelona* (Soler 1851).

³⁰¹ Recollides en els corresponents expedients Eix: 52460/1932 (AMCB), Eix-62744/1935 (AMCB) i, Fo-2212/1921 (AMCB).

³⁰² *Plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la Fransa y zona inmediata de la ladera de Montjuic* (Vigo 1885).

³⁰³ L'Ajuntament va intentar donar solució a aquesta situació aprovant dues normatives. En 1883 s'aprova la Llei de cases porticades que permet la construcció, en la planta baixa del *porxat*, un espai del carrer cobert de set metres d'altura i una profunditat de 5 metres des de la columnata exterior i l'entrada a l'escala interior. En 1902 s'aprova la Llei de coberts i barracons a precari, que permetia construir en aquests 5 metres, sempre que el seu ús no es destinés a habitatges i, que els materials emprats fossin bàsicament fusta i lones.

Tot seguit passem a incorporar les següents dades:

- En la cantonada de l'Avinguda del Paral·lel amb el carrer Calabria, la finca segregada té una façana a l'Avinguda de, 8 m (Expedient Eix-52460/1932). En l'actualitat correspon a la finca del carrer Calabria, 1
- Enfront, a la cantonada de l'Avinguda del Paral·lel, amb el carrer Parlament, la finca segregada té una façana a l'Avinguda de, 17 m (Expedient Eix-62744/1935). En l'actualitat correspon a la finca de l'Avinguda del Paral·lel, 130-130B
- A l'altre costat (Poble-sec), a la cantonada de l'Avinguda del Paral·lel, amb el carrer Radas, la finca segregada té una façana a l'Avinguda de, 34 m (Expedient Eix-5574/1894 i, Fo-2212/1921). En l'actualitat correspon a la finca de l'Avinguda del Paral·lel, 115-115B.

El resultat obtingut és el que s'adjunta a continuació (figura 336):

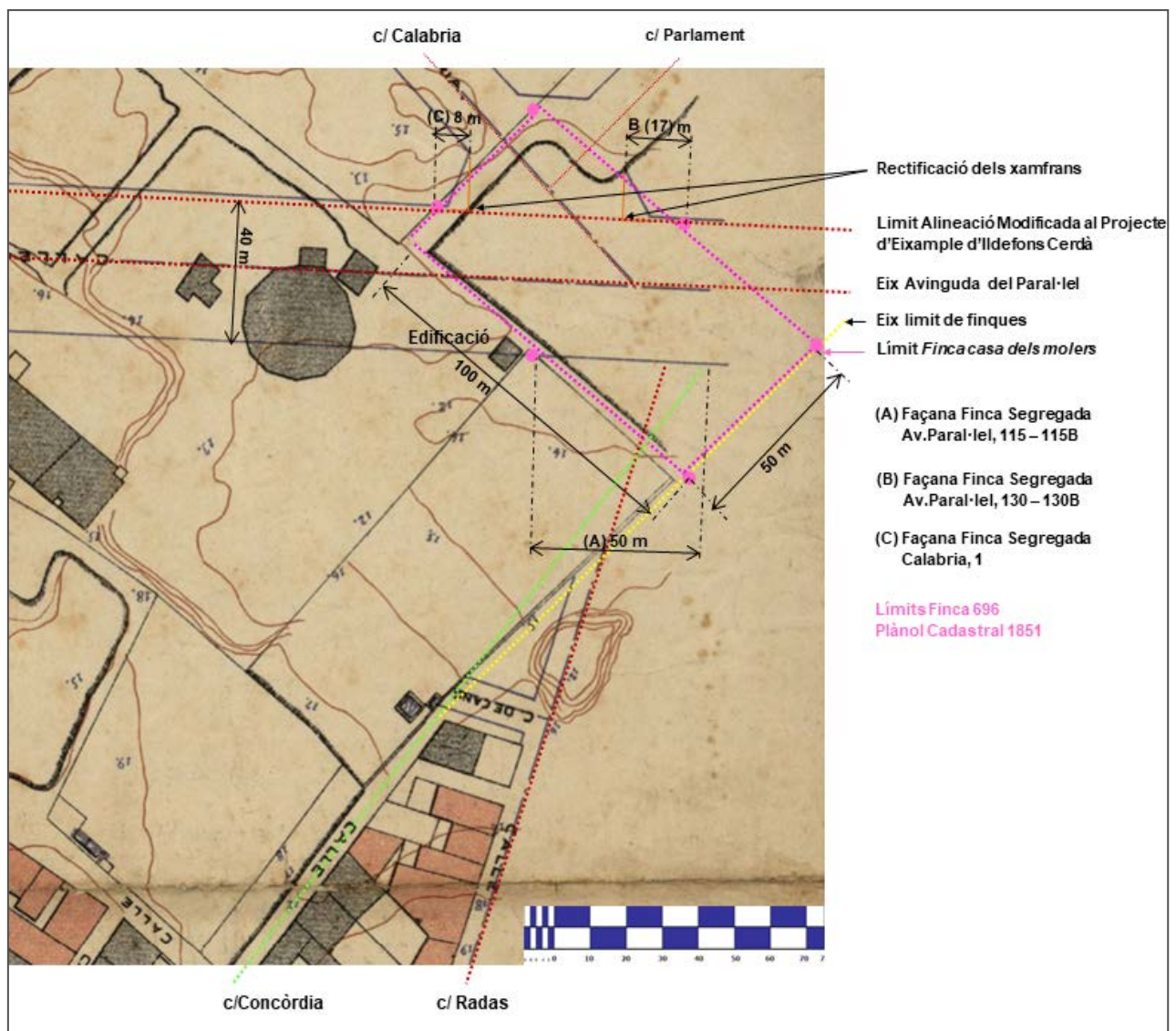


Figura 336. Emplaçament de la finca dels molers sobre fragment del Plano topogràfic de la barriada conocida con el nombre de la Fransa y zona inmediata de la ladera de Montjuic (Vigo 1885, anotacions de l'investigador).

Podem arribar a les següents conclusions: la finca *casa dels molers*:

- S'hi troba representada i és coincident amb la finca núm.698-O del plànol cadastral de 1851³⁰⁴
- Els límits de la propietat no estan definits en la seva totalitat. L'explicació recau en el fet que la finca, com veurem en més d'una ocasió, els seus límits es troben en terra de ningú
- Està afectada pel Pla de Reforma i Eixample de Barcelona d'Ildefons Cerdà (Cerdà 1859), però no en la seva totalitat, doncs una part important s'hi troba fora i, la major part de l'ocupació³⁰⁵ es destina a vialitat, a travessada completament per l'Avinguda del Paral·lel
- Està afectada pel Projecte d'urbanització del sector de la França (Vigo 1890), però igual que en el cas anterior, només parcialment doncs el sector de la França té el seu límit en el carrer Radas i, com podem observar, una part important de la parcel·la s'hi troba fora, en pertànyer al sector de l'Eixample de Santa Madrona.

En conseqüència, la finca objecte d'estudi, no queda definida d'una manera prou detallada, doncs:

- Com a finca ubicada a l'Eixample, perd interès en quedar afectada per l'apertura de l'avinguda del Paral·lel
- Com a finca que pertany al Poble-sec, queda afectada pels límits entre els sectors de Santa Madrona i de la França, resultant exclosa del projecte d'urbanització del sector de la França.

És per això que, la investigació es centra en l'estudi dels Plànols Urbans del Cos de l'Estat Major de l'Exercit durant el període de 1865 a 1900. En el cas de Barcelona, va ser centre d'interès per la Brigada Topogràfica d'enginyers així com per al *Depósito de la Guerra*. Van portar a terme dos aixecaments cartogràfics de la ciutat de Barcelona, executats per sengles comissions del Cos d'Estat Major de l'Exèrcit en 1870 i 1885.

La informació que ens aporten aquests aixecaments, és parcialment coneguda i, de fet mai ha estat considerada en el seu conjunt (Urteaga 2014). Constitueixen però, una eina imprescindible per a portar a terme qualssevol estudi urbanístic de la ciutat de Barcelona, del s.XIX.

Examinada aquesta relació de plànols, ens centrem en el plànol de Barcelona, data 1 de març de 1870, escala 1:2.000³⁰⁶. Concretament en la fulla de ciutat vella i Montjuïc (figura 337).

³⁰⁴ El *Plano geométrico del termino jurisdiccional de Barcelona* (Soler 1851), només incorpora la forma geomètrica de les finques, sense aportar dades sobre la seva titularitat. Excepció de determinades finques, entre les quals no s'hi troba la referenciada amb el núm. 698-O.

³⁰⁵ Així com les places de les confluències dels vials dels carrers de Calàbria i Parlament sector Nord i carrers de Rades i de la Concòrdia sector Sur.

³⁰⁶ Plano de Barcelona. Escala 1:2.000. Barcelona, 1 de marzo de 1870, levantado por el Comandante de E.M. Narciso Barraquer, el Teniente de E.M. Plácido de la Cierva. Consta de 16 hojas: manuscrito, color, dibujado con tinta negra y carmín e iluminado a la acuarela, montado sobre tela encerada en cuatro partes de diferentes tamaños (la mayor de 226 x 120 cm), con una dimensión total de 226 x 239 cm. Referencia: CGET-Ar-F-T.6-C.3-119-120

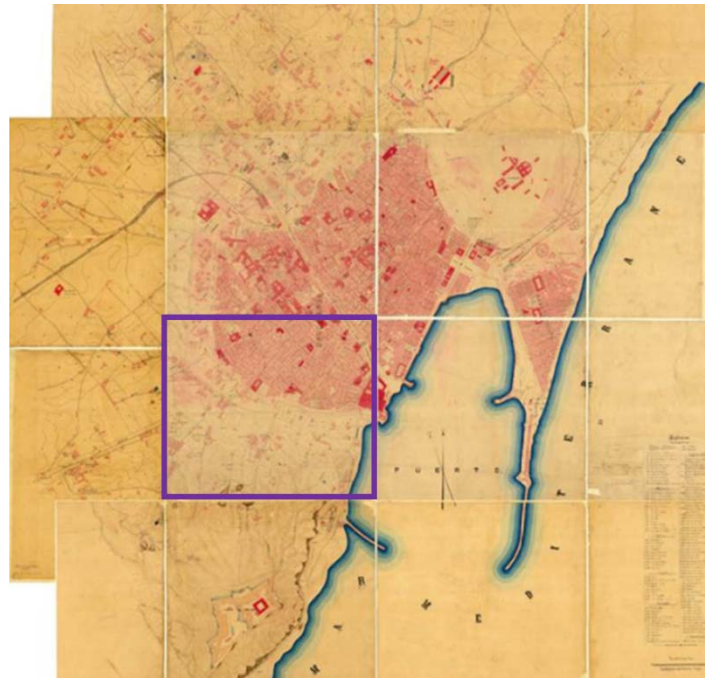


Figura 337. Full d'estudi del *Plano de Barcelona*, escala original 1:2.000 (CGEM 1870).

S'ha bolcat tota la informació de què disposem en aquesta fulla i que hem anat comentant al llarg d'aquest capítol. El resultat és la confirmació de l'existència d'una casa dins el límits de la *finca dels molers* (finca 698-O del plànol cadastral de 1851) (figura 338).

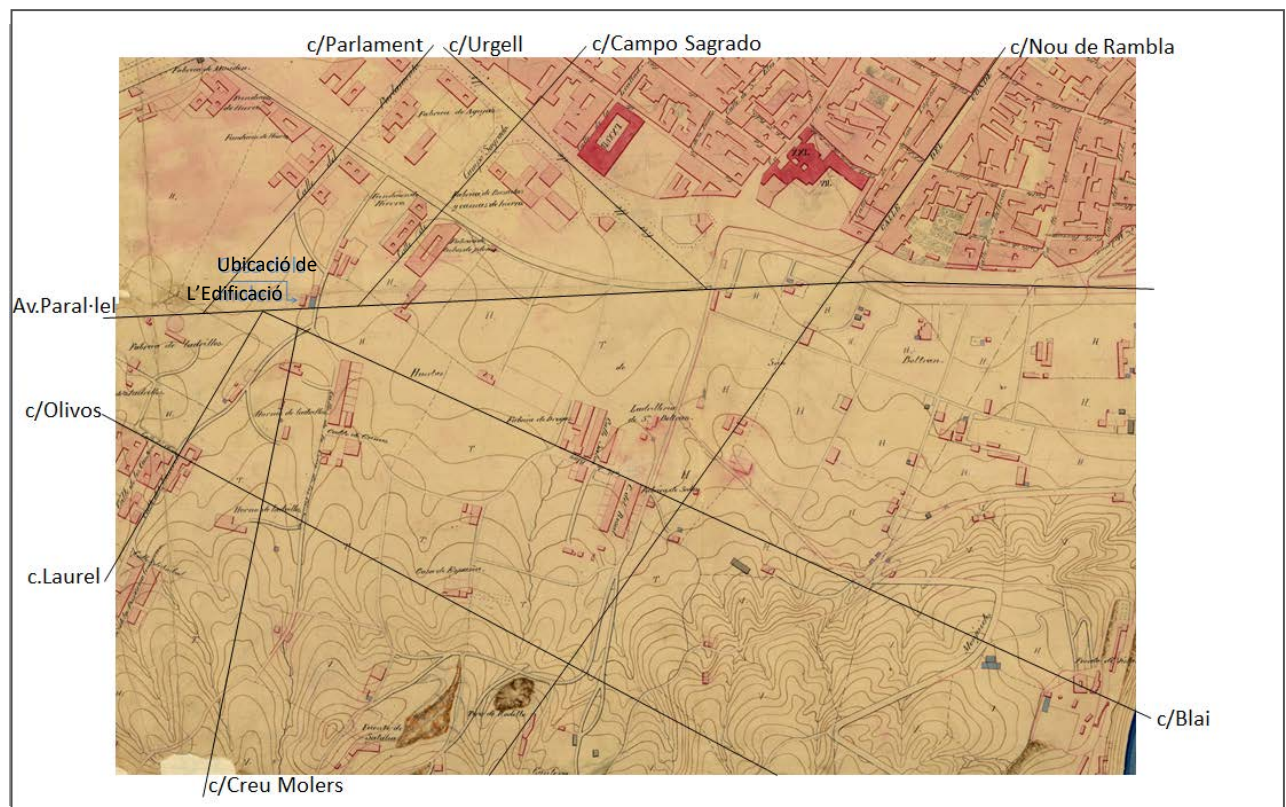


Figura 338. Identificació de l'edificació coincident amb la *casa dels molers* sobre Full del *Plano de Barcelona* (CGEM 1870, anotacions de l'investigador).

En el *Plano detallado de Barcelona y su Alcantarillado* (AMHB 1891), amb motiu de la redacció del projecte de reforma del Clavegueram i Sanejament del subsòl de Barcelona, redactat per l'Enginyer de Camins, canals i ports Pere Garcia Faria, que recull el detall de l'estat d'urbanització del Poble-sec en la data de 1891 hi podem apreciar, vint-i-cinc anys més tard, la presència d'aquesta edificació, situada en el traçat de l'antic *camí dels molers* (avui carrer Radas, a l'altura de l'Avinguda el Paral·lel), en la bifurcació amb l'antic *camí de la creu dels molers* (mateix nom avui en dia).

Aquest darrer plànol, que incorpora la trama de l'Eixample de Barcelona, així com els diferents Plans dels sectors del Poble-sec, és també molt interessant doncs recull el traçat del *camí dels molers*, amb el seu esbiaix característic quan aquest s'aproximava a l'Avinguda del Paral·lel, seguint el traçat de la *riera dels molers* d'on pren el nom (figura 339).



Figura 339. Identificació de l'edificació coincident amb la *casa dels molers* sobre *Plano detallado de Barcelona y su Alcantarillado* (AMHB 1891, anotacions de l'investigador).

La ubicació d'aquesta edificació, és sensiblement coincident amb una edificació identificada en el plànol de l'aixecament topogràfic de 1823-1827 realitzat per l'exèrcit Francès, referenciada com a casa Riera. Aquest fet no tindria més transcendència si no fos que, coincideix amb el segon cognom del propietari de la *casa dels molers*, canonge de Santa Maria del Pi de Barcelona.

8.4 DESCRIPCIÓ I UBACIÓ DE LA CREU DELS MOLERS

8.4.1 ANÀLISI HISTÒRICA

A partir del s.XIV, s'introdueix la costum d'alçar creus artístiques, indicant el camí a seguir, marcant fites, termes i direccions, assenyalant un encreuament de camins i protegint espiritualment als seus caminants.

Aquesta protecció s'assoleix a través de la figura de la Verge i el nen, així com la figura de Jesús crucificat, assegurant la protecció divina a través de mostres de veneració, convertint-se en un element de protecció divina per aquells que segueixen el camí.

Així doncs, aquestes creus compleixen la funció de fita amb simbologia religiosa afirmant la seva confessionalitat i exhibint, amb el seu detall constructiu, el poder de la comunitat que les manava erigir.

Habitualment eren de pedra i estaven decorades amb escenes religioses plenes de simbolisme.

Aquestes creus però, van ser sovint enderrocades per la inclemència del temps i/o per l'esperit de destrucció dels homes i, malgrat van ser constantment renovades, van acabar desapareixen a lo llarg del s.XIX.

En tenim constància d'aquest fets, en el s.XVII. Durant la guerra de Separació o dels Segadors (1640-1652), el dia 18 d'octubre de 1649, la creu més ostentosa de totes les que tingué la ciutat, la creu de Pere Blai queia feta trossos per l'impacte d'un projectil de la bateria de Santa Madrona que havia hostilitzat, durant tot el dia, el portal del Mar.

En acabar-se la Guerra dels Segadors, durant el setge de Barcelona de 1651, un dibuix que recull els fets, deixa assenyalada en el seu emplaçament, les creus de Sant Francesc, de Jesús i de la Creu Coberta. En aquest mateix setge, hi ha constància que, amb motiu d'un atac de la cavalleria dels assetjadors, la creu de Sant Francesc va quedar molt malparada.

En ple s.XIX, durant l'ocupació napoleònica de Barcelona³⁰⁷, van ser destruïdes totes les edificacions situades en el paratge als peus de la muntanya de Montjuïc, bé que es van respectar les creus. Però a l'any 1823, coincidint amb el final del Trienni Liberal³⁰⁸, van ser enderrocades totes les creus, i els seus fragments van quedar per terra. Tenim documentat el cas de la desaparició de la creu coberta, situada en aquests paratge.

³⁰⁷ L'any 1812, Napoleó va separar el Principat de Catalunya del regne d'Espanya, i el va incorporar a l'imperi francès.

³⁰⁸ El Trienni Liberal (1820-1823) va ser un període liberal del regnat de Ferran VII, iniciat amb el *Pronunciamento de Riego* proclamant la restauració de la Constitució de Cadis (1812) i el restabliment de les autoritats constitucionals. A petició però del rei Ferran VII, el 7 d'abril de 1823 França, en virtut dels acords de la Santa Aliança, va intervenir militarment a Espanya per donar-li suport davant els liberals i restablir l'absolutisme. L'exèrcit francès, va ser denominat amb el nom dels Cent Mil Fills de Sant Lluís.

«El dia 20 d'agost de 1866, el comte del Llobregat, fill del general Manso, adreçà un ofici a l'alcalde de Barcelona, en el qual deia que pel record dels fets gloriosos de la guerra nacional de la Independència, no podia veure amb passivitat l'abandó en què es trobaven les restes de l'enderrocada creu Coberta. A tocar d'aquesta creu –deia- els espanyols atacaren els francesos dominadors de la ciutat i el general Manso atenyé en aquest mateix lloc més d'una glòria per a la seva pàtria. Ara –afegia- els fragments d'aquesta creu roden dispersos, i alguns han estat utilitzats per a reparar el paviment de la carretera. El comte del Llobregat acaba el seu escrit pregant que li fós permès de recollir el que ara era possible de l'enderrocada i mutilada creu, per tal de conservar-ho amb el respecte que mereix.

L'alcalde donà tot seguit ordres pertinents per tal d'informar-se dels fets, i resultà que les obres d'ampliació de la carretera a la qual deia referència l'al·ludit oficial no eren municipals, sinó que depenien del cos nacional d'enginyers de camins de la província. Interrogat el cap d'aquest cos, contestà lloant els bons desigs del comte del Llobregat i aclarint que els fets als quals feia referència devien ésser ja antics, per tal que ni ell ni cap dels seus subordinats no havien autoritzat la destrucció de la creu ni l'aprofitament dels seus elements. Per tot això l'alcalde pogué contestar al fill del general Manso que es complaïa a facilitar-li els seus nobles desigs. Així desaparegué, després de cinc-cents anys d'existència, la creu Coberta» (Duran 1973).

En aquest mateix segle, en ser renovat el portal del Mar, fou reedificada també la creu que anys abans havia estat destruïda, tot i que no va tenir millor fortuna que la seva antecessora doncs poc temps després, la nova creu fou víctima dels aldarulls constitucionalistes d'aquells anys.

La *creu dels molers*, com a creu monumental, es va trobar sotmesa a tots aquests fets i, talment com succeí en les diverses creus elevades a la ciutat de Barcelona, no ens en resten més que citacions documentals o indicacions gràfiques en antics plànols de la ciutat.

Així doncs, la tenim documentada en el s.XV i, es considera que amb tota probabilitat era coneguda també amb el nom de la creu de Fraga, nom que rebia del camí on s'hi trobava. L'historiador Francesc Carreras, considera que es tracta de la mateixa creu. Anys més tard, l'historiador Agustí Duran, s'hi refereix també en els mateixos termes.

«La Creu del camí de Fraga, existia al 1409. Situada al camí de Sant Bertran a Fraga, darrera Montjuic. (...) Creu dels Molers, estava al peu de Montjuich y devia son nom a trobar-se al camí que solian fer los qui treballaven a les pedreres. Lo lloch era a la actual intersecció dels carrers del Marquès del Duero y de Campo Sagrado. D'ella ne deyam en la p.411 que ja existia en 1409» (Carreras 1916).

«La creu dels molers, que ja apareix en el s.XV és potser la mateixa que fou anomenada també creu del camí de Fraga i era situada al coster de Montjuich per la banda de mar, en el camí que seguien els picapedrers per anar a les pedreres de la muntanya. La trobarem encara a les litografies de la primera meitat del s.XIX i la reproduïen diverses vegades tenint per fons el mar o el massís de la ciutat» (Duran 1973).

De fet, ambdós recullen el fet documental que ens dona fe de la seva existència a l'any 1409. La creu del camí de Fraga (avui Can Tunis), estava «ab gran perill d'enderrocarse, car la meytat del peu qui sosté la dita Creu ses ja enderrocat e laugerament la dita Creu nirà en terra si no sadoba prestament» (AMB Cartes Comunes Originals 1406-1409).

Hem de tenir en compte que, a la darrerria del s.XV, en aquesta zona no hi havia altra edificació que la del monestir de Sant Pau del Camp³⁰⁹, envoltat per horts³¹⁰ i els camins de carro que els travessaven.

Un d'aquests camins, era el de Montjuïc que, a partir de la Rambla, enfilava el carrer de Sant Pau fins a la cruïlla amb la Ronda, tot travessant l'actual Paral·lel fins la cruïlla amb el Passeig de Montjuïc, on es bifurcava, anant la branca oriental pel camí Antic del Morrot i l'altra branca occidental, seguia el camí fins l'encreuament del carrer de la Creu dels Molers amb el Passeig de l'Exposició continuant per les immediacions de la Font del Gat i creuant el passeig Olímpic a l'alçada de l'extrem occidental del passeig, la via resseguia el Camí Antic de València en direcció al Port Romà, on s'ajuntava amb el ramal que venia del Morrot (Travesset 1994).

Aquest traçat del camí de Montjuïc, es va mantenir amb la ampliació de la muralla Medieval³¹¹, en coincidir el seu traçat pel carrer de Sant Pau³¹², amb el portal que rebia el nom i va perdurar fins les obres de reforma del s.XVII³¹³.

³⁰⁹ «L'elecció del monestir de Sant Pau del Camp és incerta i dubtosa. Hom diu si va ser l'any 801, si primitivament estava destinat a sant Paulí de Nola o primerament fou de frares agustins» (Amades,1984).

³¹⁰ «La pagesia barcelonina havia tingut una importància que avui se'ns fa difícil de comprendre. S'estenia per la majoria dels terrenys del Raval i de les hortes properes de fora muralles, que ocupaven les barriades de Sant Bertran, Sant Pau i Sant Antoni, totes elles enllà de l'actual Ronda. En un cens de la població fet a la primeria del s.XVI l'ofici que dóna un major contingent és l'agrícola amb més de 419 veïns, el segueix el de mercader i es queda a 248» (Amades,1984).

³¹¹ A finals del segle XIII el rei Pere el Gran va ordenar que es fortifiqués Barcelona. Inicialment es va fortificar la ciutat fins a la Rambla (s'hi van obrir 9 portals). A partir de 1369, es va ampliar incorporant el Raval (afegint-hi 5 portals més).

³¹² El perímetre de la muralla comptava amb 14 portals. Teníem sortida als peus de la muntanya de Montjuïc: Portal de Sant Antoni (situat en els terrenys actuals del Mercat de Sant Antoni), Portal de Santa Madrona (situat al final de l'avinguda del Paral·lel, existent en l'actualitat) i, el Portal de Sant Pau (situat al mig dels anteriors, proper a l'emplaçament del Monestir de Sant Pau del camp).

³¹³ En el s.XVII amb motiu de l'avenç de l'artilleria, es van construir baluards, enderrocar moltes torres i van desaparèixer alguns portals, entre ells, el de Sant Pau, el que va comportar que els accessos a les hortes així com les pedreres, es tenia que fer voltant pel portal de Sant Antoni o pel de Santa Madrona. A mitjan s.XIX (les muralles encara es mantenien), els veïns del carrer de Sant Pau, van obrir una bretxa per tal de poder-se comunicar amb les pedres i el naixent Poble Sec.

«El portal de Sant Pau sembla que fou destinat gairebé només a l'entrada a la ciutat de la pedra que els molers treien de les pedreres de Montjuïc i, per això, s'havia anomenat portal dels Molers. D'aquest portal sortia un camí de carretes que arribava fins a la creu dels Molers aixecada, si fa no fa, al final del carrer del Marquès de Campo Sagrado, creu que sembla havia marcat el terme de les pedreres antigues i una mena de jurisdicció dels molers» (Amades 1984).

En el gravat d'època, d'autor desconegut, datat a l'any 1853, còpia del gravat *vista de Barcelona des de Montjuïc*, de Rouargue (1850), s'hi refereix a la creu amb el nom de "Cruz de Montjuich".

Creu dels molers, creu de Fraga, creu de Montjuich, van ser els diferents noms amb els que va ser coneguda la creu, de la mateixa manera que el portal de Sant Antoni (mentre va existir), va ser conegut també amb el nom de *portal dels molers*.

De fet, en el moment que el portal de Sant Pau va ser enderrocat (s.XVII), el portal de Santa Madrona va passar a ser la sortida principal per accedir a les hortes de Sant Bertran, al camí de Fraga (barriada de pescadors i gent del mar coneguda avui per can Tunis i antigament per Fraga), al Castell de Montjuïc, i a l'ermita de Santa Madrona (en ser el trajecte més dreturer per anar a l'ermita, en va prendre el nom).

Les expressions *creu dels molers* i, *portal dels molers*, responen a la terminologia popular. Aquestes però estaven tan consolidades que, fins i tot es recollien per a referir-s'hi en documents oficials a través d'actes notariais i notes registrals de l'època.

Haurem d'esperar tres segles, fins a poder identificar una altra referència a la creu, amb motiu d'una nota de data 1817³¹⁴. En aquesta s'hi refereix ja únicament, fent servir l'expressió popular *creu dels molers*, terme que desplaçarà als anteriors i amb el que finalment passarà a ser coneguda.

«Del mismo modo, unes notes del Sacristán Mayor de San Pablo del Campo que nos han conservado las papeletas de Ramón N.Comas, custodiadas en el Instituto Municipal de Historia, nos hablan des de 1817 de la creu dels molers y de tierras contiguas a la mencionada cruz que pagaban censo al monasterio de San Pablo. Una nota de 1817 se limita a decir que los P.Filipensis (o "Felipons" pagaban censo a los benedictinos de San Pablo por unes tierras situades "prop de la creu". Dos años más tarde, otra nota de Comas refiere que Felipe Saleta y Botinyà tenia tierras a la creu dels molers, pagando censo a San Pablo» (Voltes 1960).

³¹⁴ Situada cronològicament en el Setge de 1716, l'historiador Francesc Carreras, en la seva seva publicació *Geografía general de Catalunya*, aporta una referència, com a supòsit d'una creu que apareix ubicada en les proximitats del Portal de Sant Antoni.

Aquesta Nota constitueix la data més llunyana de la que s'ha tingut constància documental de l'existència de la creu dels molers, 1819. Per contra, la data més propera correspondria a 1916, recollint les dades a les que l'historiador Francesc Carreras en fa referència³¹⁵.

Dins d'aquest període, hi trobem els gravats dels camins i vistes des de Montjuïc de l'atles de Barcelona en els que apareix la creu dels molers i en els que s'inclou la següent descripció:

«Vista de Barcelona des de Montjuïc. En primer terme i realitzat amb més detall que el fons on apareix *la ciutat, la Creu dels Molers, antic camí que menava a les pedreres de Montjuïc, quatre genets, unes atzavares i el mar, que contempen uns personatges al peu de la creu. Entre la ciutat i el primer terme les hortes de Sant Bertran.*» (AHCB, Gravats 204/C04).

Aquests gravats, concretament corresponen principalment als dibuixats a la dècada de 1850 per Rouargue (1850) i una còpia anònima de 1853 (figura 340).

En totes les diferents còpies que es van fer, la vista de la ciutat i la creu, són idèntiques en totes elles i la única variació es centra en casos particulars, en els genets que hi surten.

Ara bé, aquests gravats i totes les còpies que se'n van fer, son reproduccions exactes d'uns gravats anteriors, dibuixats en la dècada de 1830.

Son els gravats realitzats per Reiss (1835) i Hentsch (1840). Aquests darrers gravats, es caracteritzen, pel fet que no hi consta la creu, de la mateixa manera que tampoc hi surt en els gravats anteriors a aquests, com son els de Constant (1803), Vincenzo (1832), passant per Moulinier, Radirt, Roca i Bacler d'Albe (figures 341).

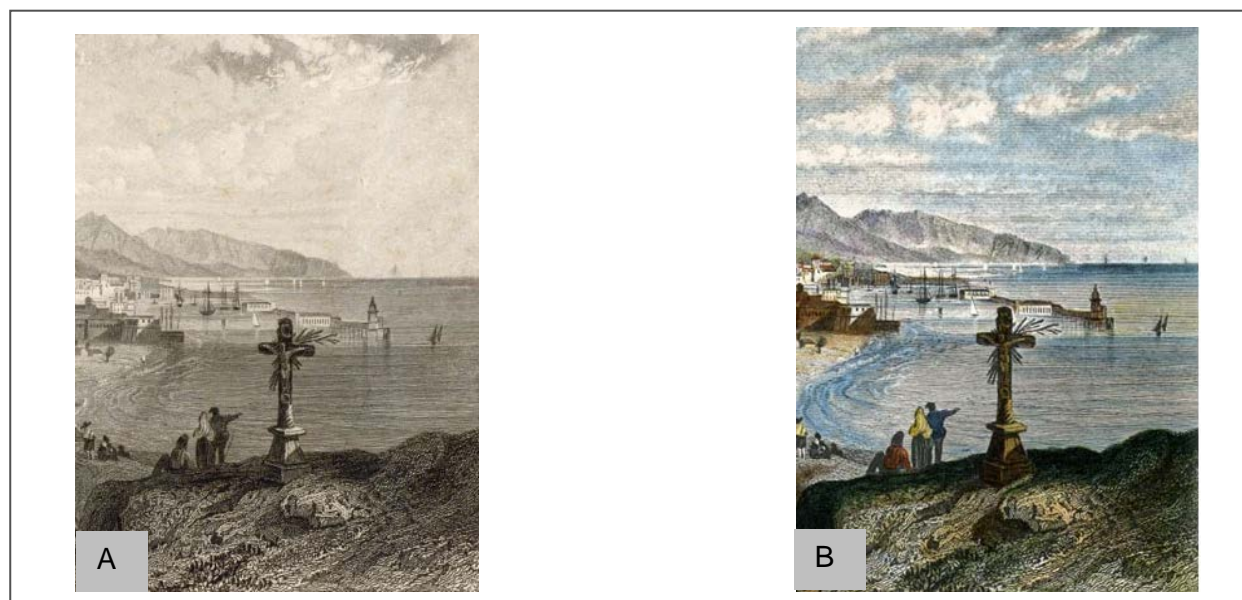


Figura 340. Creu dels molers sobre fragment de la vista des de Montjuïc segons gravats corresponents a la dècada de 1850:

A. Rouargue

B. Anònim (AHCB).

³¹⁵ En la redacció de la seva publicació *Geografia general de Catalunya*, s'hi refereix a més, en tot moment en passat.

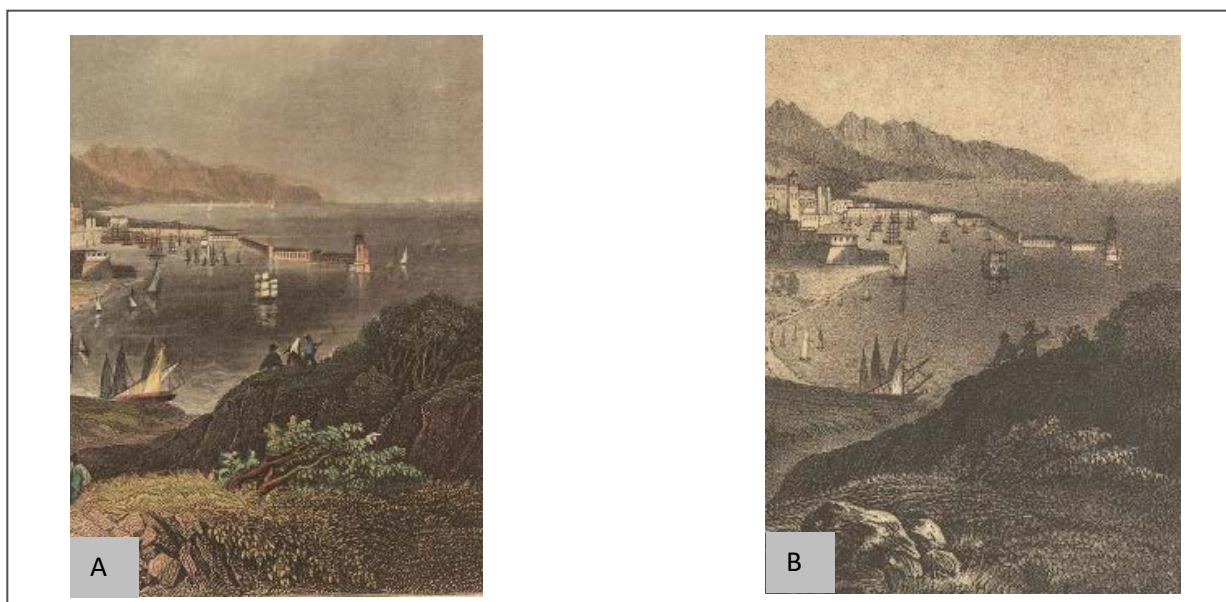


Figura 341. Fragments de la Vista des de Montjuïc segons gravats corresponents a la dècada de 1830:
 A. Reiss
 B. Hentsch (AHCB).

Això posa de manifest que, la creu que apareix en els gravats de l'època de mitjan s.XIX corresponents a la *Vista de Barcelona des de Montjuïc*, no reproduïx la realitat i, per extensió, la descripció que hi consta (AHCB4-204/C04) en la que de manera concreta i específica s'identifica la creu que hi apareix, com la *creu dels molers* i, el camí com el *camí dels molers*, no es correspon amb la realitat.

De fet, és una de les limitacions de l'Atlas iconogràfic que cal tenir en compte, no és un tractat d'història. La finalitat del gravat resideix en plasmar de manera gràfica, tot allò vinculat amb un concepte, sense que necessàriament es pugui considerar com a una fotografia de la realitat, més aviat al contrari doncs s'ha de considerar que la fi que es persegueix en els gravats, resideix en bolcar gràficament els fets i factors més representatius i significatius d'un entorn, encara que el fer-ho sigui a compte de no reflectir-ne la seva realitat. En el cas que ens ocupa, i en l'època en que es van realitzar aquests gravats, la imatge de Barcelona-Montjuïc era la dualitat Vista de la ciutat emmurallada des d'una panoràmica especial com Montjuïc – l'element més representatiu de la seva activitat com era l'explotació de las Pedreres.

Des d'aquesta perspectiva té sentit que els autors dels gravats es centrin en plasmar:

- “Vista general” de la ciutat, d'una ciutat, amb les muralles pendents d'enderrocar així com uns terrenys situats fora de la muralla i al peu de Montjuïc, amb un potencial de creixement per a satisfer-ne les necessitats, i per l'altre costat,
- L'explotació de les canteres de Montjuïc, amb la “Creu dels Molers”, com a element representatiu del col·lectiu dels Molers.

Per tot l'exposat, desestimem la documentació que acompanya a la descripció dels gravats corresponent a la col·lecció de gravats de l'AHCB (AHCB4-204/C04 Topografia C04.02).

El fet que, en un mateix any 1840, hi hagi un gravat en el que no apareix la creu, Hentsch i, un altre en el que sí apareix, Walter, ens porta a pensar que és la data en la que s'incorpora la creu dels molers, en els gravats de la vista de la ciutat de Barcelona des de Montjuïc. De fet les còpies que s'editaran durant dècades tenen la mateixa vista que la del gravat de Walter i en elles apareix la mateixa imatge.

De la mateixa manera que l'emplaçament de la creu no es correspon amb aquesta ubicació propera al costat marítim de Montjuïc, tampoc ho és el camí ni la descripció que hi consta com a «antic camí que menava a les pedreres de Montjuïc» (AHCB4-204/C04 Topografia C04.02), doncs com hem vist en els capítols precedents, aquest camí es troba terra endins, en el límit del sector més interior del Poble-Sec, l'eixample de Santa Madrona, allunyat per tant de la façana marítima, i proper a l'emplaçament de les pedreres (figura 342).

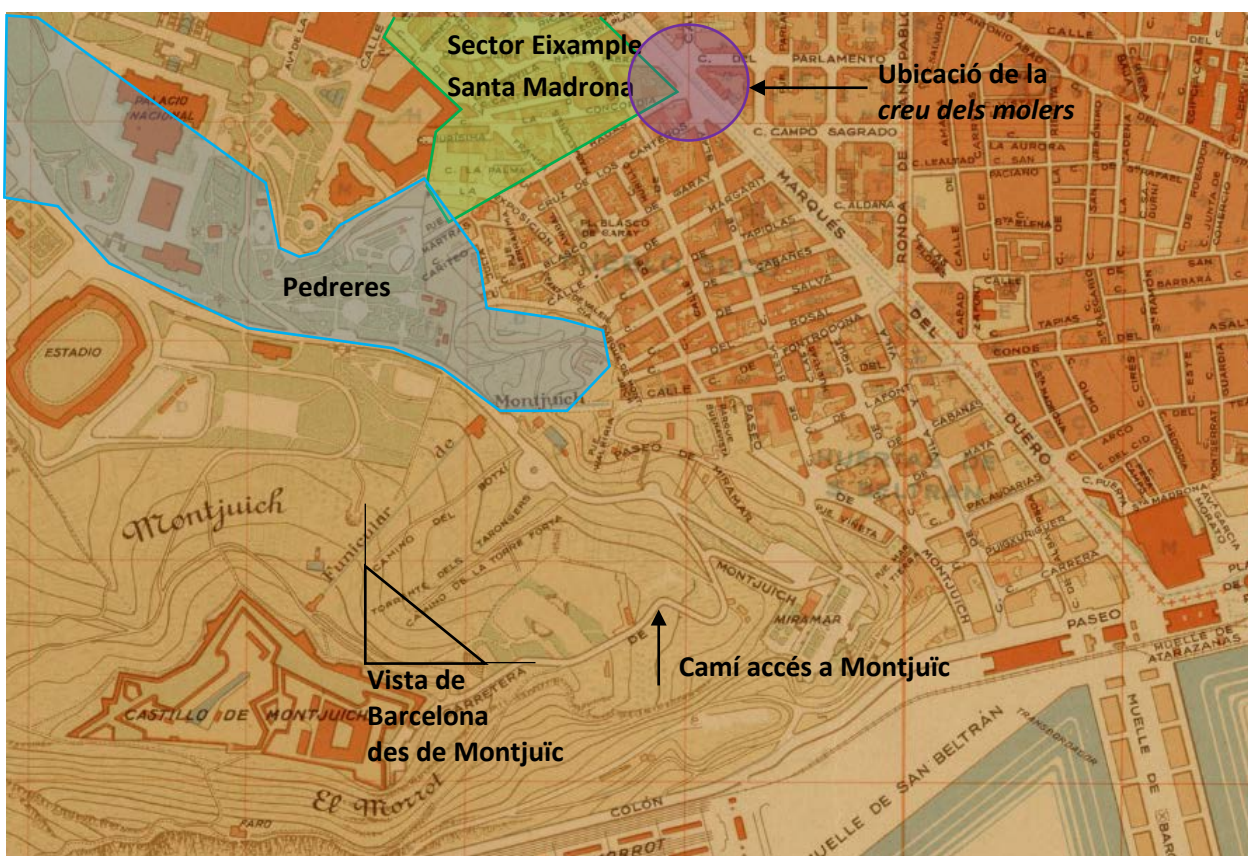


Figura 342. Camí d'accés a Montjuïc, amb indicació del sector de l'eixample de Santa Madrona i el front més marítim de les pedreres sobre Plànol de Barcelona de 1943 (AHCB).

En qualsevol cas, el fet que la creu no consti en els gravats anteriors a 1840, no vol dir que hagués desaparegut doncs, la vista no abasta la ubicació en la que aquesta estava situada i per tant té sentit que no hi hagi constància de la seva presència.

En contrapartida, la seva presència en els gravats a partir d'aquesta data (tot i no correspondre a la seva correcta ubicació), ens porta a considerar que, recollint l'esperit dels gravats de reproduir en una sola imatge els elements més representatius del moment, fos incorporada, el que posaria de manifest la seva existència a mitjan s.XIX.

De ser així, hauria superat els episodis d'enderroc de la major part de les creus succeïts a l'any 1823 que van deixar-les amb els seus fragments per terra (cas de la creu coberta, entre d'altres).

Per tal de comprovar-ho, s'ha consultat l'aixecament topogràfic que va realitzar l'exèrcit francès dels Cent Mil Fills de Sant Lluís entre 1823 i 1827, amb motiu de l'ocupació de Barcelona. És considerat el primer mapa del Pla de Barcelona que utilitzava corbes de nivell, anterior al d'Ildefons Cerdà.

La consulta s'ha portat a terme a través del visor³¹⁶ (figura 343) que superposa el mapa amb corbes de nivell de l'exèrcit francès de 1823-1827 a la trama actual de Barcelona. Superposa el mapa històric a la trama urbana de la capital catalana, permetent conèixer les edificacions, construccions, torrents i fins i tot dates tan precises com l'extensió del cultiu de la vinya al Pla de Barcelona, el nom de les cases que s'hi trobaven, i el plànol de totes les edificacions defensives, com ara baluards i muralles.

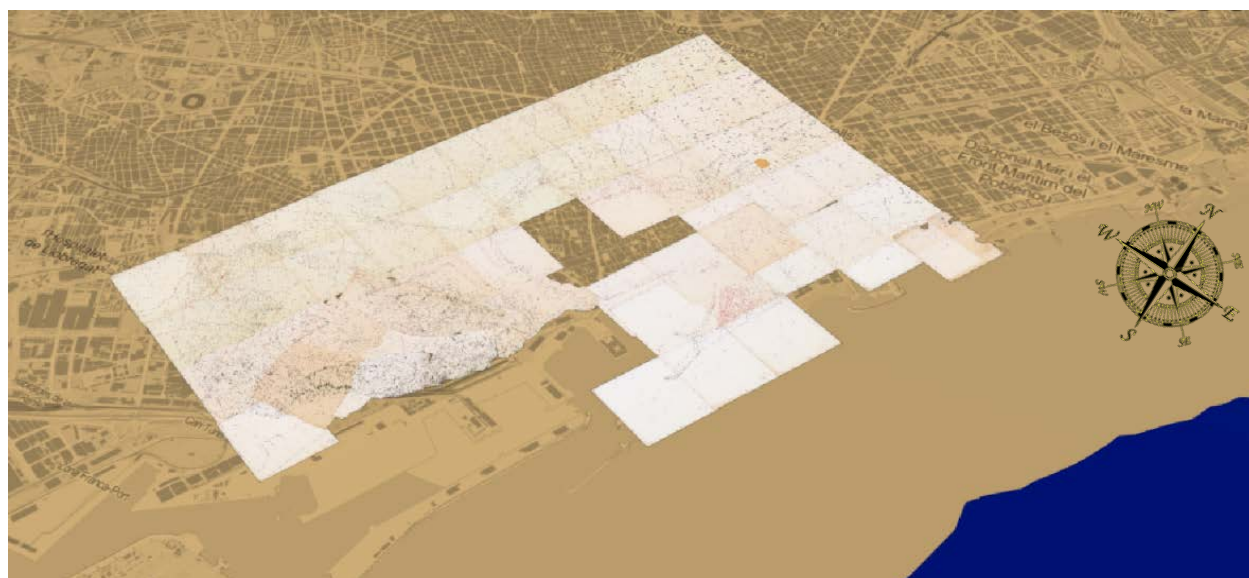


Figura 343. Fulls del Visor de Barcelona de 1827 sobre plànol actual (ICGC).

Considerem l'emplaçament aproximat de la creu dels molers, a partir de les diferents referències que hem anat obtenint del seu emplaçament:

- A l'actual intersecció dels carrers del *Marquès del Duero* y de *Campo Sagrado* (Carreras 1916)
- Al final del carrer del *Campo Sagrado* (Amades1984)

³¹⁶ Ha estat possible gràcies a la col·laboració de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC) amb el Servei Històric de Defensa de França. Aquesta eina ha estat presentada el 12 de desembre del 2017. Permet visualitzar amb tot detall la cartografia de 1827. Graduant el nivell de transparència, es pot superposar aquest mapa al cartogràfic de 1855 així com la trama urbana actual de la ciutat a través de l'ortofotomapa actual. En definitiva, ens permet saber què s'hi trobava a cada illa de Barcelona al segle XIX.

- A l'altura del carrer de Blai (Cancowley 2016)
- Dins els límits del Monestir de Sant Pau del Camp (Voltes 1960).

Cercant aquesta zona en el visor, aconseguim identificar la creu dels molers, el que ens permet tenir constància de la seva presència durant el període de 1823 a 1827 (figures 344 i 345).



Figura 344. Fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICGC).



Figura 345. Detall del fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICGC).

Centrant-nos en els límits de la zona indicada, podem identificar la ubicació exacta en la que es trobava emplaçada la *creu dels molers*, en el període indicat (figures 346 i 347), a l'altura de l'actual Plaça dels Ocellets, a l'avinguda del Paral·lel coincidint amb les dades de referència:

- Coincideix amb l'actual intersecció dels carrers del *Marquès del Duero* (avui avinguda del Paral·lel) i de *Campo Sagrado* (Carreras 1916)
- Coincident amb el final del carrer de *Campo Sagrado*, si perllonguem aquest travessat l'avinguda del Paral·lel (Amades 1984)
- A l'altura del carrer de Blai quan aquest com a vial confrontant de la Plaça dels ocellets (Cancowley 2020).



Figura 346. Emplaçament de la *creu dels molers* sobre Fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICGC).

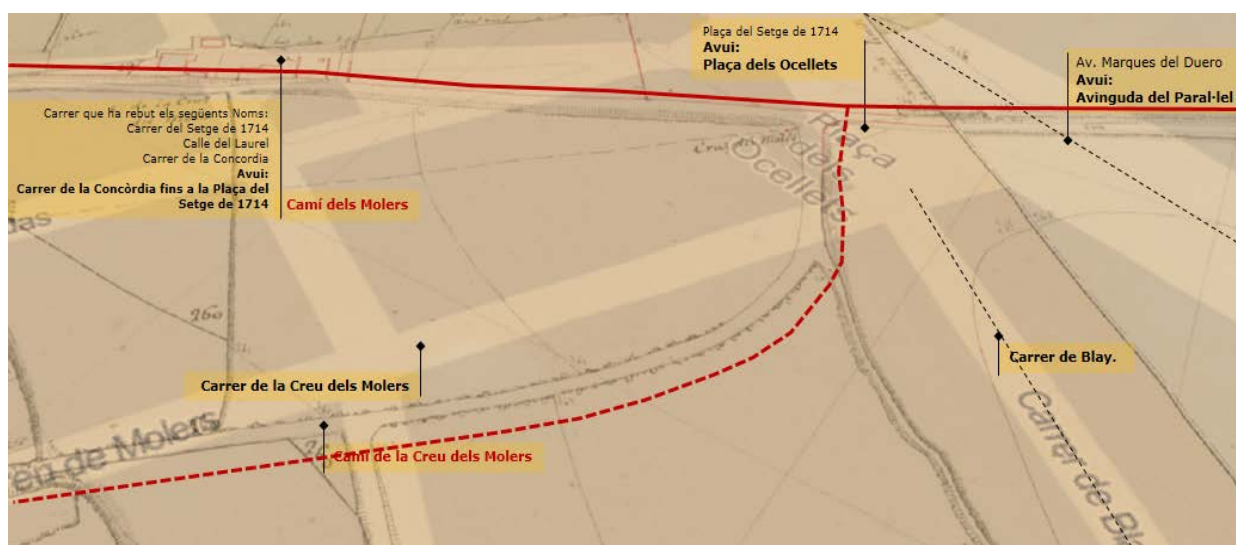


Figura 347. Àmbit de l'emplaçament de la *creu dels molers* sobre fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICGC, anotacions de l'investigador).

8.4.2 EXPEDIENTS D'EDIFICACIÓ I PLÀNOLS PARTICULARIS EN L'EMPLAÇAMENT DE LA CREU DELS MOLERS.

Ara que tenim la seva ubicació amb tota exactitud, i en la data més propera de 1827, estem en condicions de cercar en els documents de referència posterior a aquesta data, dins l'àmbit dels aixecaments topogràfics, realitzat per Ildefons Cerdà, i els seus plànols Particularis, així com el realitzat pel Cos de l'exèrcit Espanyol:

- Plànol Topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants (Cerdà 1855)

No es posa de manifest cap referència a la creu. A la figura següent s'indica l'emplaçament en el que hauria de constar la *creu dels molers* (figura 348).



Figura 348. Fragment del *Plànol topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants* (Cerdà 1855, anotacions de l'investigador).

- Plano de Barcelona (CGEM 1870) (figura 349)

Tampoc es posa de manifest cap referència a la creu. A la figura següent s'indica l'emplaçament en el que hauria de constar la *creu dels molers* (figura 349).



Figura 349. Fragment del plànol Topogràfic *Plano de Barcelona* (CGEM 1870, anotacions de l'investigador).

- Plànol Particulari full XXI (Cerdà 1860)

A priori, tot porta a indicar que, la darrera referència de l'existència de la *creu dels molers*, quedarà establerta en la data de 1827 amb motiu de l'aixecament topogràfic de l'exèrcit Francès.

La consulta però, en el darrer plànol, el plànol Particulari corresponent al full XXI: 17 R/v 27. Escala original 1:500 d'Ildefons Cerdà, redactat a l'any 1860, ens aporta una informació sorprenent³¹⁷.

Si examinem el plànol, a priori la informació que ens aporta correspon a la finalitat pel qual va ser redactat, com a plànol Particulari de l'eixample, en el que hi ha la descripció geomètrica de les parcel·les en la que s'indica a cada propietari, la zona amb dret a edificar amb indicació de la superfície. En el cas que ens ocupa, correspon al full XXI (figura 350).

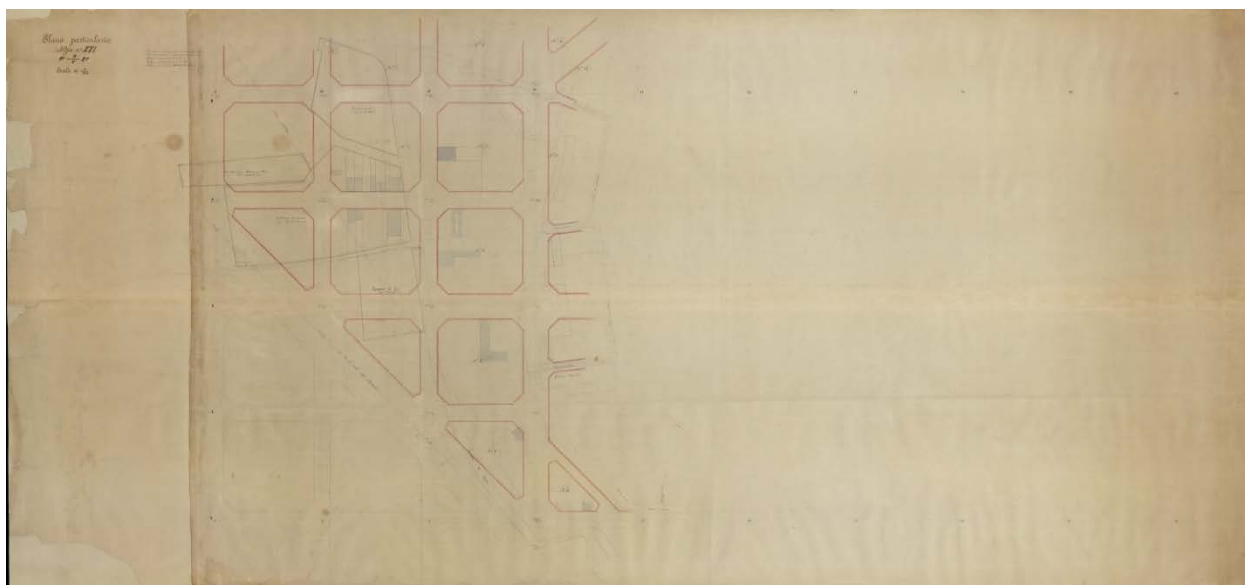


Figura 350. Plànol Particulari full XXI: 17 R/v 27 (Cerdà 1860)

En els capítols precedents, hem portat a terme l'anàlisi d'aquest plànol (com a Particulari), el que ens ha permès d'identificar la correlació d'aquest plànol amb les dades de les finques que consten en el plànol cadastral de 1851, identificant en aquest, la referència de la finca *casa dels molers* amb el número 698. Aquesta finca està ubicada just davant de la cruïlla dels antics camins camí dels molers i camí de la creu dels molers.

Si a tota aquesta informació hi afegim la posició exacta, que ara coneixem de la ubicació de la creu dels molers, obtenim la zona en la que hauria d'aparèixer (figura 351).

³¹⁷ El plànol Particulari, queda recollit en un total de 28 fulls. Corresponen a la tipologia de plànols d'execució urbanística redactats a escala 1:500, per Ildefons Cerdà, en el període de 1860-1835. *La documentació personal d'Ildefons Cerdà conservada a l'AHCB procedent d'una donació del CECCP conté 55 plànols, no datats ni signats, que corresponen a diverses fases del seu treball. Es poden distingir tres categories de plànols: 1) reconeixement del territori, 1854-1855; 2) ideació i ajustament urbanístic, 1860-1872; i 3) execució urbanística, 1860-1865 (Grau i Montaner 2014).*



Figura 351. Emplaçament de la zona corresponent a la ubicació de la *creu dels molers* sobre plànol Particulari full Núm. XXI: 17 R/v 27 (Cerdà 1860, anotacions de l'investigador)

Examinant detingudament aquesta zona (figura 352), s'observa que s'hi troben grafiats els itineraris de dos camins, en la confluència dels quals hi consta una simbologia circular.

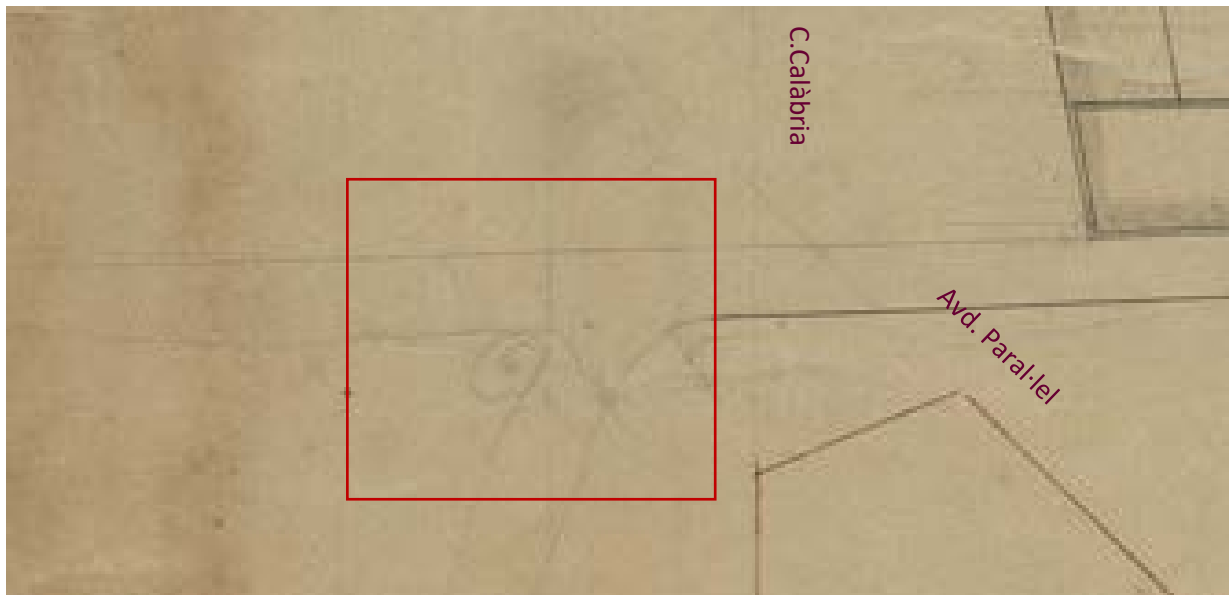


Figura 352. Aproximació a la determinació de l'emplaçament de la *creu dels molers* sobre fragment del plànol Particulari. Full XXI: 17 R/v 27 (Cerdà 1860, anotacions de l'investigador).

Aquests camins coincideixen amb l'emplaçament dels *camins antics dels molers* i de la *creu dels molers*, així com la ubicació de la *creu dels molers* coincident en el seu emplaçament amb la ubicació de la qual hem tingut constància a través de l'aixecament topogràfic de 1823-1827 realitzat per l'exèrcit Francès.

El fet que no hi hagi cap anotació referent a la creu i/o als camins dels *molers*, té sentit en tractar-se d'un plànol Particulari (la seva finalitat és merament a títol parcel·lari).

Aquesta informació ens havia passat desapercebuda en les anàlisis prèvies, doncs cal reconèixer que era molt difícil portar a terme la seva identificació, sense tenir-me prèviament coneixement de la seva existència i la ubicació exacta.

8.4.3 EXPEDIENTS URBANÍSTICS A L'ENTORN DE L'EMPLAÇAMENT DE LA CREU DELS MOLERS.

Aquesta anàlisi es completa amb els expedients urbanístics amb motiu de l'alineació de les finques al nou vial avinguda del Paral·lel. En coincidir la data més propera de la que tenim constància documental de la creu dels molers, amb l'inici de les Obres de construcció de l'Eixample de Barcelona³¹⁸ ens porta a considerar que, la desaparició de la creu dels molers es va portar a terme amb molta probabilitat, relacionada amb motiu de les obres d'apertura de la nova avinguda del Paral·lel, dins el *Pla de reforma de l'eixample de Barcelona*.

Aquesta afecció podia ser resultat directe de les obres d'explanació amb motiu de l'apertura de l'avinguda amb l'adequació de la connexió dels vials de Radas, *Laurel* (avui Concòrdia), Blai i, Creu dels Molers que, com hem vist, conflueixen en aquest indret amb l'avinguda del Paral·lel. En base als expedients d'obres consultats, no hi ha constància que l'afecció fos resultat de les obres d'adequació de les finques confrontants per adaptar-se a les noves rasants.

Es posa de manifest en l'Expedient d'infracció urbanística (Eix-5574/1894)³¹⁹ comés, a l'any 1894 per Don Mariano Prat, amb motiu de l'enderroc i nova construcció de la tanca situada a l'avinguda Marques del Duero (avui avinguda del Paral·lel), en el solar de la seva propietat, a l'altura de la cruïlla amb el carrer Radas (figura 353).

En l'expedient d'infracció, s'indicava que la mencionada tanca es va aixecar tres anys abans, i substituïa a una tanca existent, la qual s'havia enderrocat com a conseqüència del treballs d'explanació associats a les obres de construcció de la nova avinguda del Paral·lel. Concreta que no va ser una demolició, sinó un enderroc conseqüència del fet que la tanca estava aixecada sense cap tipus de fonamentació.

El fet que a lo llarg de tot l'expedient, iniciat a l'any 1891 (es resolrà a l'any 1907), amb tots els detalls que en ell s'hi incorporen, no hi hagi cap referència a la creu ens porta a considerar que aquesta ja havia estat enderrocada.

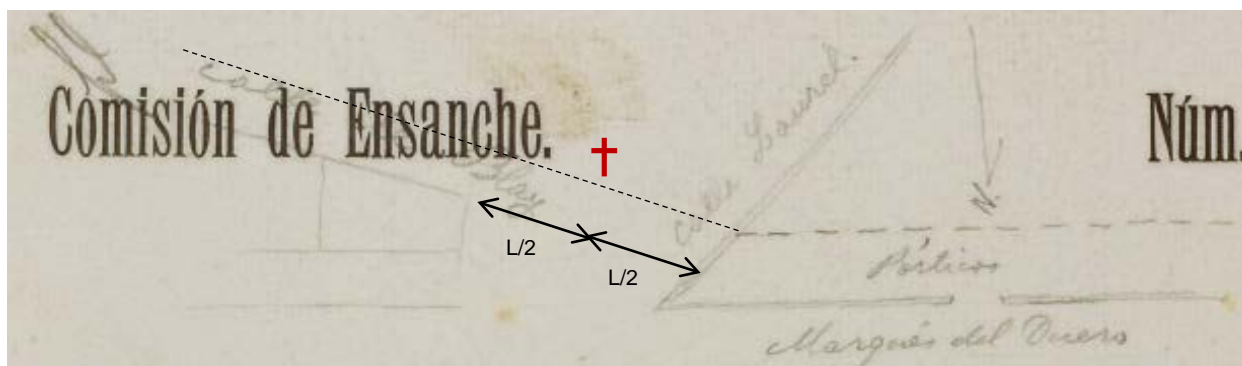


Figura 353. Situació de la creu dels molers sobre el croquis del document d'infracció Eix-5574/1894 (AHCB 1894, anotacions de l'investigador).

³¹⁸ 8 de Juliol de 1860, col·locació de la primera pedra per part de la reina Isabel II a la Plaça Catalunya.

³¹⁹ Per haver-la construït fora de normativa, en no respectar l'alineació exterior dels pòrtics segons d'acord amb la previsió d'amplada de l'avinguda Paral·lel de 40 m., en lloc dels 50 m. previstos per Cerdà.

8.4.4 CRONOLOGIA I UBICACIÓ DE LA CREU DELS MOLERS.

En base a tot l'exposat, tenim constància de la creu dels molers, a l'any 1409, a través de les Cartes Comunes Originals (AMB 1406-1409).

Va superar la destrucció de totes les edificacions situades als peus de la muntanya de Montjuïc durant l'ocupació napoleònica de Barcelona a l'any 1812, com es posa de manifest a través dels censos del Monestir de Sant Pau del Camp (Voltes 1960), així com la destrucció de la major part de les creus a l'any 1823 (Duran 1973) i, els aldarulls constitucionalistes d'aquells anys.

Apareix documentada en l'aixecament topogràfic que va realitzar l'exèrcit francès dels Cent Mil Fills de Sant Lluís entre 1823 i 1827, amb motiu de l'ocupació de Barcelona.

Va resistir els episodis que va patir el Patrimoni Barceloní, durant els fets de les Bullagues (1835-1843), expressió de les tensions socials sorgides en el si de la societat catalana amb el seu origen en les revoltes contra els ordres religiosos pel seu suport als Carlins durant la Guerra Civil i el seu apropament als sectors més Conservadors i Absolutistes.

Els gravats de les vistes de Barcelona des de Montjuïc, ens deixen constància de la seva existència a la dècada de 1850 a través dels dibuixos realitzats per Rouargue (1850) i una còpia anònima de 1853 (AHCB).

S'ha localitzat amb tota probabilitat, en el plànol Particulari d'Ildefons Cerdà, corresponent al full XXI:, redactat a l'any 1860, coincidint amb l'inici de les Obres de construcció de l'Eixample de Barcelona (8 de Juliol de 1860).

A partir d'aquesta data, no es torna a tenir cap més referència de la seva existència.

No consta menció en l'execució de les obres d'explanació del vial de l'avinguda del Paral·lel a l'altura del carrer de Radas, que es van portar a terme en data de 1891

No hi ha cap referència en els expedients de les finques confrontants amb motiu d'aquestes obres, ni amb motiu de la seva inauguració oficial com a via urbana de Barcelona data d'octubre de 1894.

Tampoc hi consta cap menció en la Nota del Registre de la propietat (1894 Febrer 23), en la que es descriu la finca i la seva afecció per les mencionades obres « Rústica: Pieza de tierra, antes de cultivo, hoy incultiva, afectada casi en su totalidad por la que debe ser gran Via del Marqués del Duero y cruce de las calles de Calabria y Parlamento, situada en el termino de ésta Ciudad y parage denominado "Huerta de Sant Beltran» (RPBCN 1894).

Tot això ens permet de situar cronològicament la seva existència en data de 1409 i la seva desaparició en el període comprés entre els anys 1860 i 1891.

En quant a la seva ubicació, ha quedat demostrat que, totes les dades que ens la situaven aproximadament a l'avinguda del Paral·lel, a l'altura del carrer del *Campo Sagrado* i de Radas,

i que hem desenvolupat en detall, en aquest capítol, són coincidents amb l'emplaçament exacte localitzat en el bell mig del tram de carrer de Blai que dona a la Plaça dels Ocellets.

Identificada cronològicament la seva desaparició i, l'emplaçament exacte en el que estava ubicada, ens porta a considerar que, amb tota probabilitat, la seva desaparició va ser conseqüència de les obres que es van portar a terme en les finques confrontants amb l'avinguda del Paral·lel, amb motiu de l'adequació d'aquestes a l'explanada resultant de l'apertura del nou vial.

Així doncs, el seu emplaçament exacte queda ubicat en la posició que s'indica tot seguit sobre ortofotomapa actual (figura 354).



Figura 354. Situació de la creu dels Molers en el full del Visor de Barcelona de 1827 sobre ortofotomapa actual (ICGC, anotacions de l'investigador).

Observant la seva ubicació, podem concloure que es va veure afectada amb motiu de les obres d'urbanització de l'avinguda del Paral·lel i l'edificació dels terrenys confrontants.

El que ens porta a considerar que va ser una més de les construccions de valor monumental, que van desaparèixer en ser demolides, amb la conseqüent pèrdua històrica i artística acceptada com un preu a pagar per aconseguir el progrés de la ciutat.

«Sovint s'ha criticat l'urbanisme vuitcentista per la seva acció demolidora i per la insensibilitat dels seus promotors davant el valor dels edificis. (...)aquesta crítica, que pot ser radical si es parteix de la consideració actual del monument, ha de ser forçosament matisada quan s'analitza aquella practica urbanística des dels valors que la van informar en el seu moment» (Ganau 1993).

Les mesures per aturar aquestes demolicions, no van ser adoptades fins ben entrat la segona meitat del s.XX. Tenen el seu origen en la creació de les Comissions de Monuments, a l'any 1844, però la manca de legislació i, de recursos van condicionar que la seva tasca quedés limitada a la pràctica, a la restauració dels principals monestirs medievals catalans.

En conseqüència la desaparició d'un monument passava a dependre de les decisions polítiques que, motivades per interessos econòmics i socials pesaven més que la pròpia conservació dels monuments. Fet, per altre part acceptat per la ciutadania, com es posa de manifest en la manca de crítiques vers els enderrocs que es van portar a terme amb motiu de la reforma de Barcelona.

Per a cobrir tot el ventall de la investigació, s'ha efectuat la consulta i recerca dins l'àmbit dels monuments objecte de desplaçament per motius urbanístics. No ha estat possible concloure que la creu dels molers fos un d'aquests monuments. De fet aquest criteri de desenvolupament urbanístic sostenible, no s'ha fet palès fins dates recents (figura 355).



Figura 355. Monuments desplaçats per necessitats urbanístiques (AFB 1942).

9. RESULTATS

9.1 DESENVOLUPAMENT URBANÍSTIC DELS SECTORS DEL POBLE-SEC

Els quatre sectors del Poble-sec: Hortes de Sant Bertran, Eixample de Santa Madrona, la França i La Satàlia, conserven les seves particularitats orogràfiques i urbanístiques vinculades al seu creixement econòmic i demogràfic.

La consideració d'aquest territori com a zona militar, és la raó per la qual el Poble-sec, no va entrar a formar part dels projectes d'urbanització com altres zones properes a la ciutat.

Les cartografies, a mitjan 1800, ens han mostrat que aquesta zona era un paratge rural, amb Sínies, per a l'aigua, masies i barraques³²⁰, amb unes hortes molt fèrtils en disposar de l'aigua que baixava de Montjuïc, garantint amb escreix, les necessitats a cobrir.

A mitjan s.XIX, en instal·lar-se les fàbriques de teixits al voltant de les Drassanes, aquestes van començar a absorbir ingents quantitats d'aigua en funcionar amb l'energia del vapor, fet que va comportar que els pous quedessin secs *«La gent va començar a parlar d'un lloc sec referint-se a la zona. I així va ser com les riques hortes es van convertir en el Poble Sec»* (Badenas 1993).

Hi ha poques dades sobre l'adquisició del sòl i dels processos previs de reparcel·lació. Només en algun cas ha estat possible de tenir constància de la compra d'algun solar al Ram de Guerra, d'alguna transacció entre un industrial i l'Ajuntament per tal de regularitzar el traçat d'algun carrer, així com d'alguna adquisició de terrenys a les societats que operaven aleshores en aquella part.

El punt d'inici de la historiografia sobre la urbanització del Poble-sec, correspon a l'estudi d'Ildelfons Cerdà, de l'any 1868 on fa referència al planejament urbà d'aquesta zona en el context del seu Pla de reforma i eixample de Barcelona³²¹. *«La vessant nord de Montjuïc restava fora del teixit projectat i es destinava íntegrament a parc. No obstant això, Cerdà va idear un projecte d'urbanització integral de la muntanya l'any 1872»* (Fernández 2010).

La data d'inici de la seva edificació, correspon a l'any 1869, amb motiu de la resolució del Ministeri de la Guerra acceptant eliminar la tercera zona deixant-la de lliure edificació, alhora que s'acceptaven determinades tipologies d'edificació, en la zona segona.

La següent taula (figura 356), recull la seqüència cronològica dels diferents aixecaments topogràfics, plànols, concursos d'idees, estudis, avantprojectes i projectes que es van redactar dins el context urbanístic de la vessant nord de Montjuïc.

³²⁰ Les propietats parcel·laries tenien de mitjana entre 1 i 4 mojudas, i les cases tenien segons consta en escriptures de mitjan el s. XIX, hort, camps de figues, tarongers i arbres fruiters, en la qual es trobava també la casa del masover, una mina d'aigua, font i pou.

³²¹ Ildelfons Cerdà no va incloure en el seu Pla General per a l'Eixample de Barcelona al qual després amb el temps seria la barriada de Poble Sec, per ocupar tots els seus terrenys zona militar afecta al castell de Montjuïc: Tal influència militar acabava aproximadament per l'actual carrer de Vila i Vilà i el posterior carrer del Paral·lel es va deslliurar de tal influència per escassos metres (Badenas 1993).

<i>Any</i>	<i>Projecte</i>	<i>Arquitecte/enginyer urbanista</i>
1855	Plànol topogràfic de la muntanya de Montjuïc, la França i les Hortes de Sant Bertran	Ildefons Cerdà Sunyer
1859	<i>Reforma y Ensanche de la ciudad de Barcelona</i>	Ildefons Cerdà Sunyer
1872	Projecte d'urbanització integral de Montjuïc	Ildefons Cerdà Sunyer
1887	<i>Anteproyecto de urbanización de la barriada de la Fransa y la zona inmediata de la ladera de Montjuich</i>	Josep Amargós Samaranch
1890	<i>Proyecto de urbanización de la Fransa y terrenos inmediatos de la Montaña de Montjuich</i>	Josep Amargós Samaranch
1894	<i>Anteproyecto de paseos y urbanización rural de la montaña de Montjuich</i>	Josep Amargós Samaranch
1905	<i>Anteproyecto de enlace de la zona de ensanche de Barcelona y de los pueblos agregados entre sí y con el resto del término municipal de Sarrià y Horta</i>	Lleó Jaussely
1908	<i>Plano-croquis de las modificaciones introducidas en el anteproyecto de urbanización rural [...]. Formado con sujeción a las bases acordadas por la Comisión Mixta</i>	Josep Amargós Samaranch
1909	Avantprojecte d'urbanització del Pla de Llobregat i de la muntanya de Montjuïc	Frederic Armenter
1912	<i>Zona de la montaña de Montjuïc afectada por el Paseo y parque [...] según el plano de la Comisión Mixta</i>	Josep Amargós Samaranch
1914	<i>Plano de replanteo del proyecto de parque de Montjuich declarado de utilidad pública por ley de 16-7-1914</i>	Josep Amargós Samaranch
1915 (abril)	<i>Exposició de Barcelona MDCCCXVII</i>	Josep Puig Cadafalch
1915 (setembre)	Urbanització de la plaça d'Espanya	Josep Amargós Samaranch
1916	Exposició de Barcelona (secció espanyola)	Josep Puig Cadafalch i Guillem Busquets Vautravers
1920-1922	Avantprojecte i projecte de millora de la plaça d'Espanya	Ferran Romeu Ribot
1924 (febrer)	Modificació del projecte de reforma de la plaça d'Espanya de Ferran Romeu i Ribot	Antoni Darder Marsà
1924 (maig)	Modificació del projecte de reforma de la plaça d'Espanya de Ferran Romeu i Ribot	Antoni Darder Marsà
1924 (juny)	Avantprojecte de noves alineacions de la plaça d'Espanya. Acordades pel Comitè Executiu i la Junta de l'Exposició	Antoni Darder Marsà
1926	Projecte de noves alineacions de plaça d'Espanya	Antoni Darder Marsà
1927	Projecte d'entrada l'Exposició	Ramon Reventós
1928	Projecte per construir un conjunt hotel·ler	Nicolau M. Rubió Tudurí
1928-1929	Projecte per a la Font Monumental	Josep M. Jujol
1931-1935	Concurs d'idees per a la urbanització de la zona baixa de Montjuïc	Nicolau M. Rubió Tudurí i R. Duran Reynals

Figura 356. Relació de projectes dins la conjuntura urbanística de la vessant nord de Montjuïc (Fernandez 2010).

9.2 SECTOR EIXAMPLE DE LES HORTES DE SANT BERTRAN

L'Eixample de les Hortes de Sant Bertran (sector comprès entre el port i el carrer Nou de la Rambla³²²), que porta el mateix nom que l'antiga ermita de Sant Bertran³²³, correspon a la part més llevantina i marítima del Poble-sec, situada prop del camí que duia a la Mare de Déu del Port per la part baixa de Montjuïc, vorejant el mar, donant nom a les hortes que hi havia al peu de la muntanya.

- Aquestes hortes havien esdevingut històricament una de les àrees més importants de producció agrícola i fructícola d'extramurs que van dominar aquests terrenys
- A diferència de les àrees que es convertirien posteriorment en l'Eixample de Santa Madrona i la França Xica, les Hortes de Sant Bertran inicialment no foren objecte d'urbanització, doncs sempre s'havia pensat en convertir-les en dàrsenes portuàries (figura 357).

La construcció del moll de Sant Bertran (1870), la instal·lació del ferrocarril de Barcelona a Vilanova i la construcció del moll de Barcelona (1890), van donar lloc a l'aparició d'una gran zona d'emmagatzematge i de distribució³²⁴, convertint les Hortes de Sant Bertran, en una de les principals àrees de descàrrega portuària i ferroviària.



Figura 357. Construcció de una dàrsena portuària dragando las Hortas de Sant Bertran (Soler 1858).

- A partir del s.XIX però, la proximitat a la ciutat, a la zona industrial del Raval, l'abundància d'aigua, i els accessos al port, van potenciar la instal·lació d'usos i activitats no agrícoles

³²² Dit també, del *Conde del Asalto* o de Canals. Obert a la fi del s.XVIII.

³²³ Abans de l'existència de Sant Bertran, aquest indret era conegut amb el nom de les Hortes de Sant Pau, en al·lusió al convent Benedictí proper a la zona.

³²⁴ Va condicionar el desplaçament de la zona de banys a una nova ubicació, situada a la Barceloneta.

- S'hi van instal·lar un gran nombre d'empreses destinades a l'extracció de terra refractària, fabricació de calç i bòbiles³²⁵, així com empreses de manufactures d'indianes
- Coincideix també en aquesta època, l'ús d'aquests terrenys, destinats a l'activitat d'esbarjo, concretant-se amb la construcció de restaurants aprofitant l'existència de nombroses fonts, com ara la font del Gat, la font trobada, etc., el que va donar lloc al desenvolupament d'una nova activitat com espai d'oci, a la que s'afegeix l'ús de la zona marítima de les Hortes de Sant Bertran, com a zona de bany, que va assolir el seu màxim esplendor a mitjan s.XIX, amb la construcció de varis establiments i edificacions destinades al bany.

Tota aquesta activitat va anar acompanyada de la construcció d'edificacions (atès l'àmplia disponibilitat d'espai) en les que s'allotjaven els treballadors.

A mitjan s.XIX, amb motiu de la intensificació de l'explotació de les pedreres, i en trobar-s'hi properes, els treballadors nouvinguts, els *molers*, van decidir passar a viure en aquestes edificacions.

D'aquesta manera les Hortes de Sant Bertran van perdre el seu caire rural per a convertir-se en una zona industrial i així esdevingué el sector més industrialitzat i alhora d'habitatge obrer del Poble-sec.

S'havia iniciat el procés de conversió de les hortes en un espai suburbà de caire eminentment industrial, que es va perllongar fins a principis de s.XX, coexistint amb edificacions d'habitatges de tipus modest i humil.

- Amb la progressiva instal·lació de noves indústries, és el cas de la central tèrmica instal·lada a l'any 1883 per la *Sociedad Española de Electricidad*, en el carrer Mata. Amb les successives ampliacions d'aquesta central, es va acabar creant una gran illa industrial, que ocupava els actuals carrers Mata, Cabanes, Vila i Vilà i Palaudàries.

La seva localització a les Hortes de Sant Bertran obeïa a la necessitat de disposar d'unes instal·lacions de subministre d'energia de gran potència fora del nucli urbà però sense allunyar-la excessivament (la tecnologia en aquella època no permetia el transport de l'energia a grans distàncies).

La proximitat d'aquests terrenys al port li era molt favorable pels subministraments de carbó, fuel i gas-oil, així com de l'aigua per a la refrigeració de les instal·lacions

- Entre les instal·lacions que s'afegiran a la central, cal destacar les cotxeres de tramvies, terminals de línies que unien el centre de la ciutat amb l'extraradi, cotxeres de tramvies de Can Tunis, cotxeres de Barcelona a Sants, ambdues dotades d'una petita central tèrmica
- Al mateix temps van aparèixer altres empreses relacionades amb el port, com foren les carboneres, i també les Mecano metal·lúrgiques

³²⁵ A l'any 1847, es van arribar a identificar-ne un total de 49.

- De manera progressiva es van anar implantant també, instal·lacions d'emmagatzematge com Carbones del Nalón, així com tallers de reparacions i instal·lacions navals com l'empresa Garay y Gisbert així com d'altres activitats com la *Fàbrica de Cajas de cartón Juan Rabaseda*.

A finals del s.XIX, les terres de conreu que encara s'observaven, van anar desapareixent a mesura que passava el temps per començar a construir indústries dins del que seria el Poblesec.

Els solars en els que es van aixecar aquestes construccions encara no estaven parcel·lats (figures 358 a 360).

A principis del s.XX, amb la majoria de solars parcel·lats, hi trobem edificacions que corresponen a petites empreses que s'hi havien instal·lat.

En la figura 361 es pot observar l'estat de l'illa dels carrers de Mata³²⁶, Palaudàries limitada pels carrers Vilà i Vilà i l'avinguda del Paral·lel, a l'any 1902.

A la segona dècada del s.XIX, es manté l'ús industrial d'aquests terrenys. S'observa com encara hi ha molts pocs edificis d'habitatges. Es fa palès a les illes formades pels carrers Mata, Puig i Xurriquer, Vila i Vilà, i avinguda del Paral·lel (figura 362).

A la meitat del s.XX, les construccions ocupaven tot el terreny i no quedava cap terra de conreu. Es posa de manifest a l'illa formada pels carrers Carrera, Puig i Xurriquer, Vila i Vilà, i avinguda del Paral·lel, en el que es pot observar una gran quantitat de petites fàbriques o tallers. S'hi observen algunes edificacions d'habitatges però encara son molt escassos (figures 363 a 365).

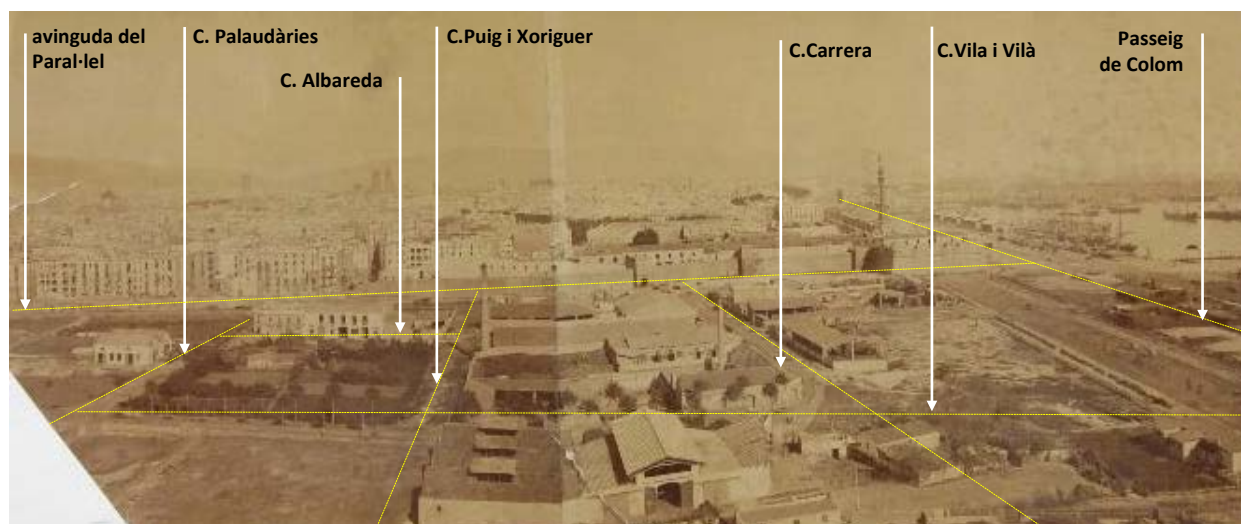


Figura 358. Vista del sector més marítim de les Hortes de Sant Bertran a l'any 1890. La Central Tèrmica del carrer Carrera encara no s'havia construït (AFB, anotacions de l'investigador).

³²⁶ El nom del carrer de Mata venia del propietari dels terrenys, Magí Mata.



Figura 359. A i B. Vistes de detall del sector més marítim de les Hortes de Sant Bertran a l'any 1890. La Central Tèrmica del carrer Carrera encara no s'havia construït (AFB, anotacions de l'investigador).

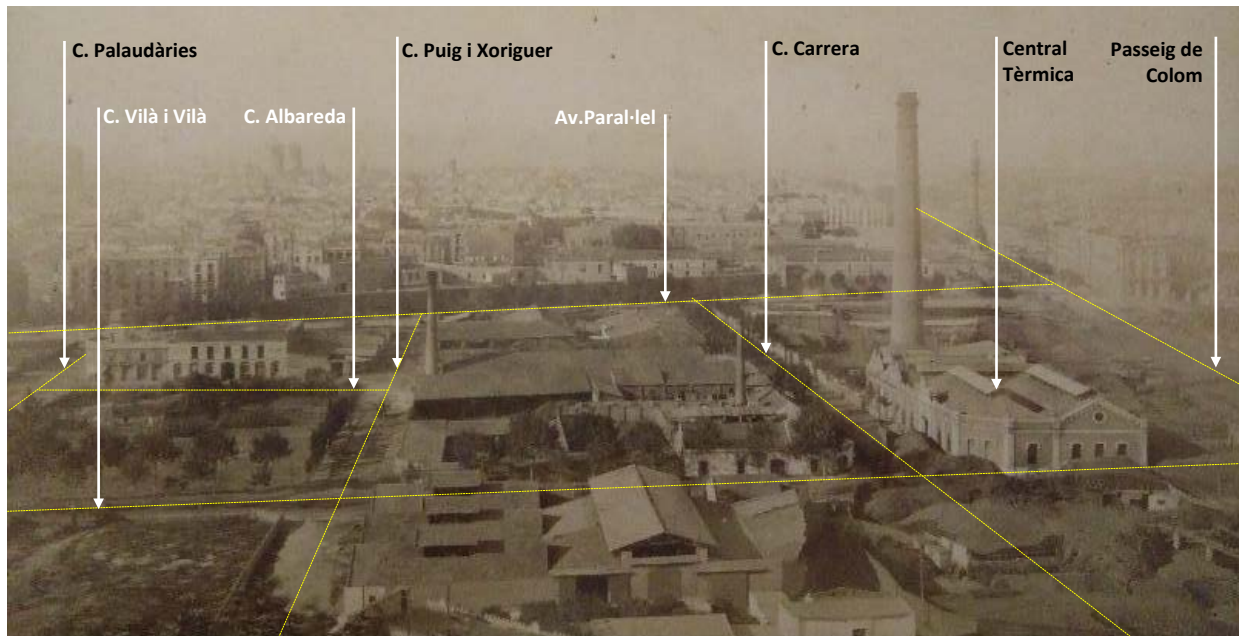


Figura 360. Vista del sector més marítim de les Hortes de Sant Bertran a l'any 1899. La Central Tèrmica del carrer Carrera ja està construïda (AFB, anotacions de l'investigador).

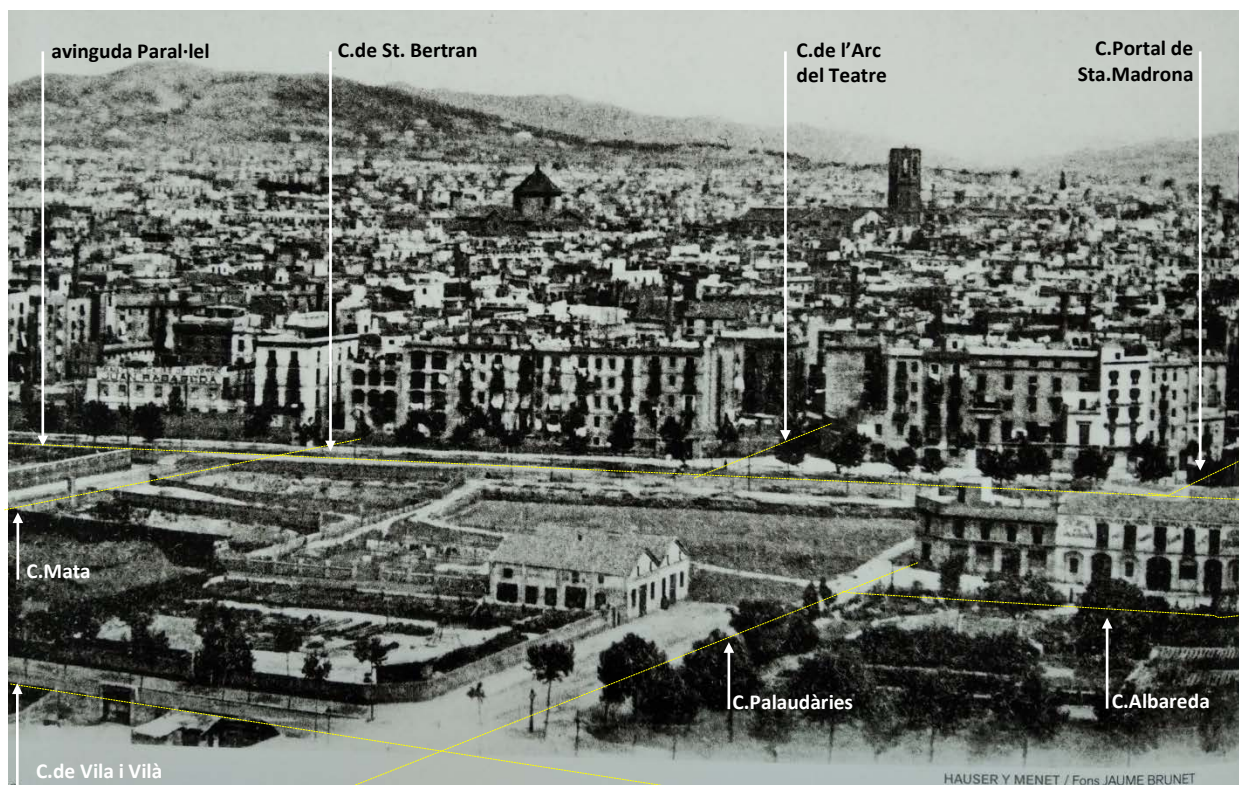


Figura 361. Vista del carrer de Mata cantonada amb el carrer Vila i Vilà a l'any 1902 (Hauser y Menet, anotacions de l'investigador).

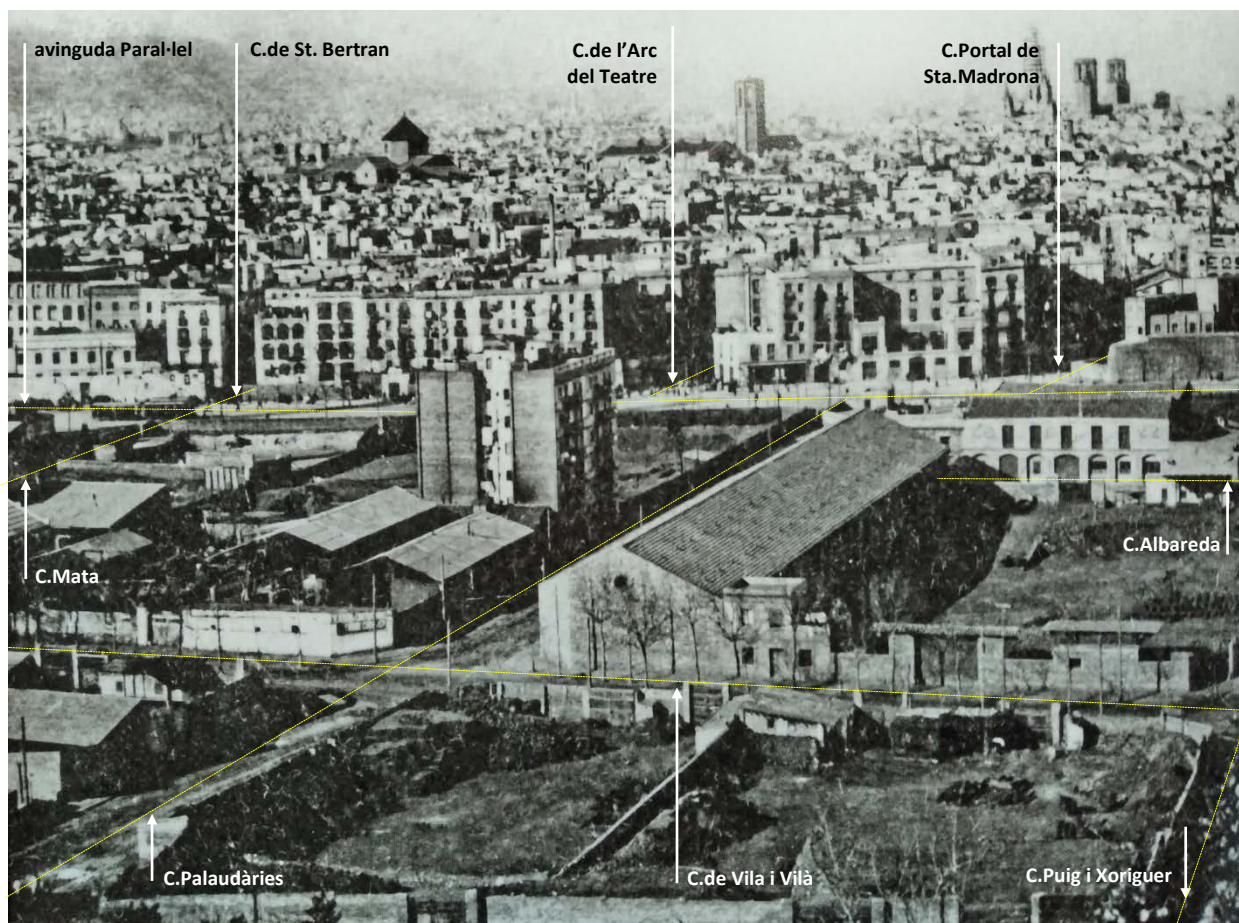


Figura 362. Vista del carrer de Mata cantonada amb el carrer de Vila i Vilà a l'any 1920 (AFB, anotacions de l'investigador).

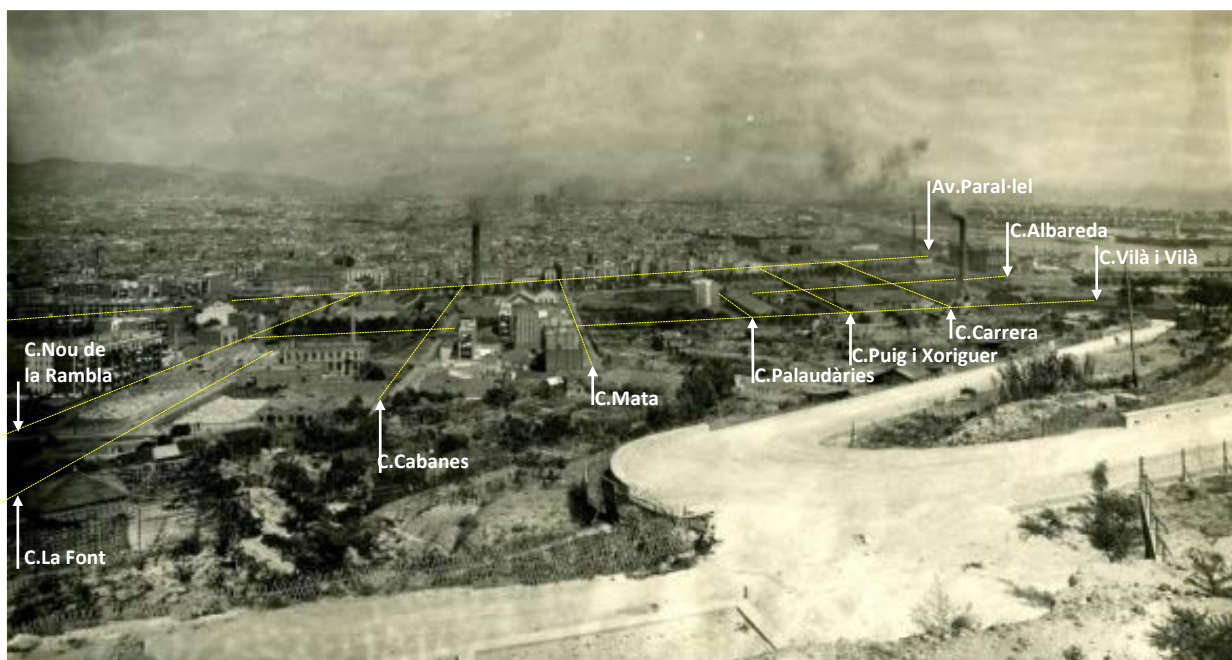


Figura 363. Vista del sector Hortes de Sant Bertran a l'any 1918-1922 (AFB, anotacions de l'investigador).



Figura 364. Vista del carrer Vila i Vilà cantonada amb el carrer Puigxurriquer a l'any 1950 (Sabater, anotacions de l'investigador).

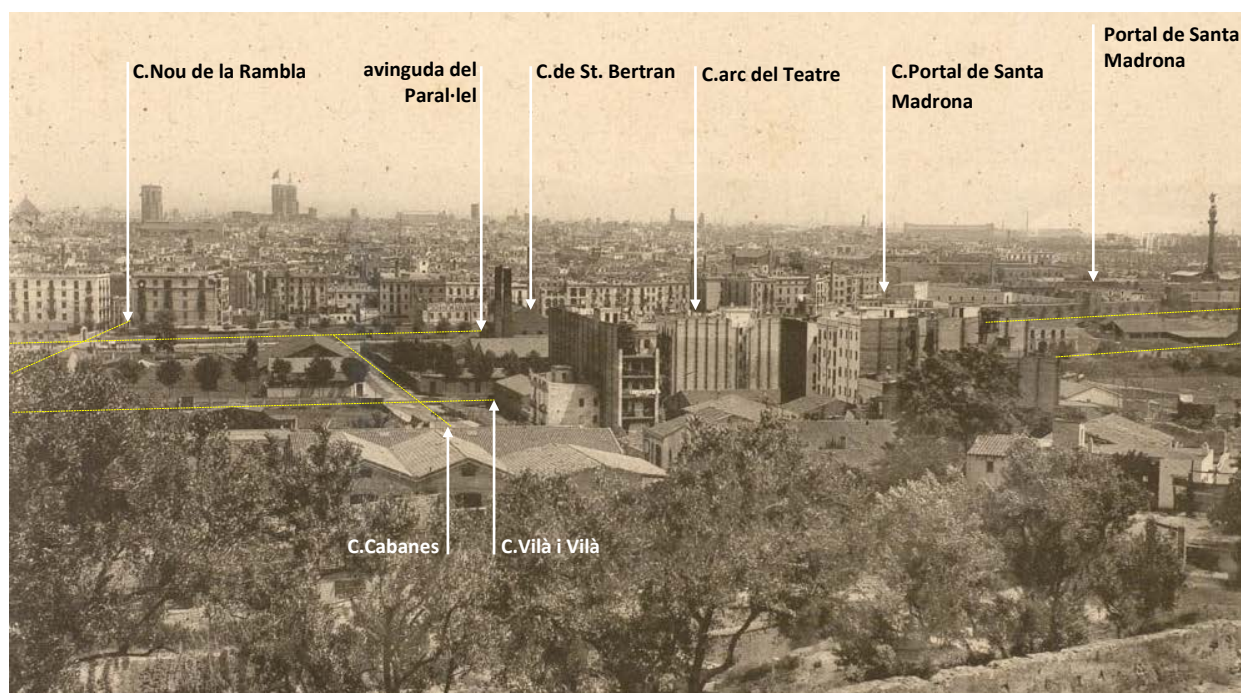


Figura 365. Vista del sector Hortes de Sant Bertran a l'any 1905 (AFB, anotacions de l'investigador).

Més endavant l'aparició de fàbriques de rajoles com la d'Albareda, van atorgar a la zona una nova activitat econòmica que va culminar amb la instal·lació d'un variat tipus de petites indústries, seguint la influència (per proximitat) de l'activitat industrial del barri del Raval.

El carrer de Canals, dit també Carrer Nou de la Rambla o del *Conde del Asalto*, obert a la fi del s.XVIII, comunica el barri amb la ciutat pel Raval (Badenas 1993).

«Estan urbanisades totes les vies de les Hortes de Sant Bertràn, exceptuat un petit troç del carrer d'En Vila y Vilà, al creuar-se ab lo d'en Carrera, per hont passa lo tramvia de Cànn Tunis. Axó perjudica molt les comunicacions, puix allí està la unió ab la carretera del castell de Montjuich. Caracterisa la barriada lo moviment comercial, basat en lo port, la duana y la estació de càrrega del ferrocarril de M. Ç. y A. Ocupan los antichs camps de verdures, coberts y solers tancats que s' utilisan per dipòsits de mercaderies, assenyalamment per carbó. En sos carrers hi han poques cases de vehins, y en canvi, tot són magatzems, fàbriques, tavernes y cafès. Té un fort padrastre, la barriada de les Hortes de Sant Bertràn, en la descàrrega y tràfech del carbó, que s'efectua en aquella part del port. La seva polsina negra ha donat als edificis propers una patina de porquetat mortificant. Reglamentà nostre Ajuntament los dipòsits de carbó, passà son reglament per la tramitació legal, y quan fóu ferm y los tribunals de justícia fallaren contra dels magatzemistes que no l'acataren, tot ha continuat com abans, ab les matexes molesties, per conceptuar-se, en la pràctica, impossible de complimentar la reglamentació del Municipi» (Carreras 1916).

La Vista del carrer *Conde del Asalto* (ara Nou de la Rambla), a la cantonada amb el carrer de Blai en direcció a l'Eixample de Santa Madrona o carrer de Blesa cap a les Hortes de Sant Bertran, a l'any 1930 (figura 366) posa de manifest la important densitat en habitatges d'aquest sector del Poble-sec, amb una gran proliferació d'edificis i amb una pràctica absència d'espais públics. El traçat d'aquest carrer i la seva continuïtat dins la ciutat vella fins arribar a la Rambla, té el seu origen, al igual que el *camí dels molers i de la creu dels molers*, en un antic torrent de Montjuïc.

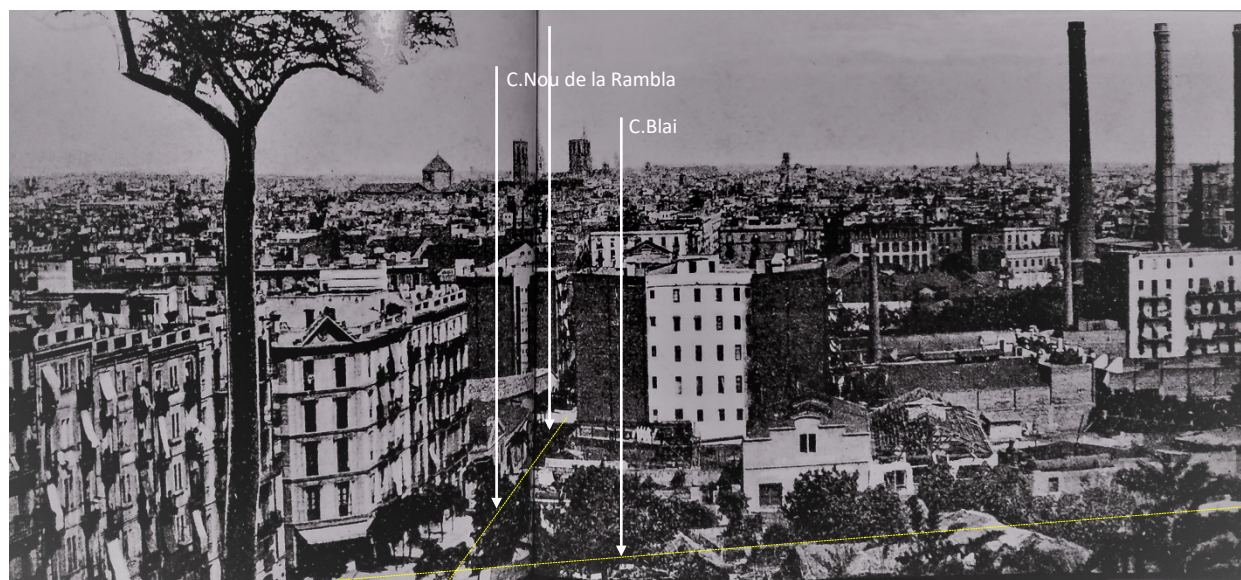


Figura 366. Vista del carrer *Conde del Asalto* (avui Nou de la Rambla) a l'any 1930 (Venini, anotacions de l'investigador).

D'aquesta manera les Hortes de Sant Bertran van perdre el seu caire rural per a convertir-se en una zona industrial i així esdevingué el sector més industrialitzat i alhora d'habitatge obrer del Poble-sec.

La seva urbanització es va caracteritzar per presentar parcel·les i traçat de vials menys rígid que a la zona central del Poble-sec, motivat en bona part per la continuació del sector industrial del raval.

La distribució edificatòria que es va portar a terme però, no es va poder materialitzar d'acord amb les necessitats del moment, doncs els terrenys tenien limitada extraordinàriament la seva edificabilitat en estar inclosos dins la tercera zona polèmica militar³²⁷.

A l'any 1869 però, coincidint amb la supressió de la qualificació dels terrenys com a tercera Zona Polèmica, els terrenys lliures de les edificacions temporals i no consolidats, van ser ocupats de manera simultània i en un termini molt curt, per usos industrials, construcció d'edificacions d'habitatges, així com l'ordenació dels carrers i avingudes de l'espai que l'envoltaven.

³²⁷ En trobar-se proper al Castell de Montjuïc.

«A partir de este momento empezará una verdadera pugna entre los propietarios del suelo y el municipio para conseguir la definitiva elaboración de un plan de urbanización que permitiese convertir en solares para edificar los terrenos de la Hortes de Sant Bertran, que ya habían perdido su antiguo uso agrícola» (Tatjer 1994).

«Don Pablo Codorniu y Busquets, propietario de Barcelona, aprovechando dicho permiso, dividió una pieza de tierra en solares de dos y media mojadadas, al pie de la montaña de Montjuich y formó en ella dos calles, prolongación, mediante una calle transversal llamada de Blay, de otras dos calles abiertas por el mismo Codorniu llamadas de Salvá y de Cabañes» (Voltes 1960).

Els propietaris de les finques havien aconseguit iniciar el procés de transformació urbanística.

Barcelona havia crescut pel sector de les Hortes de Sant Bertran, en el barri del Poble-sec.

Aquest creixement però, s'havia fet, sense seguir cap tipus de planificació urbanística i, a la fi va passar a condicionar els projectes d'ordenació posteriors³²⁸:

És el cas del projecte d'Ildefons Cerdà, que en no mantenir les edificacions existents, el va fer inviable, així com els projectes d'Aran i de Fontserè que recullen propostes contraposades, en tractar de diferent manera els problemes i les afeccions que se'n derivaven de les edificacions i vials existents.

- Projecte d'urbanització integral de Montjuïc. Presentat per Ildefons Cerdà a l'any 1872. Plantejava la urbanització de la muntanya partint de l'esquema general del Projecte de l'Eixample així com del plànol topogràfic que havia realitzat a l'any 1859. Limita la seva ordenació a la carena, deixant el vessant mar fora de la proposta.

Es caracteritza per Mantenir la quadrícula *Cerdiana* (tot i deformar-se quan l'orografia no ho permet³²⁹), la desaparició de la Plaça d'Espanya situant-la en un altre punt de la Gran Via i, la incorporació d'una via que manté la mateixa direcció que l'avinguda del Paral·lel, situada 200 metres més al Sud, establint una transició entre la quadrícula regular de l'Eixample i la malla projectada per a la muntanya.

Aquesta proposta va venir acompanyada de tot un seguit de problemes, deguts en bona part a la impossibilitat d'implantar la seva retícula (figura 367).

En el seu disseny, Cerdà va incorporar l'ortogonalitat del seu projecte, a costa de no mantenir els vials i les edificacions que, en tota aquesta etapa transitòria s'havien anat aixecant.

«Posiblemente este uso propuesto por Cerdà para las Hortes de Sant Bertran así como para el conjunto de lo que ahora conocemos como Poble Sec, junto a su permanencia

³²⁸ Paral·lelament de les propostes d'urbanització de les Hortes de Sant Bertran, es van realitzar les de l'eixample de Santa Madrona i deu anys més tard, 1888, les propostes pel sector de la França.

³²⁹ Algunes de les rasants dels vials principals que va adoptar Cerdà en la seva proposta a Montjuïc, presentaven una considerable pendent.

dentro de la tercera Zona Polémica, fueran la causa por la cual durante bastantes años no se llevó a cabo ningún plan de urbanización en el sector» (Tatjer 1994).

- El projecte d'Aran³³⁰ (1871) segueix el criteri de mantenir el màxim possible la forma de les propietats del sòl, per tal d'afavorir-ne la reparcel·lació. Des d'aquesta perspectiva, manté els camins antics, com és el cas del carrer de Vila i Vilà que, passarà a ser el carrer més important sobre el qual es fonamenta la seva proposta d'ordenació.

El carrer de Vila i Vilà, de 18 m. d'amplada, es converteix d'aquesta manera en la generatriu principal respecte la qual s'orientaran les illes del seu eixample.

La quadrícula resultant però, serà de dimensions variables, amb carrers estrets i sense espais lliures, amb una amplada dels nous solars de 7 m., responent a una edificació del tipus intensiva³³¹ (figura 368).

Tot i no disposar de permís oficial, en els anys que van seguir a l'acceptació del projecte presentat per Narcís Arán, els propietaris dels terrenys van portar a terme la urbanització³³².

«Los proyectos de parcelación solían consistir en abrir una calle central de unos 8 m, dividiendo el terreno en parcelas alargadas de unos 6 m de frente i con una profundidad comprendida entre los 12 y los 30 m, en las que se edificaban casas generalmente de una sola planta. El número de parcelas variaba en función de la superficie del terreno; aproximadamente una finca de una mojada permitía la construcción de una treintena de casas» (Tatjer 1994).

L'ordenació prevista en el projecte d'Aran, és la que ens ha arribat als nostres dies. Tant sols tres aspectes són els que van experimentar modificacions respecte la seva previsió: 1. Aran havia previst una amplada per l'avinguda del Paral·lel de 30 m, en lloc dels 50 m. previstos per Cerdà; 2. Amb motiu de l'ocupació dels terrenys per a les instal·lacions de les centrals elèctriques de la *Sociedad Española de Electricidad* (avui FECSA), no es van portar a terme les apertures dels vials del carrer de Mata fins a l'avinguda del Paral·lel, ni els trams del carrer Albareda; 3. El traçat definitiu del passeig de Montjuïc va experimentar una lleugera modificació.

³³⁰ Possiblement propiciat pels propietaris dels terrenys que donen lloc als carrers proposats: Vila i Vilà, Palaudàries, Albareda, Cabanes i Puigxuriquer.

³³¹ Recollint els interessos dels propietaris, promotors del Projecte, sota les premisses d'assolir el màxim aprofitament dels terrenys amb el mínim cost d'urbanització.

³³² «Ho van fer directament o bé a través dels censos sobre part de les seves propietats. Aquest procés va comportar una fragmentació de la propietat que va condicionar la necessitat de portar a terme operacions de reparcel·lació, per tal de poder convertir-les en solars edificables. Tot això va complicar la instal·lació de grans establiments fabrils que, per tal d'aconseguir els espais que requerien, van tenir que recórrer a l'establiment dels censos, posteriorment efectuar les compres successives de solars i finalment, fins i tot a l'ocupació de carrers per tal de poder unir les propietats adquirides» (Tatjer 1994).

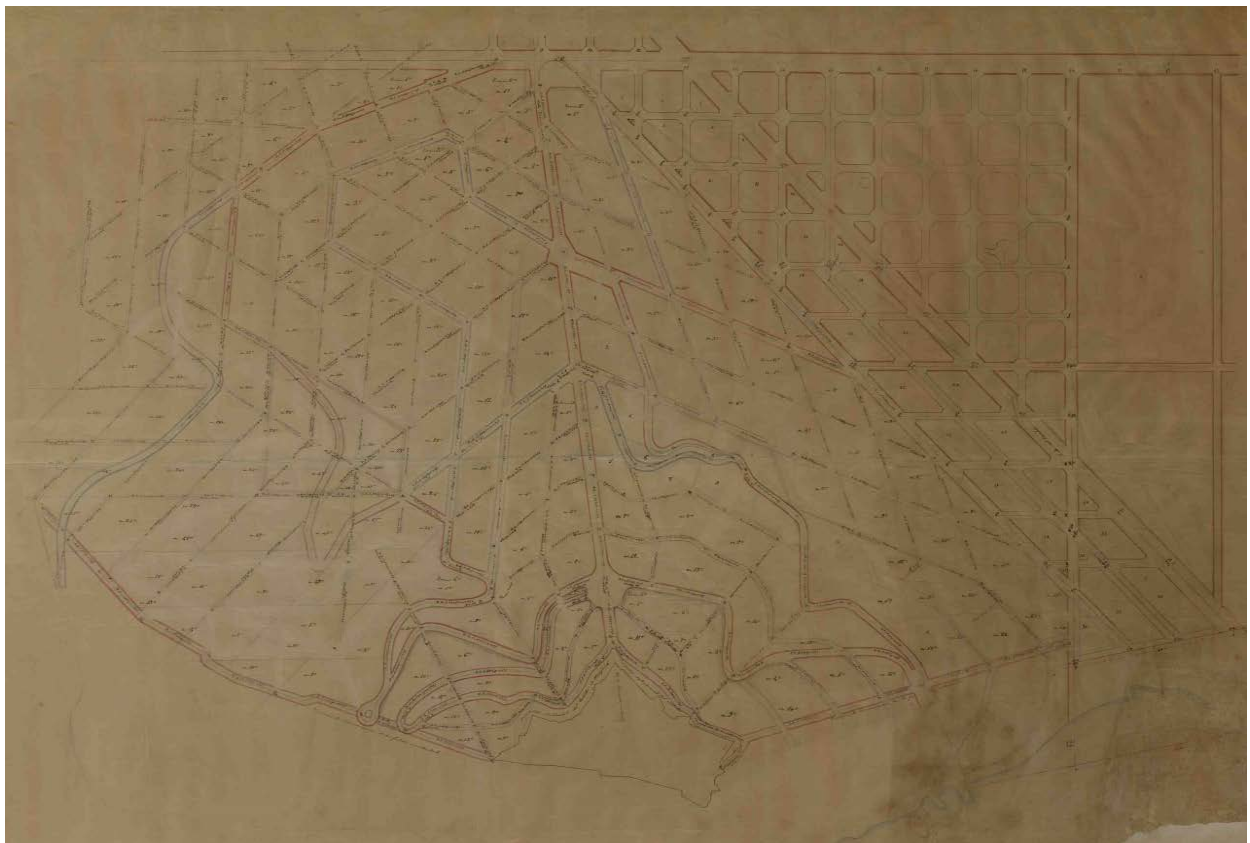


Figura 367. Proposta d'Ildefons Cerdà d'urbanització de Montjuïc, amb una trama de mansanes romboidals adaptades al relleu, entre el castell i la Gran Via i el Paral·lel (AHCB 1865).



Figura 368. Fragment del Plànol del Projecte d'urbanització dels terrenys de les Hortes de Sant Bertran de Barcelona del Mestre d'obres i Aparellador Narciso Aran (AHCB 1871).

• El projecte presentat per Fontserè (1873), incorpora un altre concepte d'eixample, respecte el presentat per Aran, que es posa de manifest en les següents consideracions adoptades:

1. Recupera l'amplada dels carrers proposats per Cerdà en el seu Pla de reforma i eixample, i alhora proposa una urbanització de tipus residencial, al voltant d'una gran plaça barroca enjardinada, totalment porticada (figura 369).

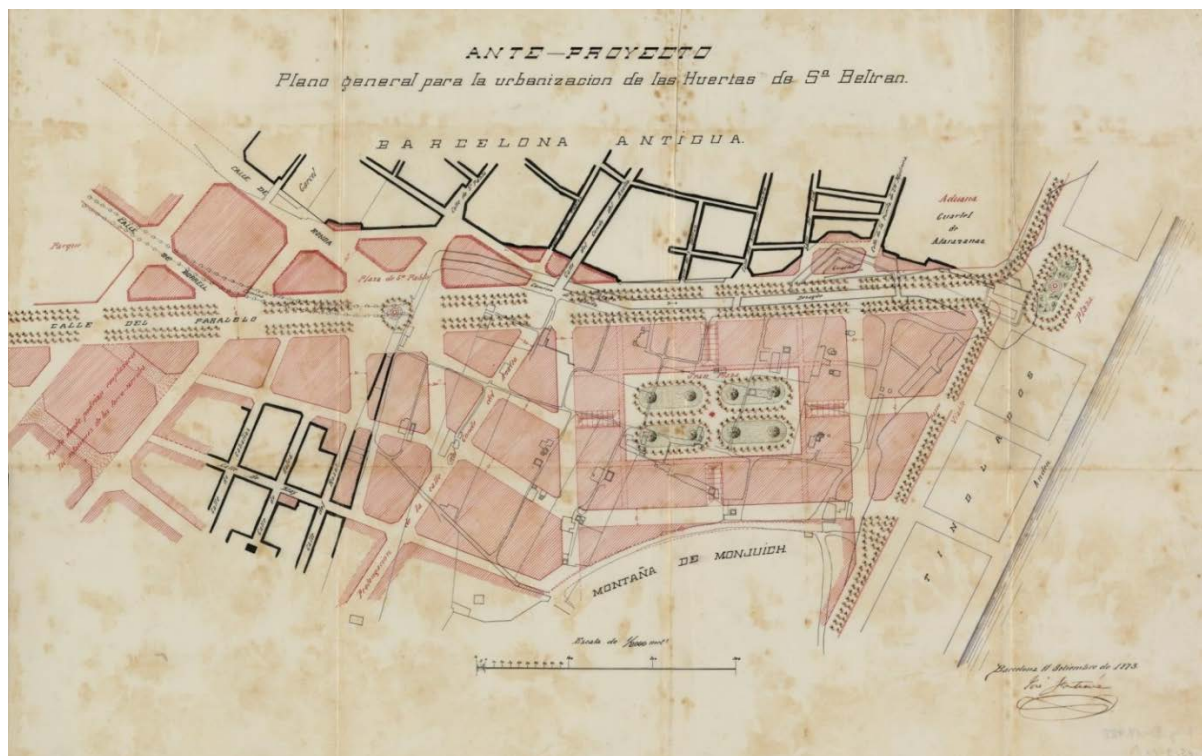


Figura 369. Avantprojecte d'urbanització de les Hortes de Sant Bertran del mestre d'obres Josep Fontserè (ICC 1873).

2. Perllonga el carrer Nou de la Rambla en direcció al carrer Font Trobada, preveient una amplada de vial de 20 m
3. Assumeix les alineacions consolidades dels carrers Blai, poeta Cabanyes, Roser i Salvà
4. Es dissenya fugint en tot moment de l'edificació atapeïda
5. Limita l'alçada màxima de les construccions en tres pisos.

El cost elevat de la urbanització i la dificultat en la reparcel·lació, no van comptar amb la predisposició dels propietaris-promotors dels terrenys, per la qual cosa el projecte no va prosperar.

9.3 SECTOR EIXAMPLE DE SANTA MADRONA

L'Eixample de Santa Madrona (sector comprès entre els carrers Nou de la Rambla³³³ i Rades), que porta el mateix nom que l'actual parròquia del carrer Tapioles, correspon a la part central del Poble-sec. El carrer Nou de la Rambla és un dels principals carrers de comunicació entre el Poble-sec i la ciutat a través del barri del Raval. El carrer de Radas, té el seu traçat sensiblement paral·lel i proper als traçats dels *camins dels molers i de la creu dels molers*.

Va ser en aquest sector per on va començar la urbanització de barri del Poble-sec. L'enderroc de les muralles (1854-1859) i, la desaparició de les Zones Polèmiques Militars (1869) van marcar el seu inici.

La major demanda edificatòria que va experimentar aquest sector, es va localitzar en la zona delimitada pel *carrer dels molers i de la creu dels molers*, tal i com queda reflectit en la toponímia del carrer de la Creu *dels molers* que va prendre el nom de la creu existent en el camí que portava a les pedreres:

En una primera etapa, les edificacions que es van aixecar, es van caracteritzar per:

- Mancança de qualssevol tipus de pla d'alineacions ni urbanístic
- Alineacions i rasants que fugien de qualsevol ordre uniforme i racional
- Sota les limitacions de servitud en pertànyer a la Zona Polèmica Militar, que es va manifestar en edificacions amb caràcter provisional i de planta baixa.

El resultat va ser un creixement, que podríem dir fins i tot caòtic, en forma d'ocupacions temporals, aprofitant en tot moment el traçat parcel·lari existent³³⁴, que estava condicionat per la pròpia orografia i el traçat de les rieres i torrents que l'entravessaven i que a la fi, va marcar el seu posterior creixement.

En aquest sentit, el *camí dels molers* i l'actual carrer de la Creu *dels molers*, tenen un especial protagonisme en coincidir el seu traçat amb la *riera i el torrent dels molers*, respectivament.

Les edificacions precàries i provisionals que s'hi havien aixecat, es van convertir en definitives³³⁵, en conseqüència van forçar l'emplaçament per a les futures edificacions, les quals a més, es van aixecar segons plans de creixement parcials que responien a la conveniència de cada propietari que disposés d'una suficient extensió de terreny (com va succeir en la majoria de finques d'aquest sector).

³³³ Dit també, del *Conde del Asalto* o de Canals. Obert a la fi del s.XVIII.

³³⁴ Es posa de manifest en els aixecaments cartogràfics realitzats per la Brigada Topogràfica de l'Exèrcit (CGEM) a l'any 1853, obra dels enginyers militars i el plànol topogràfic aixecat per Ildefons Cerdà a l'any 1855.

³³⁵ En un principi, degut a restriccions militars, només es va autoritzar l'edificació de cases de planta baixa però a partir de l'any 1869 per l'anul·lació de la tercera àrea d'influència militar, ja se'ls permeté que tinguessin més alçada.

Les edificacions que s'hi van aixecar anaven (igual que en el cas de les Hortes de Sant Bertran), destinades a ser habitatges per a gent modesta.

A l'any 1864, els propietaris dels terrenys, van promoure un expedient per tal de poder edificar sense cap tipus de restricció dins la segona i tercera Zona Polèmica de Montjuïc. En especial i de manera preferent, la major demanda edificatòria es localitzava en la zona delimitada pel *camí dels molers* i de la *creu dels molers*. Cap d'aquestes gestions però va prosperar i la urbanització d'aquests terrenys no es va portar a terme³³⁶.

«Se suceden entre 1867 y 1875 varias propuestas y contrapropuestas, obra de ingenieros militares, de propietarios individuales y del propio ayuntamiento, mientras los propietarios, en general, continúan solicitando llevar a cabo parcelaciones que, en su mayoría, se sitúan junto a la Creu dels Molers. Ejemplo de este tipo de urbanizaciones serán las de los hermanos Laribal – entre el torrente de la Font Trobada y el camino de la Creu dels Molers -, la de Francisco Domingo, la de Juan Racionero, y la de Juan Serrahima, en la prolongación de la calle Blasco de Garay; en muchos casos estas parcelaciones fueron aprobadas por las autoridades militares constituyendo, como antes hemos señalado, elementos de fijación del trazado de la definitiva urbanización» (Tatjer 1994).

A l'any 1872, els propietaris dels terrenys, van presentar el *Projecte de parcel·lació i d'alineacions centrat en l'actual plaça de Blasco de Garay, proposat per la Comissió de propietaris* (figura 370).

«La seva urbanització es va realitzar per iniciativa privada seguint els tradicionals models suburbans dels pobles del Pla de Barcelona. El 1867, anteriorment al pla d'urbanització de les Hortes de Sant Bertran de N.Aran de 1871, es va dibuixar un projecte de parcel·lació i d'alineacions centrat en l'actual plaça de Blasco de Garay. Es creu que aquest projecte sortí de l'acord de les famílies propietàries dels terrenys, Espada i Padrol, i va ser aprovat per l'ajuntament el 29 de juliol de 1868 però se'n desconeix l'autor» (Sanahuja i Gómez 2004).

Alguns dels plànols presentats en el projecte estan signats per l'enginyer militar Eusebio Vugara a l'any 1867 i d'altres són anònims i sense data.

Per tal d'afavorir-ne la reparcel·lació, es planteja l'ordenació, tant pel que fa als límits fixats, com el traçat, seguint els antics camins rurals que s'estenien des del carrer de Fontrodona fins

³³⁶ «La Comandància d'Enginyers del Ministeri de Guerra s'hi oposava, ja que afectava les zones polèmiques del castell (en una part considerable del muntijol no s'hi podia construir). Per la seva part, l'Ajuntament pretenia qualificar bona part de la muntanya com a àrea no urbanitzable d'interès públic, cosa que afectava negativament els propietaris dels terrenys. Al consistori municipal no l'interessava l'abolició de les servituds militars, ja que mantenia a preus assequibles els terrenys de la futura Exposició de 1913» (Fernández 2010).

al camí de Santa Madrona, actual carrer de la Concòrdia, coincidint amb el traçat del *camí dels molers* (Sanahuja i Gómez 2004).

Els carrers estan projectats enllaçant gairebé sense discontinuïtat amb l'Eixample de Sant Antoni i la muntanya de Montjuïc. Aquest fet posa de manifest els dos factors determinants en el desenvolupament urbanístic d'aquest eixample, per un costat l'apertura de l'avinguda del Paral·lel i, per l'altre (no menys important), la urbanització rural de la muntanya de Montjuïc, d'acord amb el projecte de l'arquitecte Josep Amargós. Era impensable portar a terme la urbanització d'aquest sector, sense tenir definits ambdós límits.

«Es natural que siendo la barriada la Fransa cuyo plano de reforma y de nuevas alienaciones es debido también al señor Amargós la parte más extensa de la zona de ensanche de Santa Madrona sean complemento uno de otro los planos de urbanización de Santa Madrona y de la montaña de Montjuich. No podrían pues intentarse obras grandes y completas en la zona del ensanche de Santa Madrona sin el seguro destino de su zona limítrofe, la montaña. Afortunadamente hoy puede emprenderse fructífera campaña para lograr completar mejoras pues se hallan bien fijados los límites y condiciones de porvenir de sus zonas colindantes» (La Vanguardia, 16 de desembre de 1908).



Figura 370. Fragment del Plànol de l'Eixample de Santa Madrona de 1872 (Roca 2000).

Altres propietaris com els germans Joan i Josep Albiral, un any després, demanaren també la parcel·lació dels seus terrenys, seguint les alineacions proposades en el projecte, per edificar-hi cases.

La gran coincidència entre els carrers proposats respecte dels camins existents, comporta que ens trobem davant d'una reparcel·lació senzilla que va afectar tant sols a un nombre reduït de propietaris.

El resultat però va ser un eixample que va patir molts problemes per urbanitzar-se:

- Es va fer de forma caòtica
- Amb una quantitat important de sol indefinit entre les noves alineacions i els camins existents
- Cases massa altes
- Carrers amb una àmplia varietat d'alineacions i rasants
- Oposat al model d'Ildefons Cerdà, es caracteritza per presentar un tipus d'ocupació intensiva:
 1. Parcel·les amb façanes a partir de 6 m.
 2. Fondària promig d'edificació de 25 m.
 3. Carrers massa estrets, entre 10 i 18 m. i sense xamfrans
 4. Com a únic espai lliure la plaça Blasco de Garay³³⁷ amb només 34 metres de costat
- En el que la parcel·lació anava variant a mesura que s'anava edificant doncs, la pròpia orografia del terreny requeria adoptar solucions geomètriques diferents a la parcel·lació rectangular de 6 x 25 metres prevista³³⁸.

En aquesta amalgama de vials, les edificacions s'hi van aixecar sense més criteri que el del seu propietari, adoptant l'estructura característica de suburbi.

Aquest fet va motivar la intervenció de l'Ajuntament per a intentar de resoldre-ho.

«Así formado el suburbio y dada su importancia el Ayuntamiento creyó necesario regular su crecimiento, corregir algunos de sus defectos e intento la formación de un plan de alineaciones y urbanización que llevó a cabo con tanto éxito el arquitecto, señor Amargós. No paró aquí el ayuntamiento sino que quiso para esta zona los beneficios de la ley de ensanche. Y aquí empieza otra era penosa y de crisis, aunque socialmente pensando de reparación de yerros pasados. El plan, a pesar de sus buenas condiciones, adolecía forzosamente de los defectos de las primitivas edificaciones y el respecto a los intereses creados había limitado el lápiz del arquitecto, a cuya resolución se había sometido un problema muy difícil» (Vallhonrat 1908).

La proposta passava entre d'altres, per eixamplar els carrers i adequar les seves alineacions i rasants, però en aquests s'hi trobaven ja, un gran nombre d'edificacions altes aixecades, el que feia inviable rectificar la realitat existent.

«Comenzarán en breve los trabajos para el desmonte de la pequeña loma que cierra

³³⁷ «Aquesta plaça es convertí en l'espai central de la nova barriada i és un dels pocs exemples de plaça d'estil anglès amb edificacions en angle a les cantonades» (Sanahuja i Gómez 2004).

³³⁸ «Tot el procés edificador donà lloc a la construcció de cases de diverses plantes seguint els models de distribució i equipaments propis de finals del s.XIX i, encara ens trobem avui dia molts exemples de carrers com els de Salvà, Elkano i Magallanes, alguns datats entre 1874 i 1876 i que formaven conjunts impositius homogenis» (Sanahuja i Gómez 2004).

en Montjuich la calle de Canals, del Poble Sech. Podrá así verse desde la Rambla el sitio conocido por la "Font trobada" y se facilitará el paso hacia el distrito de Hostafranchs que estará en comunicación directa con el PobleSech» (Diario de Barcelona, 20 de setembre de 1880).

«Principian con suma actividad las obras para el desmonte de una pequeña colina situada en la falda de la montaña de Montjuich, con objeto de prolongar la calle de Canals, en la Rambla de Santa Madrona» (Diario de Barcelona, 5 d'abril de 1881).

Tant és així que, transcorreguts uns anys, finalment l'Ajuntament es va veure forçat a legalitzar aquestes construccions, amb el que això va comportar.

«Poble Sech nomenà la veu popular a una barriada obrera construïda del 1856 al 1867 al repeu de la montanya de Montjuhich, junt a les Hortes de Sant Bertran y fora del projecte de Ciutat Nova. La formen carrers estrets, ab pujades vers la montanya. L'Ajuntament li donà lo nom oficial d'Ensanxe de Santa Madrona (1 Maig 1877); però fins la R. O. de 21 Març 1907 no logrà assimilar-lo a les demás urbanisacions del plan Cerdà, per los efectes tributatus y legals. Lo Govern accepta en sa R. O. los fets consumats, tant en lo que pertoca a la poca amplada de les vies públiques, quan al excessiu desnivell d'alguna d'elles que arriba al 1 per 100. Quedà, des de llavors, legalisada la urbanisació de tota aquesta part de Ciutat, que abarca les barriades conegudes per Poble Sech, La França y Hortes de Sant Bertràn» (Carreras 1916).

A finals de s.XIX l'eixample de Santa Madrona es caracteritzava per un ús majoritàriament residencial (figura 371), amb implantació d'alguna fàbrica, a diferència de les Hortes de Sant Bertran, en les que es posa de manifest l'ús destinat majoritàriament a l'activitat industrial, molt superior a l'ús residencial que queda limitat a un petit nucli d'edificacions entre els carrers de Vila i Vilà, Mata i Cabanes.

Dins d'aquest ús majoritàriament residencial, els terrenys que es troben urbanitzats en la seva pràctica totalitat, són els que segueixen el traçat del *camí dels molers* (actual carrer Concòrdia) i *camí de la creu dels Molers* (actual carrer Creu dels molers), als que si sumaran els terrenys del carrer Blai i plaça del sortidor.

«Pel que fa a serveis, a la dècada dels anys 80 del s.XIX, començà la canalització d'aigua cap a les cases particulars a càrrec de l'empresa d'Aigües del Llobregat. El 1886 arribava a les rodalies de la Plaça de Blasco de Garay i als carrers de Tapioles i de Blai, i dos anys més tard al carrer de la Creu dels Molers. Respecte a la il·luminació, la proximitat de la central de Mata va fer que el Paral·lel fos un dels primers carrers que comptés amb instal·lació de fanals elèctrics » (Sanahuja i Gómez 2004).

Tot i això, quedaven encara prou mancances per cobrir. Un exemple el tenim en la reivindicació de millors serveis per part dels veïns *«Era tal la manca dels mateixos que els veïns del carrer Margarit al novembre de 1894 van celebrar una revetlla popular per a celebrar la instal·lació d'una font pública que es va instal·lar en l'encreuament amb el carrer d'Elcano, que encara subsisteix» (Badenas 1993).*

L'ordenació prevista en el *Projecte de parcel·lació i d'alineacions centrat en l'actual plaça de Blasco de Garay, proposat per la Comissió de propietaris, és la que ens ha arribat als nostres dies.*

Tant sols dos aspectes són els que van experimentar modificacions respecte la seva previsió:

1. L'eixamplament de la plaça Blasco de Garay
2. Una lleugera modificació del traçat dels carrers de Blai i de Cano en sentit a la muntanya



Figura 371. Fragment de la Vista panoràmica des de la Plaça d'Espanya, dels terrenys del sector de Santa Madrona, a principis del s.XX. S'observa que estan completament edificats i amb un ús residencial (AFB, anotacions de l'investigador).

9.4 SECTOR DE LA FRANÇA

El sector de La França (comprès entre els carrers de Rades i Lleida), és el sector situat als començaments de la muntanya de Montjuïc, corresponent a la vessant de la muntanya no afectat per la prohibició militar de construir. Hi ha diferents teories sobre l'origen del seu nom:

«Una d'elles fa referència a un espadat (pendent) petit propi d'una pedrera, en contrast amb un espadat gran com és el Morrot. Una altra ens remet a la història d'una fàbrica amb un gran nombre d'obriers d'origen francès que van venir a Barcelona en els inicis de la industrialització, i una tercera considera que el nom vingui d'un dels primers establiments comercials de la zona, que duia el nom de La França» (Sanahuja i Gómez 2004).

Aquest sector és on, a principis del s.XX, l'Ajuntament decidí ubicar els pavellons de l'Exposició Internacional de 1929, fet que va provocar la seva divisió en dos parts, una part anomenada la França pròpiament dit, que actualment és dins del Poble-sec, i el barri de la Font de la Guatlla, amb tots els pavellons de la Fira que els separen.

La urbanització comença per carrer Radas coincidint a l'altura de l'avinguda del Paral·lel, amb la cruïlla dels antics *camins dels molers i de la creu dels molers*, i finalitza en el carrer Lleida, límit de l'espai ocupat amb motiu de l'Exposició de 1929.

La urbanització d'aquests terrenys, a diferència dels altres sectors del Poble-sec, es va poder realitzar seguint el plans urbanístics, concretament segons els plànols de Josep Amargós, presentant un amplitud d'espais públics i amb les cantonades en forma de xamfrà, seguint la mateixa definició inclosa en el Pla de reforma i eixample d'Ildefons Cerdà.

En els seus orígens (1858) i fins la desaparició de les zones polèmiques militars (1869), era un lloc de pedreres amb alguna caseta prop del *camí de la creu dels molers* que progressivament es va anar ocupant per diferents fàbriques i tallers, així com modestes edificacions residencials, ocupades majoritàriament pels treballadors que feinejaven en aquestes indústries i les pedreres properes.

La seva orografia costeruda i, el fet de no formar part del Pla de Reforma de l'Eixample, condicionava que els solars fossin més barats i, els lloguers més assequibles per la classe proletària. Això i el fet que aquestes edificacions es van realitzar sense cap tipus de control per part de les Administracions, va donar lloc a la formació d'una barriada d'estructura caòtica i d'habitatges modestos que li va conferir constituir-se com a suburbi de la ciutat.

Les edificacions existents estaven situades a la zona menys accidentada de la muntanya, majoritàriament en el límit amb el sector de Santa Madrona, a l'entorn dels carrers del *Laurel* (avui Concòrdia), de les Canteres, Grasses i Mare de Déu del Remei, així com el nucli a

ponent limitat per la Gran Via de les Corts Catalanes. La major part d'aquests carrers han perdurat fins l'actualitat (figura 372).



Figura 372. Vista de les edificacions existents a La França, en el seu límit amb el sector de Santa Madrona a l'any 1870 (AFB, anotacions de l'investigador).

Des d'un punt de vista urbanístic, l'any 1882 és la data determinant que marcarà un punt d'inflexió en el seu desenvolupament, amb la redacció del Pla d'ordenació proposat pels enginyers militars i, l'encàrrec de l'aixecament del plànol topogràfic del sector, segons acord municipal del 29 de novembre de 1882.

Fins aquest moment, el creixement s'havia portat a terme d'una manera completament anàrquica i seguint criteris merament especulatius que recollien els interessos dels propietaris, sense cap tipus de plantejament. «Fins a la dècada dels 70 del s.XIX, no es donà una proposta especial d'ordenació. Concretament al 1872, uns quants propietaris intentaren perllongar els carrers de Santa Madrona per enllaçar-los amb l'Esquerra de l'Eixample» (Sanahuja i Gómez 2004).

Tot això havia derivat en una situació de desordre i indefinició que generava problemes urbanístics i viaris, amb la conseqüent afectació a la vida quotidiana.

Tot plegat comportava un creixement no sostingut que alentia el seu desenvolupament i condicionava un ritme inferior als dels sectors confrontants.

Es posa de manifest, contrastant amb el sector de Santa Madrona. Quan aquest a l'any 1870 es trobava en una fase molt avançada en el seu procés d'urbanització i edificació, en el sector de La França, al contrari, tant sols hi havia edificacions aïllades.

En aquest context, la indefinició urbanística era un fet que calia afrontar.

«L'Ajuntament va decidir que calia fer un plantejament seriós de la urbanització de la França. D'altra banda, els propietaris hi estaven interessats per la proximitat de l'emergent Eixample, la qual cosa revaloritzava els solars. La primera decisió municipal va ser encarregar l'aixecament del plànol topogràfic, que havia de permetre un coneixement detallat de l'estat del territori i la seva orografia» (Fabra 2017).

Per tal de portar-ho a terme, l'Ajuntament va encarregar a Salvador Vigo, l'aixecament topogràfic. Aquest plànol³³⁹ (figura 373), presentat a l'any 1885, va ser cabdal i va establir les bases de partida per a poder capgirar el creixement urbanístic del sector.



Figura 373. Fragment del *Plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la França y zona inmediata de la ladera de Montjuïc* (Vigo 1885).

El plànol ens permet apreciar les característiques de l'ocupació dels terrenys, amb la identificació de les propietats, majoritàriament agrícoles així com els carrers que estaven urbanitzats, i les edificacions que en ells s'hi troben, concentrades majoritàriament al límit amb el sector de Santa Madrona. En aquestes dates, l'avinguda del Paral·lel, encara no s'havia urbanitzat.

Un cop presentat aquest plànol, l'Ajuntament va convocar un concurs de presentació d'avantprojectes per a la urbanització del sector de la França. Segons l'acord municipal de l'1 de juliol de 1886, tenia l'objectiu següent:

«el estudio de un anteproyecto y la formación subsiguiente de un proyecto completo de urbanización de la zona que comprende la Antigua barriada conocida con el nombre de

³³⁹ Abastava la totalitat del sector, des de l'Eixample de Santa Madrona (carrer de Radas), fins a Hostafrancs (Gran Via de les Corts Catalanes). L'avinguda del Paral·lel i la muntanya de Montjuïc eren els altres límits.

“La Fransa” y los terrenos inmediatos de la montaña de Montjuich existentes entre el ensanche de Santa Madrona, el del ingeniero señor Cerdà y la Riera de Magoria [...]» (Fernández 2010).

Del total dels 13 avantprojectes presentats (un d'aquests era d'en Salvador Vigo), va resultar escollit (1887) el de l'arquitecte Josep Amargós. *«S'hi van presentar tretze treballs, dels quals van resultar premiats els avantprojectes de Josep Amargós, «Vialidad» (1r premi); Salvador Vigo de Soler, «Que hubiera hecho Cerdà en igual caso» (1r accèssit), i Josep Torner Bruguera, «Un dato más» (2n accèssit)»* (Fernández 2010).

El d'Amargós, *Anteproyecto de urbanización de la barriada de la Fransa y la zona inmediata de la ladera de Montjuich* de l'any 1887 es va caracteritzar (a diferència de Salvador Vigo i Josep Torner), en tenir en compte la realitat dels terrenys (característiques topogràfiques i poblacionals) sense prescindir de les alineacions preexistents, convertint-lo en un sector residencial traçant una via de ronda entre els camins existents i els carrers projectats que enllacen amb la Gran Via de les Corts Catalanes³⁴⁰.

Tres anys més tard (1890) Amargós va presentar el corresponent *Proyecto de urbanización de la Fransa y terrenos inmediatos de la Montaña de Montjuich* de 1890 (figura 374), que va ser aprovat un any més tard (1891).

«El projecte s'adaptava al màxim a les preexistències físiques del territori i millorava alhora l'accessibilitat i la mobilitat de la barriada sota els criteris següents: comoditat i facilitat de trànsit, proporcionalitat dels carrers i illes d'edificis, higiene i economia. Perquè això fos possible, es combinaven i juxtaposaven dues tipologies de traçat urbà: un planejament ortogonal en quadrícula —que permetria la parcel·lació fàcil dels edificis d'habitatges—, i una estructura radial formada per cinc grans avingudes connectades amb el carrer del Marquès del Duero (l'avinguda del Paral·lel). La topografia abrupta del cim de la muntanya no permetia l'ocupació de les cotes més altes de Montjuïc. Malgrat això, aquest paratge eminentment forestal va ser destinat com a parc» (Fernández 2010).

En el dictamen corresponent a les respostes sobre les al·legacions al projecte presentades per la ciutadania, Amargós va concretar que, en referència a la prolongació del *carrer de la creu de les canteres* ni de cap de les barriades de Sant Madrona i Sant Bertran no era convenient prendre acord al respecte fins que no estigués definit el vial que ha de limitar ambdós sectors.

«En la Memòria del projecte, Amargós detalla, raona i desgrana les claus del seu projecte. És tot un exemple de ponderació, coherència i meticulositat» (Fabra 2017).

³⁴⁰ El jurat del concurs va ordenar la modificació puntual de l'avantprojecte guanyador i per això Amargós va rectificar la prolongació del carrer del Parlament, la forma de la plaça constituïda per l'encreuament dels carrers de Tamarit i de Tarragona, la prolongació de la via de ronda en direcció a les hortes de Sant Bertran i l'amplada del carrer que unia la via de ronda i la Gran Via de les Corts Catalanes.

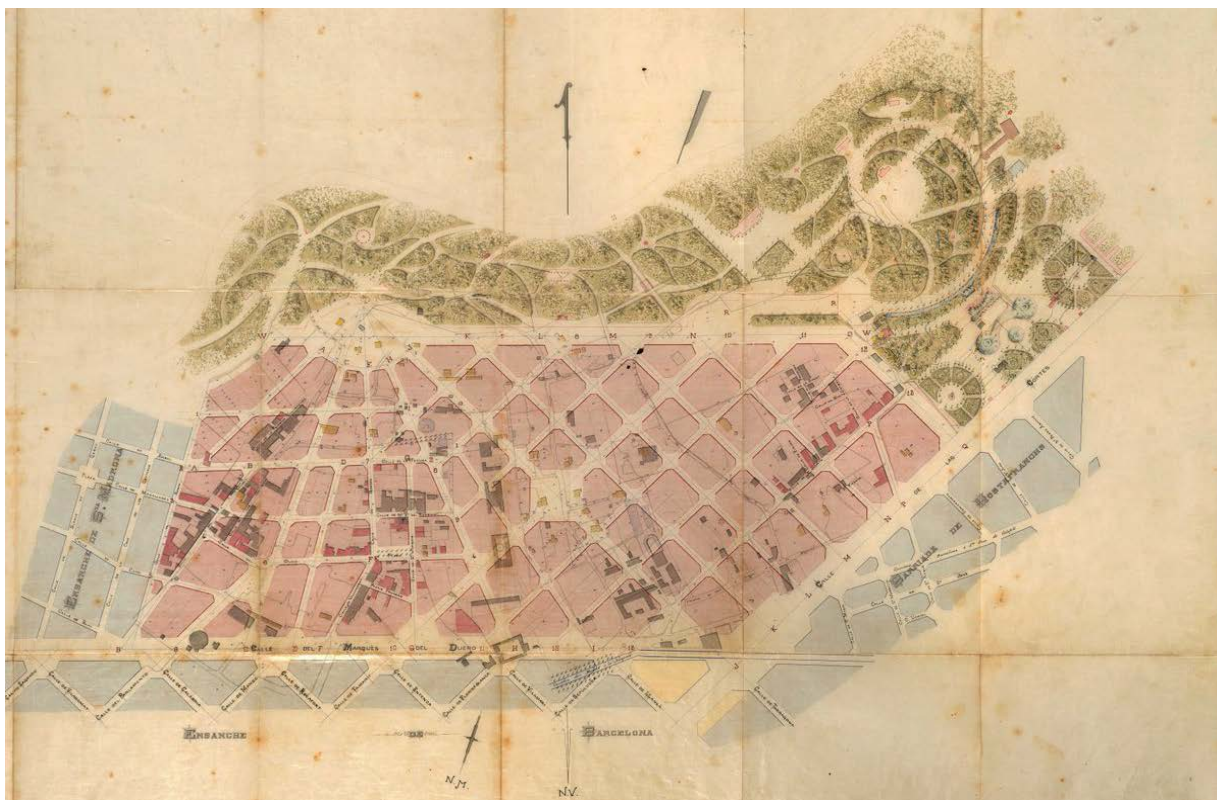


Figura 374. Projecte d'urbanització de la França (Amargós 1890).

Amargós descriu la situació legal de les construccions que s'hi troben edificades, diferenciant les que tenien llicència militar, d'aquelles que tenien llicència municipal i, en el darrer cas, aquelles que no disposaven de cap permís. Aquesta descripció ens permet datar cronològicament les construccions. Les primeres (llicència militar), ens permet situar-les en data anterior a 1869 (data de derogació de les zones polèmiques).

En una primera anàlisi posa de manifest que les condicions d'urbanització son deplorables, doncs com a resultat del descontrol per part de l'Ajuntament, la trama viària existent està formada per carrers massa estrets i mal orientats, als que cal afegir una deficient connexió.

En referir-se als assentaments, s'hi refereix com a habitatges modestos que no es corresponen amb la proximitat a l'Eixample d'en Cerdà.

El sector a urbanitzar ocupa una extensió de 90 hectàrees i s'identifica amb un hexàgon irregular, en el que les zones més properes a la muntanya presenten desnivells molt significatius i, amb una orografia caracteritzada per les modificacions que ha anat experimentant, conseqüència de les activitats de les pedreres i les bòbiles. Les edificacions que s'hi troben aixecades responen, en una part molt significativa, a edificacions precàries, majoritàriament coberts, dipòsits, pous, magatzems, etc.) (figures 375 a 378).

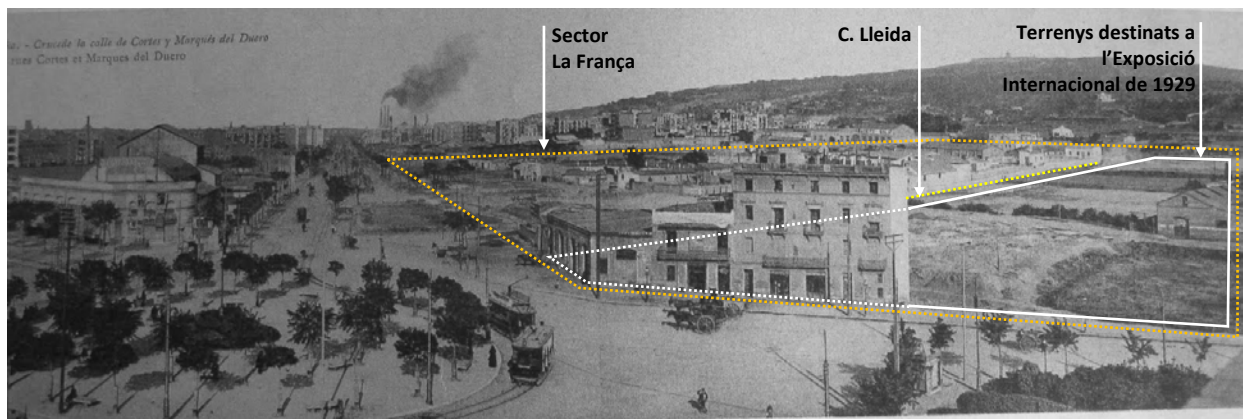


Figura 375. Vista panoràmica des de la Plaça d'Espanya dels terrenys del sector de la França a principis del s.XX (Toldrà 1900, anotacions de l'investigador).

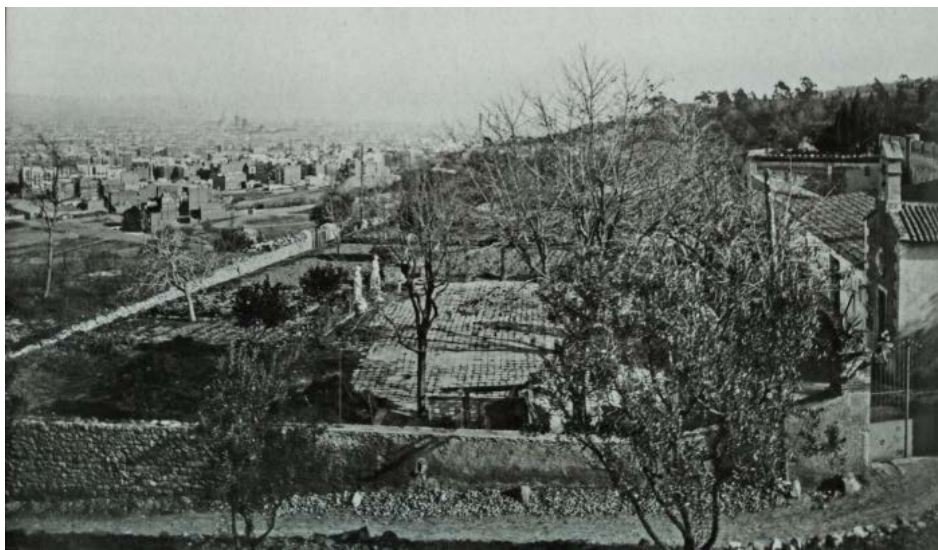


Figura 376. Vista del sector de l'eixample de Santa Madrona a l'any 1915 des de l'ermita (AFB).

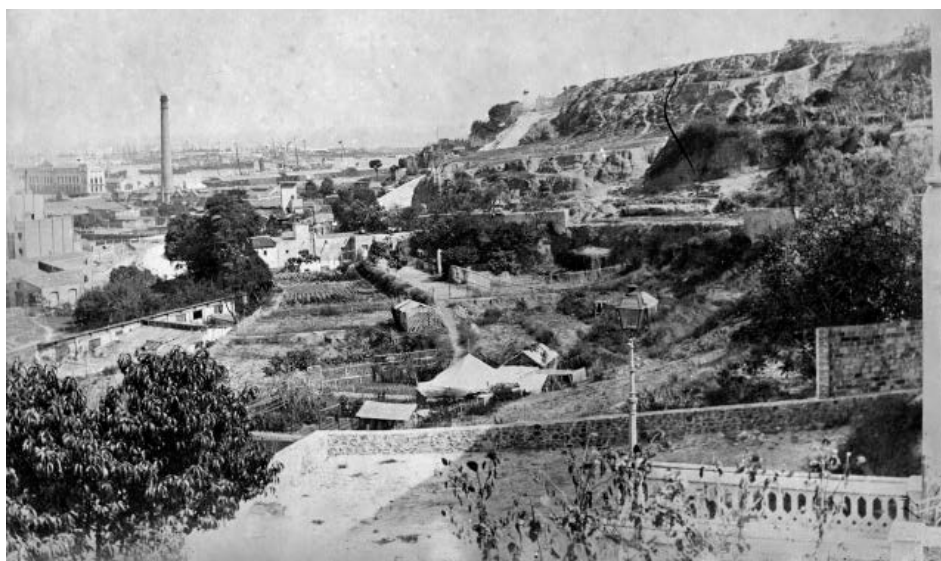


Figura 377. Vista del sector de les Hortes de Sant Bertran a l'any 1915 (AFB).



Figura 378. Vista del sector de la França, en el seu límit amb el passeig de l'Exposició, a l'any 1915 (AFB).

En aquesta memòria, Amargós aprofundeix també en la descripció i anàlisi dels sectors confrontants.

Del sector de Santa Madrona, s'hi refereix d'una manera negativa: 1. Carrers estrets; 2. Pendent excessiva en acostar-se a la muntanya (fins i tot pitjor que en el cas de la França); 3. Deficient connexió viària amb els carrers de l'Eixample doncs cap d'ells és una continuïtat de la trama de l'Eixample (Fabra 2017).

Del sector de l'Eixample, posa de manifest la seva admiració pel *Pla de reforma i eixample d'Ildefons Cerdà*, i en destaca de manera especial, l'encert en els xamfrans i la proporció entre l'edificació i l'amplada dels carrers (aquest darrer l'aplicarà al seu projecte).

En el cas d'Hostafrans, menciona l'existència del carrers confrontants i la previsió d'urbanització d'acord amb el *Pla de reforma i eixample d'Ildefons Cerdà*.

En base a totes aquestes consideracions, procedeix l'anàlisi de la vialitat, en la que desenvolupa la problemàtica de l'encaix dels carrers existents dins la nova xarxa prevista:

- Parteix de l'estat defectuós de la vialitat, i la manca de connectivitat directa entre ells
- Agrupa la xarxa de carrers en dos blocs en funció de l'orientació. En aquest disseny, alguns dels carrers son coincidents amb els existents, altres son nous
- Proposa que alguns carrers existents, sobretot aquells que tenen una orientació deficient, esdevinguin passatges
- Preveu que alguns dels camins existents, hauran de desaparèixer, en no poder-se acoblar a la nova xarxa de carrers

- Planteja una solució contemporitzadora per resoldre la problemàtica que presenten els carrers urbanitzats i les seves edificacions existents (residencials i industrials)³⁴¹, davant el dilema de prescindir o de mantenir les alineacions ja existents

«Els criteris podien ser tres:

- a) Prescindir de les alineacions actuals*
- b) Respectar totes les alineacions actuals del moment*
- c) Solució intermèdia que passa per un eclecticisme contemporitzador*

Es decanta per la solució contemporitzadora (criteri c). Enderrocar tots els edificis (criteri a), implicaria unes despeses molt elevades que faria inviable econòmicament el nou projecte d'urbanització. Òbviament, descarta respectar totes les alineacions actuals (criteri b) perquè seria mantenir els defectes constatats» (Fabra 2017)

- Aquesta solució contemporitzadora es fonamenta en el fet que, la decisió serà la que resulti de l'anàlisi de les condicions topogràfiques

«Amargós davant del dilema optà per escollir una solució o l'altra depenent de les condicions topogràfiques. Al costat de l'Eixample de Santa Madrona, zona lleugerament accidentada, tracà alineacions irregulars. A la zona situada entre el carrer de Rades i l'actual carrer de Lleida adoptà un sistema radial amb una plaça a l'origen de les vies situada sobre l'antiga pedrera, i adaptant-se a les alineacions existents i enllaçant amb l'Eixample de Santa Madrona. També tingué molt en compte la comoditat i facilitat de tràfic, la higiene, l'economia i la proporcionalitat entre vies i illes, reconeixent vàlida la de Cerdà» (Sanahuja i Gómez 2004).

- Proposa la prolongació d'alguns carrers previstos en el Pla de reforma i eixample d'Ildefons cerdà: Parlament, Tamarit i Tarragona

«La intersecció d'aquests dos últims generaria una nova plaça central al sector que, d'haver-se fet, estaria situada més o menys a l'actual plaça de l'Univers. Cal remarcar un detall prou important: el carrer Tamarit adquiriria una importància especial perquè connectava de manera rectilínia amb el mercat de Sant Antoni» (Fabra 2017)

- Proposa eixamplar alguns carrers vells, per ser massa estrets, és el cas del carrer Laurel (actual carrer Concòrdia) que segueix el traçat del *camí dels molers* i per a fer-ho, preveu enderrocar les edificacions d'un dels dos costats

- Proposa idees concretes per a la vessant nord-oest de Montjuïc, creant un nou parc

³⁴¹ «En el projecte d'Amargós es comptaven una desena de bòbiles i fàbriques de rajoles, en la prolongació del carrer de Tarragona cap a Montjuïc i al *camí de la creu dels molers*. En destacaven les d'Amigó, la d'en Tarrès i la d'en Ricart, aquesta última donaria lloc a un carrer del barri. També la fàbrica de fòsfors de Folch i Guilló als carrers de Radas i La Palma» (Sanahuja i Gómez 2004).

- Estableix els requeriments tècnics de disseny: 1. Els carrers tindran una amplada mínima de 10 metres; 2. Estableix una proporció entre voreres i calçada a fi de protegir els vianants dels vehicles; 3. Selecciona un paviment adequat per els carros³⁴²; 4. Construcció de les clavegueres als carrers que presenten major pendent; 5. Tenir en compte l'orografia i la importància de les rasants de cara a la correcta evacuació de les aigües de pluja; 6. Les illes de les cases no haurien de sobrepassar els 74 metres (més petites que les de l'Eixample); 7. Les cantonades serien en forma de xamfrà³⁴³.

«D'ençà de la seva aprovació definitiva, es va aplicar lentament. A tall d'exemple, les noves cantonades que s'originaven van adoptar la forma del xamfrà. Les que trobem amb angle recte corresponen a edificacions existents que es van respectar. Actualment, aquest llegat urbanístic es perfectament observable i comparable amb l'eixample de Santa Madrona, que encara totes conserven l'angle recte d'origen. Va ser, doncs, un canvi immediat i imposat pel nou pla» (Fabra 2017)

- Recull les alineacions dels carrers més consolidats a la zona immediata a l'eixample de Santa Madrona, i crea una gran plaça el·líptica en la intersecció resultant entre els carrers que conserva i els de nova creació
- Incorpora per primera vegada (a diferència dels eixamples anteriors de les Hortes de Sant Bertran i de Santa Madrona), l'accés a la muntanya

Mentrestant, seguien els treballs previs per a la urbanització de la muntanya³⁴⁴. Queda recollit en una altra nota de premsa:

«Conforme a lo acordado por el Ayuntamiento, Amargós, autor del anteproyecto de urbanización de la "Fransa" y terrenos inmediatos a la montaña de Montjuich, ha procedido al replanteo de las calles, vías, plazas y parques señalados en dicho anteproyecto, a fin de que los propietarios de los terrenos enclavados en el perímetro que abarca, sepan a qué atenerse para la edificación de los respectivos solares y puedan enajenarlos o construir en ellos edificios» (Diario de Barcelona, 10 de agosto de 1889)

Seguint amb els treballs, Amargós va presentar³⁴⁵ al cap de cinc anys el *Proyecto de*

³⁴² En ser de tracció animal, sovint les rodes quedaven encallades i per tant calia seleccionar i triar el paviment adequat.

³⁴³ Cal tenir en compte que, les guies editades a Barcelona a partir de 1890, a l'indret de la França, projectaven les alineacions dels nous carrers d'acord amb el projecte Amargós, que no es corresponia amb la realitat urbanística del moment (Fabra, 2017).

³⁴⁴ El 1895 una guia de Barcelona en parlava dient que aquest projecte estava destinat a transformar-la en un dels indrets més bells de la costa Mediterrània.

³⁴⁵ «L'Ajuntament va encarregar, a Josep Amargós, la represa del projecte del Parc de Montjuïc (designat d'utilitat pública per llei del 16 juliol de 1914). Aleshores, es va començar a adequar la muntanya per fer-la més saludable i crear espais d'esbarjo i d'oci per als habitants de Barcelona, a més de reservar una superfície suficient per acollir l'Exposició Internacional d'Indústries Elèctriques i les seves Aplicacions i General Espanyola de 1913» (Fernandez 2010).

urbanización de la montaña de Montjuich en la ladera que cae hacia Barcelona y Sans:

«Comprende el proyecto toda la montaña y está limitado por un paseo que cierra la prolongación de las calles de las barriadas de Ensanche de San Beltran, de la Fransa y otras. Asimismo limitan el proyecto la prolongación de la calle de las Cortes y el proyectado Paseo de la Industria. La barriada del Port aparece urbanizada y dividida en manzanas. Del pie de las distintas vertientes de la montaña parten varios paseos que se unen entre sí en otro paseo que limita la primera zona militar del castillo. La carretera que a éste conduce aparece modificada haciendo zigzag» (Diari de Barcelona, 6 de Marzo de 1894)

Tot i disposar del *projecte d'urbanització de les Hortes de Sant Bertran* de Narcís Arán (1871), l'*Anteproyecto de urbanización de la barriada de la Fransa y la zona inmediata de la ladera de Montjuich* (1887), el *Proyecto de urbanización de la Fransa y terrenos inmediatos de la Montaña de Montjuich* (1890), així com l'*Anteproyecto de paseos y urbanización rural de la montaña de Montjuich* (1894), l'acceptació oficial de la urbanització no es va realitzar fins 1898 amb motiu de l'aprovació definitiva dels projectes de transformació dels sectors de Sant Bertran, Santa Madrona i la França.

En els primers anys del s.XX es va proposar la celebració a Barcelona, de la nova Exposició Internacional. En el marc d'aquesta celebració, va prendre forma la idea de celebrar-ho de manera conjunta amb una Exposició d'Indústries Elèctriques³⁴⁶.

La muntanya de Montjuic va ser l'emplaçament escollit per a la seva ubicació, fet que va aturar la urbanització del sector en aquests terrenys, en passar a ser destinats per a la construcció dels edificis (palaus i pavellons) de l'Exposició.

L'Exposició Internacional del 1929 va integrar el sector més extrem a l'àmbit de l'Exposició, i així el Poble-sec, i en concret la França Xica, es va tallar a l'altura de l'actual carrer de Lleida (figura 379). Això va comportar:

1. El sector de la França, va veure reduïda la seva superfície a una tercera part
2. Van desaparèixer carrers existents (carrer Sometent), altres van quedar escapçats (carrer Tamarit)
3. Nous vials van substituir als previstos en el pla Amargós
4. Es van crear grans avingudes que no estaven previstes (avinguda de la reina Maria Cristina i la de Rius i Taulet)
5. Algunes places inicialment previstes no es van urbanitzar
6. Es va trencar la seva continuïtat territorial i veïnal amb els sectors confrontants.

³⁴⁶ El desenvolupament de l'energia elèctrica, es presentava com a una nova Font d'energia, que explica l'interès en aprofitar una plataforma com era l'Exposició Universal, per a difondre i ampliar el mercat de l'electricitat. L'ajornament fins a l'any 1927 va condicionar però es desestimés aquesta celebració conjunta. i va desaparèixer d'aquest Certamen, la secció de les indústries elèctriques.

El fet que, acabat l'esdeveniment de l'Exposició Internacional, bona part dels palaus no fossin enderrocats (tal com inicialment estava previst) i que, els nous vials es van consolidar de manera definitiva, va comportar que el projecte Amargós i, per tant la urbanització del sector de la França, quedés reduït al perímetre que ocupa en l'actualitat.

Aquest impacte urbanístic va venir acompanyat, per un important creixement de la zona que no havia estat ocupada per l'Exposició, consistent en la substitució de les casetes de planta baixa per nous blocs d'habitatges que van configurar la realitat urbanística del sector.

Tot això ha comportat que, l'ordenació prevista en el *Proyecto de urbanización de la Fransa y terrenos inmediatos de la Montaña de Montjuich*, difereix substancialment de la que ens ha arribat als nostres dies. El parc i la zona intermitja van resultar afectats en la seva completa totalitat amb motiu de l'Exposició Universal, i tant sols s'han mantingut respecte la seva previsió inicial, les alineacions dels carrers més propers al sector de Santa Madrona, així com els carrers corresponents a la zona occidental.



Figura 379. Plànol de l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929 (AFB, anotacions de l'investigador)

9.5 LA SATÀLIA

És el sector més elevat del Poble-sec, separat del seu nucli central pel carrer de l'Exposició de 1929 (figura 380). Hi ha diferents teories sobre l'origen del seu nom:

- Satalia³⁴⁷, és una planta molt perfumada, apreciada ja en temps antics, que rep aquest nom, en tenir el seu origen en la zona propera al golf de Satalia, a l'Àsia Menor.
- Probablement aquesta planta va donar nom a una masia, de la que es té constància de la seva existència, en aquest sector, a mitjans s.XIX, situada aproximadament a l'espai on s'acaba el tram de les escales del carrer de la creu dels Molers i, comencen les escales de Julià (figura 381).

Malgrat ser enderrocada dècades després, aquesta masia probablement fou la que va acabar batejant aquest sector, caracteritzat per ser una ciutat jardí de finals del s.XIX, organitzada per terrasses que s'enfilen cap a la muntanya.

Fins a la dècada de 1869 estava deshabitat, en pertànyer a la zona de jurisdicció militar on no s'hi podia construir.

En aixecar-se aquesta prohibició a l'any 1869, s'hi van començar a construir petites masies enfilades a la muntanya.



Figura 380. Ubicació del sector de La Satàlia, sobre plànol de l'Avantprojecte de passeigs i urbanització rural de la muntanya de Montjuïc (Amargós 1894, anotacions de l'investigador).

³⁴⁷ També coneguda com a *grandalla*, *jonquillo*, *jonquill*, *lliri blanc*, *lliri de la Mare de Déu*, *les menines* o *el narcís dels poetes*.

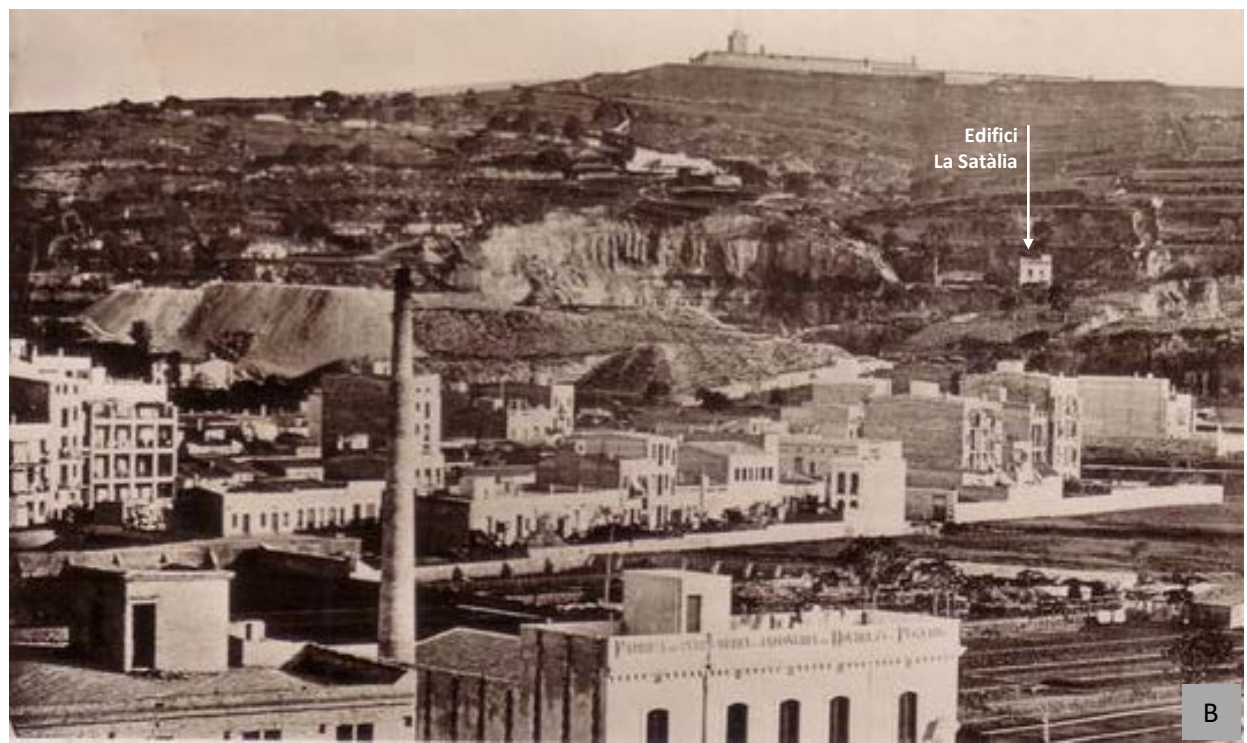
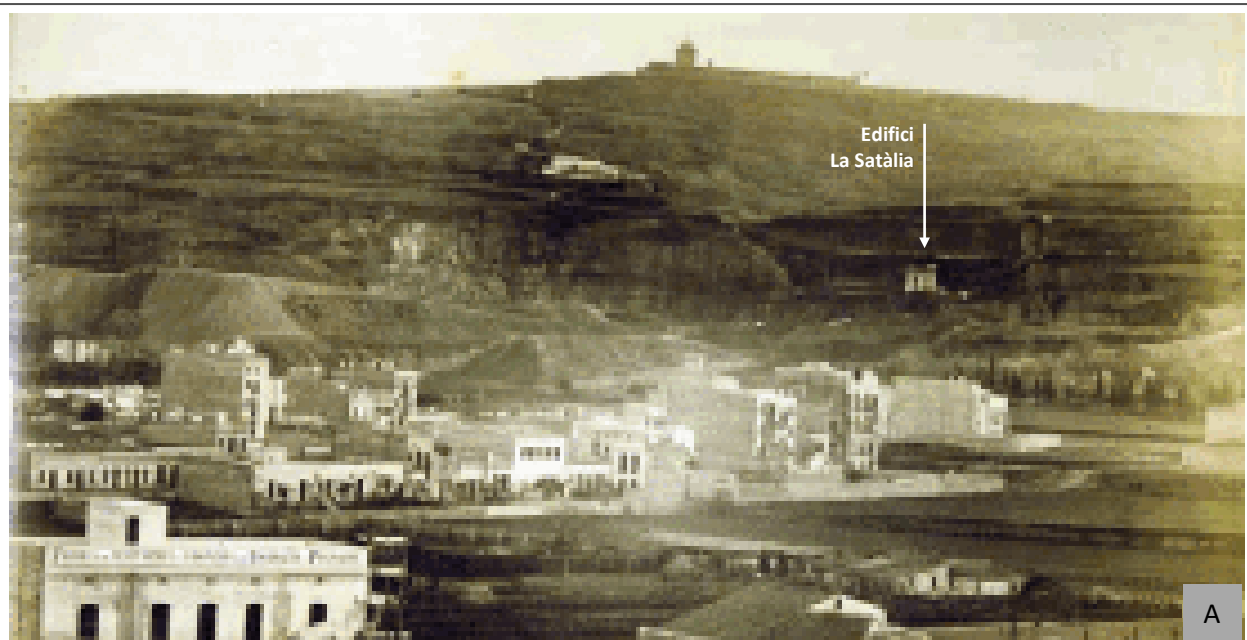


Figura 381. A i B. Vistes del Poble-Sec, amb les primeres edificacions aixecades al sector de la França. Al fons es pot observar l'edifici de La Satàlia que donarà nom al sector (AFB 1870, anotacions de l'investigador).

La informació de la masia de La Satàlia, ens ha arribat amb motiu de la subhasta de la finca que es produeix quan les muralles de la ciutat ja trontollen.

«Subasta Masia Satalia de Baix³⁴⁸, situada en la falda de la montaña, consta de casa para habitación del colono, huerto con agua para riego, un estanque, vulgo “sefreig”, de piedra de unos cuarenta palmos en cuadro, una mina de gran extensión, una cantera y 12 o 13 mojudas de tierra, la mayor parte campo» (Diari de Barcelona, 22 d'abril 1844).

Així com la descripció que s'incorpora en l'escriptura de 1857, en la que s'indica:

«...pieza de tierra de cabida algo más de cinco mojudas, parte campo y parte huerto, con varias higueras, naranjos y otros árboles frutales con una casa baja para habitación del colono que existe en el huerto y otra casita nuevamente edificada por el vendedor y la cantera de piedra que hay en dicha pieza de tierra, la mina de aguas, Fuente, aljibe...situada en la falda de la montaña de Montjuí llamada Satalia de Baix...» (Borràs 2005).

Set anys després, el 1864, en una altra transacció relativa a la finca, l'escriptura torna a parlar de l'existència, a més de l'hort i d'arbres fruiters, de dues cases, que bé semblen correspondre a les anteriorment mencionades.

La connexió d'aquest sector amb el nucli central de Poble-sec es porta a terme precisament pel carrer de la creu dels Molers (figura 382).

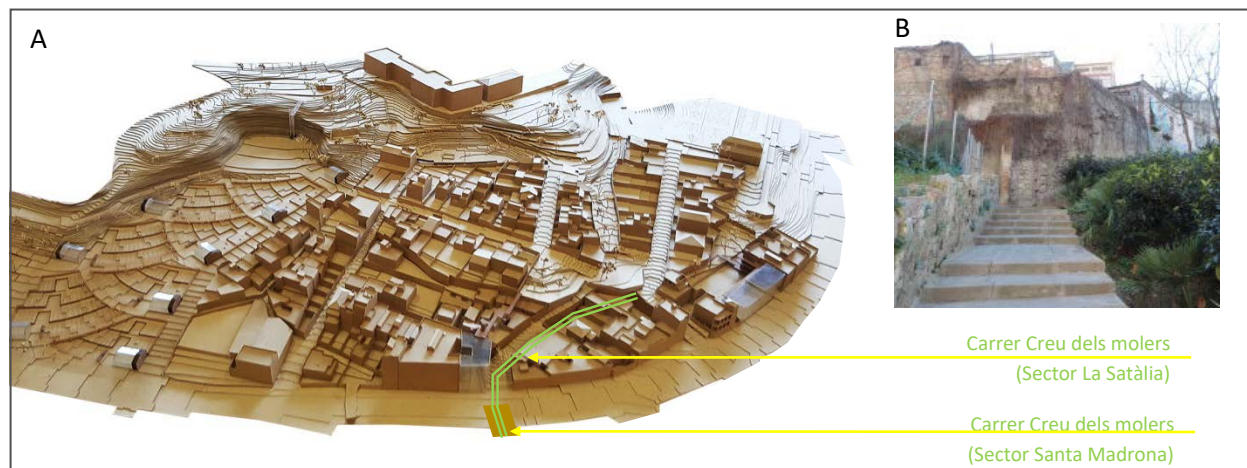


Figura 382. A. Situació del carrer de la creu dels Molers dins el sector de La Satàlia sobre maqueta (fab academy 2018, anotacions de l'investigador); B. Vista del carrer dels Molers a l'inici del sector de La Satàlia (AFB, anotacions de l'investigador)

En el seu darrer tram, dins ja del sector de La Satàlia, aquest presenta un caràcter eminentment rural que ens recorda la descripció feta per la *Comissió del Ensanche de Barcelona* que ens descriu La Satàlia de la següent manera:

«Els horts populars, la Satalia han de constituir un conjunt de bellesa encisadora. En ells, els nostres obrers – aquest noble obrer català, el més honest, el més treballador, el més intel·ligent del món- podran gaudir de les alliçonadores meravelles de la naturalesa i conrear els seus ocis de la manera més digna» (Sanahuja i Gómez 2004).

³⁴⁸ Una de les causes apuntades de l'aixecament dels Matiners és la forta crisi del món agrari que ja fa uns quants anys que pateix males collites.

Aquest sector es va veure afectat significativament per l'exploració de les pedreres que en ell s'hi trobaven fins a l'extrem d'acabar delimitant la zona. Les pedreres de La Satàlia i Satalia España limitaven a ponent i llevant i, Machinet (teatre Grec) ho feia per dalt.

Els talls de les pedreres i els seus esvorancs, es van constituir com a fronteres físiques, passant a ser determinants en el traçat dels carrers així com les noves edificacions.

En els plànols d'època de finals del s.XIX, podem observar que, en el sector de La Satàlia, tant sols hi ha algunes construccions disperses. Era encara, un lloc allunyat dins la muntanya:

«Font de la Satalia. Des de la plassa de Garay ó per lo carrer de Margarit com se pot veure en lo plan, s'atravessa'l carrer d'Aníbal y's puja en 10 minuts a la amagada font, era una de les de mes nom en lo temps dell en que sa casa blanca destacava sobre'l fondo verdós de la muntanya, coberta en aquell temps de més vegetació, està plena de patis ombrejats per figueras, allí era'l punt destinat y allí's davant cita els jugadors de botxes. Lo mateix camí nos du a la torre de estil alarb (àrab), als florits y ombrívols boscos de la propietat del Sr.Laribal y d'allí a les escales de la font del Gat y camí de la font dels Tres Pins» (Borràs 2005).

En aquest sector es conserva encara, un tram del camí antic de valència³⁴⁹ (figura 383), coincident amb el carreró que uneix els carrers de Blasco de Garay y de Margarit (figura 384) (per sobre del Passeig de l'Exposició)



Figura 383. Camí antic de València dins el sector de La Satàlia sobre plànol d'època (ICC, anotacions de l'investigador)

³⁴⁹ Segueix el traçat de la via romana.



Figura 384. Carrer Margarit (AFB 1934, anotacions de l'investigador)

A principis de s.XX, La Satàlia segueix essent un espai obert. Els plànols d'època posen de manifest que, així com a l'eixample de Santa Madrona, els carrers (tot i a mig construir) ja apareixen dibuixats, en el cas de La Satàlia, no hi ha cap tipus de referència, més enllà de trobar-s'hi identificades quatre o cinc construccions disperses. Fet que no deixa de ser raonable si tenim en compte que mentre hi hagin terrenys amb menys inclinació, sigui allí on es construeixin edificis d'habitatges. *«Per aquesta raó ens trobem construccions a l'eixample de Santa Madrona del darrer quart del s.XIX i no en trobem en canvi, malgrat l'eliminació de la tercera zona en aquesta època, a la Satàlia de Baix»* (Borràs 2005).

En el cas de La Satàlia de Dalt, els plànols d'època ens permeten observar que, aquesta no començarà a dibuixar-se amb claredat, fins la meitat de la segona dècada del segle.

«A la dècada dels anys vint, doncs, unes poques cases estan habitades permanentment, i les altres són de diumenge, on puja la família a l'hort a passar el dia. No es viu a la majoria de les cases, però la parcel·lació i lloguer dels horts es produeix. I sense que les alineacions de carrers estiguin sotmeses a cap regla. Treballadors, menestrals, petits comerciants, aniran en molts casos convertint la caseta en casa i passaran a viure a La Satàlia. En uns casos son emigrants de la vinguda prèvia a l'exposició del 29, gallecs i aragonesos. Altres son residents a la ciutat que fan l'aposta de viure en lloc tranquil, més a prop de la natura, assumint a canvi el preu del

desplaçament feixuc a una zona allunyada normalment de la feina, costeruda i amb pocs o nuls serveis» (Borràs 2005).

El 1932 l'Ajuntament decideix portar a terme l'explanació d'aquests terrenys, per la qual cosa publica l'anunci del concurs públic, adjudicant-se³⁵⁰ en segona convocatòria a l'any 1933. Els treballs es van finalitzar un any més tard i es van moure de l'ordre de 3.700 m³ de desmunt que es van fer servir per a explanar els terrenys del propi sector.

A la dècada de 1940 s'aniran construint cases que, amb el pas del temps aniran configurant el carrer com el podem veure en l'actualitat. És el cas d'un dels fundadors de l'associació de veïns, el Sr.Casadellà, qui va comprar el terreny i va fer construir la casa en aquest període (Borràs 2005).

A finals d'aquesta dècada serà quan La Satàlia³⁵¹ s'incrementa notablement amb l'arribada dels barraquistes, en tenim documentades més d'una trentena a la zona més propera a la muntanya, una xifra equivalent per damunt de l'actual camp de futbol, una dotzena a la placeta existent sota les escales de Julià i, un nombre important però no identificat entre el Passeig de l'Exposició i el Passatge de Martras.

A l'any 1953, el Pla comercial determina que La Satàlia és Zona Verda, reconeixent d'aquesta manera que es tracta veritablement d'un paisatge cultural únic, d'una ciutat jardí de finals del s.XIX organitzada per terrasses que s'enfilen per la muntanya.

A l'any 2014 a partir de la Modificació de pla general metropolitana (MPGM) en l'àmbit de la muntanya de Montjuïc, determina que l'àmbit de La Satàlia situat per sobre del passeig de l'Exposició passa de zona verda a zona de conservació de l'estructura urbana i de l'edificació.

A l'any 2016 ha estat aprovat el Pla Especial de Millora Urbana (PEMU) del barri de La Satàlia, el que significa a la pràctica la conservació de les edificacions i dels camins, fonts i murs antics existents, i limita la possibilitat de creixement del sòl i sostre residencial, garantint la conservació del teixit urbà i el valor històric d'aquest barri singular, entre els que destaquem, la presència dels camins històrics que s'han mantingut amb el pas del temps: 1. Alguns dels carrers actuals segueixen traces dels camins històrics, és el cas del *camí de la creu dels molers*, el passatge Antic de València, així com el camí de La Satàlia i el carrer de Margarit; 2. Els murs de pedra aixecats amb les pedres provinent de les pedreres situades a la muntanya de Montjuïc. Situats a l'entorn del carrer de la Creu *dels molers* i, el passatge Antic de València.

³⁵⁰ L'obra es va adjudicar a l'empresa *Piedras y Cementos, SA*, per l'import de 13.584 Ptes. En el Plec de la licitació s'obligava a l'empresa adjudicatària a pagar als seus treballadors els sous mínims per jornada de vuit hores que estaven fixats en, 14 Ptes encarregat d'obra, 12 oficial, 9 peó bracer major i 6 peó bracer menor, amb un augment del 50% les hores extraordinàries en dies no festius i del 100% en cas de dies festius.

³⁵¹ Les barraques anteriors a l'Exposició del 1929 no van ser a la zona de la Satàlia.

9.6 AVINGUDA DEL PARAL·LEL

La denominació de l'avinguda del Paral·lel³⁵² deu la seva paternitat a Ildefons Cerdà que el va traçar com una ampla avinguda de 50 metres d'amplada en el seu Pla de reforma i eixample de Barcelona.

Abans del seu traçat en 1859 no era res, no existia, proposada des de l'any 1874, no es va començar a urbanitzar fins a l'any 1890. Va ser inaugurada oficialment el 18 d'octubre de 1894.

La ubicació del Paral·lel, l'han convertit en un nus estratègic del sistema viari de la ciutat. En l'actualitat més de deu línies de bus urbà discorren per l'avinguda del Paral·lel (amb tres terminals) així com el metro, que segueix l'alineació de l'avinguda (amb dos estacions, de les quals una es compartida per dues línies), juntament amb el Funicular de Montjuïc.

L'evolució de les infraestructures i els serveis de transport públic han estat determinants en el seu desenvolupament urbanístic:

- Les primeres propostes de transport públic a l'avinguda del Paral·lel, feien referència al seu ús com a enllaç ferroviari. Ildefons Cerdà, en el seu Pla de reforma i Eixample de Barcelona, va concebre aquesta avinguda (així com el carrer Aragó), amb aquesta finalitat
- En el seu *Avantprojecte d'enllaç de les vies marítimes, terrestres i docs*, Cerdà preveia una línia ferroviària de circumval·lació que havia de transcórrer per l'avinguda del Paral·lel³⁵³, des del port fins al carrer Rocafort, des d'on seguiria fins al carrer Aragó
- Aquesta proposta no va ser l'únic projecte ferroviari que es va presentar. A l'any 1860, Enric de Gispert va presentar també una proposta de traçat ferroviari de circumval·lació que enllaçava les diferents estacions ferroviàries de Barcelona seguint la ruta de les antigues muralles per les rondes i pel que havia de ser el traçat de la nova avinguda del Paral·lel.

La circulació però de combois ferroviaris pels carrers van topar amb el rebuig de la ciutadania i, ambdues propostes van caure en l'oblit³⁵⁴. Tot i això van servir de base pels projectes de tramvia. El primer tram va ser inaugurat a l'any 1877.

A partir d'aquest moment, el Paral·lel va mantenir una relació molt directa amb el tramvia. Aquest vincle, ens permet de recuperar dades sobre l'evolució urbanística de l'avinguda:

- El recorregut del primer tramvia, presentat amb el nom de *Tramvia de circumval·lació y del Puerto de Barcelona*, no completava tota la circumval·lació de Barcelona, doncs en aquesta

³⁵² L'origen del nom de l'avinguda del Paral·lel, ha estat envoltat de falses històries «*La falsa història de l'origen del nom del Paral·lel té ja per tant uns quants anys de vivència i ha pres seient en l'opinió dels autors moderns i també les tergiversacions d'aquests, en un afany de no copiar-la exactament, han estat nombroses. Una d'aquestes tergiversacions té fins i tot la seva gràcia, (...) afirma que el nom del Paral·lel es deu a les aficions astronòmiques d'un taverner que va instal·lar en el mateix la primera taverna*» (Badenas 1993).

³⁵³ Havia previst una estació que donaria servei al barri del Raval.

³⁵⁴ L'única vegada que es va veure circular combois ferroviaris per l'avinguda del Paral·lel, va ser amb motiu de l'Exposició de Barcelona, quan es va instal·lar una via entre el port i els pavellons, a fi de traslladar-hi les locomotores i material ferroviari previstos exposar.

època, l'avinguda estava encara tancada per les restes de la muralla, en la seva part més propera al Port³⁵⁵

- A partir de 1899 (amb motiu de l'enderroc d'aquest darrer tram), el tramvia va assolir donar el servei de circumval·lació amb el que havia estat projectat
- A partir d'aquest moment, apart del tramvia de Circumval·lació, es va impulsar la construcció de noves línies, una de les quals havia d'enllaçar Barcelona amb Sants, les Corts i Sarrià, passant pel Paral·lel. El traçat previst per aquesta nova línia (figura 385) ens posa de manifest que l'avinguda no estava mínimament urbanitzada doncs el projecte preveia que aquesta nova línia transcorregués de manera provisional pels carrers de Tapioles i Blai³⁵⁶ (Armengol 2006)



Figura 385. Projecte de tramvia des del carrer del *Conde del Asalto* a la plaça de Santa Madrona (ICGC 1880).

- En contrapartida, en aquell mateix període, es va impulsar la construcció d'una nova línia de tramvia de via estreta que, amb origen a la plaça d'Antonio López i final a Sants seguia el traçat del Paral·lel a lo llarg de tota la seva longitud³⁵⁷
- Així va quedar configurada la xarxa de tramvies al Paral·lel, fins la dècada dels anys 20 (figura 386). Completament farcit de vies, dues vies amples (ocupaven la part central de la calçada des de la ronda Sant Pau fins al Port) i dues estretes³⁵⁸ (ocupaven els laterals)
- A l'any 1932, l'avinguda s'havia convertit en un eix de comunicació de vehicles, mercaderies i de persones (amb una gran quantitat de línies de tramvia que hi passaven). La seva imatge era la d'una gran avinguda sense pràcticament vehicles i amb la majoria de transport realitzat per tracció animal.

³⁵⁵ El tramvia arrencava del creuament de l'avinguda del Paral·lel amb la ronda de Sant Pau i arribava a l'Estació de França seguint el traçat per Plaça Universitat i Plaça de Catalunya.

³⁵⁶ Aquest projecte però no es va desenvolupar en la seva total integritat.

³⁵⁷ Aquesta línia va ser inaugurada a l'any 1904.

³⁵⁸ A l'any 199, la xarxa de tramvies de va quedar unificada en una única empresa *Tramways de Barcelona*. A l'any 1925 va ser adquirida per un grup de financers catalans, passant a denominar-se *Tranvies de Barcelona*.

- A l'any 1940 es va acordar resoldre aquesta situació, traslladant-les al centre de la calçada amb supressió de totes les línies de via estreta.

El tramvia però era qüestionat i es va manifestar en la gradual supressió dels tramvies de manera que en quatre anys (1963-1967) quedava suprimit tot el servei al Paral·lel.

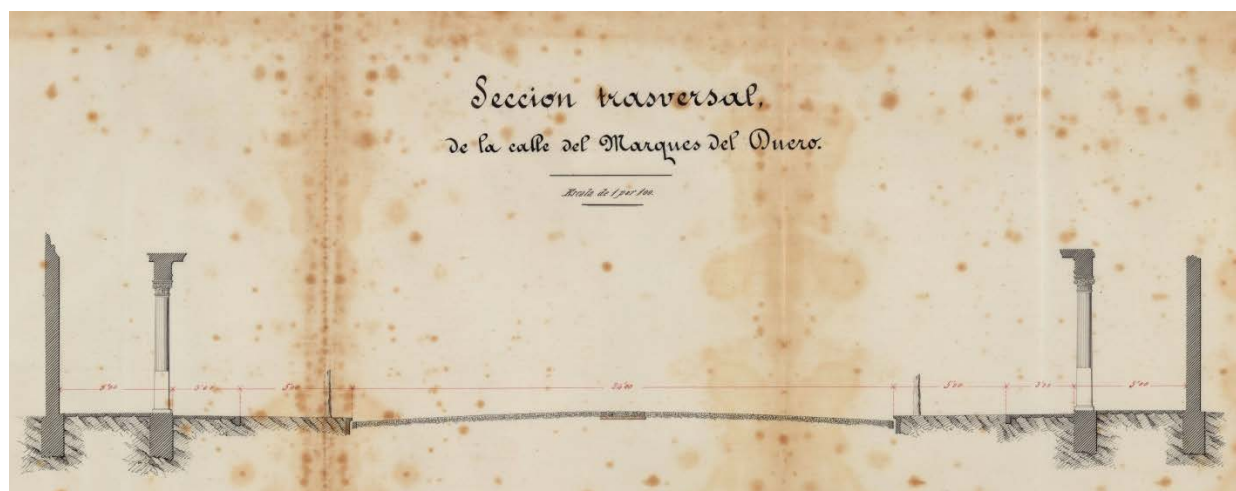


Figura 386. Secció transversal del a l'altura de l'avinguda del Paral·lel del Projecte de tramvia des del carrer del *Conde del Asalto* a la plaça de Santa Madrona (ICGC 1880).

A partir d'aquesta data de 1967, l'autobús es va convertir en el mitja de transport de superfície hegemònic al Paral·lel. Tres anys més tard s'incorporaria el metro pel seu subsòl.

- El primer projecte de línia de Metro data de 1921. Va arribar a Barcelona de la mà de dues empreses, Gran Metro de Barcelona i Ferrocarril Metropolità de Barcelona
- La línia inicialment prevista tenia el seu origen en el Parc de la Ciutadella i, travessant tota la Ciutat Vella arribava al Paral·lel a l'Altura del carrer de *Campo Sagrado* des d'on continuava cap a la Plaça d'Espanya³⁵⁹
- En aquella època, l'únic projecte que es va portar a terme va ser el Funicular de Montjuïc
- Amb el *Plan de urgencia de Metropolitanos*, de l'any 1963, i el Plan de Metros 1966, es van incorporar els projectes de les línies que Metro que afectarien al Paral·lel, la línia 2 des del Paral·lel fins a Horta i, la línia 3, inicialment dissenyada com a línia circular de l'Eixample³⁶⁰.

El tramvia ha estat un dels mitjans que major incidència ha tingut, no tant sols per la presència de vies, pals i cables sinó també per les infraestructures associades, com és el cas de les cotxeres del carrer Borrell, el bucle del carrer de Vila i Vilà, amb el carrer Nou de la Rambla, així com la central del carrer Carrera. En el cas dels autobusos i el Metro, la seva incidència ha estat menys significativa.

Aquesta intensa relació del Paral·lel amb la xarxa de transport públic de Barcelona³⁶¹, ha deixat la seva petja en el paisatge de l'avinguda³⁶², de la mateixa manera que aquesta ha materialitzat l'expansió de la urbanització dels terrenys del Poble-sec.

³⁵⁹ Aquesta línia no es va portar a la pràctica.

³⁶⁰ El Pla de Metros de 1971, va abandonar la idea de línia circular i va quedar en una prolongació amb final a la Zona Universitària.

«La realización de la apertura de aquella gran vía fijó una fecha importante para el desarrollo del ensanche de Santa Madrona. Asimismo la ha fijado y no menos importante la tan reciente segregación a la zona de Ensanche de la montaña de Montjuïc a base del plan de urbanización rural del distinguido arquitecto don José Amargós. La gran vía del Marqués del Duero por un lado en el pleno goce de sus obras de urbanización comprendidas en estos servicios tranviarios espléndidos y de todos lados y a todas partes, la montaña de Montjuich por el otro con sus magníficos paseos de circunvalación, límites de nuestra zona de ensanche próxima a gozar de los destinos de urbanización y con destino y porvenir dirigido a formar de ella un inmenso parque natural, con la ventaja, asimismo, de la habitación alejada, son dos importantes jalones que señalan el comienzo de la obra grande de urbanización con orientaciones bien definidas» (Costa 2010).

Inicialment es va donar gran embranzida a les obres, construïnt els col·lectors de la xarxa de sanejament, les voreres, les vorades i el paviment de terra i grava.

La urbanització i obertura al trànsit va ser molt laboriosa, en tractar-se de l'apertura d'una àmplia i llarga avinguda que afectava els interessos dels particulars. Mentre que uns ho veïen des de la perspectiva de l'augment del valor que passarien a tenir els seus solars, altres en canvi eren reticents, fet que va provocar un endarreriment respecte els terminis inicialment previstos.

«Les obres d'urbanització de la gran via del Paral·lel toquen al seu terme en la secció compresa entre els carrers de Manso i Cruz Cubierta» (Diari de Barcelona, 16 de març de 1894).

«Els treballs d'obertura i urbanització de la gran via del Paral·lel es troben a curta diferència de la mateixa manera que mesos enrere...» (Diari de Barcelona, 12 de juny de 1894).

«Continúan paralizados los trabajos de urbanización del trozo de la Gran Vía del Paralelo o Marqués del Duero en el sitio llamado de las Carolinas y sin esperanzas por ahora de que pueda llegarse a un arreglo entre la masa de propietarios que abarca en toda su extensión la mencionada Gran Vía y el dueño de aquel pedazo de terreno, único que falta explicar para la completa apertura. Como no ha sido posible enlazar las dos secciones de la cloaca central por la resistencia de aquel propietario, no puede desviarse el torrente del Laurel que afluye a aquel sitio procedente de las laderas de la montaña de Montjuïc» (Diari de Barcelona, 6 de gener de 1895).

³⁶¹ Tramvies, autobusos, troleibusos i metro . En el cas dels tramvies, des de les *jardineros dels tramvies dels banys*, els *imperials* (línia 60-62), *cadenaes*, *tancs* (línia 57), *manoletes* (línia 20) així com els moderns ex *Washington*, així com els autobusos i troleibusos de dos pisos i els articulats.

³⁶² Resultat d'aquesta relació, és la incorporació d'instal·lacions, edificacions, serveis, infraestructures en el seu entorn.

Resolt aquest cas³⁶³, quedava encara un altre tram pendent, situat enfront del carrer del *Conde del Asalto*, que es va resoldre també de manera satisfactòria dins el mateix període que l'anterior³⁶⁴.

Solventats els darrers problemes, es va poder continuar la urbanització de l'avinguda quedant enllestida i oberta al trànsit, a finals de 1895.

Tot i això, quedaven encara alguns esculls per resoldre, els quals no es van resoldre fins ben entrat el s.XX. És el cas de la connexió dels carrers de Radas, de la Concòrdia, de la Creu *dels molers* i del carrer Blai, amb l'avinguda del Paral·lel, a l'altura de la Plaça dels Ocellets que, no es va resoldre fins l'any 1909, data en la que es va inaugurar aquesta connexió.

Tampoc és d'estranyar aquest endarreriment, si tenim en compte que, en els primers anys, l'avinguda del Paral·lel, es va caracteritzar per l'escassetat de l'edificació i la provisionalitat de les seves construccions (figures 387 i 388).

Es posa de manifest en el fet que, en seixanta anys (1860-1929), motivat pel desacord dels propietaris de respectar l'amplada dels 50 metres de vial, només s'havien construït vint-i-quatre cases i que, els propietaris dels terrenys, pendents de la proposta de resolució al seu favor reduint l'amplada a 40 metres i sense pòrtics, es van limitar a construir edificacions a precari, coberts i barracons, que es van convertir en tavernes, cafès i teatres, creant la imatge teatral i bullangera que ha caracteritzat a l'avinguda del Paral·lel, fins dates recents.

El punt d'inflexió el trobem a l'any 1929, amb motiu de la derogació de la llei que obligava a l'edificació amb pòrtics.

«Mitjançant la comprovació que tots els propietaris afectats per la reforma sol·licitada per Don Ramón Trabal Palet, com a president de la Comissió de Propietaris del carrer del Marquès del Duero, consenten aquesta reforma en els termes sol·licitats, accedir a la petició formulada de la supressió de porticat al carrer del Marquès del Duero, consentint-se l'edificació sense pòrtics a l'amplària de 40 metres» (Gasetta Municipal, 28 de gener de 1929).

A partir d'aquesta data i, quasi bé en tant sols una dècada, es va materialitzar l'edificació a lo llarg de tota l'avinguda del Paral·lel, seguint la mateixa línia modernista de l'Eixample.

³⁶³ «Tot es va arreglar quan l'alcalde Collaso i Gil es va proposar donar treball a gran quantitat d'obriers en atur i en un tres i no res, i segurament amb «bones raons», va solucionar la qüestió i l'escriptura del conveni de cessió dels terrenys del tossut propietari es va signar el 8 de gener de 1895» (Badenas 1993).

³⁶⁴ El propietari d'aquest terreny no va ser tan tenaç com el de les Carolinas i ho va cedir per 15.000 pessetes i amb la condició de aplanar-lo pel seu compte. (Badenas 1993).



Figura 387. Vista de l'avinguda del Paral·lel a l'any 1898 (AFB).



Figura 388. Vista de l'avinguda del Paral·lel a l'any 1915 (AFB).

9.7 CRONOLOGIA DEL CREIXEMENT URBANÍSTIC DEL POBLE-SEC

Les fonts de consulta (figura 389) per a la elaboració del plànol de cronologia del creixement urbanístic del Poble-sec, han estat els aixecaments cartogràfics i topogràfics que es van portar a terme, a partir del tercer terç del s.XIX, fins el primer terç del s.XX, coincidint amb el naixement i final del creixement urbanístic del barri respectivament.

Any	Plànol
1870	<i>Plano de Barcelona.</i> El Comandante de E.M. Narciso Barraquer, el Teniente de E.M. Plácido de la Cierva. Servicios cartográficos del Ejercito de Tierra. Escala original 1:2.000 (CGEM 1870).
1885	<i>Plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la Fransa y zona inmediata de la ladera de Montjuic.</i> Salvador Vigo de Soler. Arquitecte i Mestre d'obres. Escala original 1:2.000 (AHCB 1885).
	<i>Manuscrit Plànol de Barcelona.</i> Autor desconegut. Escala original 1:5.000 (AHCB 1885).
1891	<i>Plano de la urbanización de Barcelona.</i> Pere Garcia Faria. Enginyer de Camins, canals i ports i Arquitecte. Escala original 1:10.000 (AHCB 1891).
1903	<i>Plano de Barcelona.</i> Ajuntament de Barcelona. Escala original 1:5.000 (AHCB 1903).
1920	<i>Plano de Barcelona.</i> Ajuntament de Barcelona. Escala original 1:10.000 (AHCB 1920).
1926	<i>Plano de población 1922-1923 Barcelona.</i> Servicios cartográficos del Ejercito de Tierra. Escala original 1:2.000 (AHCB 1926).
1935	Plànol parcel·lari de Barcelona. Vicenç Martorell i Portas. Enginyer militar. Escala original 1:2.000 (AHCB 1935).

Figura 389. Fonts de consulta per a la elaboració del plànol d'evolució cronològica del creixement urbanístic del Poble-sec.

La informació obtinguda s'ha incorporat sobre el plànol parcel·lari actual, obtenint el plànol de cronologia del creixement urbanístic del Poble-sec, que ens permet portar a terme l'anàlisi del creixement urbanístic del Poble-sec (figura 390).

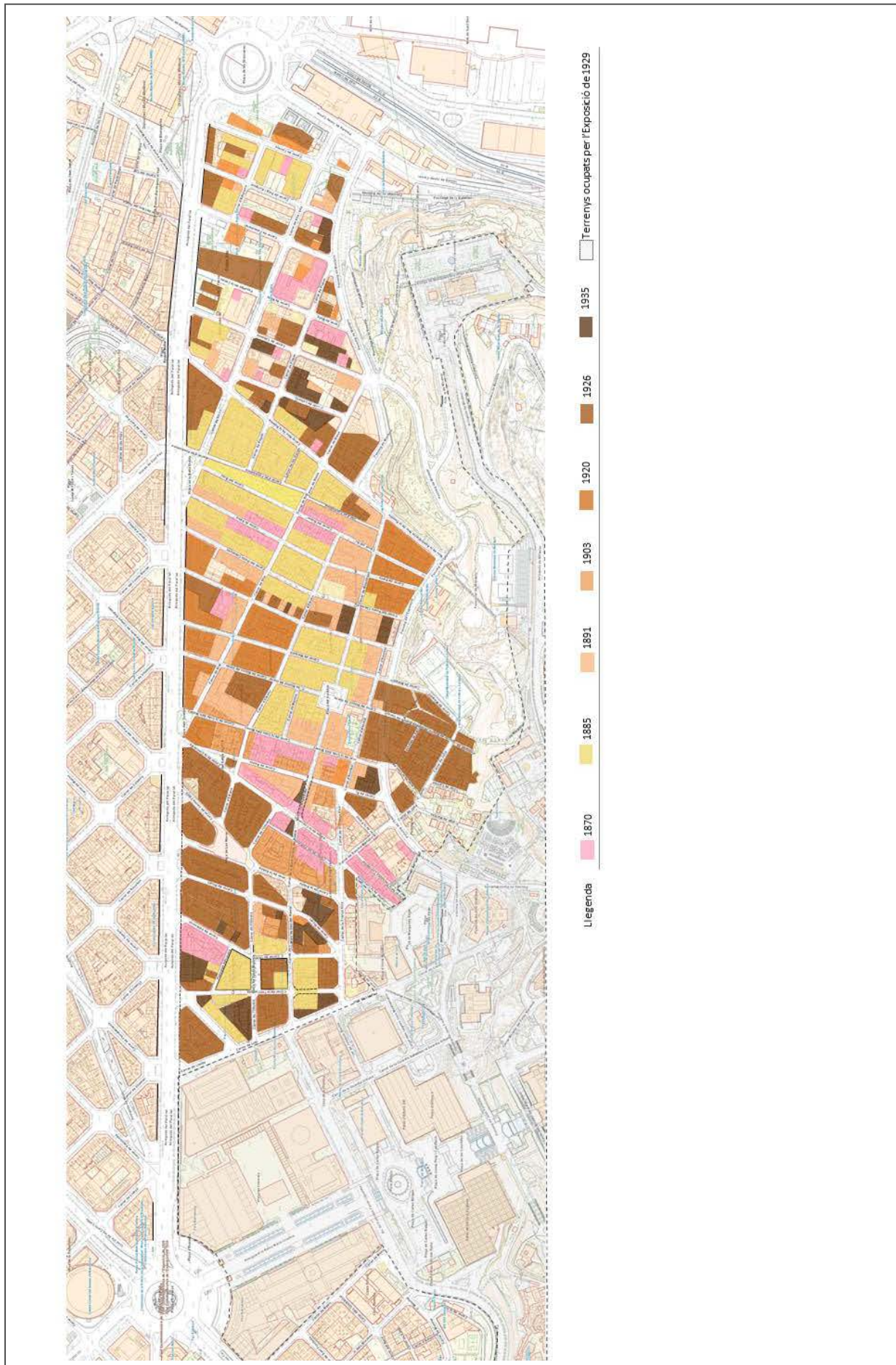


Figura 390. Emplaçament de les zones edificades a l'any 1870 sobre el plànol de cronologia del creixement urbanístic del Poblet-sec (ICGC 2020, anotacions de l'investigador).

Aquestes primeres edificacions, marginals, i d'habitatges modestos, datades a l'any 1870, les trobem ubicades en quatre zones (figures 391 i 392):

- Sector Hortes de Sant Bertran. Situades en la part més marítima propera al port (1)
- Sector de La França, en la confluència del carrer Vallhonrat amb l'avinguda del Paral·lel (2)
- Eixample de Santa Madrona, carrers de Salvà i Roser, a l'altura del carrer Blai (3)
- Al límit entre els sectors de La França i l'eixample de Santa Madrona. Al voltant del carrer de la Concòrdia (antic *camí dels molers*), carrer Radas i, carrer de la Creu *dels molers* (antic *camí de la creu dels molers*) (4).

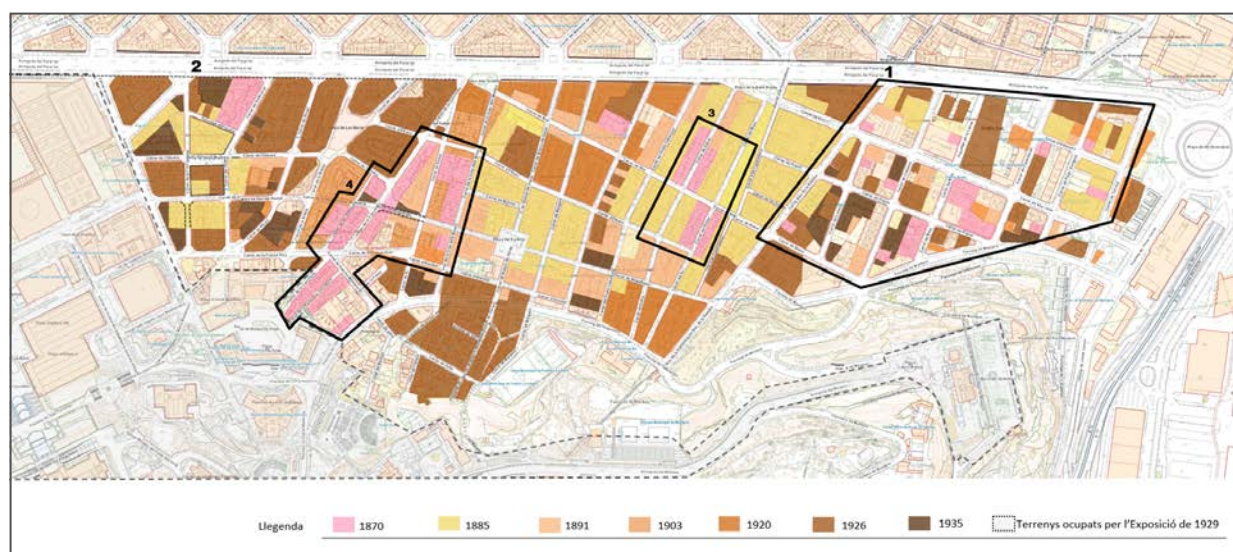


Figura 391. Emplaçament de les zones edificades a l'any 1870 sobre el plànol de cronologia del creixement urbanístic del Poble-sec (ICC 2020, anotacions de l'investigador).

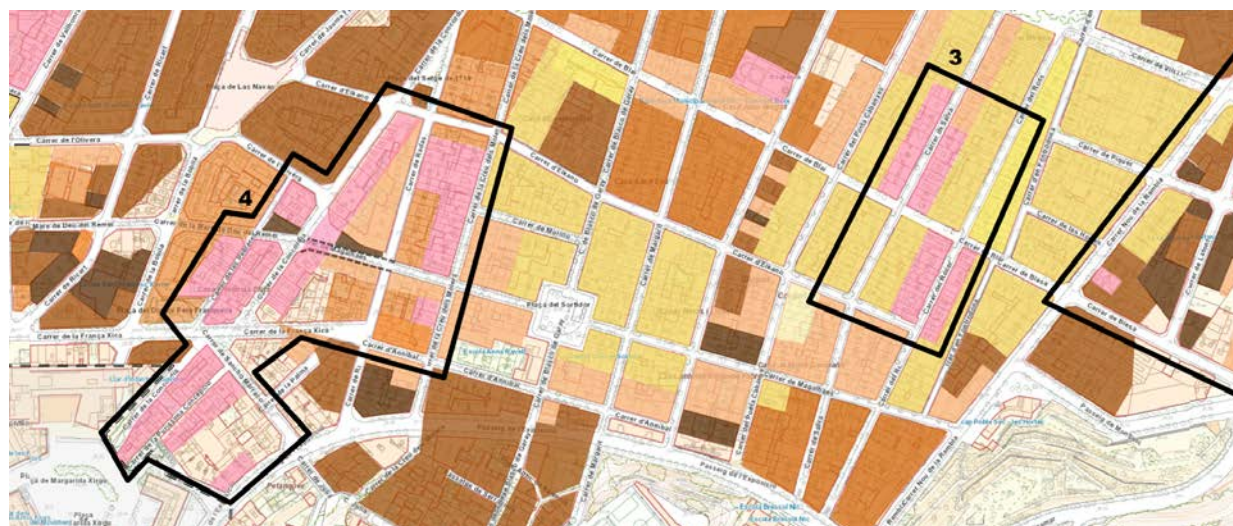


Figura 392. Detall de l'emplaçament de les zones edificades a l'any 1870 sobre el plànol de cronologia del creixement urbanístic del Poble-sec (ICC 2020, anotacions de l'investigador).

Tot i tenir en comú respondre a les necessitats d'edificació dels terrenys, tenen un origen diferenciat:

- (1) Correspon a les primeres edificacions que es construeixen al Poble-sec. Son però, edificacions industrials associades al naixement de les activitats manufactureres atès la disponibilitat de terrenys, l'abundant aigua, proximitat de la zona industrial del Raval i el port
- (2) En correspondre a la zona més allunyada del castell de Montjuïc, va ser la primera zona en lliurar-se de les restriccions militars que impedièen l'edificació³⁶⁵
- (3) Amb motiu de la proximitat del barri industrial del Raval, amb l'accés directe a través del carrer *Conde del Asalto* (avui Nou de la Rambla) que comunica el barri amb la ciutat.
A partir de 1750 van començar a aparèixer en el Raval nous carrers amb fàbriques i habitatges pels obrers³⁶⁶.

L'any 1770³⁶⁷ coincideix amb la data en la que es va produir la industrialització definitiva del barri del Raval, convertint-se en el més dens d'Europa.

La disponibilitat dels terrenys confrontats del Poble-sec van obrir la possibilitat d'ubicar-hi indústries manufactureres que el Raval ja no podia absorbir. És el cas de les edificacions identificades, destinades a productes de drogueria en el cas del carrer Salvà, i de la seda en el cas del carrer del Roser.

- (4) Té el seu origen en trobar-se ubicades en els camins principals d'accés a les pedreres, convertits en carrers consolidats que passaran a formar part de la xarxa bàsica.

Aquesta anàlisi posa de manifest que, al cap de deu anys d'haver-se enderrocat les muralles (1859), i tot just un any d'haver-se abolit les restriccions que imposaven les ordenances militars (1869), sense haver-se aprovat cap pla urbanístic, hi trobem una primera urbanització d'aquests terrenys, d'acord amb els vells camins que sortien de la ciutat.

La major concentració d'habitatges es localitza en els antics *camins dels molers* i de la *creu dels molers*, zona on també es posa de manifest una major incidència urbanística.

- *El camí de la creu del molers, es consolida com a carrer de la Creu dels molers*
- El *camí dels molers* pren el nom de carrer *del Laurel*
- Un dels itineraris alternatius dels *molars*, dona lloc al *carrer de las Canteras*
- Ambdós carrers (*Canteras* i *Laurel*) queden connectats i donen lloc al carrer *del Olivo*
- El *camí dels molers* en aproximar-se al peu de la muntanya de Montjuïc, recupera el seu origen com a torrent els dies de pluja, això condiciona que les edificacions s'aixequin en el seu marge, donant lloc al carrer de la *Puríssima Concepción* (marge esquerra aigües amunt)
- Aquesta transició del carrer del *Laurel*, al carrer de la *Puríssima Concepción*, dona lloc al carrer d'Anníbal
- En el carrer de la *Creu dels molers*, les alineacions de les edificacions respecten el nou vial, que ja pren el nom del carrer Elcano.

³⁶⁵ Una part estava lliure d'afecció, en trobar-se fora de les anomenades Zones Polèmiques.

³⁶⁶ Per a acollir als nombrosos pagesos que fugien de la fam del camp (crisi agrícola de 1765-1766). Els treballadors de les fàbriques es van quedar a viure en el Raval, en trobar-se prop del treball.

³⁶⁷ La industrialització definitiva del barri del Raval es va portar a terme en el període de 1770 a 1840.

A l'any 1870, aquesta trama (4) que arribarà fins als nostres dies, amb els seus orígens en els molers de Montjuïc com a protagonistes, és amb diferència, la major manifestació urbanística residencial present en els terrenys del futur Poble-sec, doncs la resta es limita a les edificacions existents de tipus industrial en els carrers de Salvà i del Roser, a l'altura del carrer Blai (3), així com diverses instal·lacions manufactures en els terrenys situats a les Hortes de Sant Bertran (1) (figures 393 i 394).

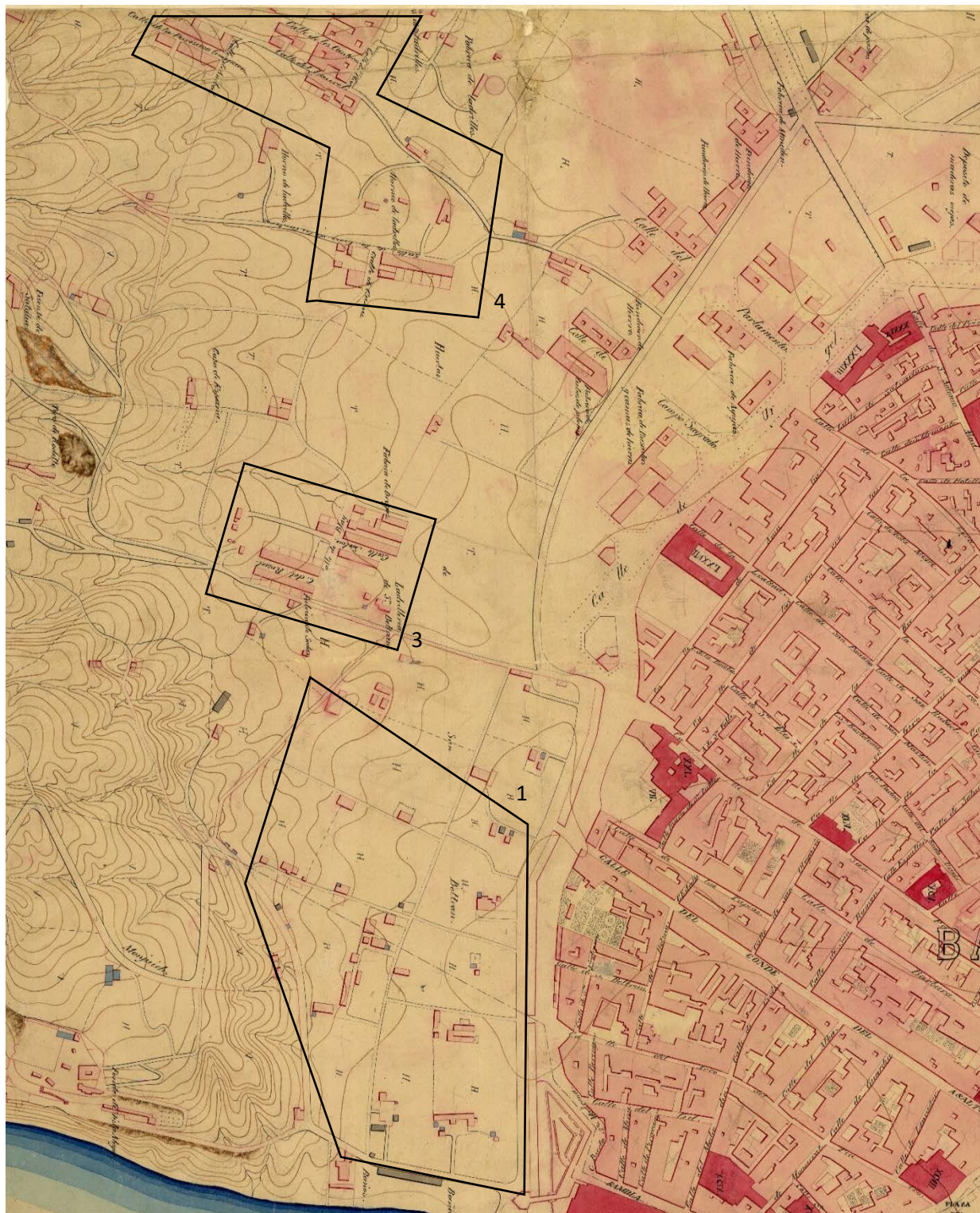


Figura 393. Urbanització dels terrenys del Poble-sec a l'any 1870 sobre fragment del Plànol de Barcelona (CGEM 1870, anotacions de l'investigador).



Figura 394. Detall urbanització dels terrenys confrontats amb el *camí dels molers* de Montjuïc a l'any 1870 sobre fragment del Plànol de Barcelona (CGEM 1870).

Aquestes edificacions que es van aixecar en el període comprès entre 1860 a 1865³⁶⁸, en estar condicionades per les restriccions que imposaven les ordenances militars, eren majoritàriament construccions de caràcter provisional i de planta baixa, edificades a gust i conveniència del propietari, sotmeses a la càrrega de servitud imposada pel Ministerio de la Guerra.

Aquestes restriccions foren abolides a l'any 1869, i en conseqüència:

- Les edificacions provisionals es van convertir en definitives
- Una part significativa d'aquestes primeres torres o cases entre horts van ser enderrocades per donar pas a les grans edificacions

Fet que va tenir una decisiva incidència en la urbanització posterior dels terrenys doncs, totes aquestes edificacions van acabar servant de base i alhora condicionant, els plans parcials i les successives edificacions. En aquest context:

- En dos anys, es presenta el projecte d'urbanització del sector de les Hortes de Sant Bertran, redactat per Narciso Aran, a l'any 1871.
- Un any més tard, es presenta el projecte d'urbanització del sector de Santa Madrona, *Projecte de parcel·lació i d'alineacions centrat en l'actual plaça de Blasco de Garay*, proposat per la Comissió de propietaris de 1872.

³⁶⁸ Algunes edificacions s'hi havien aixecat a partir de l'any 1856, just enderrocades les muralles.

En ambdós casos, tot i les seves diferències, tenen en comú afavorir una reparcel·lació senzilla, amb un traçat dels carrers que respon a la conveniència de mantenir la geometria de les propietats.

En el cas del sector de les Hortes de Sant Bertran, Narcís Aran l'estructura a partir del carrer Vila i Vilà i, en el cas del sector de Santa Madrona, la Comissió l'estructura al voltant del carrer Blasco de Garay mantenint el carrer Blai com a generatriu principal.

A partir d'aquest moment, tot i estar pendents de l'aprovació de les propostes presentades, s'incrementa la construcció d'habitatges seguint aquestes propostes.

Tant és així que, en vint anys, les dades estadístiques de 1888 mostren com el Poble-sec ha passat de ser una àrea pràcticament deshabitada a un barri extensament poblat. En aquests vint anys, el període en el que es manifesta el creixement més important correspon al període comprès entre els anys 1873 i 1881.

El sector que més ha experimentat el creixement és l'eixample de Santa Madrona, amb una població de 7.627 habitants, seguit de les Hortes de Sant Bertran, amb 2.033 habitants, en aquest darrer cas encara es conserva un important ús industrial dels terrenys.

En total gairebé 10.000 habitants apart dels que habitaven en els petits nuclis de la França.

En aquest darrer cas, i en base a l'experiència assolida en els sectors precedents, l'Ajuntament va decidir regular el seu creixement, corregir el màxim possible els defectes urbanístics evidents i intentar definir un pla d'alineacions i urbanització.

Aquest procés es va iniciar a l'any 1885 amb la redacció de *Plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la Fransa y zona inmediata de la ladera de Montjuic* de l'arquitecte Salvador Vigo a l'any 1885 i va culminar a l'any 1890 amb el *Proyecto de urbanización de la Fransa y terrenos inmediatos de la Montaña de Montjuich* presentat per l'arquitecte Josep Amargós.

Els carrers ja formats, estrets, amb edificacions primitives consolidades que havien donat lloc a edificacions altes, sense pràcticament buits de solar per edificar, feia impracticable una altra solució que la que finalment es va adoptar, legalització de les construccions consolidades, regulació de les noves edificacions a construir, i incorporació de la llei d'eixample.

Van haver de passar però més de vint anys entre les propostes presentades pels sectors de les Hortes de Sant Bertran amb Santa Madrona, i la proposta de la França.

Aquestes edificacions, aixecades en el període de 1870 a 1885, en seguir les previsions dels projectes d'Aran i de la Comissió de Santa Madrona, han arribat en gran part fins als nostres dies, i les trobem ubicades en quatre zones (figures 395 i 396):

- Sector de la França, al voltant de l'Església de Santa Madrona, situada a la plaça de Santa Madrona (5)
- Sector de Santa Madrona al voltant de la Plaça del Sortidor (6)
- Sector de Santa Madrona al voltant de el carrer Blai amb el carrer Nou de la Rambla (7)
- Sector de les Hortes de Sant Bertran amb la implantació de noves indústries en el límit amb el carrer Nou de la Rambla (8).

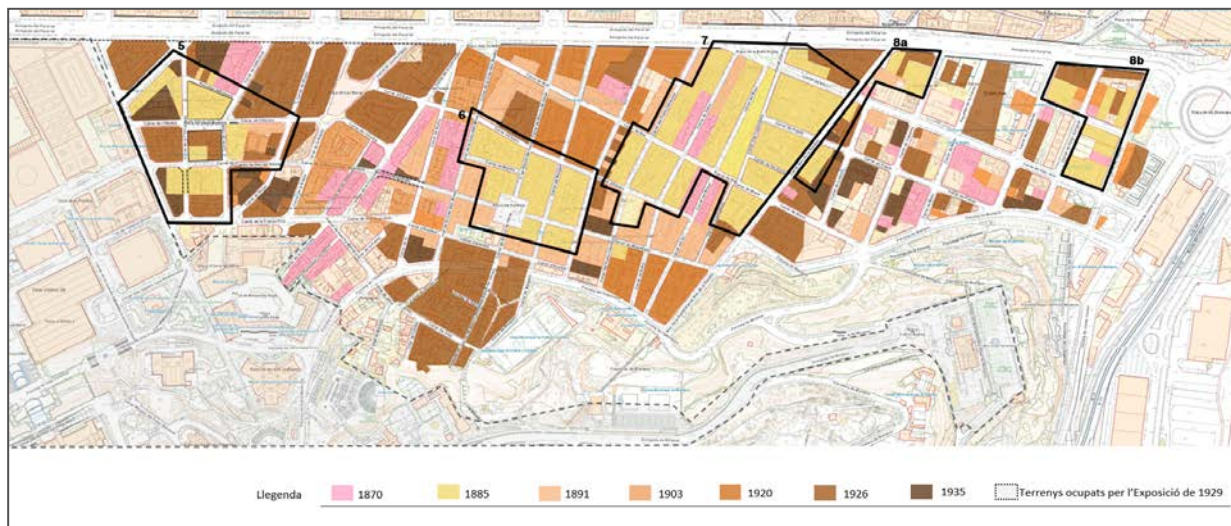


Figura 395. Emplaçament de les zones edificades en el període compres de 1870 a 1885 sobre el plànol de cronologia del creixement urbanístic del Poble-sec (ICC 2020, anotacions de l'investigador).

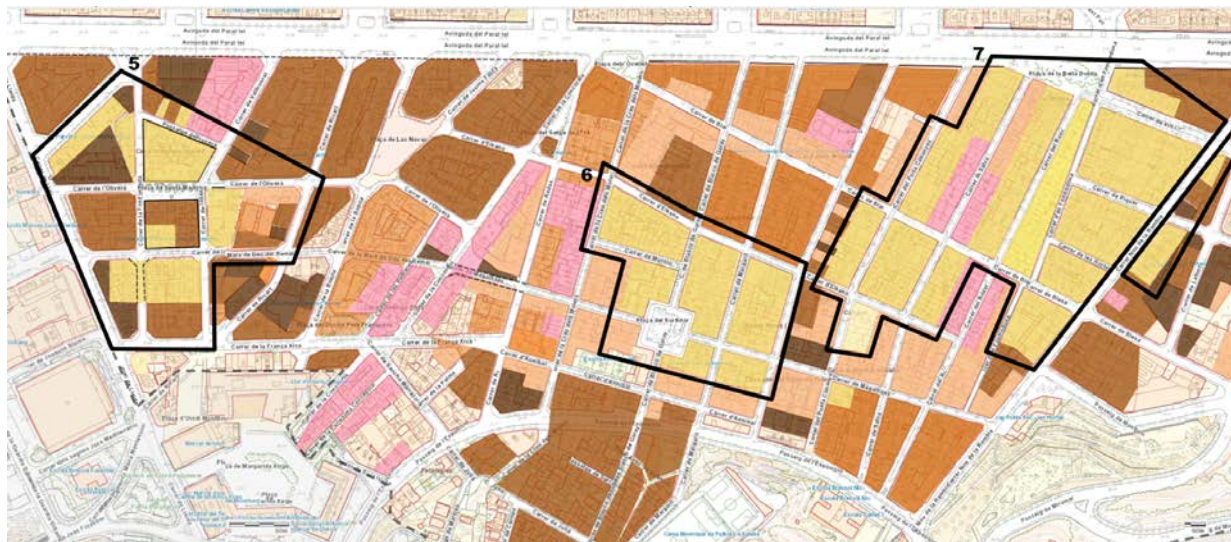


Figura 396. Detall de l'emplaçament de les zones edificades en el període compres de 1870 a 1885 sobre el plànol de cronologia del creixement urbanístic del Poble-sec (ICC 2020, anotacions de l'investigador).

El seu desenvolupament segueix els següents criteris:

- (5) Característic del sector més llevantí de la França, en la que s'aixequen edificacions disperses, tant industrials com d'habitatges i fins i tot barraques, amb una total absència d'ordenació. En aquestes dates tot just es redacta l'aixecament topogràfic dels terrenys i encara no s'ha presentat la convocatòria del concurs per a la urbanització d'aquests terrenys
- (6) Respon a la que seria la proposta d'ordenació prevista en el Projecte de parcel·lació i d'alineacions centrat en l'actual plaça de Blasco de Garay, proposat per la Comissió de propietaris que es va presentar formalment a l'any 1872, és la que ens ha arribat als nostres dies. Concretament el creixement va començar a la plaça del Sortidor, prevista com a plaça de la nova barriada que s'estava construint, i fou el primer eixample de la ciutat, abans fins i tot que el de Cerdà
- (7) El fort creixement que va experimentar l'Eixample pel costat de la ronda de Sant Antoni va influenciar de manera directa i quasi immediata la construcció d'edificacions en aquests terrenys limitats per les illes formades per tres dels eixos principals del sector, l'avinguda del Paral·lel, el carrer Nou de la Rambla i el carrer de Blai, juntament amb el carrer del Poeta Cabanyes
- (8) El creixement correspon a l'ampliació de les zones destinades a ús industrial.

En aquest període de màxim creixement, la incidència dels *molers* passaria desapercibuda, si no fos per les noves edificacions que es construeixen en el carrer de la Creu *dels molers*, entre els carrers de *Elcano* i de *Murillo*.

Els motius són diversos (figures 397 i 398):

- A l'est, la proximitat del carrer de la Creu *dels molers* amb la Plaça del sortidor. Aquest darrer es converteix en el centre a partir del qual es desenvolupa el creixement del sector i per tant absorbeix totes les previsions de creixement que es puguin produir a l'entorn
- A l'oest, la presència d'una bòvila que impossibilita la urbanització i edificació dels terrenys que limiten amb el carrer del *Laurel* (antic *camí dels molers* i avui carrer de la Concòrdia)
- Al nord, no està resolta la connexió entre els carrers de *Laurel*, amb *Radas* i, a manca de la definició dels vials, resta pendent l'edificació.
- Al sud, tampoc està resolta la connexió, doncs en començar a enfilar-se muntanya amunt, el carrer del *Laurel* deixa de seguir el traçat de l'antic *camí dels molers*, que recupera el traçat del torrent del qual prové. Concretament el carrer del *Laurel* continua el seu traçat muntanya amunt amb un lleuger gir enfilant el carrer de la *Puríssima Concepció*.

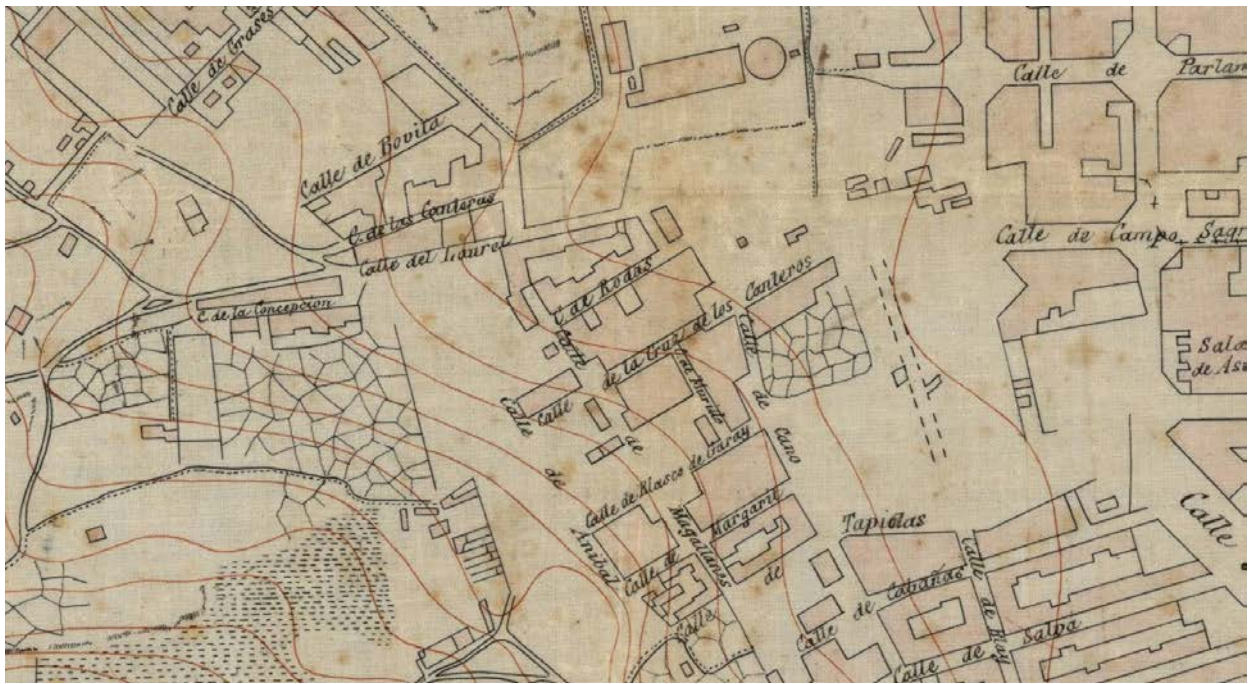


Figura 397. Detall urbanització dels terrenys confrontats amb els camins dels molers i de la creu dels molers de Montjuïc a l'any 1885 sobre fragment del Manuscrit Plànol de Barcelona (AHCB 1885).



Figura 398. Detall urbanització dels terrenys confrontats amb camins dels molers i de la creu dels molers de Montjuïc a l'any 1885 sobre fragment del Plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la Fransa y zona inmediata de la ladera de Montjuïc (AHCB 1885).

En els següents cinc anys, fins el 1891 es continua amb un creixement tot i que més moderat (figura 399).

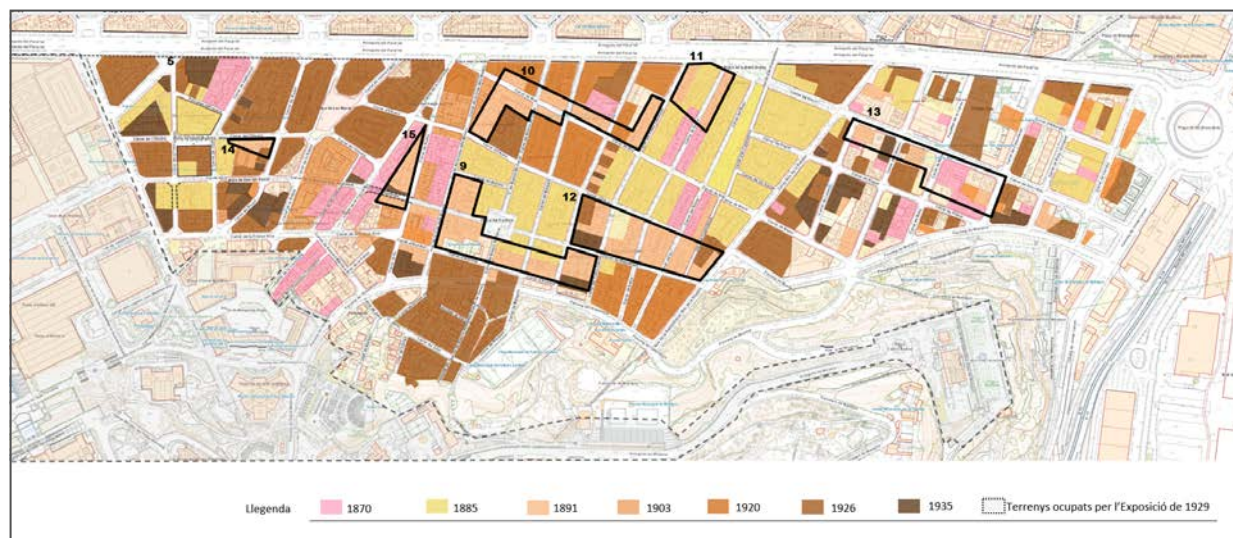


Figura 399. Detall de l'emplaçament de les zones edificades en el període comprès de 1870 a 1885 sobre el plànol de cronologia del creixement urbanístic del Poble-sec (ICC 2020, anotacions de l'investigador).

En aquest any es dicten les ordenances que, entre d'altres consideracions permeten que els edificis assoleixen cinc plantes o més.

El sector que experimenta una major transformació és el sector central de Santa Madrona, en el que, amb motiu del creixement al sud de la plaça del Sortidor (9), així com el creixement a lo llarg del carrer Blai (10), i la resta de sol edificable (11,12), es consolida com eixample menor edificat, amb una diferència molt significativa respecte a la resta dels sectors.

En aquests darrers, el sector de les Hortes de Sant Bertran (13), segueix dominant l'edificació associada a les indústries manufactureres, i el creixement queda reduït a la presència d'alguna nova nau i ampliació de les existents.

El sector de la França, continua amb l'amalgama d'edificacions destinades a habitatges i indústries que el caracteritzen i, tant sols s'observen la presència de noves edificacions en el carrer de l'Olivera (14).

En aquest darrer sector, i dins l'àmbit dels *molers*, l'edificació es redueix al tram del carrer Radas entre el carrer *Elcano i Magallanes* (15).

El *Plano detallado de Barcelona y su Alcantarillado* (AHCB 1891), amb motiu de la redacció del projecte de reforma del Clavegueram i Sanejament del subsòl de Barcelona, redactat per l'Enginyer de Camins, canals i ports Pere Garcia Faria, ens aporta els Plànols base *Plano de la urbanización de Barcelona*, en els que es recull el detall de l'estat d'urbanització del Poble-sec en la data de 1891.

En el cas de la França (figura 400), el plànol recull la proposta d'ordenació de l'arquitecte Amargós, d'acord amb el *Proyecto de urbanización de la Fransa y terrenos inmediatos de la Montaña de Montjuich*, doncs tot just s'acaba de presentar (1890).

És per això que Pere Garcia, en els seus plànols (1891) els incorpora sota aquesta premissa, grafiant el seu traçat amb línies discontinúes, a diferencia de la trama existent construïda que ho fa amb línia contínua.

A més a més, en aquest cas de la França, l'ordenació prevista per Amargós experimentarà un canvi molt significatiu amb motiu de l'ocupació de bona part dels terrenys per l'àrea de l'Exposició Internacional de 1929.



Figura 400. Detall urbanització dels terrenys de la França a l'any 1891 sobre fragment del *Plano de la urbanización de Barcelona* (AHCB 1891).

Podem observar com, efectivament, la zona dels *molers*, que va ser l'origen del desenvolupament urbanístic del barri, en aquests darrers cinc anys, s'ha limitat a la construcció d'edificacions en el tram indicat del carrer Radas, quedant en la resta, completament aturat (figures 401 i 402) doncs:

- A l'est, el creixement urbanístic iniciat a la plaça del Sortidor, ha arribat ja al carrer de la Creu dels molers
- A l'oest, es manté la presència de la bòvila que impossibilita el creixement. Tanmateix està projectat la continuació del carrer de Magallanes, fet que condiciona la demolició d'edificacions existents i, la posterior edificació queda suspesa fins que no estiguin definides les noves alineacions resultants
- Al nord, encara està pendent de resoldre la connexió entre els carrers de *Laurel* i Radas amb l'avinguda del Paral·lel
- Al sur, segueixen també sense resoldre el traçat final dels carrers confrontats en començar a enfilar-se muntanya amunt. Tot i trobar-se projectat el traçat del carrer de la França i la seva connexió amb el carrer Annibal, aquests traçats en data actual no estan encara construïts. Això condiciona la manca d'edificacions en l'illa limitada pels carrers del Laurel, Radas, amb els traçats projectats dels carrers Magallanes i la França i, òbviament a partir d'aquest darrer en sentit ascendent cap a la muntanya.



Figura 401. Detall urbanització dels terrenys confrontats amb *camins dels molers* i de *la creu dels molers* de Montjuïc a l'any 1891 sobre fragment del *Plano de la urbanización de Barcelona* (AHCB 1891).



Figura 402. Detall urbanització dels terrenys de l'exemple de Santa Madrona a l'any 1891 sobre fragment del *Plano de la urbanización de Barcelona* (AHCB 1891).

En el darrer sector, de les Hortes de Sant Bertran, ens permet identificar el seu caràcter exclusivament industrial, amb l'ocupació parcial dels terrenys per les naus edificades (figura 403).



Figura 403. Detall urbanització dels terrenys del sector de les Hortes de Sant Bertran a l'any 1891 sobre fragment del *Plano de la urbanización de Barcelona*, escala original 1:10.000 (AHCB 1891).

Així doncs, a finals del s.XIX l'estat d'urbanització dels terrenys del Poble-sec és la que ens mostren les fotografies següents (figures 404 i 405).

La primera (principis de la darrera dècada del s.XIX), feta des de les Drassanes, en la que podem veure l'eixample de Santa Madrona, construït en la seva pràctica totalitat, consolidat com a eixample menor. En primer terme el sector de les Hortes de Sant Bertran, en el que s'observen les edificacions corresponent a l'ús industrial que ha marcat el seu creixement, amb només alguna edificació residencial en el límit sud.

La segona (finals de la darrera dècada del s.XIX), feta des de la futura plaça d'Espanya, en la que ell es pot observar al fons l'eixample menor de Santa Madrona, i en primer terme els terrenys de la França, sense urbanitzar, i tant sols amb presència tant sols d'algunes edificacions disperses, tant industrials com d'habitatges.



Figura 404. Vista del Poble-sec des de les Drassanes a principis de la dècada de 1900 (AFB).



Figura 405. Vista del Poble-sec des de la Plaça d'Espanya a finals de la dècada de 1900 (AFB).

El s.XX, amb l'eixample de Santa Madrona consolidat i, les Hortes de Sant Bertran amb una important activitat industrial, que es reforça amb les instal·lacions de les centrals elèctriques del carrer Mata a finals de segle i de les *Tres Xemeneies* (1897-1912), comença amb una idea que capgirarà la proposta d'urbanització dels terrenys que encara estaven pendents d'edificar, situats al sector de la França.

Aquesta nova idea és la de celebrar l'Exposició Internacional a Barcelona. Comença a gestar-se el 1905 i el 1913 es decideix que el recinte de l'Exposició estigui situat a Montjuïc. La data inicialment prevista va ser en principi per al 1917, tot i que s'endarrerí fins al 1929.

En qualsevol cas, aquesta decisió va modificar completament el desenvolupament urbanístic d'uns terrenys i d'un sector que, a diferència dels restants, havien estat sotmesos a un pla d'ordenació urbanística. El resultat va ser una reducció del sector de la França en quedar tallat a l'altura del carrer Lleida, configurant-se en la superfície actual de 70 hectàrees d'extensió (figures 406 i 407).

Amb aquesta nova disposició, durant el primer quart de segle, fins a l'Exposició Internacional celebrada a l'any 1929, s'edificaran la major part dels solars del Poble-sec que encara hi quedaven pendents

Si a finals de s.XIX la xifra d'habitants al Poble-sec era d'uns 15.000, a mitjans del primer quart de s.XX ja superava demogràficament altres barris populars de la Barcelona vella, i a finals d'aquest primer quart de segle, aquesta xifra s'havia quasi duplicat.

En aquest període, hi va haver anys en els que la construcció d'habitatges s'havia aproximat a ratis del 25 per cent de tots els construïts a Barcelona.

En el sector de les Hortes de Sant Bertran, els edificis d'habitatges comencen a substituir les naus industrials (19).

En el sector de Santa Madrona, s'edifiquen els darrers solars que quedaven pendents, situats al final del carrer Blai, en la seva confluència amb l'avinguda del Paral·lel (18).

També en aquest període es va començar a construir en un dels sectors que fins al moment, havien quedat fora del desenvolupament urbanístic del Barri, és el cas del sector de la Satalia. Si bé la major part de les seves construccions es consoliden en aquest primer quart de segle, cal tenir en compte que a principis de segle, ja es comencen a bastir-hi casetes unifamiliars en les àrees més properes a la muntanya (17).

En el sector de la França, l'àrea pròxima a la plaça de Santa Madrona, s'edificarà en la seva pràctica totalitat (16). A l'àrea *dels molers*, es procedeix a la urbanització i edificació dels terrenys que limiten al nord l'avinguda del Paral·lel (20). Els terrenys que limiten al sud, amb el futur Passeig de l'Exposició encara quedaran pendents d'urbanitzar.

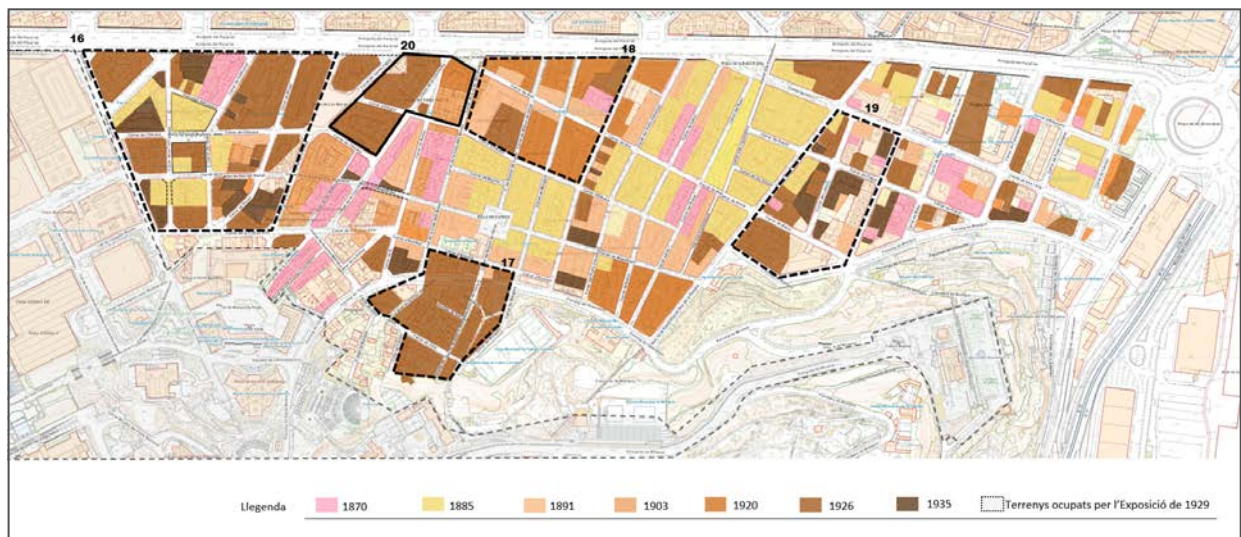


Figura 406. Emplaçament de les zones edificades en el període compres de 1900 a 1926 sobre el plànol de cronologia del creixement urbanístic del Poble-sec (ICC 2020, anotacions de l'investigador).

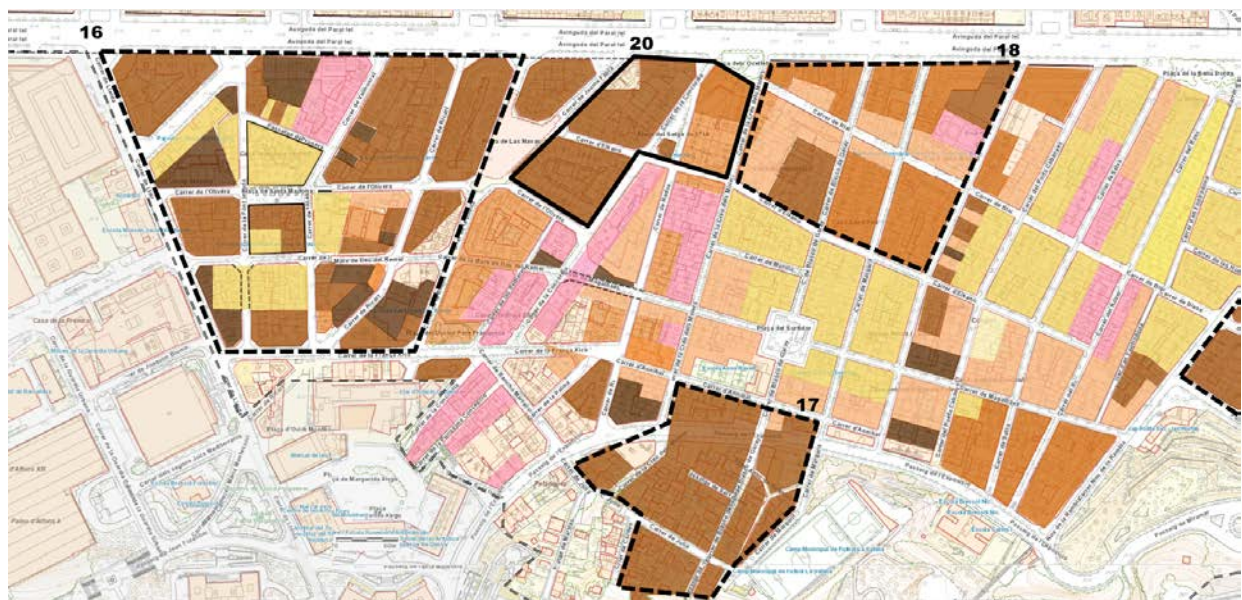


Figura 407. Detall de l'emplaçament de les zones edificades en el període compres de 1900 a 1926 sobre el plànol de cronologia del creixement urbanístic del Poble-sec (ICC 2020, anotacions de l'investigador).

El Plano de Barcelona, corresponent als aixecaments topogràfics del *Servicio cartográfico del Ejercito de Tierra*, amb motiu de la redacció dels *Planos de Población (1922-1923)*, ens permet actualitzar amb detall, l'estat d'urbanització del Poble-sec per aquest període (figura 408), i ens permet analitzar amb detall el cas de l'àrea dels molers.



Figura 408. Fragment del *Plano de població*n, 1922-1923, *Barcelona* (AHCB 1926)

El límit Nord de l'àrea *dels molers*, ja es troba completament urbanitzada, i fins i tot amb els solars edificats

Han estat necessaris però, més de 40 anys per assolir la urbanització d'aquest tram. El motiu estava en el fet de no haver estat resolta la confluència dels carrers del *Laurel* (en el Plànol de la Brigada Topogràfica carrer del Setge de 1714, nom que rebia en aquella època) i Radas amb l'avinguda del Paral·lel.

Tot i haver-se fet efectiva l'apertura de l'avinguda del Paral·lel, era un dels esculls que encara quedava pendent de resoldre.

L'explicació la hem de cercar en el context dels molers. El carrer del Setge de 1714 (avui Concòrdia) coincideix amb el traçat antic del *camí dels molers*.

A escassos 150 metres abans d'arribar a l'avinguda del Paral·lel, aquest carrer veia modificada la seva direcció, per la presència d'una tanca que limitava la finca confrontant amb la *finca dels molers* (figura 409).

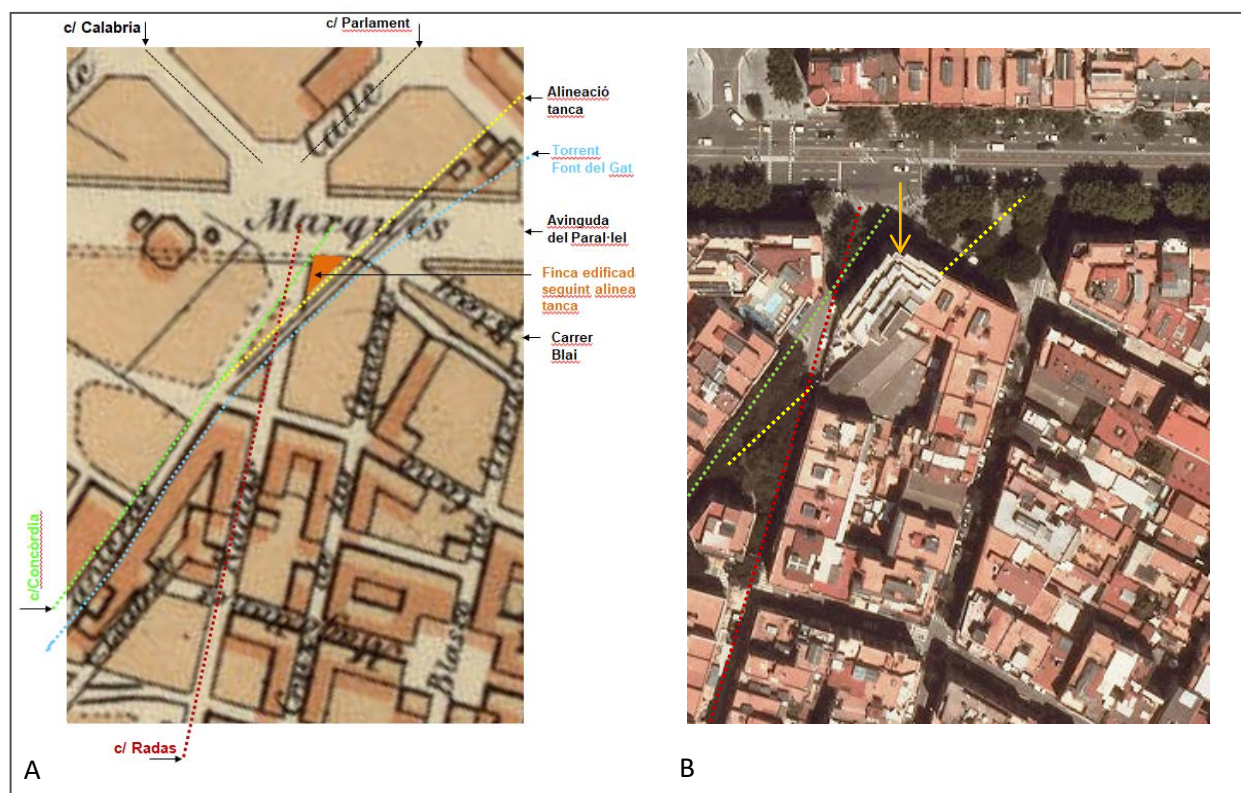


Figura 409. Eixos viaris i alineacions plaça carrers de Radas i Concòrdia amb l'avinguda del Paral·lel:
A. Sobre *Plano de la Ciudad de Barcelona de 1890* (AHB 1890)
B. Sobre ortofotomapa actual

La direcció de la tanca, respon al condicionant físic que li imposava el pas del torrent coincident amb el *camí dels molers* (torrent els dies de pluja).

Aquest traçat en planta queda perfectament definit amb motiu de l'aixecament topogràfic *Planos de població, 1922-1923, Barcelona* realitzat per la *Brigada Topogràfica de Ingenieros* (figura 410).



Figura 410. Emplaçament de la riera dels molers sobre fragment del Plano de poblaci3n, 1922-1923, Barcelona (AHCB 1923, anotacions de l'investigador)

La soluci3n adoptada queda recollida en la Nota de premsa de l'any 1909 amb motiu del Acto de apertura de las calles del Laurel y de Radas en el Ensanche de Barcelona (figura 411) de la que l'investigador disposa d'un exemplar:

«Los propietarios de la barriada de Santa Madrona, en Barcelona, han cedido al Ayuntamiento los terrenos necesarios para la apertura de las calles del Laurel y de Radas hasta la del Paralelo. El acto de la toma de posesión por el Municipio se ha efectuado con toda solemnidad, asistiendo el alcalde y numerosos concejales, así como los aludidos propietarios. La parte cedida por éstos, que consiste en un solar de unos 500 metros cuadrados, se completa con otro de 1.000 metros, del marqués de Alella, que también lo ha cedido para la realización de la mejora urbana de aquella parte. En el Lunch con que los asistentes fueron agasajados en la Font del Gat, se habló del entusiasmo de la próxima urbanización y construcción del parques en la montaña de Montjuich» (Nota de prensa de l'època Reformas de Barcelona 1909).

El seu traçat es pot apreciar a través de l'ortofotomapa (figura 412).



Figura 411. Acto de apertura de las calles del Laurel y de Radas en el Ensanche de Barcelona (Nota de prensa de l'època Reformas de Barcelona 1909).



Figura 412. Traçat en planta de la zona de pas del *torrent dels molers* entre els edificis situats a la intersecció del carrer Radas amb l'avinguda del Paral·lel sobre ortofotomapa actual (anotacions de l'investigador).

A l'any 1929 data de la celebració de l'Exposició Internacional de 1929, els terrenys del Poblesec estaven urbanitzats en la seva pràctica totalitat i, amb les edificacions que han arribat fins als nostres dies en els sectors de Santa Madrona i la França.

En el cas del sector de les Hortes de Sant Bertran, aquest acabaria canviant la seva fisonomia substituint les edificacions industrials per habitatges residencials.

Quedava però un darrer tram a urbanitzar, i aquest correspon al sector de la França, dins l'àrea d'influència dels *molers*, concretament en el tram sud al peu de la muntanya (figura 413).

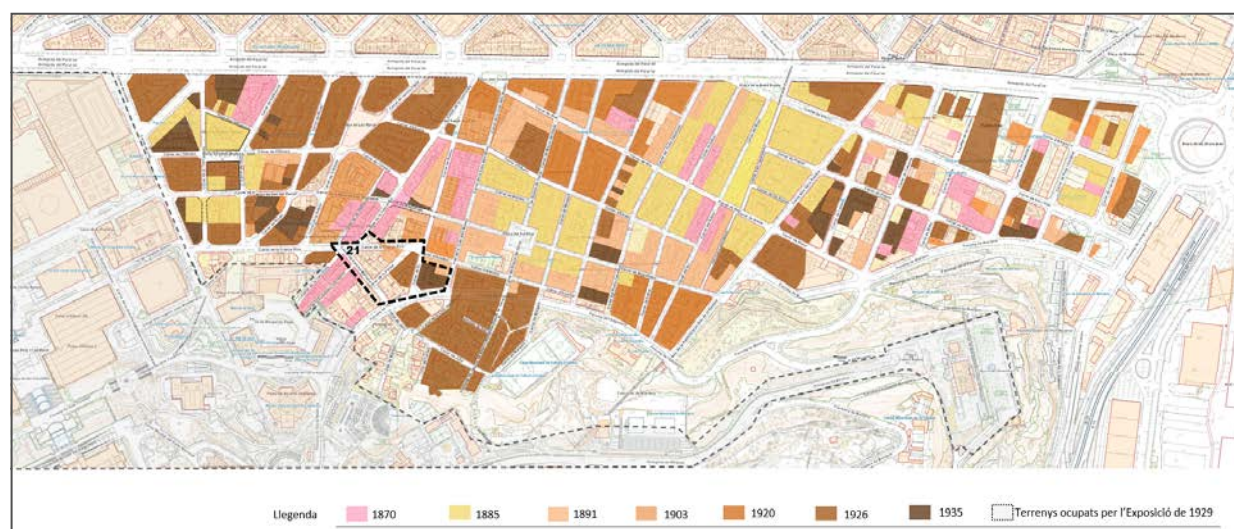


Figura 413. Emplaçament de la zona pendent d'urbanitzar en data de 1923 en el sector sud de Santa Madrona sobre el plànol de cronologia del creixement urbanístic del Poblesec (ICC 2020, anotacions de l'investigador).

El plànol de Barcelona, 1922-1923 (figura 414), realitzat per la Brigada Topogràfica de Ingenieros ens mostra com encara estava pendent de resoldre la connexió entre els carrers de la França Xica amb el carrer d'Anníbal (1), així com la connexió entre els carrers de Magallanes amb el carrer de la Nostra Senyora del Remei (2). Tots ells a l'altura del carrer de Radas A més a més s'hi afegia la manca de definició al final del carrer del Setge de 1714 (3).

Així doncs, havent transcorregut més de cinquanta anys dels inicis d'urbanització del Poblesec, el sector de la França no estava connectat amb el sector de Santa Madrona. Si a més hi afegim que, la connexió del carrer Radas i el carrer del Setge de 1714 (avui Concòrdia) amb l'avinguda del Paral·lel no es va materialitzar fins a l'any 1909, posa de manifest que el creixement del sector de la França va ser inconnexa amb el sector de Santa Madrona i, per extensió amb el sector de les Hortes de Sant Bertran.

Tot i formar part del mateix barri, el desenvolupament urbanístic del sector de la França es va portar a terme de forma independent.

Van haver de transcórrer cinc anys més, per a resoldre definitivament aquesta situació. Els factors determinants van ser la pròpia orografia i la proximitat d'aquests terrenys, amb els destinats al recinte de l'Exposició Internacional.



Figura 414. Emplaçament del sector sur de l'àrea dels molers sobre fragment del *Plano de població*, 1922-1923, Barcelona (AHCB 1923)

En el conjunt de la documentació generada pels organismes encarregats de l'organització de l'Exposició Internacional, s'hi troba un plànol de detall corresponent al Palau d'agricultura (avui Teatre Lliure), en el que es posa de manifest el desnivell important a salvar entre les rasants del tram final del carrer del Setge de 1714 i el Passeig de l'Exposició (figura 415).

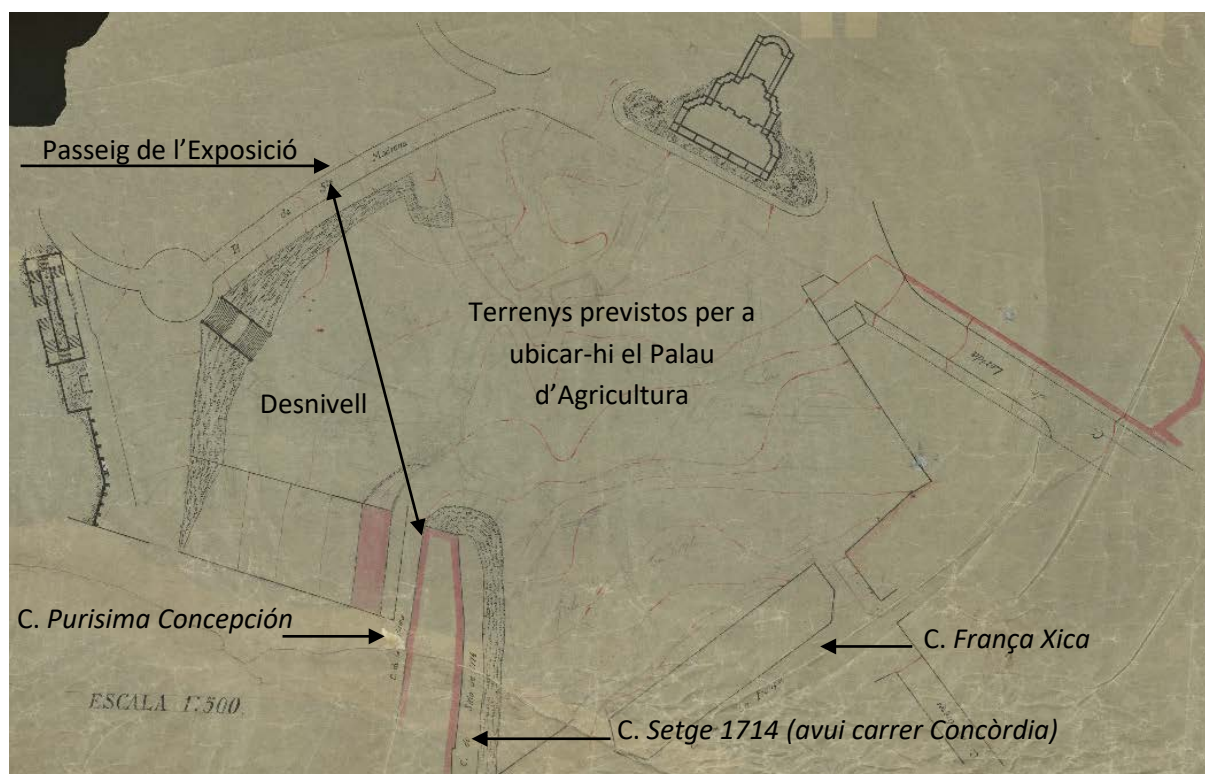


Figura 415. Sèrie *Palau d'agricultura*, 1913-1929 (AHCB 1929, anotacions de l'investigador)

La solució adoptada en el projecte de l'Exposició Internacional va consistir en aixecar uns murs verticals de gairebé 9 metres d'altura, en el límit del recinte (figures 416 i 417).

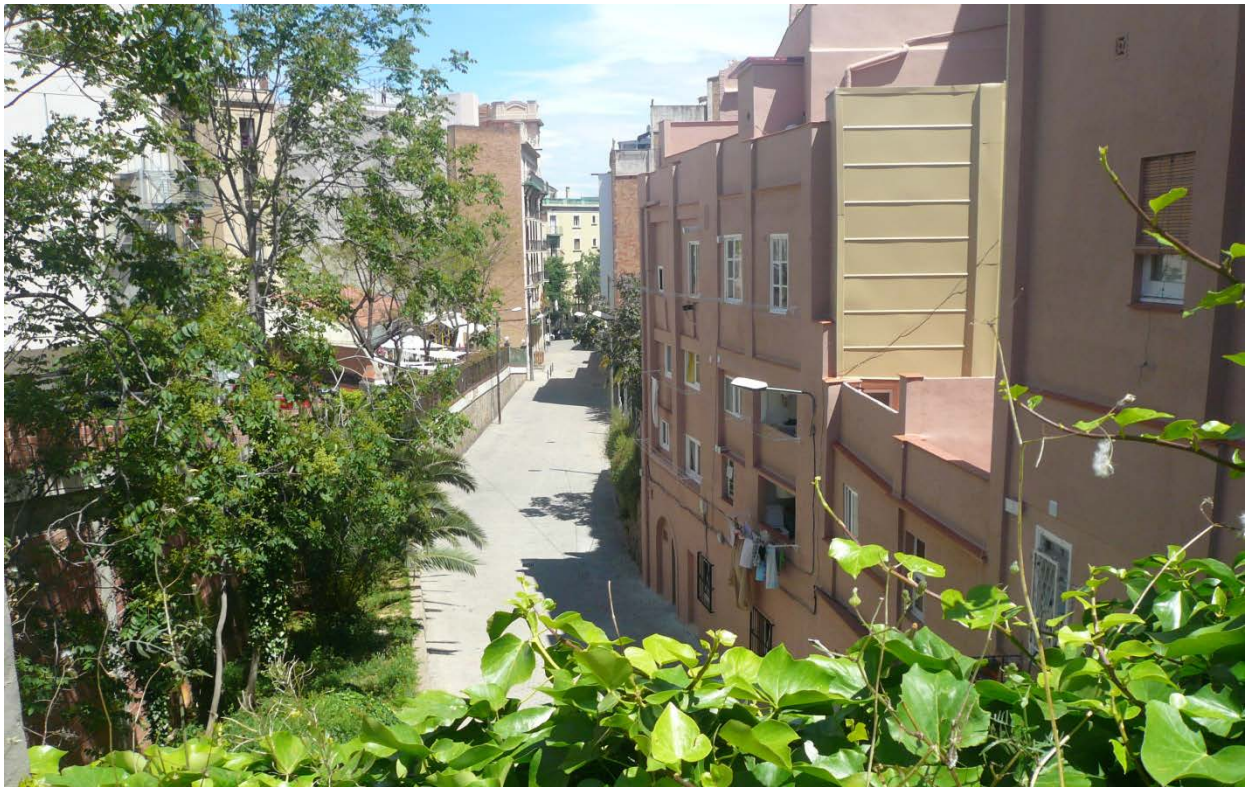


Figura 416. Vista del carrer Concòrdia des de la Plaça de Margarida Xirgu (2019 Fotografia de l'investigador).



Figura 417. Vista de l'esplanada de la Plaça de Margarida Xirgu. A l'esquerra mur que limita amb el carrer Concòrdia. A la dreta l'edifici del Palau d'Agricultura (avui Teatre Lliure) (2019 Fotografia de l'investigador).

Amb aquesta solució adoptada, es posava fi a un dels darrers trams pendents d'urbanitzar del Poble-sec a costa però d'interrompre bruscament i deixar sense sortida el *camí dels molers* que, com hem vist havia estat una de les vies principals d'accés a Montjuïc.

Aquesta decisió posa de manifest que la manera d'entendre la relació ciutat/muntanya ha estat ben diferent a lo llarg del temps, doncs avui en dia seria impensable prendre una decisió d'aquestes característiques.

10. CONCLUSIONS

En la present recerca hem estudiat i analitzat profundament la història del Poble-sec. Per a portar-ho a terme, hem abastat 50 anys, més que suficient doncs, des d'un punt de vista urbanístic, el Poble-sec neix a mitjan s.XIX i, a les acaballes del primer quart del s.XX ja es troba urbanitzat en la seva pràctica totalitat.

Fill de les pedreres de Montjuïc, de la indústria i la immigració, el barri comprèn els terrenys situats a la falda de la muntanya, limitats pels grans eixos viaris que avui l'envolten: la Gran Via de les Corts Catalanes, l'avinguda del Paral·lel, l'avinguda de l'Estadi i l'avinguda Miramar fins arribar a la Ronda del Litoral.

El seu origen es produeix en un entorn envoltat de posicions enfrontades per part de les diferents faccions dominants, propietaris, militars i governants, que van derivar en una lluita per a controlar i planificar el procés d'urbanització.

Es troba dividit en quatre sectors: les Hortes de Sant Bertran, l'eixample de Santa Madrona, la França i, la Satàlia.

Les primeres edificacions seran aixecades pels *molers*, a la zona central, en el límit entre els sectors de les Hortes de Sant Bertran i, Santa Madrona. Aquest darrer sector es consolidarà poc temps més tard, principis s.XIX, com un eixample menor, que donarà habitatges als nouvinguts que desenvoluparan la seva activitat laboral en les indústries i les pedreres on s'anava extraient la pedra per bastir la ciutat.

En aquest mateix període, es portarà a terme el gran projecte urbanitzador del recinte de l'Exposició Internacional (1929) que marcarà per sempre el creixement del seu sector més Llevantí.

La correcta interpretació del procés d'urbanització que va acompanyar la transformació d'aquests terrenys situats al peu de la muntanya de Montjuïc ha requerit:

- Recollir les necessitats del moment i la presa de decisions en els projectes que s'hi van portar a terme
- Analitzar el procés d'urbanització, a través de la documentació històrica, més enllà dels plans i propostes urbanístiques presentades
- Entendre tots els agents que hi van intervenir, propietaris, militars, Ajuntament i *molers* i, la seva participació en el procés d'urbanització
- Portar a terme l'estudi a partir de la anàlisi morfològica, orogràfica, hidrogràfica i topogràfica de l'entorn
- Interpretar com les diverses actuacions que es van portar a terme durant tot el procés, van anar condicionant de manera irreversible, la presa de decisions i, els projectes posteriors
- Valorar la influència de la proximitat de la muntanya de Montjuïc.

La recerca recull en primer lloc, l'entorn polític, econòmic, social i cultural de l'època.

Tot seguit es descriuen les necessitats de creixement de la ciutat i l'estructura de la propietat, en el que s'inclouen les pedreres i la figura del *moler*.

Continua amb la informació referent als torrents i rieres de l'època i la seva interrelació amb els camins i la xarxa viària als quals donaran lloc, dedicant especial atenció als camins vinculats amb la figura dels *molers*, tot incorporant la documentació relacionada, *casa i creu dels molers*.

Finalment, es porta a terme la descripció del desenvolupament urbanístic del barri, a través de l'evolució experimentada per tots i cadascun dels seus sectors integrants, tenint en compte la incidència entre ells.

La recerca posa de manifest que, la urbanització va estar condicionada pels camins que els *molers* feien servir per accedir a peu a les pedreres, així com aquells en els que hi circulaven amb carros que, amb el pas del temps es van anar consolidant com a eixos vertebradors.

És el cas del *camí dels molers* (avui carrer de la Concòrdia), accés directe des de la ciutat Vella sortint pel Portal de Sant Antoni, eix vertebrador situat en el bell mig del barri que, travessant-lo transversalment connecta l'avinguda del Paral·lel amb el passeig de l'Exposició així com, el *camí de la creu dels molers* (avui carrer de la creu de Molers), conflueix amb el *camí dels molers*, a l'altura de l'avinguda del Paral·lel, a l'actual plaça dels Ocellets³⁶⁹.

La recerca ha evidenciat el paper dels *molers* en el creixement urbanístic del Poble-sec doncs, la seva incidència no tant sols es va limitar a la consolidació d'una part dels vials, condicionant els Plans urbanístics que es van portar a terme amb posterioritat, sinó que també, va ser decisiva en les edificacions que s'hi van aixecar. La tipologia i característiques d'aquestes son el resultat d'una amalgama d'aconteixements, estretament vinculats entre ells, que li confereixen una personalitat pròpia, en la que els *molers* hi tenen un clar protagonisme.

Les necessitats d'habitatge dels *molers* coincidint amb les onades migratòries d'aquest període³⁷⁰, i la proximitat del Poble-sec al seu lloc de treball van ser determinants. Tant és així que amb les muralles de la ciutat enderrocades (1854-1859), pendents de l'aprovació del Pla de reforma i eixample d'Ildefons Cerdà (1859), i restant encara vigents les ordenances militars (1768) que restringien l'edificació en aquests terrenys³⁷¹, ja s'hi van començar a construir habitatges. Inicialment nuclis de barraques³⁷².

³⁶⁹ Des d'aquesta plaça s'accedeix al carrer Blai, eix vertebrador del sector de Santa Madrona que l'atravessa fins connectar amb el carrer Nou de la Rambla, accés directe a Ciutat Vella pel barri del Raval que ens porta directament a la Rambla. Des del carrer Blai s'accedeix a l'altre eix vertebrador, en aquest cas del Sector de les Hortes de Sant Bertran, com és el carrer de Vilà i Vilà, principal itinerari que segueixen els traginers i carreters en el seu trajecte a la ciutat (pel portal de Santa Madrona) i, al port.

³⁷⁰ El Poble-sec ha esdevingut un barri que ha estat la porta d'entrada de totes les onades migratòries que ha tingut Barcelona al llarg dels anys.

³⁷¹ En trobar-se sota la influència militar del castell de Montjuïc

³⁷² El Poble-sec és considerada la primera zona de la ciutat on es manifesta aquesta expressió d'infrahabitatge i, els primers barraquistes foren precisament els *molers* que treballaven a les pedreres.

A l'any 1856 estan datades les primeres edificacions modestes i senzilles destinades als obrers, majoritàriament *molers* que treballaven a les pedreres. En aquest període, els antics camins es van anar transformant en carrers, convertint-se en els eixos principals de la xarxa bàsica del barri³⁷³.

A l'any 1869, amb motiu de la desmilitarització d'aquests terrenys, es va obrir la possibilitat d'edificar-hi. Ràpidament es van confeccionar les propostes d'urbanització de les Hortes de Sant Bertran (1871) i de Santa Madrona (1872), al temps que es van iniciar (1882) els treballs per a redactar les bases pel concurs corresponent a la urbanització del sector de la França.

Mentrestant, s'havia iniciat ja, una primera fase d'urbanització i edificació d'aquests terrenys sense planificació prèvia³⁷⁴, aprofitant el buit legal que va produir la desmilitarització³⁷⁵ així com el descontrol municipal.

La comprensió, anàlisi i explicació de tot aquest procés d'urbanització, ens ha permès arribar a les conclusions que tot seguit es descriuen (figura 418).

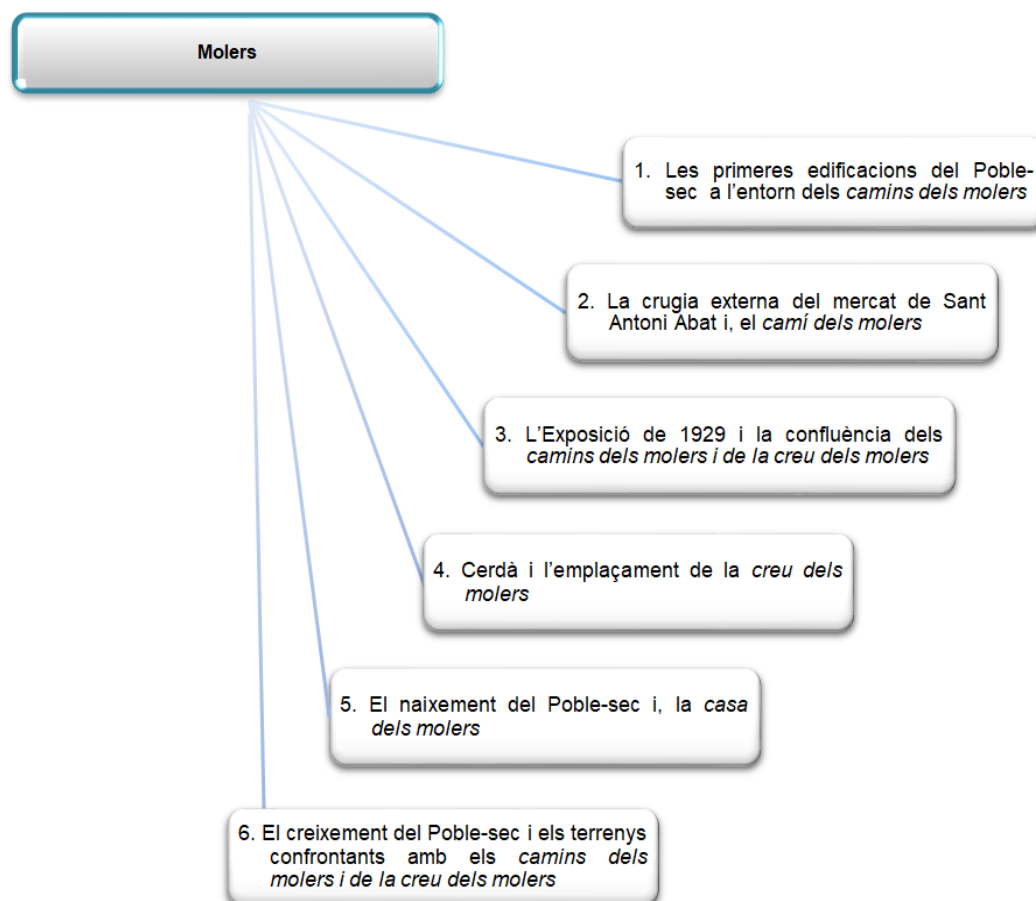


Figura 418. Esquema conclusions.

³⁷³ Que han perdurat fins l'actualitat, carrer de la Concòrdia, Vilà i Vilà, Blai, entre d'altres.

³⁷⁴ Sense cap tipus d'estructura urbanística ordenada, seguint la distribució agrària dels sectors, donant lloc a una trama viària secundària formada per carrers mal orientats, amb fortes pujades i massa estrets, amb una deficient connexió entre ells i els camins principals, posant de manifest unes deplorables condicions d'urbanització.

³⁷⁵ A conseqüència de la falta d'entesa entre el Ministerio de la Guerra i l'Ajuntament de Barcelona, cada un d'ells podia donar permís d'edificació

1. Les primeres edificacions del Poble-sec a l'entorn dels camins dels molers

L'anàlisi de la Cronologia del creixement urbanístic del Poble-sec, ha posat de manifest que les primeres edificacions del Poble-sec, les trobem datades a l'any 1870³⁷⁶.

Eren majoritàriament construccions de caràcter provisional i de planta baixa, edificades a gust i conveniència del propietari.

Estaven ubicades de manera dispersa en els vells camins que sortien de la ciutat.

La major concentració d'habitatges estava situada en els antics *camins dels molers i de la creu dels molers* (figures 419 i 420).

L'origen del desenvolupament urbanístic residencial del Poble-sec cal referenciar-lo a l'aixecament de les edificacions dels mencionats *camins dels molers i de la creu dels molers* (avui Concòrdia i de la Creu *dels molers*, respectivament).

En contra del considerat fins ara, al voltant de la Plaça del sortidor i de Salvà, doncs:

- En el primer cas, en correspondre al *Projecte de parcel·lació i d'alineacions centrat en l'actual plaça de Blasco de Garay, proposat per la Comissió de propietaris* a l'any 1872, per tant posterior a la data de redacció de l'aixecament cartogràfic de Barcelona, realitzat pel Servei cartogràfic de l'exèrcit en data de 1870
- En el segon cas, en haver-se provat que les edificacions existents en el carrer de Salvà en la època indicada, no són de tipus residencial, en correspondre a indústria manufacturera de drogueria.

Amb independència de la presència d'alguna edificació aïllada aixecada amb anterioritat a les mencionades (*camins dels molers i de la creu dels molers*), és un fet provat que, no hi ha cap altra zona del Poble-sec que, en l'època indicada, presenti una edificabilitat comparable.

Hem vist com aquest fet, es posa de manifest fins i tot, a l'any 1827, observant l'aixecament topogràfic que va realitzar l'exèrcit francès dels Cent Mil Fills de Sant Lluís entre 1823 i 1827, amb motiu de l'ocupació de Barcelona.

En aquest plànol, considerat el primer mapa del Pla de Barcelona que utilitzava corbes de nivell, anterior al d'Ildefons Cerdà, hem pogut observar la presència de diverses edificacions, formant un petit nucli, en el tram del *camí dels molers*, una vegada superada la bifurcació amb el *camí dels molers*, en sentit ascendent a la muntanya. En la resta dels terrenys, les edificacions que s'hi observen són aïllades (figures 421 i 422).

³⁷⁶ Es van aixecar majoritàriament en el període comprès entre 1860 a 1865, en estar condicionades per les restriccions que imposaven les ordenances militars, tot i que algunes s'hi havien aixecat a partir de l'any 1856, just enderrocades les muralles.

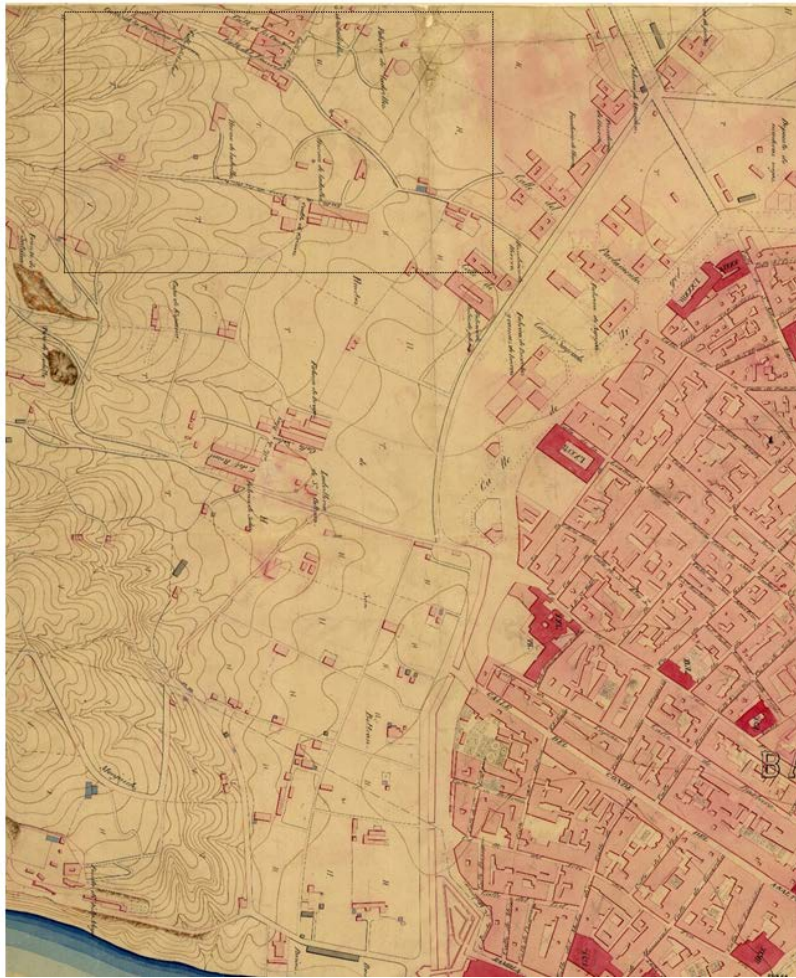


Figura 419. Urbanització dels terrenys del Poble-sec a l'any 1870 sobre fragment del Plànol de Barcelona (CGEM 1870, anotacions de l'investigador).



Figura 420. Detall urbanització dels terrenys confrontats amb el camí dels molers de Montjuïc a l'any 1870 sobre fragment del Plànol de Barcelona (CGEM 1870).



Figura 421. Edificacions formant un petit nucli en el *camí dels molers* sobre fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICGC 2020, anotacions de l'investigador).



Figura 422. Detall de les edificacions formant un petit nucli en el *camí dels molers* sobre fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICGC 2020, anotacions de l'investigador).

2. La crugia externa del mercat de Sant Antoni Abat i, el camí dels molers

En la documentació aportada, s'ha posat de manifest la importància del mercat de Sant Antoni Abad, afavorit per estar situat en una zona de pas per aquells que sortien o arribaven de la ciutat pel Portal de Sant Antoni, un dels principals portals d'accés a la ciutat, a l'època.

Tant és així que, Ildefons Cerdà, en el projecte del desenvolupament urbanístic del seu Pla de reforma i eixample, va proposar-hi la construcció d'una estructura per tal de garantir la continuïtat i la permanència del mercat i, d'aquesta manera millorar l'abastiment de tota la ciutat de Barcelona, que no en tenia prou amb els mercats dins de les muralles.

En el seu disseny, la disposició geomètrica en planta, que adopta l'estructura del mercat versus la seva disposició urbanística, no és casual. Fixant-nos detingudament en la disposició arquitectònica de l'edifici, hem vist que aquest presenta una forma de Creu Grega sobre les diagonals de la illa que respon a la influència de la orientació marcada per la directriu pel primitiu camí de connexió a Madrid (avui avinguda Mistral) com crugia interna del mercat, reafirmant d'aquesta manera, la relació entre la ciutat antiga i la nova.

Si ara, ens fixem en la crugia externa del mercat, podem veure que aquesta coincideix amb la directriu de l'antic *camí dels molers* (avui carrer de la Concòrdia).

El que ens permet considerar que, davant el fet provat que la crugia interna (camí antic de Madrid) reafirma la relació entre la ciutat antiga i la nova, la crugia externa (*camí dels molers*) ens reafirma l'aproximació de la ciutat a la muntanya de Montjuïc (figura 423).

Aquesta connexió però, no es va arribar a portar a terme. Com hem exposat en l'anàlisi del desenvolupament urbanístic del Poble-sec, aquest darrer tram del *camí dels molers* es va interrompre bruscament el seu traçat, amb motiu de l'afecció que en va resultar en passar a formar part del recinte de l'Exposició Internacional. El fort desnivell existent es va resoldre amb la construcció d'uns murs de gairebé 9 m. d'altura (figures 424 i 425).

El carrer va quedar tallar i amb ell, la darrera oportunitat històrica d'obrir un accés directe a la muntanya de Montjuïc des del bell mig del Poble-sec, assolint la interconnexió tant desitjada en l'actualitat entre la ciutat i la muntanya (figura 426).

Aquesta oportunitat es posa de manifest, i ha quedat per a la història en les anotacions d'en Vicenç Martorell, en l'elaboració del seu plànol Magistral, en el que recull a mà alçada el traçat del *camí dels molers* sobre la trama urbana de 1935.

Avui en dia, difícilment es portaria a terme una decisió d'aquestes característiques, però hem de tenir en compte que, la primera gran transformació per la recuperació i aproximació de la muntanya amb la ciutat no es va manifestar fins l'encàrrec del document *Anteproyecto de paseos y urbanización rural de la montaña de Montjuich* (Amargós 1894).

Si vint-i-cinc anys des de la derogació militar de les Zones Polèmiques no havien estat suficients per aproximar-se a la muntanya, la selecció de Montjuïc per a emplaçar-hi el recinte de l'Exposició Internacional (1929), establint-hi l'accés principal a la muntanya des de la Plaça Espanya, va suposar el canvi substancial i va condicionar qualssevol altre oportunitat, ni tant sols aquella que seguia la direcció marcada per la crugia externa del mercat.

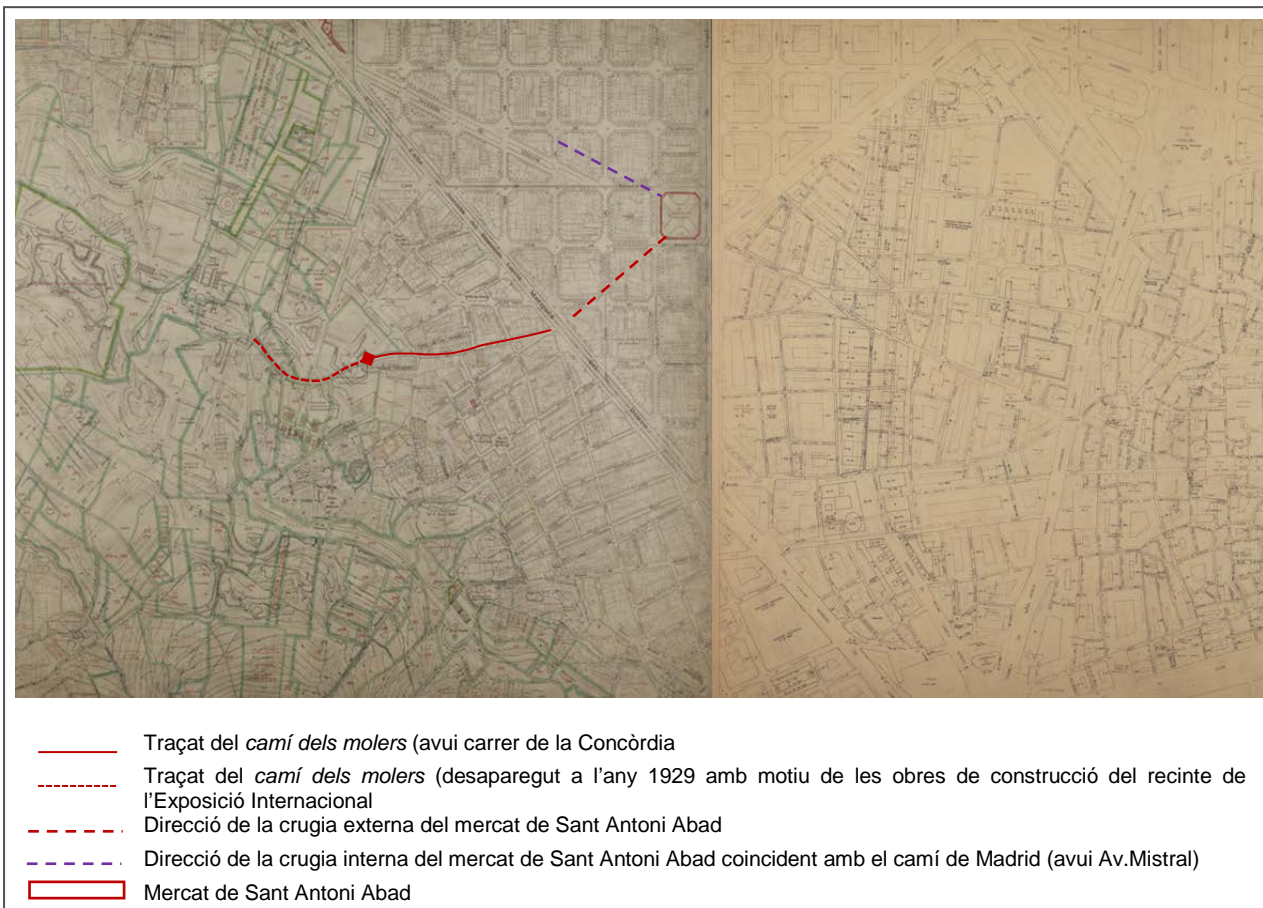


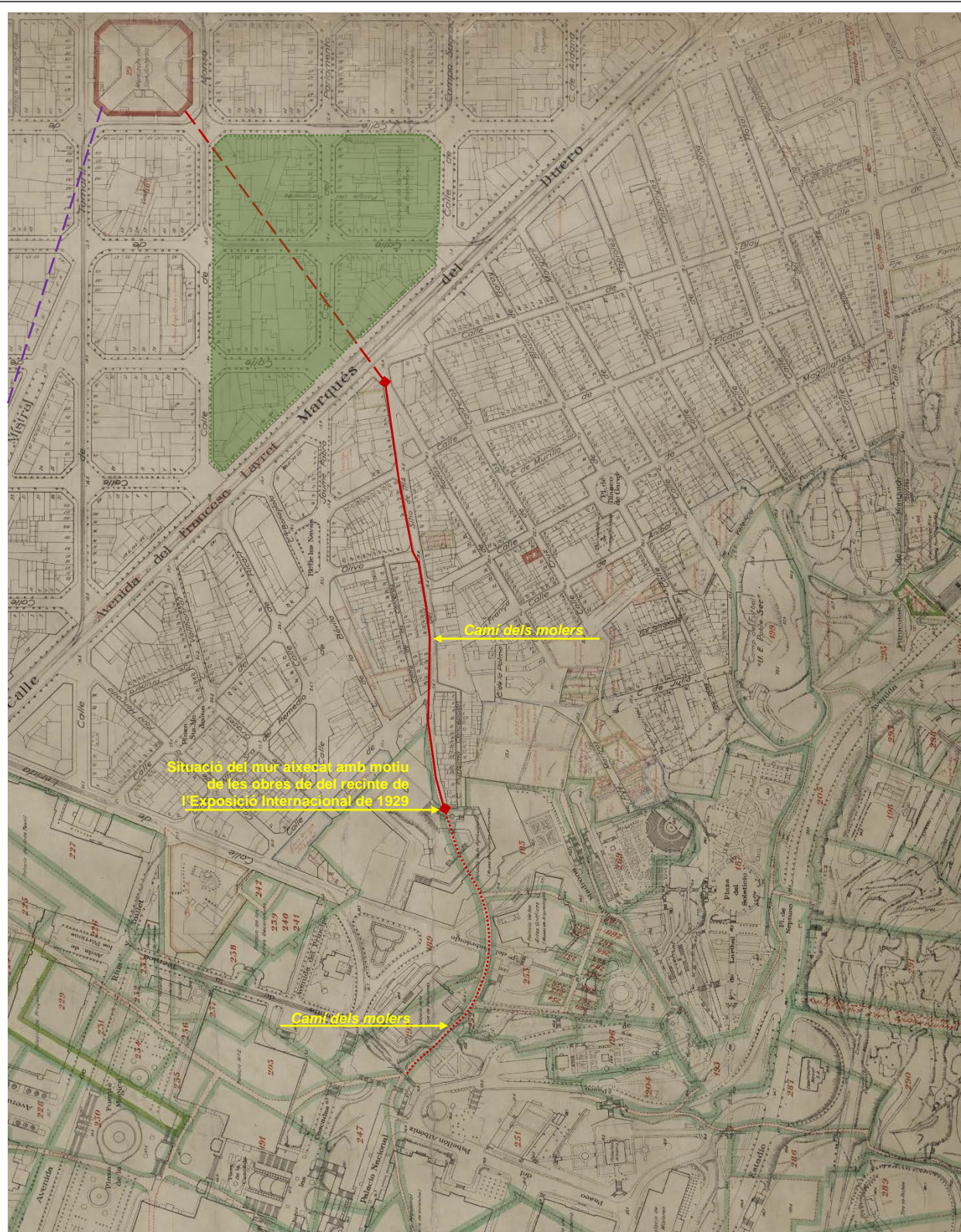
Figura 423. Traçat del *camí dels molers* i de Madrid sobre superposició dels fulls A2 i B1 del Plànol Magistral (AHCB 1935, anotacions de l'investigador).



Figura 424. Situació en Planta del mur del final del carrer de la Concòrdia sobre ortofotomapa actual (anotacions de l'investigador).



Figura 425. Vistes del mur del final del carrer de la Concòrdia. S'observa l'edifici del Teatre Lliure (fotografies i anotacions de l'investigador).



- Traçat del *camí dels molers* (desaparegut a l'any 1929 amb motiu de les obres de construcció del recinte de l'Exposició Internacional)
- Traçat del *camí dels molers* (avui carrer de la Concòrdia)
- Direcció de la crugia externa del mercat de Sant Antoni Abad
- Direcció de la crugia interna del mercat de Sant Antoni Abad coincident amb el camí de Madrid (avui Av.Mistral)
- Illa Verda davant del mercat de Sant Antoni, prevista per Cerdà en el seu Pla de reforma i Eixample
- Mercat de Sant Antoni Abad previst per Cerdà en el seu Pla de reforma i Eixample

Figura 426. Detall del traçat del *camí dels molers* sobre fragment del full A2 del Plànol Magistral (AHCB 1935, anotacions de l'investigador).

3. L'Exposició de 1929 i la confluència dels *camins dels molers* i de la *creu dels molers*

Les actes notariais i registres de la propietat presentats, han confirmat un fet característic de la ciutat de Barcelona emmurallada, segons la qual, fora de les muralles, torrents i camins coincideixen.

Ha estat possible verificar que el *camí dels molers*, té el seu origen en la *riera dels molers*, d'on pren el nom, convertit en camí, torrent els dies de pluja. De manera anàloga ha estat possible identificar el *camí de la creu dels molers*, com un dels seus torrents.

Si bé que, en el nomenclàtor de Barcelona, només perdurà el *camí de la creu dels molers*, donant nom al carrer d'avui en dia, els arguments i la documentació presentada, ens permeten, afirmar que, el camí que majoritàriament feien servir els *molars* per accedir al seu lloc de treball era el *camí dels molers*, avui carrer de la Concòrdia.

El seu traçat actual és coincident amb el carrer de la Concòrdia, a lo llarg dels 500 m. que recorren des de l'avinguda del Paral·lel fins al mur de l'actual Plaça Margarida Xirgu. A partir d'aquest punt, el seu traçat muntanya amunt era desconegut. Mitjançant la consulta de premsa i publicacions especialitzades es recollia la interpretació segons la qual, la *riera dels molers*, coincidia amb el curs del torrent de la font del Gat.

La transcripció d'aquesta informació al plànol *Plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la Fransa y zona inmediata de la ladera de Montjuic* (Vigo1885), ens permet establir la identificació del carrer de la Concòrdia (carrer del *Laurel*, en plànol d'època), i identificar el seu traçat coincident amb el que l'arquitecte i mestre d'obres Salvador Vigo, va deixar identificat, com a camí de la Font del Gat, amb final, a la Font d'on pren el nom (figura 427).

Ha estat decisiva, la localització del plànol de la sèrie Palau d'agricultura, 1913-1929 (AHCB 1929), en el que s'identifica el final del traçat del carrer Concòrdia (carrer del Setge de 1714 en plànol d'època), que discorre paral·lel al carrer de la *Puríssima Concepción*, una vegada superat el carrer de la França Xica (figura 428).

Ens permet arribar a la conclusió que, coincidint torrents i camins, el *camí dels molers* tenia el seu origen (en el barri del Poble-sec), a l'altura de l'avinguda del Paral·lel, confluència amb l'actual carrer de la Concòrdia, coincidint amb el seu traçat a lo llarg de 500 m. fins arribar a l'altura de l'actual Plaça Margarida Xirgu, punt a partir del qual, seguia el traçat del camí de la Font del Gat, fins arribar a la mencionada Font situada en l'actual passeig de Santa Madrona.

Aquest traçat i l'itinerari exacte fins arribar al seu origen, font del Gat, va quedar recollit també, en el plànol Magistral aixecat per Vicenç Martorell a l'any 1935 (figura 249). Com es pot observar, coincideix amb la informació aportada pels plànols anteriorment mencionats.



Figura 427. Camí de la Font del Gat sobre fragment del Plano topogràfic de la barriada conocida con el nombre de la Fransa y zona inmediata de la ladera de Montjuïc (Vigo1885, anotacions de l'investigador).

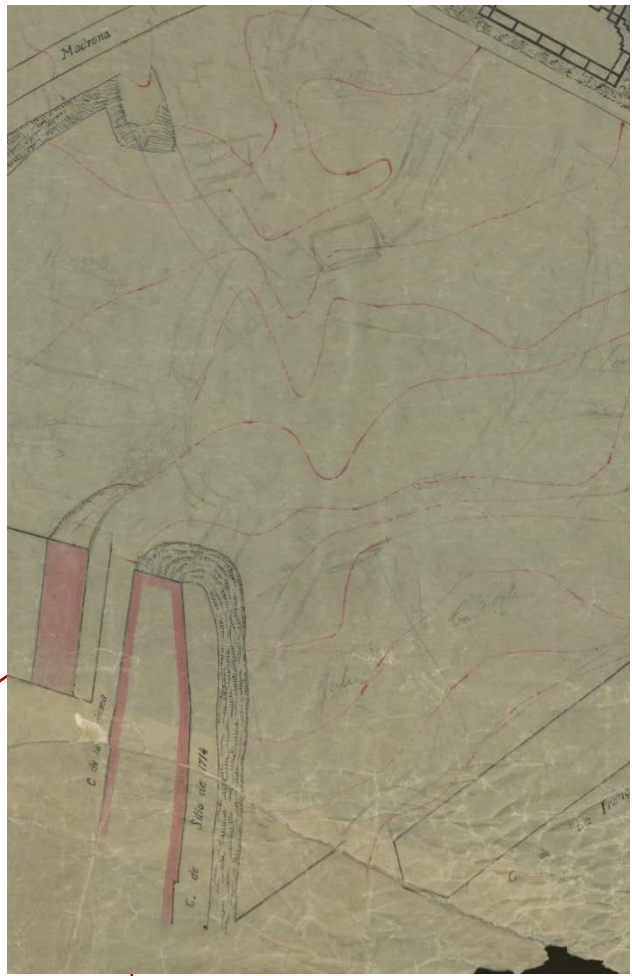


Figura 428. Fragment del plànol de la sèrie Palau d'agricultura, 1913-1929 (AHCB 1929, anotacions de l'investigador)

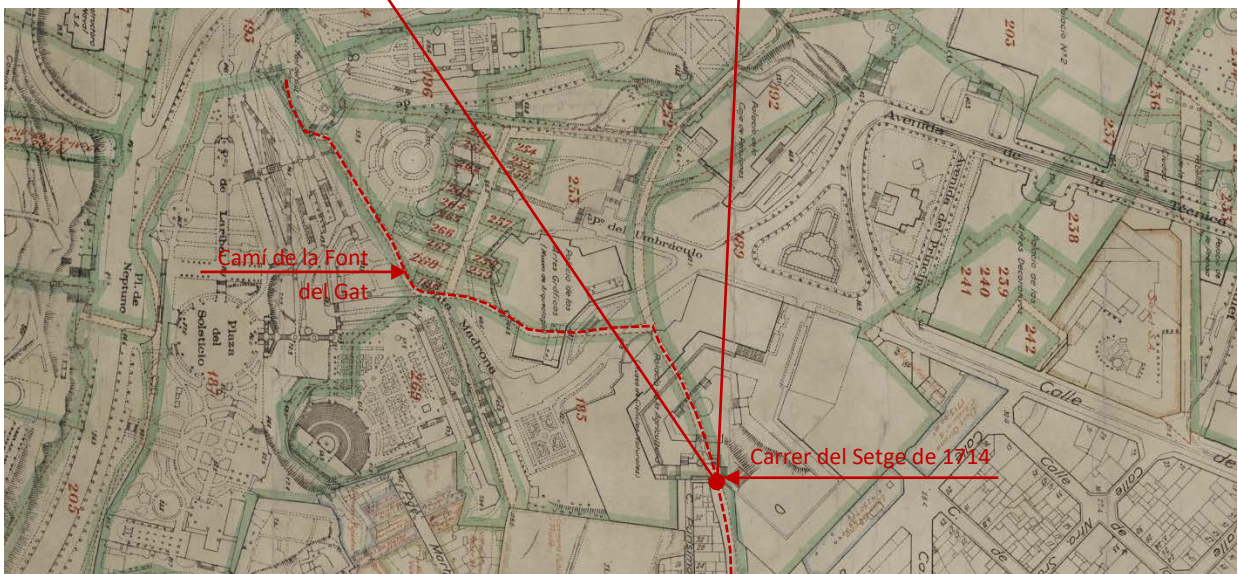


Figura 429. Detall del traçat del camí de la font del Gat sobre fragment del full A2 del Plànol Magistral (AHCB 1935, anotacions de l'investigador)

4. Cerdà i l'emplaçament de la *creu dels molers*

La *creu dels molers*, talment com succeí en les diverses creus elevades a la ciutat de Barcelona, no ens resten més que citacions documentals o indicacions gràfiques en antics plànols de la ciutat.

En la recerca efectuada, hem pogut constatar que la referència més antiga prové del s.XV, concretament en estar citada a les Cartes Comunes Originals de 1409.

A l'any 1817, és citada en unes notes del Monestir de Sant Pau del Camp.

En el període de 1840-1853, apareix en els gravats d'època de la vista de Montjuïc,

A l'any 1916 l'historiador Francesc Carreras, considera que amb tota probabilitat era coneguda també amb el nom de la creu de Fraga, nom que rebia del camí on s'hi trobava, afirmació compartida també per l'historiador Agustí Duran a l'any 1960. A ella s'hi refereixen també, tot i que d'una manera molt breu i, sense incorporar més dades que, el fet de deixar constància del coneixement de la seva existència durant el s.XIX, l'historiador Pere Voltes a l'any 1973 i, l'etnòleg Joan Amades a l'any 1984.

L'única imatge que en tenim, és la que apareix en els gravats de l'època en els que es pot apreciar que, presenta les característiques de les creus monumentals, formada per una plataforma de planta poligonal, sobre la que es col·loca la base de la creu, des d'on arrenca el fust o columna que sosté el capitell, sobre el que es recolza la creu amb la figura de Jesús crucificat.

En quant a la seva ubicació, les referències són contradictòries. Els documents més antics (1409) la situen dins els límits del Monestir de Sant Pau del Camp. En el s.XIX es situa en el camí d'accés a Montjuïc a prop del mar i, a mitjan s.XX corresponent a les referències més recents (1960-1973) concreten la seva ubicació a l'actual intersecció dels carrers del *Marqués del Duero i de Campo Sagrado*.

En base a l'exposat, es posa de manifest que en aquest aspecte, hi ha certes diferències i, en bona part són conseqüència del fet de no disposar d'una documentació clara i concisa que determini, sense cap mena de dubtes aquesta ubicació. Aquest fet és el que condiciona que en els documents consultats, tots s'hi refereixen en termes de supòsit.

És per això que recollint les diferents propostes i, aprofitant l'extensa documentació de que es disposa, s'ha portat a terme la recerca prenent com a punt de partida les possibles ubicacions abans mencionades.

Ha estat l'aixecament topogràfic que va realitzar l'exèrcit francès dels Cent Mil Fills de Sant Lluís entre 1823 i 1827, amb motiu de l'ocupació de Barcelona, el que ens ha aportat la documentació clau, que ens permet poder concloure la identificació amb base documental de la ubicació exacta de la *creu dels molers* (figures 430 i 431).

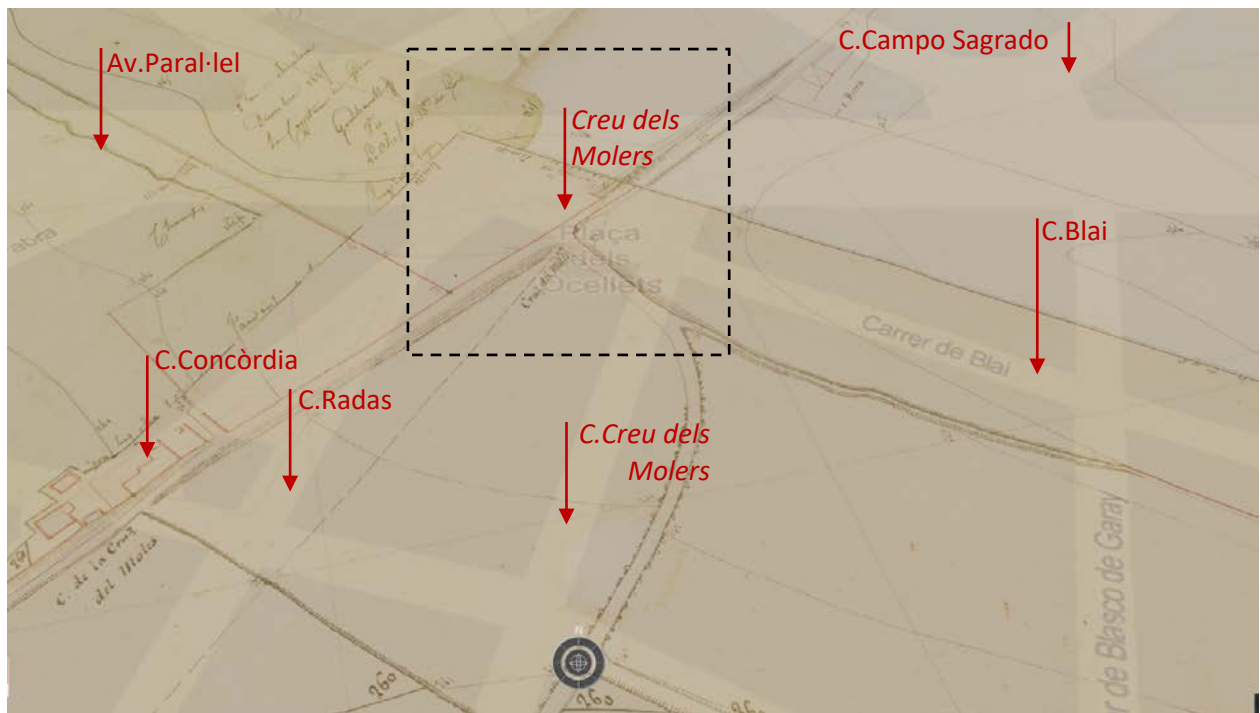


Figura 430. Identificació de la creu dels molers sobre fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICC 2020, anotacions de l'investigador).



Figura 431. Detall Identificació de la *creu dels molers* sobre fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICC 2020, anotacions de l'investigador).

Com es pot observar, la ubicació de la *creu dels molers* es correspon a l'actual plaça dels Ocellers, en la cantonada dels actuals carrers de Radas i de la Creu dels Molers (figura 432).

En data actual, amb motiu de l'enderroc de la finca situada en el número 3 del carrer Radas, s'ha posat al descobert aquest traçat (figures 433 i 434).



Figura 432. Traçat en planta de la zona de pas del *torrent dels molers* entre els edificis situats a la intersecció del carrer Radas amb l'avinguda del Paral·lel sobre ortofotomapa actual.



Figura 433. Vista de la zona de pas del *torrent dels molers* entre els edificis situats a l'intersecció del carrer Radas amb l'avinguda del Paral·lel (@cancowley 2015)



Figura 434. Fotomuntatge de l'investigador de la zona de pas del *torrent dels molers* entre els edificis situats a l'intersecció del carrer Radas amb l'avinguda del Paral·lel

Ens permet arribar a les següents conclusions:

1. La ubicació està situada dins els terrenys que formaven part del Monestir de Sant Pau del Camp, per tant és coherent amb les dades que consten en els documents més antics (s.XV).
2. Posa de manifest que, la ubicació de la *creu*, al costat del mar, tal i com que es desprèn dels gravats de l'època no reproduïx la realitat, ja que com hem provat està situada a una distància de 1.425 m del front marítim.
No ens ha d'estranyar aquesta incongruència doncs és una limitació dels gravats d'època, la seva finalitat resideix en plasmar de manera gràfica, tot allò vinculat amb un concepte, sense que necessàriament es pugui considerar com a una fotografia de la realitat, més aviat al contrari doncs s'ha de considerar que la fi que es persegueix en els gravats, resideix en bolcar gràficament els fets i factors més representatius i significatius d'un entorn, encara que el fer-ho sigui a compte de no reflectir-ne la seva realitat.
3. En quant a les referències més recents, podem afirmar que son sensiblement properes a la ubicació però, estan massa distants com per a considerar-les vàlides, concretament la diferència és de 125 m.
4. La *creu dels molers* estava situada just a la bifurcació del *camí dels molers i de la creu dels molers*. Amb motiu de la ubicació de la *creu dels molers*, ha estat possible localitzar també el traçat d'ambdós camins.

L'amplitud i nivell de detall de l'estudi portat a terme, ens ha permès d'identificar una documentació inèdita: *la creu i els camins dels molers*, van quedar recollits en la documentació d'Ildefons Cerdà.

Concretament en el plànol Particulari, corresponent al full N° XXI: 17 R/v 27 d'Ildefons Cerdà, redactat a l'any 1860 (figura 435).

A priori, aquesta observació passa desapercebuda, doncs cal reconèixer que és molt difícil portar a terme la seva identificació, sense tenir-ne prèviament coneixement de la seva existència i la ubicació exacta.

Però, si es porta a terme una observació de detall, permet identificar que en aquest plànol, hi consta dibuixat un camí que es bifurca i, en el bell mig de la cruïlla, un cercle (figura 436).

Contrastant aquesta informació amb les nostres dades, es pot observar que son coincidents.

Tant sols hi ha una possible interpretació i, ens porta a la conclusió que, a l'any 1860 tant la *creu* com els *camins dels molers i de la creu dels molers*, van ser recollits per Ildefons Cerdà en el seu plànol Particulari.

Aquesta data de 1860 passaria a ser la referència documentada més propera, de la que hi ha constància de la *creu dels molers*.

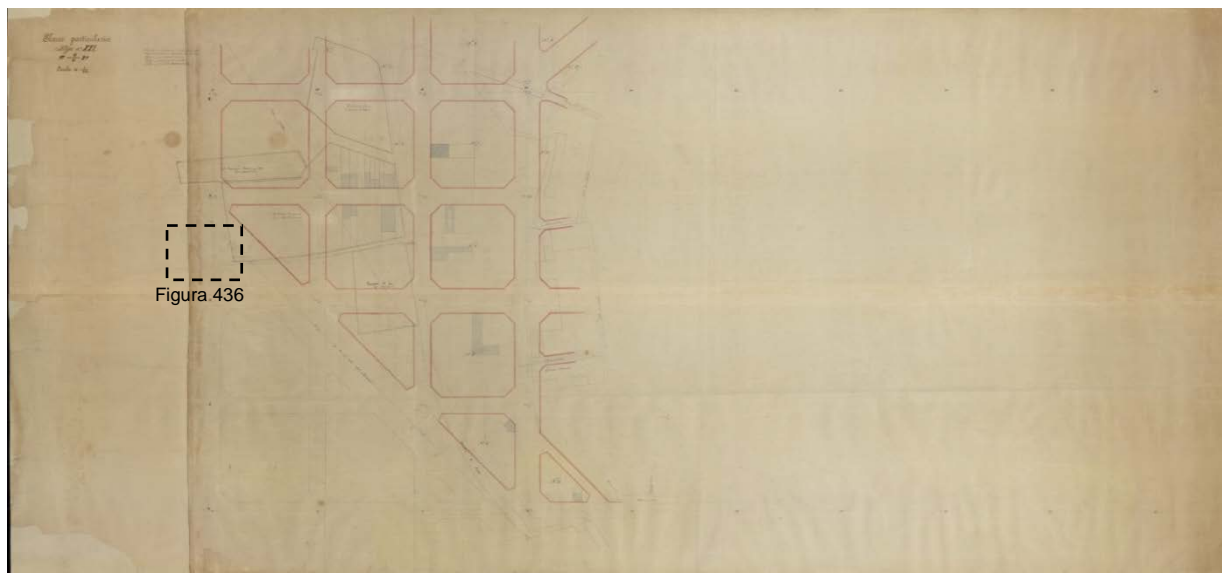


Figura 435. Plànol Particulari full XXI: 17 R/v 27. Escala original 1:500 (Cerdà 1860, anotacions de l'investigador)

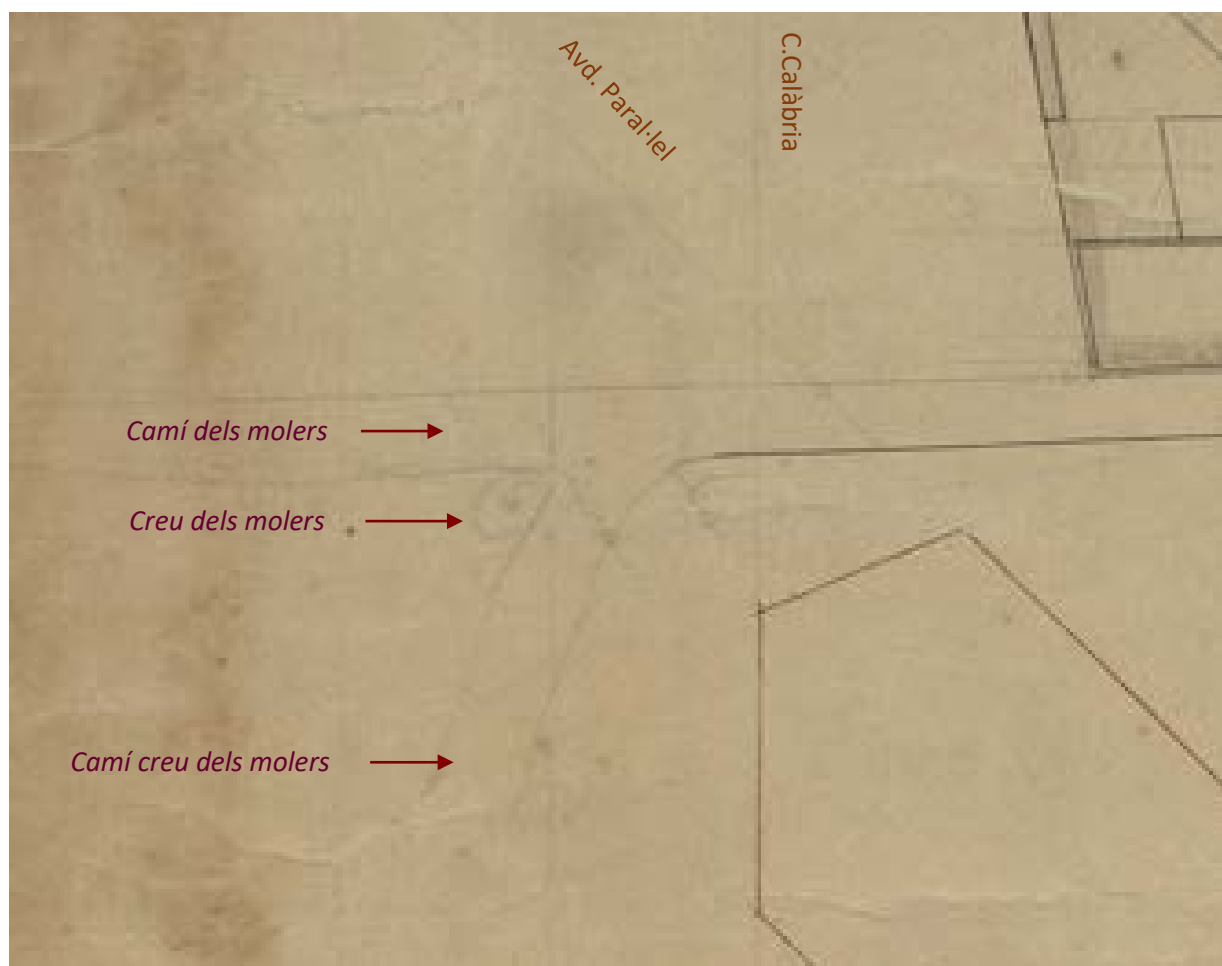


Figura 436. Aproximació a la determinació de l'emplaçament dels *camins i creu dels molers* sobre fragment del Plano Particulari. Full XXI: 17 R/v 27 (Cerdà 1860, anotacions de l'investigador).

5. El naixement del Poble-sec i, la casa dels molers

Aquest treball ha posat de manifest un dels fets rellevants que han condicionat l'esdevenir urbanístic del Poble-sec: les limitacions d'edificabilitat que imposaven les ordenances militars en correspondre a una zona de jurisdicció militar, limitada per les muralles de la ciutat i, per la delimitació de les zones polèmiques del castell de Montjuïc.

És per això que, poc abans d'enderrocar les muralles (1854), tant sols hi hi trobem petites edificacions, a l'àrea més planera així com a la zona més enfilada de la muntanya.

És el cas de la Masia de la Satàlia, aixecada a l'espai on actualment acaba la part del carrer Creu dels Molers i comencen les escales de Julià. Citada a l'any 1844 amb motiu de la subhasta de la finca que es produeix quan les muralles de la ciutat ja trontollen, ha estat possible d'obtenir la seva imatge a través d'una de les fotografies més antigues del Poble-sec de l'any 1869 i, son juntament amb les cases situades al *camí dels molers*, les úniques edificacions existents com així ho recull l'aixecament topogràfic de 1823-1827 realitzat per l'exèrcit francès (figures 437 a 439).

Tal com manifesten els historiadors, en base a l'evolució registral de la propietat, en aquesta masia, està l'origen de bona part del barri actual. Per similitud i, en base a les actes notarials i registres de la propietat que s'han aportat a lo llarg de la investigació, podem concloure que, de la mateixa manera que la masia de la Satàlia dona lloc al barri que pren el seu nom, la *casa dels molers* dona lloc al naixement de les primeres edificacions situades al seu voltant, identificades fins i tot, igual que la masia de la Satàlia a l'any 1823. A l'any 1870, s'ha observat un important creixement en aquest nucli seguint el *camí dels molers*, arribant fins límits dels terrenys ocupats pel recinte de l'Exposició Internacional

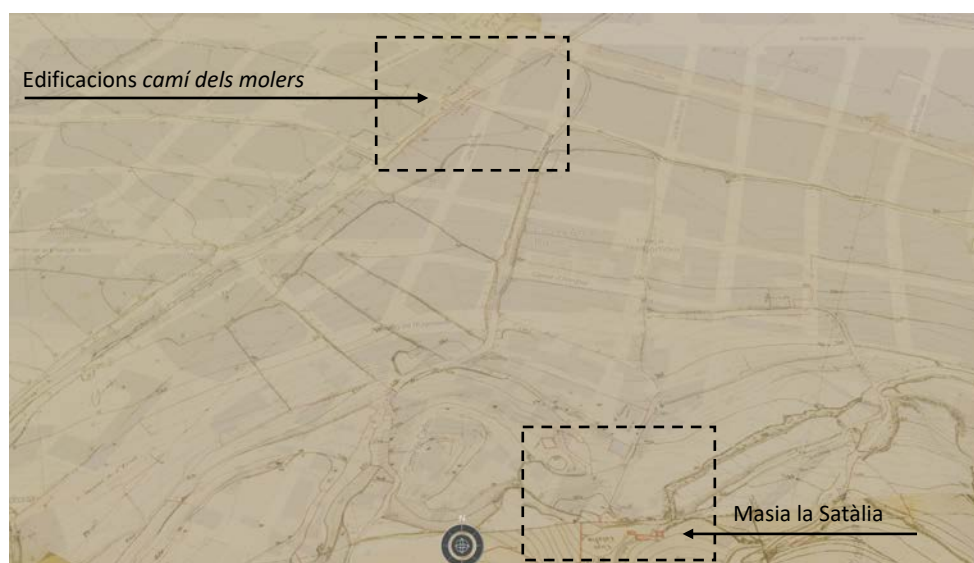


Figura 437. Identificació de la masia la Satàlia i les edificacions del *camí dels molers* sobre fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICC 2020, anotacions de l'investigador).



Figura 438. Detall masia la Satàlia sobre fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICC 2020, anotacions de l'investigador).

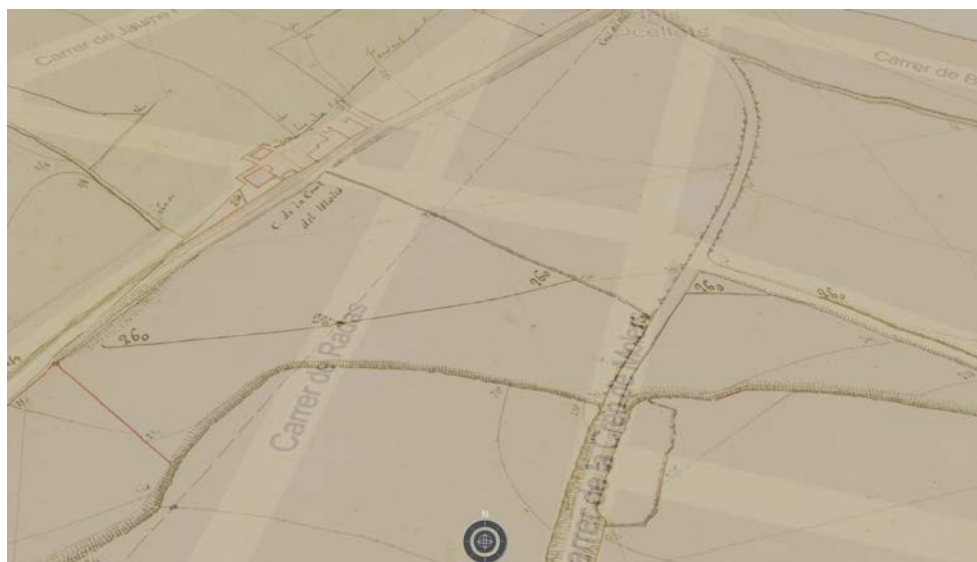


Figura 439. Detall edificacions del camí dels molers sobre fragment del full Poble-Sec del Visor de Barcelona de 1827 (ICC 2020, anotacions de l'investigador).

La *casa dels molers*, només en tenim constància a través de la documentació, actes notariais i registrals aportats, però, a diferència de la masia de la Satàlia, no apareix en cap document de l'època ni tampoc de manera explícita en cap plànol ni mapa de l'època, entre els que s'inclou l'aixecament topogràfic de 1823-1827 per part de l'exèrcit francès.

En l'estudi i l'anàlisi que s'ha portat a terme, ha estat possible establir la data de 1859, com aquella en la que tenim constància documentada de la seva existència, citada com a *casa dels molers*, ubicada a la *finca dels molers*.

Aquesta finca s'ha identificat com a finca 698 en el plànol geomètric del terme jurisdiccional de la ciutat de Barcelona, aixecat per Soler a l'any 1851.

Els límits confrontats de la finca s'han localitzat en el Plànol Particulari, Full XXI: 17 R/v 27. D'Ildefons Cerdà a l'any 1860.

Tenim constància de l'afectació d'aquesta finca en la seva pràctica totalitat, a l'any 1894 amb motiu de l'Apertura de l'avinguda del Paral·lel.

Disposem de les dades de les finques que en van resultar segregades. avinguda del Paral·lel núm. 115; 130; 132 i Carrer de Calabria núm. 1.

Amb motiu de l'examen de la finca a requeriment de la *Comisión del Ensanche*, en data de 1907, es posa de manifest que no hi ha cap casa a l'interior de la finca segregada avinguda del Paral·lel 115.

Per a les restants finques segregades, en cap dels expedients de construcció de les noves edificacions, es fa referència a l'existència d'una edificació prèvia i/o enderroc.

Podem doncs considerar que, la casa estava situada en la zona ocupada pel propi vial i que, el seu enderroc es va produir amb motiu del rebaix associat als treballs d'adequació d'aquest. Les obres del rebaix del solar de la finca, per tal d'adequar-ho a la rasant prevista del vial, es van portar a terme en el període comprés entre 1891 a 1894.

A l'any 1896 encara hi havia finques pendents de comprovació d'alineació, d'acord amb les ordenances a tal efecte aprovades. La finca *casa dels molers*, no tant sols és un d'aquests casos, sinó que fins i tot serà una de les darreres alineacions que es materialitzaran, tal i com es recull a l'*Acte d'obertura dels carrers del Laurel i de Rades en l'Eixample de Barcelona*, traslladant-nos a la data de 1909.

En base a totes aquestes consideracions, i la documentació aportada, podem arribar a les següents conclusions:

1. Cronològicament, la *casa dels molers* va ser aixecada en el període comprés entre 1827 i 1859 i el seu enderroc es va produir dins el període de 1891 a 1894 amb motiu de les obres d'apertura de l'avinguda del Paral·lel i, com a data més llunyana, a l'any 1907.
2. Les notes registrals i la informació gràfica aportada, posen de manifest que aquesta finca es va veure afectada en la seva pràctica totalitat per l'apertura de l'avinguda del Paral·lel
3. La seva ubicació ha estat identificada dins la finca amb referència 698 segons el Plànol Cadastral 1851 Estructura de la propietat a Montjuïc, l'any 1851, a l'altura de la cruïlla dels camins dels *molars* i de la *creu dels molers*, al bell mig de l'illa formada avui en dia, per la confluència dels carrers de Parlament-Calàbria i de Radas amb l'avinguda del Paral·lel.

4. Ha estat possible identificar una edificació que compleixi aquests requeriments, en el Plànol de Barcelona de 1870 dirigit pel capità del Cos d'Estat Major, *Narcís Barraquer i Rovira*, coincidint amb la identificació sobre el *Plano de la urbanización de Barcelona* (AHCB 1891), amb motiu de la redacció del projecte de reforma del Clavegueram i Sanejament del subsòl de Barcelona, redactat per l'Enginyer de Camins, canals i ports *Pere Garcia Faria*, en la data de 1891 (figures 440 i 441).

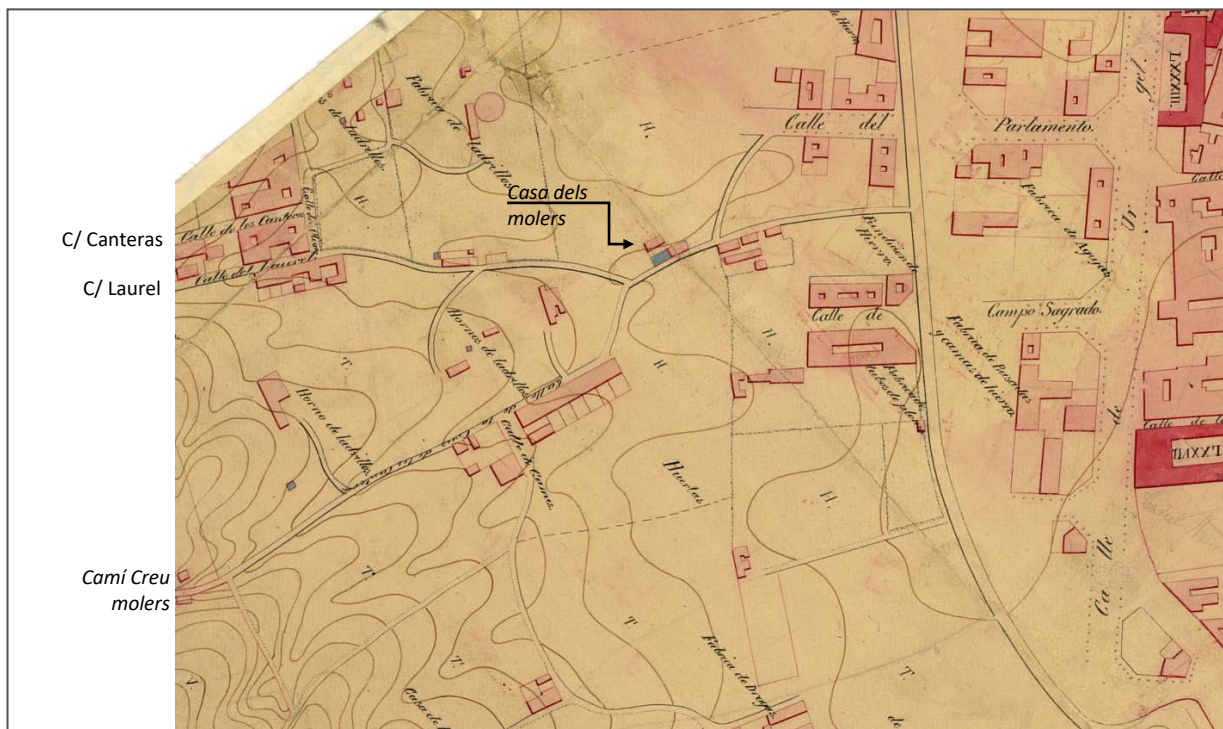


Figura 440. Identificació de l'edificació coincident amb la *casa dels molers* sobre full del *Plano de Barcelona* (CGEM 1870, anotacions de l'investigador).

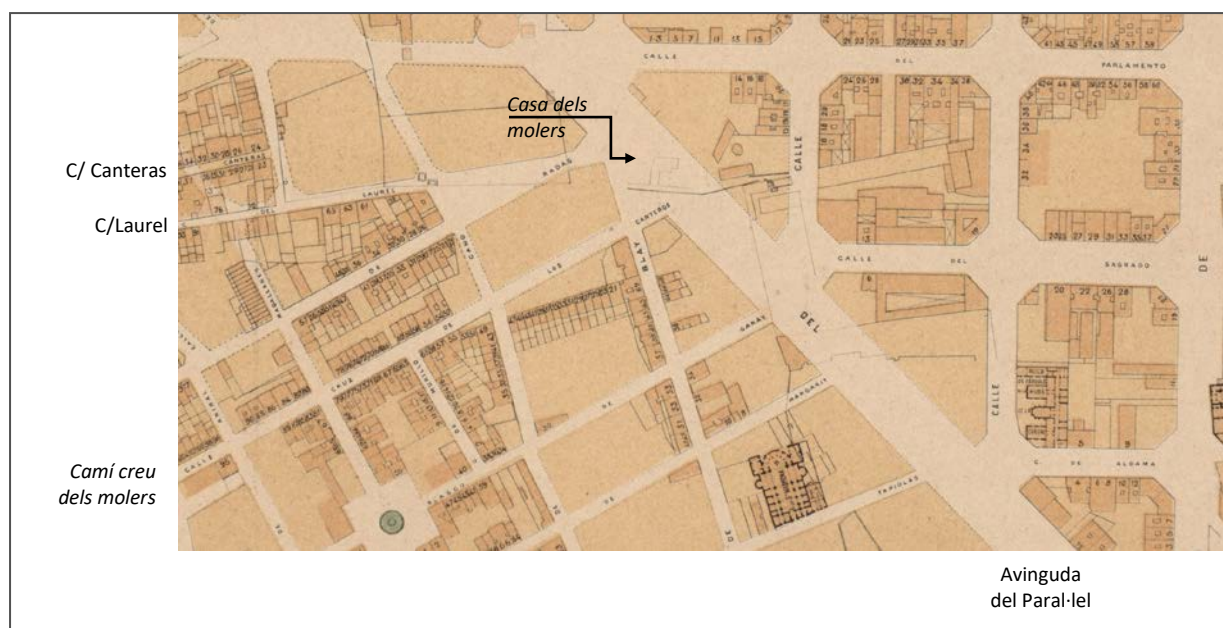


Figura 441. Identificació de l'edificació coincident amb la *casa dels molers* sobre el *Plano de la urbanización de Barcelona* (AHCB 1891, anotacions de l'investigador)

6. El creixement del Poble-sec i els terrenys confrontants amb els camins dels molers i de la creu dels molers

La servitud imposada pel *Ministerio de la Guerra*, els interessos especulatius dels propietaris dels terrenys en dels projectes d'urbanització del sector de les Hortes de Sant Bertran, redactat per Narciso Aran, a l'any 1871 així com, el projecte d'urbanització del sector de Santa Madrona, *Projecte de parcel·lació i d'alineacions centrat en l'actual plaça de Blasco de Garay*, proposat per la Comissió de propietaris de 1872 i, el descontrol per part de l'Ajuntament, havien condicionat per sempre la urbanització d'aquests terrenys.

El seu creixement es va portar a terme amb importants defectes urbanístics. Els carrers oberts eren estrets i, les edificacions que s'hi havien aixecat eren altes.

Les deplorables condicions d'urbanització es van evidenciar tant ràpidament que va posar de manifest la necessitat de reaccionar en el darrer sector que quedava pendent d'urbanitzar, la França, motiu pel qual es va convocar un concurs de presentació d'avantprojectes per a la seva urbanització.

El concurs el va guanyar l'arquitecte Josep Amargós a l'any 1890, amb el *Proyecto de urbanización de la Fransa y terrenos inmediatos de la Montaña de Montjuich*.

Aquest projecte però, havia arribat massa tard. Tot i que tant sols havien passat vint anys del seu naixement, el Poble-sec havia passat de ser una àrea pràcticament deshabitada a un barri extensament poblat, amb tots els carrers oberts, i sense pràcticament buits de solar per edificar.

L'eixample de Santa Madrona, es trobava completament urbanitzat i edificat en la seva pràctica totalitat amb habitatges residencials, consolidat com a eixample menor. A les Hortes de Sant Bertran, fins i tot, les edificacions residencials ja havien anat substituint les primeres edificacions industrials que havien marcat inicialment el seu creixement. En el sector de La Satàlia ja s'hi havien edificat les casetes unifamiliars que han arribat als nostres dies.

En el cas de la França, darrer sector pendent d'urbanitzar, si be el creixement havia estat molt limitat, era suficient com per a fer inviable qualssevol pla d'alineacions i urbanització. Amb el projecte d'urbanització d'Amargós aprovat, no hi havia una altra solució que, la que finalment es va adoptar, legalització de les construccions consolidades, regulació de les noves edificacions a construir, i incorporació de la llei d'eixample.

Així doncs, a principis del s.XX, el desenvolupament urbanístic que presenta el Poble-sec es caracteritza pel contrast entre uns sectors consolidats urbanísticament, Santa Madrona i Hortes de Sant Bertran (amb edificacions de fins a 4 i 5 plantes), la Satàlia (edificacions residencials unifamiliars), a diferència del sector de la França, amb presència d'edificacions disperses i de planta baixa. (figura 442).

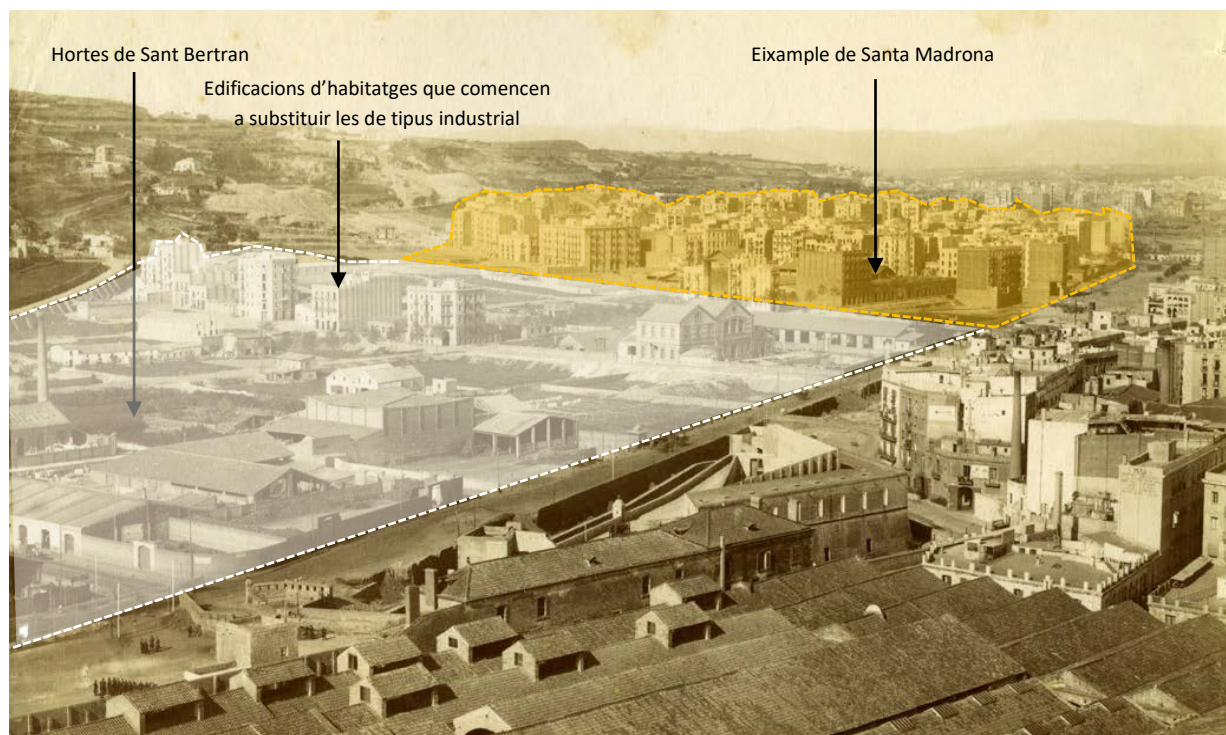


Figura 442. Vistes del Poble-sec:

- A. Des de les Drassanes, a principis s.XIX. S'observa la urbanització industrial de les Hortes de Sant Bertran així com l'eixample de Santa Madrona consolidat
- B. Des de la Plaça d'Espanya, a principis s.XX. S'observa l'Eixample de Santa Madrona consolidat que contrasta amb els terrenys sense urbanitzar i només alguna edificació dispersa del sector de la França (AFB, anotacions de l'investigador).

Aquesta contrast no deixa de sorprendre, en tractar-se dels mateixos terrenys confrontats.

Si tenim en compte que, en els primers anys del naixement del Poble-sec, la major concentració d'edificacions, s'identifica en el sector de la França, concretament en els terrenys confrontats dels *camins dels molers i de la creu dels molers*, era d'esperar que, a partir d'aquest nucli d'habitatges, aixecats al voltant dels camins consolidats convertits en carrers, s'iniciés el creixement urbanístic en el sector de la França i, per extensió en el Poble-sec.

L'anàlisi portat a terme, posa de manifest però que no va ser així. Aquest nucli identificat en el mateix moment del naixement del Poble-sec a l'any 1870, no va experimentar cap canvi i, es va mantenir pràcticament inalterable al llarg del segle (figura 443).

L'explicació la trobem en l'amalgama de fets que es van succeir de manera simultània i que van capgirar contra tot pronòstic aquesta previsió inicial de creixement en el Poble-sec.

Per una part el fet que la urbanització d'aquests terrenys es portés a terme sota la influència directa dels propietaris i sense el control municipal, per tant, de manera independent per a cada sector.

Per altre part i, en el cas del sector de La França, la influència dels sectors confrontants (creixement del sector de Santa Madrona), els condicionants físics de les edificacions existents (presència d'una bòvila) i la manca de definició en els límits del sector (connexió amb l'avinguda del Paral·lel, costat Nord i amb la muntanya de Montjuïc, costat Sud).



Figura 443. Detall urbanització dels terrenys confrontats amb els *camins dels molers i de la creu dels molers* en el període comprés de 1885 a 1891:

- A. Fragment del *Manuscrit Plànol de Barcelona* (AHCB 1885)
- B. Fragment del *Plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la Fransa y zona inmediata de la ladera de Montjuic* (AHCB 1885)
- C. Fragment del *Plano de la urbanización de Barcelona* (AHCB 1891).

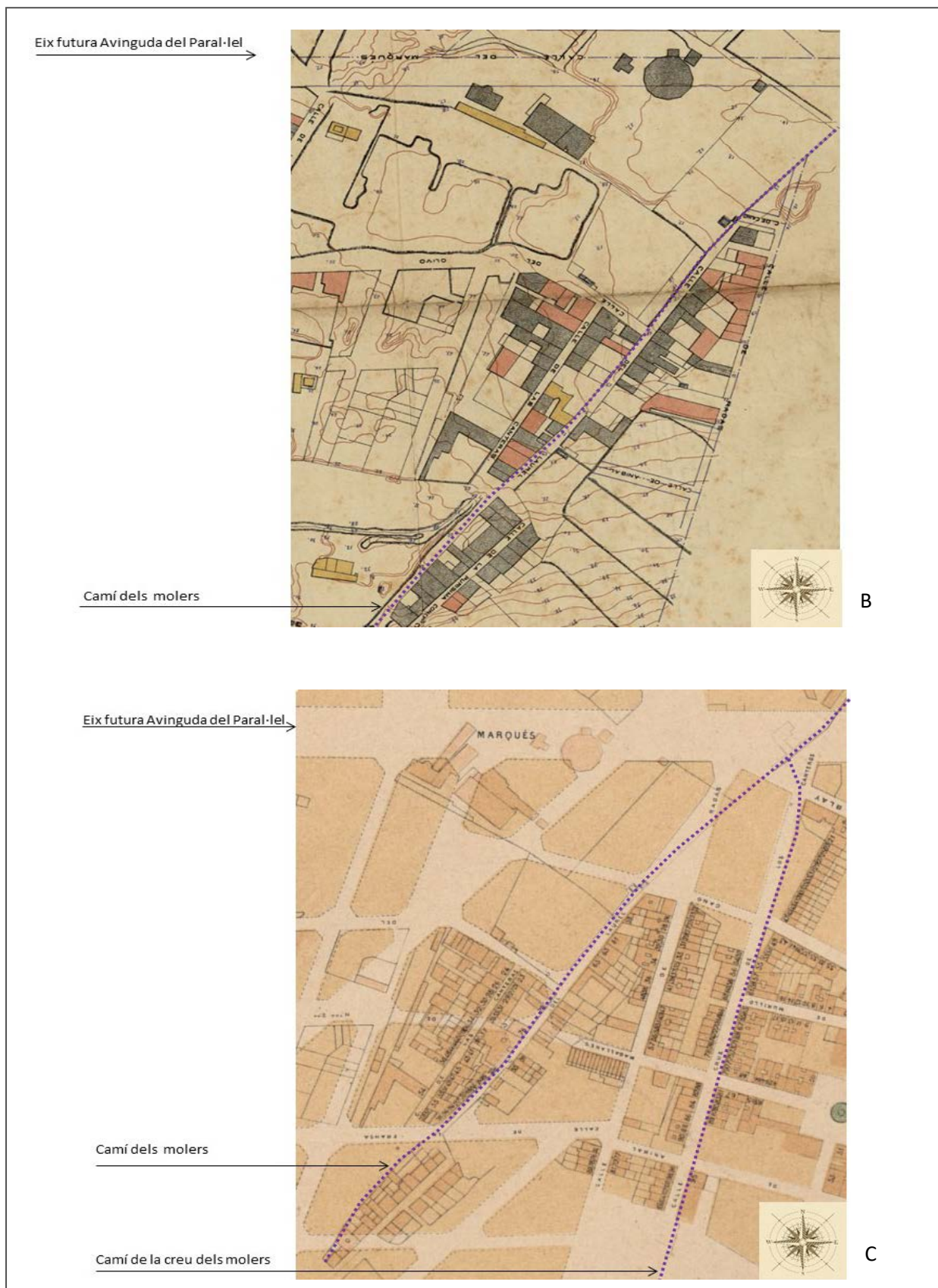


Figura 443. Detall urbanització dels terrenys confrontats amb els camins dels molers i de la creu dels molers en el període comprés de 1885 a 1891:

A. Fragment del Manuscrit Plànol de Barcelona (AHCB 1885)

B. Fragment del Plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la Fransa y zona inmediata de la ladera de Montjuic (AHCB 1885)

C. Fragment del Plano de la urbanización de Barcelona (AHCB 1891).

Aquest recull de conclusions, estretament relacionades entre elles, aporten, amb els molers de Montjuïc com a protagonistes, una major aproximació al desenvolupament urbanístic experimentat pel Poble-sec i, alhora em permeten concloure, des d'un punt de vista personal que, amb la desaparició dels camins dels molers i de la creu dels molers, es va perdre la darrera oportunitat històrica de connectar i aproximar la ciutat de Barcelona i la muntanya de Montjuïc, a través de ciutat Vella.

A principis del s.XX, els terrenys confrontants amb els camins dels molers i de la creu dels *molars*, situats en els límits dels sectors de Santa Madrona i les Hortes de Sant Bertran, es trobaven encara pendents d'urbanitzar i amb presència tant sols d'algunes edificacions disperses i de planta baixa, obrint la possibilitat de connectar ciutat i muntanya.

Per a portar-ho a terme, tant sols calia projectar la unió entre ambdós límits, un d'ells l'avinguda del Paral·lel que alhora connectava l'eixample de Barcelona i la ciutat Vella, i l'altre els peus de la muntanya de Montjuïc.

El nexa que ho podia fer possible era l'apertura d'un vial d'accés a la muntanya, enllaçant l'Eixample de Sant Antoni (d'acord amb el Pla de reforma i Eixample de Barcelona d'Ildefons Cerdà), amb la urbanització rural de la muntanya de Montjuïc (d'acord amb el projecte de l'arquitecte Josep Amargós).

Aquest vial no era un altre que, el carrer Concòrdia (*camí dels molers*), doncs presentava els suficients graus de llibertat com per a poder adequar-s'hi.

Limitava els sectors de Santa Madrona i la França. Ambdós sectors, tot i ser confrontants, encara no tenien resolta la seva connexió. Per tant, a l'altura del carrer Concòrdia, encara estava pendent de resoldre la connexió amb el carrer Radas, la connexió entre els carrers de la França Xica amb el carrer d'Anníbal, així com la connexió entre els carrers de Magallanes amb el carrer de la Nostra Senyora del Remei.

En els seus extrems, la situació era similar doncs, restava pendent de definició el seu tram Sud (costat muntanya) i, la seva connexió Nord amb l'avinguda del Paral·lel encara no s'havia materialitzat.

Per altra part, aquest traçat no era pas nou, doncs com s'ha posat de manifest, corresponia precisament al traçat del *camí dels molers*, itinerari històric d'accés a la muntanya des de la ciutat, consolidat i, existent molt abans del naixement del Poble-sec.

La decisió però, d'ubicar en aquests terrenys el recinte de l'Exposició de 1929, va capgirar aquesta opció.

La construcció del palau d'Agricultura va comportar de manera irreversible la desaparició d'aquest traçat i amb ell, la darrera oportunitat històrica d'obrir un accés directe a la muntanya

de Montjuïc des del bell mig del Poble-sec, assolint la interconnexió tant desitjada en l'actualitat entre la ciutat i la muntanya

Aquesta decisió posa de manifest que la manera d'entendre la relació ciutat/muntanya ha estat ben diferent al llarg del temps, doncs avui en dia seria impensable prendre una decisió d'aquestes característiques.

Tant sols cal observar la diferència substancial que es manifesta, implementant sobre un model 3D, l'illa de proveïment prevista per Cerda i, el traçat de l'antic *camí dels molers*, dotant aquest i al carrer Nou de la Rambla amb la categoria d'avinguda, en tractar-se d'eixos vertebradors.

En aquesta superposició l'illa de proveïments substitueix les 6 illes que en ella s'hi ha edificat i, en el cas del carrer Concòrdia, en arribar a l'altura del Palau d'Agricultura, s'ha perllugat seguint el seu traçat original, com a *camí dels molers* (figura 444).

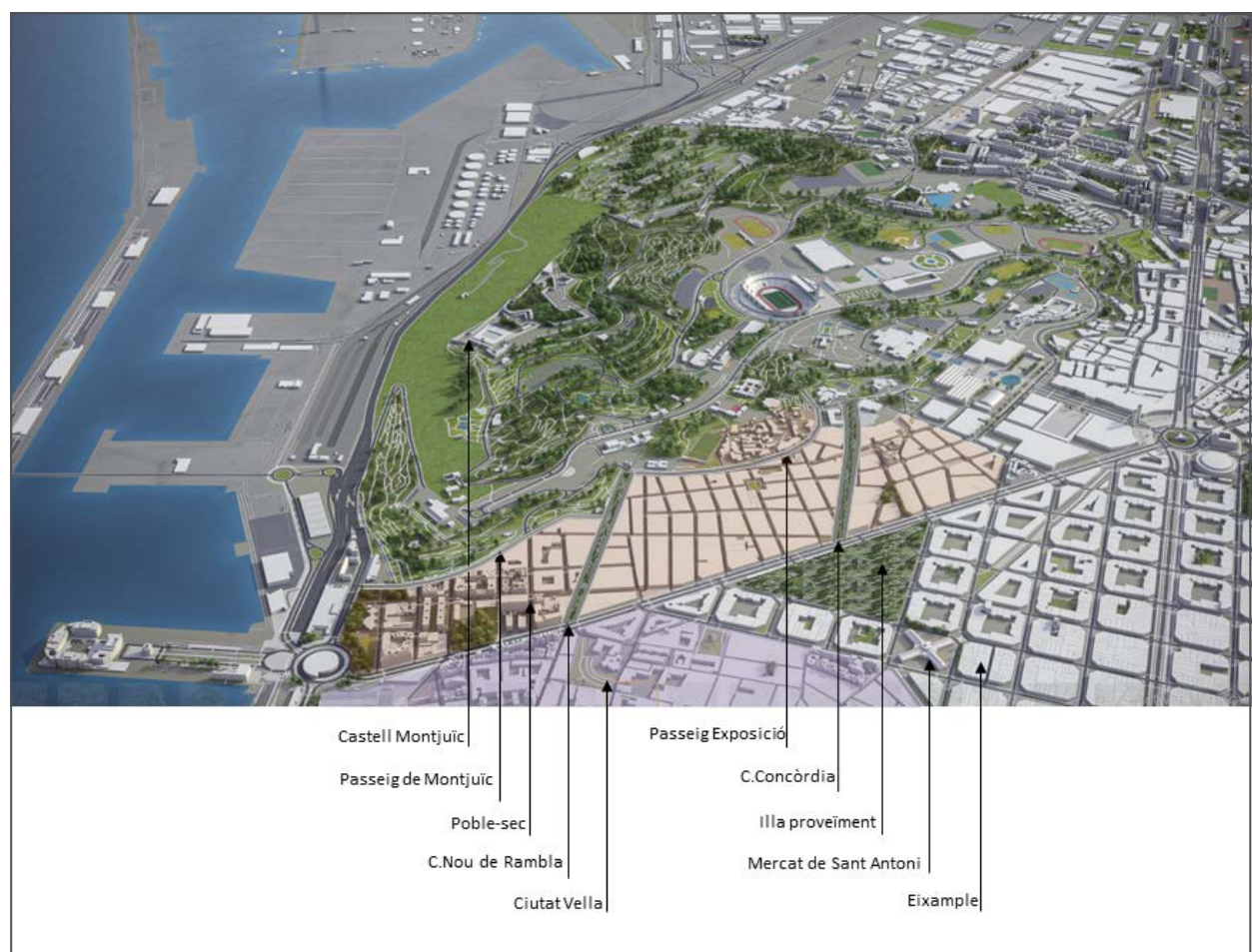


Figura 444. Una altra perspectiva del Poble-sec. Superposició de l'illa de proveïments i el traçat del camí dels molers sobre model 3D (<https://www.turbosquid.com/es/3d-models/city-barcelona-surrounding-3d-model-1407625>, 25 de juliol 2021, anotacions de l'investigador).

Aquest estudi ens ha permès documentar el creixement urbanístic del Poble-sec, amb els *molers* com a protagonistes, passant d'una societat rural a una societat urbana.

A lo llarg de l'estudi es presenten diversos documents, actes notariais, notes registrals, fotografies, expedients d'obres, aixecaments d'agrimensors, mapes cartogràfics, plànols, alguns d'ells elaborats gràficament interrelacionant les dades obtingudes que, son claus en l'exposició dels arguments presentats, per tal d'explicar les causes estructurals de l'objectiu general de l'estudi.

Aquesta recerca ha posat al descobert informació inèdita sobre la figura dels *molers*, com és la seva influència directa en la urbanització dels terrenys, així com les edificacions que s'hi van aixecar doncs, la urbanització va estar condicionada pels camins que els *molers* feien servir per accedir a peu a les pedreres, així com aquells en els que hi circulaven amb carros per transportar les pedres que, amb el pas del temps es van anar consolidant com a veritables eixos vertebradors.

Paral·lelament s'ha constatat que l'origen d'aquest camins, *dels molers i de la creu dels molers*, es troba en els curss fluvial de la riera que pren el nom. En els terrenys limitats per ambdós camins, s'ha localitzat l'emplaçament del primer nucli d'habitatges residencial del Poble-sec que alhora, ens ha permès d'ubicar-hi la *casa dels molers*. S'han identificat les àrees que van estar afectades amb motiu dels condicionants urbanístics que van imposar els camins que feien servir per accedir a les pedreres, *camí dels molers i de la creu dels molers* que, alhora ens han servit també per a localitzar la ubicació de la *creu dels molers*.

Aquesta tesi, ha aportat una visió conjunta de l'evolució urbanística del Poble-sec, sota la interacció dels diferents factors que ho van fer possible, tenint en compte la influència entre els diferents sectors i com un fet succeït en un sector, podia esdevenir decisiu en els restants³⁷⁷.

Tot això interrelacionat amb el creixement urbanístic que s'estava portant a terme a l'altre costat de l'avinguda del Paral·lel, amb motiu del desenvolupament del Pla i reforma de l'eixample de Barcelona d'Ildefons Cerdà i, mantenint en tot moment el binomi amb la muntanya de Montjuïc, a través dels *molers de Montjuïc*, *protagonista oblidat* d'una de les *històries desaparegudes* de la transformació urbanística dels terrenys del Poble-sec.

La història contemporània del binomi Montjuïc/Poble-sec es recorda per l'impacte que va tenir en l'explotació de les pedreres i, l'empremta urbanística que va generar l'assentament de les barraques i primeres edificacions dels obrers al peu de la muntanya però, de la mateixa manera que les pedreres de Montjuïc van quedar amagades dins la pròpia muntanya, també

³⁷⁷ La documentació referent a la urbanització dels terrenys del Poble-sec, es caracteritza per ser dispersa i fragmentada. En el cas de l'avinguda del Paral·lel, no hi ha constància documental ni fotogràfica de les obres que s'hi van portar a terme més enllà de les associades a la construcció de l'Exposició Internacional de 1929. En el cas de Montjuïc, la documentació és molt extensa, però es centra en els seus orígens, la seva història com a territori militar, l'aprofitament com a gran pedrera, el barraquisme i, la descripció dels projectes d'urbanització residencial de la muntanya.

va quedar amagada la història d'aquests obrers que van fer possible la construcció de la Barcelona que coneixem avui en dia i amb ells, la seva empremta urbanística. La tesi ha aportat la identificació d'aquestes empremtes urbanístiques, *camí dels molers*, *camí de la creu dels molers*, *casa dels molers i creu dels molers*, i la seva vinculació i influència determinant en el desenvolupament urbanístic del Poble-sec.

Aquesta tesi, ha donat compliment als objectius previstos. L'objectiu general ha estat assolit en haver estat possible portar a terme la recuperació històrica del desenvolupament urbanístic dels terrenys del Poble-Sec, de manera conjunta pels quatre sectors que el constitueixen, entre els que s'hi troba situat el primer eixample de Barcelona, fins i tot anterior al d'Ildefons Cerdà.

Els objectius específics s'han assolit també, en haver estat possible validar documentalment a través d'actes notariaus, notes registrals, expedients d'obres i plànols, l'existència, així com la seva ubicació, dels elements determinants en el desenvolupament urbanístic del Poble-sec vinculats amb els col·lectiu dels *molers de Montjuïc*, definits pel *camí*, *casa i creu dels molers*.

1. Existència d'uns camins, referits al col·lectiu dels obrers de Montjuïc, situats al peu de la muntanya, identificat com *camí dels molers*, itinerari principal per on s'accedia a peu a les pedreres i, *camí de la creu dels molers*, variant de l'anterior amb que hi accedien els dies de pluja o amb els carros per a transportar les pedres i materials.

Ambdós han estat decisius en el desenvolupament urbanístic del Poble-sec, com ho posa de manifest que ambdós han arribat fins els nostres dies. En el cas del *camí de la creu dels molers* donant lloc fins i tot al carrer actual, carrer de la Creu *dels molers* i, en el cas del *camí dels molers*, mantenint el seu traçat, si bé que en el nomenclàtor actual consta com a carrer de la Concòrdia.

2. Existència d'una creu monumental, coneguda amb el nom de *creu dels molers*, localitzada en la bifurcació dels *camins dels molers i, de la creu dels molers*. Aquesta creu era mostra del simbolisme, història i cultura de l'explotació de les pedreres. Avui en dia desapareguda.

3. Existència d'una casa, referit al col·lectiu dels *molers*, identificada com a *casa dels molers*, situada en la finca confrontant amb el *camí dels molers*, al llindar amb la *creu dels molers*. Avui en dia desapareguda.

Una vegada finalitzada la tesi, es considera interessant portar a terme amb major detall la recerca de documentació sobre la *creu dels molers* doncs, element representatiu de l'època, tal i com es posa de manifest amb el seu protagonisme en els gravats d'època de mitjan s.XIX, no hem trobat testimoni del moment concret en que va desaparèixer.

Tot això des de la perspectiva que ens aporta la consideració que, la preservació de les creus monumentals, estava associada a la protecció davant els elements naturals, agents

atmosfèrics, el temps, sense oblidar aquells casos puntuals que es podien veure afectats per les rapinyes dels propis habitants i/o accions de revoltes.

En el cas de la *creu dels molers*, en trobar-se situada a prop de la ciutat, cal tenir en compte el fet que, els interessos econòmics i socials pesaven més que l'esperit de conservació dels monuments.

De fet, aquesta va ser en certa manera una característica de les actuacions urbanístiques que es van portar a terme en el període vuitcentista. Per aquest urbanisme progressista, les consideracions referents a la conservació dels monuments, es veien oblidades, restant supeditades a les reformes que la ciutat necessitava.

Aquestes mesures adoptades, van ser tan àmpliament acceptades que, no hi ha constància de crítiques sobre els enderroc projectats per la reforma de Barcelona. Podem afirmar que en cap moment es va, ni tant sols qüestionar aquests fets doncs, s'imposaven les reformes de la ciutat.

Per acabar, es considera interessant investigar sobre d'altres aspectes relacionats amb la tesi.

En l'època d'estudi, la *casa dels molers* era propietat d'un Canonge de la Catedral de Barcelona. Aquest estava estretament vinculat amb els fets que van succeir a Barcelona en la Primera Gran Bullanga de 1835.

La *casa dels molers*, es podria interpretar com aquella casa amb origen fundacional com a missió i catequesis pels habitants del Poble-sec, a través de les parròquies i congregacions, tot responent a buscar la manera que aquestes famílies sortissin de la seva pobresa, recuperessin la seva dignitat com a individus i lluitessin per aconseguir millorar la seva situació personal i familiar alhora que assolint una idea de col·lectivitat.

Això ens obre la possibilitat d'incorporar la vessant social de la *casa dels molers* dins el desenvolupament urbanístic del Poble-sec, a fi de comprendre millor el procés experimentat.

És per això que, prenent com a referència aquesta idea de col·lectivitat, amb les seves lluites i reivindicacions, es proposa cercar més informació d'aquest sentiment identitari que va caracteritzar als habitants del Poble-sec.

Aquesta línia d'investigació però, supera l'àmbit del nostre objectiu.

11. BIBLIOGRAFIA

- Aisa, F. *Montjuïc, la muntanya del poble*. Barcelona: Editorial Base, 2014.
- Alba, I. *Los paisajes del desecho: reactivación de los lugares del deterioro*. Tesis doctoral, Universidad Politécnica de Madrid, 2015. <https://oa.upm.es/38531>.
- Alcaide, R. «La introducción y el desarrollo del higienismo en España durante el siglo XIX. precursores, continuadores y marco legal de un proyecto científico y social.» *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía i Ciencias Sociales* (Universitat de Barcelona), núm. 50 (1999): 1-19.
- Alins, L. «Aspectos de la Universidad Sertoriana en el siglo XIX.» *Argensola: Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses* (Instituto de Estudios Altoaragoneses), núm. 88 (1979): 425-468.
- Alins, L. «La Universidad Sertoriana y la legislación docente de 1833 a 1845.» *Argensola: Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses* (Instituto de Estudios Altoaragoneses), núm. 90 (1980): 301-324.
- Alvarez, A. «Las canteras de Montjuïc I: La montaña.» *Mineralogistes de Catalunya* (Grup Mineralògic Català), núm. 3 (1987): 238-242.
- Alvarez, A. «Las canteras de Montjuïc II: La piedra de Montjuïc.» *Mineralogistes de Catalunya* (Grup Mineralògic Català), núm. 4 (1988): 22-25.
- Alvarez, A. «Las canteras de Montjuïc III: Barcelona.» *Mineralogistes de Catalunya*, núm. 4 (1988): 34-39.
- Amades, J. *Costumari català el curs de l'any (Vol. 1)*. Barcelona: Salvat, 1950.
- . *Històries i llegendes de Barcelona: passejada pels carrers de la ciutat vella (vol.II)*. Barcelona: Edicions 62, 1987.
- Angelón, M. «Biografía de D. Idefonso Cerdá.» *Boletín del Ateneo Barcelonés* (Ateneo Barcelonés), núm. 4 (1880): 320-339.
- Armengol, F. «El Paral·lel, eix de transport.» *Les ressenyes del Cerhisec*, 2006: capítol 5 (1-15).
- Arranz, M. *Mestres d'obres i fusters: la construcció a Barcelona en el segle XVIII*. Barcelona: Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Barcelona., 1991.
- Badenas, M. *El Paral·lel, nacimiento, esplendor y declive de la popular y bullanguera avenida Barcelonesa*. Barcelona: Amarantos, 1993.
- Barcelonista.M. «La font Trobada. Poble-sec. Muntanya de Montjuïc (s.XVIII-1992).» *Barcelofilia.blogspot.com*. 27 / 8 / 2016. <http://barcelofilia.blogspot.com/2016/08/la-font-trobada-poble-sec-muntanya-de.html> (últim accés: 15 / 1 / 2019).
- Barey, A. *Barcelona: de la ciutat pre-industrial al fenomen modernista*. Barcelona: La Gaya Ciència, 1980.
- Bassols, M. *Génesis y evolución del Derecho urbanístico español (1812-1956)*. Madrid: Montecorvo, 1973.
- Bastardes, A. *Les creus al vent*. Barcelona: Millá, 1983.
- Belmonte, I. *Los pilares de la Tierra. La historia detrás de la novela*. Barcelona: Plaza & Janés, 2010.

- Benet, J., & Martí, C. *Barcelona a mitjan segle XIX: el moviment obrer durant el Bienni Progressista (1854-1856) (Vol. 1)*. Barcelona: Curial, 1976.
- Benevolo, L., F. Mazía, i M. Barat. *Los orígenes del urbanismo moderno*. Barcelona: H.Blume, 1979.
- Bernaus, M. «Barcelona. Capítols, privilegis i ordinacions dels mestres de cases al final de l'edat mitjana.» A *Le arti del costruire. Corporazioni edili mestieri e regole nel Mediterraneo aragonese (XV-XVI secolo)*, de Emanuela Garofalo, 17-35. Palermo, Italia: Caracol, 2015.
- Berné, J.L., C. Femenia, i E Benítez. *El Catastro en España*. Valencia: Universidad Politécnica de Valencia, 2008.
- Borràs, P. «Una aproximació a la història de la Satalia.» *Les ressenyes del Cerhisec*, núm. 6 (2005): 79-122.
- Bosch, C. *L'hereu Noradell*. Barcelona: La Reinaxença, 1889.
- Burgueño, J. *El Pla de Barcelona a la fi del s. XVIII: respostes al qüestionari de Francisco de Zamora*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, Institut d'Estudis Catalans, 2016.
- Cabañas, L. *BIOGRAFÍA DEL PARALELO 1894-1934. Recuerdos de la vida teatral, mundana y pintoresca del barrio más jaranero y bulicioso de Barcelona*. Barcelona: Memphis, 1945.
- Cabré, Anna M., i F. Muñoz. «Ildefons Cerdà i la insuportable densitat urbana: anàlisi i cartografia de la Teoria General de la Urbanización.» A *Cerdà, urbs i territori: Una visió de futur : catàleg de la Mostra Cerdà, Urbs i territori, setembre 1994-gener 1995, Barcelona*, de Varis autors, 37-46. Barcelona: Sociedad Editorial Electa España, 1994.
- Camino, X. et al. *Barraquisme, la ciutat (im) possible: els barris de Can Valero, el Carmel i la Perona a la Barcelona del segle XX*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, 2011.
- Camps, A. *Evolució urbanística de Barcelona abans i després de l'enderrocament de les muralles Una mirada des de la geografia històrica*. Girona: Universitat de Girona, 2017.
- Carnicer, A., i S. Grimal. «Abans de la Via Laietana, imatges d'una ciutat desapareguda.» Arxiu Fotogràfic de Barcelona. *Exposició fotogràfica*. Barcelona, 07/07/2019 al 09/07/2019.
- Carreras, F. *La ciutat de Barcelona. Geografia General de Catalunya (Vol. V)*. Barcelona: A.Martín, 1916.
- Cawcoley. «Baixant de la font del Gat.» *Barcelona. Pla de Barcelona*. 2016 / 10 / 20. <http://pladebarcelona.cat/2016/10/20> (últim accés: 8 / 2 / 2019).
- . «Mas de l'Esparver.» *Barcelona. Pla de Barcelona*. 09 / 12 / 2016. <http://pladebarcelona.cat/2016/12/09> (últim accés: 9 / 02 / 2019).
- . «Torrent dels Tarongers.» *Barcelona. Pla de Barcelona*. 3 / 11 / 2016. <http://pladebarcelona.cat/2016/11/03> (últim accés: 8 / 2 / 2019).
- Clayton, A. *Subterranean City: Beneath the Streets of London*. Londres: Historical Publications Ltd, 2003.
- Corominas, M. «El plànol parcel·lari de Barcelona de 1850-1859.» *II Congrés d'Història del Pla de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1990. 249-255.

- . *Los orígenes del Ensanche de Barcelona: suelo, técnica e iniciativa*. Barcelona: Edicions UPC, 2021.
- . *Suelo, técnica e iniciativa en los orígenes del Ensanche de Barcelona*. Tesis Doctoral, Universitat Politècnica de Catalunya, 1986. <http://hdl.handle.net/2117/128062>.
- Cortijo, D. «La broma del Torín. La primera bullanga barcelonina l'any 1835.» *Altres Barcelones*. 6 / 10 / 2010. <https://www.altresbarcelones.com/2010/10/la-broma-del-torin-la-primera-bullanga.html> (últim accés: 9 / 02 / 2019).
- Costa, J. «L'Eixample de Santa Madrona i la seva problemàtica urbanística (1908).» *balcopoblesec.blogspot.com*. 14 / 2 / 2010. <http://balcopoblesec.blogspot.com/2010/02/leixample-de-santa-madrona-i-la-seva.html> (últim accés: 16 / 01 / 2019).
- Duran, A. *Barcelona i la seva història. La formació d'una gran ciutat*. Barcelona: Curial, 1973.
- Etapé, F. «Dues dècades d'impuls.» *Barcelona quaderns d'història*, 1992: 14.
- Fabra, J. «La França (1882-1932). Projecte urbanístic i escapçament territorial.» *Les ressenyes del Cerhisec*, núm. 16 (2017): 6-20.
- Fernández, F. «Fotografía aérea histórica e Historia de la fotografía aérea en España.» *Ería*, núm. 98 (2016): 217-240.
- Fernandez, G. «Josep Amargós Samaranch. Els primers intents d'urbanització de Montjuïc: 1887-1914.» *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 2010: 157-175.
- Ferrando, J. et al. *Estudio para la transformación de la avenida del Paral·lel*. <https://arquitecturag.wpcomstaging.com/2011/10/17/estudio-para-la-transformacion-de-la-avenida-para%C2%B7lel-bcn/>. Barcelona, 17 de 10 de 2011.
- Figuerola, L., i A.C. Comesaña. *Estadística de Barcelona en 1849 (Vol. 8)*. Barcelona: Alta Fulla, 1993.
- Font, N. *Datos para la historia de les creus de pedra de Catalunya*. Barcelona: Fidel Giró, 1894.
- Galera, M., F.Roca i S.Tarragó. *Atlas De Barcelona. Siglos XVI - XX*. Barcelona: Colegio de Arquitectos, Barcelona, 1972.
- Gallego, J., i M. Juncà. *Fonts d'informació I, setembre 2009*. Barcelona: Eureka Media, SL, 2010.
- Ganau, J. «Urbanisme i monument a Catalunya en la segona meitat del segle XIX.» *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* (Institut d'Estudis Catalans:) VIII, núm. 35 (1993): 25-40.
- Garcia, R. *Crisis, endeudamiento y desposesión en el mundo rural catalán de finales del siglo XIX*. Tesis doctoral, Universitat de Girona, 1968. <http://hdl.handle.net/10803/7854>.
- Garcia-Bellido, J., i S. Mangiagalli. «Pascual Madoz y el derribo de las murallas en el albor del Ensanche de Barcelona.» *Barcelona quaderns d'història*, 2008: 165-205.
- Gimeno, E. «La gestación del ensanche de Barcelona: el concurso municipal de proyectos de 1859.» A *Cerdà.Urbs i Territori*, de Varios autores, 155-166. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca i Electa, 1994.

- Gimeno, E., i F. Magrinyà. «La intervenció de Cerdà en la construcció de l'Eixample.» A *Cerdà. Ciudad y territorio. Una visión de futuro*, de Varis autors, 167-188. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca i Electa, 1994.
- Giralt, E., i J.M. Salrach. *Història agrària dels països catalans*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2004.
- Gracià, O. «Bon cop de mall.» *Sapiens*. 3 / 1 / 2012. https://www.sapiens.cat/temes/actualitat/bon-cop-de-mall_11675_102.html (últim accés: 9 / 11 / 2019).
- Granjel, M. *Pedro Felipe Monlau y la higiene española del siglo XIX*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1983.
- Grau, R., i C. Muntaner. *Mapes i control del territori a Barcelona. Vuit estudis*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2016.
- Grau, R., i C. Montaner. *Estudis sobre la cartografia de Barcelona: del segle XVIII al XXI: Els mapes d'una ciutat en expansió*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Publicacions, 2014.
- Gutiérrez, R., i C. Esteras. *Arquitectura y fortificación de la Ilustración a la Independencia americana*. Madrid: Tuero, 1993.
- Guzman, J., i A. López. *Poble-sec desaparegut*. Barcelona: Efadós, 2020.
- Lahoz, J.M. «Un estudio sobre los graduados de la Universidad de Huesca.» *Argensola: Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses* (Instituto de Estudios Altoaragoneses), nº 15 (2005): 245-282.
- López, M. «L'expropiació per raó d'utilitat pública a Barcelona, 1772-1858. Aplicació, evolució del procediment i tipus d'escriptures.» *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols*, núm. 29 (2011): 253-295.
- Magrinyà, F. «El ensanche y la reforma de l'edifici Cerdà como instrumento urbanístico de referencia en la modernización urbana de Barcelona.» *Scripta Nova, Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales* (Universitat de Barcelona) XIII, núm. 296 (2009): 1-3.
- Magrinyà, F. «La propuesta de saneamiento de Cerdà para Barcelona.» *OP Ingeniería y territorio* 33, núm. 2 (1995): 98-111.
- Magrinyà, F. *Las influencias recibidas y proyectadas por Cerdà*. Vol. XXXI, de *Ciudad y territorio. Estudios territoriales*, de Varios autores, 95-117. Madrid: Ministerio de Fomento, 1999.
- Magrinyà, F. «Les propostes d'edifici Cerdà, 1854-1875: l'expressió urbanística i territorial d'un projecte de modernització.» *Barcelona quaderns d'història*, núm. 14 (2008): 83-113.
- Magrinyà, F., i E. Moreno. «La intervenció de Cerdà en la construcció de l'Eixample.» A *Cerdà, urbs i territori: Una visió de futur : catàleg de la Mostra Cerdà, Urbs i territori, setembre 1994-gener 1995, Barcelona*, de Autors varis, 167-188. Barcelona: Sociedad Editorial Electa España, 1994.
- Magrinyà, F., i S. Tarragó. *Catàleg de l'exposició: Cerdà, Urbs i Territori. Una visió de futur*. Barcelona: Departament de Política Territorial. Generalitat de Catalunya, 1994.
- March, E. *Barcelona. Anatomia històrica de la ciutat*. Barcelona: Viena Edicions, 2018.

- . «La catedral, Santa Eulàlia i la creu de terme de Barcelona.» *enarchenhologos.blogspot.com*. 14 / 9 / 2018. <https://enarchenhologos.blogspot.com/2018/09/> (últim accés: 18 / 01 / 2019).
- Margarit, I. «Biografia: Ildefons Cerdà.» A *Cerdà, urbs i territori: Una visió de futur : catàleg de la Mostra Cerdà, Urbs i territori, setembre 1994-gener 1995, Barcelona*, de Autors varis, 141-153. Barcelona: Sociedad Editorial Electa España, 1994.
- Maspons, F. «Les franqueses de les Corts de Sarrià.» *La Il·lustració Catalana*, 1890: 187-188.
- Miralles, C. *Transport i ciutat. Una reflexió sobre la Barcelona contemporània*. Tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 1961. <http://hdl.handle.net/10803/4986>.
- Monlau, P. (*Monlau, Higiene industrial: Qué medidas higiénicas puede dictar el gobierno a favor de las clases obreras? 1856*). Madrid: M.Rivadeneira, 1856.
- . *Abajo las murallas!!!: memoria de las ventajas que reportaria Barcelona, y especialmente su industria, de la demolición de las murallas que circuyen la ciudad*. Barcelona: Ateneu Barcelonès, 1841.
- . *Higiene industrial: Qué medidas higiénicas puede dictar el gobierno a favor de las clases obreras? .* Madrid: M.Rivadeneira, 1856.
- Montaner, C., F. Nadal i, L.Urteaga. *La cartografia cadastral a Espanya (segles XVIII-XX)*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, 2007.
- Morales, G., J. Garcia-Bellido, i A. de Asís. *Pascual Madoz (1805-1870): un político transformador del territorio: homenaje en el bicentenario de su nacimiento*. Madrid: Universidad Carlos III de Madrid, 2005.
- Muñoz, F. «Contra la densitat. La ciutat higiènica i l'urbanisme dels eixamples.» A *La primera metròpoli, 1853-1897*, de Autors varis, 71-79. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2010.
- Muro, J.I. «Un plano exacto de la Ciudad de Barcelona. La Brigada Topográfica de Ingenieros.» En *Estudis sobre la cartografia de Barcelona, del segle XVIII al XXI: els mapes d'una ciutat en expansió*, de Varios Autores, 162-183. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2014.
- Muro, J.I. «Ingenieros militares en España en el siglo XIX. Del arte de la guerra en general a la profesión del ingeniero en particular.» *Scripta Nova, revista electrónica de geografía y ciencias sociales*, nº 119 (2002): 1-3.
- Muro, J.I. «Un plano para una nueva ciudad: la Brigada Topográfica y de Ensanche del Cuerpo de Ingenieros del Ejército (1846-1852).» A *Ciencia e ideología en la ciudad: I Coloquio Interdepartamental*, de Varis autors, 229-242. Valencia: Generalitat Valenciana, Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, 1994.
- Muro, J.I., F. Nadal, i L. Urteaga. *Geografía, Estadística y Catastro en España 1856-1870*. Barcelona: Serbal, 1998.
- Muro, J.I., L. Urteaga, i F. Nadal. «Los trabajos cartográficos y catastrales de Llorenç Presas i Puig (1811-1875).» *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 2005: 7-39.
- Nadal, F. «Miquel Garcia i Roca i el plànol de Barcelona, 1856-1862.» *Barcelona quaderns d'història*, nº 26 (2011): 5-79.
- Nadal, F., i C.Montaner. «El lever nivelé de la place de Barcelona de 1823-1827.» *Terceres Jornades d'Història de la Cartografia de Barcelona*. Barcelona: Institut de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona, 2016. 1-29.

- Nadal, F., L. Urteaga, i J.I. Muro. «El territori dels geòmetres. Cartografia parcel·laria dels municipis de la província de Barcelona (1845-1895).» *Estudios Geográficos* (CSIC) 68, núm. 262 (2006): 377-378.
- Oller, N. «La febre d'or.» *Revista Catalana* III (1929): 78-79.
- Oller, N., R.Cabré, i C.Durán. *La Barcelona de Narcís Oller*. Barcelona: Cossetània edicions, 2004.
- Oyón, J.L. *La quiebra de la ciudad popular: Espacio urbano, inmigración y anarquismo en la Barcelona de entreguerras, 1914-1936*. Barcelona: Serbal, 2008.
- Palomero, R., i J.M. Rodríguez. *Història contemporània de Catalunya i d'Espanya*. Barcelona: Castellnou, 2006.
- Perelló, A.M. *L'Arquitectura civil del segle XVII a Barcelona*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 1996.
- Permanyer, L., i D.Venteo. *L'Eixample : 150 anys d'història*. Barcelona: Barcelona Viena Consell d'Edicions i Publicacions de l'Ajuntament de Barcelona 2011, 2008.
- Pin, J. *La familia dels Garrigas*. Barcelona: La Renaixença, 1887.
- Poe, E.A. «The man of the crowd.» Editat per William Burton. *Burton's Gentleman's Magazine* 6, núm. 1 (January 1840).
- Pous, J., i J. Castellanos. *La vida i la mort d'en Jordi Friginals (Vol. 12)*. Barcelona: Edicions 62, 1979.
- Ripoll, R. *L'arquitecte, l'arquitectura i la ciutat: Girona, 1760-1835 (Vol. 269)*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 2005.
- Roca, E. «Barcelona, hija de Montjuic.» *Barcelona Metrópolis Mediterránea*, nº 61 (2003): 38-41.
- . *La construcció de la muntanya de Montjuïc*. Tesis doctoral, Universitat Politècnica de Catalunya, 1993. <http://hdl.handle.net/10803/127353>.
- Roca, E., et al. *Montjuïc, la muntanya de la ciutat*. Barcelona: L'autor, 1994.
- Ros, J.B. «La Jamància: el naixement de l'última bullanga popular (juny-agost de 1843).» *Barcelona quaderns d'història*, 2004: 171-186.
- Sáez, H. C., J. E. Sánchez, i O. Moncada. *De Palas a Minerva: la formación científica y la estructura institucional de los ingenieros militares en el siglo XVIII (Vol. 23)*. Madrid: CSIC-CSIC Press, 1988.
- Salrach, JM., E. Serra i E.Raventós. *Història agrària dels Països Catalans (Volum 3) Edat Moderna*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2008.
- Sanahuja, N., i A.Gómez. «El naixement urbanístic del Poble-sec.» *Les ressenyes del cerhisec*, 2004: cap.5, 1-15.
- Santos, L.J. «Los fondos de cartografía histórica de la Dirección General del Catastro.» *CT Catastro* (CT Catastro), 2012: 41-64.
- Segarra, F. *Barcelona, ciutat de transició (1848-1868): el projecte urbà a través dels treballs de l'arquitecte Miquel Garriga i Roca (Vol. 111)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1996.

- Serrano, C. *El turno del pueblo: crisis nacional, movimientos populares y populismo en España, 1890-1910* (Vol. 295). Barcelona: Península, 2000.
- Soria, A. *Cerdà. Las cinco bases de la Teoría General de la Urbanización*. Madrid: Electa, 1996.
- Suriol, J. «Los ingenieros de caminos en la transformación urbana de las ciudades españolas a finales del siglo XIX. El caso de Barcelona.» *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, núm. 119 (2002): 1-5.
- Tatjer, M. «La urbanización de las Hortes de Sant Beltrán.» A *Las Tres Chimeneas. Implantación industrial, cambio tecnológico y transformación de un espacio urbano barcelonés*, de H. Capel, 199-223. Barcelona: FECSA, 1994.
- Travesset, M. «Estudi de la Xarxa Viària de Tradició Romana a l'àmbit Geogràfic del Pla de Barcelona.» *Finestrelles*, núm. 7 (1995): 121-147.
- Urteaga, L. «Dos planos de Barcelona formados por el Cuerpo de Estado Mayor del Ejército, 1870-1885.» A *Estudis sobre la cartografia de Barcelona, del segle XVIII al XXI: Els mapes d'una ciutat en expansió*, de Varios autores, 144-161. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2014.
- Urteaga, L., i L. Magallanes. «Los planos urbanos del Cuerpo de Estado Mayor del Ejército (1865-1900).» *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales* XXI, núm. 564 (2017): 1-26.
- Urteaga, L., J.I Muro, i F.Nadal. «Cartografia parcel·laria i estadística territorial a la província de Barcelona (1845-1895).» *Revista de geografia*, 2003: 37-60.
- Vallejo, M.H., i F.Magrinyà. *La ingeniería en la evolución de la urbanística*. Barcelona: Edicions UPC, 2002.
- Vallhonrat, P. «Ensanche de Santa Madrona y montaña de Montjuïc.» *balcopoblesec.blogspot.com*. 14 / 2 / 2010. <http://balcopoblesec.blogspot.com/2010/02/leixample-de-santa-madrona-i-la-seva.html> (últim accés: 2 / 8 / 2019).
- Vallugera, A. *El mercat artístic a Barcelona (1770-1808). Producció, consum i comerç d'art*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona, 2016. <http://hdl.handle.net/2445/104972>.
- Voltes, P. *Historia de Montjuich y su castillo*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1960.

ANNEX A. FONTS DOCUMENTAL

La investigació referent al creixement d'un barri, requereix, com estudi de recuperació històrica de desenvolupament urbanístic, que estigui expressament documentat.

En aquest context, la presentació de les fonts documentals, esdevé del tot necessària.

Amb la seva aportació, es posa de manifest, entre d'altres, el debat entorn el sentit de identitat del barri amb el desenvolupament urbanístic experimentat.

En el nostre cas, el Poble-sec, aquesta identitat, associada al sentiment de pertinença al barri, es posa de manifest de manera específica, a través de l'activitat dels *molers* que l'habitaven i transitaven, representats pel *camí, la creu i la casa dels molers*.

La informació referent al *camí, la creu i la casa dels molers*, queda recollida a les fonts documentals aportades: documents/protocols notariais i, actes/notes del registre de la propietat.

Són les que a continuació s'indiquen, de les quals s'adjunten a continuació, els corresponents fragments:

- Annex A.1.- Acta notarial 1837 setembre, 19 (NSCN, Xammar, 200)
- Annex A.2.- Acta notarial 1859 juliol, 20 (NSCF, Barril, 197)
- Annex A.3.- Acta notarial 1877 maig, 27 (NSCF, Barril, 253)
- Annex A.4.- Acta notarial 1887 juliol, 7 (NSCF, Barril, 400)
- Annex A.5.- Acta notarial 1891 juny,8 (NSCF, Barril, 326)
- Annex A.6.- Acta notarial 1893 març, 27 (NSCF, Barril, 173)
- Annex A.7.- Registre de la propietat de Barcelona, núm.18, finca 1354, inscripcions 1a, tom 854, llibre 227, secció occident, folis 70 i 71. 1878 gener,10.
- Annex A.8.- Registre de la propietat de Barcelona. núm.18, finca 1254, inscripcions 1a a 4a, tom 105, llibre 40, secció 2a, folis 135 a 139. 1894 febrer, 23.
- Annex A.9.- Registre de la propietat de Barcelona 1894, núm.18, finca 1354, inscripcions 1a, tom 854, llibre 227, secció occident, folis 70 i 71. Maig 1986,20.

A.1 ACTA NOTARIAL 1837 SETEMBRE, 19 (NBCN, Xammar, 200)



Figura 445. Fragment pàgina 1 Acta notarial 1837 setembre, 19 (NBCN, Xammar, 200).

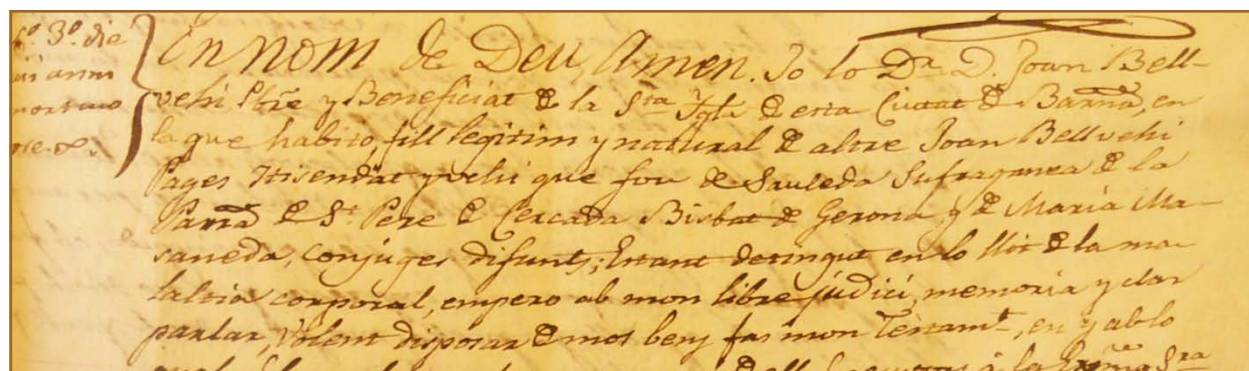
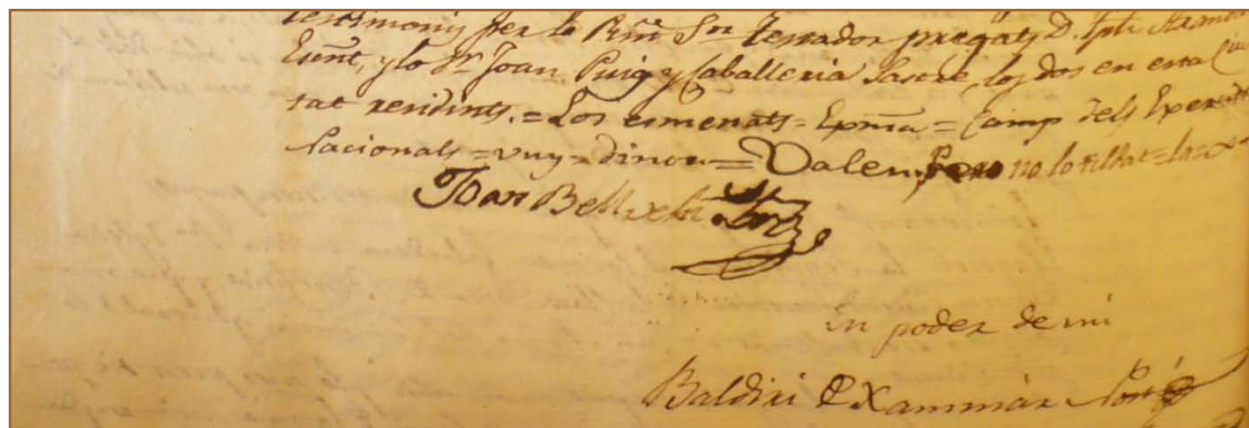


Figura 446. Fragment pàgina 2 Acta notarial 1837 setembre, 19 (NBCN, Xammar, 200).



A.2 ACTA NOTARIAL 1859 JULIOL, 20 (NSCF, Barril, 197)

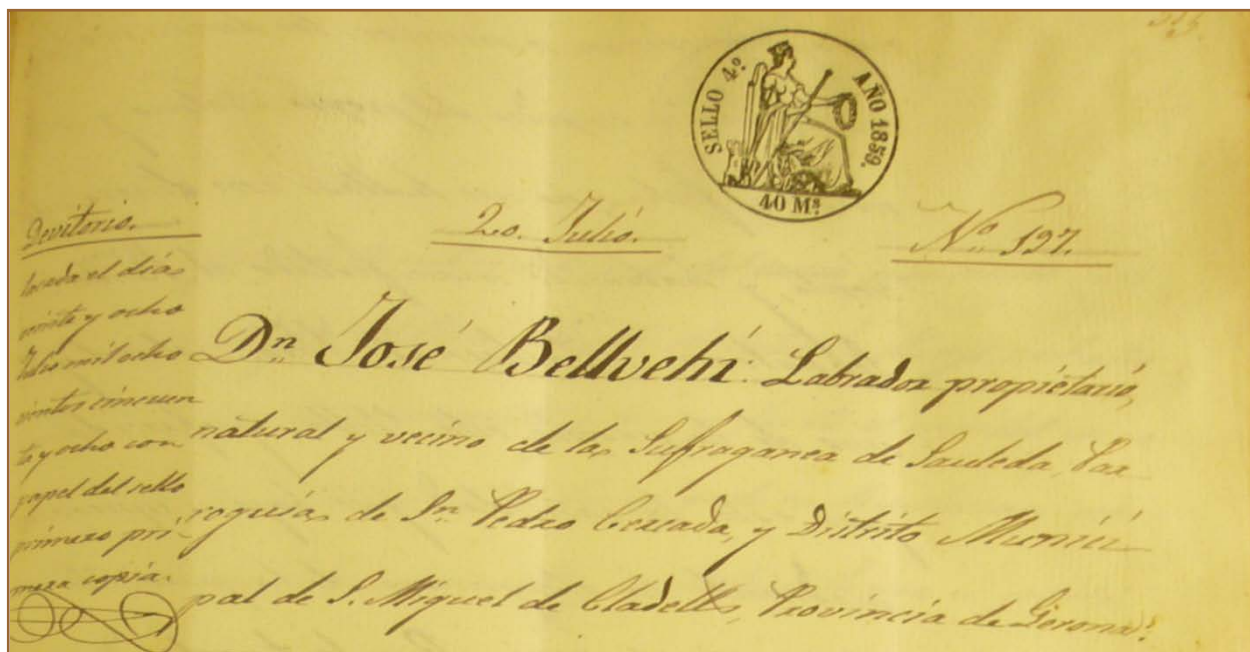


Figura 447. Fragment pàgina 1 Acta notarial 1859 Juliol,20 (NSCF, Barril, 197).

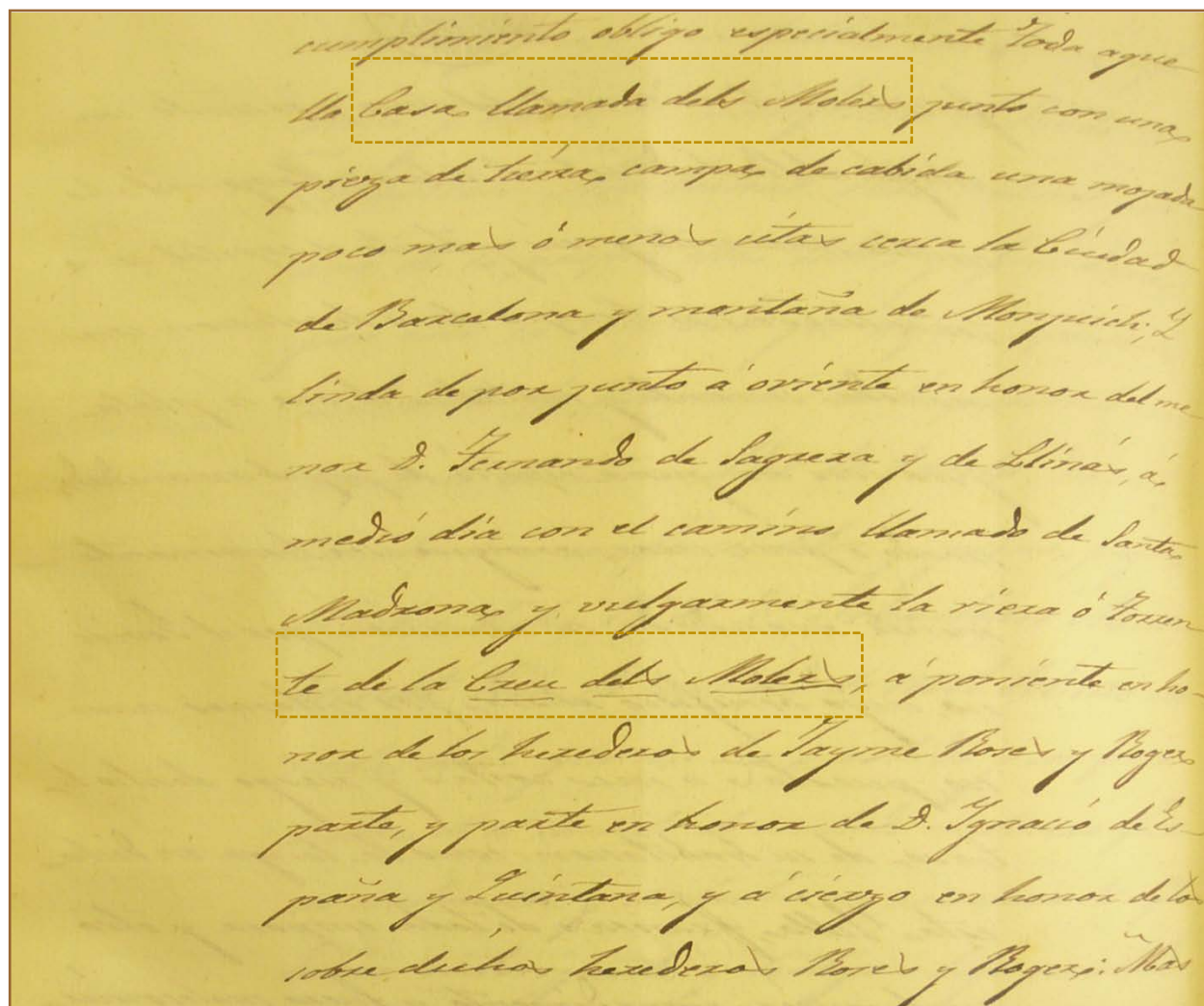


Figura 448. Fragment pàgina 4 Acta notarial 1859 Juliol,20 (NSCF, Barril, 197).

A.3 ACTA NOTARIAL 1877 MAIG, 27 (NSCF, Barril, 253)

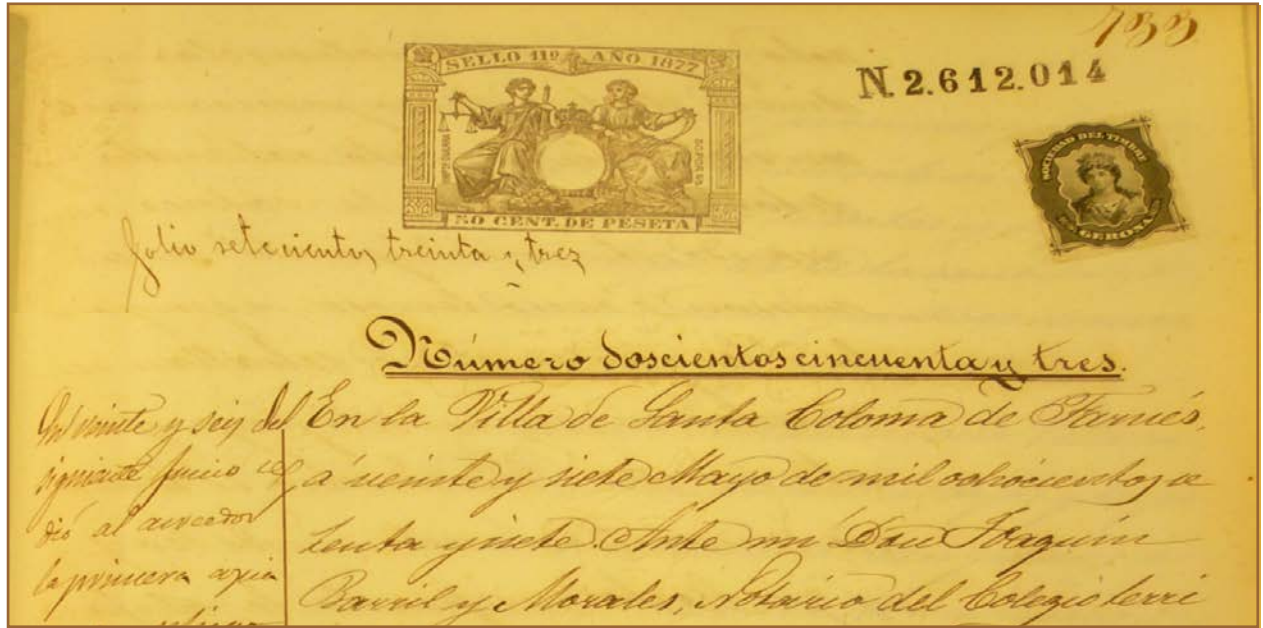


Figura 449. Fragment pàgina 1 Acta notarial 1877 Maig,27 (NSCF, Barril, 253).

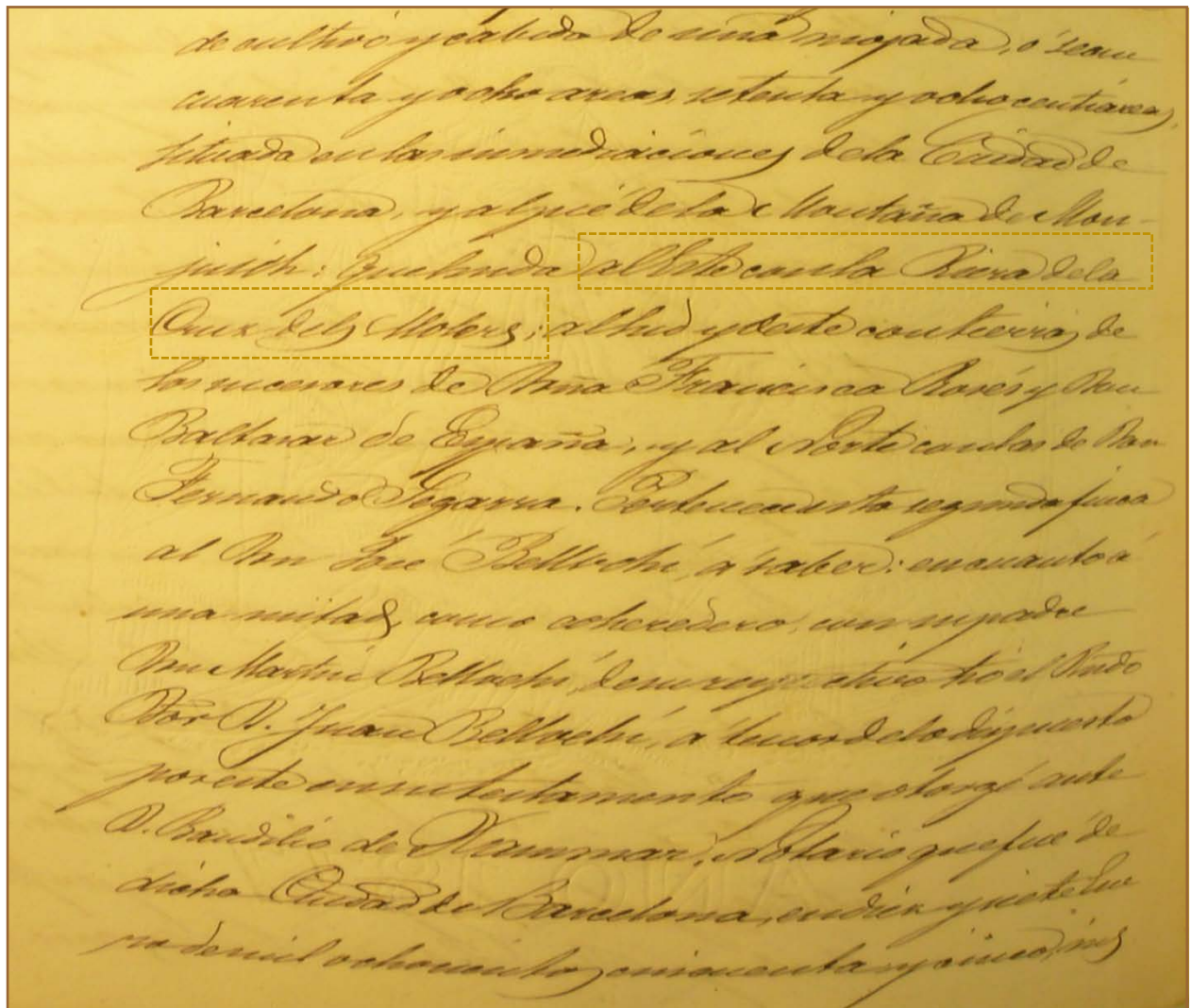


Figura 450. Fragment pàgina 4 Acta notarial 1877 Maig,27 (NSCF, Barril, 253).

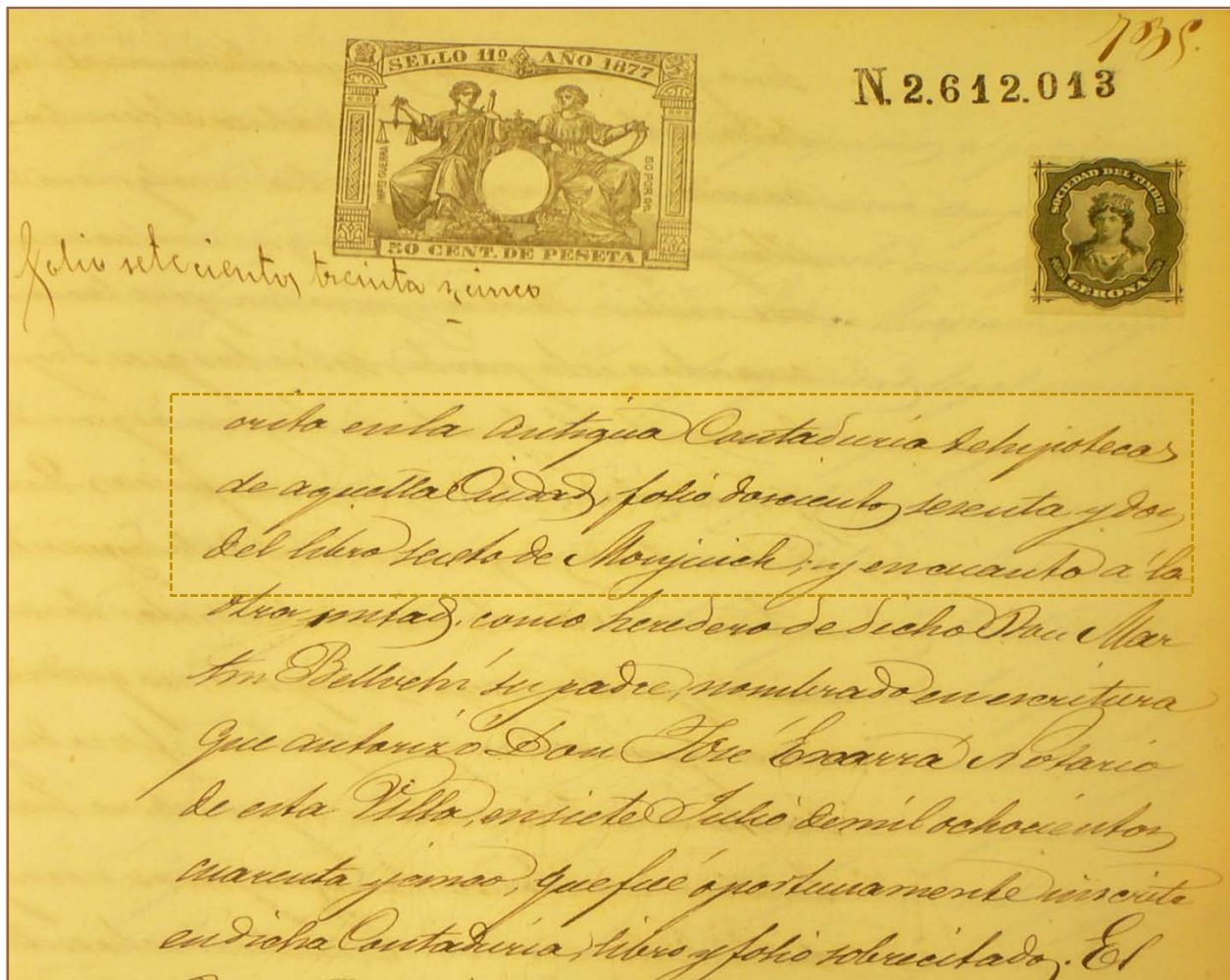


Figura 451. Fragment pàgina 5 Acta notarial 1877 Maig,27 (NSCF, Barril, 253).

A.4 ACTA NOTARIAL 1887 JULIOL, 7 (NSCF, Barril, 400)

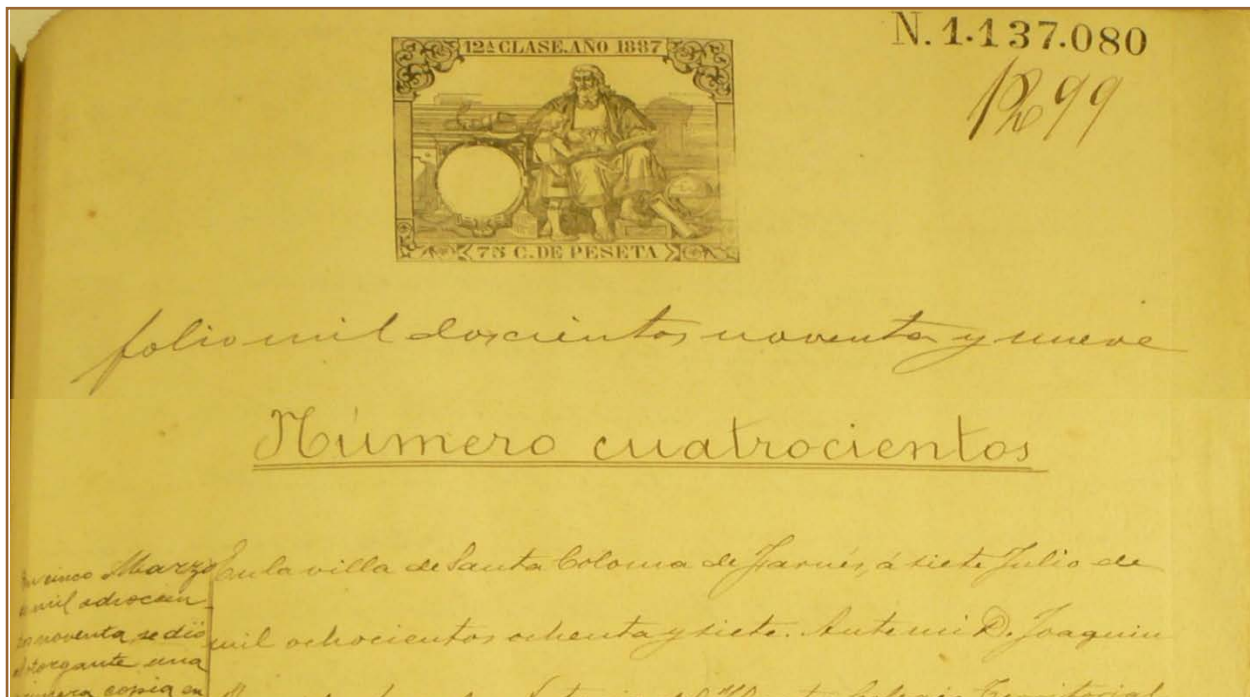


Figura 452. Fragment pàgina 1 Acta notarial 1887 Juliol,7 (NSCF, Barril, 400).

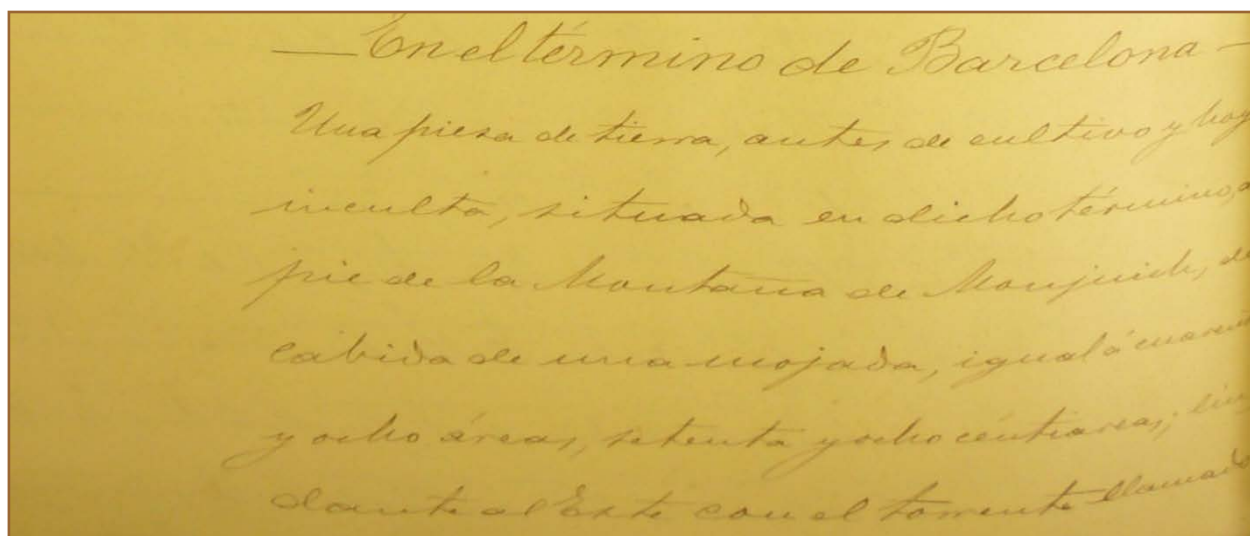


Figura 453. Fragment pàgina 6 Acta notarial 1887 Juliol,7 (NSCF, Barril, 400).

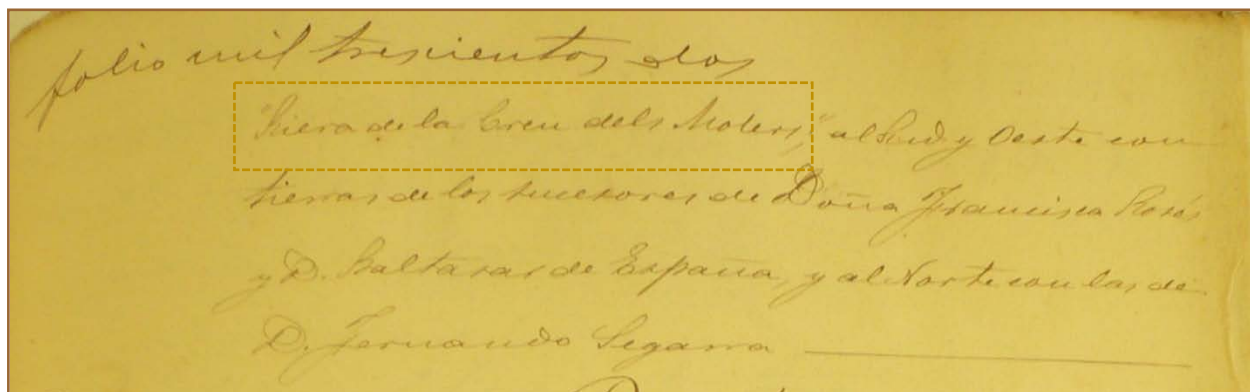


Figura 454. Fragment pàgina 7 Acta notarial 1887 Juliol,7 (NSCF, Barril, 400).

A.5 ACTA NOTARIAL 1891 JUNY,8 (NSCF, Barril, 326)

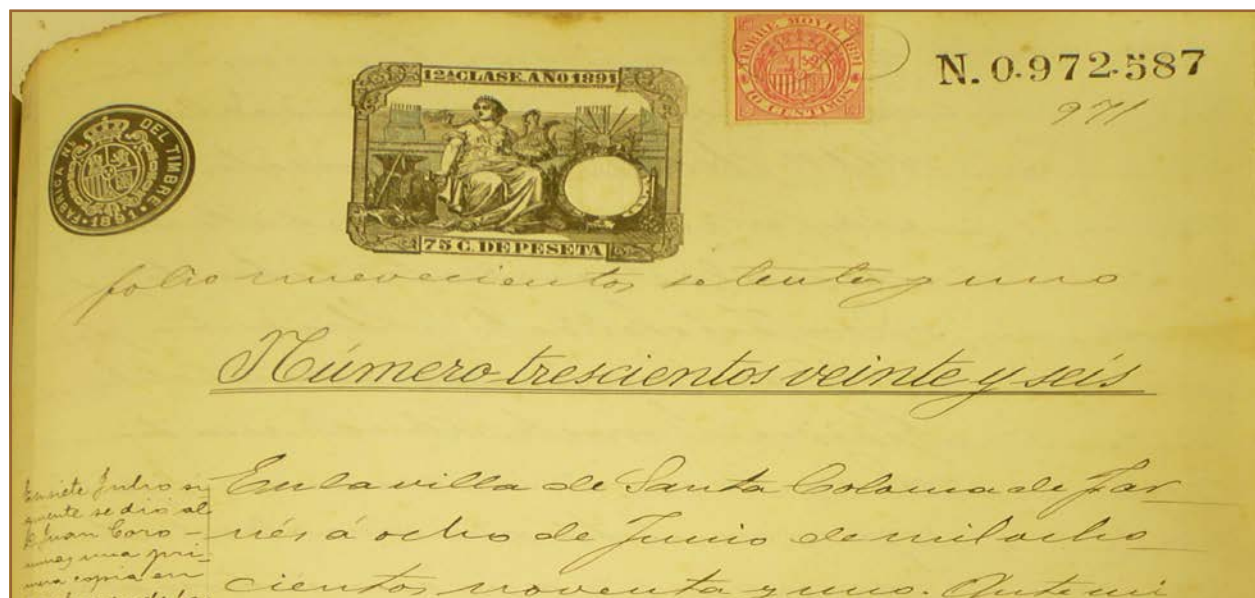


Figura 455. Fragment pàgina 1 Acta notarial 1891 Juny,8 (NSCF, Barril, 326).

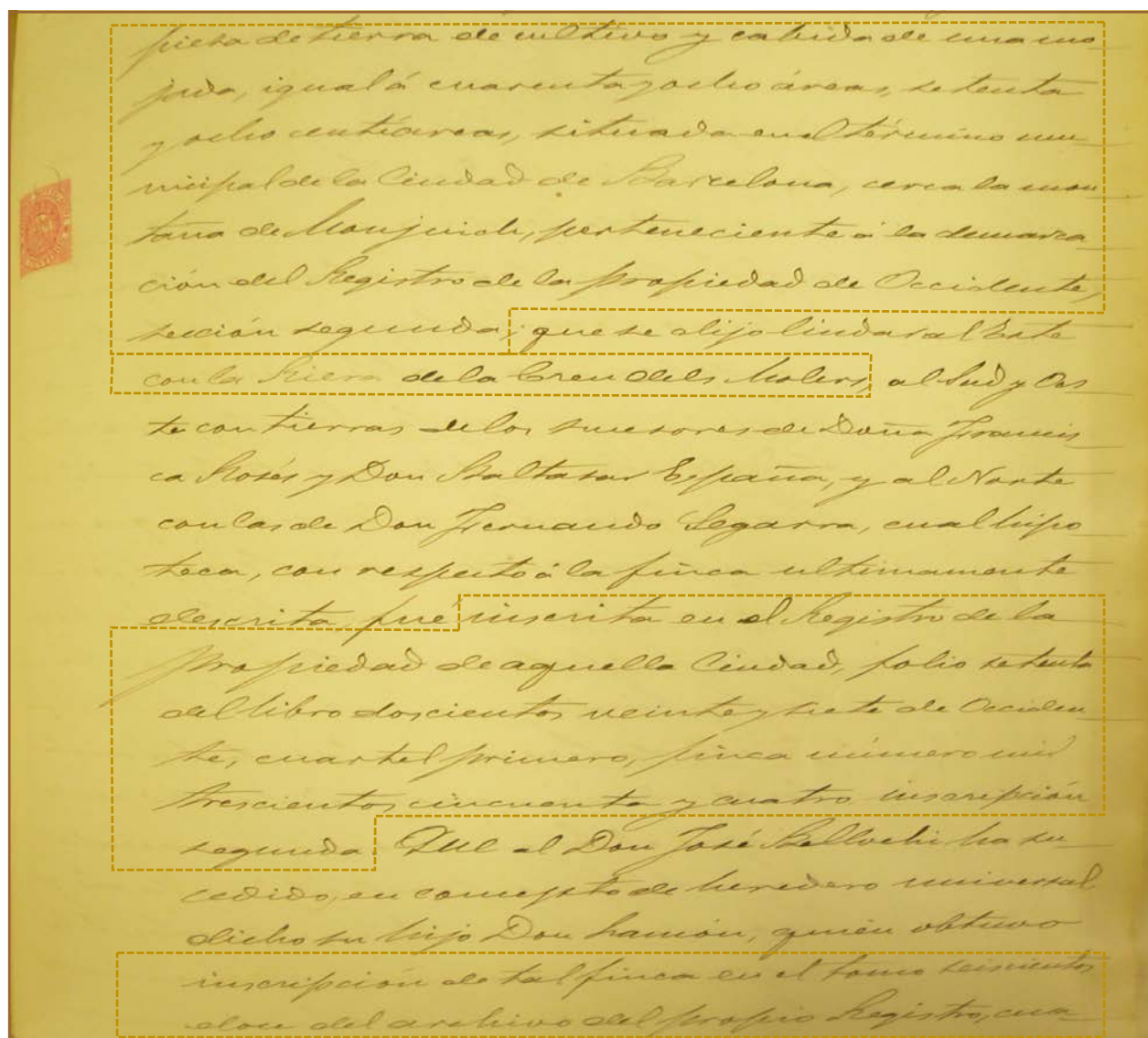


Figura 456. Fragment pàgina 3 Acta notarial 1891 Juny,8 (NSCF, Barril, 326).

venta de la misma segunda de Occidente, fo-
lio ciento treinta y cinco, finca número mil
catorcientos cincuenta y cuatro, inscripción
número uno, rectificada por la de número
dos, y al acreedor Don Pedro de las Casillas
ha sucedido el Don Juan Coronillas, en
concepto de heredero universal, instituido
en el testamento que otorgó entre mí, en diez
de buero de mil ochocientos setenta y nueve,
y en tal concepto obtuvo inscripción en el re-
ferido predio en los Registros de la propie-
dad de este partido y de dicha Ciudad de
Barcelona. Y en atención a que, según
escritura autorizada por mí en esta
oficina, el Don Juan Bellver ha suc-
cedido perpetuamente a Don Mariano
Trat y Amat, vecino de Barcelona, dicha
finca de tierra, en la venta ha sido hec-

Figura 457. Fragment pàgina 4 Acta notarial 1891 Juny,8 (NSCF, Barril, 326).

A.6 ACTA NOTARIAL 1893 MARÇ, 27 (NSCF, Barril, 173)

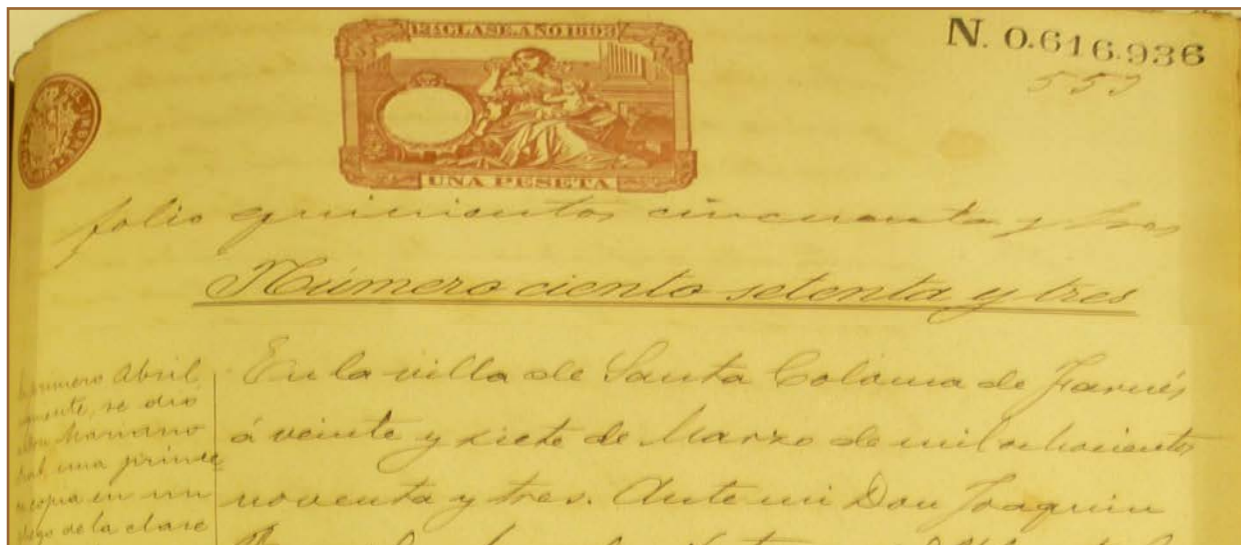


Figura 458. Fragment pàgina 1 Acta notarial 1893 Març,27 (NSCF, Barril, 173).

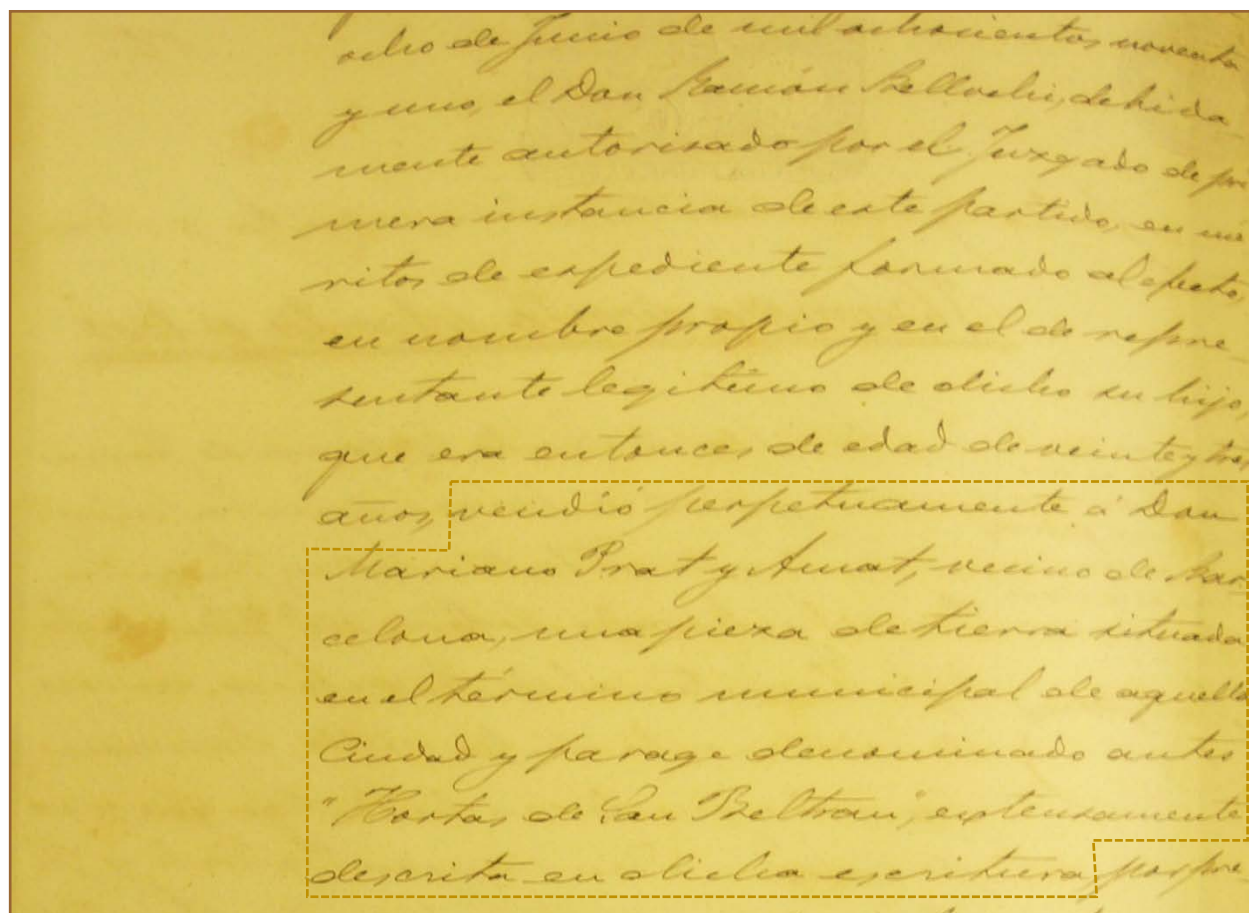


Figura 459. Fragment pàgina 2 Acta notarial 1893 Març,27 (NSCF, Barril, 173).

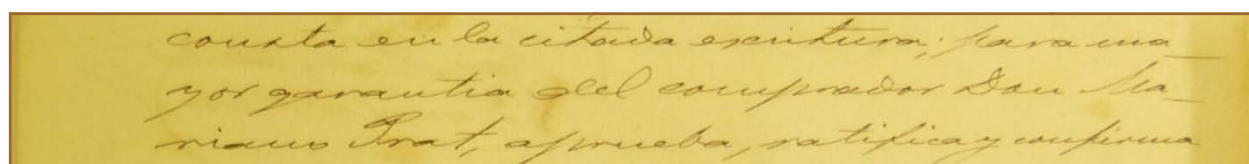


Figura 460. Fragment pàgina 3 Acta notarial 1893 Març,27 (NSCF, Barril, 173).

A.7 REGISTRE DE LA PROPIETAT DE BARCELONA NÚM.18. FINCA 1354 INSCRIPCION 1A TOM 854 LLIBRE 227 SECCIÓ OCCIDENT FOLIS 70 I 71. 1878 GENER, 10.

FINCA N.º 1354 70

Certifico; que al folio cincuenta y siete y ochenta del libro sexta de Nonpueda de la antigua Contaduría de Hipotecas, de esta Capital contiene de título de propiedad por su del tenor siguiente: = Entrega de la herencia del Sr. Don Juan Belluchí que en testamento se entregó a Don Martín Belluchí, Añera y a Don Melé Belluchí y Casademall otorgada ante Don Ramón Torreg Altarís de Barcelona en diez y siete de Mayo de mil ochocientos cincuenta y cinco, en virtud de una (pieza de tierra campesina) al pie de la montana de Atinyuela que se pone en el parte de redimir o recobrar por Don N. Galcerán por el precio de noventa libras y divida a veinte en la tierra de la Cruz del Molino; a Mariá de Pariente con Don Francisco Ariza y parte en Don Baltasar de España y a cinco en Don Fernando Segura. Precio

Figura 461. Fragment pàgina 1 Nota Registral 1878 Gener,10

(Registre de la Propietat de Barcelona Núm.18).

requisitos para la presente en Barcelona a diez de Mayo de mil ochocientos setenta y ocho.

R. Capmany y Dor

Miranda de la Puente,

Figura 462. Fragment pàgina 4 Nota Registral 1878 Gener,10

(Registre de la Propietat de Barcelona Núm.18).

A.8 REGISTRE DE LA PROPIETAT DE BARCELONA NÚM.18 . FINCA 1254
INSCRIPCION 1A A 4A TOM 105 LLIBRE 40 SECCIÓ 2A FOLIS 135 A 139.
1894 FEBRER, 23.

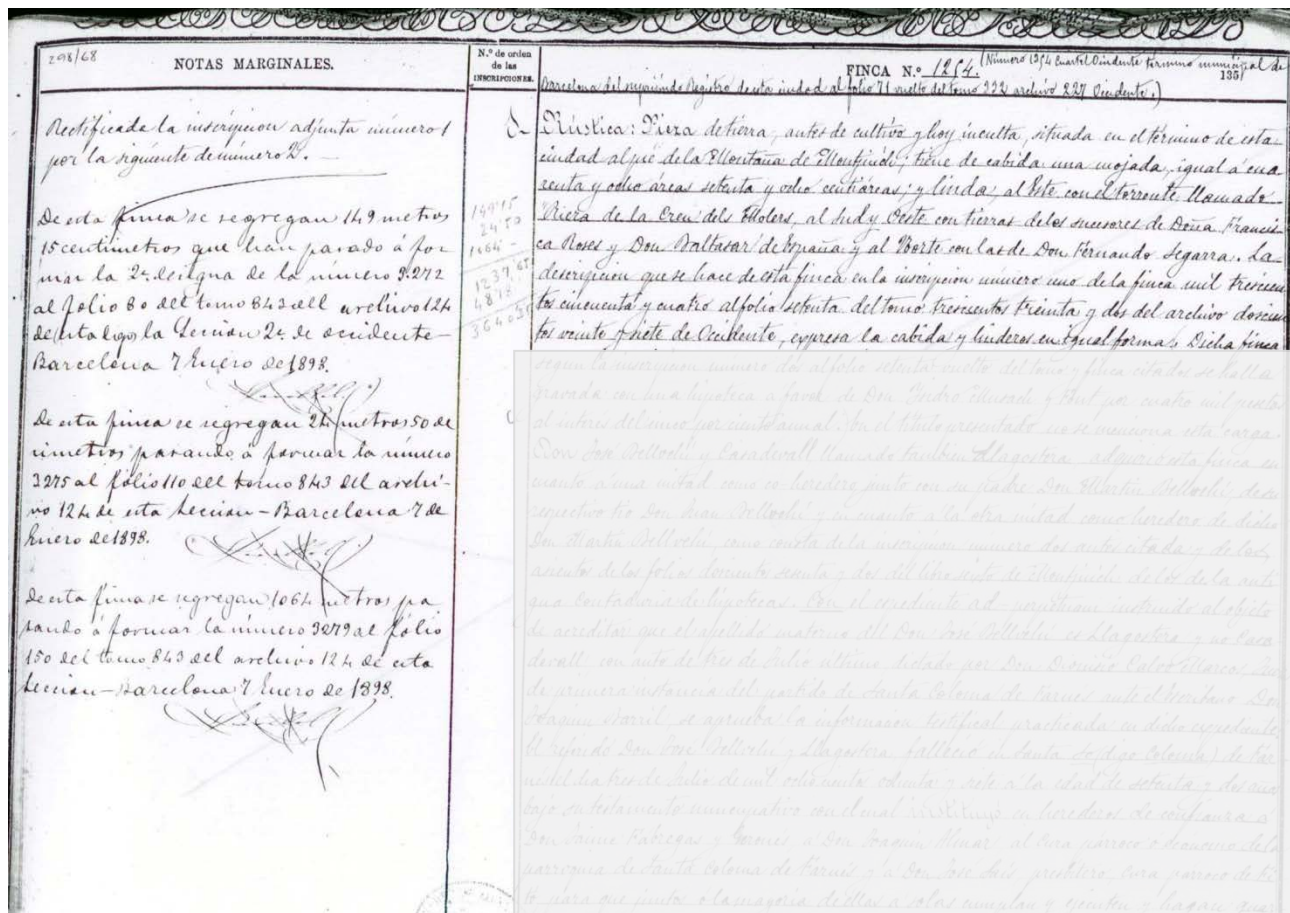


Figura 463. Fragment pàgina 1 Nota Registral 1894 Febrer,23
 (Registre de la Propietat de Barcelona Núm.18).

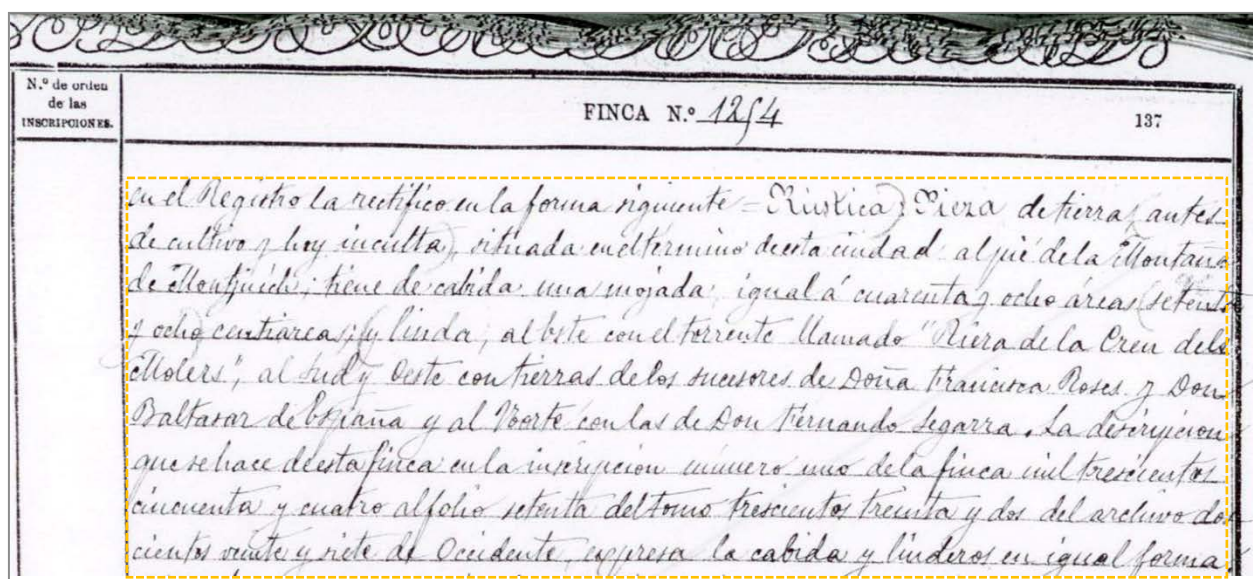


Figura 464. Fragment pàgina 5 Nota Registral 1894 Febrer,23
 (Registre de la Propietat de Barcelona Núm.18).

<p>1</p> <p>Am: 4. 2: 50 1084 12: 21 13: 26 15: 25</p>	<p>Honorarios: número cinco aranceles quince pesetas.</p> <p>Quística: Tierra de tierra antes de cultivo, hoy inculta, afectada a casien en totalidad, he la que debe ser para un día a ranno del Marqués del Guorb, y otros de las calles de Calabria y Parlamento, situada en el término de esta ciudad, y herage denominado "Fuertes de San Beltrán" según se queda en los fueros de esta Moción, de cabida una mojada, o sea cuareta y ochenta y seis centiarcas, siendo al dte con el herage o Fuertes de "San Juan de los Molles" por her con tierras de Don Camilo Tabas y Don José de España; al dte con la insubierta de esta al Norte con las de Don Mariano</p>
--	--

Figura 465. Fragment pàgina 10 Nota Registral 1894 Febrer,23
(Registre de la Propietat de Barcelona Núm.18).

<p>N.º de orden de las INSCRIPCIONES.</p>	<p>FINCA N.º — —</p>
	<p>Don Don Joaquín Barrile vende la finca de este número a Don Mariano Prat y Amat, mayor de ventena y cinco años, casado maestro de obras, vecino de esta Ciudad, por precio de diez y siete mil pesetas, pagadas al contado en efectivo, dando fe de la entrega el Notario Don Juan Bellver y Alegre, soltero, mayor de ventena y cinco años, propietario, vecino de Santa Coloma de Querret, en la calidad de heredero sustituto, de Don Mariano Bellver y Tabares ratifica la venta de esta finca, y recon</p>

Figura 466. Fragment pàgina 12 Nota Registral 1894 Febrer,23
(Registre de la Propietat de Barcelona Núm.18).

<p>N.º de orden de las INSCRIPCIONES.</p>	<p>FINCA N.º 1254</p>	<p>141</p>
	<p>venta y nueve en el legajo correspondiente. El cediendo con fe de la entrega con los documentos a que me refiero, firmo la presente en Barcelona a veinte y tres de febrero de mil ochocientos noventa y cuatro.</p> <p>Honorarios: número siete aranceles quince pesetas.</p>	

Figura 467. Fragment pàgina 13 Nota Registral 1894 Febrer,23
(Registre de la Propietat de Barcelona Núm.18).

**A.9 REGISTRE DE LA PROPIETAT DE BARCELONA. NÚM.18 FINCA REGISTRAL 149
SEGUNDA 8158 CRU 08069000014488 ACTUAL AVINGUDA DEL PARAL-LEL NÚM.
132. MAIG 1986, 20.**

REGISTRO DE LA PROPIEDAD DE BARCELONA 18
C/JOAN MIRÓ 19-21
08005 BARCELONA
Telf. 93 225 13 89

LOCALIZACION REGISTRAL

FINCA REGISTRAL: 1490 (SEGUNDA/ 8158/)
CRU: 08069000014488

DESCRIPCION DE LA FINCA

PORCION DE TERRENO O SOLAR con el cobertizo en ella levantando, situada en el ensanche de Barcelona, con frente a la calle ó AVENIDA DEL MARQUES DEL DUERO y a la Plaza que esta calle forma en su cruce con las de Parlamento y Calabria, que en la primera de dichas calles le corresponde el número ciento treinta y dos y en la ultima el uno; afecta una figura irregular; ocupa una superficie de quinientos sesenta metros ochenta y cuatro decímetros cuadrados, equivalentes a catorce mil ochocientos cuarenta y cuatro palmos treinta y un décimo de palmo cuadrado. Linda: por su frente principal, Sur, en una línea de treinta metros treinta y siete centímetros, con la calleo Avenida del Marqués del Duero; por la derecha entrando, Este, en una línea de diecisiete metros ochenta centímetros con la plaza formada por el cruce de las calles del Marqués del Duero, Parlamento y Calabria; por el fondo, Norte, en una línea quebrada formada por cuatro rectas, parte con la finca adjudicada a Don Pedro Costa Bofill, hoy de sus derecho-habitantes, parte con la finca de Gabriel Aixéla, parte con otra de Teresa Guillén, viuda Gilbert y parte con la calle de Calabria, en la que tiene una fachada de once metros quince centímetros.

TITULARIDADES

ARRENDADORA INMOBILIARIA COSTA MEYA,SA 100,000000% del pleno dominio por título de compraventa.TITULO: Adquirida por título de COMPRAVENTA en virtud de Escritura Pública, autorizada por el notario Enrique Gabarro Samsó de Barcelona, el día 29 de Abril de 1971, con nº de protocolo 0/2002.
Inscripción: 1ª Tomo: 1.802 Libro: 30 Folio: 90 Fecha: 20 de Mayo de 1986.

CARGAS

Sin perjuicio de las normas por las que se rige la comunidad de propietarios del total inmueble resultantes de la finca matriz, esta finca se halla gravada con:

NO hay cargas registradas

Afecciones fiscales.

VIGENCIAS

Documentos relativos a la finca presentados y pendientes de despacho, vigente el asiento de presentación, al cierre del Libro Diario del día anterior a la fecha de expedición de la presente nota:

NO hay documentos pendientes de despacho



Figura 468. Fragment Nota Registral 1986 Maig,20
(Registre de la Propietat de Barcelona Núm.18).

ANNEX B. RECURS FOTOGRAFIC DE L'EXPOSICIÓ VIRTUAL MONTJUÏC 1915-1923. RETRAT D'UNA MUNTANYA EN OBRES

Recull part de l'ingent treball documental que la junta directiva de l'Exposició Internacional (1929) va encarregar a una sèrie de fotògrafs perquè deixessin constància dels importants treballs que es van fer per domar la muntanya i donar-li el perfil que, amb no massa variacions, coneixem avui.

La mostra abasta el període comprés des de 1915 fins a 1923 i cerca en les més de 7.000 fotografies que professionals com Roisin o *Pérez de Rosas* van fer per documentar tots els canvis. Tot seguit s'inclou una selecció, d'aquest treball fotogràfic (figures 469 a 506).



Figura 469. Costat migdia de la Pedrera Safont (Autor desconegut 1917).



Figura 470. Construcció d'unes escales a la roca viva de les pedreres (Autor desconegut 1917).



Figura 471. El llac de la Pedrera Gran a la vessant Nord (Roisin 1917).



Figura 472. Camí de la Pedrera Gran (Roisin 1917).



Figura 473. Ferrocarril per al servei de les obres. Instal·lació de la via que porta a la pedrera Mussol (Roisin 1917).



Figura 474. Construcció de la volta de l'escala en el coll entre les pedreres Gran i Prat (Roisin 1918).

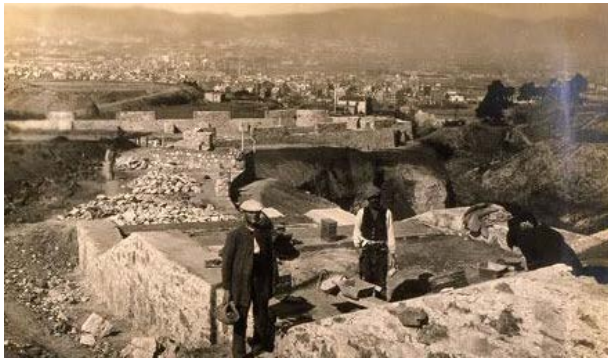


Figura 475. Construcció de l'escala al costat de la cantera Prat (Roisin 1918).



Figura 476. Construcció del mur de contenció de la gran terrassa (Ferran 1920).



Figura 477. Construcció de la Pèrgola en la que fou finca Pubill (Autor desconegut 1920).



Figura 478. Construcció de les obres de fàbrica del Passeig Central Fuixarda (Roisin 1919).



Figura 479. La ciutat des de els solars on hi haurà el Palau d'Art Antic (Godes 1920).



Figura 480.. Construcció de l'escala d'unió entre l'Avinguda triomfal i la Plaça de Belles Arts (Brangulí 1918).



Figura 481. Reforma del Parc Laribal. Construcció graderia del Teatre Romà (Pérez de Rosas 1923).



Figura 482. Avinguda del Gran Salt. Construcció d'un pont de ciment armat (Roisin 1918).



Figura 483. Funicular principal per a l'extracció de terres a Miramar (Godes 1920).



Figura 484. Construcció de fonaments per a la formació d'una plaça en l'Avinguda dels Oficis (Roisin 1918).



Figura 485.. Treballs d'afermat i pavimentació en el costat esquerra de l'hemicicle (Pérez de Rosas 1918).



Figura 486. Instal·lacions electromecàniques. Maquinària de fer grava funcionant (Roisin 1917).



Figura 487. Maquinària Trituradora de pedra per a la fabricació de formigó (Autor desconegut 1920).



Figura 488. Avinguda del Gran salt. Formació d'un terraplè per a l'Avinguda (Roisin 1918).



Figura 489. Places laterals del Passeig Central en la Finca de D.Ramon de Sans (Roisin 1917).



Figura 490. Construcció de la Plaça d'enllaç del Passeig amb la secció internacional (Roisin 1917).



Figura 491. La vall oberta per a la construcció de l'enllaç del Parc Central amb la Gran Avinguda d'entrada (Roisin 1917).



Figura 492. Passeig de Santa Madrona. Desmunt considerable per a obrir el pas, sota el traçat de l'antic camí (Roisin 1917).



Figura 493. Construcció de la cuneta al peu del talús del Passeig Central (Roisin 1917).



Figura 494. Primeres obres d'explanació de la Plaça de les Belles Arts (Roisin 1912).



Figura 495. Hemicicle d'entrada i Gran Avinguda. Petit desmunt per anivellar l'Hemicicle d'entrada (Roisin 1918).



Figura 496. Treballs de construcció del col·lector de sanejament del Passeig Central (Autor desconegut 1912).



Figura 497. Construcció de la xarxa de sanejament en una de les places laterals del Passeig Central (Pérez de Rosas 1922).



Figura 498. Instal·lacions pel servei d'aigües. Construcció de les bovedilles (Roisin 1919).



Figura 499. Secció de Miramar. Un detall dels treballs de Miramar (Ferran 1920).

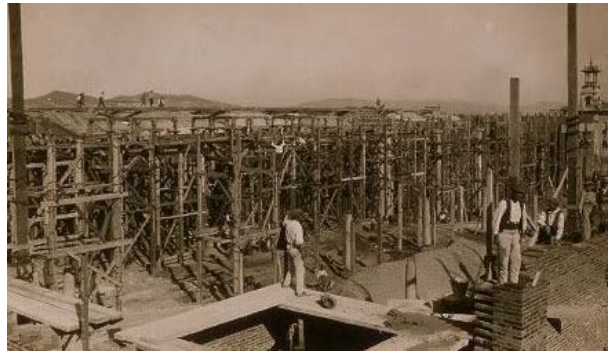


Figura 500. Obres del Palau vistes des d'un angle posterior (Pérez de Rosas 1922).

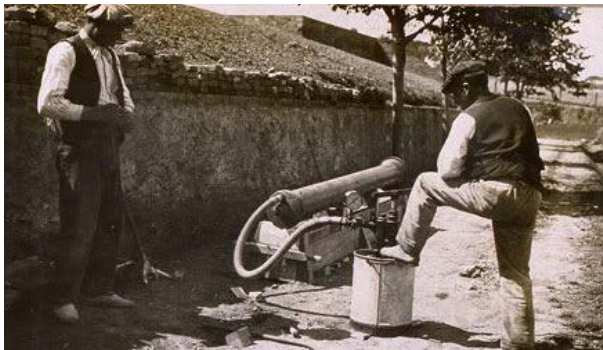


Figura 501. Prova de resistència de les tuberies (Brangulí 1916).



Figura 502. Ferms i paviments del Passeig Central (Pérez de Rosas 1922).



Figura 503. Màquina excavadora en els treballs de l'entrada a l'Exposició (Pérez de Rosas 1922).



Figura 504. La màquina piconadora Austin Manufacturing & Cº de Chicago (Roisin 1918).



Figura 505. Carro de jardineria, esperant l'arbre (Autor desconegut 1918).



Figura 506. Treballs Preparatoris per la instal·lació de transformador (Autor desconegut 1912).

ANNEX C. SEQÜÈNCIA CRONOLÒGICA DELS FETS ASSOCIATS AL PROCÉS DEL PLA DE REFORMA I EIXAMPLE D'ILDEFONS CERDÀ.

La seqüència cronològica del desenvolupament del Pla d'Eixample d'Ildefons Cerdà és, tal i com ens Comenta Francesc Magrinyà en la seva publicació *Les propostes d'Ildefons Cerdà, 1854-1875: l'expressió urbanística i territorial d'un projecte de modernització*, la que a continuació s'indica:

1854	Gener	Cerdà elabora el <i>Plànol topogràfic dels voltants de Barcelona</i> de 1855 Cerdà formula un primer avantprojecte d'eixample per a Barcelona de 1855 Els treballs es presenten de forma conjunta el 1855
1858		El Ministeri de la Guerra deixava en mans del de Foment les competències sobre el futur eixample de Barcelona, a través d'una Reial Ordre de 9 de desembre Cerdà, gràcies a les seves bones relacions amb els enginyers de camins que dominaven el Ministeri de Foment, i davant la conjuntura favorable, va demanar autorització per fer els estudis d'eixample per a Barcelona El 2 de febrer de 1859, la seva petició va ser acceptada a través d'una Reial Ordre
1859	Març	Cerdà presenta, el <i>Plànol del projecte de reforma i eixample de Barcelona</i> de 1859 ³⁷⁸ Juntament amb el plànol, presenta el tractat, la <i>Teoria de la Construcció de Ciudades de 1859</i> , que feia les funcions de base facultativa i de memòria del projecte Cerdà va retre comptes de l'estat dels seus treballs a l'Ajuntament, sense rebre'n resposta
	Abril	Cerdà presenta el seu projecte al Ministeri de Foment L'Ajuntament va reaccionar convocant les bases d'un concurs
	Juny	El govern central va aprovar el Projecte de Cerdà a través d'una Reial Ordre de 7 de juny
	Juliol	L'Ajuntament de Barcelona va enviar una comissió a Madrid per reclamar el seu dret a elaborar el projecte d'eixample. Es va arribar a un acord pel qual l'Ajuntament convocava un concurs que no tenia caràcter vinculant
	Abril	Es va organitzar una exposició en la que van figurar els projectes guanyadors del concurs i el de Cerdà, que no entrava en el concurs

³⁷⁸ «Cerdà ja tenia gairebé enllestit el projecte, i el va finalitzar el mes següent de l'autorització: el *Plànol original* té data de març de 1859. Cerdà havia desenvolupat el seu projecte d'eixample des de 1855, quan n'havia dibuixat un primer esbós, i és bastant probable que ja hagués redactat gran part de la memòria *Teoria de la Construcció de Ciudades* entre 1855 i 1856. Això sembla lògic davant l'estret marge que va tenir per a la redacció final del projecte (febrer-març de 1859)» (Magrinyà 2008).

1860	Maig	S'aprova el Projecte de Cerdà de manera definitiva
	Desembre	Cerdà lliure a l'Ajuntament la còpia del <i>Plànol Particulari</i> (només consta l'original i la còpia realitzada (a petició del Consistori))
1861		La urbanització del Pla de Barcelona, no va tenir però una arrencada fulgurant. Les runes de les muralles i els baluards encara estaven dempeus, el territori encara estava ple de conreus, travessat per rieres i torrents i mancat de tot allò que associa a la urbanització moderna ³⁷⁹ Fet que fou denunciat per Cerdà quan, un any després de l'aprovació definitiva del projecte, va publicar un fulletó titulat <i>Cuatro palabras sobre el ensanche dirigidas al público de Barcelona</i> ³⁸⁰ signat el 12 de maig de 1861 (Magrinyà 2008)
1862		El Govern Central concedeix major intervenció municipal en la gestió de l'Eixample
1863		Serrallach passa a ser el Tècnic municipal encarregat de l'Eixample, amic i col·laborador de Cerdà en la Sociedad El Fomento del Ensanche (de la qual Cerdà formava part) La base tècnica de la proposta de Cerdà quedaria explicitada en la <i>Teoría general de la urbanización</i> de 1863-1867 L'exemple de referència havia estat el projecte de 1859
1864		Publicació de la Llei de l'Eixample (La primera), de 29 de juny ³⁸¹ .
1865	Juny	Cerdà dimiteix del càrrec d'assessor facultatiu de l'Estat
1867		Tractat <i>La Teoría General de la Urbanización</i> , amb aplicació al projecte de reforma i eixample de Barcelona, va representar un nou paradigma de tractament de la ciutat ³⁸² Data de l'aprovació del Reglament de la Llei d'eixample de 1864 va representar un punt d'inflexió.

Des de 1860 fins a 1865, Cerdà va facilitar als propietaris interessats un Plànol (figures 507 i 508) escala 1/500 en el que s'indicava la situació de cada finca sobre la nova alineació de carrers.

«...com a base legal implícita en el projecte d'Eixample de Barcelona, en el període, fins el moment de l'aprovació del reglament de 1867, l'element de referència va ser el Plànol d'alineacions. Per a la implementació d'aquest esquema, Cerdà plantejava, en

³⁷⁹ «Aquest fet fou denunciat pel mateix cerdà quan, un any després de l'aprovació definitiva del projecte, publicà un fulletó titulat "Cuatro palabras sobre el ensanche dirigidas al público de Barcelona" signat el 12 de maig de 1861» (Magrinyà 2008).

³⁸⁰ «Aquests documents, que assentaven les bases per a la implementació del seu projecte, van ser claus per a la seva imposició. La idea de l'interès general, influenciada per Bentham, i el criteri d'igualtat, guia en el disseny de les seves propostes, el van portar al sistema de compensació per a la definició de la tècnica de reparcel·lació, per tal d'aconseguir una justa distribució dels beneficis i càrregues entre els propietaris, i per a l'obtenció de solars urbans regulars i edificables en proporció a la parcel·la aportada» (Magrinyà 2008).

³⁸¹ «Assenyala que els Ajuntaments poden urbanitzar els terrenys, expropiant el terreny per a vials i usos públics a la seva costa. Per rescabalar-los per aquestes responsabilitats l'Estat els cedeix la contribució territorial sobre la zona durant 25 anys» (Magrinyà 2008).

³⁸² «La proposta de Cerdà estava estructurada segons cinc bases: facultativa o tècnica, legal, econòmica, administrativa i política, recollint la tradició de l'economia política de Figuerola, Quételet i Say» (Magrinyà 2008).

cada cas, una cessió de terrenys i una alineació de la façana amb el traçat del carrer. Com a instruments de la base administrativa, Cerdà va generar un procediment segons el qual marcava la nova reparcel·lació en uns Plànols “particularis” a escala 1:500, i elaborava uns plànols geomètrics parcel·laris on, per a cada propietari, ubicava la zona amb dret a edificar, i es donava una quantificació en m² corresponents a la nova parcel·la i a la seva zona edificable» (Magrinyà 2008).

«El Plànol i un full adjunt amb l'encapçalament *Planos geométricos parcelarios*, particularitzava el nom del propietari, les illes afectades, la superfície de la finca apta per a l'edificació i la superfície de la finca corresponent als vials» (Magrinyà 2008).



Figura 507. Formularis de la parcel·lació del glacis. Mansana 4 (AHCB 1862).

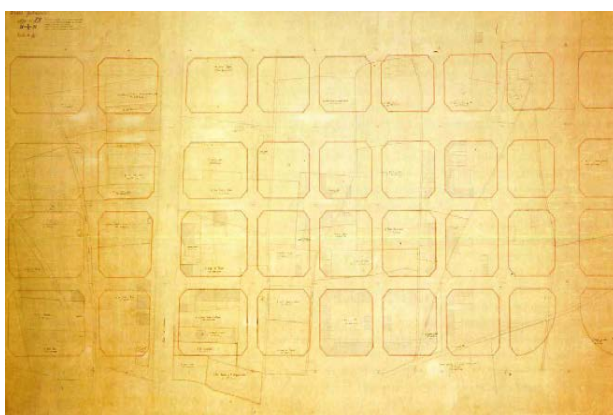


Figura 508. Plànols Geomètrics Parcel·laris (AHCB 1862).

1867	Es publica el Reglament de la citada Llei d'Eixample, en el qual especifica la tècnica per executar el Pla d'Eixample.
1872	Cerdà va Planteja portar a terme les obres d'urbanització de l'Eixample en forma de concessió ³⁸³ .
1876	Es promulga una nova Llei d'Eixample de Poblacions que retoca alguns aspectes no bàsics.
1892	El sistema es fa definitiu amb una nova Llei que regula els eixamples de Madrid i Barcelona.
1914	Final de la primera etapa d'urbanització. Període de 1872 - 1914.

³⁸³ «El sistema imposat per les lleis d'eixample de poblacions de 1864 i 1876 promocionava el sistema d'expropiació prèvia dels terrenys per part dels ajuntaments. Malgrat existir els dos sistemes, el mecanisme dominant va continuar sent el de la cessió de vials, ja que els instruments d'expropiació no eren eficaços, i a més, l'Ajuntament no disposava de recursos econòmics. Davant d'aquesta manca de recursos, en una primera etapa, la urbanització va ser precària, amb la obertura inicial i explanació de carrers, i sense la introducció de la pavimentació o la generalització de les xarxes de sanejament o d'enllumenat públic» (Magrinyà 2008).

ANNEX D. UBICACIÓ DE LES PEDRERES DE MONTJUÏC MÉS SIGNIFICATIVES DES DE 1855 FINS AL FINAL DE LA SEVA EXPLOTACIÓ.

Als efectes de poder establir la ubicació i l'estat de les pedreres de Montjuïc més significatives des de 1855 fins al final de la seva explotació, els documents base són:

- Aixecament topogràfic que recull amb rigor la situació de les pedreres de Montjuïc correspon al redactat i entregat en data de 19 de novembre de 1855 per Ildelfons Cerdà (figura 78)
- Aixecament topogràfic de la Comandància d'Enginyers de 1881 (figura 509)
- Aixecament topogràfic de Martorell, 1929 (figura 510)
- Vol americà, 1956-57 (figura 511)
- Aixecament topogràfic de la Corporació Metropolitana de Barcelona, 1976. (figura 512).



Figura 509. Plànol Topogràfic de la Comandància d'Enginyers 1881 (Roca 1993).



Figura 510. Plànol Topogràfic de Martorell, 1929 (Roca 1993).



Figura 511. Restitució del Vol Americà de 1956-57 (Roca 1993).

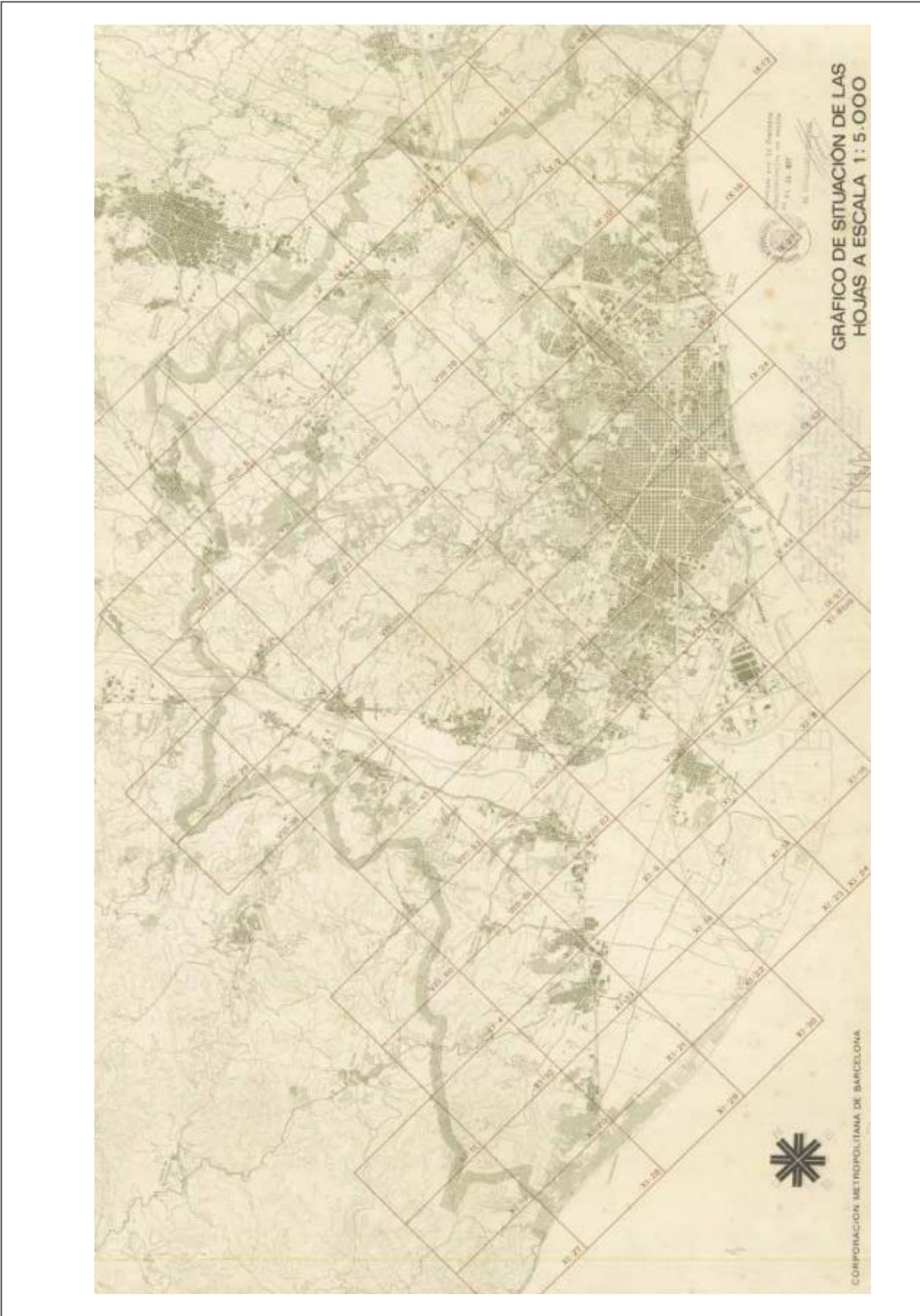


Figura 512. Plànol Topogràfic de la Corporació Metropolitana de Barcelona (AFB 2020).

ANNEX E. CAMINS I VISTES DES DE MONTJUÏC

E.1 GRAVATS DELS CAMINS I VISTES DES DE MONTJUÏC DE L'ATLES DE BARCELONA

Es recull la informació gràfica dels camins de Barcelona corresponents al període estudiat, a través dels gravats de l'època³⁸⁴. Hi ha establertes dotze sèries (figures 513 i 514) que reuneixen els gravats segons una adequada distribució de temes principals. El total de gravats de que es disposa suma un total de 740 unitats. Concretament la línia de consulta s'ha portat a terme en dues sèries:

- Plànols del s.XIX

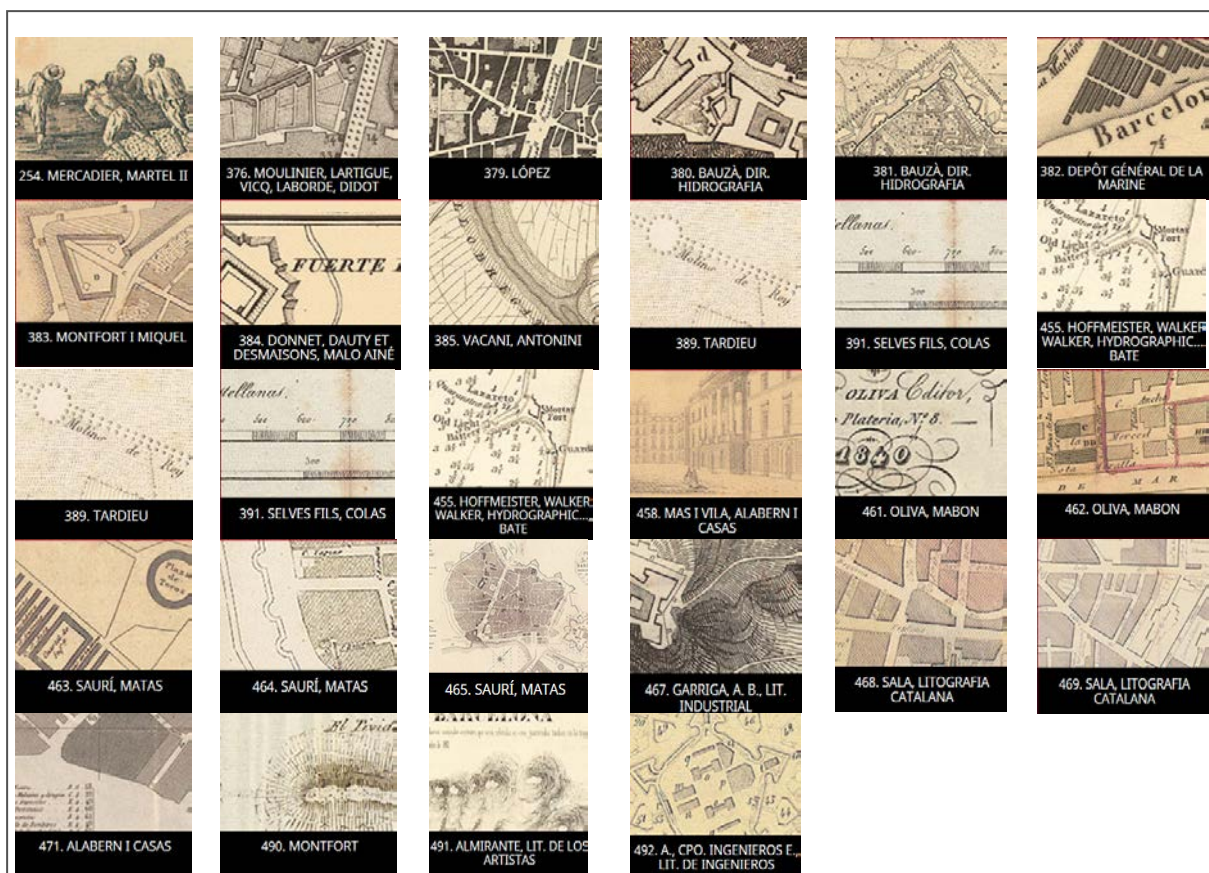


Figura 513. Col·lecció de Gravats-Plànols del s.XVIII (Atles de Barcelona.cat, 19 de març 2019).

- Vistes des de Montjuïc, ss.XVI-XI



Figura 514. Col·lecció de Gravats *les Vistes des de Montjuïc*, corresponents al ss.XVI-XIX dins l'Índex Tipològic de la Col·lecció (Atles de Barcelona.cat, 19 de març 2019).

³⁸⁴ Amb les limitacions que això comporta doncs, cal recordar que, l'Atles iconogràfic no és un tractat d'història, sinó una eina al servei dels historiadors i altres professions.

Gravat de l'època en el que s'observa la Plana de les Hortes de Sant Bertran, amb les entrades a la ciutat des del costat Sud-Oest. Portal de Santa Madrona i Portal de Sant Antoni. S'han grafiat el traçat de la carretera de València que sortint pel Portal de Santa Madrona, es bifurquen en arribar al peu de Montjuïc, amb els camins del Morrot que discorre per la façana marítima i de Montjuïc que s'enfila cap el Castell (figura 515).

Gravat de principis del s.XIX en el que s'observa la mateixa informació obtinguda en el gravat anterior si bé que és important fer-hi menció ja que ha estat dibuixat per dibuixants que tenen un gran prestigi com és el cas de Moulinier (figura 516).



Figura 515. Vista des de Montjuïc
(Constant 1803).



Figura 516. Barcelona des de Montjuïc
(Moulinier s.XIX).

Gravat de 1825 en el que s'observa la mateixa informació obtinguda en el gravat anterior si bé que és important fer-hi menció ja que ha estat dibuixat per dibuixants que tenen un gran prestigi com és el cas de Radirt (figura 517).

Versió de l'anterior datada a l'any 1920, en el que s'aprecia d'una manera més nítida el camí Antic de València i la seva bifurcació cap el camí d'accés a Montjuïc, una vegada superada la zona corresponent a les Hortes de Sant Bertran (figura 518).

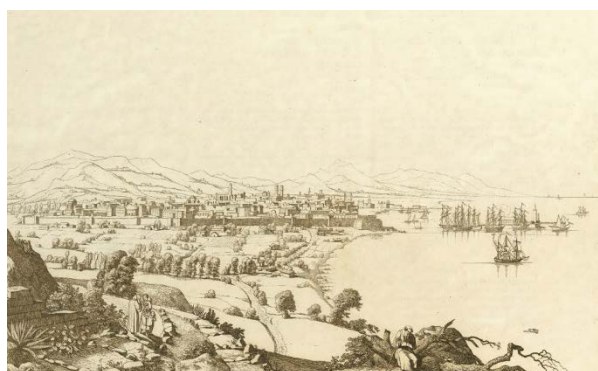


Figura 517. Barcelona des de Montjuïc
(Radirt 1825).



Figura 518. Vista general de la ciutat i del Port de
Barcelona des del peu de Montjuïc
(Autor desconegut 1920).

Gravat del segle XIX en el que s'observa el Portal de Santa Madrona des d'on surt el Camí de València que una vegada bifurcat (No s'aprecia), ens apareix el traçat del camí del Morrot pel front marítim de Montjuïc (figura 519).

Versió de l'anterior realitzada per Roca (figura 520).



Figura 519. Vista de la Ciutat i Port de Barcelona (Autor desconegut s.XIX).



Figura 520. Vista des de Montjuïc (Roca s.XIX).

Gravat en el que s'observa el camí del Morrot, així com el convent situat en el front marítim de Montjuïc (figura 521).

Traçat del Camí de Montjuïc enfilant-se cap al Castell (figura 522).



Figura 521. Vue de Barcelonne depuis la route de Mont-Jouï (Bacler 1824).



Figura 522. Veduta Generale della città di Barcellona presa sopra Mont-Jouï (Vincenzo 1832).

Primer tram del camí de pujada cap al Castell (figura 523). Variant de l'anterior (figura 524).

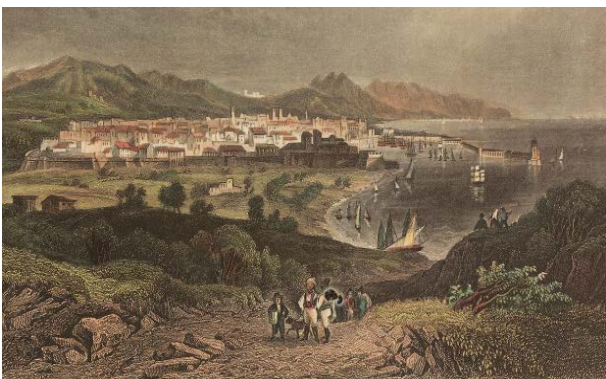


Figura 523. Barcelona (Reiss 1835).

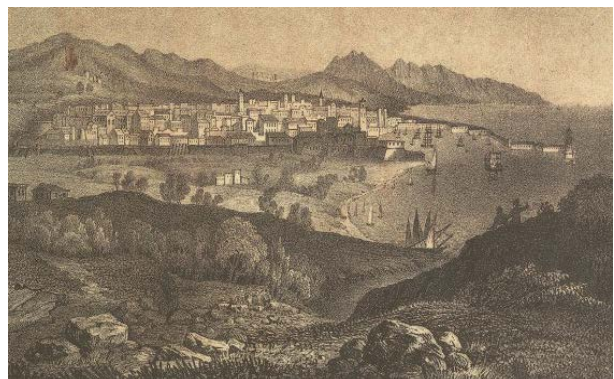


Figura 524. Barcelona (Hentsch 1840).

Vista similar de l'anterior, en la que es pot identificar la presència de la Creu. És important observar, a diferència de les precedents que, la vista està més allunyada i a una cota superior, per tant més proper al cim de la Muntanya. (figura 525).

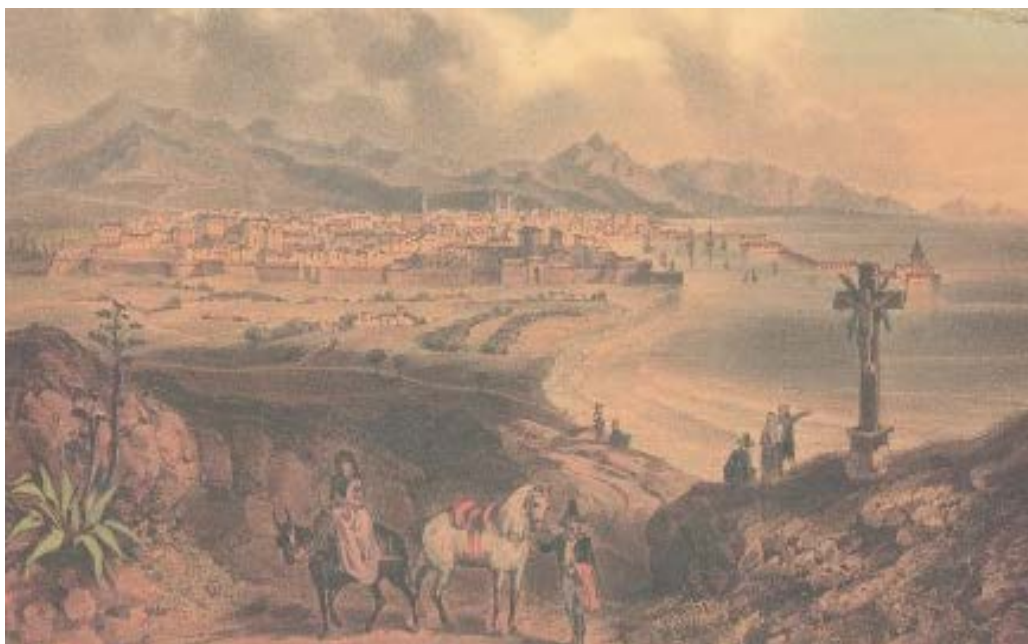


Figura 525. Barcelone (Walter 1840).

Aquest darrer Gravat, dibuixat per Walter, a l'any 1840, que ens ha permès d'identificar la Creu, es correspon amb els gravats dibuixats per Rouargue (figures 526 a 528), realitzats en aproximadament el mateix període doncs estan datats de l'any 1850 i dels que es disposa de diferents Variants:

- AHCB4-204/C04 Col·lecció de Gravats de l'AHCB
- C04.02 C04.02 Subcol·lecció de Gravats de Barcelona: Topografia
- AHCB4-204_C04 NR 17786 LCM, amb els números de registre: 17784, 17786 i 04973.

Número de registre	17784
Codi	C04.02
Títol	Subcol·lecció de Gravats de Barcelona: Topografia Barcelona
Datació	c. 1850 (edició)
Notes de descripció	«Vista de Barcelona des de Montjuïc. En primer terme i realitzat amb més detall que el fons on apareix la ciutat, la Creu dels Molers, antic camí que menava a les pedreres de Montjuïc, quatre genets, unes atzavares i el mar, que contempen uns personatges al peu de la creu. Entre la ciutat i el primer terme les hortes de sant Bertran»



Figura 526. Barcelone 17784 (Rouargue 1850).

Número de registre	17786
Codi	C04.02
Títol	Subcol·lecció de Gravats de Barcelona: Topografia Barcelona
Datació	c. 1850 (edició)
Notes de descripció	«Vista de Barcelona des de Montjuïc. En primer terme i realitzat amb més detall que el fons on apareix la ciutat, la Creu dels Molers, antic camí que menava a les pedreres de Montjuïc, quatre genets, unes atzavares i el mar, que contemplen uns personatges al peu de la creu. Entre la ciutat i el primer terme les hortes de sant Bertran»

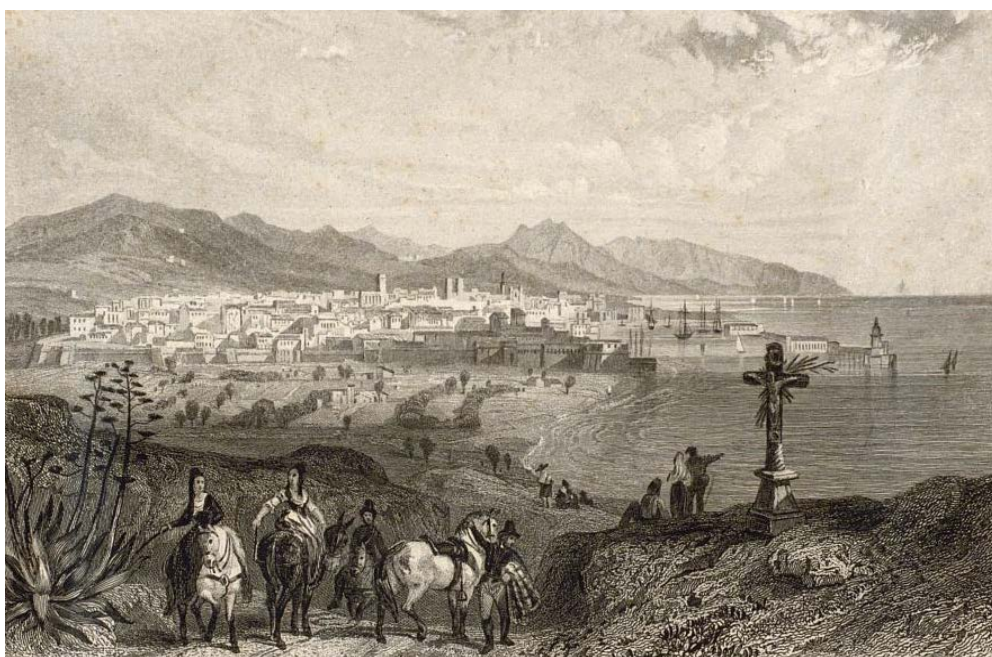


Figura 527. Barcelone 17786 (Rouargue 1850).

Número de registre	04973
Codi	C04.02
Títol	Subcol·lecció de Gravats de Barcelona: Topografia Barcelona
Datació	c. 1850 (edició)
Notes de descripció	«Vista de Barcelona des de Montjuïc. En primer terme i realitzat amb més detall que el fons on apareix la ciutat, la Creu dels Molers, antic camí que menava a les pedreres de Montjuïc, quatre genets, unes atzavares i el mar, que contemplen uns personatges al peu de la creu. Entre la ciutat i el primer terme les hortes de Sant Bertran»



Figura 528. Barcelone 04973 (Rouargue 1850).

La col·lecció es completa amb la còpia anònima amb el títol “Cruz de Montjuïc”, datada a l’any 1853 (figura 260), posterior a les realitzades per Walter a l’any 1840 i les de Rouargue a l’any 1850 i la variant dels d’aquests, realitzada per Garneray en el període de 1842 a 1843 (figura 529).



Figura 529. Vue de Barcelonne (Garneray 1842-1843).

E.2 CAMINS I VISTES DES DE MONTJUÏC s.XIX

Selecció de fotografies dels camins i vistes des de Montjuïc corresponents al s.XIX (figures 530 a 545).

E.2.1 CAMÍ DE MONTJUÏC

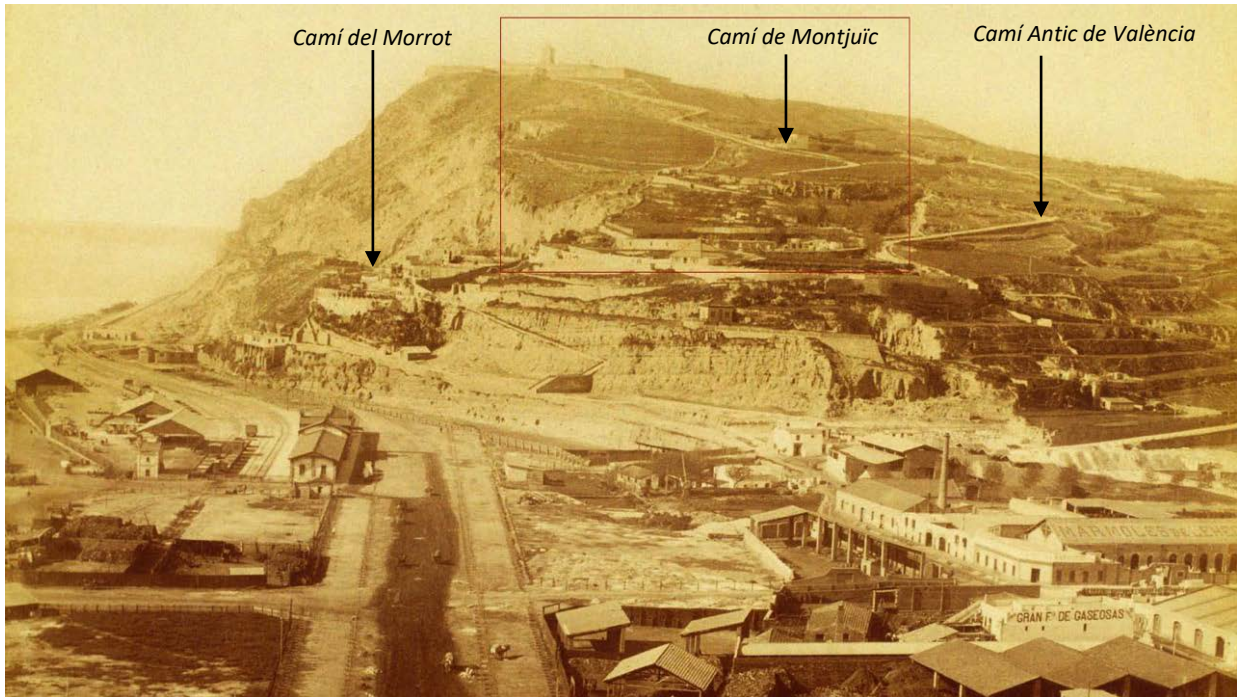


Figura 530. Vistes dels camins de Montjuïc, al final del s.XIX (AFB 1880, anotacions de l'Investigador).

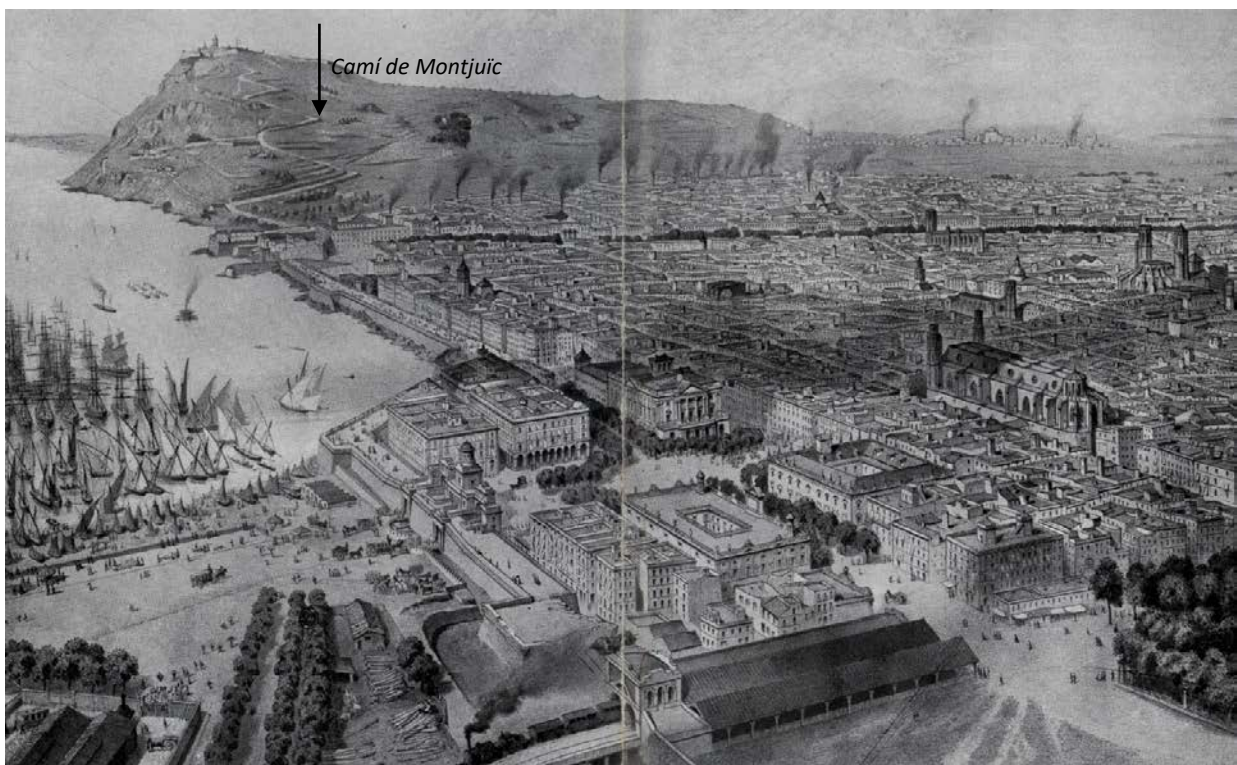


Figura 531. Accés al castell de Montjuïc, al final del s.XIX (AFB, anotacions de l'Investigador).



Figura 532. Accés al castell de Montjuïc, al final del s.XIX (AFB 1895, anotacions de l'Investigador).



Figura 533. A i B. Vistes d'un dia festiu a Montjuïc (AFB 1910).

E.2.2 CAMÍ DE VALÈNCIA



Figura 534. Gravat d'època del s.XVIII, en el que s'observa el Portal de Santa Madrona, d'on surt el camí antic de València que, al peu de la Muntanya es bifurcarà, en els camins de Montjuïc per accedir al Castell i el camí del Morrot que voreja el penya-segat en sentit Sud (AFB s.XVIII, anotacions de l'investigador).

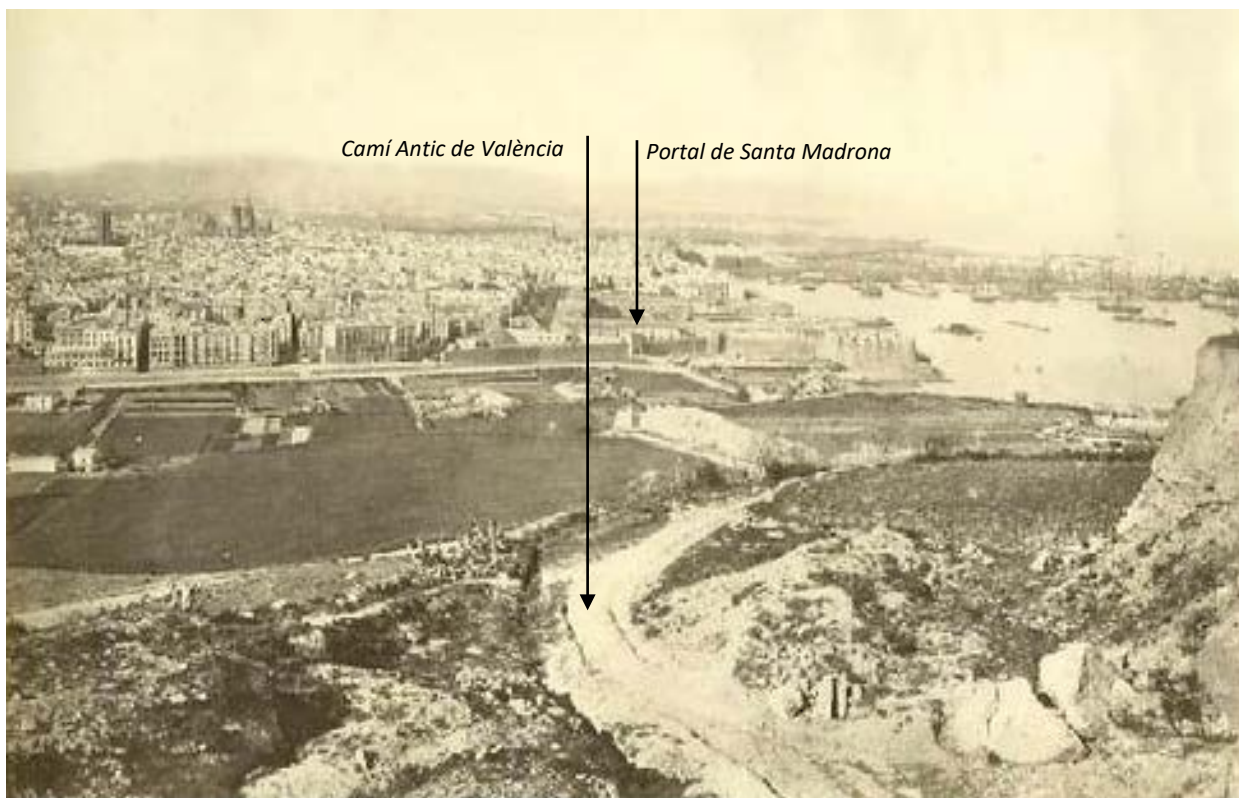


Figura 535. Accés a Barcelona pel camí antic de València i entrada pel portal de Santa Madrona (AFB 1870, anotacions de l'investigador).

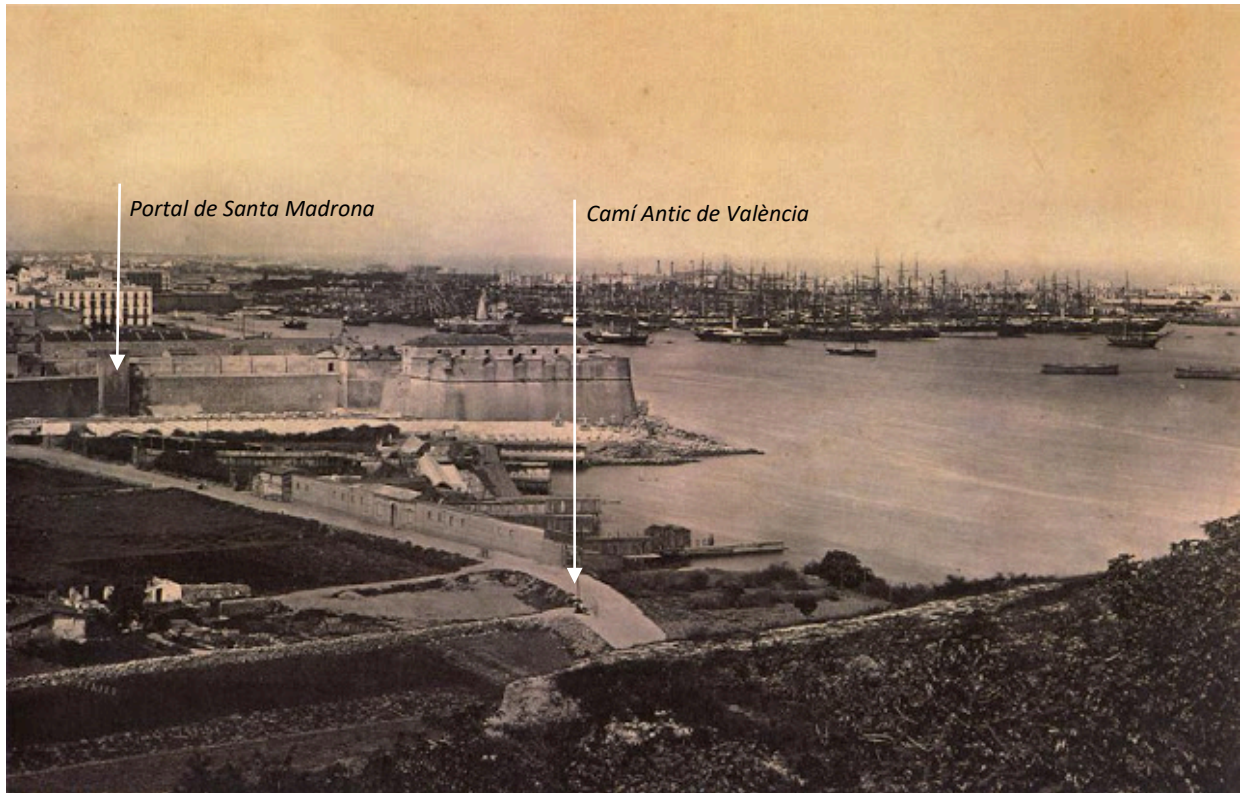


Figura 536. Accés a Barcelona pel camí antic de València i entrada pel Portal de Santa Madrona (AFB 1880, anotacions de l'investigador).

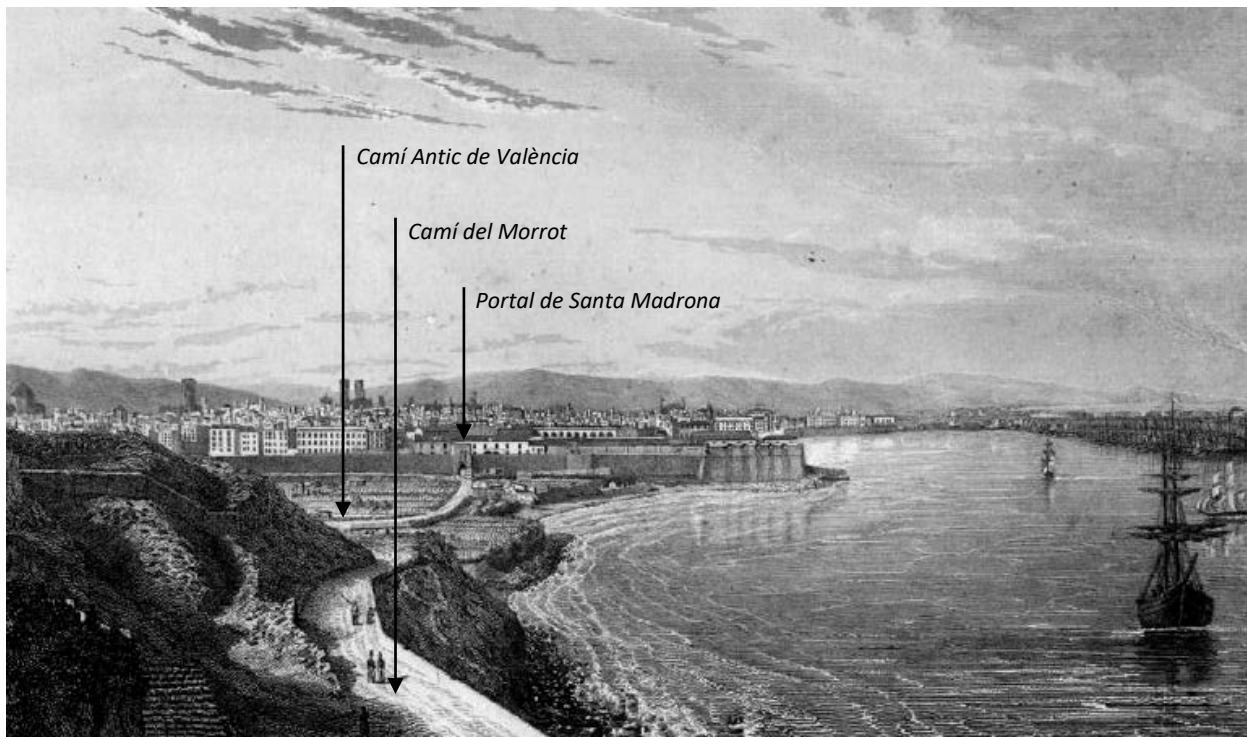


Figura 537. Vista de la bifurcació del camí antic de València i el camí del Morrot que voreja el penya-segat en sentit Sud a mitjan s.XVIII (AFB, anotacions de l'investigador).

E.2.3 CAMÍ DEL MORROT

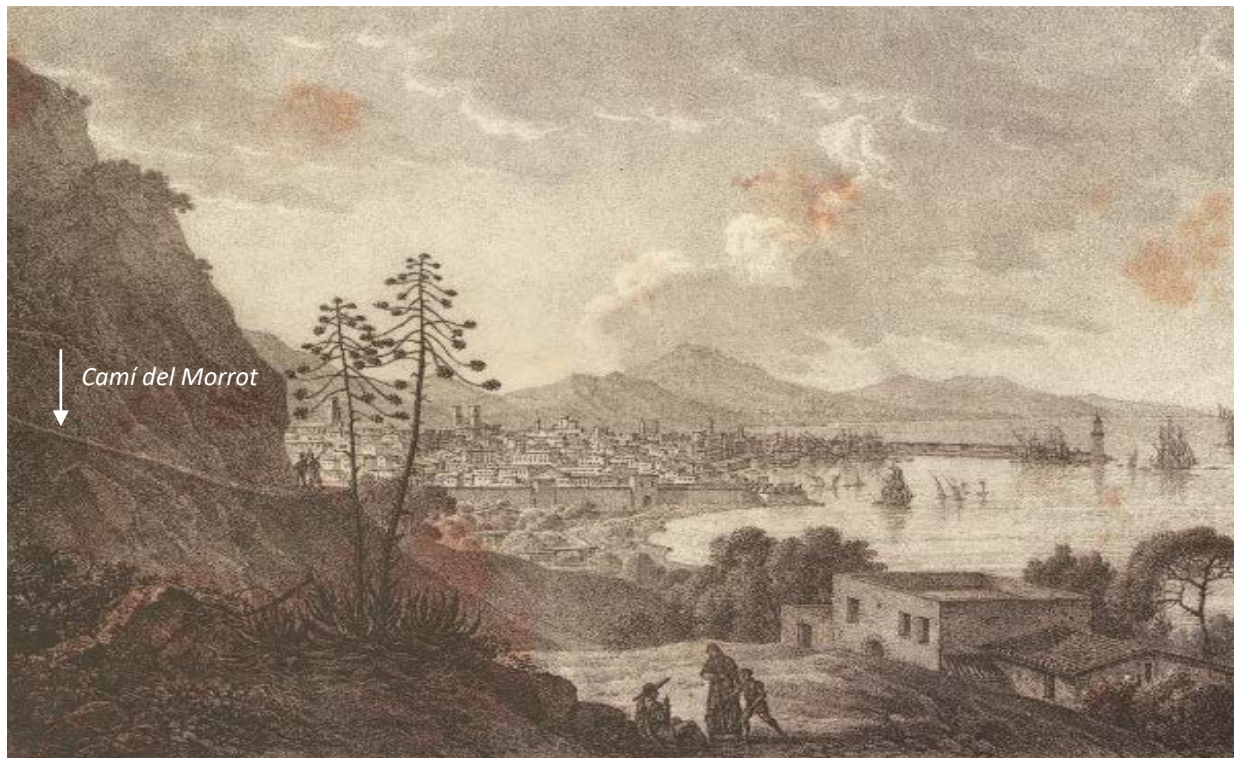


Figura 538. Recorregut del camí del Morrot pels penya-segats de Montjuïc a l'inici del s.XIX (AFB 1824, anotacions de l'investigador).



Figura 539. Inici del traçat del Camí del Morrot pels penya-segats de Montjuïc, en sentit Sud, des de la cruïlla amb el camí antic de València (Leon i Levy 1905, anotacions de l'investigador).



Figura 540. Cruïlla del camí del Morrot amb el camí antic de València a l'inici del s.XX (Leon i Levy, anotacions de l'investigador).



Figura 541. Recorregut del camí del Morrot pels penya-segats de Montjuïc (AFB 1900, anotacions de l'investigador).

E.2.4 PORTAL DE SANTA MADRONA. FOSSAR. BALUART DEL REI



Figura 542. Vista des de Montjuïc. Al fons el Fossar de la Muralla que intercepta i recull les aigües de la riera de la Font del Gat i les deriva aigües avall cap al mar a l'altura del Baluard del Rei passant per davant del Portal de Santa Madrona a mitjan s.XIX (AFB, anotacions de l'investigador).

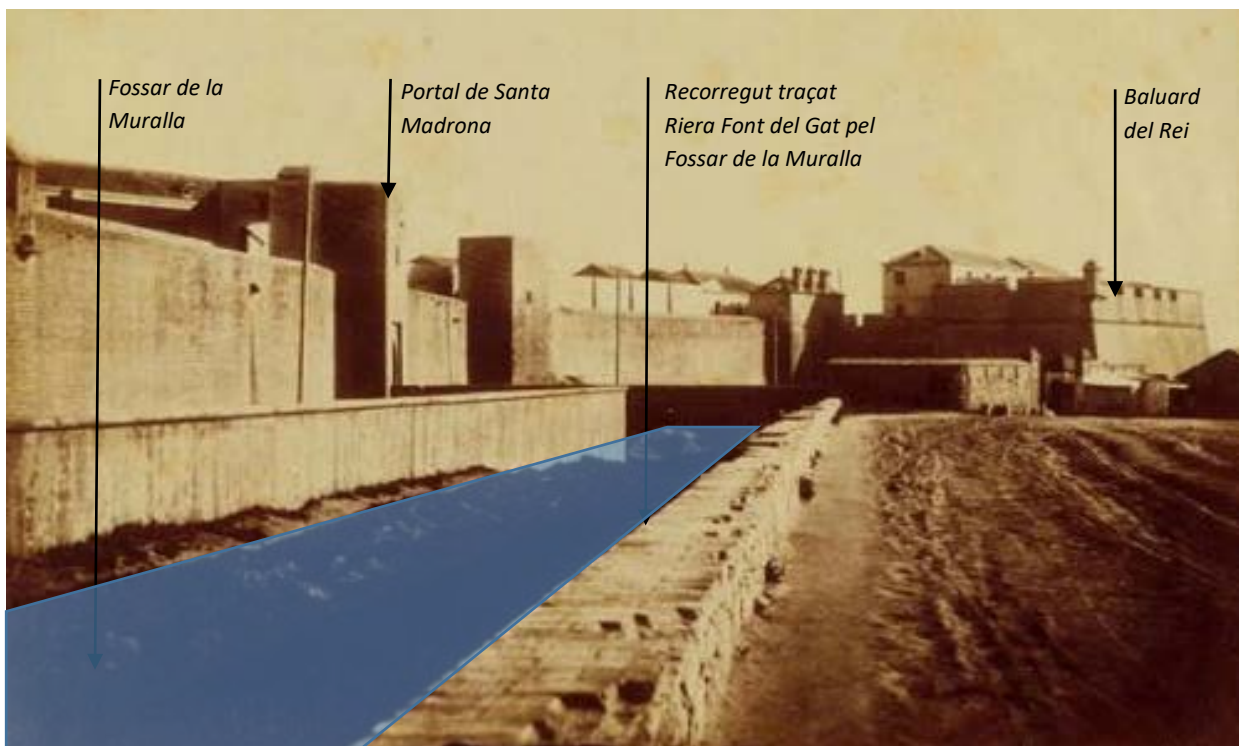


Figura 543. Vista del fossar de la Muralla amb el portal de Santa Madrona i el baluard del Rei (AFB 1870, anotacions de l'investigador).

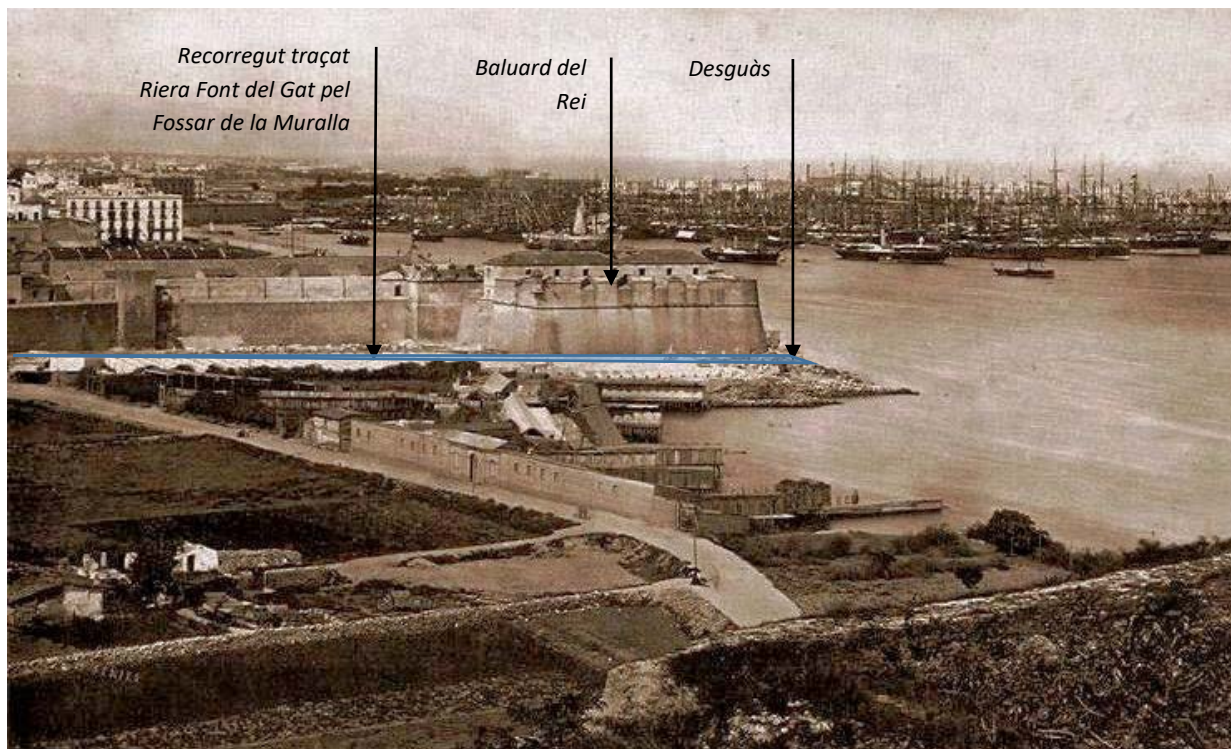


Figura 544. Vista del desguàs del fossar de la Muralla al mar (AFB 1870, anotacions de l'investigador).



Figura 545. Vista del fossar de la Muralla.

A. Amb el portal de Santa Madrona al fons i el baluard del Rei en primer terme (AFB 1870)

B. Vista actual, amb el portal de Santa Madrona al fons (AFB 2021).

ANNEX F. RECULL FOTOGRÀFIC DEL POBLE-SEC EN EL PERÍODE DE 1850 A 1935

Selecció de fotografies de la vessant septentrional de Montjuïc (Poble-sec) en el període comprès entre 1850 fins a l'any 1935 (figures 546 a 557).



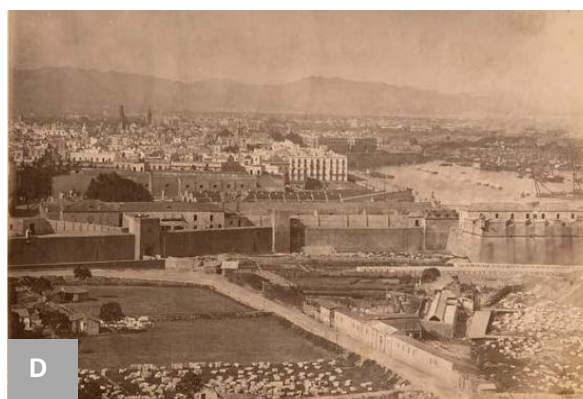
1855



1860



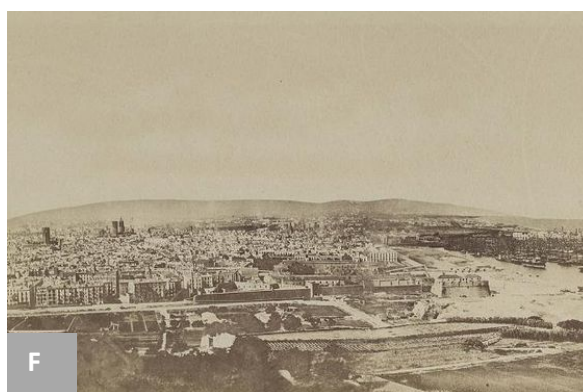
1865



1870



1874



1876

Figura 546. Vistes del Poble-Sec al final del s.XIX, corresponents al sector Hortes de Sant Bertran. S'observa el portal de Santa Madrona, amb la muralla Medieval el baluard del Rei així com els terrenys sense urbanitzar ni edificar (AFB).



Figura 547. Vista del front marítim del Poble-Sec (AFB 1880).



Figura 548. Vista del Poble-Sec, sector Hortes de Sant Bertran, amb els terrenys ocupats per naus industrials aprofitant l'abundància d'aigua (AFB 1905).



Figura 549. Vista Aèria del Poble-Sec, sector de la França. S'observa la Plaça Espanya encara sense urbanitzar (AFB 1915).



Figura 550. Vista Aèria del Poble-Sec, s'observen els tres sectors des de la Plaça Espanya en primer pla, fins al frontal marítim (AFB 1915).



Figura 551. Vista Aèria del Poble-Sec, sector de la França ocupat per la futura Exposició de 1929 (AFB 1915).

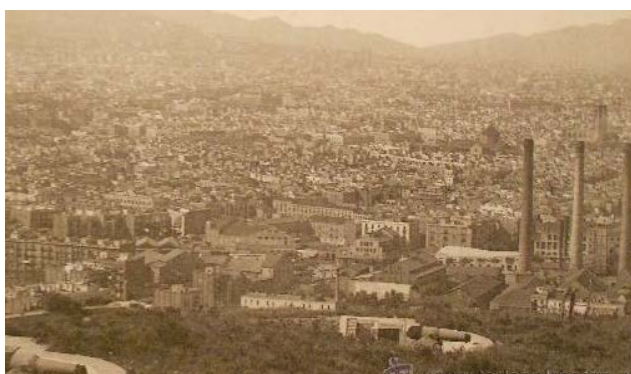


Figura 552. Vista Aèria del Poble-Sec des de Montjuïc (AFB 1920).



Figura 553. Vista Aèria del Poble-Sec, sector de la França ocupat per la futura Exposició de 1929 (AFB 1915).

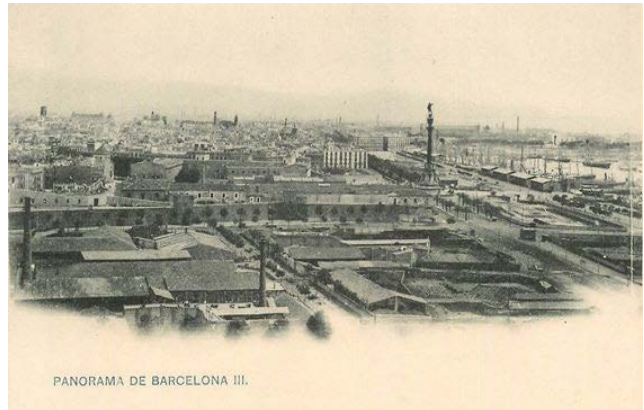


Figura 554. Vista del Poble-Sec, sector Hortes de Sant Bertran (AFB 1925).



Figura 555. Vista Aèria del Poble-Sec, sector de Santa Madrona (AFB 1915).



Figura 556. Vistes aèries del Poble-Sec (ANC-FF 1928).



Figura 557. Vista Aèria del Poble-Sec (AFB 1928).

ANNEX G. RECURS FOTOGRAFIC DE L'AVINGUDA DEL PARAL·LEL EN EL PERÍODE DE 1850 A 1935.

S'incorpora una relació de les fotografies més significatives que ha estat possible localitzar, corresponents al desenvolupament urbanístic de l'Avinguda del Paral·lel ordenades cronològicament.

A diferència de l'Apertura de la Via Laietana³⁸⁵ (1908-1913), en el cas de la urbanització de l'Avinguda del Paral·lel, no hi ha un registre documental sobre el seu desenvolupament, la qual cosa ha condicionat una recerca prou feixuga per tal de recuperar-ne la seva memòria.

Sabem dels darrers dies dels barris de la Catedral, la Ribera, Sant Pere, Santa Caterina i Sant Cugat del Rec, amb motiu de la Memòria documentada registrada fotogràficament de les obres d'apertura de la Via Laietana³⁸⁶, però en canvi no tenim constància documentada de les obres d'apertura de la Gran Via del Paral·lel, i per tant del naixement dels sectors de les Hortes de Sant Bertran, Santa Madrona i la França del barri del Poble-Sec.

L'Avinguda del Paral·lel ja existia, al menys des de 1874, tot i que encara no era una via completament oberta, doncs en la part baixa del carrer es trobava el Baluard del Rei, caserna militar envoltada per una fossa que s'havia convertit en un niu de porqueria i que, impedia que l'avinguda arribés fins al mar. Aquesta caserna va ser cedida a l'Ajuntament de Barcelona en 1889 i el van derrocar al febrer de 1890 i, per altra part, situats enmig de l'Avinguda, hi havia una sèrie d'edificis, els propietaris dels quals es negaven a cedir-los per a poder asfaltar.

Així doncs, quan l'Avinguda es va obrir, en 1894 (inaugurada oficialment el 8 d'octubre de 1894), inicialment es va fer amb dos trams diferenciats. Fins a un any més tard no va tenir unitat i va anar en aquest moment quan es va iniciar la seva popularitat.

La documentació fotogràfica que s'ha identificat, es remunta a partir de l'any 1900, i s'ha aconseguit cobrir les etapes més significatives en el seu desenvolupament urbanístic.

Ha estat molt important la consulta de les publicacions de d'en Miquel Badenas Rico, considerada una de les persones que més ha documentat aquesta arteria de Barcelona.

³⁸⁵ Mesos abans a l'inici de les obres de demolició de les edificacions afectades per l'apertura de la Via Laietana, es va convocar un concurs fotogràfic i de dibuix, per a preservar-ne la memòria. Es van documentar també els enderroc i les diferents actuacions corresponent a les obres d'apertura de la Via. La col·lecció de fotografies recollides és de l'ordre de més de 600, constituint un autèntic registre fotogràfic. Els autors són Adolf Mas, Narcís Cuyàs, Miquel Matorrodona y Josep Pons. Apart de la centena de fotografies de Timoteu Colomines, qui fou funcionari que va documentar els enderroc.

³⁸⁶ Amb motiu de l'Exposició sobre la Via Laietana, celebrada en el Museu d'Història de Barcelona, a l'any 2001, es van poder veure algunes d'aquestes fotografies, tot i que no s'han vist en la seva totalitat des de 1913, quan Francesc Carreras Candi, va fer una exposició al Palau de les Belles Arts.



Figura 558. Vistes de l'avinguda del Paral·lel, sector Hortes de Sant Bertran. S'observa el tram de muralla propera al portal de Santa Madrona que encara es conserva en l'actualitat (AFB 1890).



Figura 559. Vista del futur vial de l'Avinguda del Paral·lel a l'alçada del Portal de Santa Madrona (AFB 1892).



Figura 560. Vistes de l'Avinguda del Paral·lel amb les vies del Tramvia (AFB 1900).



Figura 561. Vista de les avingudes de Sant Pau i Paral·lel a l'any 1908 (AFB).



Figura 562. Vista del detall de la cruïlla de les avingudes de Sant Pau i del Paral·lel a l'any 1908 (AFB).



Figura 563. Vista de l'avinguda del Paral·lel a l'any 1910 (AFB).

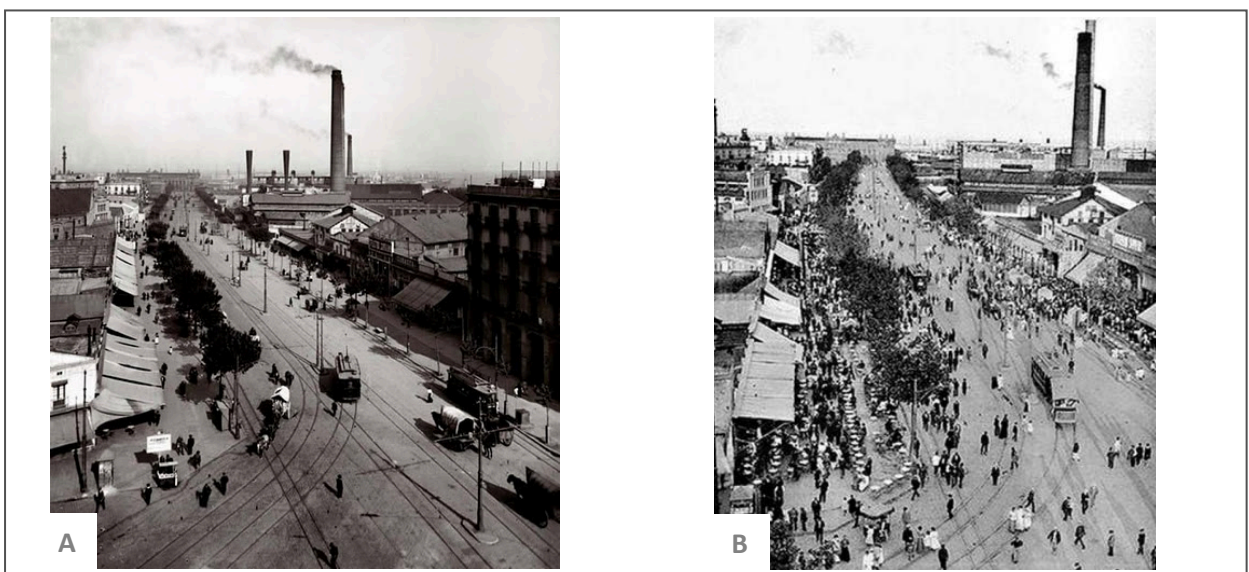


Figura 564. Vista de l'avinguda del Paral·lel a l'altura de la Ronda de Sant Pau. A. A l'any 1910; B. A l'any 1920, amb la majoria de teatres i cafès oberts (AFB).



Figura 565. Vista de l'avinguda del Paral·lel amb les vies del Tramvia (AFB 1915).



Figura 566. Cruïlla de l'avinguda del Paral·lel amb Fontrodona límit entre els sector d'Hortes de Sant Bertran i l'Eixample de Santa Madrona (AFB 1912).

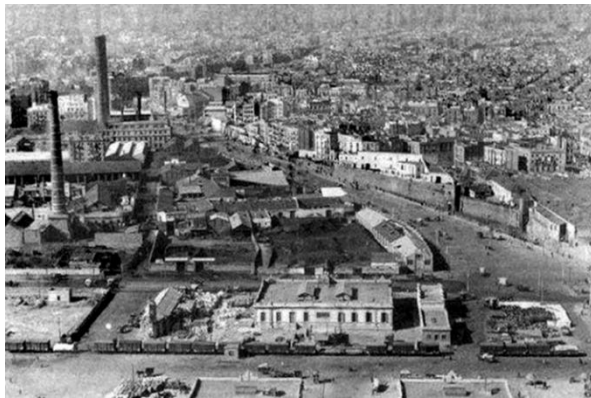


Figura 567. Avinguda del Paral·lel, amb el sector industrialitzat de les Hortes de Sant Bertran, amb emmagatzematge de carbó i les Centrals del carrer de Mata i de Carreras. Es pot observar l'Estació del Morrot (AFB 1925).

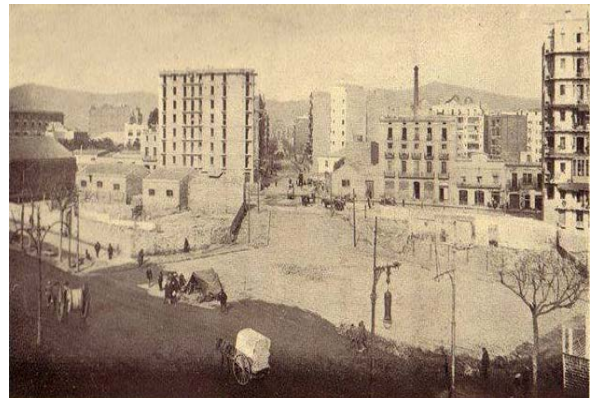


Figura 568. Apertura del carrer Vilamarí cantonada amb l'avinguda del Paral·lel, amb les barraques del Carboner enderrocades (AFB 1928).



Figura 569. Tren circulant per la calçada de l'avinguda del Paral·lel, transportant materials per a l'exposició, en el seu tram final al carrer Lleida (AFB 1928).



Figura 570. Avinguda del Paral·lel, cruïlla amb la Ronda de Sant Pau (AFB 1932).



Figura 571. Vista de l'avinguda del Paral·lel des de les Drassanes (Segarra 1932).



Figura 572. Vista de l'avinguda del Paral·lel (AFB 1932).



Figura 573. Vista de les tres xemeneies a l'avinguda del Paral·lel (AFB 1932).



Figura 574. Porxos dels Edificis del Paral·lel en data actual (AFB 2019).

ANNEX H. COL·LECCIÓ DE TREBALLS D'ESTUDIANTS D'AGRIMENSOR CORRESPONENTS AL CAMÍ DE RONDA, MONTJUÏC I LES HORTES DE SANT BERTRAN A MITJAN S.XIX

S'adjunta a continuació el recull dels aixecaments realitzats pels estudiants d'agrimensor corresponents a les zones definides per l'entorn dels camins de Ronda, Montjuïc i les Hortes de Sant Bertan (figures 575 a 595).

Aquests aixecaments son representatius de l'evolució urbanística que ha experimentat l'àmbit del nostra estudi, centrat en els terrenys que propers al barri del Poble-Sec, als quals hem fet referència en el capítol 7.13 *La cartografia de Barcelona del ss.XVIII-XXI*.

- «Levantamiento del plano de la carretera de Monjuich en un encuentro con la de casa Antúnez espresando la topografía hasta una estención lateral de 50 metros. Instrumento para el levantamiento pantómetro de antejo» (Comalat 1862).
- «Levantamiento de la carretera de Monjuí en su parte comprendida desde la puerta de Santa Madrona hasta la fuente de Pesetas, manifestando la topografía lateral en una zona de cincuenta metros» (Soldevila1862).
- «Levantamiento del plano de las huertas de S. Beltrán en la parte comprendida por el camino de Ronda, principio de la carretera de Montjuich y del centro hasta la prolongación de la calle del Arco del Teatro» (Soldevila 1862).
- «Plano del empalme de la carretera de Monjuich con el camino de la Font Trubada y de casa Pesetas; manifestando la topografía en una estencion lateral de 50 metros. Instrumento para el levantamiento pantómetro sencillo» (Saurí 1862).
- «Levantamiento de la carretera de casa Antunez empezando en la puerta de S^a. Madrona hasta las canteras de la casa Asparó representando la topografía del terreno en una distancia lateral de 100 metros» (Sangenís 1861).
- «Plano levantado el día 9 de Julio de 1861 por medio de la Brújula, de una porción de las huertas de S. Beltrán» (Riera 1861).
- «Plano del terreno comprendido entre el camino de Ronda, carretera de Montjuich y una vereda particular» (Prats1861).
- «Plano de las huertas de San Beltrán, en la parte que comprende entre el camino de ronda, carretera de Monjuich y camino del Pont de la línea, en el supuesto de ser todo inaccesible: con el Teodolito» (Macià 1861).
- «Plano topográfico de la parte de terreno comprendido desde la puerta de Sta. Madrona, manifestando las direcciones del camino de Montjuich y el de Casa Tunís» (Llach 1859).
- «Levantamiento de la parte de huertas de S.n Beltrán comprendida entre el camino de Ronda, camino del Pont de la línea hasta la vereda que pasa por el centro y termina frente la calle de Trenta Claus» (Lamolla 1862).

- «Levantamiento del plano de la carretera de Monjuich en sus tres primeros tramos» (Torner 1861).
- «Plano perfil longitudinal y transversales de un trozo de la carretera de Montjuich que comprenda 400 metros de longitud y que empieza en el empalme del camino de las canteras del Puerto» (Ortega 1863).
- «Levantamiento del trozo de camino comprendido entre la carretera de Montjuich y la Font trobada, espresando el emplazamiento de la plaza de la Fuente» (Calvet 1861).
- «Plano geométrico del camino de la Satalia, desde la carretera de ronda hasta la Fuente» (Barnola 1861).
- «Huertas de San Beltrán» (Botey 1961).
- «Levantamiento del plano de las huertas de S. Beltrán» (Torres 1862).
- «Levantamiento del plano de las huertas de S. Beltrán» (Pérez 1869).
- «Levantamiento del plano de las huertas de S. Beltrán» (Mata, sense data).

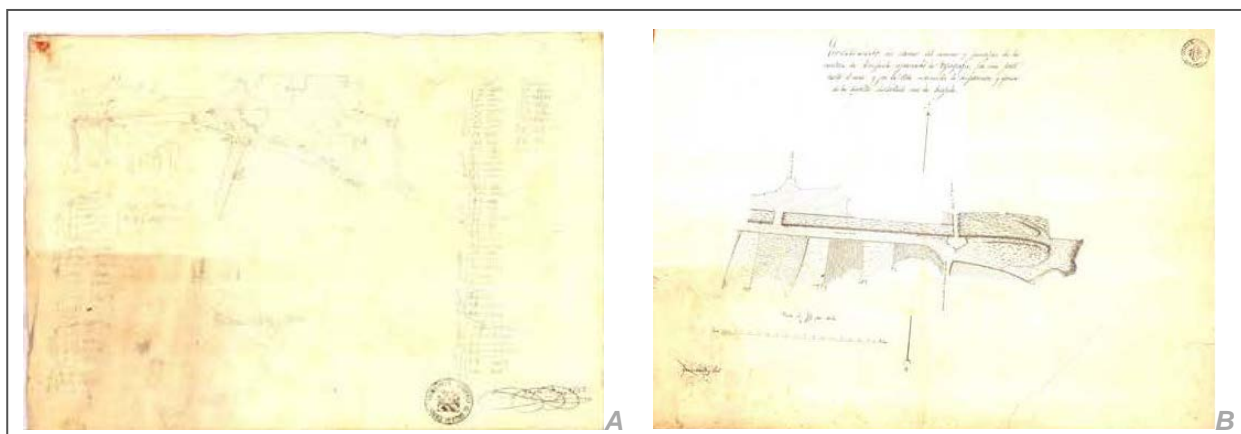


Figura 575. Levantamiento del extremo del camino de Ronda y principio de la carretera de Montjuich espresando la topografía por una parte hasta el mar y por la otra indicando la disposición y forma de los huertos: A. Prueba de repente; B. Aixecament topogràfic, escala: 1:1000 (Caballé 1862).

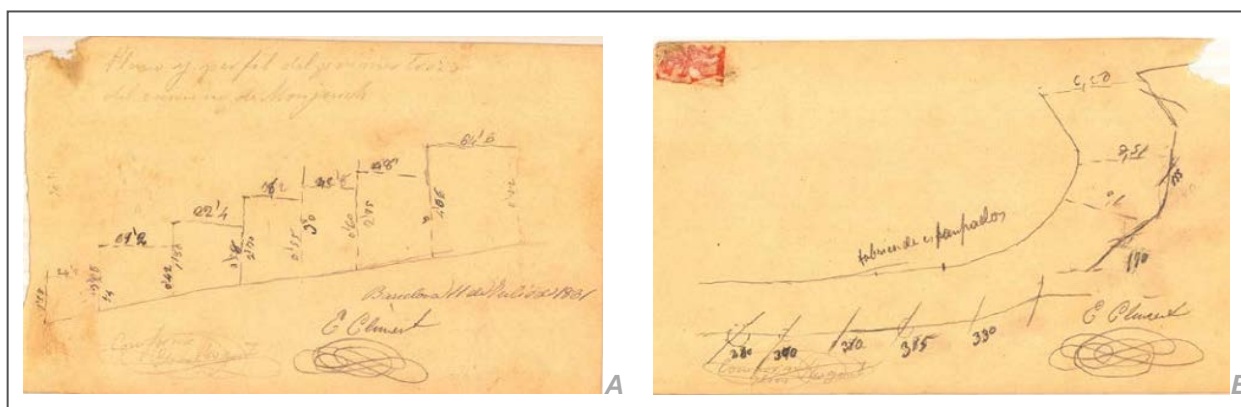


Figura 576. Plano y perfil del primer trozo del camino de Monjuich: A. Prueba de repente; B. Prueba de repente (Climent 1861).

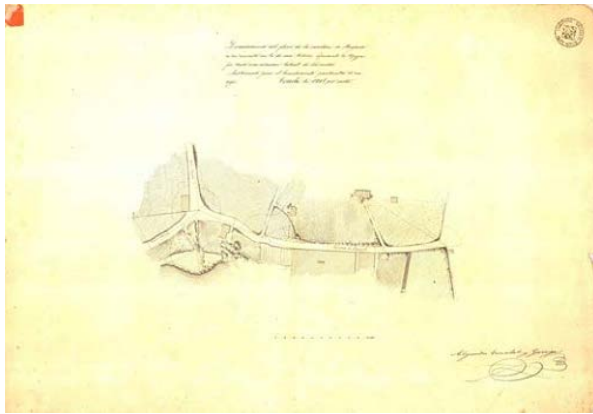


Figura 577. Levantamiento del plano de la carretera de Monjuich en un encuentro con la de casa Antunez, escala:1:1000 (Comalat 1862).

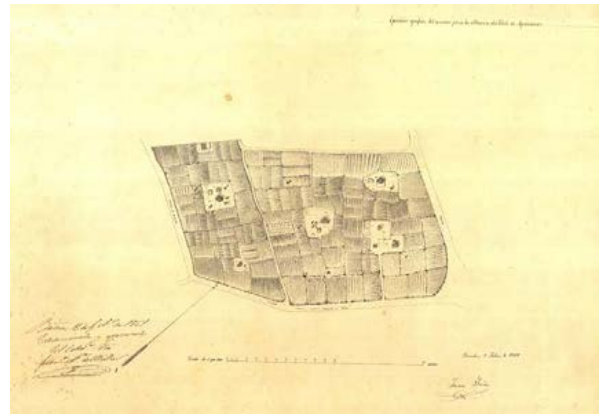


Figura 578. Aixecament topogràfic de la carretera de Montjuich i el camí comú entre Montjuich i Pedrera, escala:1:1000 (Suñé 1861).

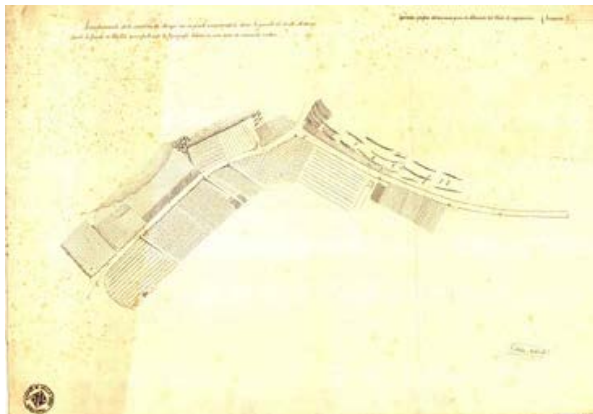


Figura 579. Levantamiento de la carretera de Monjuí en su parte comprendida desde la puerta de Santa Madrona hasta la fuente de Pesetas, manifestando la topografía lateral en una zona de cincuenta metros, escala 1:2000 (Soldevila 1862).



Figura 580. Levantamiento del plano de las huertas de S. Beltrán en la parte comprendida por el camino de Ronda, principio de la carretera de Montjuich y del centro hasta la prolongación de la calle del Arco del Teatro (Soldevila 1862).

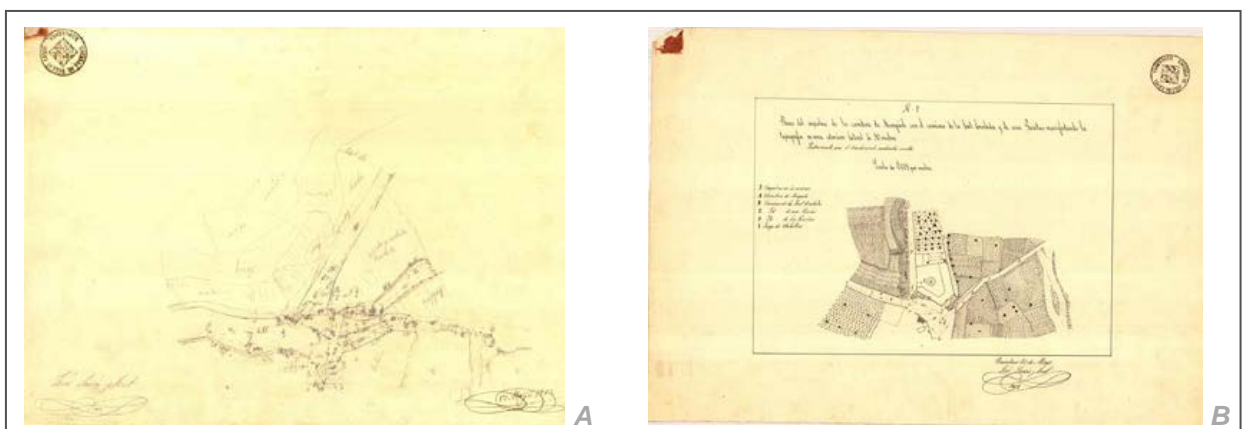


Figura 581. Plano del empalme de la carretera de Monjuich con el camino de la Font Trubada y de casa Pesetas; manifestando la topografía en una estencion lateral de 50 metros: A. Prueba de repente; B. Aixecament topogràfic, escala 1:1000 (Saurí 1862).

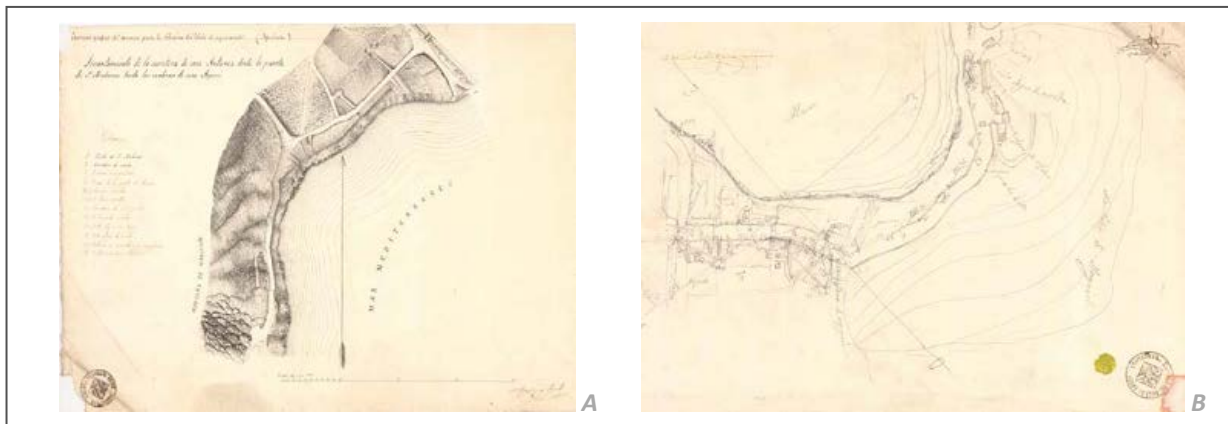


Figura 582. Levantamiento de la carretera de casa Antunez empezando en la puerta de S^a. Madrona hasta las canteras de la casa Asparó representando la topografía del terreno: A. Plano de situación, escala 1:2000; B. Croquis (Sangenís 1861).

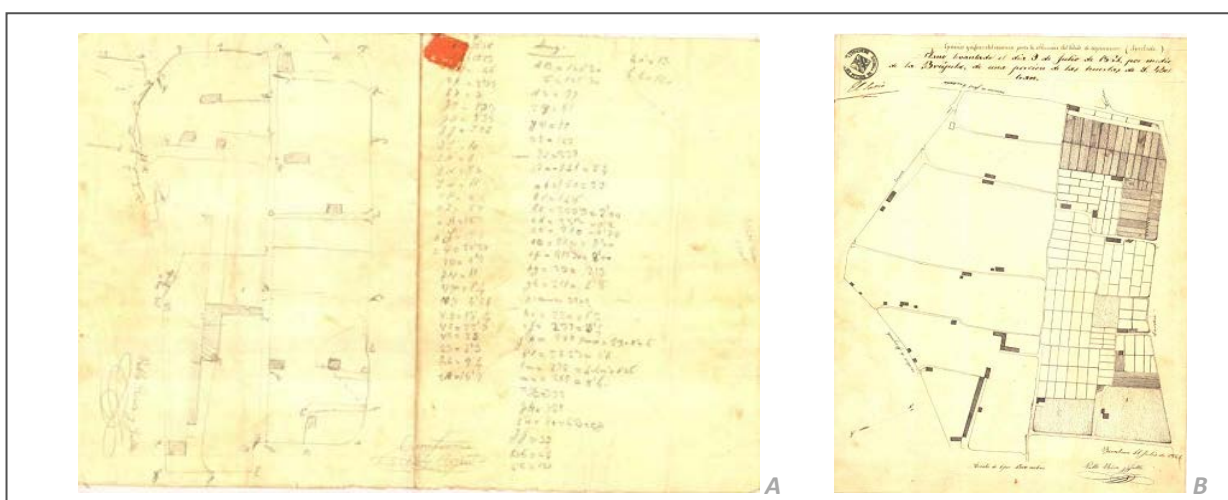


Figura 583. Plano levantado el día 9 de Julio de 1861 por medio de la Brújula, de una porción de las huertas de S. Beltrán: A. Prueba de repente; B. Aixecament topogràfic, escala 1:1500 (Riera 1861).

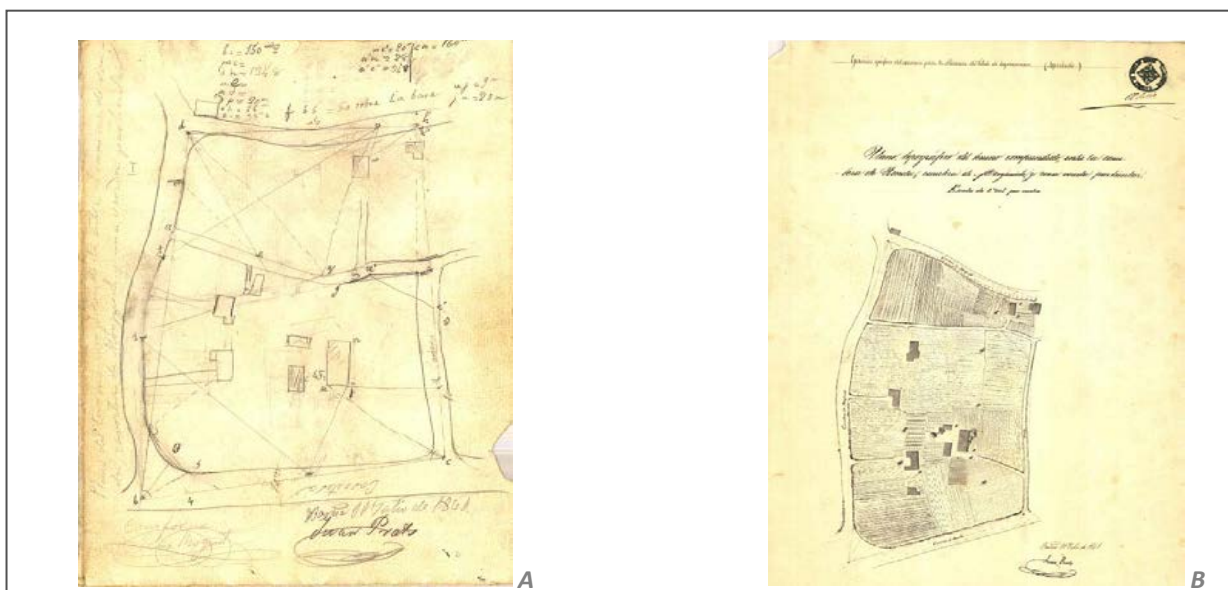


Figura 584. Plano del terreno comprendido entre el camino de Ronda, carretera de Montjuich [sic] y una vereda particular: A. Prueba de repente; B. Aixecament topogràfic, escala 1:1000 (Prats 1861).

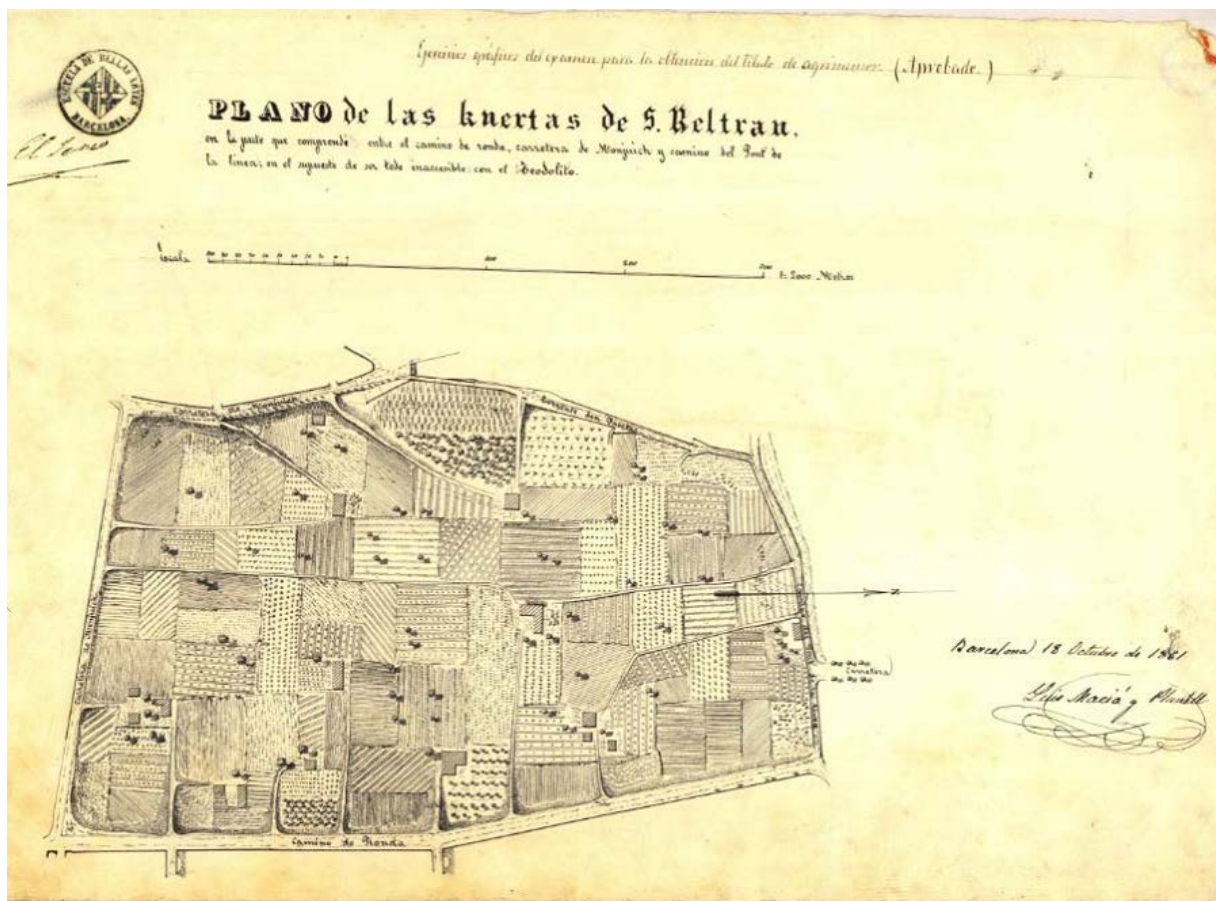


Figura 585. Plano de las huertas de San Beltrán, en la parte que comprende entre el camino de ronda, carretera de Monjuich y camino del Pont de la línea, escala 1:2000 (Macià 1861).

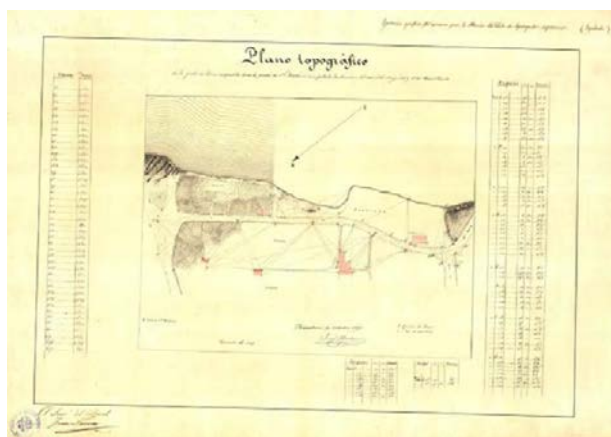


Figura 586. Plano topográfico de la parte de terreno comprendido desde la puerta de Sta Madrona, manifestando las direcciones del camino de Montjuich y el de Casa Tunís, escala 1:1000 (Llach 1859).

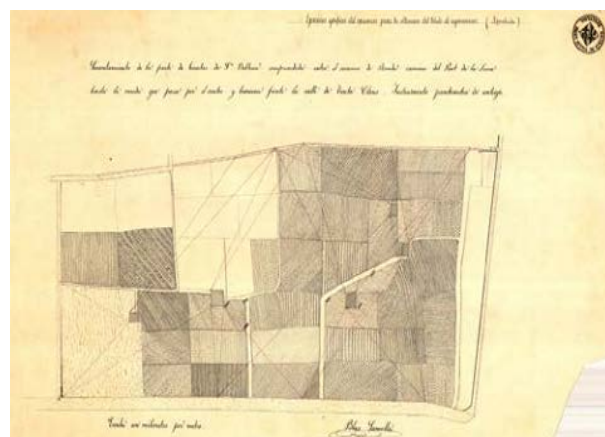


Figura 587. Levantamiento de la parte de huertas de San Beltrán comprendida entre el camino de Ronda, camino del Pont de la línea hasta la vereda que pasa por el centro y termina frente la calle de Trenta Claus, escala 1:1000 (Lamolla 1862).

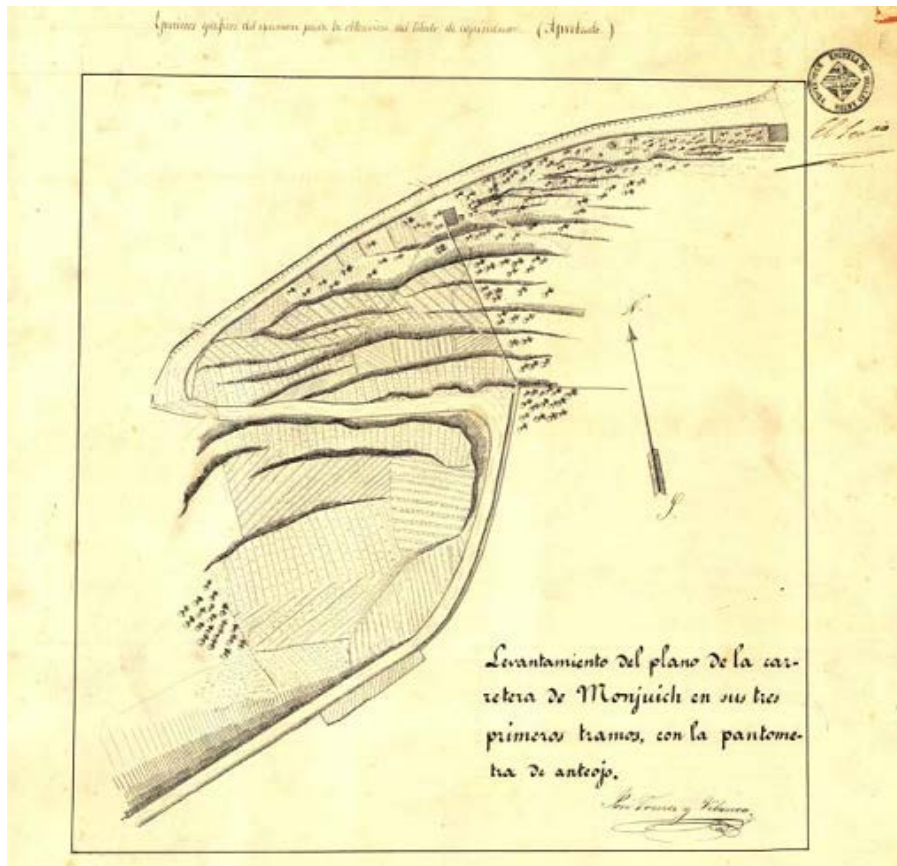
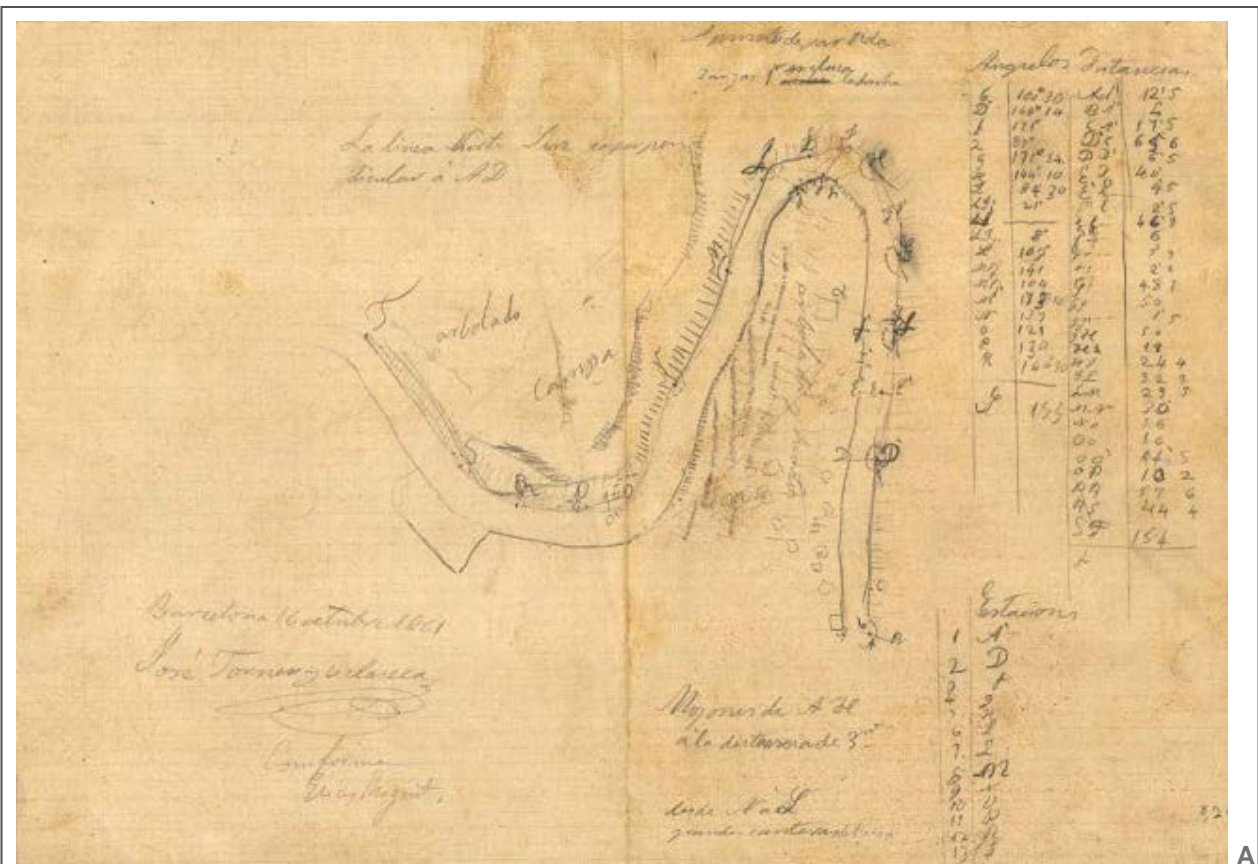


Figura 588. Levantamiento del plano de la carretera de Monjuich en sus tres primeros tramos, con la pantómetra de antejo: A. Prueba de repente; B. Levantamiento topográfico (Torner 1861).

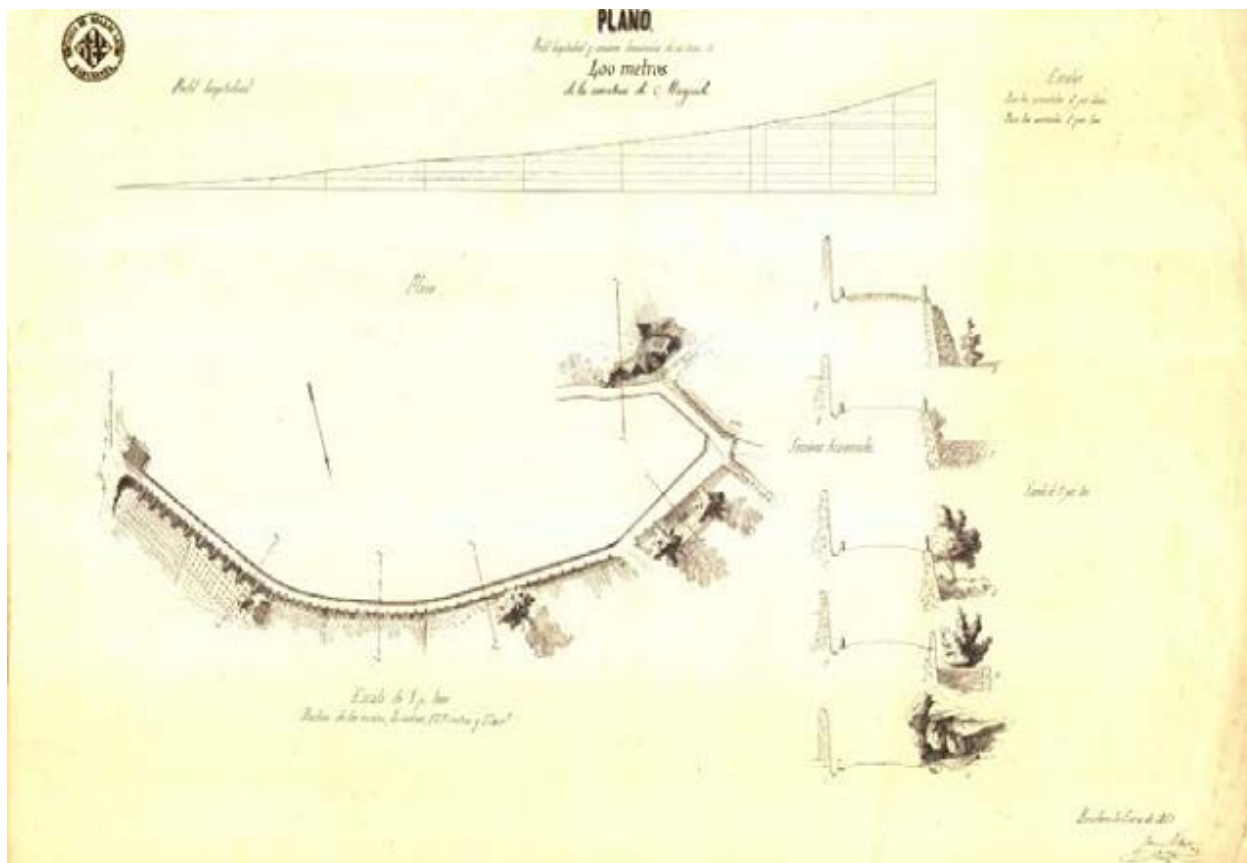


Figura 589. Plano perfil longitudinal y transversales de un trozo de la carretera de Montjuich que comprenda 400 metros de longitud y que empieza en el empalme del camino de las canteras del puerto escalas 1:500; 1:100 (Ortega 1863).

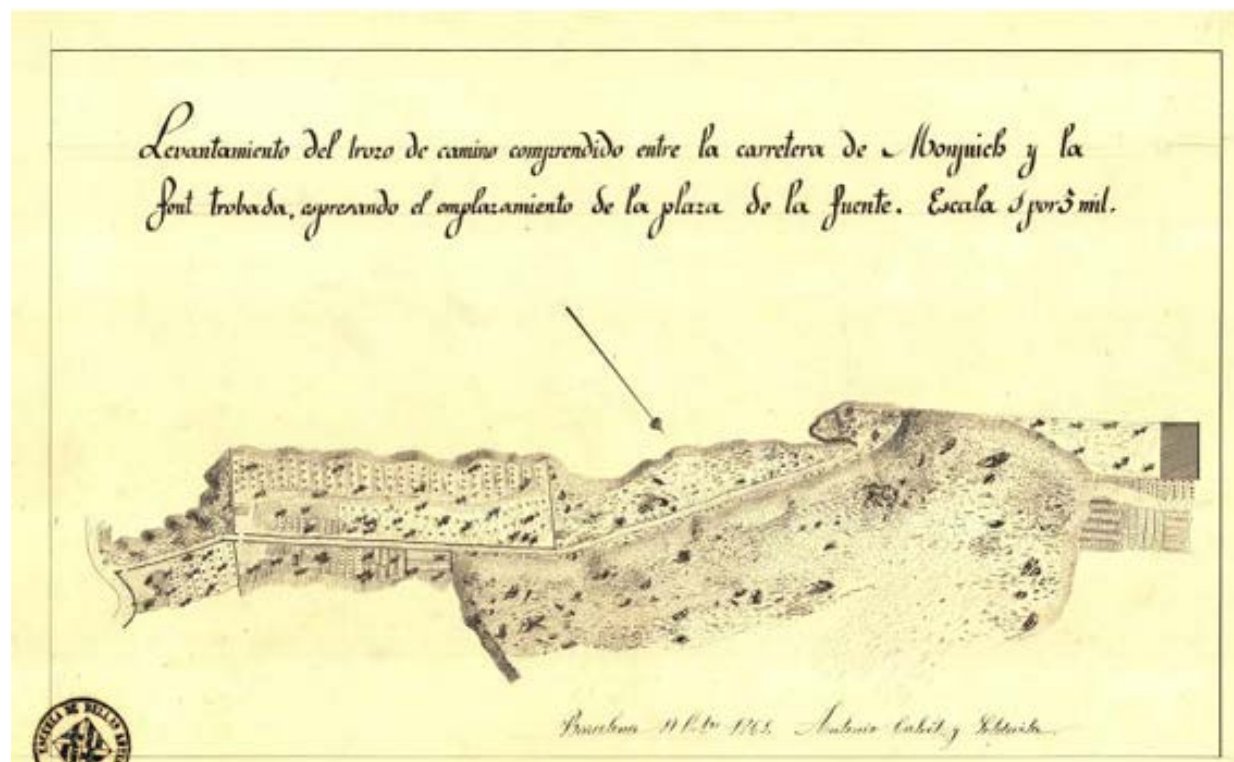


Figura 590. Levantamiento del trozo de camino comprendido entre la carretera de Montjuich y la font Trobada, expresando el emplazamiento de la plaza de la Fuente, escala 1:3000 (Calvet 1861).

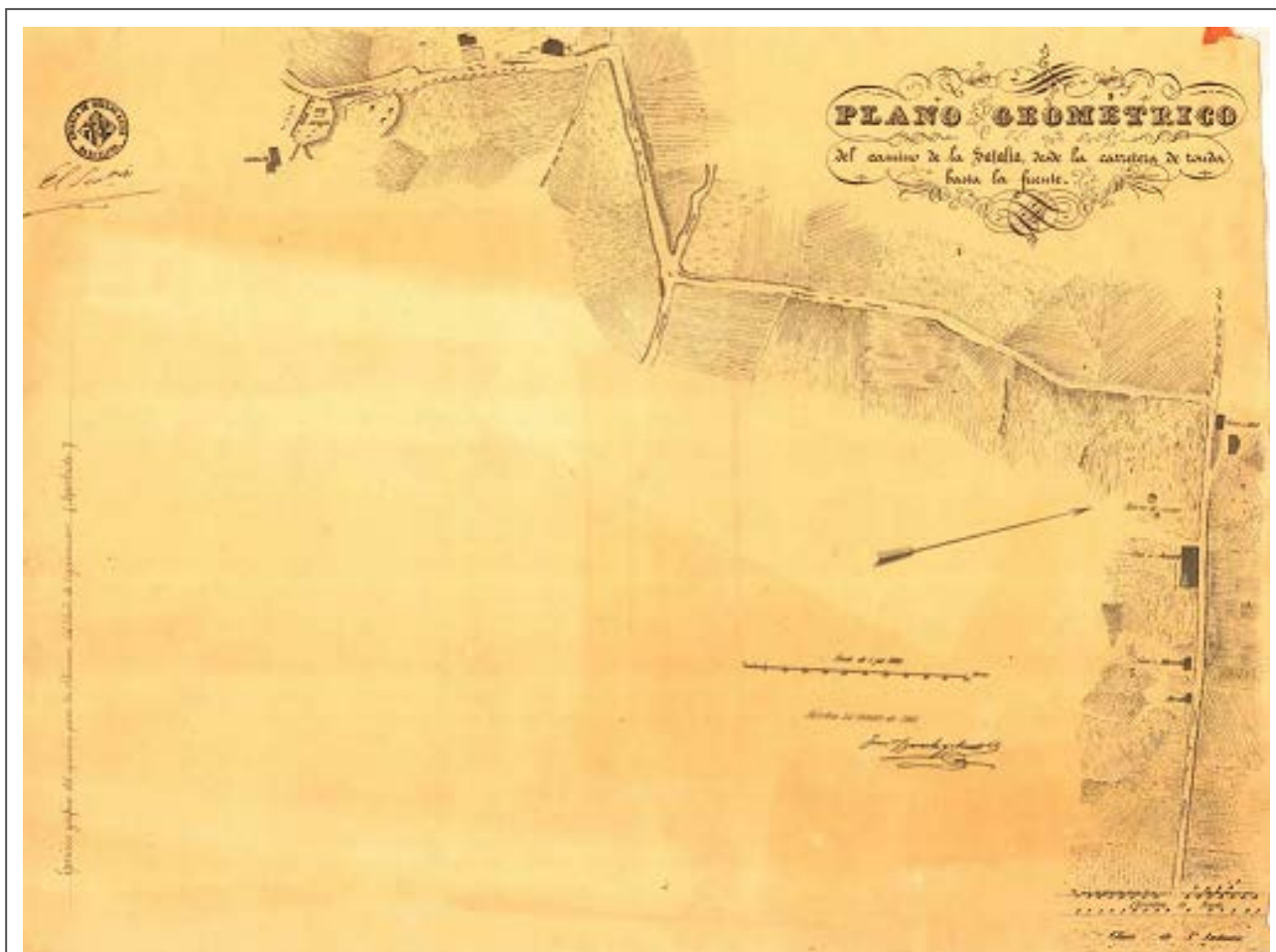


Figura 591. Plano geométrico del camino de la Satalia, desde la carretera de ronda hasta la fuente, escala 1:1000. Superpuesta la prueba de repente que comprende el croquis (Barnola 1861).

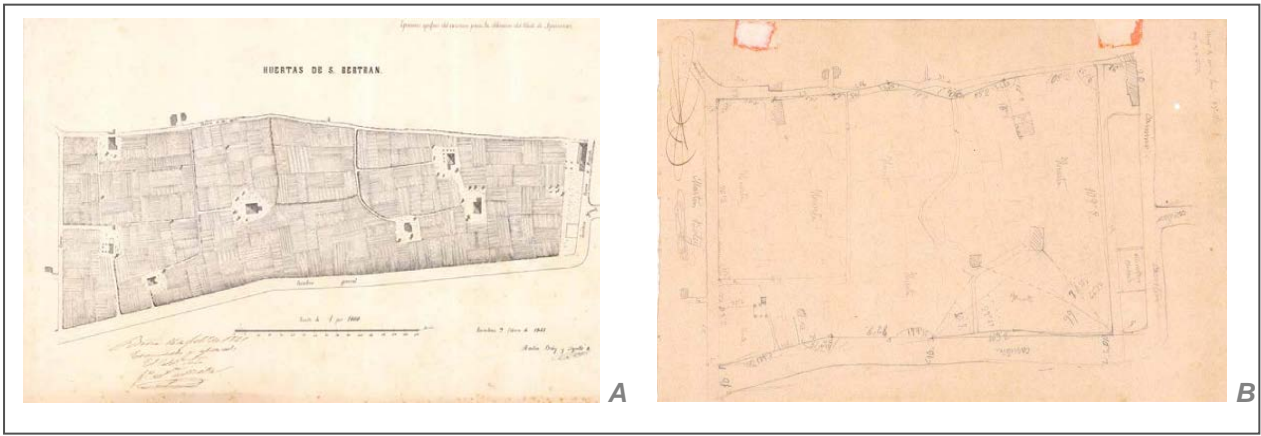


Figura 592. Huertas de San Beltrán: A. Plano; B. Croquis (Botey 1861).

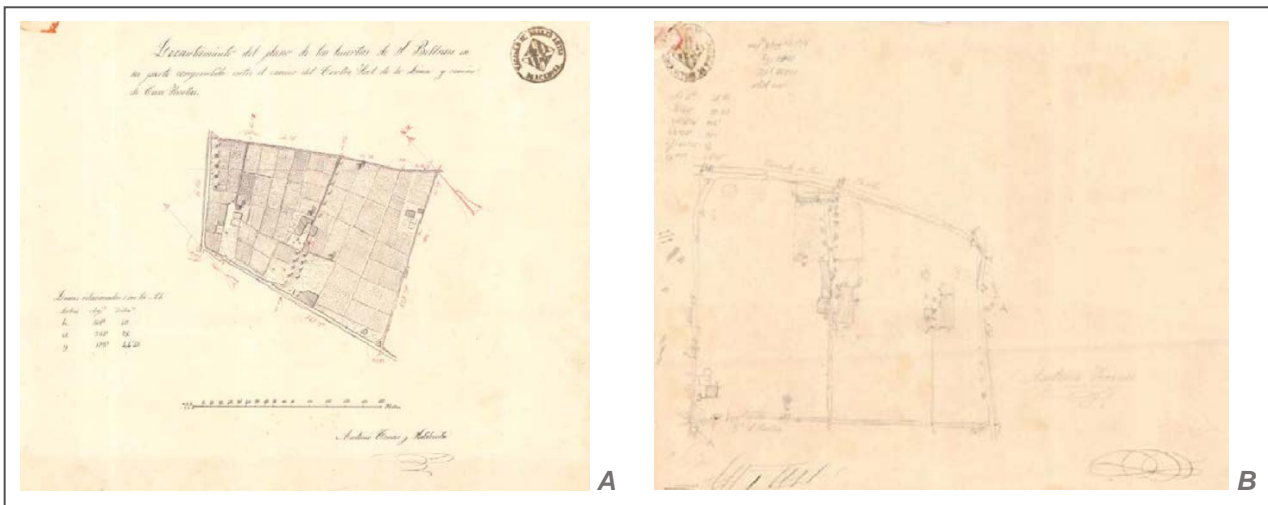


Figura 593. Levantamiento del plano de las huertas de S. Beltrán: A. Plano; B. Croquis (Torres 1862)

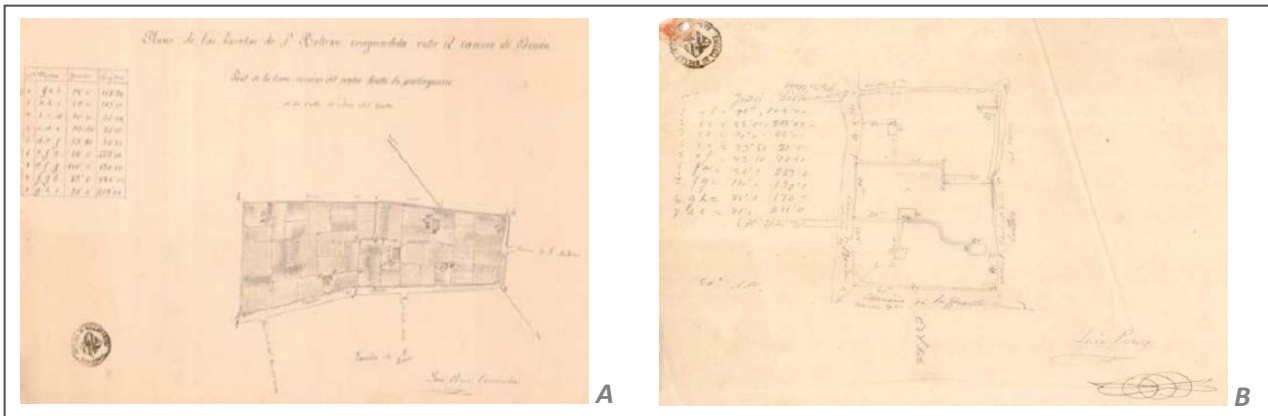


Figura 594. Levantamiento del plano de las huertas de S. Beltrán: A. Plano; B. Croquis (Pérez 1869).

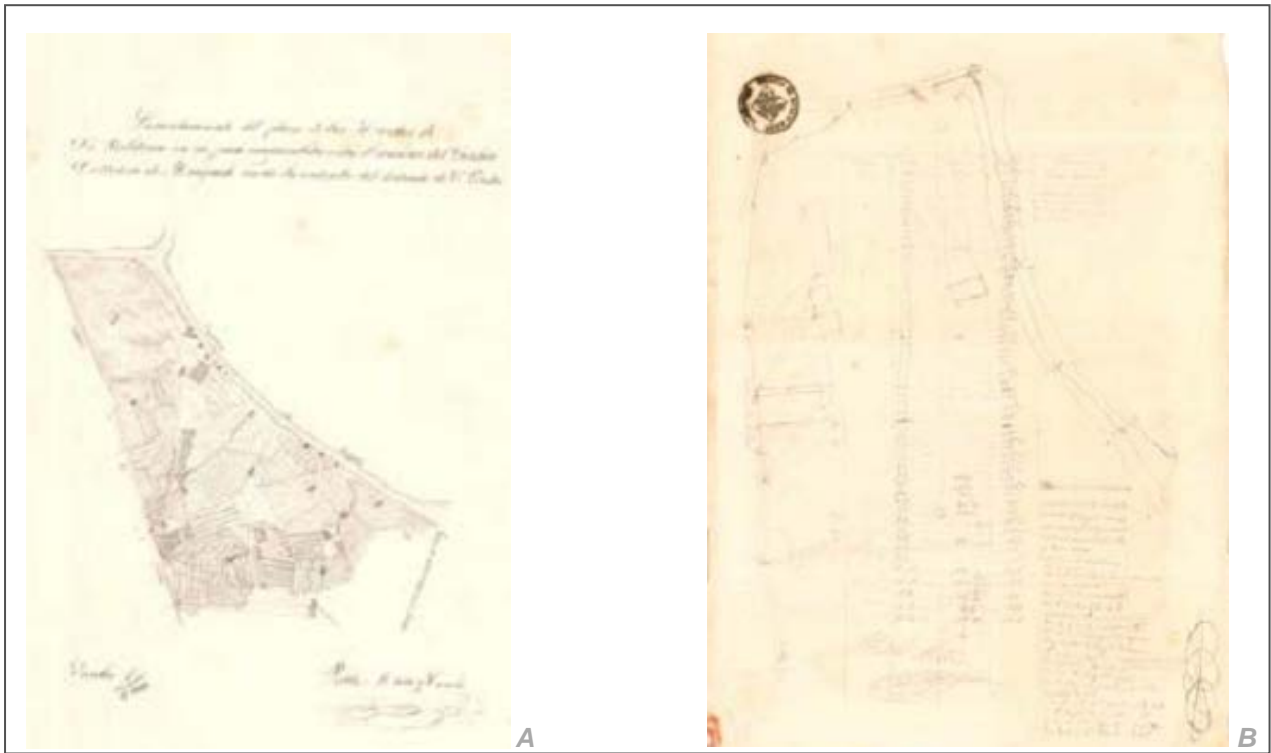


Figura 595. Levantamiento del plano de las huertas de S. Beltrán: A. Plano; B. Croquis (Mata, Sense data).

ANNEX I. RECURR DELS MAPES CARTOGRÀFICS DELS ss.XIX-XX.

S'adjunta a continuació el recull de Plànols representatius de l'evolució urbanística que ha experimentat l'àmbit del nostre estudi, centrat en els terrenys que actualment corresponen al barri del Poble-Sec.

Els plànols s'han ordenat seguint l'ordre cronològic.

1.- *Col·lecció de Gravats, les Vistes des de Montjuïc, corresponents als ssXVI -XIX* dins l'Índex Tipològic de la Col·lecció de l'Atles de Barcelona. Gravats dels ss.XVI-XIX (figures 513 a 529)

2.- *Mapa Lever-nivelé de la place de Barcelona (1823-1827)*, corresponent a l'aixecament topogràfic realitzat pels enginyers militars francesos que vingueren amb els Cent Mil Fills de Sant Lluís.

Aquest document que destaca per la important aportació cartogràfica de la ciutat, ha estat conservat en un arxiu parisenc, que no arribà mai a mans dels enginyers militars o civils espanyols i ha restat lamentablement inèdita fins als nostres dies (Grau 2014) (figura 596).



Figura 596. Fragment del plànol *Lever-nivelé de la place de Barcelona* 1823-1827 (ICGC 2017).

De la col·lecció de mapes d'agrimensors:

3.- *Minuta de treball d'un dels fulls de l'atles parcel·lari del Plano geométrico del termino jurisdiccional de Barcelona* aixecat a l'any 1849 per l'Arquitecte Joan Soler i Mestres (figura 597).

Queda limitat a la zona Ponent de la muntanya, el que avui en dia és la Marina del Port (Zona Franca). És una minuta de treball d'un dels fulls de l'atles parcel·lari del «Plano geométrico del termino jurisdiccional de Barcelona», l'aixecament del qual va ser dirigit per l'arquitecte Joan Soler i Mestres. Conté: parcel·lari numerat (parcel·les: 443 a 487); relleu; xarxa viària; pedreres; poblament dispers. Les parcel·les contenen una doble numeració: una en negre (núm. 443 a 487), que és la de l'aixecament realitzat per l'arquitecte Josep Oriol Mestres; i una altra en vermell feta amb posterioritat per ajustar-se a la numeració general de Barcelona. En el marge superior esquerra del full hi ha una taula estadística amb informació territorial relativa a les parcel·les núm. 424 a 487. Aquesta informació territorial permet conèixer el nom del contribuent, els usos del sòl (vinya, erms...) i la superfície de cada parcel·la» (Nadal, Urteaga i Muro, 2006).

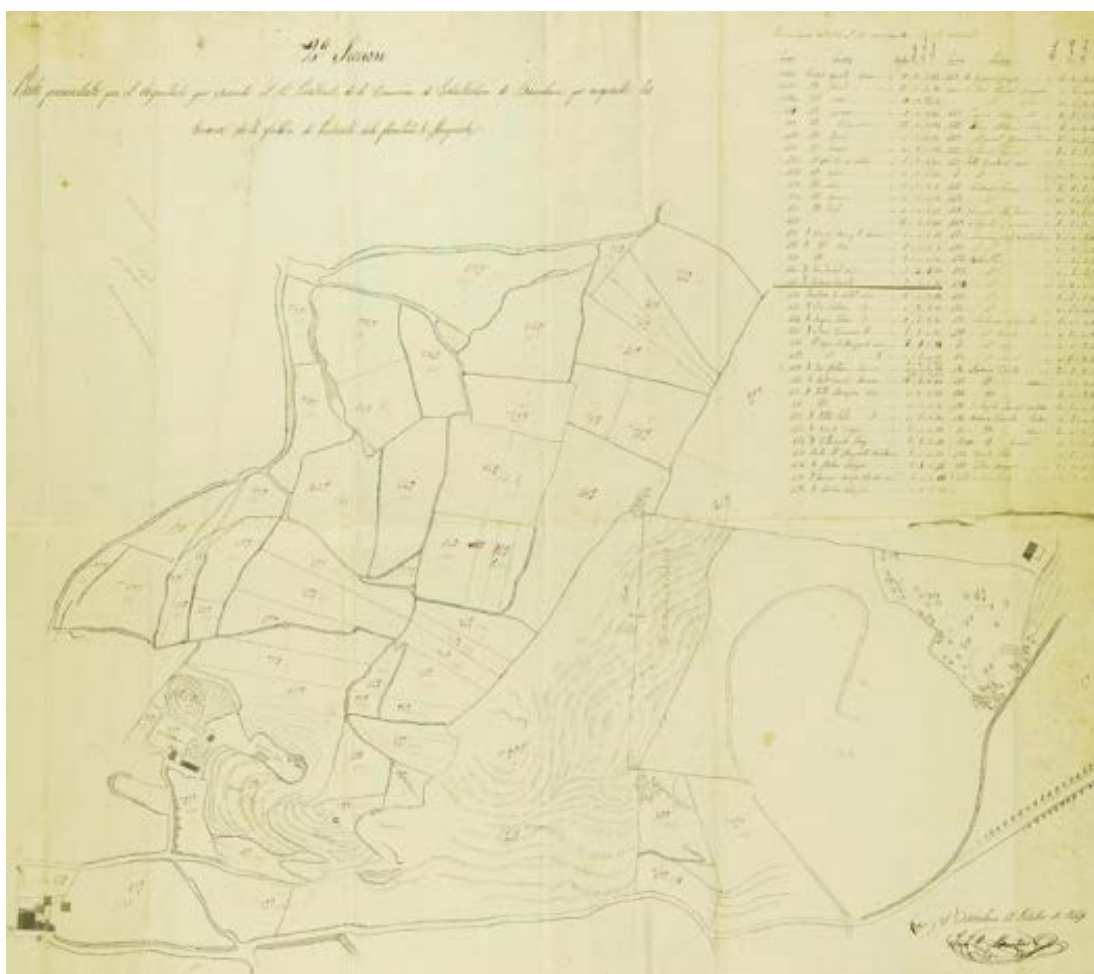


Figura 597. Minuta de treball d'un dels fulls de l'atles parcel·lari del *Plano geométrico del termino jurisdiccional de Barcelona* (Soler 1849).

4.- Així com el *Plano geométrico del termino jurisdiccional de Barcelona* a escala 1:1.250, aixecat també per l'Arquitecte Joan Soler i Mestres, a l'any 1851 que comprèn els terrenys situats als peus de la vessant de Ponent de la Muntanya de Montjuïc (figures 120 i 121).

Plànols aixecats per Cerdà:

5.- *Plànol Topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants, Sector Montjuïc. Escala original 1:2.000 a l'any 1855 (figura 78).*

6.- *Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona levantado por orden del Gobierno para la formación del proyecto de ensanche. Escala original 1:10.000 a l'any 1855 (figura 79).*

7.- *Plan oficial de la ciutat Nova. Escala original 1:15.000 a l'any 1858 (Figura 86).*

8.- *Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona y proyecto de su Reforma y Ensanche a l'any 1859 (figura 68).*

9.- D'aquesta època correspon la proposta que recull la construcció d'una dàrsena portuària, mitjançant el dragat de les Hortes de Sant Bertran. Es el cas de la proposta de l'enginyer Soler a l'any 1858. Aquesta proposta va ser recollida pocs anys després en varis dels projectes d'eixample que es van presentar al concurs (figura 357).

Així com la relació de Plànols que Cerdà va redactar corresponents a la fase de desenvolupament del Pla de reforma i eixample de Barcelona:

10.- *Plànols Particulario.* Destaquem (per correspondre a la relacionada amb l'àmbit de l'estudi) la *Hoja Nº XXI: 17 R/v 27. Escala original 1:500 (figura 82).*

11.- Plànol de Cerdà de l'any 1863 corresponent al *Plano de Replanteamiento del Plano del Ensanche de Barcelona. Escala original 1:5.000 (figura 68).*

Plànols redactats pels Serveis cartogràfics de l'Exèrcit de Terra:

12.- *Plano de reunión Barcelona (figura 598).*

Brigada Topogràfica d'enginyers i *Depósito de la Guerra*. Executats per sengles comissions del Cos d'Estat Major de l'Exèrcit a l'any 1870 (Urteaga 2014).

13.- *Plano de Barcelona*³⁸⁷ (figura 599).

Brigada Topogràfica d'enginyers i *Depósito de la Guerra*. Executats per sengles comissions del Cos d'Estat Major de l'Exèrcit a l'any 1885 (Urteaga 2014).

³⁸⁷ «El Comandante de E.M. Narciso Barraquer, El Teniente de E.M. Plácido de la Cierva. 1 plano en 16 hojas: manuscrito, color, dibujado con tinta negra y carmín e iluminado a la acuarela, montado sobre tela encerada en cuatro partes de diferentes tamaños (la mayor de 226 x 120 cm), con una dimensión total de 226 x 239 cm. CGEM, SG. Ar.F-T.6-C.3-119-120» (Urteaga 2014).

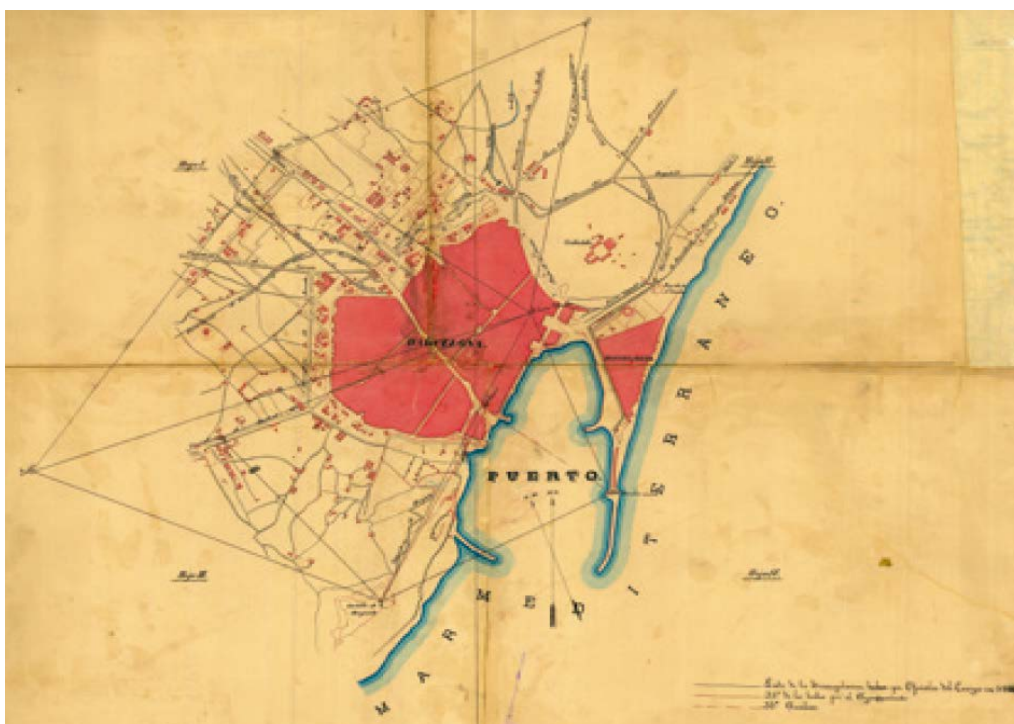


Figura 598. *Plano de reunión Barcelona*, escala original 1:10.000 (CGEM 1870).

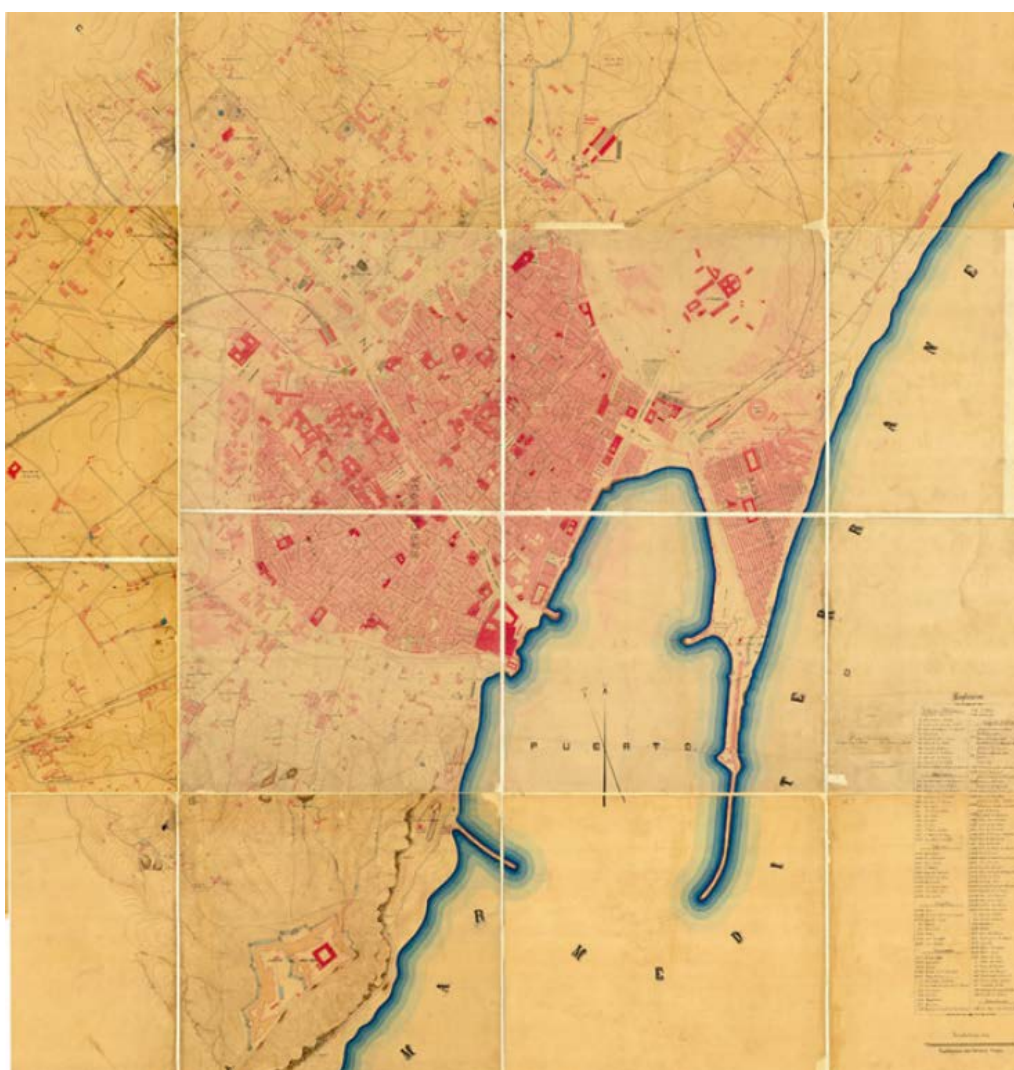


Figura 599. *Plano de Barcelona*, escala original 1:2.000 (CGEM 1870).

- 14.- Projecte d'urbanització dels terrenys de les Hortes de Sant Bertran de Barcelona del Mestre d'obres i Aparellador Narciso Aran a l'any 1871 (figura 368).
- 15.- Avantprojecte d'urbanització de les Hortes de Sant Bertran del mestre d'obres Josep Fontseré a l'any 1873 (figura 369).
- 16.- *Plano de Barcelona*³⁸⁸ (figura 600).

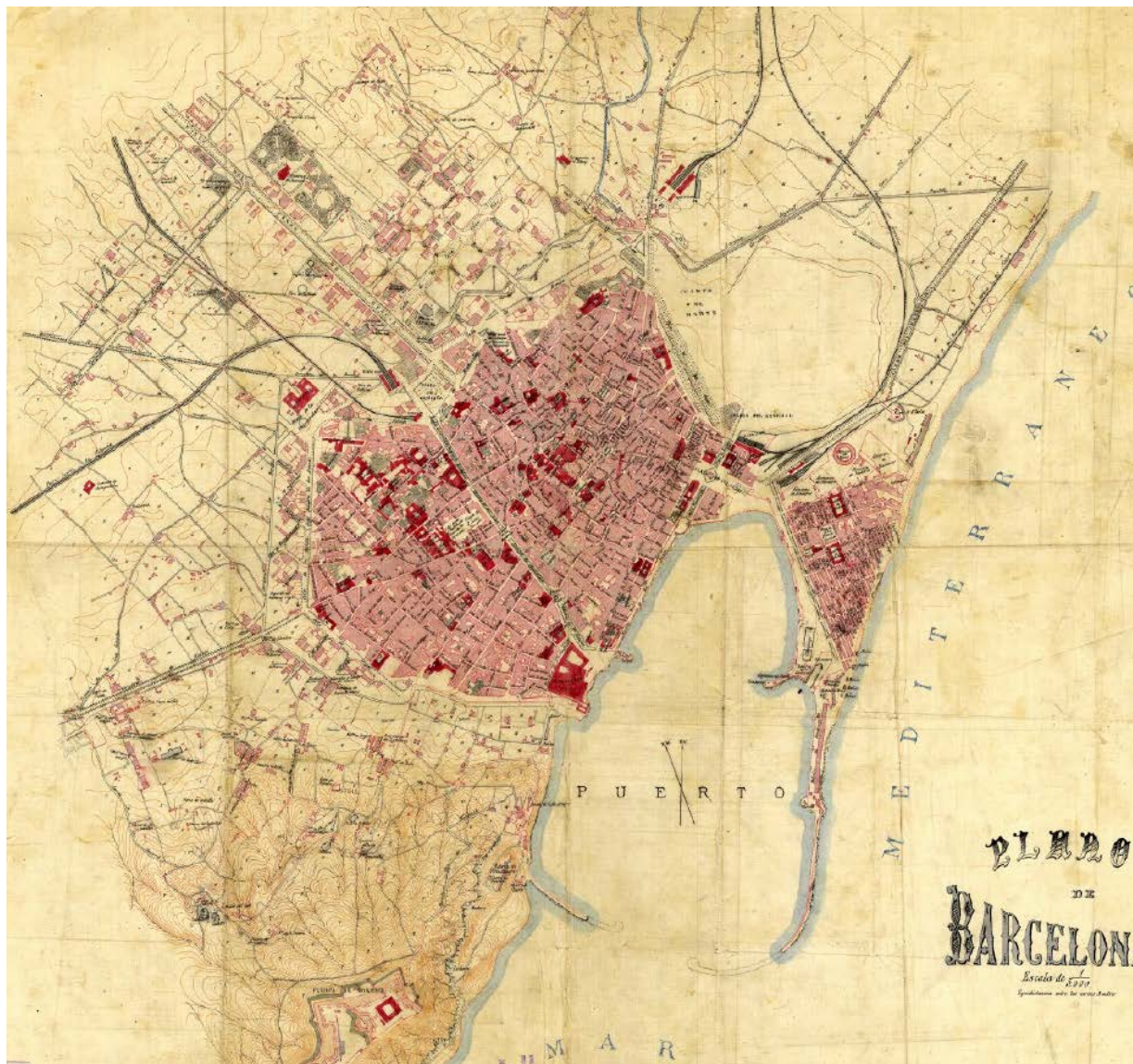


Figura 600. *Plano de Barcelona*, escala original 1:5.000 (CGEM 1886).

³⁸⁸ «Plano de Barcelona. Escala 1:5.000. [Sin fecha]. Reducción del plano de Barcelona a escala 1:2.000 de Narciso Barraquer y Plácido de la Cierva. 1 plano manuscrito, color, dibujado con tinta negra e iluminado a la acuarela; montado sobre tela encerada; 104 x 99 cm. CGEM, SG. Ar.F-T.6-C.3-125» (Urteaga 2014)

17.- Plano de Barcelona (figura 601).



Figura 601. Plano de Barcelona, escala original 1:5.000 (CGEM 1885).

18.- Plano de Barcelona³⁸⁹ (figura 602).



Figura 602. Plano de Barcelona, escala original 1:5.000 (CGEM 1886).

³⁸⁹ «Plano de Barcelona. Barcelona, 10 de febrero de 1886. El Coronel Capitán de Estado Mayor José Barraquer, el Teniente de Estado Mayor Luis Fontana. Escala 1:5.000» (Urteaga 2014)

19.- Plano anunciador de Barcelona (figura 603).

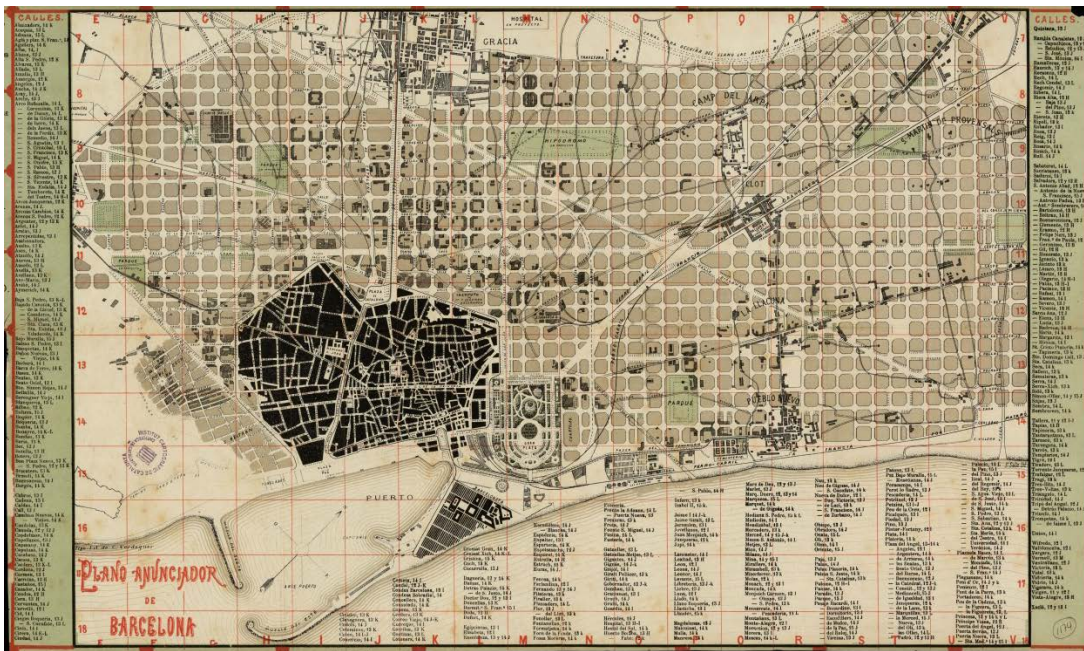


Figura 603. Plano anunciador de Barcelona, escala original 1:10.000 (ICC 1870).

20.- Destaquem el Plànol redactat a l'any 1877 per l'Arquitecte Municipal Miquel Garriga Roca, *Plano general de Barcelona su ensanche y pueblos contiguos a partir de los Planos del Ensanche de Ildefonso Cerdà Sunyer y del casco antiguo y Barceloneta*. Escala original 1:10.000 (figura 89).

21.- Plano de Barcelona dividido en distritos y Barrios (figura 604).

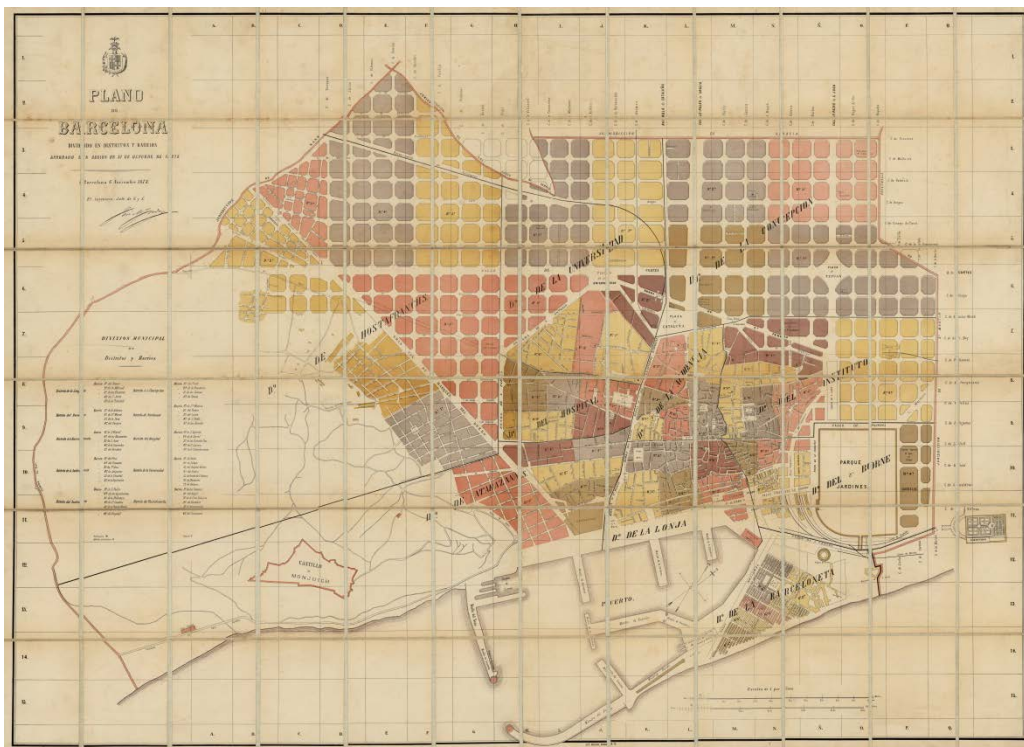


Figura 604. Plano de Barcelona dividido en distritos y Barrios, escala original 1:5.000 (ICC 1878).

22.- Plano topográfico de la barriada conocida con el nombre de la Fransa y zona inmediata de la ladera de Montjuic redactat pel mestre d'obres salvador Vigo a l'any 1885. Escala original 1:2.000 (figura 373)

23.- Mapa del municipio de Barcelona (figura 605).



Figura 605. Manuscrit Plànol de Barcelona, escala original 1:5.000 (AMHB 1885).

24.- Plano general de Barcelona y sus alrededores (figura 606).

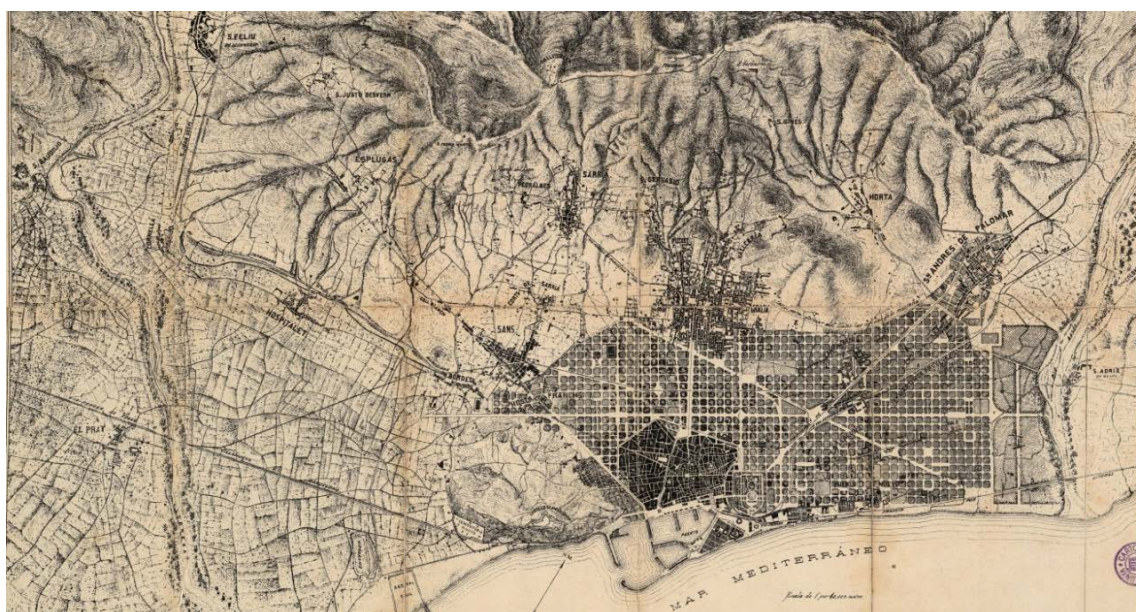


Figura 606. Plano general de Barcelona y sus alrededores (ICGC 1888).

25.- Plano del término municipal de Barcelona (figura 607).

Als anys 1889 i 1890 es van portar a terme les operacions de delimitació del terme municipal de Barcelona amb els municipis del Pla de Barcelona.



Figura 607. Plano de Barcelona y sus alrededores, escala original 1:2.000 (ICC 1890).

26.- Plano del término municipal de Barcelona (figura 608).



Figura 608. Plano del término municipal de Barcelona (ICGC 1891).

27.- Plano por curvas de nivel de Barcelona y pueblos vecinos. Masas edificadas de Barcelona y sus suburbios, de l'any 1891, redactat per l'enginyer de Camins canals i ports, i Arquitecte, Pere Garcia Fària (figura 609).



Figura 609. Plano por curvas de nivel de Barcelona y pueblos vecinos. Masas edificadas de Barcelona y sus suburbios (AMHB 1891).

Consta de 4 fulls (figura 610).



Figura 610. Plano de la urbanización de Barcelona, escala original 1:10.000 (AMHB 1891).

28.- Plano detallado de Barcelona y su Alcantarillado (figura 611).

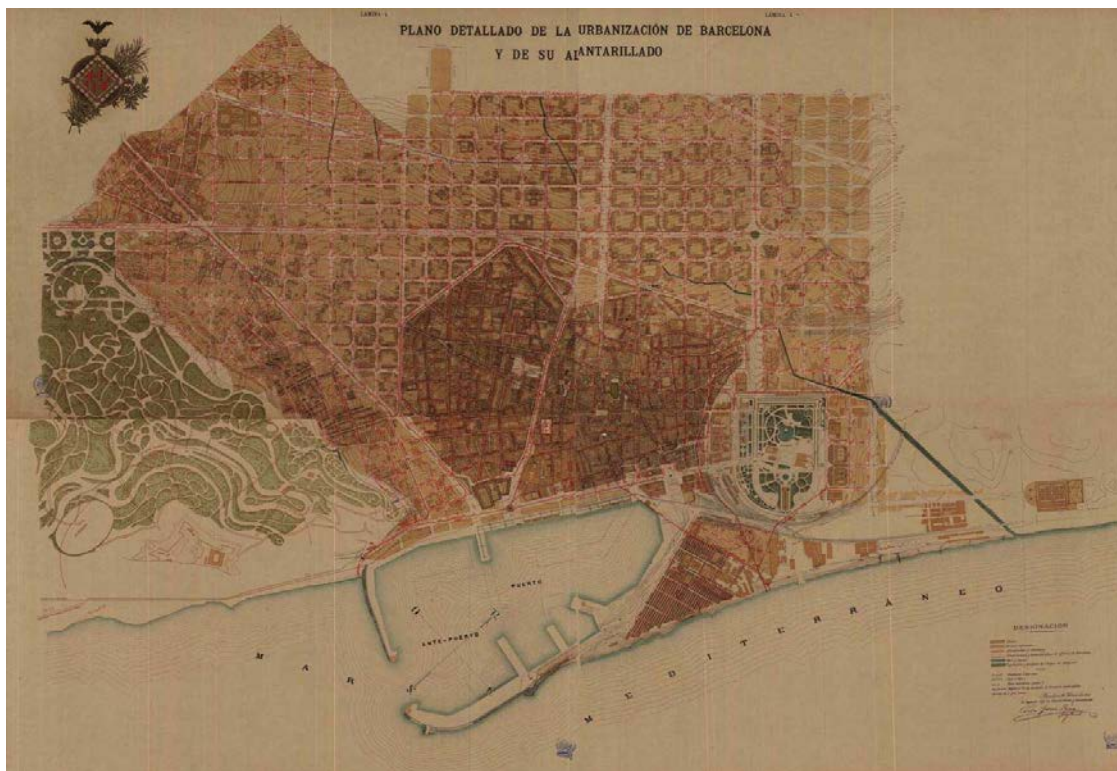


Figura 611. Plano detallado de Barcelona y su Alcantarillado (AMHB 1891).

29.- Projecte d'urbanització de la França redactat per l'arquitecte Amargós, a l'any 1890 (figura 374).

30.- Proyecto de unificación y reforma de los pueblos del llano de la ciudad de Barcelona (figura 612).



Figura 612. Proyecto de unificación y reforma de los pueblos del llano de la ciudad de Barcelona, escala original 1:10.000 (Amargós 1899).

31.- *Plano de Barcelona y alrededores* (figura 613).

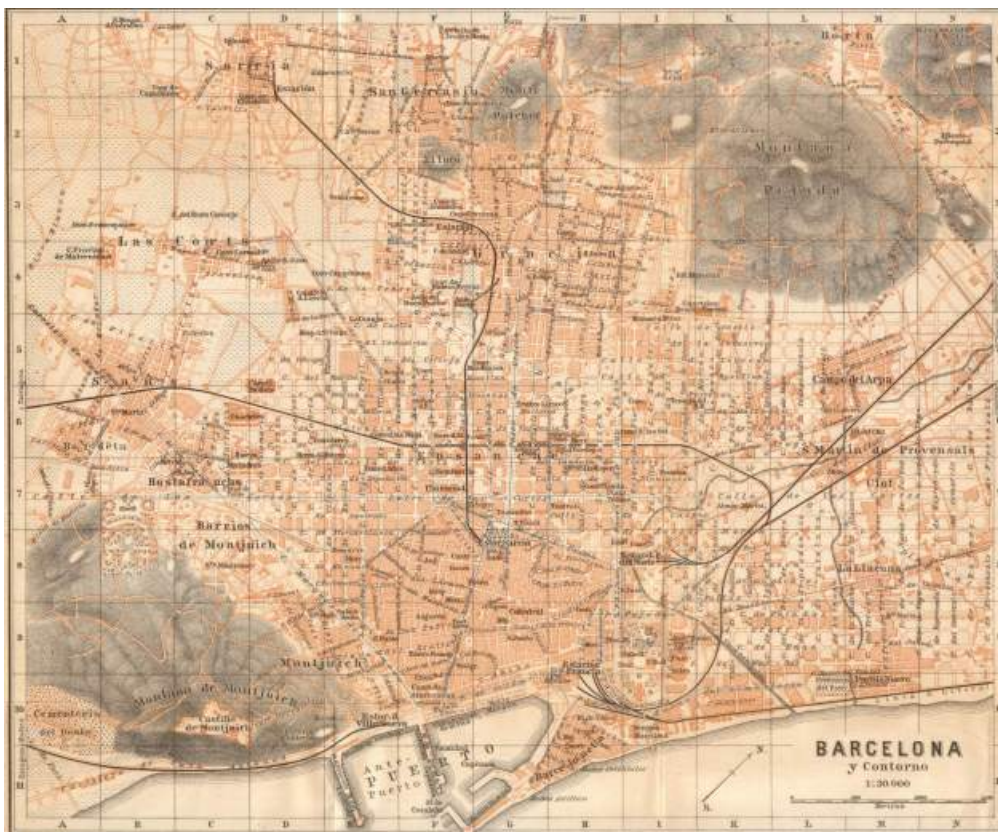


Figura 613. *Plano de Barcelona y alrededores*, escala original 1:5.000 (ICC 1901).

32.- *Plano general de Barcelona, de su ensanche y pueblos del llano* (figura 614).

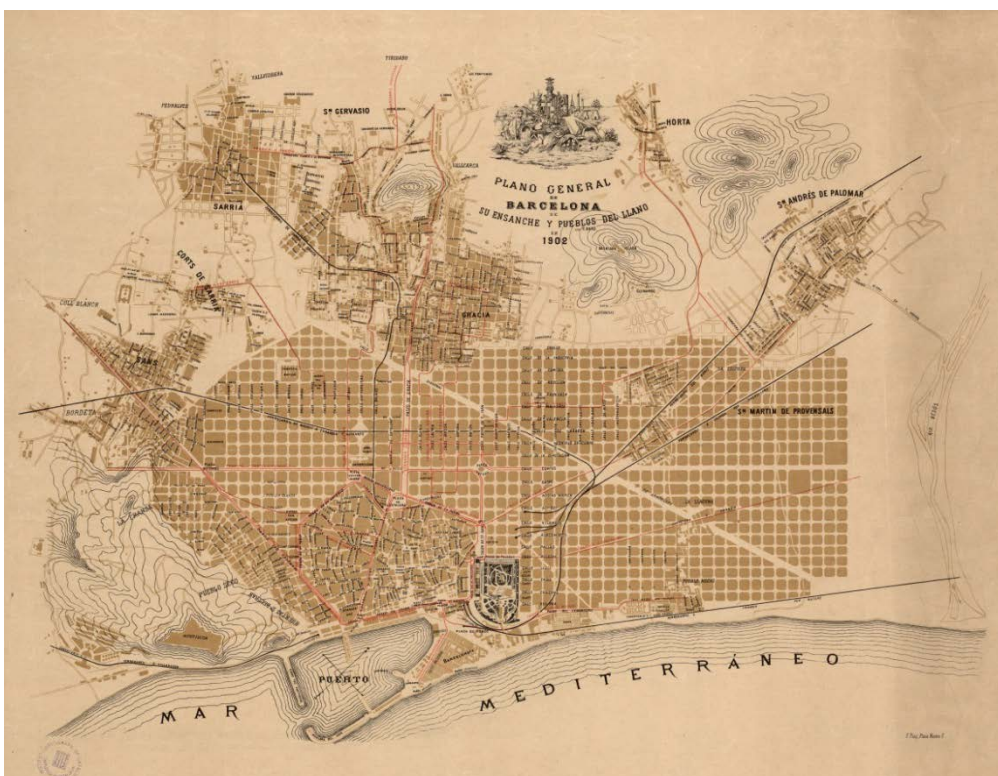


Figura 614. *Plano general de Barcelona, de su ensanche y pueblos del llano*, escala original 1:5.000 (AMHB 1902).

33.- *Plano de Barcelona* (figura 615).



Figura 615. Plano de Barcelona, escala original 1:5.000 (AMHB 1903).

34.- *Plano de Barcelona y sus alrededores con los proyectos de urbanización y reforma* (figura 616).

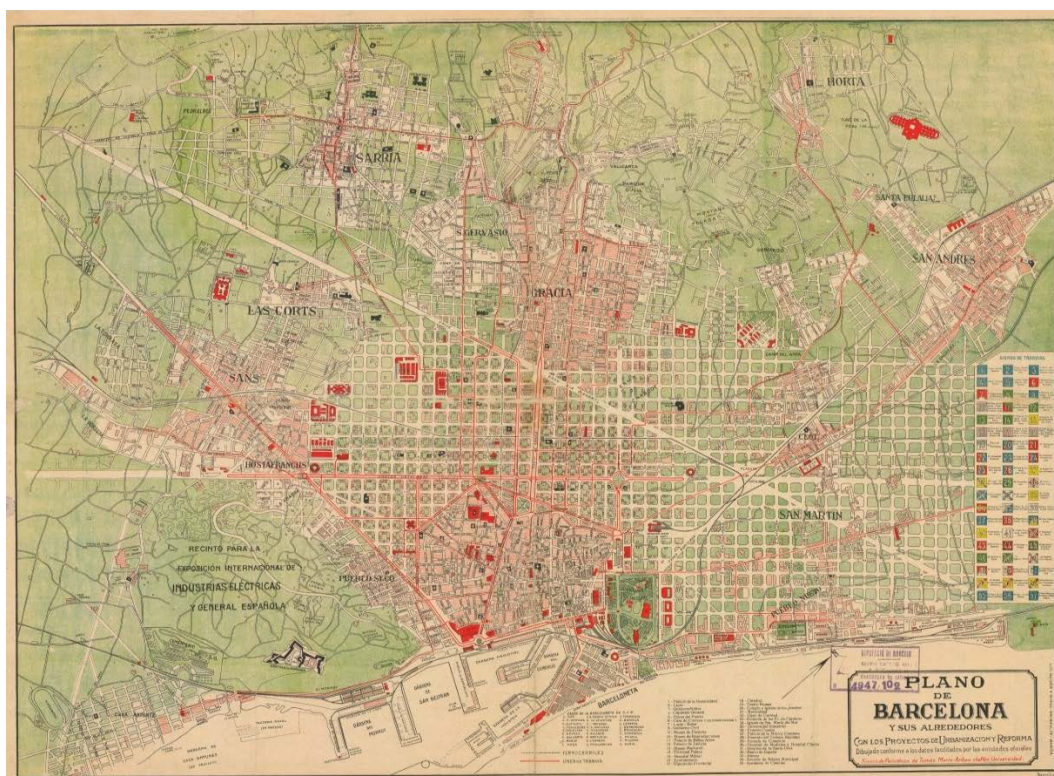


Figura 616. *Plano de Barcelona y sus alrededores con los proyectos de urbanización y reforma*, escala original 1:2.000 (ICC 1916).

35.- Ciudad de Barcelona con su llano y alrededores (figura 617).

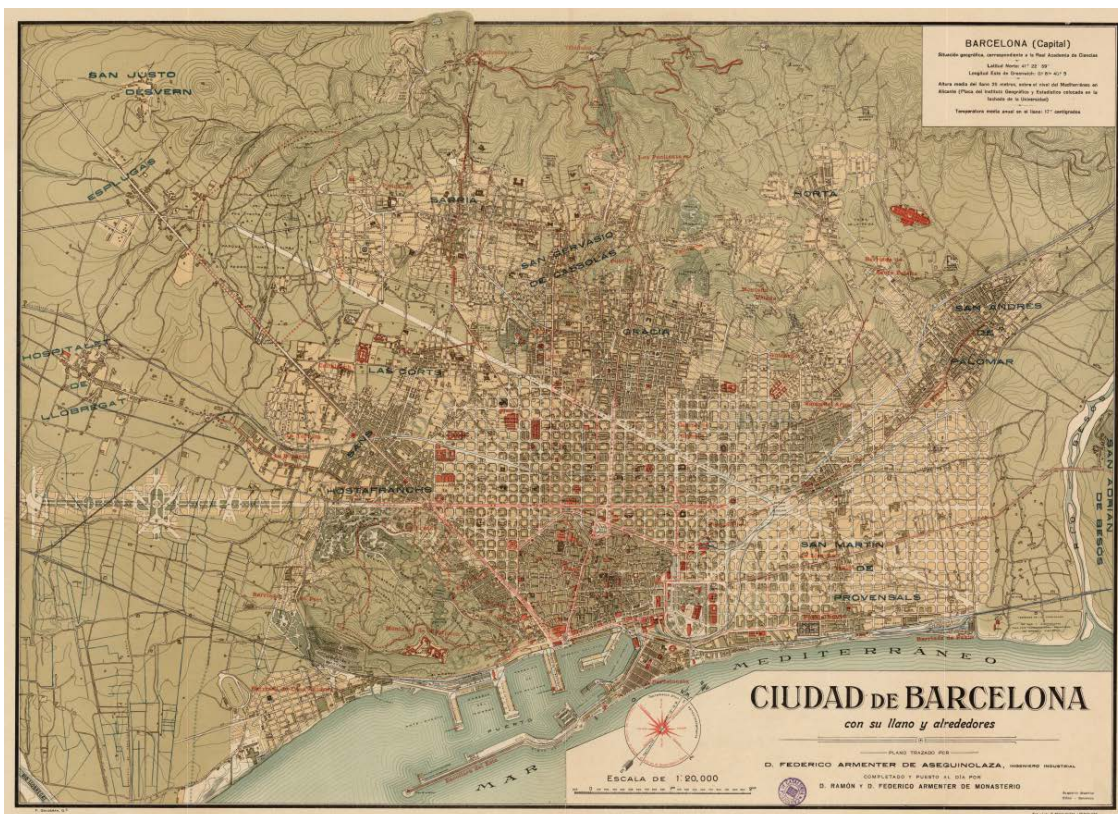


Figura 617. Ciudad de Barcelona con su llano y alrededores, escala original 1:20.000 (ICC 1920).

36.- Plano general de Barcelona (figura 618).

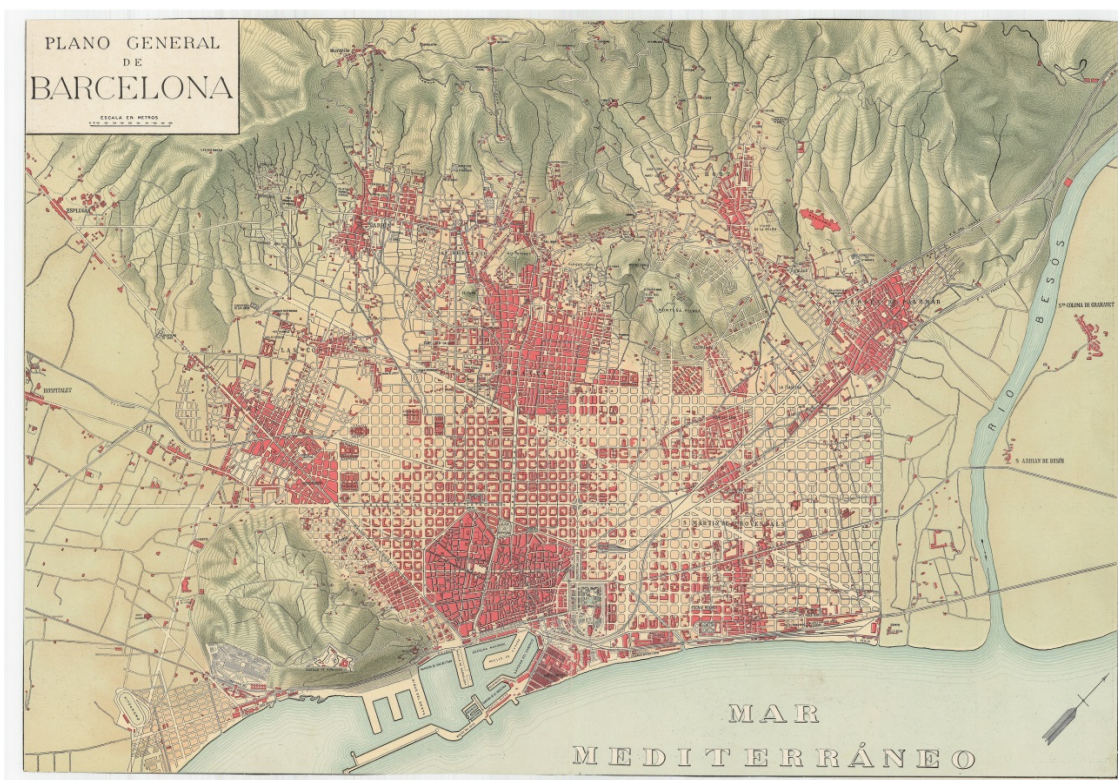


Figura 618. Plano general de Barcelona, escala original 1:30.000 (ICC 1920).

37.- *Plano general de Barcelona* (figura 619).

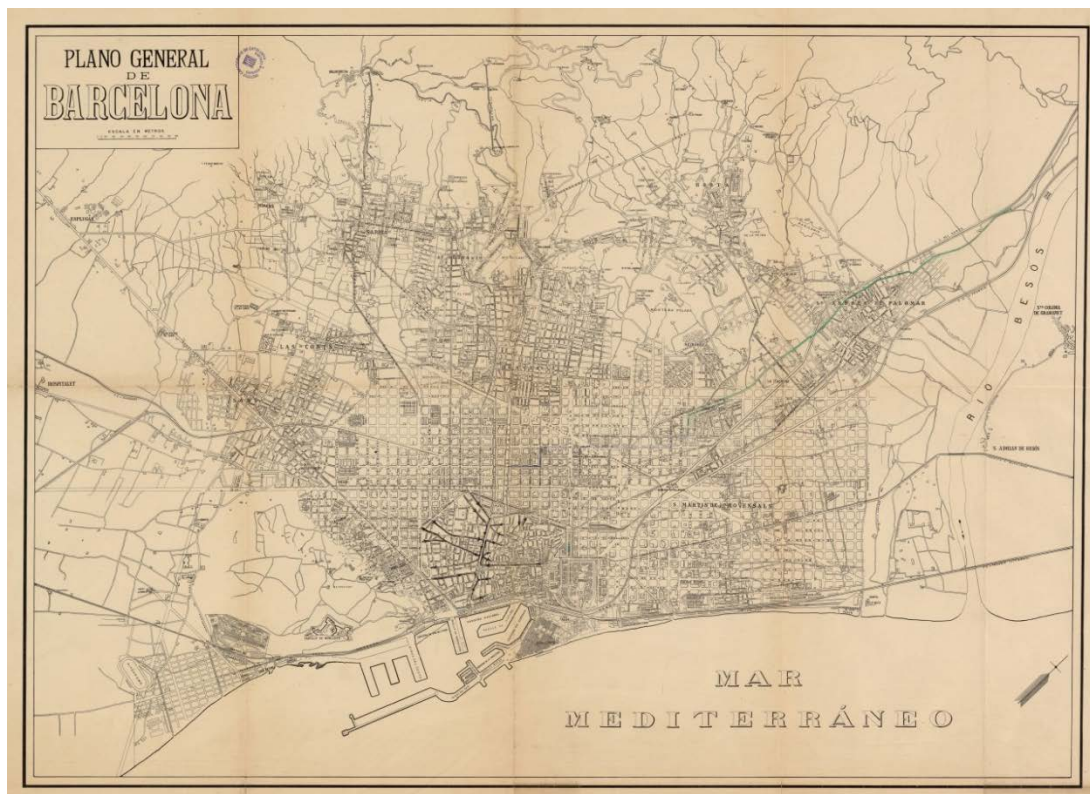


Figura 619. *Plano general de Barcelona*, escala original 1:20.000 (ICC 1920 datació aproximada).

38.- *Plano general de Barcelona* (figura 620).

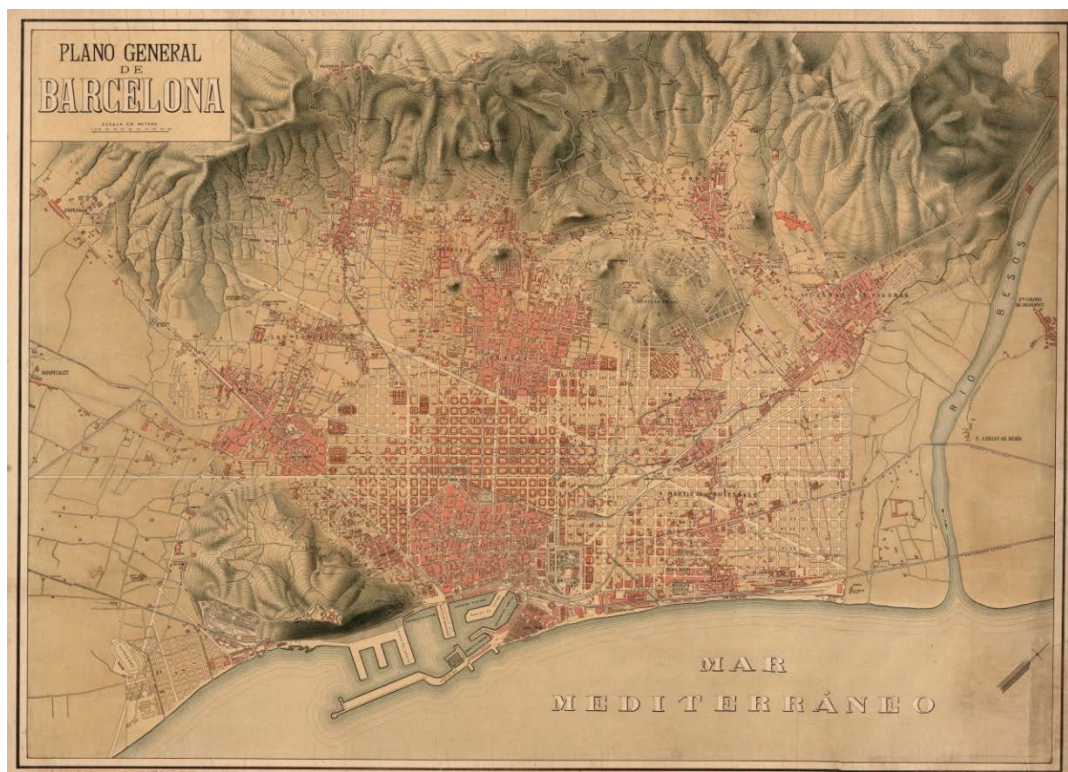


Figura 620. *Plano general de Barcelona*, escala original 1:20.000 (ICC 1920-1928 datació aproximada).

39.- Planos de población 1922-1923 Barcelona (figura 621)

Redactats per la Brigada Topogràfica d'Enginyers.



A



B

Figura 621. Planos de población, 1922-1923, Barcelona, Brigada Topográfica de Ingenieros, escala original 1:2.000; (A: Hoja 29.1 / B: Hoja 29.2), (AMHB 1926)

40.- Plano de la zona del Puerto Franco de Barcelona y terrenos adyacentes (figura 622)

Redactat a partir dels treballs de la Brigada Topogràfica d'Enginyers

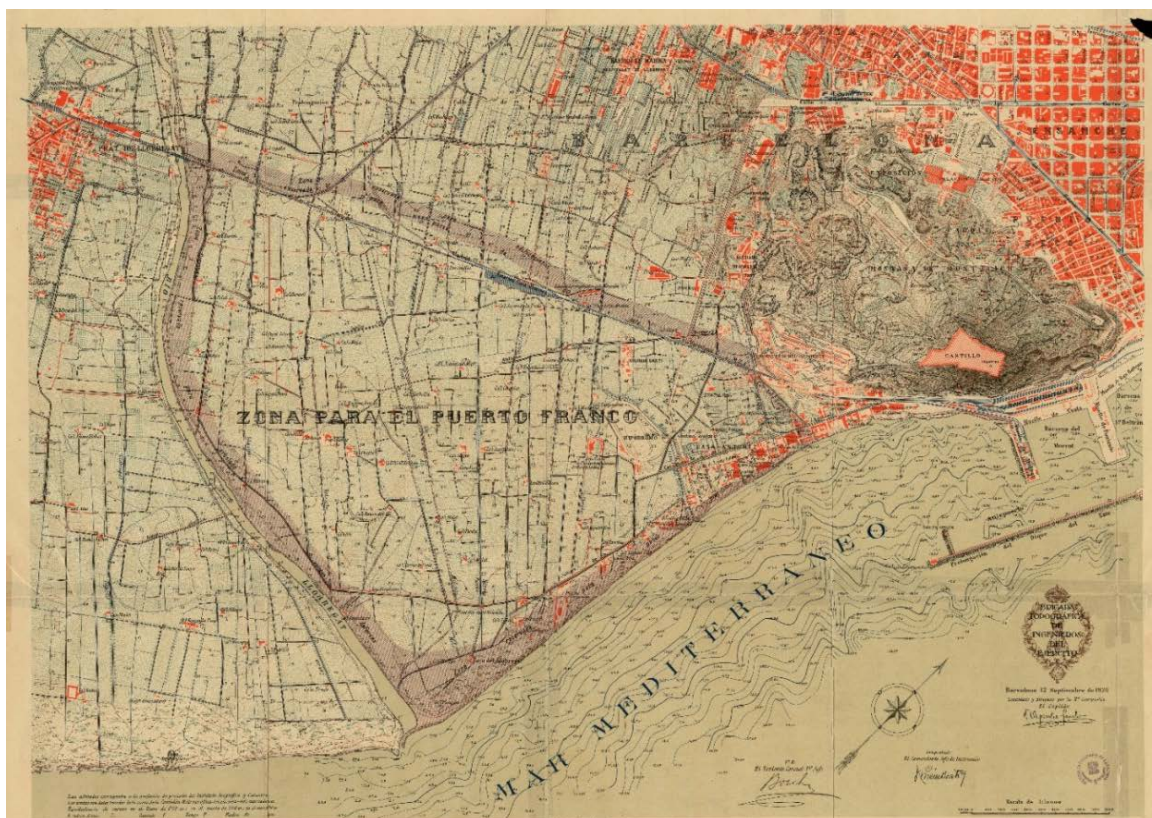


Figura 622. Plano de la zona del Puerto Franco de Barcelona y terrenos adyacentes. escala original 1:10.000 (AMHB 1926).

41.- Plànol parcel·lari de Barcelona (figura 623)

Redactat per l'enginyer militar Vicenç Martorell.

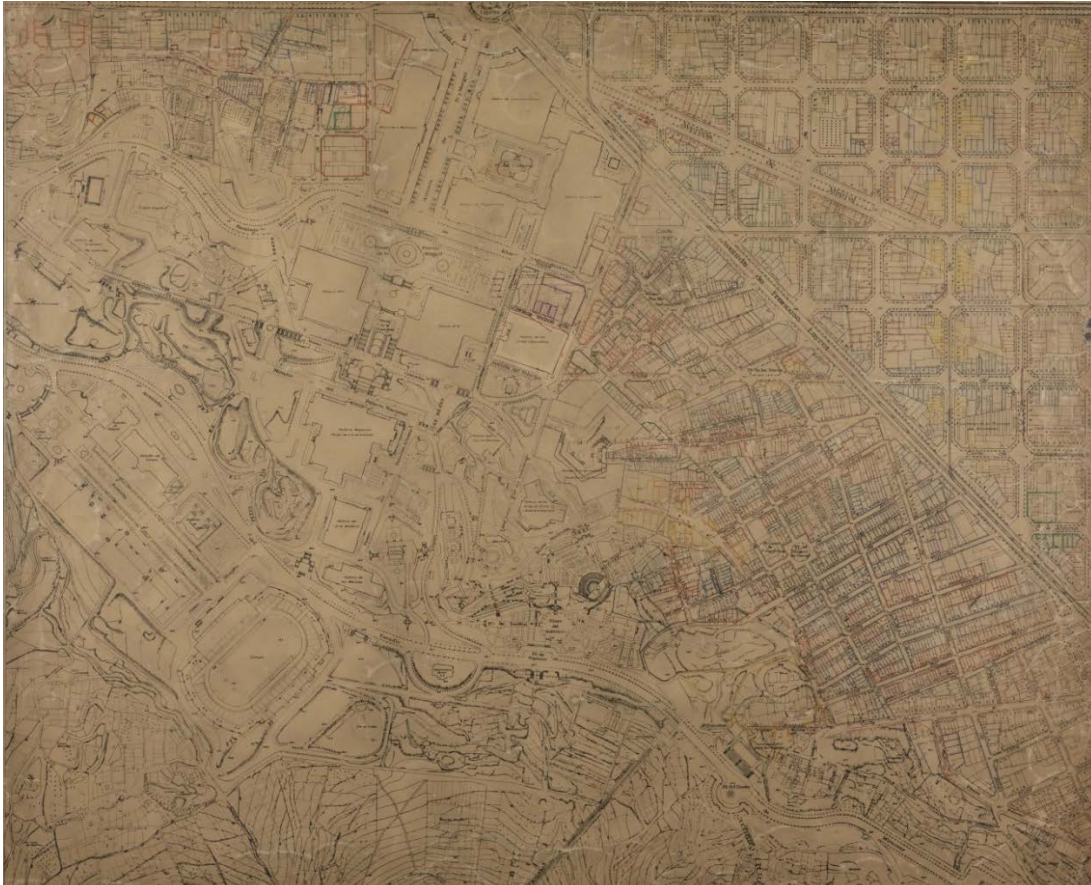
Va ser l'encarregat d'incorporar la informació parcel·laria al plànol a escala 1:5.000 que estava duent a terme l'exèrcit espanyol a través de la Brigada Topogràfica d'Enginyers.

Els Plànol a escala 1:200 i 1:500 coneguts com a Plànol Magistral, van passar a ser la base de tota la resta de plànols que es van redactar amb posterioritat.

Els treballs es van iniciar a l'any 1926 i van finalitzar deu anys més tard.

Per a portar-ho a terme, l'Ajuntament va crear el Cos especial de geòmetres³⁹⁰.

³⁹⁰ Podien efectuar els càlculs de camp i dibuixar-los al plànol, en portar a terme les tasques de topografia i delineació.



A



B

Figura 623. Plànol Parcel·lari de Barcelona, escala original 1:2.000: A: Martorell A1-1; B: Martorell B1-1 (AMHB 1935).

42.- *Plano de Barcelona* (figura 624)

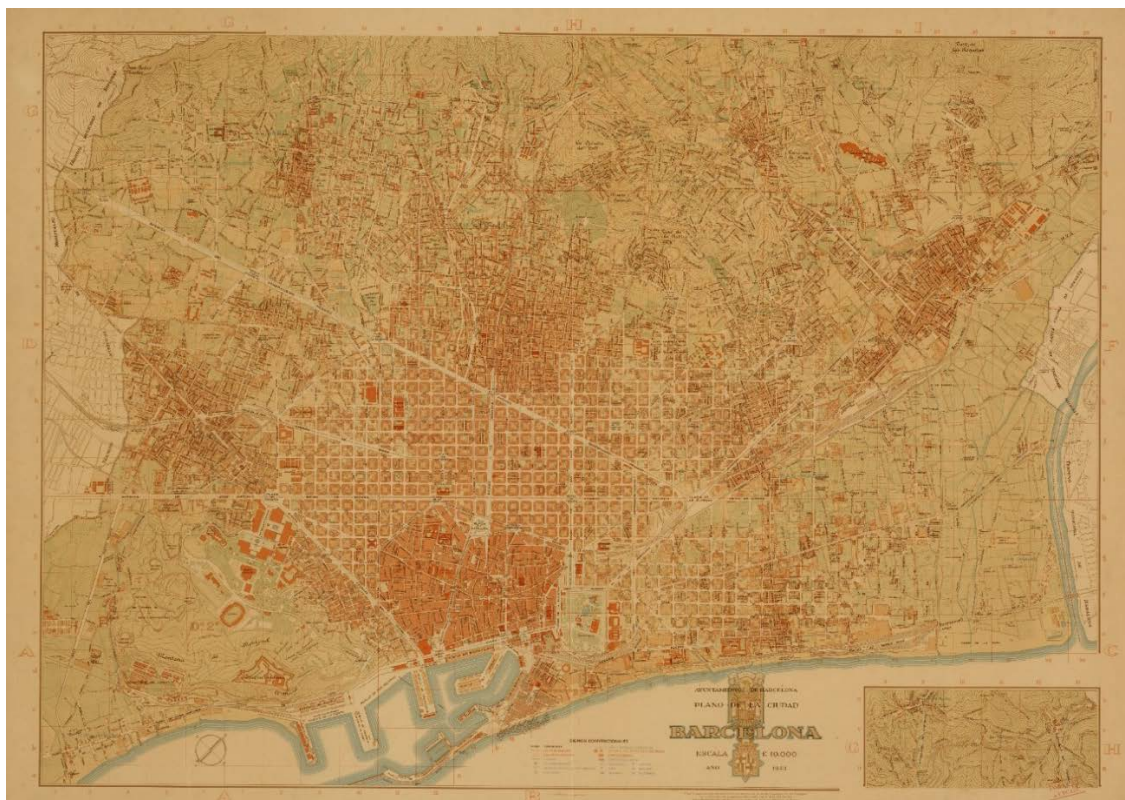


Figura 624. *Plano de Barcelona* (ICGC 1943).

43.- *Plano de Barcelona* (figura 625).



Figura 625. *Plano de Barcelona*, escala original 1:20.000 (ICGC 1947).

44.- Zonas del Plan de Ordenación de Barcelona (figura 626).

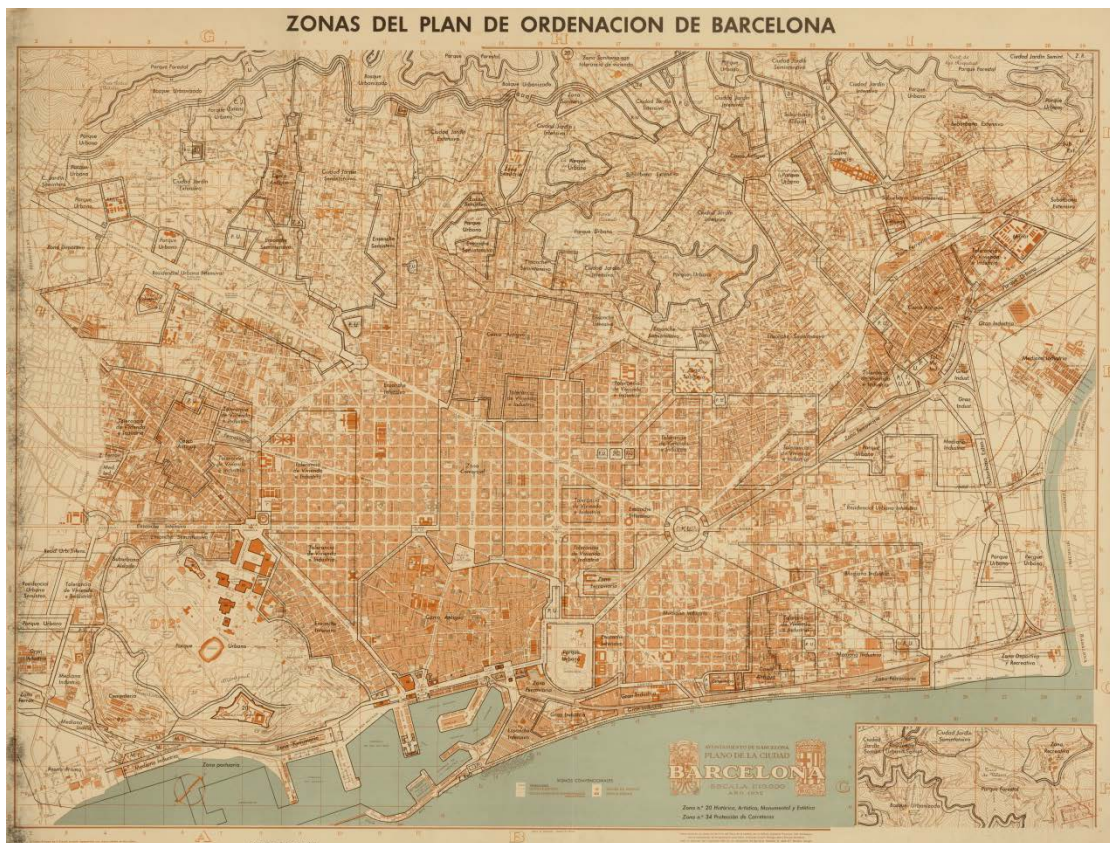


Figura 626. Zonas del Plan de Ordenación de Barcelona, escala original 1:10.000 (ICC 1953).

45.- Plano de la ciudad de Barcelona (figura 627).



Figura 627. Plano de la ciudad de Barcelona, escala original 1:10.000 (ICC 1958).

ANNEX J. DESCRIPCIÓ DETALLADA DEL CAMÍ DELS MOLERS I DEL CAMÍ DE LA CREU DELS MOLERS.

Passem a incorporar les dades obtingudes de l'anàlisi dels actuals carrers de les Pedreres i, carrer de la *Creu dels molers*, partint de la vinculació que ambdós presenten amb els traçats dels camins que històricament menaven a les pedreres de Montjuïc.

Ambdós inicien el seu recorregut a la cruïlla amb l'avinguda del Paral·lel, concretament en la plaça coneguda amb el nom dels Ocellets, en la que coincideixen el carrer de la Concòrdia (que ens portarà fins al carrer de les Pedreres) i, el carrer de la *Creu dels molers*.

La descripció que s'incorpora en ambdós casos és:

- Planimetria
- Topografia
- Descripció de l'itinerari
- Documentació fotogràfica.

En el cas de l'itinerari corresponent al carrer de les Pedreres, s'analitzen de manera detallada els desnivells significatius que s'observen entre l'accés als habitatges i la rasant actual del carrer, així com la presència d'un mur de 8 metres d'altura que interromp d'una manera sobtada el traçat estudiat.

Aquests itineraris són els que passem a descriure a continuació:

- Itinerari que discorre pel carrer actual anomenat de les Pedreres
- Itinerari que discorre pel carrer actual anomenat de la *Creu dels molers*.

En ambdós casos, tant la descripció del recorregut, com la seqüència fotogràfica, segueix el sentit ascendent cap a la muntanya de Montjuïc, concretament fins a la font del Gat, considerat el punt final del trajecte.

J.1 DESCRIPCIÓ DETALLADA DEL CAMÍ DELS MOLERS

Reconstrucció Fotogràfica del Traçat del *camí dels molers* des de l'actual plaça dels Ocellets fins a la font del Gat segons l'itinerari que discorre pel carrer de les Pedreres (figura 628).



Figura 628. Disposició en planta de la relació de fotografies corresponents a l'itinerari del *camí dels molers*, sobre ortofotomapa actual. Anotacions de l'investigador.

S'adjunta a continuació la descripció de l'itinerari d'acord amb l'enumeració indicada en la relació fotogràfica.

Ref	Descripció
1	Inici de l'itinerari en la plaça dels Ocellets situada a la cruïlla de l'avinguda del Paral·lel amb els carrers de Radas, Blai i <i>Creu dels molers</i> (de dreta a Esquerra)
2	Tram del carrer de Radas fins arribar a la confluència del carrer de la Concòrdia a l'altura de la plaça del Setge de 1714
3	Vista des de la plaça del Setge de 1714 i arribada a l'altura de la cruïlla amb el carrer Elkano
4	Seguim pel carrer de la Concòrdia. Tram comprès entre el carrer d'Elkano i el carrer de l'Olivera
5	Seguim pel carrer de la Concòrdia fins arribar a la cruïlla amb el carrer de l'Olivera on gira a la dreta
6	Seguim pel carrer de l'Olivera fins arribar a l'altura del carrer de les Pedreres on gira a l'esquerra
7	Inici del traçat pel carrer de les Pedreres. A mig camí s'observa la cruïlla amb el carrer de la Mare de Déu del Remei. El traçat continua recte, fins al final del carrer
8	Final del traçat pel carrer de les Pedreres a l'altura de la cruïlla amb el carrer de la França Xica
9	Travessant el carrer de la França Xica, recuperem de nou el traçat pel carrer de la Concòrdia
10	Vista del carrer de la Concòrdia des d'un punt situat a mitja alçada del carrer, es pot apreciar el mur del tram final, així com final l'existència de vegetació típica de Torrents i Rieres
11	Tram final del carrer de la Concòrdia en la que es pot apreciar el mur que talla

completament i de manera sobtada el carrer. La seva altura és de 8 metres i salva un desnivell d'aproximadament de 7 metres

12 Traçat aproximat de l'itinerari seguint per l'esplanada de la plaça Margarida Xirgu. A l'esquerra s'observa la part superior del mur del carrer Concòrdia. A la dreta l'actual Teatre Lliure de Montjuïc, antic Palau de l'Agricultura de l'Exposició Internacional de Barcelona de l'any 1929 celebrada a Montjuïc

13 Sortida de les instal·lacions del Teatre Lliure de Montjuïc enfilant-se pel Passeig de l'Exposició en sentit a la Font del Gat. Al fons a la dreta hi ha la cruïlla amb el Passeig de Santa Madrona

14 Final del tram, seguint pel Passeig de Santa Madrona, arribant a la Font del Gat des de la qual es pot accedir a la carretera de Montjuïc, seguint pel vial del passeig de Santa Madrona o, directament travessant els jardins de Laribal. En el primer cas, la pendent a superar és de l'ordre del 6% i, en el segon cas es triplica arribant al 18%.

15 Entrada a la Font del Gat.

A partir del Plànol Topogràfic a escala 1:5.000 de l'ICC, identifiquem les Cotes i les interdistàncies de l'itinerari que s'ha descrit (figura 629).

Amb les dades obtingudes del plànol anterior, calculem les pendents de cada tram, que s'adjunten en el Plànol següent (figura 630).

Les dades obtingudes posen de manifest un desnivell important que presenta el carrer de la Concòrdia en les proximitats de carrer de la França Xica, el qual ha estat objecte d'anàlisi. S'adjunta el Reportatge fotogràfic efectuat amb motiu de les diferents visites que s'han portat a terme (figura 631).

Aquest desnivell també es posa de manifest entre els carrers de les Pedreres i el carrer de la França Xica, el qual es posa de manifest d'una manera molt significativa observant el desnivell existent entre l'accés als habitatges i la rasant del carrer. S'adjunta el Reportatge fotogràfic efectuat (figura 632).

Per acabar, s'adjunta el reportatge fotogràfic corresponent a la presència del mur de 8 m. d'altura que interromp d'una manera sobtada el traçat del carrer de la Concòrdia (figura 633).

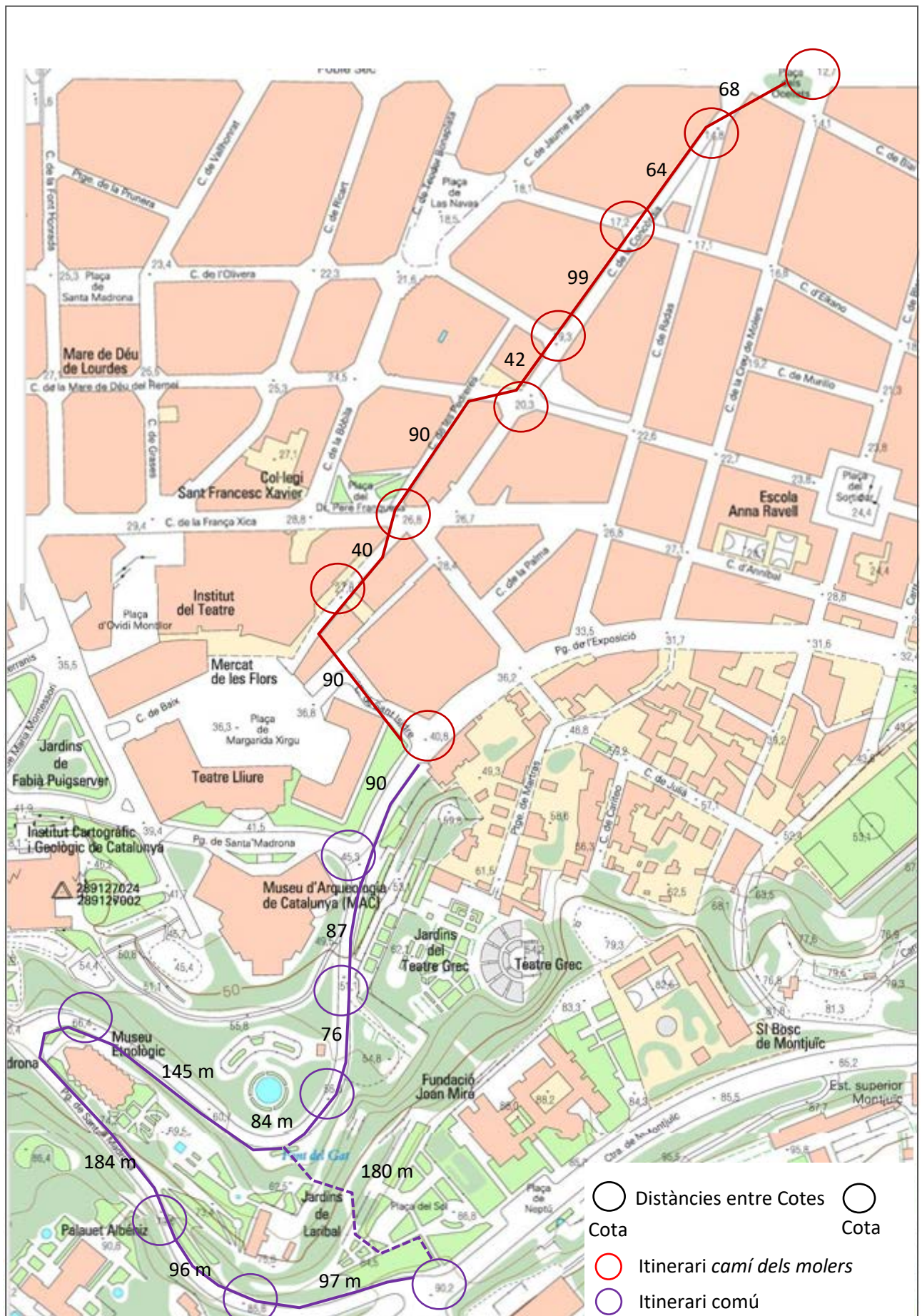


Figura 629. Cotes i distàncies de l'itinerari del *camí dels molers* sobre plànol topogràfic actual (ICGC, anotacions de l'investigador).

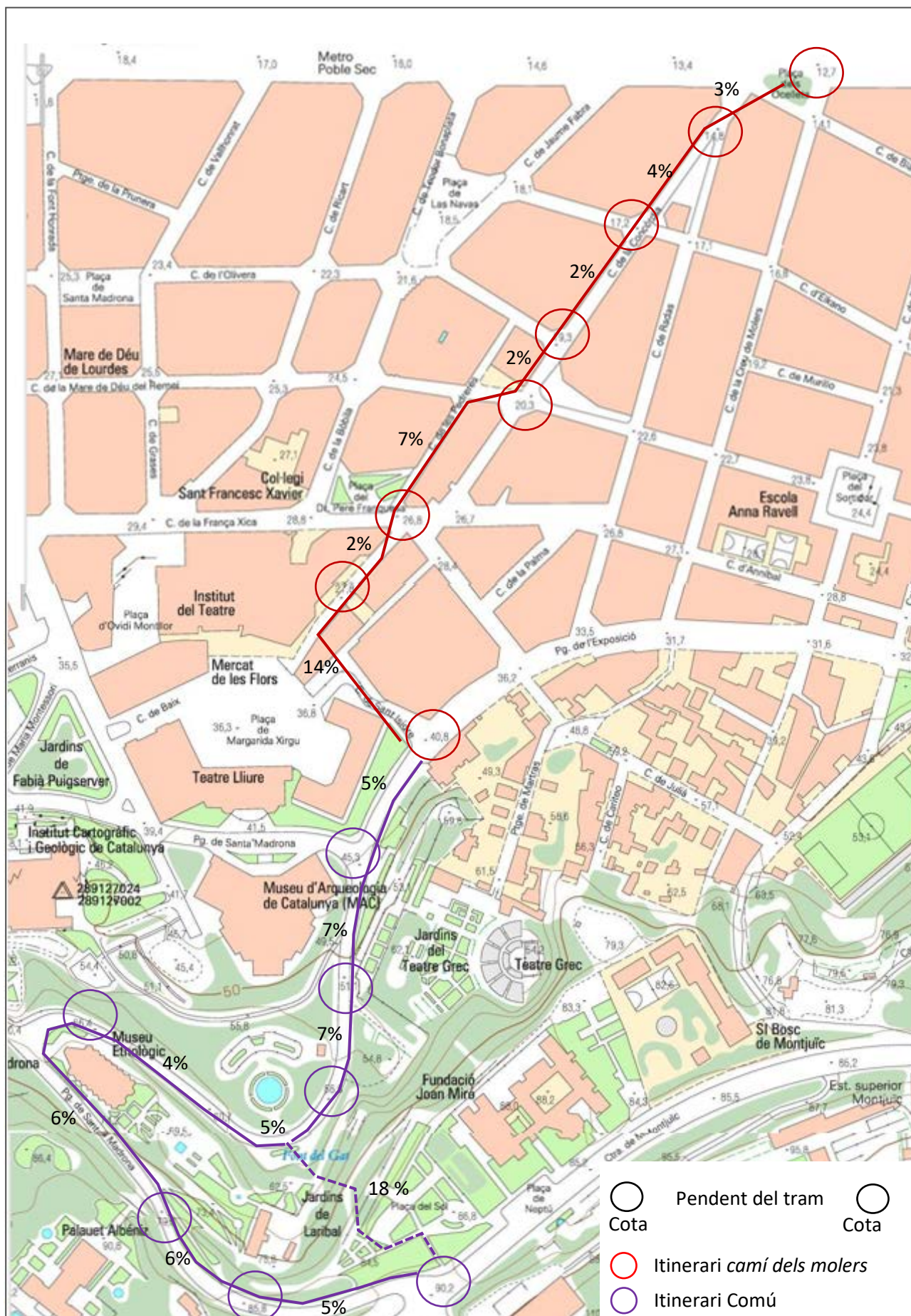


Figura 630. Cotes i Pendents entre trams de l'itinerari del camí dels molers sobre plànol topogràfic actual (ICGC, anotacions de l'investigador).



A Sentit de l'escorrentia del carrer de la Mare de Déu del Remei cap al carrer de la Concòrdia



B Sentit de l'escorrentia del carrer Magalhaes cap al carrer de la Concòrdia



C Punt de confluència de l'escorrentia dels carrers Mare de déu del Remei, i carrer de Magalhaes, amb el carrer de la Concòrdia



D Carrer de la Concòrdia es pot observar el desnivell important en aquest tram comprès entre el carrer Mare de Déu del Remei i el carrer de la França Xica.



E Desnivell del carrer de la Concòrdia



F Salvat el desnivell amb les escales i rampa resta encara un tram de pendent significativa.

Figura 631. Reportatge fotogràfic del desnivell del Carrer de la Concòrdia a l'altura del carrer de la França Xica (fotografies i anotacions de l'investigador, 2019).



A

Cruïlla dels carrers de la Concòrdia i de la França Xica. Vista en sentit aigües avall.



B

Detall de l'accés als edificis situats a la cruïlla del carrer de la França Xica amb el carrer de la Concòrdia



C

Detall del desnivell existent



D

Alineació del carrer de la Concòrdia seguint el traçat en sentit aigües amunt.



E

Edifici confrontant a l'anterior cruïlla carrer de la França Xica amb carrer de les Pedreres.



F

Detall del desnivell existent entre el carrer de la França Xica i el carrer de Lles Pedreres, més suau que el tram paral·lel pel carrer Concòrdia.

Figura 632. Reportatge fotogràfic del desnivell dels accessos als edificis situats a la cruïlla dels carrers de la Concòrdia i de les Pedreres respecte al carrer de la França Xica (fotografies i anotacions de l'investigador, 2019).



A

Vista 1. Darrer tram del carrer de la Concòrdia des de la cruïlla amb el carrer de la França Xica



B

Vista 2. Inici del darrer tram del carrer de la Concòrdia.



C

A mig camí podem observar en la parcel·la la pendent des del carrer paral·lel (carrer de la Concepció) per tant ens trobem al bell mig de la llera de l'antic torrent de la Font del Gat.



D

Avançant cap al final del carrer podem observar la presència de plantes característiques de marge fluvial.



E

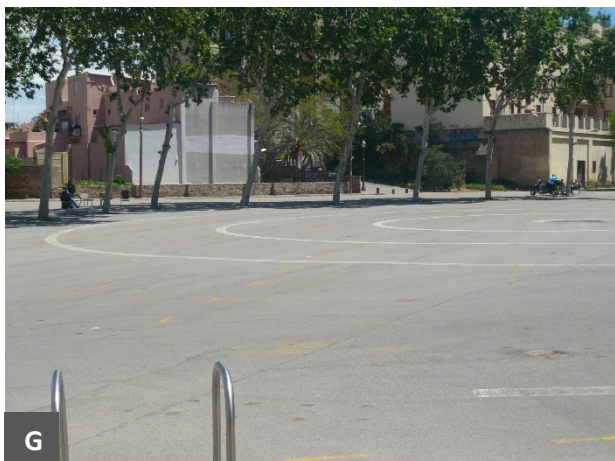
mur del final del tram del carrer de la Concòrdia.



F

Detall del mur, a sobre es pot observar l'edifici del Teatre Lliure de Montjuïc situat a la plaça Margarida Xirgu.

Figura 633. Vistes del carrer de la Concòrdia en el seu tram final interromput pel mur de sosteniment de l'esplanada superior de la plaça Margarida Xirgu (fotografies de l'investigador, 2019).



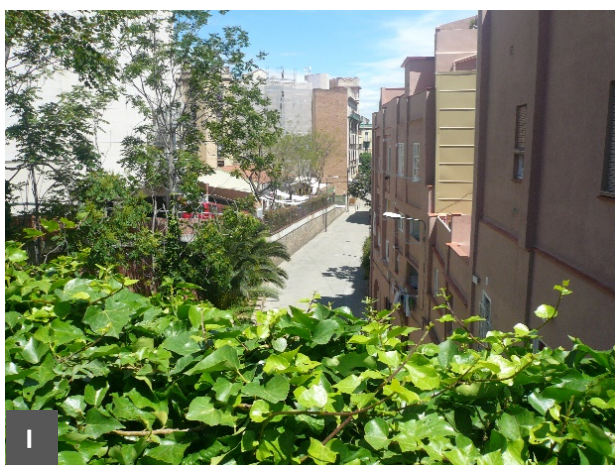
G

Vista de la plaça Margarida Xirgu. Al fons el mur



H

Detall del mur al fons



I

Carrer de la Concòrdia des de la capçalera del mur



J

Al fons la cruïlla del carrer de la Concòrdia amb el carrer de la França Xica



K

Vista oposada traçat del camí aigües amunt



L

Palau de l'Agricultura (avui Teatre Lliure de Montjuïc) construït amb motiu de l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929 juntament amb el mur i l'esplanada avui plaça Margarida Xigu.

Figura 633. Vistes del carrer de la Concòrdia en el seu tram final interromput pel mur de sosteniment de l'esplanada superior de la plaça Margarida Xirgu (fotografies de l'investigador, 2019).

J.2 DESCRIPCIÓ DETALLADA DEL CAMÍ DE LA CREU DELS MOLERS

Reconstrucció Fotogràfica del Traçat del *camí dels molers* des de l'actual plaça dels Ocellets fins a la Font del Gat segons l'itinerari que discorre pel carrer de la *Creu dels molers* (figura 634).

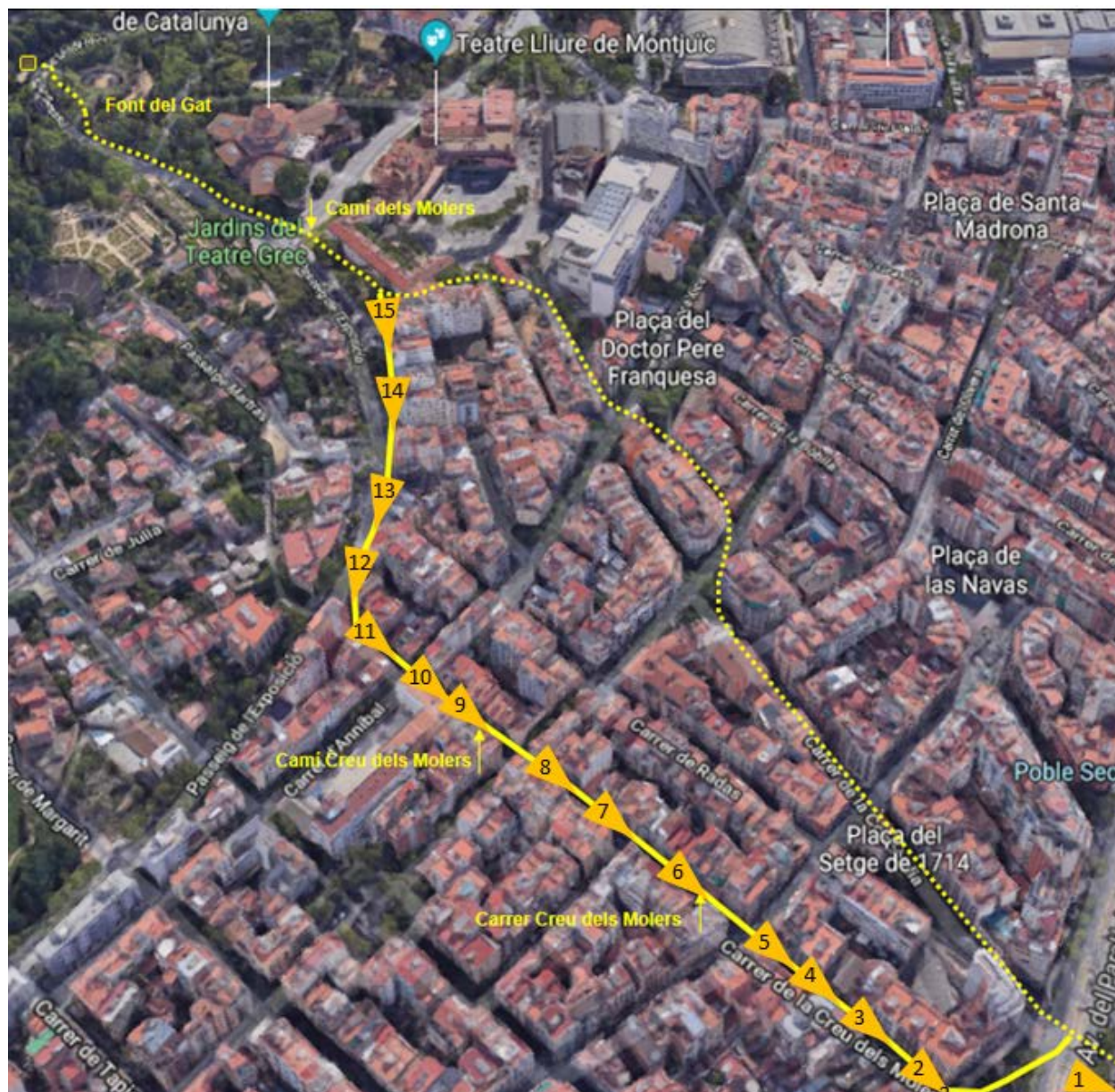


Figura 634. Disposició en planta de la relació de fotografies corresponents a l'itinerari del *camí de la creu dels molers*, sobre ortofotomapa actual. Anotacions de l'investigador.

S'adjunta a continuació la descripció de l'itinerari d'acord amb l'enumeració indicada en la relació fotogràfica.

Ref	Descripció
1	Inici de l'itinerari en la plaça dels Ocellets situada a la cruïlla de l'avinguda del Paral·lel.
2	Vista en detall des de la plaça dels Ocellets. En front el carrer de la <i>Creu dels molers</i> , a l'esquerra el carrer Blai. La plaça dels Ocellets queda a la dreta.
3	El carrer de la <i>Creu dels molers</i> tot just sortint de la plaça dels Ocellets.
4	Traçat recte del Carrer de la <i>Creu dels molers</i> en el seu tram inicial, entre la plaça dels Ocellets i la cruïlla amb el carrer d'Elkano.
5	Seguint amb el traçat pel carrer de la <i>Creu dels molers</i> , ens aproximem a la cruïlla amb el carrer d'Elkano.
6	Superada la cruïlla amb el carrer d'Elkano, continuem recte. Arribem a la confluència amb el carrer Murillo a l'esquerra, seguim avançant recte pel carrer de la <i>Creu dels molers</i> .
7	Superada la confluència amb el carrer Murillo, seguim avançant fins arribar a les proximitats de la cruïlla amb el carrer de Magalhaes.
8	Cruïlla carrer del carrer de la <i>Creu dels molers</i> amb el carrer Magalhaes.
9	Continuem pel carrer de la <i>Creu dels molers</i> fins arribar a la cruïlla amb el carrer de la França Xica.
10	Cruïlla carrer de la <i>Creu dels molers</i> amb el carrer de la França Xica.
11	Seguim pel carrer de la <i>Creu dels molers</i> , fins arribar a la Intersecció amb l'avinguda del Passeig de l'Exposició on girarem a la dreta.

12 Continuació de l'itinerari per l'actual Passeig de l'Exposició.

13 Continuem pel carrer de l'Exposició.

14 Tram final del Passeig de l'Exposició.

15 Confluència amb el Passeig de Santa Madrona a l'altura del Teatre Lliure de Montjuïc.

en aquesta confluència, l'itinerari que discorre pel carrer actual anomenat de la *Creu dels molers* coincideix amb l'itinerari que discorre pel carrer de les Pedreres, és a dir, continua el seu traçat pel Passeig de Santa Madrona fins arribar a l'altura de la Font del Gat des d'on s'accedeix a l'antic camí de València, a l'altura de l'actual avinguda de l'Estadi.

Com podem observar tot seguit, la reconstrucció del *camí de la Creu dels molers* és relativament senzilla pel fet d'haver-se conservat el seu traçat, no tant sols pel propi carrer sinó també en allò que fa referència al seu tram final, en el que, en haver dissenyat la urbanització de la zona seguint aquest camí consolidat, ha permès de recuperar-lo en la seva pràctica integritat.

En aquest itinerari, també s'han identificat les Cotes i les interdistàncies a partir del Plànol Topogràfic a escala 1:5.000 de l'ICC (figura 635), així com les pendents de cada tram (figura 636).

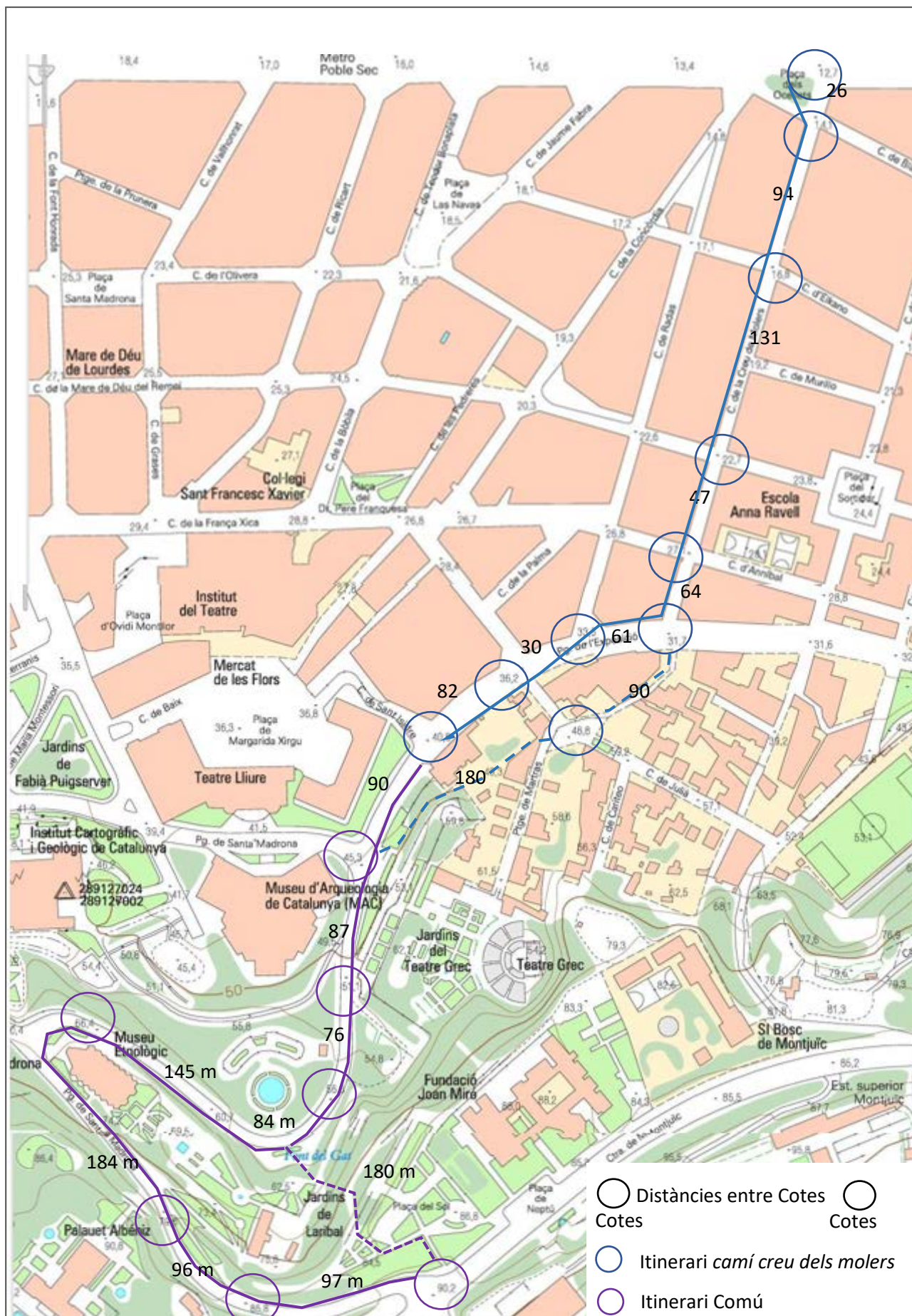


Figura 635. Cotes i distàncies entre trams de l'itinerari del camí de la creu dels molers sobre plànol topogràfic actual (ICGC, anotacions de l'investigador).

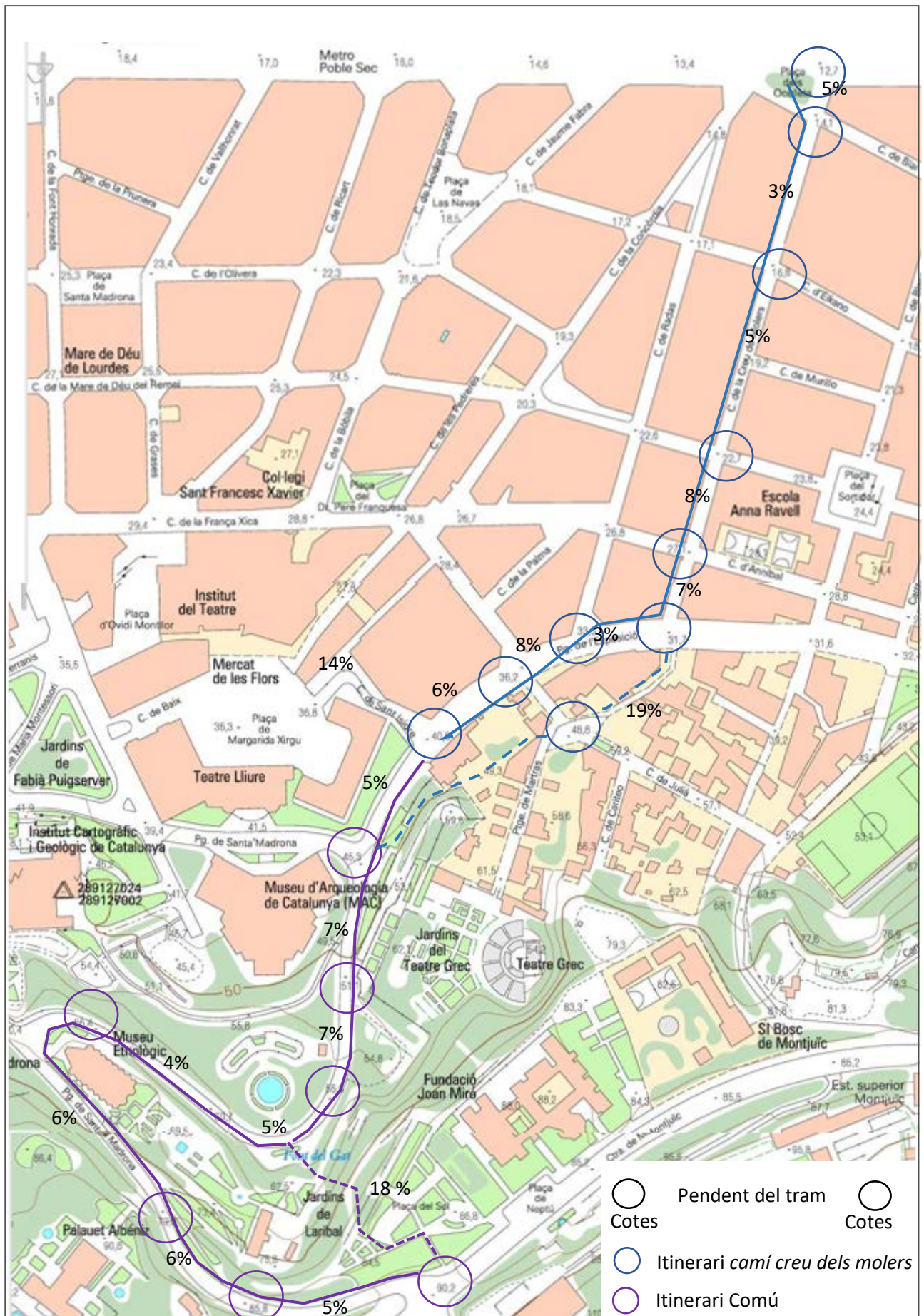


Figura 636. Cotes i Pendents entre trams de l'itinerari del camí de la creu dels molers sobre plànol topogràfic actual (ICGC, anotacions de l'investigador).

J.3 ANÀLISI CONJUNTA

S'adjunta la superposició d'ambdós itineraris (figures 637 i 638).

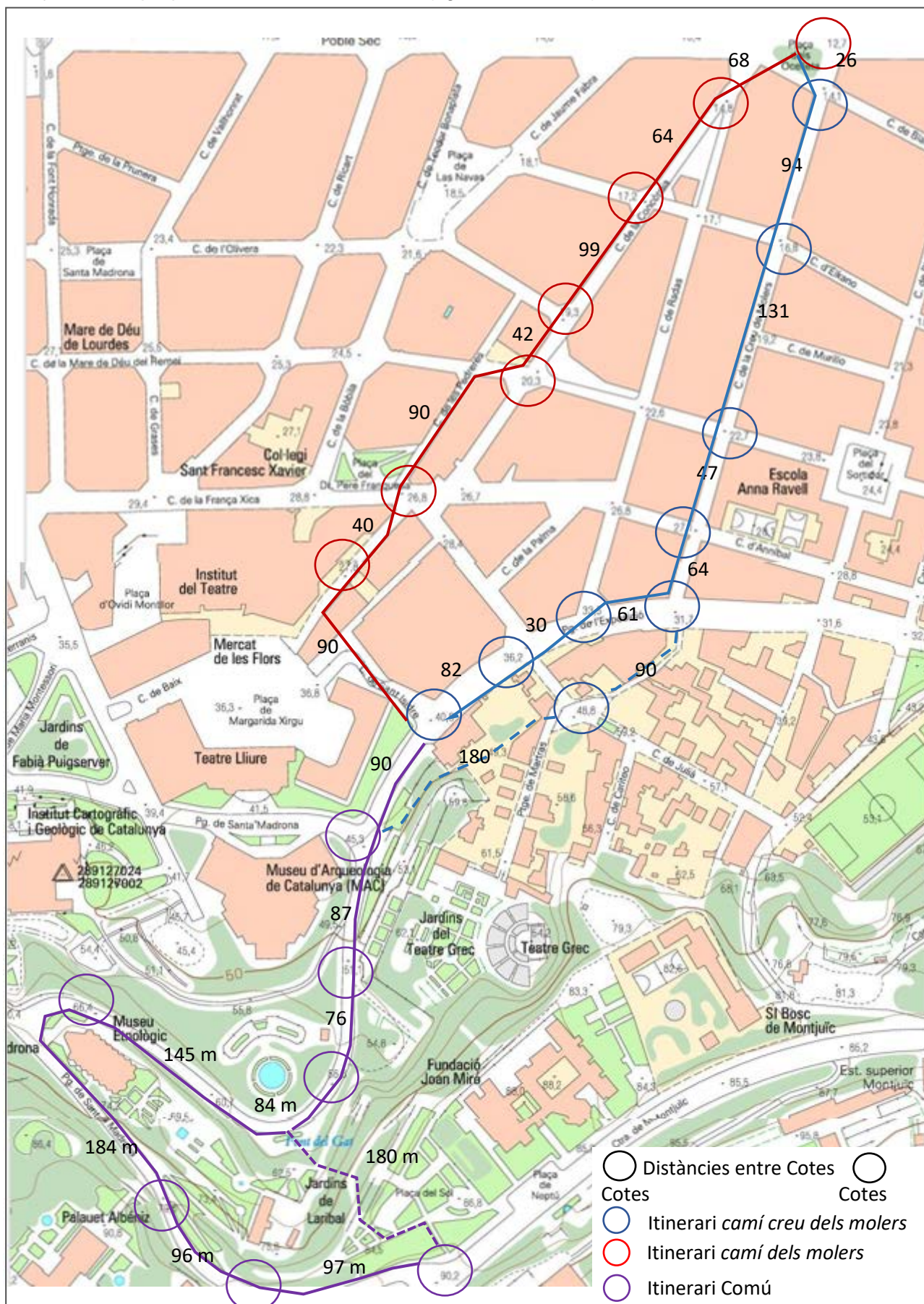


Figura 637. Cotes i distàncies entre trams dels itineraris dels *camins dels molers* i de *la creu dels molers* sobre plànol topogràfic actual (ICGC, anotacions de l'investigador).

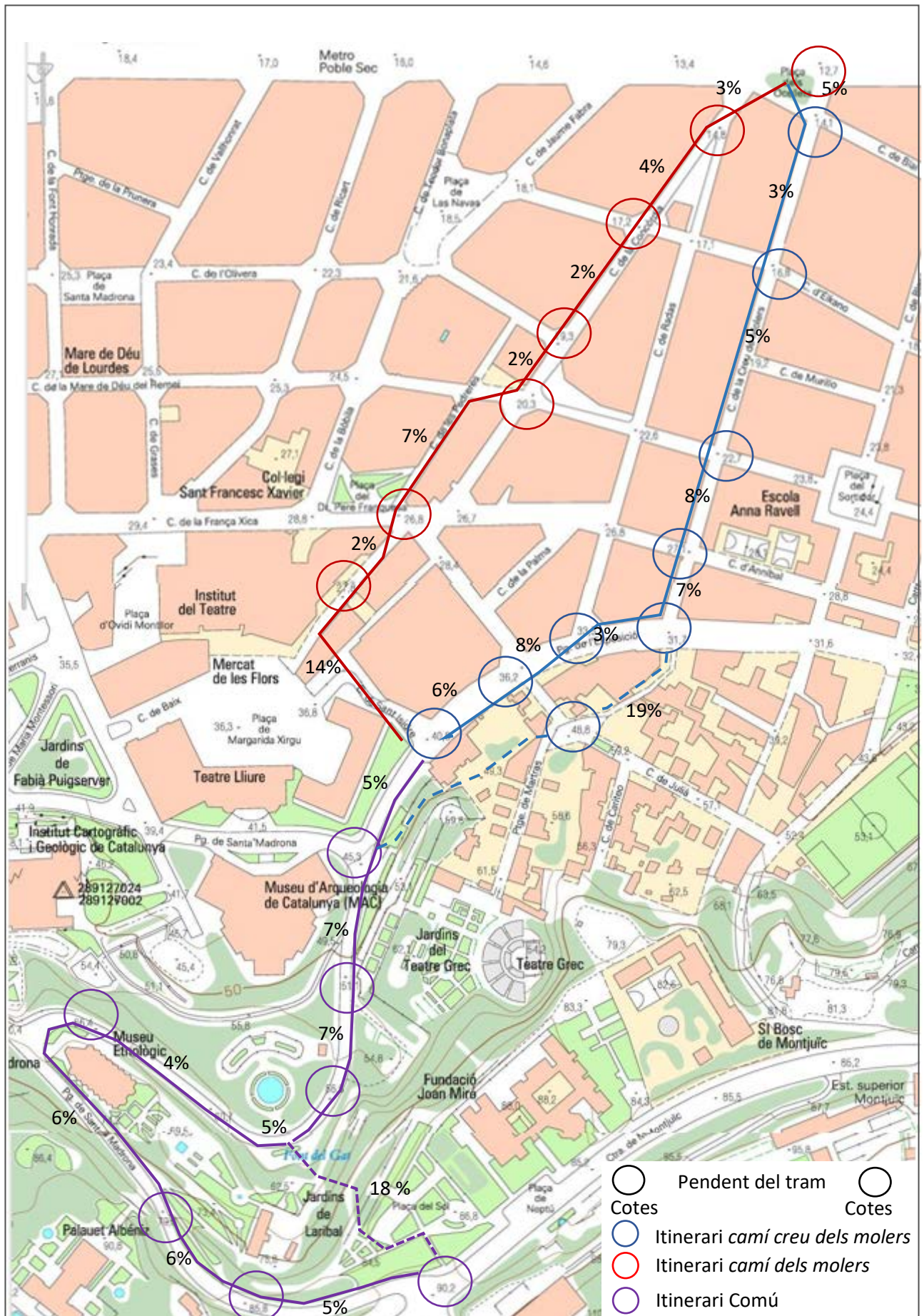


Figura 638. Cotes i Pendents entre trams dels itineraris dels camins dels molers i de la creu dels molers sobre plànol topogràfic actual (ICGC, anotacions de l'investigador).

ANNEX K. SEGREGACIÓ DE LA FINCA DE LA CASA DELS MOLERS.

K.1 Expedient Q100. Marqués del Duero,115 (1922)

Arxiu. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona

Fons. AMCB1-001 Ajuntament de Barcelona

Número d'expedient

Fo-2212/1921

Codi de classificació

Q127 OBRES MAJORS

Títol

Marqués del Duero,115

Tipus de document

Textual

Data inicial

01/01/1922 - 31/12/1922

Condicions d'accés

Exclòs de consulta per motius de conservació

Cota

Dipòsit d'aïllament

Signatura topogràfica

7 - 7 - 7 - C - 7777

Arxiu

Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona

Documentació que s'incorpora en el present Annex.

De la totalitat de l'expedient, s'incorpora la documentació que fa referència als treballs del trasllat de maquinària propietat de l'empresa Industria Bolsera,SA, des de les seves instal·lacions situades al carrer Blay 67 a les instal·lacions (també de la seva propietat), situades al carrer Marqués del Duero, 115 (figures 639 i 640).

Sección de Fomento
Negociado de Obras (particulares)

H. Sr.

Vista la instancia de la S. A. "Industrial Bolsera"

solicitando permiso para trasladar un electro-motor de la casa n.º 67 de la calle de Blay, al n.º 115 de la calle del Marqués del Duero,

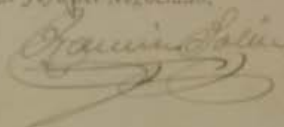

y visto así mismo los informes emitidos respectivamente por la Sección 1.ª de la Inspección Industrial y el Negociado de Impuestos Municipales Grupo 4.ª.

El Negociado de Obras (particulares) es de parecer que procede conceder el permiso instado mediante las condiciones propuestas por la precitada dependencia facultativa en su informe.

Barcelona 7 de Junio de 1922

A El Jefe del Negociado,

V.º B.º
El Jefe de la Sección,

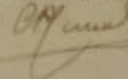


Comisión de Gobierno—Junta del día 7 de Junio de 1922

De conformidad con el informe del Negociado se acuerda proponer a la Alcaldía la concesión del permiso.

P. A. de la C.

El Secretario,



Decreto

Barcelona 7 de Junio de 1922

Cumplase lo propuesto.

El Alcalde,



Figura 639. Comunicat de l'expedient Fo-2212 en el que s'indica el trasllat de maquinària propietat de l'empresa Industria Bolsera, SA, des de les seves instal·lacions situades al carrer Blay, 67 a les instal·lacions situades al carrer Marqués del Duero, 115 (AMCB 1922).

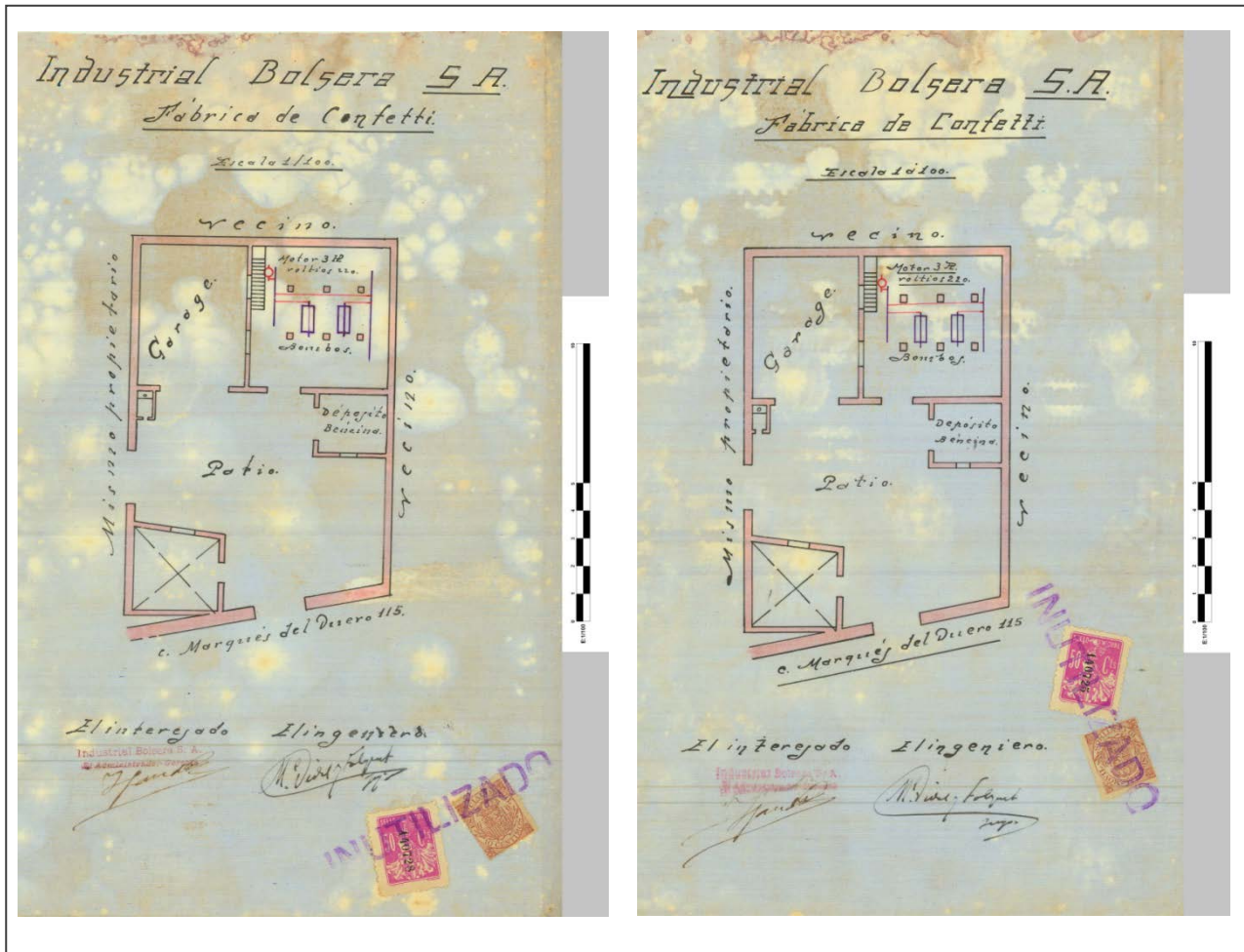


Figura 640. Plànols corresponent a l'expedient Fo-2212 en el que s'indica la seva ubicació situada al carrer Marqués del Duero, 115 (AMCB 1922).

K.2 Expedient Q100. Plaça de Francesc Layret i Calabria (1932)

Arxiu. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona

Fons. AMCB1-001 Ajuntament de Barcelona

Número d'expedient

Eix-52460/1932

Codi de classificació

Q127 OBRES MAJORS

Títol

Plaça de Francesc Layret i Calabria

Tipus de document

Textual

Data inicial

01/01/1932 - 31/12/1932

Condicions d'accés

Exclòs de consulta per motius de conservació

Cota

Dipòsit d'aïllament

Signatura topogràfica

7 - 7 - 7 - C - 7777

Arxiu

Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona

Documentació que s'incorpora en el present Annex.

De la totalitat de l'expedient, s'incorpora la documentació que fa referència a la sol·licitud d'obres de reforma a l'habitatge situat al xamfrà del carrer Layret amb el carrer Calabria (figures 641 a 644).

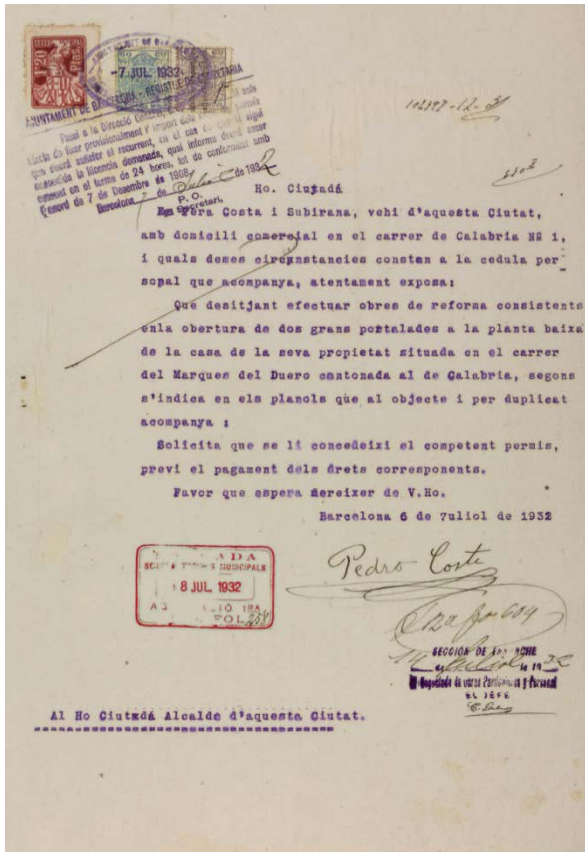


Figura 641. Document corresponent a l'expedient Eix-52460/1932 en el que es sol·liciten les obres de reforma a la finca situada al xamfrà del carrer Layret amb el carrer Calàbria (AMCB 1932).

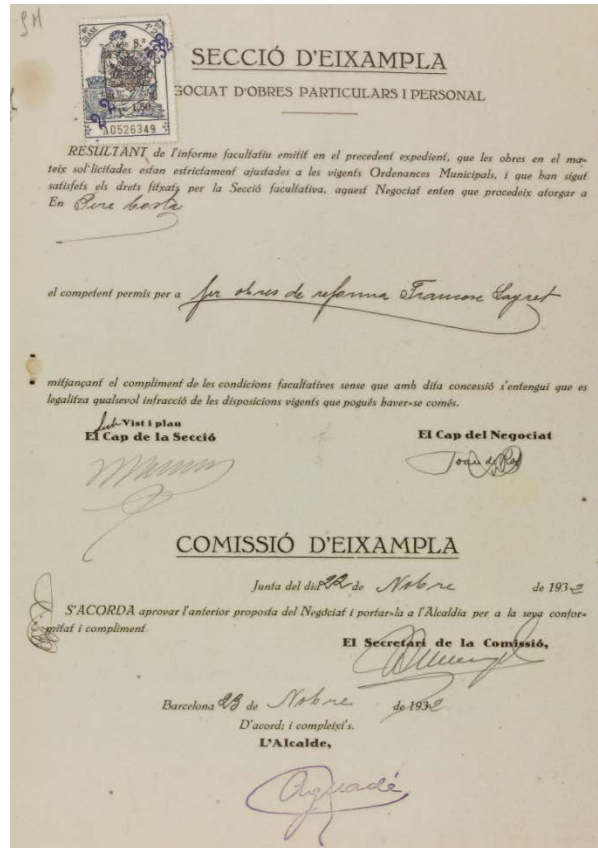


Figura 642. Aprovació de les obres corresponent a l'expedient Eix-52460/1932 (AMCB 1932).

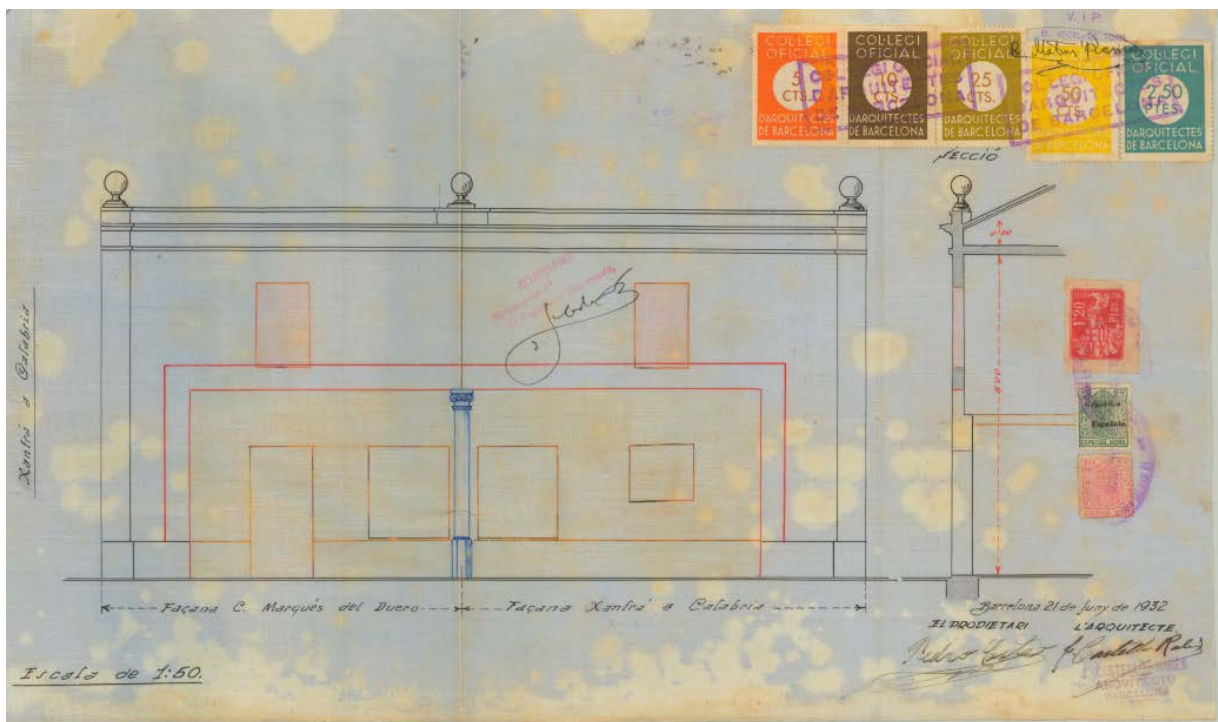


Figura 643. Plànol de la secció de l'edificació prevista construir amb indicació de les façanes del Carrer Marquès del Duero i del carrer Calàbria (AMCB 1932).

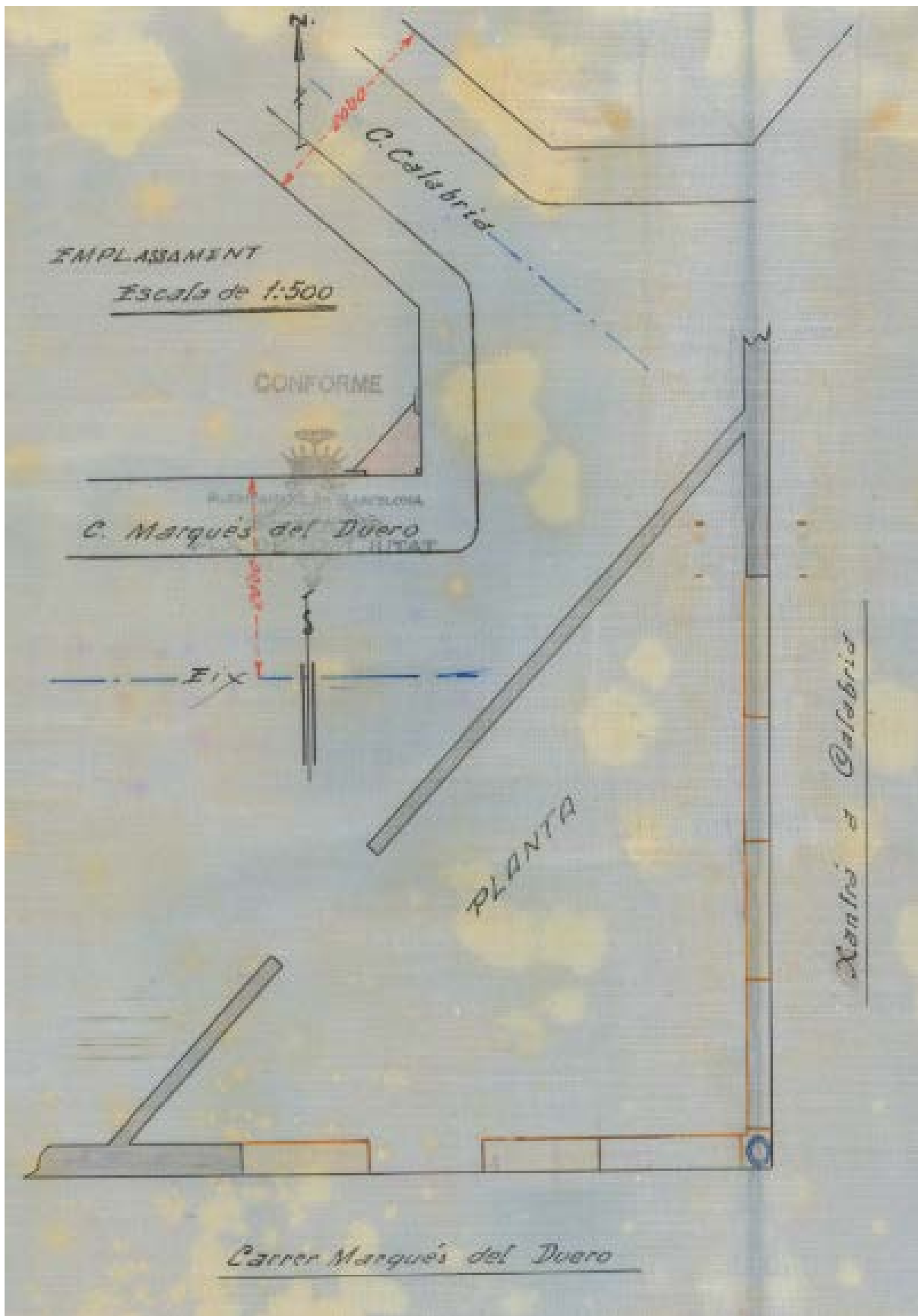


Figura 644. Plànol en planta de l'edificació prevista construir en el xamfrà dels carrers Marquès del Duero amb Calàbria (AMCB 1932).

K.3 Expedient Q100. Avinguda Francesc Layret, 132 Bis (1935)

Arxiu. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona

Fons. AMCB1-001 Ajuntament de Barcelona

Número d'expedient

Eix-62744/1935

Codi de classificació

Q127 OBRES MAJORS

Títol

Avinguda Francesc Layret 132 Bis. Construir Casa.

Tipus de document

Textual

Productor

Comissió de l'Eixample / Productor

Data inicial

01/01/1935 - 31/12/1935

Resum general

xx

Notes d'identificació

CD 408

Signatura topogràfica

1 - 00 - D - 07 - 00 - C - 5462

Arxiu

Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona

Documentació que s'incorpora en el present Annex.

De la totalitat de l'expedient, s'incorpora la documentació que fa referència als plànols de l'edificació prevista construir en el xamfrà del carrer Francesc Layret amb el carrer Parlament (figures 645 a 647).

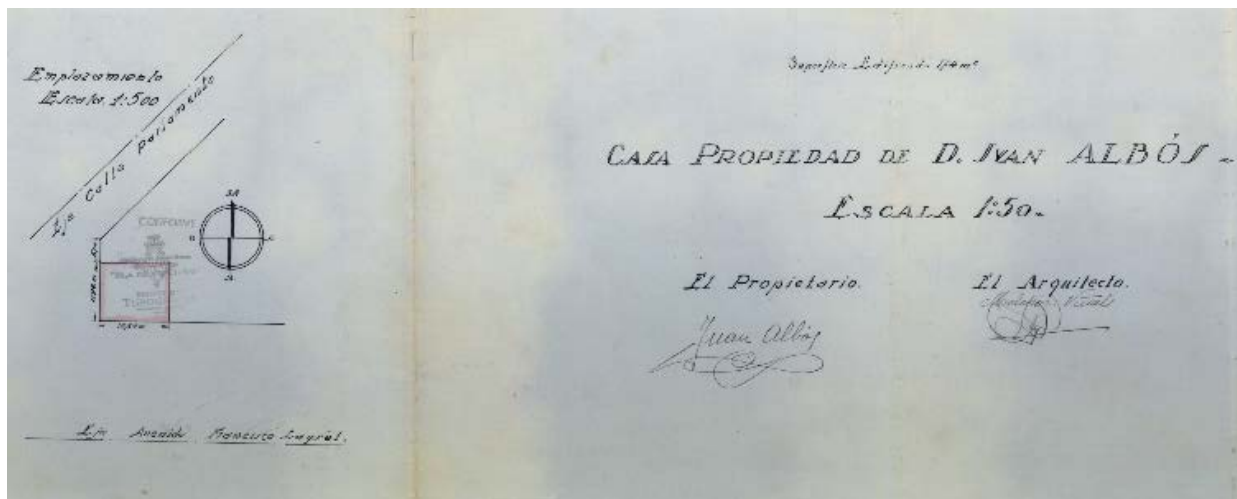


Figura 645. Plànol d'emplaçament de l'edificació prevista construir en el xamfrà dels carrers Francesc Layret amb el carrer Parlament (AMCB 1935).

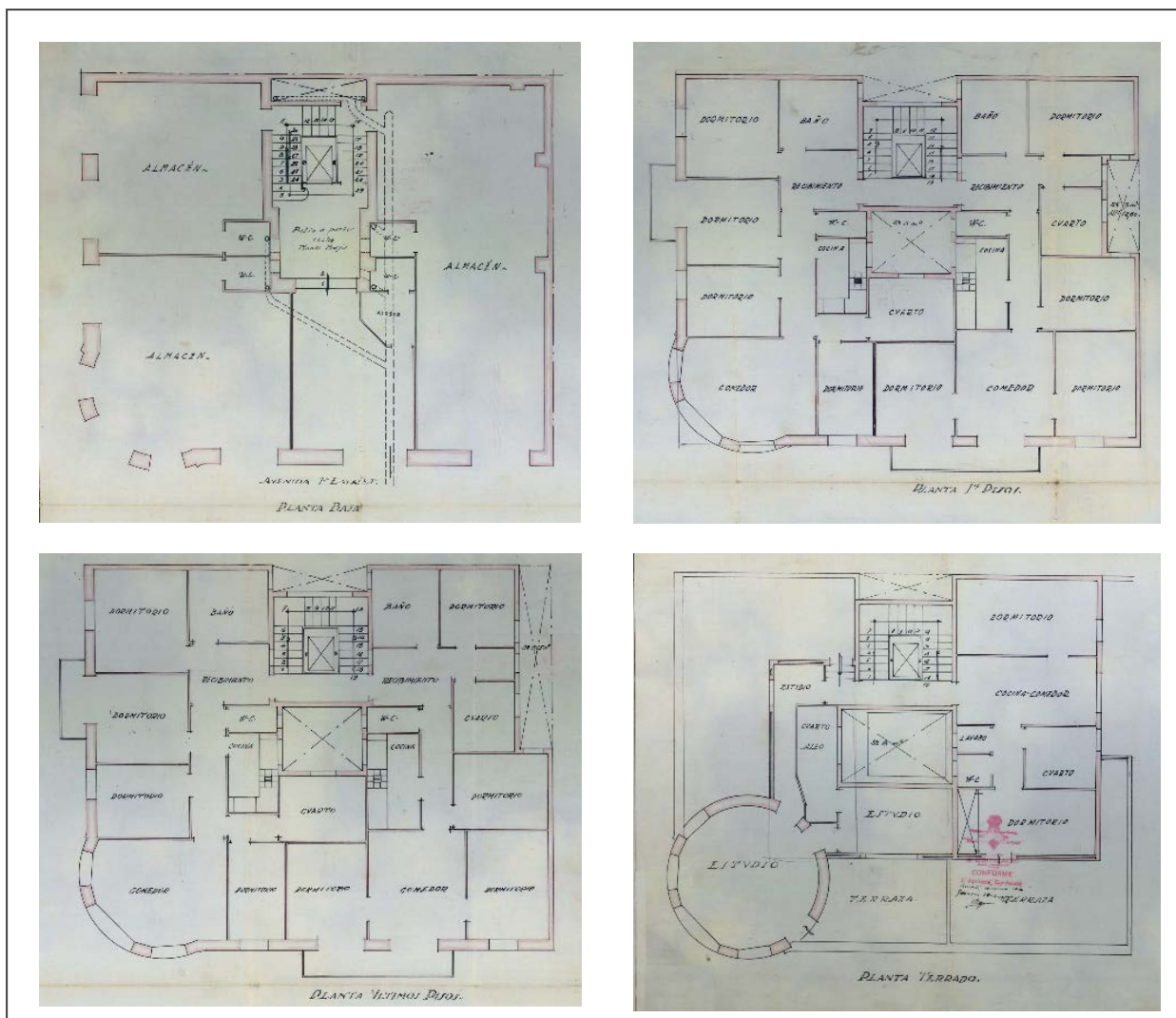


Figura 646. Plànol en planta de l'edificació prevista construir (AMCB 1935).

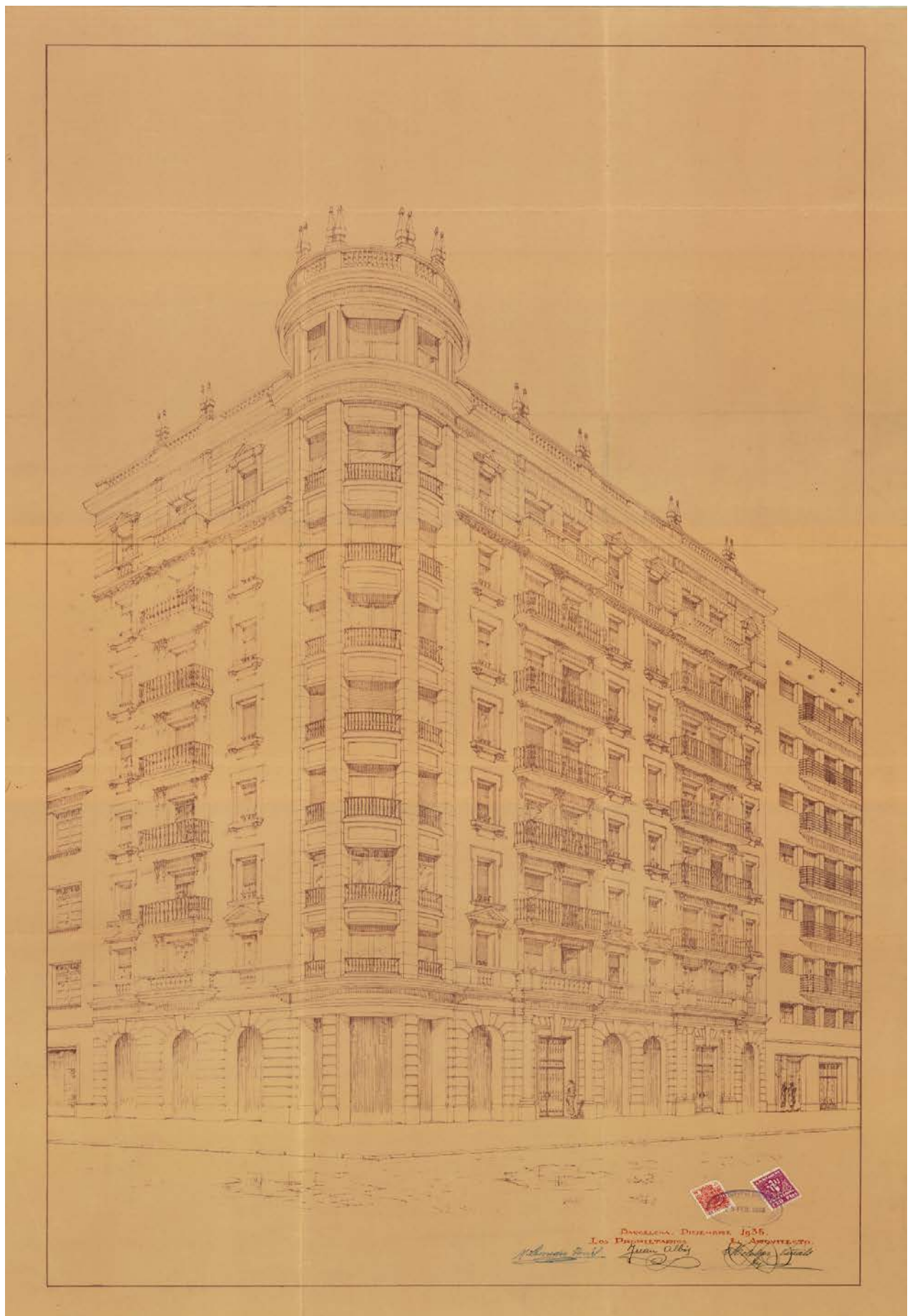


Figura 647. Vista en perspectiva de l'edificació prevista construir (AMCB 1935).

K.4 Expedient Q100. Avinguda Francesc Layret 132 (1935)

Arxiu. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona

Fons. AMCB1-001 Ajuntament de Barcelona

Número d'expedient

Eix-62744/1935

Codi de classificació

Q127 OBRES MAJORS

Títol

Avinguda Francesc Layret 132 Bis. Construir Casa.

Tipus de document

Textual

Productor

Comissió de l'Eixample / Productor

Data inicial

01/01/1935 - 31/12/1935

Resum general

xx

Notes d'identificació

CD 408

Signatura topogràfica

1 - 00 - D - 07 - 00 - C - 5462

Arxiu

Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona

Documentació que s'incorpora en el present Annex.

De la totalitat de l'expedient, s'incorpora la documentació que fa referència als plànols de l'edificació prevista construir (figura 648).

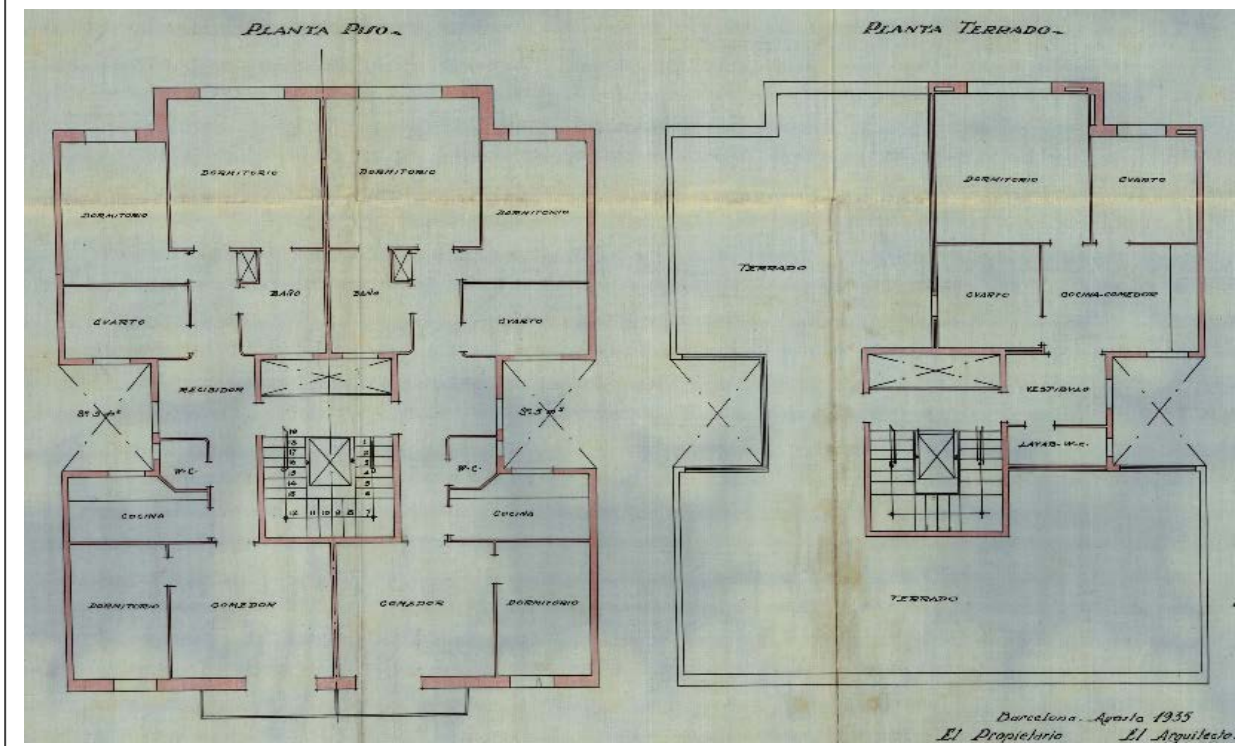
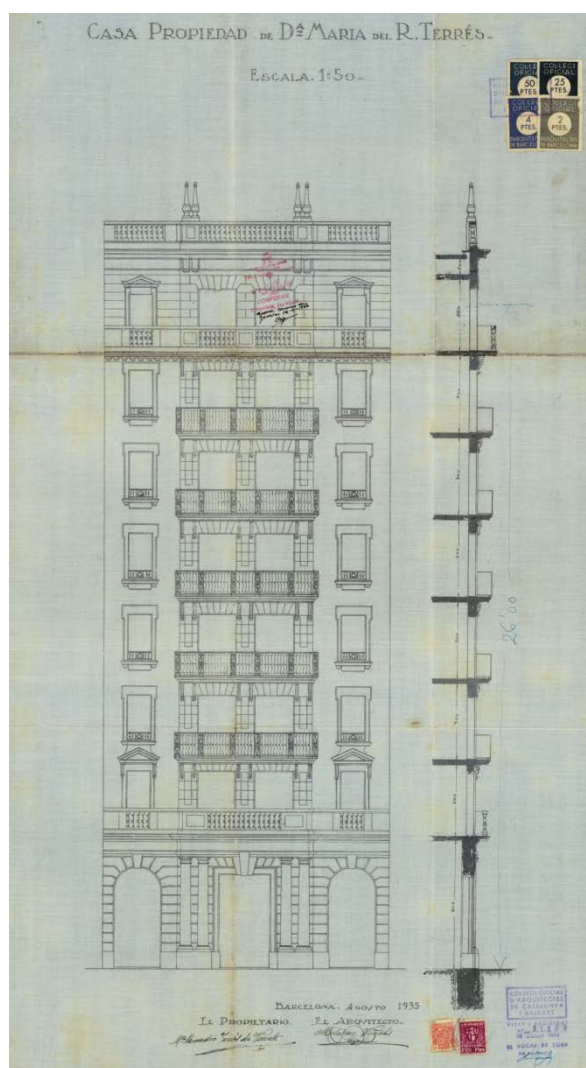
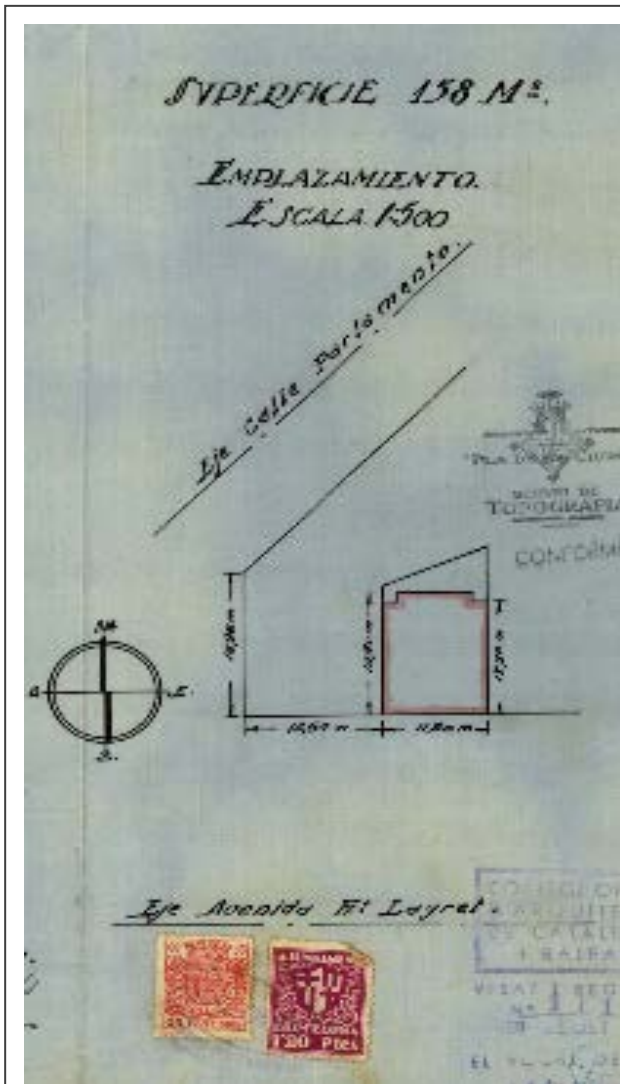


Figura 648. Plànols de l'edificació prevista construir: A. Emplaçament (escala original 1:500); B. Alçat (escala original 1:50); C. Plantes (escala original 1:50) (AMCB 1935).

K.5 Expedient Q100. Marqués del Duero, 119 (1964)

Arxiu. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona

Fons. AMCB1-001 Ajuntament de Barcelona

Número d'expedient

645058

Codi de classificació

Q127 OBRES MAJORS

Títol

Marqués del Duero, 119

Tipus de document

Textual

Data inicial

01/01/1964 - 31/12/1964

Condicions d'accés

Exclòs de consulta per motius de conservació

Cota

Dipòsit d'aïllament

Signatura topogràfica

7 - 7 - 7 - C - 7777

Arxiu

Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona

Documentació que s'incorpora en el present Annex.

De la totalitat de l'expedient, s'incorpora la documentació que fa referència a la sol·licitud de construcció d'un edifici destinat a habitatges, situat al carrer Marquès del Duero, 119 (figures 649 a 651).

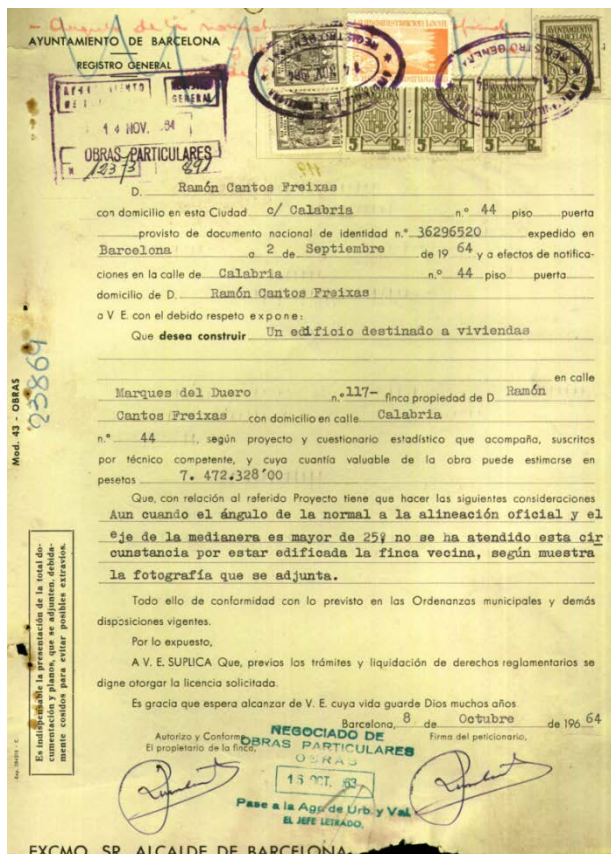


Figura 649. Document corresponent a l'expedient 645058 en el que s'indica l'emplaçament previst per a la construcció del nou edifici d'habitatges situats al carrer Marqués del Duero, 119 (AMCB 1964).



Figura 650. Vista de la finca situada en el carrer Marqués del Duero, 119 en la que està prevista la construcció del nou edifici d'habitatges, situat al costat de l'edifici de l'empresa Industrial Bolsera (AMCB 1964).

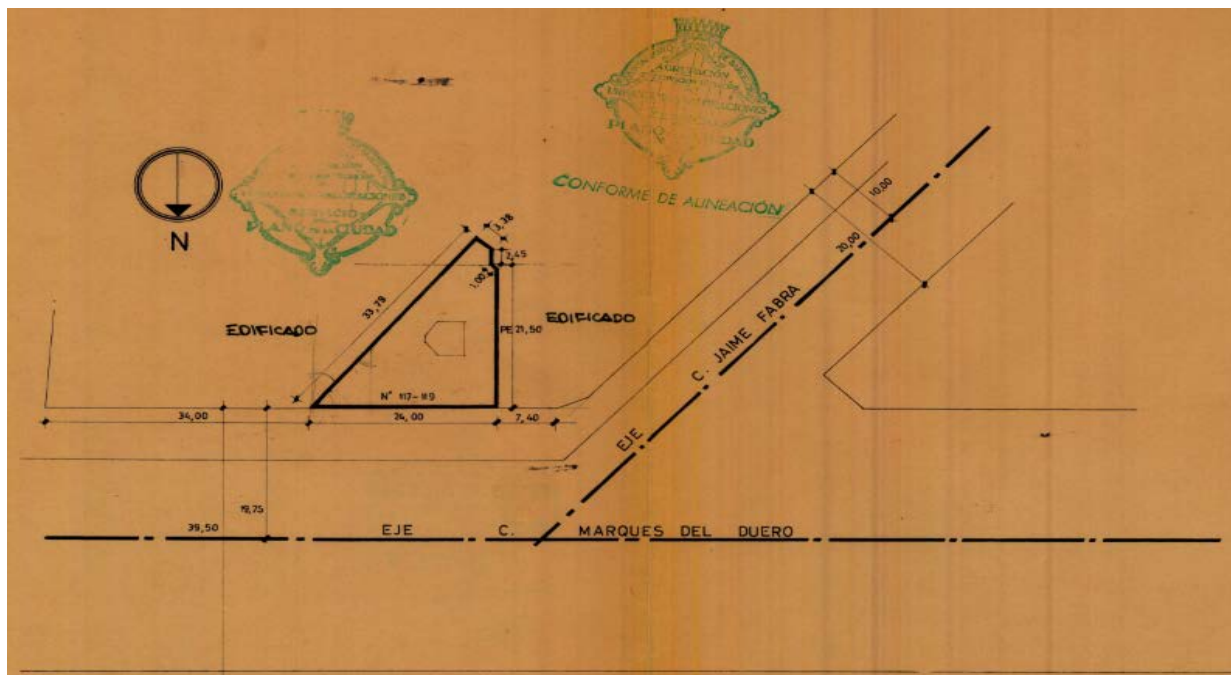


Figura 651. Plànol en Planta a escala original 1:500, de l'expedient 645058 de construcció d'habitatges situat al carrer Marqués del Duero, 119, amb una superfície del solar de 350,79 m² (AMCB 1964).

Les dades Registrals Històriques de les que disposa el Cadastre corresponen són els que es recullen en la fitxa tècnica següent (figura 652):

Organització:	Dirección General del Catastro
Títol abreviat:	Avance Catastral
Resumen general:	Croquis ráster parcelario rústico. Dispone de plano general en el que se definen los polígonos. Ambos límites levantados topográficamente. La unidad es el polígono catastral y en su interior aparecen las parcelas croquizadas a mano así como su toponimia. Realizado en el periodo 1900-1920.
Función:	Representación gráfica aproximada de la realidad parcelaria hace 100 años. Gran valor histórico. Se relacionaba con la lista de propietarios y cultivos mediante las "hojas de características".
Escala de uso:	1:5000 y 1:2000 en función del grado de parcelación
Utilización:	Las parcelas representan masas de cultivo encajadas dentro del término municipal. En la actualidad se utiliza para la investigación histórica de propiedades.
Tipo de datos:	Información gráfica en papel con número de parcela (histórico) y toponimia. Si está digitalizado se ofrece fichero ráster comprimido
Origen:	Levantamiento topográfico mediante brújula de los límites exteriores de los municipios y de los polígonos dibujados a escala 1:25.000. Los detalles interiores se completaron mediante croquis a mano alzada en ocasiones con cadenas de agrimensor.
Precisión general:	En límites externos 5-10 m. Parcelación interior es indefinida por ser croquis
Fecha de origen:	Periodo de ejecución desde 1900 a 1920
Sistema de referencia espacial directa:	Los límites externos se levantaron para las minutas del MTN a escala 1:25.000 por tanto su sistema de proyección era el poliédrico y su sistema de coordenadas era el geodésico.
Sistema de referencia espacial indirecta:	Referencias geográficas, y toponímicas de caminos, parajes y otros polígonos y municipios anexos.

Figura 652. Fitxa tècnica finca Marqués del Duero,119 (AMCB 1964).

ANNEX L. EXPEDIENT D'INFRACCIÓ URBANÍSTICA AL PLA DE REFORMA I EIXAMPLE D'ILDEFONS CERDÀ. Q100. Marqués del Duero s/n. (1894)

Arxiu. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona

Fons. AMCB1-001 Ajuntament de Barcelona

Número d'expedient

Eix-5574/1894

Codi de classificació

Q127 OBRES MAJORS

Títol

Marqués del Duero s/n.

Tipus de document

Textual

Data inicial

01/01/1894 - 31/12/1894

Condicions d'accés

Exclòs de consulta per motius de conservació

Cota

Dipòsit d'aïllament

Signatura topogràfica

7 - 7 - 7 - C - 7777

Arxiu

Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona

Documentació que s'incorpora en el present Annex.

De la totalitat de l'expedient, s'incorpora la documentació que fa referència als treballs d'enderroc i nova construcció del tancament del solar situat en la cruïlla del carrer del Marqués del Duero amb el carrer de Blay (figures 653 a 659).

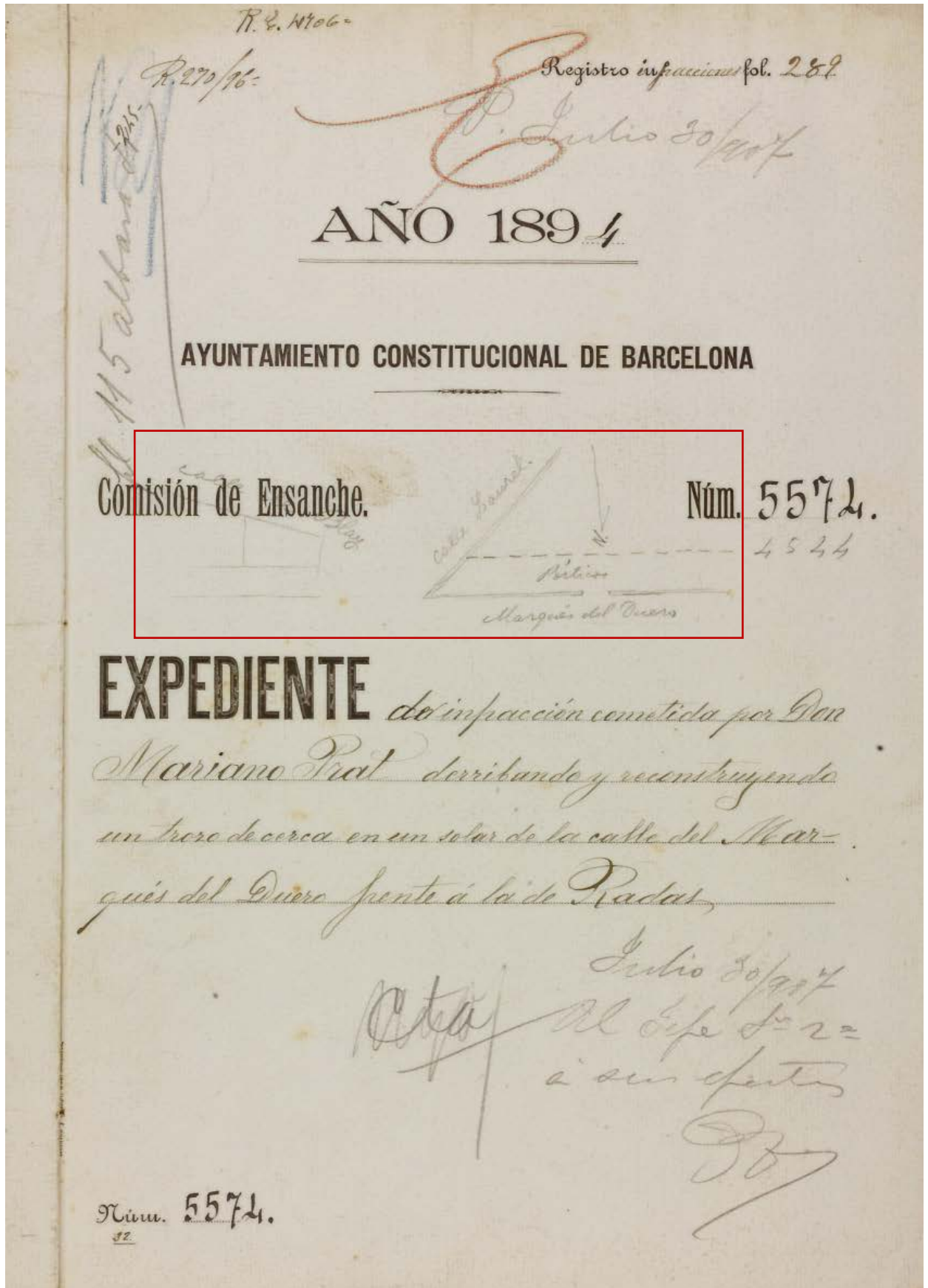


Figura 653. Portada de l'expedient Eix-5574/1894 corresponent al registre d'infracció amb motiu de la tanca del solar del Marqués del Duero enfront a la de Radas. A ma alçada es pot observar el croquis que situa l'emplaçament de la finca en la cruïlla del Marqués del Duero amb el final del carrer Blay, el que avui en dia és la Plaça dels Ocellets (AMCB 1894).

R. 130/52 C. 11
1455

N.º 260
1

OBRAS PARTICULARES

Distrito de *Hostafrianon*
Barrio de *los canteros*

El que suscribe, tiene el honor de poner en conocimiento de V. E. para los efectos que estime convenientes, que *D. Mariano Prat*, habitante en la calle de *Laurica* n.º 50 piso 2.º es propietario de un solar sito en la calle del *Marques del Duero* frente a la de *Radas*, han de tribuado, (como) una tercera parte de la pared vieja de la fachada que dá a la gran via, y constuyen otra nueva, poniendo una puerta grande al medio, que será la entrada del citado solar, sin tener el correspondiente permiso

2 Junio 94

De la obra precedente debe darse conocimiento al Sr. Ayuntamiento para senalar la linea de fachada

D. Cambora

Bartolomé

Junio 14/94
a la comision de Encomenda

El Sr. D.

Excmo. Sr. Alcalde Constitucional.

En 16 Julio a orden de mi Sr. D. *Junio 19*

Dios guarde a V. E. muchos años.—
Barcelona 27 de *Mayo* de 1894

El Celador
Jermes Martí

342. - Imp. Suc. Ramirez

Figura 654. Comunicat d'apertura d'expedient Eix-5574/1894 a don Mariano Prat, veí de Barcelona propietari del solar situat a la cruïlla del Marqués del Duero amb el carrer de Radas, situada al barri de los Canteros (AMCB 1894).

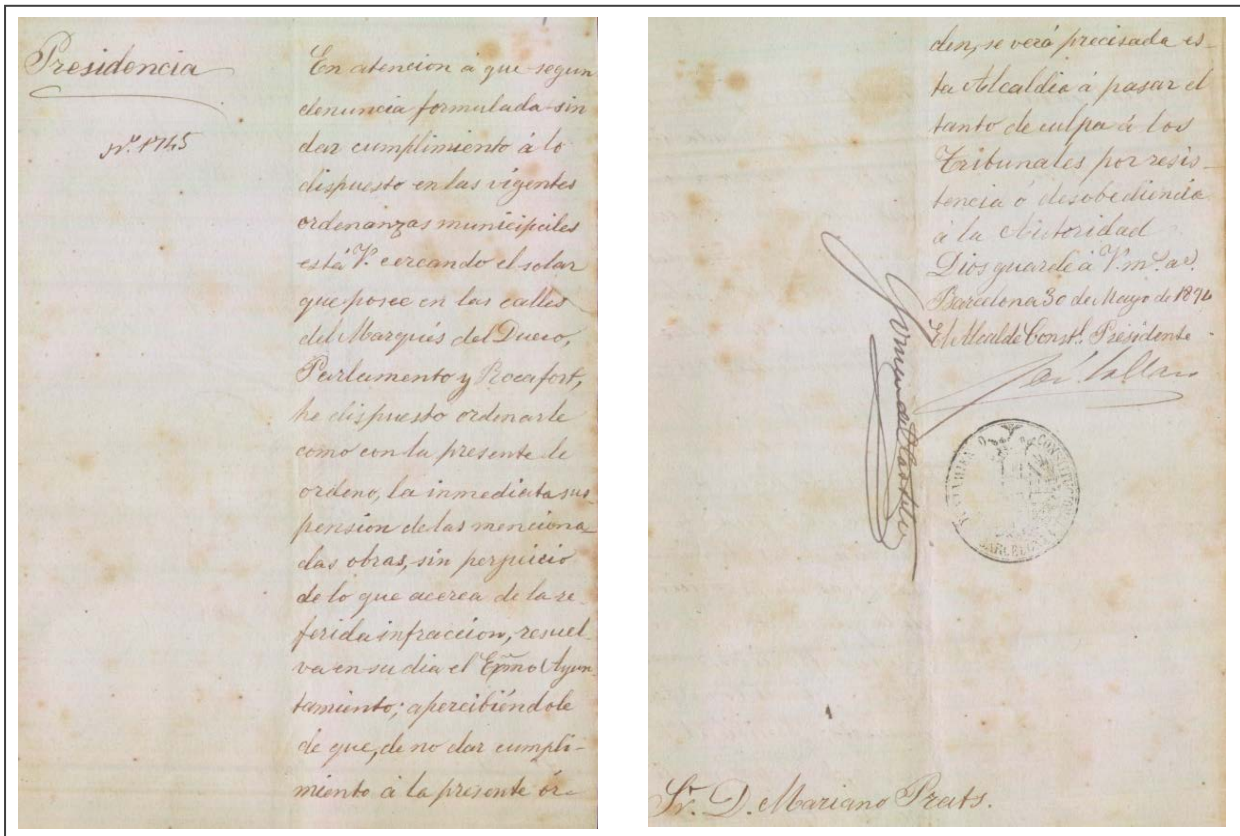


Figura 655. Comunicat de l'expedient Eix-5574/1894 a don Mariano Prat, en el que es concreta la ubicació del solar situat en els carrers Marques del Duero, Parlamento i Rocafort.

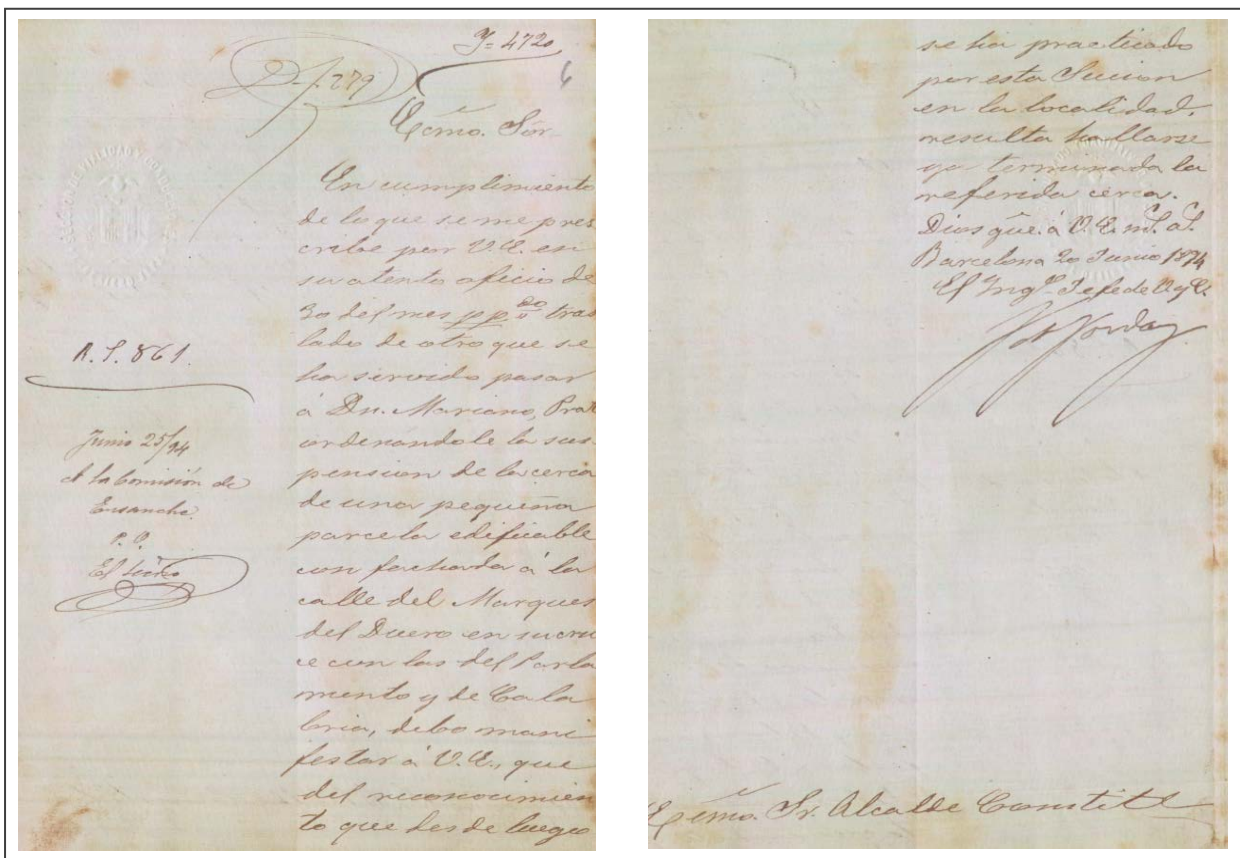


Figura 656. Comunicat de l'expedient Eix-5574/1894 a don Mariano Prat, en el que es concreta la ubicació del solar situat en el carrer Marques del Duero en la cruïlla amb els carrers de Parlamento i de Calabria (AMCB 1894).

manifestar a V. E. esta defraudación, que a consecuencia
de haberse rebajado frente al solar de
Dn. Mariano Prat el terreno de la calle
hasta ponerlo a la rasante correspondien-
te, con motivo de las obras de urbaniza-
ción de la calle del Paralelo o del Mar-
ques del Duero, parte de la cerca de que se
trata, que con la debida autorización
había establecido dicho Sr., hace ya
unos tres años en el referido solar, se
derrumbó por estar construida sin
fundación alguna, como generalmen-
te se hace en cercas provisionales y se
procedió desde luego por el interesa-
do a su reconstrucción, no tan solo en
la parte derrumbada, si que también
en todo el resto de la fachada, que por
la misma causa indicada hubiera así
misimo venido abajo; cuyas obras, al
recibirse en esta Sección el oficio de
la orden de suspensión comunicada
por el Excmo. Sr. Alcalde, estaban des-
de ya terminadas, como así lo tiene par-
ticipado ya a dicha autoridad, en
oficio de 20 de Junio último.

V. E. pues, en vista de manifesta-
do podrá resolver lo que estime
procedente —

Par

celonar 16 de Agosto de 1894

El Jefe de V. E.

P. A.

Jos. Audrell

Figura 657. Comunicat de l'expedient Eix-5574/1894 que permet establir la data de 1891 com aquella en la que es van portar a terme les obres d'urbanització del carrer del Marques del Duero a l'altura de la cruïlla amb els carrers de Parlamento i de Calàbria (AMCB 1894).

Comisión de Ensanche.

Junta del día 21 Junio 1894.

Visto el expediente de infracción contra Don Mariano Prat por las construcciones de un trazo de paredes de cerca en un solar de la calle del Marques del Duero frente a la de las Bases, la Comisión entiende que procede remitir el mismo al Sr. Jefe de U. y L. para que manifieste si está o no construida dicha cerca y en caso afirmativo si se halla ajustada a las Bases que para la calle del Marques del Duero fueron aprobadas en Consistorio de 24 de Mayo de 1892.

El Secretario de la Comisión escribe

Antonio Jimenez

Barcelona 22 Junio de 1894.
 Practíquese lo propuesto
 El Alcalde Constitucional. *Prat*

El Jefe Representante de la Comisión
J. Prat Jimenez

Exc -

Figura 658. Comunicat de la Comisión del Ensanche en referència a l'expedient Eix-5574/1894 (AMCB 1894).

no. 2.

Contrario del precedente acuerdo y conocida la localidad ulm plome. significar a U. y L. que el solar de que se trata se halla cercado y en su interior existen varios cobertizos construidos sin licencia y como la fachada de cerca se halla situada a la linea exterior de los porticos puede afirmarse que no se halla ajustada a las Bases que para la calle del Marques del Duero fueron aprobadas en Consistorio de 24 de Mayo de 1892. Pasa a imponer especialmente last 2 de las mismas que dice: No se permitira que en el espacio destinado a porticos con pilares, varillas, pueras, etc. ni con abria alguna de ninguna clase, en su virtud Opino. procede se ordene al interesado si dentro de la cerca espresada que habra de retirar a la linea de la fachada interior de los porticos que habran de quedar libres.

U. y L. no obstante en su deliberación acordara lo que juzgue mejor pudiendo unirse este expediente al expediente n.º 215-214 a nombre de proprio interesado que se refiere al mismo terreno.

Barcelona 19 Agosto de 1894.
 El Jefe de la Comisión de U. y L.
Antonio Jimenez

Figura 659. Comunicat de l'expedient Eix-5574/1894 en el que es fa referència a la presència de diversos coberts construïts en el solar (AMCB 1894).

ANNEX M. Expedient Q100. Cruz de los Canteros, 55 (1875)

Arxiu. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona

Fons. AMCB1-001 Ajuntament de Barcelona

Número d'expedient

Eix-9735/1904

Codi de classificació

Q127 OBRES MAJORS

Títol

Cruz de los Canteros 55 (actualment Creu dels Molers 35). Aixecar un tercer Pis.

Tipus de document

Sense especificar

Productor

Comissió de l'Eixample / Productor

Data inicial

01/01/1904 - 31/12/1904

Notes d'identificació

CD 360

Notes de descripció

L'expedient d'Obres Majors Eix-6696/1874 , de construcció d'una casa de dos pisos va ser unit per la dependència en tractar-se de la mateixa finca.

Signatura topogràfica

1 - 00 - D - 01 - 00 - C - 4245

Arxiu

Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona

Documentació que s'incorpora en el present Annex.

De la totalitat de l'expedient, s'incorpora el Plànol de situació i emplaçament de l'edificació en el que hi consta l'adreça de Cruz de los Canteros, 55, actualment Creu dels Molers, 35 (figures 660 a 662)

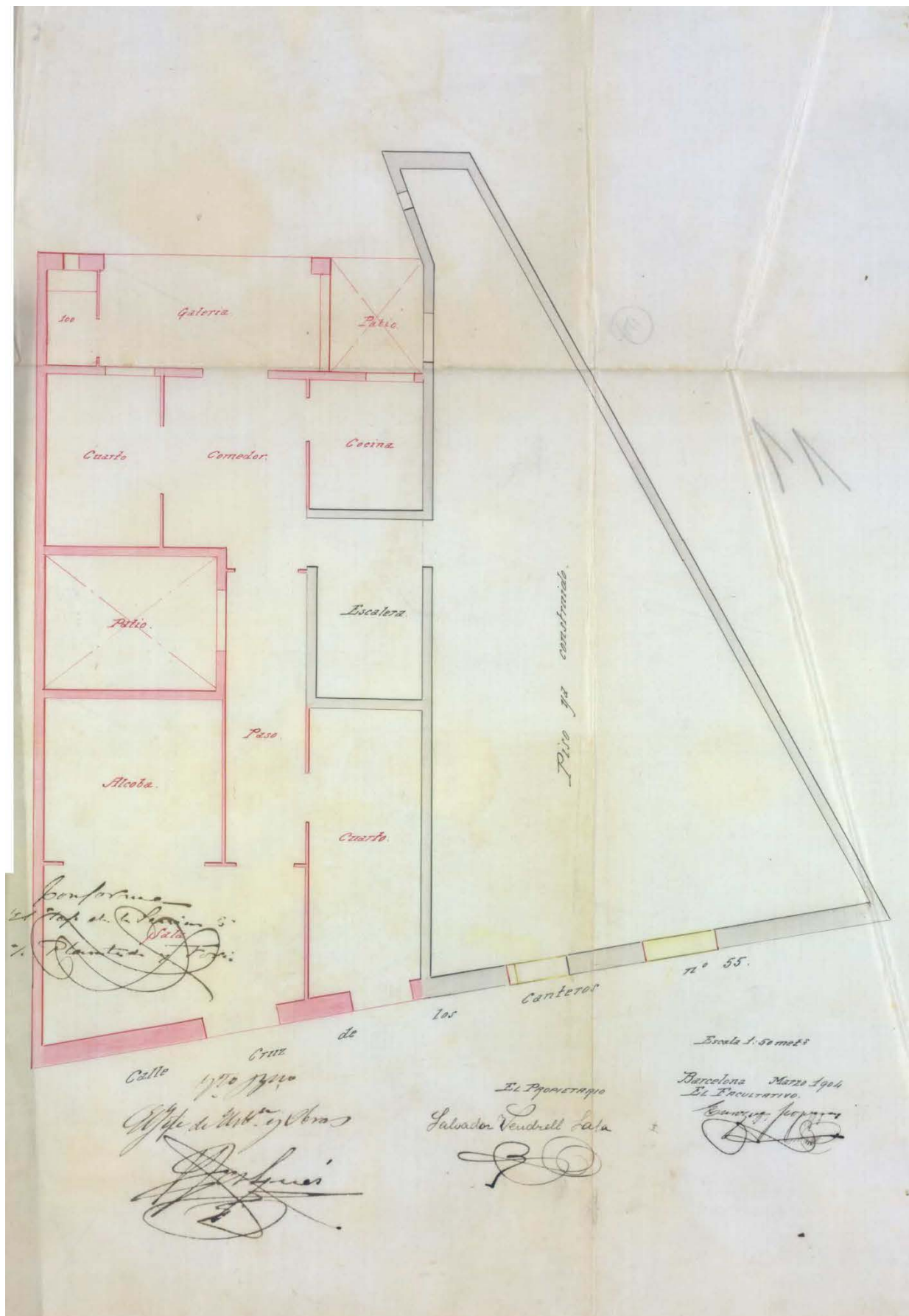


Figura 661. Plànol d'emplaçament de l'obra corresponent a l'expedient Eix-9735 situat al carrer Cruz de los Canteros, 55 (AMCB 1875).

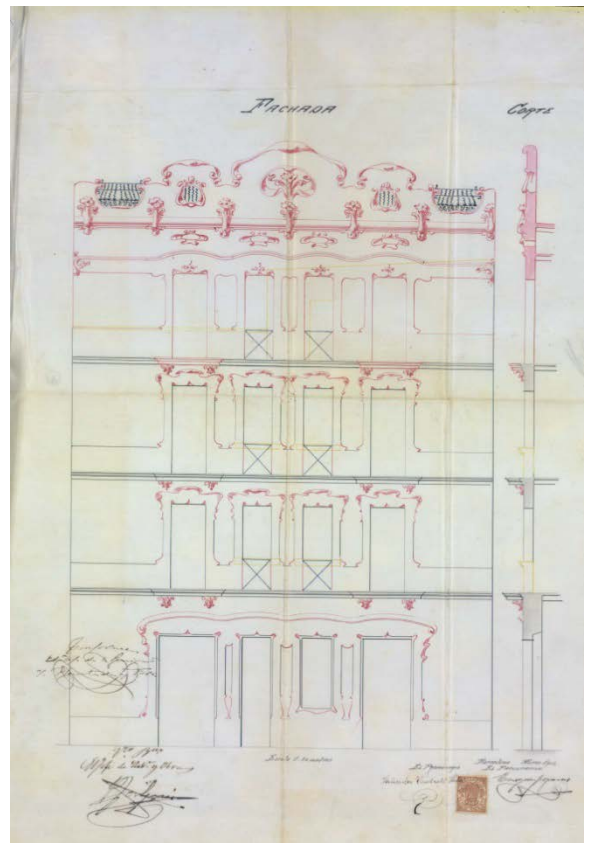
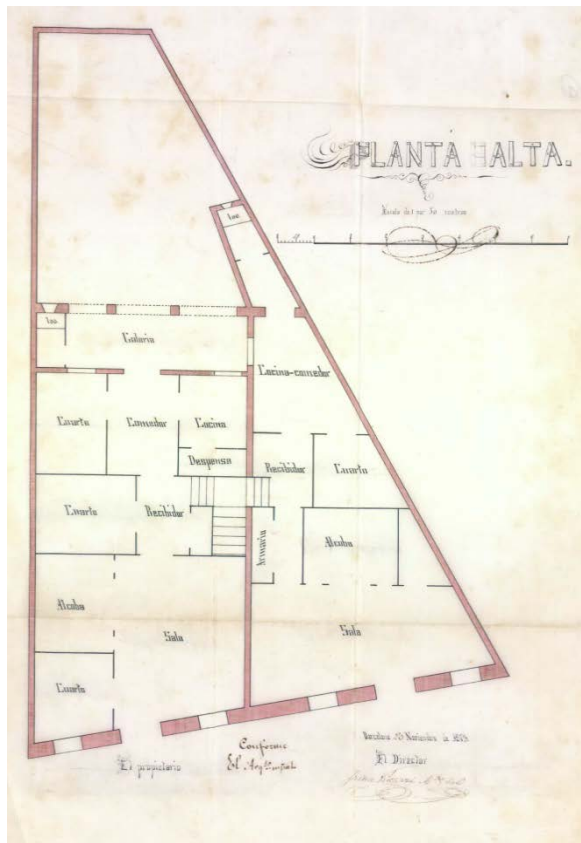
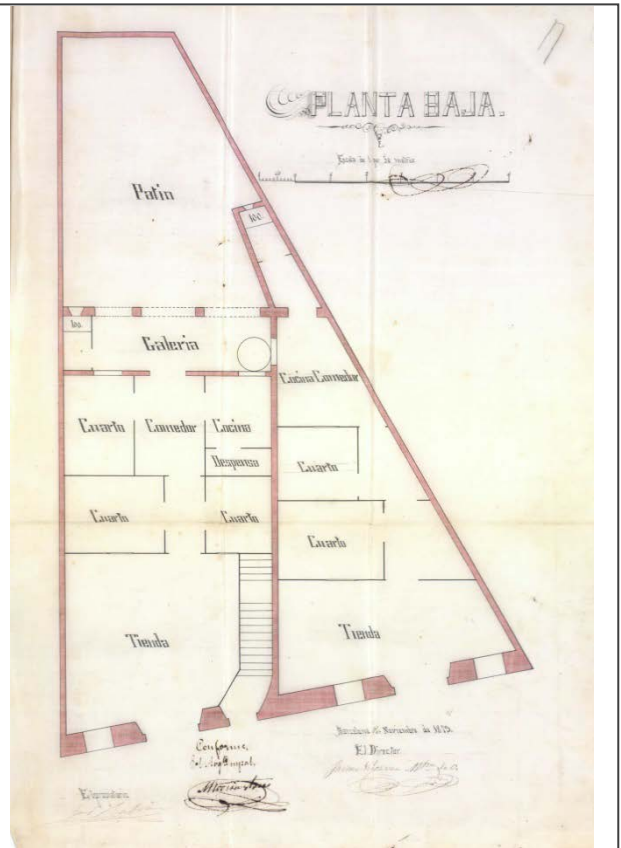
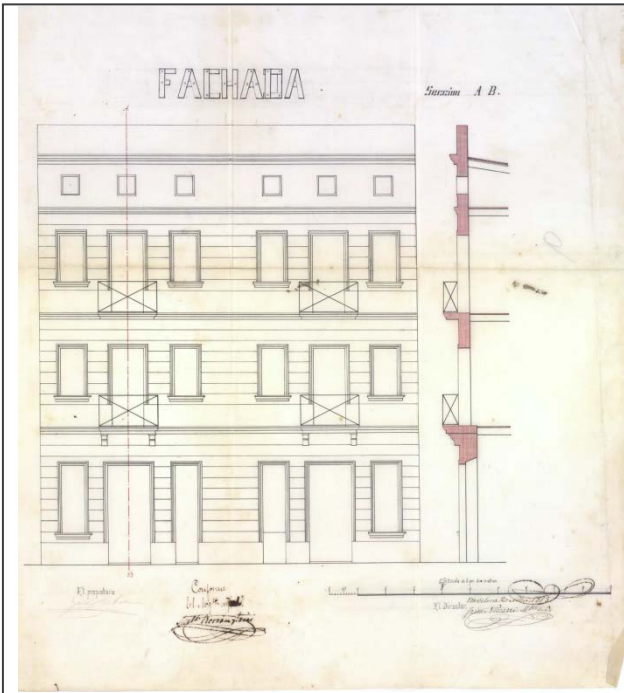


Figura 662. Plànols de l'obra corresponent a l'expedient Eix-9735 situat al carrer Cruz de los Canteros, 55 (AMCB 1875).

ANNEX N. ESTUDI DEL VISOR DE L'ICGC

A l'any 2018 l'Institut Cartogràfic de Catalunya ha incorporat un visor que superposa el mapa amb corbes de nivell de l'exèrcit francès de 1823-1827 a la trama actual de Barcelona, el qual va ser presentat el 12 de desembre de 2017, per tant correspon a una eina recentment creada i a disposició pública (figura 663).

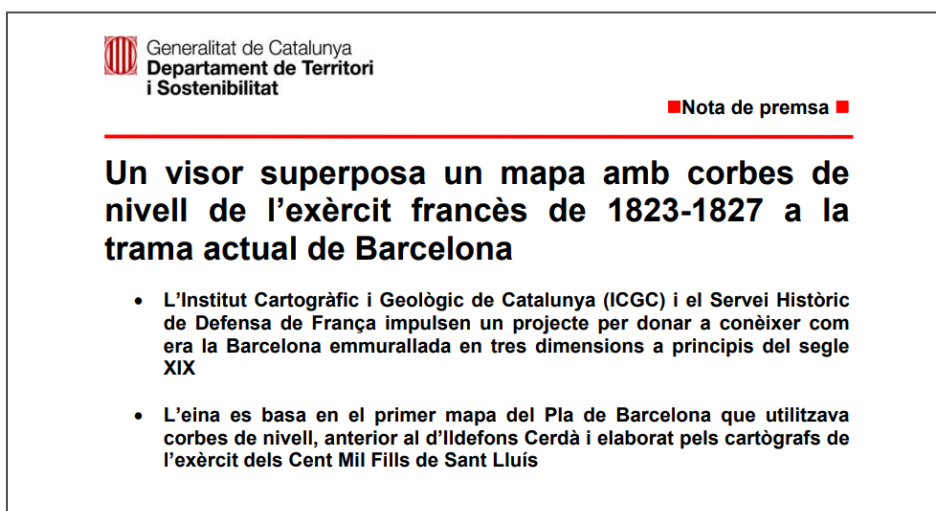


Figura 663. Nota de Premsa del Visor 1823-1827 (ICGC 2018).

Tota la documentació que a continuació s'exposa s'ha extret textualment de la Nota de Premsa publicada en data de 12 de Desembre de 2017 corresponent a la presentació del Visor.

En ella s'indica que L'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC) i el Servei Històric de Defensa de França han impulsat un projecte per donar a conèixer com era la Barcelona emmurallada en tres dimensions a principis del segle XIX.

L'eina es basa en el primer mapa del Pla de Barcelona que utilitzava corbes de nivell, anterior al d'Ildefons Cerdà i elaborat pels cartògrafs de l'exèrcit dels Cent Mil Fills de Sant Lluís

Tal i com s'indica en el comunicat anterior «L'eina de l'ICGC permet visualitzar amb tot detall la cartografia de 1827, que inclou dades tan precises com l'extensió del cultiu de la vinya al Pla de Barcelona, el nom de les cases que s'hi trobaven, els torrents i el plànol de totes les edificacions defensives, com ara baluards i muralles. Graduant el nivell de transparència, l'usuari pot superposar aquest mapa al de la trama urbana actual de la ciutat per saber què s'hi trobava a cada illa de Barcelona al segle XIX » (ICGC 2018).

Procedim tot seguit a investigar la informació que en aporta centrada en el nostre àmbit concret (figures 664 i 665).



Figura 664. Fulls del visor de Barcelona 1823-1827 fóra les Muralles (ICGC 2018).

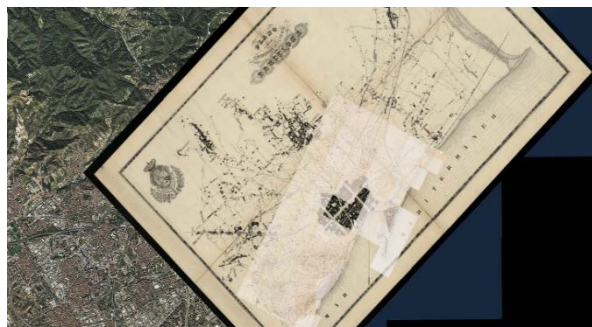


Figura 665. Fulls del visor de Barcelona 1823-1827 dins les Muralles (ICGC 2018).

Els Fulls en els que hem centrat la nostra investigació, han estat:14,15,25,26,36 i 37 (figura 666).

La informació que obtenim consultant el visor centrat a l'àmbit de la nostre investigació és la que tot seguit s'indica, en la que tenim l'opció de combinar:

- Cartogràfic de 1823
- Cartogràfic de 1855
- Ortofotomapa actual 2018

Superposant per Capes i amb possibilitat de graduar la transparència per tal de fer més dominant la informació d'un Plànol respecte l'altre segons s'escaigui (figura 667).



Figura 666. Fulls 14,15,25 i 26 del visor de Barcelona 1823-1827 fóra les Muralles (ICGC 2018).



Figura 667. Capacitats de contrast i interpretació entre capes dels Fulls del visor de Barcelona 1823-1827 (ICGC 2018).

Es mostra a continuació una selecció de diferents fragments del visor, centrats en el nostre àmbit d'estudi. Identificació de la cruïlla dels *camins dels molers* i de la *creu dels molers*, així com la pròpia *creu dels moles*. (figures 668 a 670).

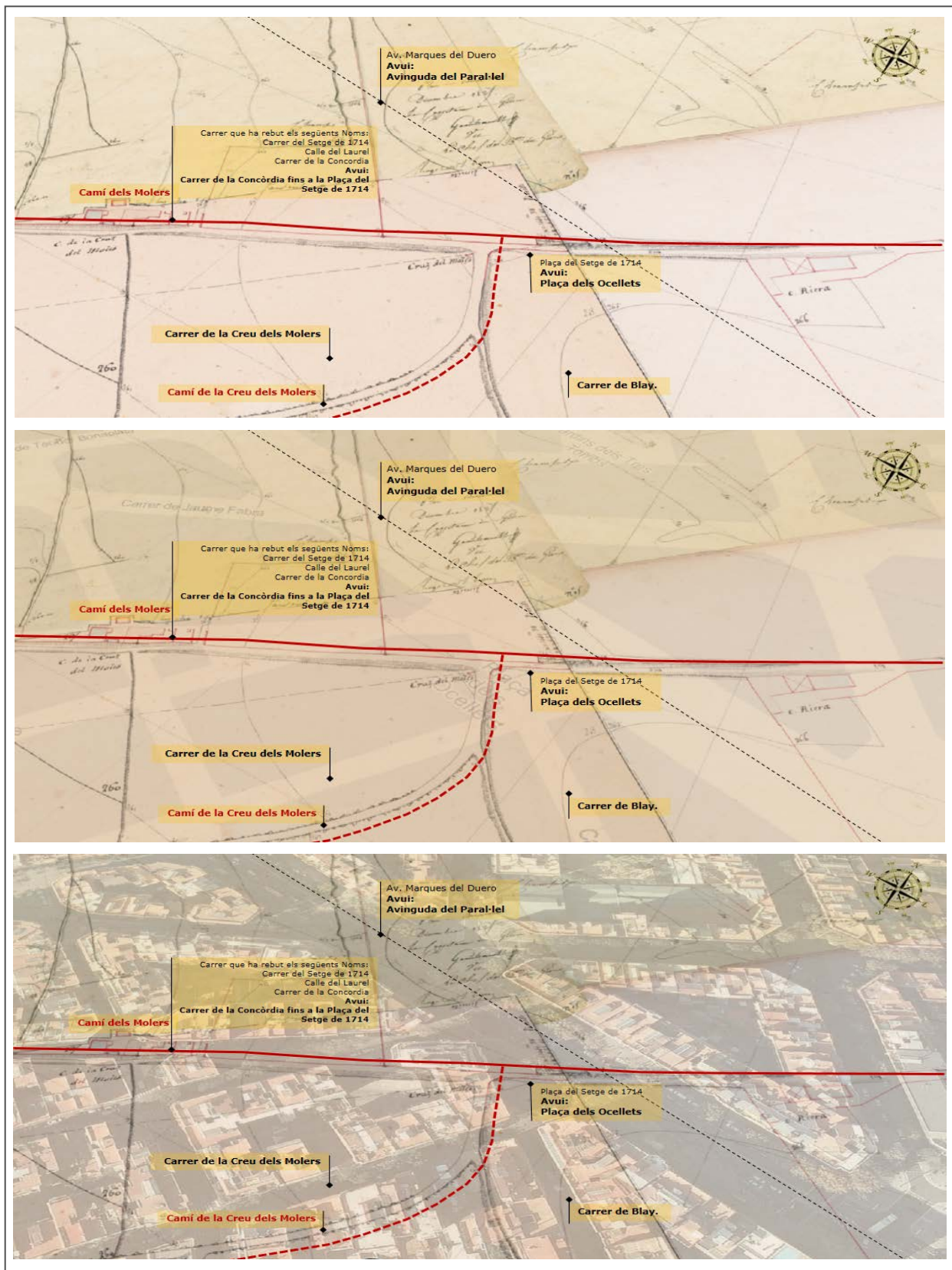


Figura 668. Bifurcació del *camí dels molers* amb el *camí de la creu dels molers*. S'incorpora detall de la zona de bifurcació amb dades actuals. A. Plànol Cartogràfic de 1823-1827; B. Cartogràfic de 1855; C. Ortofotomapa de 2018 sobre fragments fulls del visor de Barcelona 1823-1827 (ICGC 2018, anotacions de l'investigador).

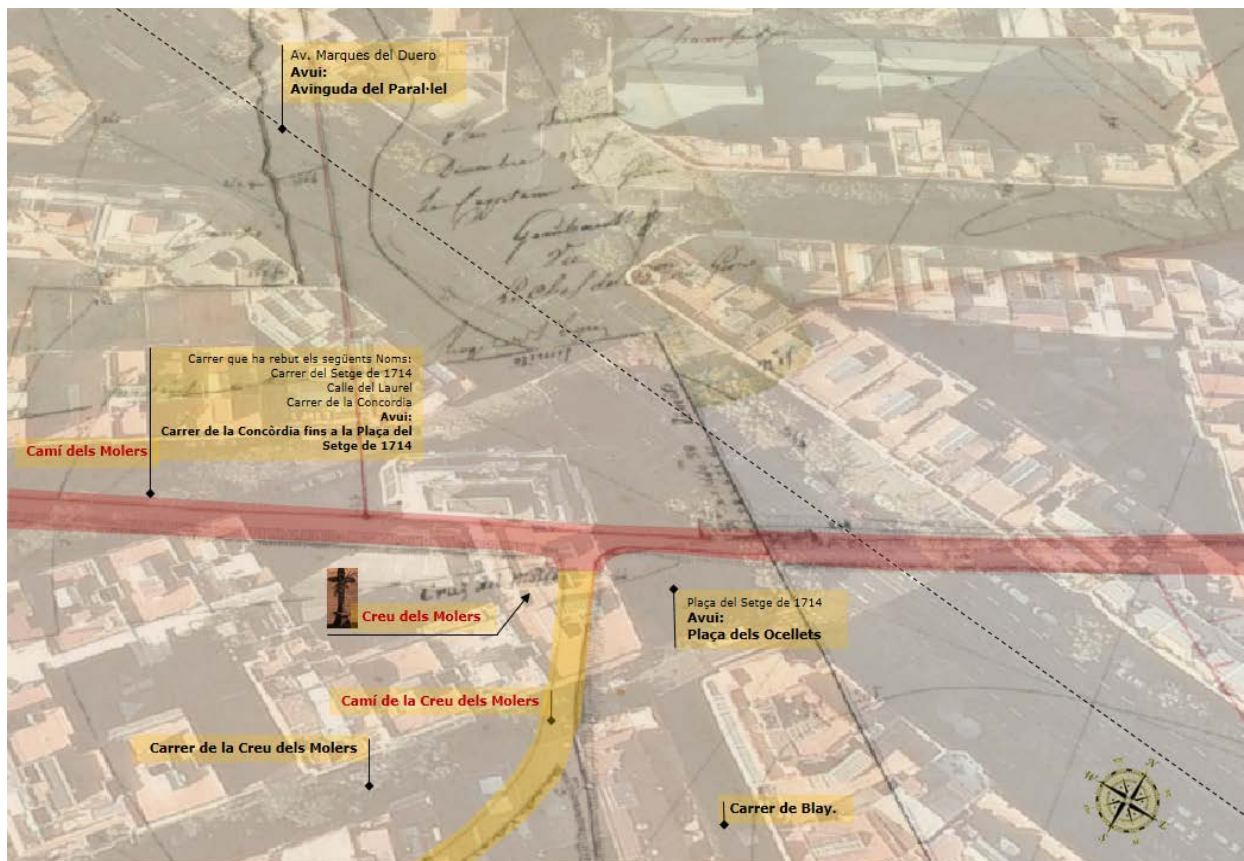


Figura 670. emplaçament del *camí dels molers*, *camí de la creu dels molers* i *creu dels molers*, sobre ortofotomapa actual superposat als fragments fulls del visor de Barcelona 1823-1827 (ICGC 2018, anotacions de l'investigador).

Per tant, a partir de la informació que hem obtingut del visor de Barcelona, ens valida l'existència de la *creu dels molers*, ens confirma l'afirmació que havien manifestat en allò que fa referència a la seva ubicació just al bell mig de la bifurcació del *camí dels molers* amb el *camí de la creu dels molers* i, ens aporta la data més antiga en la que hi ha constància documentada de l'existència de la *creu dels molers*, establerta en el quadrienni de 1823 a 1827, inferior per tant a la data de referència que fins aleshores havíem establert en 1840 a partir dels gravats de l'època.

Ahora queden perfectament ubicats i interrelacionats:

- Camí dels *molers*
- Camí de la *Creu dels molers*
- Carrer de la *Creu dels molers*
- Carrer de les Pedreres,
- Camí de Santa Madrona
- Camí de la Font del Gat
- Riera o torrent de la Font del Gat.
- Carrer de la Concòrdia

Ampliant l'escala, podem identificar la totalitat del traçat del *camí dels molers* i del *camí de la creu dels molers* des de la bifurcació d'aquests fins la connexió amb la carretera de València per l'accés de la font del Gat (figures 671 i 672).

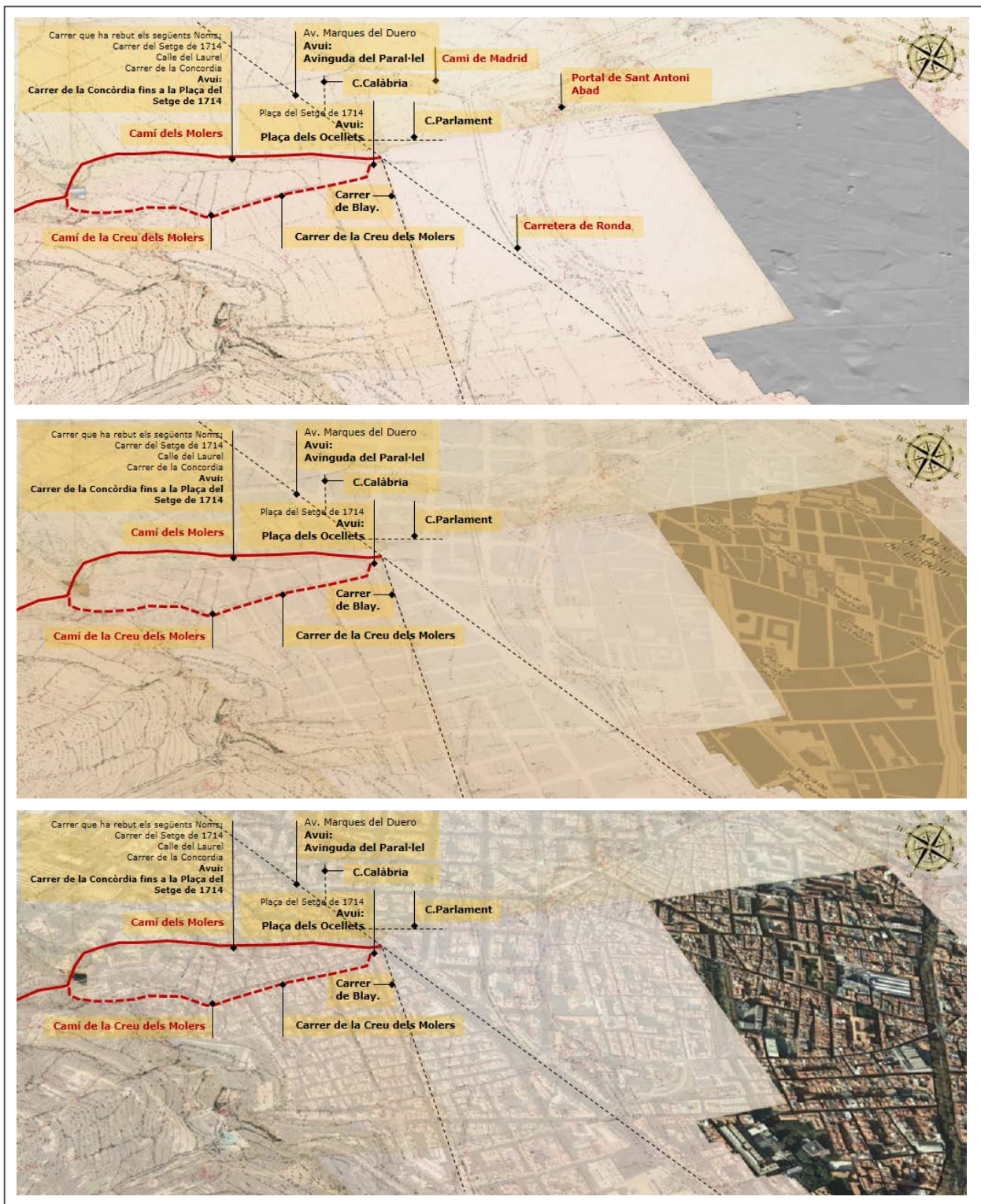


Figura 671. Traçat del *camí dels molers* i del *camí de la creu dels molers* des de la seva bifurcació fins la connexió a la Font del Gat. Superposats als fulls del visor de Barcelona 1823-1827 (ICGC 2018, anotacions de l'investigador). A) Plànol Cartogràfic de 1823-1827 B) Cartogràfic de 1855 C) Ortofotomapa de 2018, superposats als fragments fulls del visor de Barcelona 1823-1827 (ICGC 2018, anotacions de l'investigador).

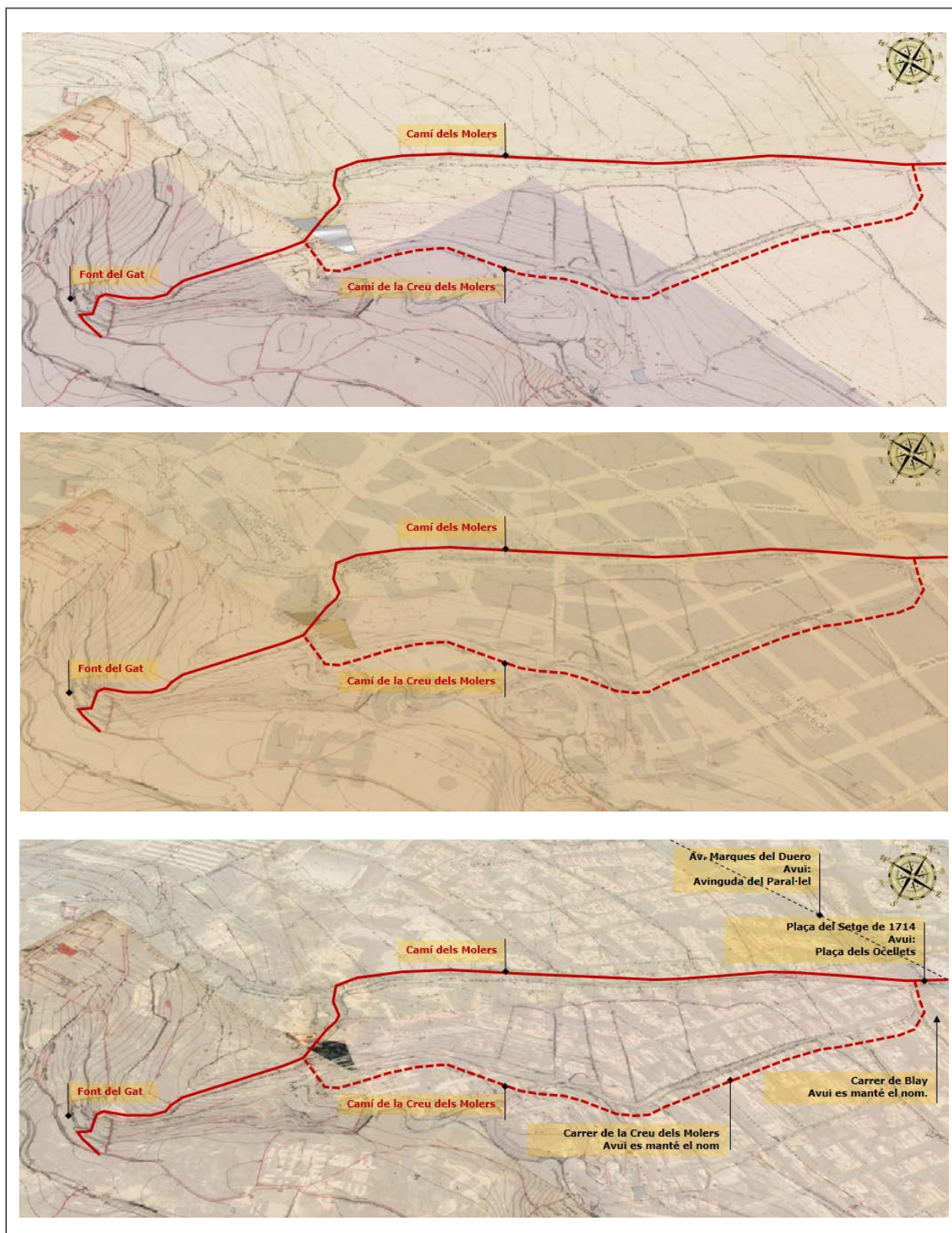


Figura 672. Detall traçats del *camí dels molers* i del *camí de la creu dels molers* des de la bifurcació d'aquests fins la connexió amb la carretera de València per l'accés de la Font del Gat. A. Plànol Cartogràfic de 1823-1827; B. Cartogràfic de 1855; C. Ortofotomapa de 2018, superposats als fragments fulls del visor de Barcelona 1823-1827 (ICGC 2018, anotacions de l'investigador).